

Волинський національний університет
імені Лесі Українки
Історичний факультет

Л. І. Гайдай

Історія України:

персоналії, терміни, назви і поняття

(1648–1917)

Навчальний посібник-коментар

Т. 1 (А–Н)

Редакційно-видавничий відділ “Вежа”
Волинського національного університету
імені Лесі Українки
Луцьк – 2008

УДК 94(477)“1648/1917”(07)
ББК 63.3(4Укр)46я7+63.3(4Укр)5я7
Г 14

*Рекомендовано до друку вченою радою
Волинського національного університету імені Лесі Українки
(протокол № 11 від 29.05.2008 року)*

Рецензенти:

Заброварний Б. Й., кандидат історичних наук, професор,
завідувач кафедри давньої і нової історії України Волинського
національного університету імені Лесі Українки;
Двойнінова О. В., кандидат історичних наук, доцент кафедри
гуманітарних дисциплін Луцького інституту розвитку людини
Відкритого міжнародного університету розвитку людини
“Україна”.

Гайдай Л. І.

Г 14 **Історія України:** персоналії, терміни, назви і поняття
(1648–1917): Навч. посіб.-коментар: У 2 т. Т. 1 (А–Н).– Луцьк: РВВ
“Вежа” Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008.– 508 с.

ISBN 978-966-600-388-4

ISBN 978-966-600-398-3 (Т. 1)

Книга є однією з перших спроб видання такого типу. Автор пояснює основні історичні терміни й поняття з історії України (1648 – лютий 1917 р.), подає короткі матеріали довідкового характеру про події та факти української історії. Наводяться біографії українських і зарубіжних державних, військових діячів, письменників, учених, життя та діяльність яких були тісно пов'язані з Україною.

Для студентів вищих навчальних закладів, усіх, хто цікавиться історією нашого народу.

УДК 94(477)“1648/1917”(07)
ББК 63.3(4Укр)46я7+63.3(4Укр)5я7

ISBN 978-966-600-388-4

© Гайдай Л. І., 2008

ISBN 978-966-600-398-3 (Т. 1)

© Гончарова В. О. (обкладинка), 2008

© Волинський національний університет
імені Лесі Українки, 2008

До читачів

Пропоноване вашій увазі видання охоплює період історії України від 1648 р. до лютого 1917 р. і є продовженням довідника “Історія України в особах, термінах, назвах і поняттях (від найдавніших часів до Хмельниччини)” (Луцьк: РВВ “Вежа” ВДУ ім. Лесі Українки, 2000).

Видання призначене переважно для надання практичної допомоги учням та студентам у вивченні вітчизняної історії. Читач одержить основну інформацію про головні події української політичної історії, про національно-визвольний рух і його найвідоміших діячів, про громадські, культурні об’єднання. Чимало статей дають тлумачення специфічних, маловідомих назв, якими позначалися різні соціальні прошарки, стани українського суспільства цього періоду, правові норми, за якими воно жило, форми самоврядування тощо.

Низка пояснень стосується історії зовнішньої політики, зокрема міжнародних договорів, які істотно вплинули на міжнародно-правовий статус України.

Багато статей присвячено історії української культури – представникам національної літератури, мистецтва, найвідомішим культурним та просвітницьким організаціям, видатним ученим, пам’яткам національної культури (історичним, літературним, релігійним творам, історичним місцевостям, архітектурним спорудам тощо).

Історія – це передусім діяльність людей. Тому в довіднику не обійдені увагою найвідоміші постаті української минувшини – адміністратори, чия діяльність істотно вплинула на перебіг нашої історії, лідери визвольних змагань, політичні, державні, культурні, релігійні та військові діячі.

Деякі матеріали висвітлюють ті чи інші проблеми української історії, що дає можливість використовувати довідник як додатковий посібник під час вивчення окремих тем з історії України. В основу видання покладено інформацію з уже відомих довідкових видань, доповнену за рахунок новітніх досліджень та монографій, мемуарної літератури, найновіших публікацій документів тощо.

Матеріали довідника розміщено за алфавітом. Якщо назва статті складається з двох або кількох слів, то на перше місце виноситься головний за змістом термін.

А

АБАЗВН (Абазинець) Андрій (р. н. невід. – 1703) – укр. військовий діяч, брацлавський полковник (1690–1703), один з керівників національно-визвольної боротьби укр. народу проти польських загарбників у кінці 17 – на початку 18 ст. у Правобережній Україні. В 1691–1696 рр. брав участь у походах правобережних козацьких полків проти турецько-татарських агресорів на Казікермен, Буджак, Очаків, Тягиню. Під час антипольського повстання (1702–1704) під проводом С. Палія козацько-селянські загони, керовані А., героїчно обороняли Поділля від польсько-шляхетських військ. Наприкінці жовтня 1702 р. А. разом із загонами богуславського полковника Самуся оволодів Немировом. У лютому 1703 р. в бою під м. Ладжином (нині село Тростянецького р-ну Вінницької обл.) тяжко поранений А. потрапив у полон і за наказом польсько-шляхетського командування страчений (посаджений на палю).

АБСОЛЮТВІЗМ (самодержавство, абсолютна монархія) – форма правління державою, при якій верховна влада належить повністю одній особі – монархові (царю, імператору, королю). А. виник у період розкладу феодалізму і визрівання в його надрах капіталістичного ладу. А. у європейських країнах прийшов

на зміну становій монархії і був формою диктатури дворянства, яке, занепадаючи, погоджувалося на централізацію влади в ім'я зміцнення свого панування. Йому властиве маневрування щодо буржуазії. А. спочатку сприяв розвитку ремесла та торгівлі, але згодом став гальмом розвитку продуктивних сил. А. характеризується утворенням бюрократичного централізованого апарату, введенням постійних податків і постійної найманої армії. Буржуазія, яка виросла у значну силу, революційним шляхом знищила А. (в Англії 17 ст., у Франції 18 ст.). В Росії А. знищений Лютневою буржуазно-демократичною революцією 1917 р.

АВГУСТ II СВІЛЬНИЙ (12.V.1670–31.I.1733) – польський король (1697–1706 і 1709–1733) і курфюрст саксонський (1694–1733). Нар. у Дрездені. За правління А. II Польща після завершення 1699 війни з Туреччиною одержала Поділля та частину Правобережної України. В 1704 уряд А. II придушив повстання Палія 1702–1704. Під час Північної війни 1700–1721 А. II був союзником Петра I. Після поразки польського війська (1704) зрікся престолу на користь ставленика Швеції Станіслава Лещинського (оформлено Альтранштадтським миром 1706). Відновлений на престолі після розгрому шведів під Полтавою (1709).

АВСТРО-УГОРЩИНА, Австро-Угорська імперія – держава, що утворилася внаслідок укладення компромісної угоди між двома частинами Австрійської імперії – Австрією та Угорщиною (т. зв. австро-угорський компроміс) у 1867 р. Територія А.-У. становила 676 545 км кв. Населення – близько 50,5 млн осіб (1908). В середині 19 ст. багатонаціональна Австрійська імперія перебувала у стані глибокої кризи. Особливо відчутними стали її прояви під час революційних подій 1848–1849 рр. Ще більше суперечності між окремими частинами імперії, насамперед Австрією та Угорщиною, загострилися після поразки Відня в австро-пруській війні 1866 р. За цих умов реальною стала загроза розпаду імперії Габсбургів. Аби запобігти цьому, австрійський уряд запропонував укладення угоди, яка б надавала Угорщині значних автономних прав. За цією угодою Австрійська імперія була перетворена на двоєдину (дуалістичну) державу, яка дістала назву А.-У. і складалася з двох частин, що були розділені р. Лейтою – Австрії та Угорщини. До складу Австрії входили власне австрійські землі (Чехія, Богемія), Моравія, Силезія, Далмація, Істрія, Трієст, а також Галичина та Буковина. Угорщина (т. зв. землі корони Св. Стефана), крім власне угорських земель, охоплювала також Словаччину, Банат та

Воєводину, Хорватію і Словенію, Трансильванію, Закарпатську Україну. Вона одержала політичну та адміністративну автономію, власний уряд та парламент – сейм. В Австрії було запроваджено нову конституцію. На чолі А.-У. стояв австрійський імператор з династії Габсбургів, який одночасно мав титул короля Угорщини. Формально його влада була обмежена рейхсратом в Австрії та сеймом в Угорщині. Спільними для всієї імперії були три міністерства – закордонних справ, військове та морське, фінансів. Останні два міністерства існували також в обох частинах імперії. Всі інші міністерства були самостійними для Австрії та Угорщини. Законодавча влада щодо спільних справ обох частин держави здійснювалася спеціальними “делегаціями”, які скликалися щорічно по черзі у Відні та Будапешті. До їх складу входили по 60 делегатів від рейхсрату та сейму. Видатки на загальноімперські потреби розподілялися пропорційно для обох частин імперії, згідно зі спеціально укладеною угодою. Так, 1867 р. квота встановлювалася у 70 % для Австрії і 30 % – для Угорщини. 21 грудня 1867 р. імператор Франц-Йосиф I (1848–1916) затвердив австро-угорську угоду і конституцію Австрії. Згідно з її положеннями утворювався рейхсрат – двопалатний парламент, що складався з палати панів та палати депутатів.

До палати панів, крім спадкових членів, імператор міг призначати пожиттєвих членів. Ними, зокрема, були митрополит греко-католицької церкви Андрей Шептицький та відомий укр. письменник Василь Стефаник. Палата депутатів формувалася шляхом виборів від окремих провінцій. Виборче право було обмежене майновим і віковим цензом та куріальною системою. У 1873 р. було введено прямі вибори від усіх курій, крім сільської. Унаслідок зниження майнового цензу для міських і сільських курій з 10 до 5 гульденів річного прямого податку в 1882 р. значно зросла кількість виборців, однак уряд відмовився ввести загальне виборче право. Чергова виборча реформа 1896 р. встановила п'яту курію, що повинна була обиратися на основі загального виборчого права. Ця курія посилала у рейхсрат 72 депутати (всього було 525 депутатів). І тільки 1907 р. в А.-У. було введено загальне виборче право і ліквідовано куріальну систему виборів. Австро-угорська угода 1867 р. не вирішила всіх суперечностей між окремими частинами імперії. Незадоволеними були насамперед Чехія та Хорватія. З останньою у 1868 р., за сприяння Відня, Угорщина уклала угоду, яка на деякий час згладдила непорозуміння. Однак із Чехією домовитися не вдалося. Її представники подали у рейхсрат декларацію, в якій вимагали

надання т. зв. землям корони Св. Вацлава (Чехії, Моравії та Силезії) прав аналогічних угорським. Унаслідок довготривалої боротьби австрійський уряд був змушений піти на ряд поступок (дозвіл уживання чеської мови в адміністрації та шкільництві, поділ Празького університету на чеський та німецький і ін.), однак повністю вирішити всі суперечності так і не вдалося.

Національне питання в А.-У. було вісью політичного життя. Панівні класи А.-У. розглядали Боснію, Галичину, Словаччину та інші слов'янські окраїни імперії як свої колонії. Укр. населення А.-У. у 1910 р. становило 8% загальної кількості мешканців імперії і проживало на території Галичини, Буковини та Закарпаття. Його політичне становище було вкрай важким. В економічному і культурному житті Галичини панувала польська шляхта, на яку спирався австрійський уряд. У 1867 р. був виданий закон, що санкціонував політику колонізації школи в Галичині. У 1899 р. зі 150 депутатів Галицького ландтагу укр. представників було лише 16. І все ж тут виникли та успішно розвивалися укр. культурно-просвітницькі організації (товариство "Просвіта", Наукове товариство ім. Т. Шевченка та ін.), були укр. представники у провінційних сеймах. Однак і тут українці були у нерівноправних умовах. Тяжким було становище українців на Бу-

ковині і в Закарпатській Україні. Шукаючи засобів до існування, маси людей емігрували до Америки, зокрема в Канаду і Бразилію. Розвиток капіталізму в А.-У. в період імперіалізму відбувався в умовах збереження феодальних відносин в економічному та політичному житті і проходив досить нерівномірно. Промисловість розвивалася (значною мірою за рахунок іноземних капіталовкладень, переважно німецьких) в основному в Чехії та Північній Австрії, що давало можливість монополіям експлуатувати населення більш відсталіх частин А.-У. Це ще більше посилювало відцентрові прагнення різних народів імперії.

Зовнішня політика А.-У. після поразок у війнах з Німеччиною та Італією була спрямована головним чином на Балкани. У 1878 р. австро-угорські війська окупували Боснію та Герцеговину, яка була анексована 5.X.1908 р. Це викликало загострення відносин А.-У. з Росією, результатом чого стало укладення 7.X.1879 р. таємної угоди з Німеччиною, до якої у 1882 р. приєдналася Італія. Так було оформлено Троїстий союз, спрямований проти Росії та Франції, що був однією з основних ланок підготовки Першої світової війни. 28.VI.1914 р. у Сараєві було вбито наступника австрійського престолу ерцгерцога Франца-Фердинанда, що стало приводом до початку Першої світової війни. 28.VI.1914 р.

А.-У. оголосила війну Сербії, а 6.VIII – Росії. В союзі з Німеччиною, Болгарією та Туреччиною А.-У. впродовж 1914–1918 рр. вела воєнні дії проти країн Антанти, які закінчилися крахом імперії. 3 листопада 1918 р. А.-У. підписала з Антантою угоду про перемир'я, фактично капітуляцію. У жовтні–листопаді 1918 р. на її землях утворилися самостійні держави: Австрія, Угорщина і Чехо-Словаччина виділилися в окремі держави, південнослов'янські області об'єдналися із Сербією та утворили нову державу – Югославію, Трієнт, Трієст і Південний Тироль відійшли до Італії, частина Трансильванії, Банат і Буковина – до Румунії, Закарпатська Україна – до Чехо-Словаччини. Галичина у червні 1919 р. була захоплена Польщею.

АГРОНОМІЯ (грец. *ἀγρός* – поле і *νόμος* – закон, звичай) – цикл сільськогосподарських наук, пов'язаних з обробіткою землі та плеканням сільськогосподарських рослин. У широкому розумінні слова в цей цикл включають і зоотехнічні науки. В Україні розвиток А. тісно пов'язаний з діяльністю наукових та науково-дослідних установ – університетів, сільськогосподарських інститутів, сільськогосподарських науково-дослідних станцій. У 19 ст. в Україні не було широко організованих агрономічних дослідів, що всебічно охоплювали б її сільське господарство. Розвиток А. залежав від окремих уче-

них, охоплюючи здебільшого вузькі галузі науки. В кінці 19 – на поч. 20 ст. планомірну роботу розгорнули губернські і повітові земства, що організували мережу дослідних станцій. Найстарішою є Полтавська (1884), пізніше була заснована Херсонська. Перед Першою світовою війною в Україні було 52 дослідних поля та станції і вісім контрольно-насіenneвих станцій. Крім того, було дві мережі дослідних полів із центром у Києві – Всеросійсько-го товариства цукропромисловців і Київського товариства сільського господарства. До того ж, в Україні діяли два товариства, одне з яких було загальноімперського масштабу – Імператорське вільно-економічне товариство (засноване 1765 р.), а друге – Імператорське товариство сільського господарства Південної Росії (з 1828 р.) – охоплювало Бессарабську, Катеринославську, Таврійську та Херсонську губернії. Існували ще губернські товариства (Київське, Полтавське, Харківське, Херсонське). Деякі з них утримували сільськогосподарські виставки, нижчі сільськогосподарські курси, агрономічні лабораторії, видавали фахові часописи. Згодом з'явилися повітові та місцеві товариства. 1906 р. їх було 147, найбільше в Полтавській губернії (56). Ці товариства були ліквідовані після 1917 р. Хоч агрономічна праця тривала досить довгий час (земства провадили ґрунтові, статис-

тичні та інші досліді з 2-ї пол. 19 ст.) і перед революцією 1917 р. були вже очевидні добрі наслідки планомірних заходів щодо піднесення врожайності головних сільськогосподарських культур, проте Україна до 1917–1918 рр. не виступала в А. як окрема країна зі своєрідними умовами сільського господарства. На укр. землях, що входили до складу Російської імперії, більшість сільськогосподарських часописів виходила російською мовою – “Хозяйство” (орган Південноросійського товариства заохочення сільського господарства), “Земледелие” (журнал Київського товариства сільського господарства), “Южно-русская сельскохозяйственная газета” (вид. Харківського товариства сільського господарства з 1895 р.), але після 1905 р. деякі почали виходити й укр. мовою – “Хлібороб” (Лубни, 1905; Харків, 1907–1918), “Рілля” (К., 1910–1915, 1917–1918). Містили статті на сільськогосподарські теми часописи – “Рідний край” (Полтава, 1906–1907, К., 1908–1914), “Громадська думка” (К., 1905), “Рада” (К., 1906–1914), “Українське бджільництво” (К., 1910–1914), “Українське пасічництво” (К., 1914–1919).

АГРОНОМІЯ ГРОМАДСЬКА І ДЕРЖАВНА – сукупність заходів, уживають або громадські самодіяльні організації, або органи місцевої самоуправи, або держава для підне-

сення агротехнічної культури. Завданнями А. г. д. є: 1) пропагувати серед хліборобського населення окремі засоби поліпшення господарства; 2) навчати раціональної агрокультури шляхом порадиництва в технічних і організаційних справах; 3) організувати допоміжні установи – склади машин, насіння, угноєння, показові агрономічні пункти, шкілки, розсадники і т. п.; 4) провадити широкі організаційні заходи, такі як меліорація, раціональну сівозміни; 5) давати економічну підставу для різних господарських поліпшень шляхом організації постачання кредиту, сільськогосподарської кооперації і т. ін.; 6) поширювати агрономічні знання за допомогою сільськогосподарських шкіл, курсів, лекцій, сільськогосподарських виставок, дослідних станцій і т. п. В Російській імперії існувало різке протиставлення між урядовим бюрократичним апаратом і громадськістю. Унаслідок цього земства стали творити земську агрономію, яка й дістала назву громадської агрономії і протиставлялася агрономічним заходам державної влади. В Західній Європі такого розриву між урядом і громадськістю не було, тому там не вживався термін А. г. д. Державні агрономічні заходи в Росії перебували в руках Міністерства землеробства і державних маєтків, яке здійснювало свої завдання через урядових агрономів та інструкторів. Зем-

ська А. в Україні виникла з кінця 80-х рр. 19 ст., коли Херсонське земство створило інститут повітових і губернських земських агрономів. На 1.1.1914 р. в Україні в 9 губерніях було 1683 громадських (земських і сільськогосподарських товариств) агрономів. Серед суто агрономічних заходів земств на першому місці стояли заходи щодо постачання сільськогосподарських машин та знарядь, насіння та угноєння. В галузі шкільної сільськогосподарської освіти земства зробили порівняно небагато (перед війною 1914 р. було лише 28 нижчих і одна середня сільськогосподарська школи). Натомість велику увагу вони звертали на позашкільну агрономічну освіту (лекції, виставки, роз'їзди агрономів та інструкторів по селах). В останні роки перед Першою світовою війною в Україні стали засновуватися сільськогосподарські товариства і кооперативи. З розвитком цих товариств справа постачання відходила від земської агрономічної організації, і земський агроном усе більше ставав організатором сільського господарства. Остаточню цей напрям перемиг на Всеросійському агрономічному з'їзді в Києві 1913 р. Земська агрономія почала присвячувати більше уваги науково-дослідній і показовій праці серед хліборобського населення. На ґрунті земської агрономії розвинулася ціла наука А. г. д., найвидатнішим україн-

ським представником якої був проф. К. Мацієвич.

АГРОТЕХНІКА – сукупність засобів обробітку, угноєння ґрунту та вирощування сільськогосподарських рослин. Метою А. як науки є обґрунтування засобів одержання високого врожаю, можливого за певних ґрунтових та кліматичних умов і при економічній витраті робочої сили та засобів виробництва. Природні умови зумовлюють застосування різних комплексів агротехнічних засобів. Розвиток А. міцно пов'язаний не тільки з розвитком природничих наук і техніки, а й з аграрним устроєм та формами землекористування. Кріпацьке хліборобство кінця 18 – 1-ї пол. 19 ст. позначене було в масі господарств найпримітивнішою А. Земельна реформа 1861 р. не створила сприятливих умов для розвитку А., бо сільські громади з їх постійними переділами землі відбирали у селянина, що не був власником своєї ділянки, стимули працювати над підвищенням урожаїв, і він лишався при тій самій трипільній системі, яка панувала навколо. Тож до початку 20 ст. укр. селяни не заводили засобів А., запроваджуваних у великих поміщицьких господарствах (особливо в буряківництві) і в дрібних землевласників – хуторян, які ставали принаймні на шлях поліпшення трипільля. У кінці 19 і на поч. 20 ст. заходами земської агрономії починають ширитися засоби

нової А. через популяризацію сільськогосподарських знань, організацію показових полів, прокатних і зерноочисних пунктів, злучних пунктів, надання кредитів для купівлі сільськогосподарських машин і знарядь, а також створення кооперативних товариств. Земельна реформа Столипіна, стимулюючи вихід селян із громад на відрубні господарства і хутори, сприяла значно ширшому, ніж було доти, застосуванню засобів А. Носіями агротехнічних знань були головним чином земські агрономи і мережа сільськогосподарських дослідних станцій, які мали відділи селекції сільськогосподарських рослин, рільництва і тваринництва. На території більшої частини України доводилося рахуватися з нестачею атмосферних опадів, із швидкою та сухою весною, інколи – із загрозою посухи. Тому в переважній частині Лісостепу та в усьому Степу України панувала А. сухого хліборобства, а праці більшості сільськогосподарських дослідних станцій були спрямовані на вивчення засобів накопичення і збереження вологи в ґрунті. Передусім постала проблема вивчення значення ранніх парів, глибини оранки, поверхового розпушення ґрунту, своєчасного його лушення, ранньої зяблевої оранки та ін. (Полтавська, Одеська, Плотянська, Херсонська дослідні станції). Велику увагу надавали питанням органічного та мінерального

угноєння, накопичення нітратів у ґрунті, впливу метеликових – як попередників нітратного, фосфатного та калійного – добрив (Плотянська, Полтавська, Одеська, Херсонська, Носівська, Ново-зібківська станції). Одеська дослідна станція вивчала глибини проникнення кореневої системи різних культур та режиму вологи кореневого шару ґрунту. Крім того, зусилля всіх дослідних полів і станцій, а також мережі дослідних полів були спрямовані спеціально на вивчення агротехніки окремих культур, наприклад пшениці, цукрового буряка (мережа дослідних полів Товариства цукропромисловців) тощо. Наслідком перенесення досвіду А. в селянські господарства перед Першою світовою війною було розповсюдження вартісних сортів збіжжя, переважно пшениці, запровадження чорних і ранніх парів, поступовий перехід від трипілля до плодозміни з травосіянням, модернізація сільськогосподарських знарядь (залізні борони, кращі плуги, культиватори, сівалки, косарки, жнивarki, молотарки, віялки, трієри та ін.). Почалося застосування штучних добрив, посилювалася боротьба з бур'янами, поліпшувалася селянська худоба. Цей процес був затриманий війною 1914–1918 рр.

АДРІАНОПОЛЬСЬКИЙ МВРНИЙ ДОГОВІР 1829 – договір, що завершив російсько-турецьку війну 1828–1829 рр.,

укладений 14.IX в м. Адріанополі (нині м. Едірне в Туреччині) між Росією і Туреччиною. Складався із 16 статей та окремого акта. За А. м. д. Росія, яка здобула перемогу, одержала острови в гирлі Дунаю, східний берег Чорного моря від гирла Кубані до північних кордонів Аджарії, фортеці Ахалкалаки й Ахалціхе з прилеглими до них місцевостями. Туреччина визнала приєднання до Росії основної території Закавказзя (Грузії, Єреванського, Нахічеванського ханств), незалежність Греції, зобов'язалася надати автономію Сербії, Молдавії, Волощині, сплатити Росії контрибуцію в 1,5 млн голландських гульденів. А. м. д. підтвердив право Росії вести вільну торгівлю на всій території Туреччини, свободу плавання для комерційного флоту по Дунаю і протоках (Босфору і Дарданеллах). А. м. д. допоміг визволенню балканських народів від турецького панування.

АД'ХНКТ (лат. adjunctus – помічник) – у дореволюційній Росії і в Західній Європі – вчене звання в деяких наукових установах, особа, яка займає молодшу наукову посаду, – помічник академіка або професора. Також особа, що має це звання. В Росії А. були замінені доцентами згідно з університетським статутом 1863 р.

“АЗБУЧНА ВІЙНА” – боротьба прогресивної громадськості Східної Галичини в 30–50-х рр. 19 ст. проти спроб австро-поль-

ської реакції латинізувати укр. алфавіт. Замінити укр. кириличну азбуку латинським алфавітом – “абцадлом” запропонував 1834 р. укр. галицький філолог Й. Лозинський. Проти політично шкідливої, антинаукової концепції Лозинського виступили члени “Руської трійці”, які захищали укр. мову і від “своїх”, укр., реакціонерів, і від польських шовіністичних ідеологів, що безпідставно розглядали укр. народ як “гілку” польського народу, а укр. мову – як наріччя польської мови. Спроби губернатора Галичини 1859 р. законодавчим шляхом запровадити латинський алфавіт викликали протести громадськості Східної Галичини, які підтримували відомі славісти Ф. Миклошич і П. Шафарик. Це примусило реакційні кола відмовитися від латинізації укр. писемності.

АЗОВСЬКА ГУБЕРНІЯ – адміністративно-територіальна одиниця в Російській державі у 18 ст. Створена за царським указом від 18.XII.1708 р. Адміністративним центром її було м. Азов. До складу А. г. входила велика територія, що охоплювала теперішні Луганську, Донецьку, більшу частину Харківської областей України, Ростовську, Воронежську, Тамбовську області Росії з містами Ізюмом, Чугуєвом, Змієвом, Балаклією, Тором (нині Слов’янськ), Тамбовом, Саранськом, Воронежем, Валуйками, Острогозьком

та ін. У зв’язку з передачею м. Азова і гирла р. Дону за Прутським трактатом 1711 р. Туреччині губернський центр було перенесено у Воронеж, а 1725 р. А. г. перейменовано на Воронежську губернію. Після російсько-турецької війни 1768–1774 рр. знову було 1775 р. створено А. г. з центром у м. Азові у складі Азовської і Бахмутської провінцій. До А. г. увійшли колишня Слов’яно-Сербія, південна частина Слобідської України, область Війська Донського, фортеці Керч і Єнікале на Керченському півострові. В 1776 р. Азовську, Новоросійську, Астраханську та Саратовську губернії було об’єднано в генерал-губернаторство на чолі з Г. О. Потьомкіним. У 1783 р. А. г. та Новоросійську губернію було ліквідовано і створено Катеринославське намісництво.

АЗОВСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО – укр. військове формування, створене 1828 р. і розташоване царським урядом на північно-західному березі Азовського моря (звідси і його назва). А. к. в. спочатку складалося із 1500 козаків Задунайської Січі на чолі з кошовим отаманом Й. Гладким, які з початком російсько-турецької війни 1828–1829 рр. на 42 човнах приєдналися в Ізмаїлі до російської армії. Із цих козаків було сформовано Дунайський козацький полк, що особливо відзначився у боях за здобуття турецької фор-

теці Ісакчі. У 1831 р. А. к. в. було відведено 74 тис. десятин землі в Олександрівському повіті Катеринославської губернії між Бердянськом і Маріуполем (між річками Бердою, Обиточною та Азовським морем). Азовські козаки займалися землеробством і рибальством, заснували три станиці – Покровську, Новоспаську та Петровську, 15 хуторів і м. Микольське. До володінь А. к. в. зарахували Петровський міщанський посад, Новоспасовське поселення державних селян і Стародубську станицю чорнігівських переселенців, які були на цій території раніше. Основним завданням А. к. в. була охорона західного узбережжя Азовського моря. 1837 р. для охорони узбережжя з А. к. в. було сформовано військову флотилію з 10 командами, яка постійно крейсувала на визначеній ділянці. За виконання військової служби козаків було звільнено від повинностей і податків. У військових справах А. к. в. було підпорядковане новоросійському, а в цивільних – бессарабському генерал-губернатору. Наказним отаманом А. к. в. до 1853 р. був Й. Гладкий, який мав чин полковника російської армії. Внутрішнє самоуправління здійснювалося наказним отаманом і військовим правлінням, центр якого розташовувався в станиці Петровській, а згодом – у Маріуполі. Разом з козацькою старшиною отаман проводив політику,

що утверджувала кріпосницькі порядки і заходи царського уряду, зокрема щодо переселення азовців на Кавказ. Це викликало протести козаків, частина яких повернулася до Туреччини. Тисячу сімей азовців 1862–1864 рр. було силоміць переселено на Північний Кавказ у різні станиці Анапського округу та Закубанської обл. Азовці, невдоволені гнітом старшини, тяжкою військовою службою і примусовим переселенням, підняли повстання, яке царський уряд жорстко придушив. Згідно з царським указом від 11.X.1865 р. А. к. в. було ліквідовано, рядових козаків перетворено на селян, а старшина (офіцери) отримала дворянство і земельні володіння. Регалії, зброю, навчальну флотилію було передано Кубанському козацькому війську.

АЗОВСЬКІ ПОХОДИ 1695–1696 – походи московських військ і флоту та укр. козацьких полків на Азов і в пониззя Дніпра під час російсько-турецької війни 1686–1699 рр. Загарбавши в 15 ст. Північне Причорномор'я, турецькі агресори та їхні васали – кримські татари робили розбійницькі напади на укр. і російські землі. Щоб припинити ворожі вторгнення, Російській державі необхідно було визволити від турецько-татарських агресорів Північне Причорномор'я. У 1686 р. російський уряд оголосив війну султанській Туреччині. Але війна велася дуже

мляво. Воєнні дії активізувалися за царювання Петра I. Безпосередньою метою А. п. було здобуття фортеці Азов у гирлі р. Дон. Перший А. п. розпочався весною 1695 р. Під Азов виступила московська армія (31 тис. осіб, 170 гармат) на чолі з генералами О. Головіним, Ф. Лефортом і П. Гордоном, яка 5 (15) липня обложила фортецю Азов. Одночасно з наступом на Азов укр. армія (120 тис. осіб) на чолі з гетьманом І. Мазепою і невеликий московський загін під командуванням Б. Шереметева захопили у липні 1695 р. турецько-татарські фортеці Кизикермен, Тавань та ін. у пониззі Дніпра. Проте через відсутність військового флоту і невдалі штурми фортеці 5.VIII і 25.IX здобути Азов не змогли і в листопаді того ж року відступили. Наприкінці 1695 р. розпочалась підготовка другого А. п. На верф'ях у Преображенську і Воронежі було збудовано близько 30 військових кораблів. У квітні 1696 р. московські війська (75 тис. осіб) під командуванням А. Шеїна вирушили на кораблях і суходолом до Азова. Наприкінці квітня з України виступив укр. козацький корпус (15 тис. осіб) на чолі з чернігівським полковником Я. Лизогубом (“...мужем доброчесним, – за висловом Петра I, – і в воєнних трудах умілим”). Друга група російських військ та укр. козаків (70 тис. осіб) рушила в пониззя Дніпра. У травні 1696 р.

Азов був оточений із суші і блокований московським флотом під командуванням Ф. Лефорта. Після запеклого штурму фортеці 17–19 (27–29).VII укр. полками турецький гарнізон в Азові капітулював. Вирішальну роль в облозі та здобутті Азова відіграли укр. козацькі полки. Здобуття Азова і зруйнування турецько-татарських фортець у пониззі Дніпра було важливим етапом у боротьбі за визволення Північного Причорномор'я і частиною розпочатої Росією в кінці 17 ст. наступу на Південь для визволення загарбаних турками і татарами південних земель та здобуття виходу до Азовського і Чорного морів.

АЙВАЗОВСЬКИЙ Іван Костянтинович (29.VII.1817–2.V.1900) – художник-мариніст, співець Чорного моря. Нар. у Феодосії у вірменській родині, яка переїхала з Галичини. Закінчив Петербурзьку академію мистецтв (1837). З 1844 р. став академіком. У 1839 р. дістав звання художника, з 1887 р. – почесний член Академії мистецтв. Поклав початок цілій школі мариністів. Його картини експонувалися в багатьох країнах. Був обраний членом багатьох іноземних академій. А. майстерно відтворював поетичну красу морських краєвидів. Блискуче володіючи малярським умінням, А. написав близько 6000 творів. Найвідоміший – “Дев'ятий вал” (1850) – характерна робота першого періоду творчості худож-

ника, написана в романтичній традиції Брюллова. Пізніше творчість А. набирає більш реалістичного характеру. Картини “Чорне море” (1881) та особливо “Серед хвиль” (1898) яскраво і правдиво передають велич морської стихії. Багато творів А. присвятив зображенню подвигів моряків російського флоту (“Чесменський бій” (1848), “Синопський бій” (1854) та ін.). Кілька великих полотен А. присвятив О. С. Пушкіну (“О. С. Пушкін на березі Чорного моря” та ін.). А. звертався і до інших жанрів, зокрема створив ряд картин, присвячених Україні, показавши її поетичну природу (“Чумацька валка” (1855), “Український пейзаж” (1868), “Млин на березі річки. Україна” (1880), “Весілля на Україні” (1891) та ін.). А. влаштовував виставки своїх творів в Одесі, Києві, Харкові, Миколаєві й ін. Був членом Товариства південно-російських художників (1894). З 1845 р. А. оселився у Феодосії, де збудував майстерню і картинну галерею (1880), яку згодом передав місту.

АКАДЕМІЧНА ГІМНАЗІЯ У ЛЬВОВІ (Укр. академічна гімназія) – найстаріша гімназія в Україні. Заснована за розпорядженням Йосипа II від 24.X.1784 р. як складова частина Львівського університету (академії) гімназія отримала назву “академічна”. Випускники гімназії зараховувались до університету без вступних іспитів. Мовою викладання

до 1849 р. в А. г. була латинська, згодом – німецька. З 1867 р. всі навчальні предмети в початкових класах викладалися укр. мовою, а з 1874 р. – в усіх класах. Значна частина учнів гімназії були членами української молодіжної організації “Пласт”. У 20–30-х рр. 20 ст. в А. г. діяли нелегальні юнацькі осередки Укр. військової організації та Організації укр. націоналістів, до складу яких входили учні старших класів. У різні часи в А. г. викладали І. Боберський, А. Вахнянин, М. Возняк, М. Галушинський, І. Зелінський, І. Кокоруза, Ф. Колесса, І. Крип’якевич, В. Лаба, С. Людкевич, О. Огоновський, О. Степанів-Дашкевич та ін. У гімназії свого часу навчалися Є. Коновалець, Р. Шухевич, Р. Сушко, В. Кучабський, М. Кордуба та ін. 1944 р. А. г. було реформовано у середню загальноосвітню школу. З 1992 р. А. г. відновила діяльність.

АКАДЕМІЧНЕ БРАТСТВО – товариство студентів-українців у Львівському університеті, засноване 1886 р. з метою організації їхнього наукового і громадського життя. Діяльність А. б. була спрямована проти утисків укр. культури з боку австрійської бюрократії, польських поміщиків. У А. б. брала участь прогресивна укр. професура Львівського університету. А. б. мало свою бібліотеку, читальню, організовувало читання лекцій, літературно-артистичні вечори. Діяль-

ність А. б. була спрямована проти національного гніту Габсбурзької монархії.

АКАДЕМІЧНИЙ ГУРТОК

– студентське товариство, засноване 1871 р. у Львові, спершу москвофільського напрямку. У травні 1876 р. об'єднався зі студентським народовським гуртком “Дружний лихвар”. Видавав “Бібліотеку повістей” (1874), журнал “Друг” (1874–1877), альманах “Дністрянка” (1876), окремі книги, брошури. Після арешту (1877) І. Франка, М. Павлика, О. Терлецького, які очолювали демократичну групу А. г., перестав відігравати будь-яку роль у суспільному житті Східної Галичини.

АКАДЕМІЧНИЙ ЛЕГІОН

– збройна студентська організація, що брала активну участь у національно-визвольній боротьбі у Львові під час буржуазної революції 1848 р. в Австрії. А. л. створено у березні 1848 р. під впливом народного повстання у Відні. До легіону входило близько 900 осіб – студентів Львівського університету, робітників, ремісничої молоді, політичних емігрантів. А. л. входив до Львівської національної гвардії. У дні Львівського повстання (1–2.X.1848 р.) А. л. діяв найрішучіше. Його члени відмовилися, незважаючи на вимоги національної гвардії, скласти зброю і вели на барикадах боротьбу проти сил контрреволюції. За умовами капітуляції, яку підписали

керівники національної гвардії, А. л. було розпущено, а політичні емігранти зобов'язувалися виїхати з краю. Багато його учасників зазнали репресій.

АКСЕЛЬРӨД Павло Борисович (1850–16.IV.1928) – соціал-демократ, один з лідерів меншовиків. Нар. в м. Почепі (нині Брянська обл.). Закінчив Ніжинський лицей. Учився в Київському університеті. В 70-х рр. – народник, після розколу організації “Земля і воля” примкнув до “Чорного переділу”. Брав участь у створенні групи “Визволення праці” (1883), з 1900 р. – один із редакторів газети “Искра” та журналу “Заря”. На II з'їзді РСДРП – прихильник меншості. Один із лідерів II Інтернаціоналу. Після Жовтневої революції – емігрант, виступав за збройну інтервенцію проти радянської влади. Помер у Берліні.

АЛЕКСАНДРОВ Володимир Степанович (2.VII.1825–10.I.1894) – укр. письменник. Нар. в Ізюмському повіті на Харківщині. Закінчив медичний факультет Харківського університету, працював військовим лікарем. Уперше виступив з поезіями 1861 р. (журнал “Основа”). Написав оперети “За Немань іду” (1872) і “Не ходи, Грицю, на вечорниці” (1873). Остання перероблена пізніше М. Старицьким. Видав збірник власних перекладів із М. Лермонтова та І. Козлова – “Малоруські співанки” (1880) та альманах “Складка” (1887–1892). А.

збирав усну народну творчість та опублікував “Народний пісенник з найкращих укр. пісень”, казки “Коза-дереза”, “Івашечко”. Друкував етнографічні праці. Деякі поезії А. здобули популярність у народі (“Я бачив, як вітер берізьку зломив” та ін.)

АЛЧЕВСЬКА Христина Данилівна (1841–1920) – укр. педагог-просвітитель. Нар. у м. Борзні (нині смт Чернігівської обл.) у поміщицькій сім’ї. Брала участь у гуртках молоді, зв’язаних з “Колоколом” Герцена. У 1862 р. відкрила у Харкові та утримувала за власний кошт жіночу недільну школу (офіційно відкриту 1870 р.), яка проіснувала близько півстоліття і славилася добре розробленою методикою навчання дорослих (замолоду в ній учителював Б. Грінченко). Школа А. стала справжнім методичним центром навчання дорослих. У цій школі А. обстоювала укр. мову, пропагувала твори Т. Г. Шевченка. У співпраці з учителями школи А. склала посібник для навчання “Книга взрослых” (1899). За її сприяння недільні школи створено в багатьох містах України та Росії. А. – авторка спогадів “Передуманное и пережитое” та низки методичних статей про навчання дорослих. А. широко пропагувала літературні твори як засіб виховання трудящих. А. – один з основних авторів 3-томної бібліографічної праці “Що читати народові” (СПб.; М., 1888–1906),

яку схвально оцінила прогресивна громадськість. На виставках у Москві, Нижньому Новгороді, Парижі, Антверпені, на яких демонструвався педагогічний досвід А., їй було присуджено найвищі нагороди. У 1890 р. А. обрано віце-президентом Міжнародної ліги освіти.

АЛЧЕВСЬКИЙ Олексій Кирилович (1835–1901) – укр. гірнопромисловець. Нар. в м. Сумах у сім’ї дрібного торговця. Розбагатів унаслідок фінансових махінацій (спекуляцій). Був власником Харківського торговельного банку і фінансував металургійні підприємства, зокрема будівництво Донецько-Юр’ївського металургійного заводу. Пізніше збанкрутував. Батько композитора Григорія, співака Івана і поетеси Христі Алчевських.

АМАТОРСЬКИЙ ТЕАТР – театр, у якому виконавцями виступають непрофесійні актори, відіграв велику роль у розвитку театру в Україні та в пробудженні укр. національної самосвідомості. Своім походженням театр пов’язаний із самодіяльним народним мистецтвом (драматичний елемент календарних обрядів, весілля та ін.). У п’єсах шкільного театру в Україні 17–18 ст. грали аматори – студенти Київської академії та колегій. На західноукр. землях ці вистави подекуди дожили до 40-х рр. 19 ст. З аматорських вистав 80–90-х рр. 18 ст. виник на поч. 19 ст. театр у Харкові. Домашній

аматорський театр генерал-губернатора Я. Лобанова-Ростовського, де грав І. Котляревський, дав початок Полтавському театрові. Перші п'єси Котляревського і Квітки ставили аматори у різних містах України. 1848 р. виник аматорський гурток І. Озаркевича в Коломиї, за ним у Львові, Перемишлі, Тернополі та ін. містах Галичини. У 1860-х рр. аматорські вистави особливо ширяться в Полтаві, Чернігові, на Херсонщині (зокрема в Бобринці і Єлисаветграді, де в них брали участь Кропивницький і брати Тобілевичі) та ін. містах. Особливе значення в 60–70-х рр. 19 ст. мав А. т. у Києві, організований членами київської “Громади”, в 70-х рр. – за участі М. Старицького і М. Лисенка. У процесі створення перших укр. професійних труп до них влилося чимало визначних акторів А. т. Після заборони 1876 р. вистави А. т. відбувалися здебільшого закрито у приватних залах, а після видання закону 1880 р. – відкрито з дозволу місцевої адміністрації, за винятком Києва, де ще 1883 р. тривали вистави у приватному будинку, а 1882–1892 рр. дозволялася лише одна відкрита вистава А. т. на рік. З 1880 р., незважаючи на тиск адміністрації, кількість укр. аматорських гуртків безперервно зростала у містах, містечках, великих селах, цукроварнях. При здебільшого невисокому мистецькому рівні вистав А. т. в добу

заборон укр. друкованого слова були єдиним способом поширення укр. свідомості і культури в межах Російської імперії. З появою “Просвіт” (з 1905 р.) укр. А. т. зростає. Діяльність його не меншає і з забороною “Просвіт”, охоплюючи навіть робітничі передмістя Києва (М. Старицька), Харкова (Г. Хоткевич), Катеринослава (Н. Дорошенко) та ін. Не маючи значних адміністративних перешкод, А. т. у Галичині в кінці 19 і на поч. 20 ст. надзвичайно поширився, увійшовши переважно в широко розгалужену мережу “Просвіт”. На Буковині поширенню А. т. спочатку сприяло робітничє товариство “Зоря”. Своєрідним явищем був народний Гуцульський театр О. Гулейчука та Г. Хоткевича перед Першою світовою війною. Після 1920 р. діяльність А. т. в Галичині зростає і далі, незважаючи на намагання польської адміністрації перешкодити його поширенню. На Закарпатті А. т., відомий із середини 19 ст., набув поширення у 20–30-х рр. 20 ст. Аматорські гуртки виникали при читальнях під керівництвом учителів і священників. Після інтенсивного збільшення числа аматорських гуртків по всій Україні в 1917–1920 рр. діяльність аматорів в УРСР була поступово обмежена у рамках “гуртків самодіяльності”, з точно визначеним репертуаром переважно невеликих злободенних агітаційних п'єс.

АМБЌДИК-МАКСИМЌВИЧ

Нестор Максимович (7.XI.1744–5.VIII.1812) – визначний укр. учений-енциклопедист, один з основоположників вітчизняного наукового акушерства, фітотерапії, ботаніки, педіатр. Нар. в с. Веприку (нині Гадяцького р-ну Полтавської обл.) у сім'ї священика. Освіту здобув у Київській академії (1768), Петербурзькій госпітальній лікарській школі (1770), на медичному факультеті Страсбурзького університету, де захистив докторську дисертацію (1775). 1782 р. дістав звання професора акушерства і з 1784 р. почав працювати при Петербурзькому виховному будинку. Запровадив нові наочні методи викладання. 1797 р. за ініціативою А.-М. було засновано Клінічний повивальний інститут у Петербурзі. Великою заслугою А.-М. є створення найдосконаліших на той час підручників: з акушерства “Мистецтво сповивання” (ч. 1–6, 1784–1786 рр.) та ботаніки “Ботаніки початкові основи” (1795). Своєрідною енциклопедією медичних знань є праця А.-М. про лікарські рослини (1783–1788). А.-М. став першим фітотерапевтом, який науково обгрунтував застосування в медицині лікарських трав. Засновник російської медичної термінології, невтомний популяризатор і пропагандист медичних та ін. знань серед населення.

АНДРЌЛЛА Михайло (літ.

псевд. – Оросвигівський, 1637–1710) – укр. письменник-полеміст. Нар. у с. Росвигів на Закарпатті. Вчився у Відні, Братиславі і Трнаві. 1669 р. порвав з унією і став непримиренним борцем проти засилля Ватикану. Продовжував традиції І. Вишенського. У творах, з яких збереглися “Логос” (1691–1692) і “Оброна верному кождому человеку” (1699–1701), дається широка картина життя закарпатських українців і характеристика тогочасного суспільного руху. В них А. виступав проти соціального і національного гніту, висував ідею воз'єднання Закарпаття з усім “православним” укр. та російським народом. За висміювання папи-“антихриста”, єзуїтів, панів-“златолюбців” зазнав жорстоких переслідувань з боку єзуїтів. У своїх творах А. використав чимало історичного літописного матеріалу.

АНДРЌВСЬКА ЦЌРКВА у

Києві – пам'ятка архітектури України 18 ст. Збудована 1747–1753 рр. у стилі бароко за проектом російського архітектора В. В. Растреллі. Будівництвом керував російський архітектор І. Ф. Мічурін. Живопис виконали художники О. П. Антропов і Г. К. Левицький-Ніс у 1752–1755 рр. А. ц. у плані хрещата, має купол і чотири поставлені по діагоналі контрфорси-пілони з декоративними верхами, що надає церкві вигляду типового укр.

п'ятиверного храму. Стрункістю і легкістю форм, красою силуету, що гармоніює з мальовничими придніпровськими схилами, А. ц. вирізняється як визначна пам'ятка світової архітектури того часу.

АНДРЕЗЬКИЙ Георгій (Юрій) Володимирович (26.V.1827 – р. см. невід.) – член Кирило-Мефодіївського товариства, прогресивний громадський діяч, учений і поет. Нар. в с. Вечірках на Полтавщині у сім'ї дрібного поміщика. Вчився у Київському університеті. 1846 р. вступив до таємного Кирило-Мефодіївського товариства, належав до його демократичного крила, очолюваного Т. Г. Шевченком, прибічник федерації слов'янських народів. А. писав вірші, на яких позначився вплив Т. Г. Шевченка (“Не плачте, ріднесенька мати”, “Україна”, “Відозва”, “Скажи мені, батьку” та ін.), де відобразив долю пригнобленої України. 1847 р. А. було заарештовано і вислано під нагляд поліції в Казань, а потім у Петрозаводськ (1848–1850). За написання статті “Конституція республіки” А. знову було заарештовано та ув'язнено в Соловєцькому монастирі (1850–1854), де він відзначився при обороні монастиря від нападу англійської ескадри. Після звільнення служив чиновником Архангельської палати кримінального і цивільного суду (1854–1857). Дальша доля А. невідома.

АНДРЕСІВСЬКЕ ПЕРЕ-
МВР'Я 1667 – договір про перемир'я між Річчю Посполитою і Московською державою, укладений 30.I (9.II)1667 р. в с. Андрусові поблизу Смоленська, про припинення війни 1654–1667 рр. Обидві сторони були знесені тривалою війною, в Україні спалахували повстання як проти польського панування, так і проти ставленика Москви, гетьмана Лівобережної України І. Брюховецького. А. п., основні положення якого вироблялися протягом трьох місяців, зі сторони Московського царства підписав А. Л. Ордін-Нащокін, а зі сторони Польщі – жмудський староста Ю. Глебович. За умовами А. п. припинялася польсько-московська війна 1654–1667 рр. і встановлювалось перемир'я на 13,5 років (до червня 1680 р.) між Росією і Річчю Посполитою. За А. п. під владою Московської держави залишалася Лівобережна Україна, Сіверська земля з Черніговом і Стародубом, а також Смоленськ. Щоб розв'язати собі руки у війні зі Швецією в Прибалтиці, Росія погодилась на те, щоб Правобережна Україна і Білорусія з Вітебськом, Полоцьком і Двінськом залишалися у складі Речі Посполитої. Київ з околицями на два роки передавався Московській державі, але низка застережень в угоді дала змогу російським дипломатам згодом закріпити місто за Лівобережною

Україною. Запорізька Січ передавалася під спільне управління Польщі і Московщини, які зобов'язувались у випадку татарських набігів на Україну разом виступити проти кримського хана. Фактично ж Січ відійшла до Росії. Умови перемир'я викликали велике незадоволення серед укр. суспільства, що переросло у повстання, яке очолив гетьман І. Брюховецький. А. п., порушивши умови Переяславської ради 1654 р., закріпило насильницький поділ укр. етнічної території на дві частини – Правобережну Україну і Лівобережну Україну, остаточно затверджений “Вічним миром” 1686 р. Позитивною стороною А. п. було те, що воно поклало початок союзу між Росією і Польщею, спрямованому проти турецько-татарських загарбників.

АННА ІВАНІВНА (28.I (7.II) 1693–17(28).X.1740) – російська імператриця (1730–1740). Дочка Івана V Олексійовича, племінниця Петра I. В 1710 р. одружилася з герцогом Фрідріхом-Вільгельмом Курляндським, але незабаром овдовіла. Після смерті Петра II запрошена Верховною тасмною радою на престол, але змушена була підписати умови (т. зв. “кондиції”), за якими самодержавна влада обмежувалася на користь феодалної аристократії. Проте незабаром А. І. відмовилася від “кондицій”, ліквідувала Верховну тасмну раду і надала дворянству ряд привілеїв (ви-

ключне право на володіння маєтностями, обмеження строку цивільної та військової служби дворян 25 роками тощо). Державним справам приділяла мало уваги, її головною опорою були іноземці, зокрема прибалтійські німці на чолі з фаворитом Біроном, які захопили керівні посади в уряді. За А. І. відбувалося дальше обмеження державних прав України. В 1734 р. після смерті гетьмана Д. Апостола не дозволила вибір нового гетьмана, а гетьманська влада в Лівобережній Україні була передана “Правлінню гетьманського уряду” (1734–1750). “Правління” складалося з шести осіб: царського резидента (до 1737 р. – Шаховський), двох царських чиновників та генерального обозного Я. Лизогуба з двома укр. козацькими старшинами. Був здійснений майновий поділ укр. козацтва на виборних козаків і підпомічників, посилювався феодално-кріпосницький гніт селянства та рядового козацтва. Напередодні російсько-турецької війни 1735–1739 рр. царський уряд для зміцнення оборони південних державних кордонів почав 1731 р. будівництво системи укріплень, т. зв. Укр. лінії, яка починалася від Дніпра і проходила по р. Орелі та р. Березі до Сіверського Дінця. На важких будівельних роботах працювало близько 30 тис. укр. козаків і селян. У 1734 р. уряд А. І. дозволив запорожцям повернутися на

батьківщину і заснувати Нову Січ.

АНТИКРІПОСНИЦЬКОГО РУХУ ПІДНЕСЕННЯ. У 1-й пол. 19 ст. в Російській імперії вже не було таких могутніх антифеодальних рухів, як повстання С. Разіна чи О. Пугачова. Чиновництво та силові структури адміністративного управління, як ніколи раніше широко розгалужені і всепроникні, могли тепер ефективно протидіяти накопиченню антидержавного соціального заряду, навіть не згладжуючи глибоких суперечностей між основними антагоністичними станами, тобто не вдаючись до реформ. Однак реформи були необхідними. Про це свідчив різкий сплеск антикріпосницького руху під час Кримської війни внаслідок погіршення становища селянських мас, особливо укр. губерній. За браком залізниць на селян ліг увесь тягар військових перевезень із центральних районів країни до Криму. Від підводної повинності та реквізицій тяглової худоби для потреб армії найбільше постраждали селяни Катеринославщини, Київщини, Херсонщини. Щоб компенсувати бюджетні витрати на війну, царський уряд різко збільшив розмір прямих і опосередкованих податків, які передусім стягувалися із селянства. Але основною причиною селянських виступів був протест проти кріпосницької залежності, яка в Росії набрала найогидніших, рабських

форм. Селянин залишався беззахисним перед поміщицькою сваволею. Його могли продати, обміняти, позбавити майна, запороти різками, заслати до Сибіру. На початку 1855 р. вийшов маніфест про створення державного ополчення. Слово “ополченець” українські селяни ототожнювали з терміном “козак”. І пішов поголос, буцімто кріпаки, записавшись в ополчення, дістануть волю, але місцева адміністрація приховує царський указ про призов на козацьку службу зі звільненням від поміщицької залежності. Це розворушило селян, особливо Київської губернії, де налічувалось понад 1 млн кріпаків. У деяких селах між військами і повстанцями спалахували криваві сутички. Заворушення в губернії, які охопили 422 села, дістали назву “Київська козаччина”. Влітку 1856 р. поширилися чутки, нібито цар видав указ про відбудову зруйнованого війною господарства Кримського півострова і надання волі та державної допомоги тим кріпакам, котрі переселятимуться на нові місця. Десятки тисяч знедолених людей з укр. і центральних російських губерній залишили свої домівки і пішли “у Таврію по волю”. Для боротьби з ними уряд послав війська.

“АНТОЛОГІЯ РЕСЬКА” – перша антологія укр. поезії, видана 1881 р. у Львові академічним товариством “Дружній лихвар”. У “А. Р.” вміщено твори

42 укр. поетів, зокрема І. Котляревського, Т. Шевченка, М. Шашкевича, С. Руданського, Ю. Федьковича, І. Франка та ін.

АНТОНОВИЧ Дмитро Володимирович (псевдонім Войнаровський, Муха, Шельменко, Подорожній, 2.XI.1877–1945) – укр. громадсько-політичний і державний діяч, історик мистецтва. Син В. Антоновича. Нар. у Києві. Вивчав історію італійського мистецтва та його зв'язки з Україною. 29.I(11.II)1900 А. разом з М. Русовим, Л. Мацієвичем, П. Андрієвським, О. Коваленком заснували у Харкові Революційну укр. партію. В 1902–1903 рр. редагував у Чернівцях газету “Гасло”, а в 1905 р. – у Харкові газету “Воля”. З 1912 р. А. викладав історію мистецтва у Київській мистецькій школі. Налігав до Укр. соціал-демократичної робітничої партії. З березня 1917 р. – активний член Укр. центральної ради, товариш голови УЦР М. Грушевського. У жовтні 1917 р. А. за дорученням Генерального секретаріату УЦР–УНР їздив до Одеси, Херсона, Миколаєва, щоб з'ясувати питання про можливість українізації Чорноморського флоту. Після повернення у Київ був призначений генеральним секретарем, а 9(22).1918 р. – міністром морських справ. 18.I.1918 р. Мала рада затвердила запропонований А. проект укр. морського прапора, який розробила Укр. морська рада. Прапор складався із двох

смуг – угорі жовта, внизу – синя, на синій – золотий тризуб і хрест. У період Директорії УНР – міністр мистецтва в уряді В. Чехівського, голова дипломатичної місії УНР в Римі і Празі. Брав участь у громадсько-мистецькому житті України, був ініціатором заснування Державного драматичного театру (1918) і Державного народного театру (1918–1922). В 1921 р. А. став одним із організаторів Укр. вільного університету. В 1928–1930 і 1937–1938 рр. – ректор УВУ, в 1925–1945 рр. – голова Укр. історико-філологічного товариства і директор Музею визвольної боротьби України у Празі. Помер у Празі. Автор праць “Естетика виховання Т. Шевченка” (1914), “Українське мистецтво” (1923), “Триста років українського театру 1619–1919” (1925) та ін.

АПОСТОЛ Данило Павлович (4(14).XII.1654–17(28).I.1734) – визначний укр. військовий і державний діяч кінця 17 – 1-ї пол. 18 ст., миргородський полковник (1683–1727), гетьман Лівобережної України (1727–1734). 1727 р. російський уряд, прагнучи привернути до себе козацьку старшину і козацьке військо, на яке з наближенням війни з Туреччиною покладав великі надії, скасував Малоросійську колегію і відновив інститут гетьманства в Лівобережній Україні. 1.X.1727 р. козацька рада у м. Глухові обрала гетьманом 73-річного миргород-

ського полковника А. Нар. в с. Великі Сорочинці на Полтавщині. Походив з багатого укр. старшинського роду Апостолів – великих землевласників на Миргородщині. Данилів батько, вихідець із Волощини, став полковником Гадяцького, потім Миргородського полку. А невдовзі по його смерті уже Данило зробився полковником. Будучи полковником миргородським (1683–1727), брав участь у походах проти турків і татар, здобував фортеці Кизи-Кермен і Очаків. Був хоробрим воїном і змілив воєначальником, добре показав себе під час Північної війни 1700–1721 рр., де в бою під Ерестфером в Лівонії (1701) керована ним козацька кіннота навальною атакою захопила артилерію противника. Відзначився А. також у битві під Варшавою (1705). Прихильник незалежницької політики гетьмана І. Мазепи, один з активних учасників вироблення положень укр.-шведського союзу. 25.X.1708 р. разом з укр. полками приєднався до шведської армії. 21.XI.1708 р. гетьман послав його із шведського табору до Петра І з пропозицією, щоб цар простив Мазепу, а той обіцяв захопити в полон Карла XII і видати його Росії. Канцлер Головкін ладен був погодитися на це, але раптом з'ясувалося, що гетьман тим часом намовляв польського короля С. Лещинського поспіть виступити проти Росії. Переговори перервалися, й

А. залишили під вартою у російському таборі. Проаналізувавши причини воєнних невдач шведських військ в Україні, А. перейшов на бік Петра І. Відіграв значну роль у боротьбі проти шведської навали. Після Полтавської перемоги над шведами 1709 р. його амністували, повернули маєтності і навіть посаду миргородського полковника. В 1722 р. А. на чолі козацьких частин (10 тис. осіб) брав участь у складі російської армії у поході проти Персії. Ставши одним з найближчих співробітників наказного гетьмана П. Полуботка, разом із значною частиною генеральної старшини виступав проти обмеження державних прав України Малоросійською колегією. 1723 р. підписав Коломацькі статті, у яких козаки домагалися від Петра І дозволу на обрання гетьмана (тоді Лівобережжям правила Малоросійська колегія), а також зменшення податків. Опозиційна діяльність укр. старшини щодо російської політики в Україні призвела до арешту наприкінці 1723 р. П. Полуботка, А., Я. Лизогуба, В. Журавського, Д. Володковського та інших старшин за наказом Петра І та ув'язнення їх у Петропавлівській фортеці. Звільнився 1726 р. Влітку 1727 р. уряд Петра II, зважаючи на зростання напруженості російсько-турецьких відносин і підготовку нової війни та прагнучи залучити на свій бік козацьку старшину, лік-

відував І Малоросійську колегію і дозволив обрати нового гетьмана. 1.Х.1727 р. на генеральній раді у м. Глухові А. було обрано гетьманом Лівобережної України. Ставши гетьманом, А. показав себе розумним і далекоглядним адміністратором, дбав про автономію свого краю. В 1728 р. новообраний гетьман їздив на коронацію Петра II, де подав петицію про відновлення державних прав України на основі Березневих статей 1654 р. У відповідь на гетьманську петицію російський уряд видав т. зв. “Рішительні пункти” 1728 р., які, ставши своєрідною конституцією Гетьманщини, значно обмежували гетьманську владу і політичну автономію Лівобережної України. Зважаючи на реальні обставини, А. взявся за проведення низки управлінських і соціально-економічних реформ, які значно упорядкували державне життя Гетьманщини. За гетьманства А. в 1729–1731 рр. було проведено т. зв. Генеральне слідство про маєтності. Під час проведення дослідження на основі документів і повідомлень старших людей було визначено і повернуто в державне користування рангові землі (державні землі, які були безпідставно захоплені у приватне володіння). А. провів реорганізацію фінансової системи України, уперше встановивши точний бюджет державних видатків, які становили 144 тис. крб. Продовжував

здійснювати судову реформу: в 1730 р. видав “Інструкцію укр. судам”, де встановлювався порядок апеляції у судових справах. А. відстоював інтереси укр. торгівлі, вимагаючи від російського уряду зміни дискримінаційної торговельної системи, запровадженої ще Петром I. На поч. 1728 р. А. зібрав у Глухові представників купецтва і перед російським урядом гостро поставив питання про скасування заборони на експорт традиційних укр. товарів – зерна, воску, шкіри, прядива та ін. А., незважаючи на опір московського уряду, відновив право призначати Генеральну військову канцелярію та полковників, значно зменшив кількість росіян у своїй адміністрації; заборонив їм купувати землі в Україні, видавши укр. адміністративним органам наказ про матеріальне сприяння тим із них, хто бажав виїхати з України; обмежив до шести кількість російських полків в Україні; перевів Київ з-під влади генерал-губернатора під юрисдикцію гетьмана; домігся повернення під гетьманську владу запорожців, які з 1708 р. були змушені жити на території Кримського ханства, і дозволу на заснування в 1734 р. Нової Січі на р. Підпільній. З його ініціативи було укладено нове Зведення законів України. Помер і похований у с. Сорочинцях (нині Великі Сорочинці Миргородського р-ну Полтавської обл.).

Гетьманування А. було спрямоване на захист державних прав укр. народу та боротьбу з російським впливом на Україну, чим тимчасово стримав процес повної інтеграції Гетьманщини в структуру Російської імперії.

АРАКЧЕЄВ Олексій Андрійович (4.X.1769–3.V.1834) – ставленик царя Олександра I, граф. З 1808 р. – військовий міністр, з 1810 р. – голова департаменту військових справ Державної ради. Був начальником військових поселень. А. увів у країні режим найлютішої політичної реакції, поліцейської сваволі та вояччини, нещадно придушував антикріпосницькі виступи селян і солдатів. А. придушив повстання бузьких козаків 1817 р., вчинив жорстоку розправу над учасниками Чугуївського повстання військових поселенців 1819 р. і над повсталими селянами на Дону та в Катеринославській губернії 1820 р.

АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ – наукова установа, створена 1834 р. в Петербурзі при Міністерстві народної освіти для систематичного збирання, описування та видання історичних документів і пам'яток вітчизняної історії. А. к. виявляла документи в архівах, бібліотеках, монастирях, установах, приватних архівах не тільки в Росії, а й у Франції, Німеччині, Італії та інших країнах. А. к. видала збірники документів з історії Росії, Білорусії, Литви, Кавказу

14–18 ст. (серед них – “Повне зібрання російських літописів”, 24 т., 1841–1921, “Акти історичні” і “Додатки до актів історичних”, 17 т., 1841–1875, “Литовська метрика”), а також з історії України (“Акты Западной России”, “Акты Южной и Западной России”) та ін. Видавала також “Літопис занять Археографічної комісії” (32 випуски). В роботі А. к. брали участь відомі історики та археографи 19 ст. П. М. Строев, М. І. Костомаров, С. В. Соловйов, М. І. Семевський та ін. Публікації А. к. містять велику кількість цінних документів з історії феодального періоду Росії та України. У 1922 р. А. к. було ліквідовано, а її функції передано історико-археографічній комісії АН СРСР.

“АРХЕОЛОГВЧЕСКАЯ ЛЕТОПИСЬ ЮЖНОЙ РОССИИ” – періодичне видання, що виходило в Україні 1899–1901 рр. щомісяця як додаток до журналу “Киевская старина”, 1903–1905 рр. – як окремий журнал раз у два місяці. Редактор – М. Ф. Біляшівський. У виданні друкувалися статті і розвідки укр. та російських дослідників і краєзнавців про пам'ятки старовини (з найдавніших часів до 19 ст.), переважно археологічні та прикладного мистецтва, про діяльність наукових товариств, комісій, з'їздів, про охорону пам'яток, рецензії та бібліографія.

АРХЕОЛОГІЧНЕ ТОВАРСТВО (Церковно-археоло-

гічне товариство) при Київській духовній академії – створене 1872 р. Збирало, описувало, видавало пам'ятки старовини. При товаристві було засновано музей і бібліотеку. Серед його експонатів (1898 р. їх налічувалося близько 30 тис.) були пам'ятки скульптури, живопису, графіки, стародруки, акти, грамоти, рідкісні рукописи. Товариство видавало щорічні звіти. Наукові праці А. т. публікувались у “Трудах Киевской духовной академии”, “Киевских епархиальных ведомостях”. 1901 р. було перейменоване на Церковно-історичне й археологічне товариство. У 1919 р. припинило свою діяльність. Стародруки, рукописи, грамоти було передано до Всенародної бібліотеки України (нині Центральна наукова бібліотека НАН України), речові експонати – до Музею письменства і книги.

АРХЕОЛОГІЧНІ З'ЇЗДИ – з'їзди археологів дореволюційної Росії, присвячені висвітленню результатів археологічних досліджень. А. з. скликалися Московським археологічним товариством. Під час А. з. влаштовувалися спеціальні виставки, експонатами яких поповнювалися місцеві музеї, зокрема виставка XI археологічного з'їзду стала базою для створення Київського історичного музею. Відбулося 15 А. з. – у Москві (1869 і 1890), Петербурзі (1871), Києві (1874 і 1899), Казані (1877),

Тифлісі (1881), Одесі (1884), Ярославлі (1887), Вільно (1893), Ризі (1896), Харкові (1902), Катеринославі (1905), Чернігові (1908) та Новгороді (1911). Вони сприяли розгортанню археологічних досліджень. Матеріали А. з. публікувалися в “Трудах”, які до наших днів зберігають наукову цінність.

АРХЕОЛОГІЧНІ КАРТИ – наукові зведення археологічних пам'яток (городищ, поселень, стоянок, могильників, курганів, поховань, скарбів тощо) різних часів на певних територіях. Існують також карти пам'яток окремих археологічних культур (культури полів поховань, трипільської культури тощо) або давніх історичних періодів (палеоліту, неоліту, епохи міді – бронзи та ін.). А. к., як правило, містять, крім описової частини, ще й географічні карти з умовно позначеними на них археологічними пам'ятками. Серед А. к. України найважливішими є – “Археологическая карта Киевской губернии” (М., 1895) та “Археологическая карта Волынской губернии” (М., 1900), складені В. Б. Антоновичем, “Археологическая карта Подольской губернии”, складена Є. Січинським (“Труды XI Археологического съезда в Киеве”, т. I, М., 1901), “Археологическая карта Харьковской губернии”, складена Д. І. Багалієм (“Труды XII Археологического съезда в Харькове”, т. I, М., 1905), “Ар-

хеологическая карта Причерноморья Украинской ССР”, складена І. В. Фабриціус (вип. 1, К., 1951) та “Карта палеоліту УРСР”, складена О. П. Чернишом (“Наукові записки Інституту суспільних наук АН УРСР”, 1954, т. 2).

“АРХВВ ЮГО-ЗАПАДНОЙ РОССВИ”, “Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе”, ч. 1–8, К., 1859–1914 рр. (АЮЗР) – видання історичних документів і літературних пам’яток Правобережної і Західної України 14–18 ст. в 35 т. (окремі томи у двох випусках або частинах). Головним джерелом для видання були документи Центрального архіву давніх актів (засн. 1852) при Київському університеті, а також акти приватних осіб. Видання складається з восьми частин. 1-ша частина (12 ст.) містить документи 14–18 ст. з історії православної церкви та її боротьби з католицькою (т. 2, 12), королівські накази і жалувані грамоти, папські булли, патріарші грамоти, акти православних та уніатських соборів, православних братств, церков і монастирів про організацію при них училищ і госпіталів (т. 1), акти про становище православних в Правобережній Україні та боротьбу проти церковної унії, про діяльність М. Значка-Яворського (т. 1, 2), документи про підпорядкування

київського митрополита московському патріархові (т. 5), про запровадження унії та православні братства (т. 6), пам’ятки літературної полеміки православних із католиками та уніатами (т. 7, 8, 9). Друга частина (3 т.) – постанови провінціальних сеймиків, інструкції послам на генеральний сейм, відповіді короля на прохання провінціальних сеймиків за 1596–1726 рр. та ін. Третя частина (6 т.) – документи про Визвольну війну укр. народу 1648–1657 рр. на чолі з Б. Хмельницьким, про антифеодальні селянські та гайдамацький рухи, про дипломатичні зносини гетьманського уряду з Росією, Польщею та іншими країнами 1679–1716 рр. Четверта частина (1 т.) – документи про походження шляхетських родів 1443–1780 рр. П’ята частина (2 т., т. 2 у 2 ч.) – документи з історії міст Київщини, Волині та Поділля 1432–1798 рр. і становище єврейського населення 1765–1791 рр. Шоста частина (2 т.) з додатком окремого тому – документи про економічне і правове становище селян в Україні 1498–1795 рр. Сьома частина (3 т., т. 3 у 2 ч.) – описи замків, люстрації староств, інвентарі, скарги, донесення та інші документи про заселення Правобережної України 1336–1668 рр., про заснування Лубен, Переяслава, Пирятина. Восьма частина (6 т.) – документи з історії місцевого управління, станів, землеволодіння,

цивільного і кримінального права, судочинства 15–18 ст. та інші юридичні акти. Кожному томові передує передмова з аналізом документів. До збірників додано іменні та географічні покажчики. Систематизація різнорідних документів і матеріалів у тематичні групи (частини) надає всьому виданню стрункості і послідовності, що вигідно відрізняє його від інших публікацій того часу. Фактичний матеріал цього видання не втратив і досі свого наукового значення для висвітлення історії України 14–18 ст.

АФАНАСЬЄВ-ЧУЖБВН-СЬКИЙ Олександр Степанович (справжнє прізвище. Афанасьєв, 12.III.1817–18.IX.1875) – укр. та російський етнограф і письменник. Нар. у Лубнах у дворянській сім'ї. Закінчив Ніжинську гімназію вищих наук, короткий час служив офіцером, працював редактором ряду видань в Україні і Росії, багато мандрував, у т. ч. Україною, вивчаючи побут населення. Автор праць “Нариси минулого”, “Нариси Дніпра” (1863), “Нариси Дністра” (1865), “Нариси мисливства в Малоросії” (1855), “Побут малоросійського селянства” (1858), “Коротка історія для простолюдинів” (1855), а також автор “Спогадів про Т. Г. Шевченка” (1861), оповідань і повістей з офіцерського та провінціального життя, збірок поезій “Що було на серці” (1855), “Поездка в Южнуну Росію” (1861), пере-

кладів з польської і французької мов, зокрема “Історії Наполеона I” (1869–1873) та ін. Деякі поезії із збірки “Що було на серці” (1855) близькі до народних пісень (“Скажи мені правду, мій любий козаче”, “Ой у полі на роздоллі”, “Прощання”). А.-Ч. уклав укр.-російський словник, який частково надрукований (1855). Твори А.-Ч. частково перевидавалися в радянський час, зокрема в книзі “Спогади про Шевченка” (К., 1958).

Б

БАГАЛІЙ Дмитро Іванович (7.XI.1857–9.II.1932) – видатний укр. історик та громадський діяч, академік Всеукраїнської академії наук (з 1919). Нар. у Києві в міщанській родині. Вищу освіту здобув на історико-філологічному факультеті Київського та Харківського університетів. Після закінчення Київського університету і проходження трирічної підготовки при кафедрі Б. у 1883 р. став доцентом кафедри російської історії Харківського університету, а незабаром, у 1887 р. – екстраординарним професором цієї кафедри. У 1906–1910 рр. обирався ректором Харківського університету. Впродовж 1906, 1910–1914 рр. Російська академія наук обирала Б. членом Державної ради. У 1914–1917 рр. – голова Харківської

міської думи. У 1918 р. – член комітету для заснування Укр. академії наук і з 1919 р. – голова її історико-філологічного відділу, а згодом член Президії ВУАН. Розгорнув широку діяльність у справі організації наукової роботи, створення академічної бібліотеки. Протягом 20–30-х рр. викладав історію України у Харківському та Полтавському інститутах народної освіти, очолював створену у Харкові науководослідну кафедру історії України, Інститут історії укр. культури, Інститут Т. Шевченка, Центральне архівне управління УСРР. Брав активну участь у громадській діяльності і був організатором вищої школи в Україні, двічі обирався головою Бюро секції наукових працівників України.

Як історик Б. формувався під впливом поглядів свого вчителя В. Антоновича. У своїй концепції історичного процесу був прихильником етнографічно-федеративно-обласних поглядів, яких дотримувався також М. Костомаров. Автор понад 200 праць, які стосуються в основному історії Слобідської, Лівобережної та Південної України 15–18 ст. Першою значною його роботою була монографія “История Северской земли до половины XIV в.” (1882). У 1883–1884 рр. опубліковано “Курс древнерусской истории до половины XIV в.”, який Б. читав у Харків-

ському університеті. Головними працями Б. є “Очерки по истории колонизации и быта степной окраины Московского государства” (1887), “Колонизация Новороссийского края и первые его шаги по пути культуры” (1889), “Магдебургское право в Левобережной Малороссии” (1892), “Украинская старина” (1896), “Опыт истории Харьковского университета” (т. I–II, 1893, 1904), “История города Харькова” (спільно з Д. Міллером, 1905–1906), “История Слободской Украины” (1918), “Нарис української історіографії” (т. I–II, 1923–1925), “Український мандрівний філософ Г. С. Сковорода” (1926), “Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті” (1928). Праці Б. побудовано на багатому джерельному матеріалі, значна частина якого вперше вводиться у науковий обіг.

БАЗИЛІВІЧ Григорій (1759–1802) – видатний лікар, українець за походженням, перший клінічний професор у Російській імперії. Вихованець Харківської колегії, студіював медицину в Петербурзі та Страсбурзі, з 1795 р. професор патології і терапії в Петербурзькій медико-хірургічній школі. Запровадив клінічні палати при військових шпиталях. Як секретар медичної колегії сприяв поширенню медичної освіти.

БАЗИЛІВСЬКІ – укр. поміщики у Лівобережній Україні.

Походили з козацької старшини Миргородського полку. Протягом 2-ї пол. 17 – 1-ї пол. 18 ст. обіймали посади сотників Білоцерківської сотні. Купівлею та захопленням земель, насильницьким закріпаченням селян і козаків Б. набули значних земельних володінь. У 80-х рр. 18 ст. їм належали в Київському, Харківському і Катеринославському намісництвах 12 сіл і 10 634 кріпаки. Внаслідок феодално-кріпосницького гноблення, насильницького закріпачення селян і козаків у с. Турбаях вибухнуло повстання, під час якого було вбито трьох членів родини Б. і зруйновано їхню садибу.

БАЙЄР (Bayer) Готліб-Зігфрід (1694–1738) – німецький історик і філолог. Закінчив Кенігсберзький університет. З 1725 р. посідав кафедру старожитностей та слов'янських мов в Академії наук у Петербурзі. Проте російської мови не знав, давньоруські літописи вивчав у латинському перекладі. Родоначальник псевдонаукової теорії норманізму. Свої погляди виклав у працях з історії Скіфії, про варягів, про Костянтина Багрянородного (латинською мовою). Фальсифікація історії Русі та руського народу в працях Б. зустріла рішучу відсіч з боку М. В. Ломоносова і В. М. Татищева.

БАЛЬМЁН Яків Петрович де (1813–26.VII.1845) – укр. художник-аматор, автор численних

акварелей та малюнків олівцем і пером. Нар. в с. Линовиці Прилуцького повіту на Чернігівщині в родині графа. Вчився одночасно з М. Гоголем у Ніжинському ліцеї, де захоплювався малюванням. Після закінчення ліцею (1832) служив у армії офіцером. 1843 р. познайомився і зблизився з Т. Шевченком, переписував його вірші. Разом із М. Башиловим ілюстрував рукописний “Кобзар” Т. Шевченка (1844). Посланий на Кавказ у діючу армію, загинув у бою (1845). Т. Шевченко присвятив Б. поему “Кавказ”. Крім ілюстрацій до творів Шевченка, залишив чотири альбоми малюнків з життя тодішньої Росії та України.

БАНКИ ДОРЕВОЛЮЦІЙ-НІ В УКРАЇНІ. До кінця 18 ст. в Україні кредит провадився лише у формі лихварських операцій. У ролі лихварів, які за високий процент позичали гроші, виступали поміщики, купці, а на Правобережжі також католицькі монастирі. Кредитна система в Україні почала складатися наприкінці 18 ст. З 1783 р. в Україні розгорнув діяльність Дворянський банк, який давав позички дворянам під заставу “душ” (1786 р. реорганізований у позичковий банк). Поряд з ним укр. поміщиків кредитували “сохранные казны” і “приказы общественного призрения”. До 1856 р. укр. поміщики заборгували банкам 77 млн крб, що становило 20 % заборгованості

всього російського дворянства. Це було проявом розвитку ринкових відносин.

У 1806 р. в Одесі та Феодосії відкрилися дисконтні контори (філіали заснованої в Петербурзі в 1798 р. Дисконтної контори). У 1817 р. дисконтні контори було реорганізовано в Державний комерційний банк. В Україні цей банк мав контори в Одесі (з 1819), Києві (з 1839), Харкові (з 1843), Полтаві (з 1852). Поряд з установами державних банків у дореформений період діяли приватні “банкіри” та “дисконттери”. Крім того, провадилися операції з дисконту векселів і видавалися позички під заклад майбутнього врожаю на т. зв. київських контрактах. Більшість місцевих банків, що виникли пізніше, в 70–90-х рр. 19 ст., були поглинуті великими “столичними” Б. До 1917 р. в Україні було лише три місцеві комерційні акціонерні банки – Київський приватний комерційний, Одеський купецький і Одеський дисконтний, основний капітал яких становив близько 10 млн крб. Головні позиції в економіці України зайняли столичні банки – Державний (на його контори в Україні припадало близько 13–15 % усіх його вексельних і комерційних операцій), Петербурзький міжнародний (мав у 1914 р. в Україні 35 філій), Об’єднаний (31 філія), Азовсько-Донський (23 філії), Російський для зовнішньої торгівлі (17 філій). У 90-х рр. 19 ст.

з розвитком монополістичного капіталу і в Україні відбувається інтенсивне зрощування банківського капіталу з промисловим. Петербурзький міжнародний і дисконтний банки були пов’язані з укр. металургією і кам’яновугільним Донбасом. Азовсько-Донський банк контролював більшість підприємств цукрової промисловості України. Значне місце серед кредитних установ посідали іпотечні банки, які обслуговували переважно поміщиків. Поряд із конторами державних Дворянського і Селянського банків після реформи 1861 р. в Україні виникло кілька місцевих земельних банків, які мали такий основний капітал – Бессарабсько-Таврійський в Одесі – 6,5 млн крб, Харківський – 8 млн крб, Київський – 5 млн крб, Полтавський – 4 млн крб, Херсонський земський в Одесі – 8 млн крб.

Наприкінці 19 – на поч. 20 ст. в Україні утворюються товариства взаємного кредиту (в 1915 р. їх було 418), а також ощадно-позичкові каси. Товариства взаємного кредиту акумулювали кошти середньої та дрібної буржуазії міст, каси – верхівки ремісництва, крамарів та заможних селян. Вони відіграли певну роль у розвитку ринкових відносин на селі. Банківська система в Україні, як і по всій Росії, базувалася на внутрішньому нагромадженні капіталів. Іноземний капітал відіграв значну роль переважно у

формуванні акціонерних капіталів російських банків. Французькі банки вклали великі суми у створення “Продамету” і “Продвугілля”. Іноземні Б., діючи через російські банки або безпосередньо, намагалися контролювати окремі російські банки і використати їхні кошти. Створення великих російських банків і поширення їхнього впливу на економіку України відіграло значну роль у швидкому розвитку в Україні промислового капіталізму, який у кінці 19 – на поч. 20 ст. вступив у стадію імперіалізму. Це також вплинуло на швидке класове розшарування населення, загострення суперечностей капіталістичного виробництва.

БАРАБАШ Яків Федорович (р. н. невід. – 1658) – кошовий отаман Запорізької Січі (1657–1658). Разом з полтавським полковником М. Пушкарем очолював опозицію серед старшини проти політики старшинсько-шляхетської верхівки і гетьмана І. Виговського, спрямованої на відрив України від Росії. Наприкінці 1657 р. став співорганізатором заколоту Пушкаря і Барабаша 1657–1658 рр. проти гетьмана І. Виговського. Для придушення повстання І. Виговський закликав кримських татар. Після поразки основних сил повстанців 16.VI.1658 р. (за іншими даними 15.V) і загибелі в бою під Полтавою М. Пушкаря (11.VI.1658) Б. із запорожцями

продовжував боротьбу, намагався утекти до наступаючих на Лівобережжя московських військ. Захоплений козаками у полон у серпні 1658 р. Б. згодом був страчений за наказом І. Виговського.

БАРАНОВИЧ Лазар (бл. 1620–3(13).IX.1693) – укр. церковний, політичний, освітній діяч і письменник 2-ї пол. 17 ст. Освіту здобув у Київській братській школі та в колегіумах Вільна (нині Вільнюс, Литва) і Каліша (нині Польща). В 40-х рр. 17 ст. був викладачем, 1650–1657 рр. – ректором Києво-братської колегії. Висвячений на чернігівського архієпископа (1657), Б. деякий час виконував обов'язки київського митрополита. В 1657, 1659–1661, 1670–1685 рр. – місцеблюститель Київської митрополічої кафедри. В церковних справах проводив політику орієнтації на Московську патріархію, проте не погодився вийти з-під юрисдикції константинопольського патріарха і висвятитися на митрополита у Москві. Висловлювався за незалежність укр. духовництва від московського патріарха і співчував намаганням укр. старшинської верхівки зберегти політичну автономію України у складі Росії. В 1674 р. заснував друкарню і колегіум у Новгороді-Сіверському, які переведені 1679 р. до Чернігова. Автор численних казань, віршів, полемічно-богословських трактатів. У збірках казань “Меч духовний” (1666), “Труби словес проповідних”

(1674) та ін., прославляючи православ'я та захищаючи його від наступу католицизму та унії, рекомендував панівним класам не доводити своїх підданих до повного розорення і зубожіння, пам'ятаючи, що “овець треба так стригти, щоб не зачепити за живе і щоб вовна росла”. У збірці віршів “Лютні Аполлона” (1671), написаних польською мовою, пропагував патріотичні почуття до вітчизни, до свого народу, закликав укр., російський, польський народи та слов'янські країни Балканського півострова до об'єднання для боротьби проти агресії султанської Туреччини і Кримського ханства.

БАРБАРЕУМ – греко-католицька духовна семінарія в 1774–1784 рр. у Відні, заснована імператрицею Марією-Терезією. Діяла при церкві Св. Варвари. В Б. навчалися відомі укр. греко-католицькі церковні діячі Галичини та Закарпаття (А. Ангелович та ін.).

БАРВІНОК Ганна, А. Нечуй-Вітер (літ. псевдоніми Білозерської-Куліш Олександри Михайлівни, 5.V.1828–6.VII.1911) – укр. письменниця. Нар. в с. Мотронівці на Чернігівщині. Авторка оповідань із селянського життя, що друкувалися в “Хаті”, “Основи”, “Правді” та інших укр. виданнях. Твори Б. присвячені переважно жіночій долі (“П'яниця”, “Хатнє лихо”, “Не було змалку, не буде й до останку”, “Молодича боротьба”, “Русалка”

та ін.). Оповідання її написані соковитою народною мовою.

БАРВІНСЬКИЙ Олександр (6.VI.1847–1927) – визначний укр. громадсько-політичний діяч, педагог та історик, дійсний член НТШ (з 1899 р.). Нар. в с. Шляхтинцях на Тернопільщині у родині священника. В 1857–1865 рр. учився у Тернопільській гімназії. У 1865 р. вступив до Львівського університету, вивчав історію, укр. мову та літературу. Добре володів німецькою та кількома слов'янськими мовами. В студентські роки очолював львівський осередок “Громади”, співпрацював з укр. періодичними виданнями “Правда”, “Мета”, “Русь”, “Русалка”. Був знайомий з М. Лисенком. З 1868 р. Б. займався педагогічною діяльністю, викладав у гімназіях Бережан, Тернополя, з 1888 – професор державної учительської семінарії у Львові. У 1889–1918 рр. – член Крайової шкільної ради, в 1891–1896 рр. – голова Укр. педагогічного товариства, заступник голови товариства “Прогресивістів” (1889–1895) у Львові. В 1886 р. Б. розпочав видавати “Руську історичну бібліотеку” (вийшло 24 томи). Б. разом з О. Кониським та В. Антоновичем ініціював реорганізацію Літературного товариства ім. Т. Шевченка в Наукове товариство ім. Т. Шевченка, а в 1892–1897 рр. очолював його. Б. брав активну участь у громадсько-політичному житті Галичини. Намагався

досягнути порозуміння з австрійським урядом і польськими політичними колами, впроваджуючи в життя політику т. зв. нової ери, яка, однак, зазнала невдачі. В 1891–1907 рр. входив до складу австрійського парламенту (з 1917 р. – довічний член Ради панів), у 1894–1904 рр. – депутат Галицького сейму. 1896 р. виступив засновником Католицького руського народного союзу, який у 1911 р. перетворився на Християнсько-суспільну партію. В 1918–1919 рр. Б. очолював Державний секретаріат освіти й віросповідань Західноукр. Народної Республіки в уряді К. Левицького (з 9.XI.1918 до 4.I.1919). Після окупації Галичини польськими військами відійшов від політичної діяльності. Б. – автор і видавець кількох підручників для укр. народних і середніх шкіл – “Виїмки з українсько-руської літератури”, “Вибір з української літератури”, “Історія української літератури” (1920) та ін.

БАРСЬКА КОНФЕДЕРАЦІЯ 1768 – реакційний рух частини панівних верств у Польщі в 60-х рр. 18 ст., спрямований на збереження необмежених прав і привілеїв шляхти та католицької церкви. Виникла за умов загрози нападу магнатсько-шляхетської Польщі в середині 18 ст. і посилення іноземного втручання у справи країни. Створена 29.II.1768 р. на з'їзді польської шляхти в м. Барі (нині Вінниць-

кої обл.) За своїм характером була військово-політичним об'єднанням реакційної частини польської шляхти та католицького духівництва. Б. к. підтримували Франція, Туреччина та Австрія, які були зацікавлені в ослабленні Російської держави. Безпосереднім приводом до збройного виступу шляхти було прийняття польським урядом, унаслідок настійних домагань російського уряду, закону про зрівняння в Польщі православних (тобто укр. і білоруського населення) в правах із католиками. Конфедерати почали воєнні дії розправами з укр. і білоруським населенням Правобережжя. У відповідь на насильства польської шляхти у Правобережній Україні спалахнуло велике народне повстання – Коліївщина. Польський уряд закликав на допомогу російські війська, які здобули Бар і завдали конфедератам поразки. Одночасно російські війська за наказом царського уряду придушили Коліївщину. Спроби іноземних держав допомогти конфедератам (надсилання Францією зброї, оголошення Туреччиною в жовтні 1768 р. війни Росії) не мали успіху. Ватажки Б. к. 1770 р. втекли до м. Пряшева (нині Словаччина). Війська конфедератів були остаточно розгромлені 1772 р. російськими військами під командуванням О. В. Суворова. Поразка Б. к. стала однією з передумов першого поділу Польщі. Б. к. за своєю програмою

загалом була шляхетсько-католицьким реакційним рухом, спрямованим проти усяких реформ у Польщі.

БАТЮЗЬКА БИТВА 23.V.1652 – одна з найбільших перемог, здобутих у Визвольній війні селянсько-козацьким військом Б. Хмельницького над польсько-шляхетським військом коронного гетьмана М. Калиновського біля гори Батіг на Брацлавщині (нині Вінницька обл.). Польсько-шляхетський уряд посилено готувався до воєнного нападу на Україну. Польський уряд, дізнавшись про плани Б. Хмельницького зробити похід у Молдавію, щоб убезпечити від козацького удару, цього союзника Речі Посполитої, послав проти ворога польного гетьмана М. Калиновського з 50-тисячною королівською армією, підкріпленою 10 тис. німецьких найманців. М. Калиновський розташував війська в укріпленому таборі поблизу р. Південний Буг, на полі біля г. Батіг на Брацлавщині (неподалік сучасного с. Четвертинівки Тростянецького р-ну Вінницької обл.). Табір був великий, із розрахунком на розміщення додаткових польсько-шляхетських загонів, які йшли на з'єднання з військом М. Калиновського. Але вони не встигли прибути до початку битви. У Б. б. Б. Хмельницький проявив себе талановитим полководцем. За обставин, що склалися, Хмельницький розробив і здійснив кла-

сичну операцію для раптового оточення і знищення ворога. Він майстерно використав особливості місцевості, застосував складні обхідні маневри та у вирішальний момент бою раптовим ударом усього свого війська добився перемоги. Разом з козацькими полками у Б. б. брали участь загони кримських татар як тимчасові союзники Війська Запорізького. Вранці 22.V(1.VI) татарська кіннота зав'язала бойові сутички з польською кіннотою. Тим часом козацькі полки вдалим маневром завершили оточення всього польсько-шляхетського війська і примусили його відступити в укріплений табір. У ніч на 23.V(2.VI) у польському таборі виникли гострі незгоди. Частина польських загонів намагалася втекти з табору, але німецька наймана піхота за наказом М. Калиновського стріляла по втікачах. У цей час до козацького війська підійшли основні сили (Чигиринський, Черкаський, Переяславський і Корсунський полки). Вранці 23.V(2.VI) козацьке військо розгорнуло навальний наступ на ворога, в якому особливо відзначилася кіннота під проводом І. Богуна. Козаки прорвали в багатьох місцях лінію оборони і вдерлися у ворожий табір. Бій у таборі точився цілий день і завершився повним розгромом польської армії. В Б. б. загинуло майже все польське військо та його командна верхівка. Були вбиті М. Калинов-

ський і його син – коронний обозний, командир німецьких найманців З. Пшиємський, кілька старост та багато вищих польських урядовців. Козаки знищили й німецьку піхоту – головну ударну силу ворога. Лише кілька тисяч осіб урятувалися безладною втечею. Багатьох ворогів знищили після бою укр. селяни. Дізнавшись про поразку в Б. б., панічно відступили польські загони, які рухалися на з'єднання з військом М. Калиновського. Поразка польського війська у Б. б. значно зміцнила військово-стратегічні позиції селянсько-козацького війська, але не усунула загрози нових ворожих дій шляхетської Польщі. Наступного дня після Б. б. Б. Хмельницький написав російському путивльському воєводі Ф. Хілкову листа, в якому повідомляв про перемогу над польським військом і просив допомоги в боротьбі проти ворогів, “бо відаєм, що на нас знову наступоватъ схочут”. Укр. війська зайняли територію України до р. Случ. У Б. б. особливо яскраво проявився талант Б. Хмельницького як видатного полководця. Сучасники високо оцінювали полководницьке мистецтво Б. Хмельницького і порівнювали його тактику в Б. б. з класичним зразком військової тактики на оточення і знищення ворожих військ, застосованої карфагенським полководцем Ганнібалом щодо римського війська у битві під Каннами 216 р.

до н. е. Внаслідок перемоги у Б. б. значну частину України повністю було очищено від польських військ. По всій Україні спалахували народні повстання проти польського панування. Магнати, шляхта та їхні найманці кидали мастки і втікали з України у Польщу. Тяжкі умови недавнього Білоцерківського договору 1651 р. фактично втратили своє значення. Батозька перемога дала змогу Хмельницькому відмовитися від виконання умов важкого й ганебного для України Білоцерківського договору з Польщею 1651 р.

БАТЕРИН – містечко (нині смт Бахмацького р-ну Чернігівської обл.) на р. Сеймі, резиденція гетьманів Лівобережної України у 1669–1708 та 1750–1764 рр. Час заснування Б. точно невідомий. Уперше згадується в документах за 1625 р. Мешканці Б. брали участь у повстаннях Павлюка 1637 р. і Остринина 1638 р., у Визвольній війні укр. народу 1648–1657 рр. З 1648 р. – центр сотні Чернігівського, а з 1649 р. – Ніжинського полку. Тут було підписано Батуринські статті 1663 р. Під час повстання І. Мазепи у 1708 р. добре укріплене місто було підступно захоплене військами О. Меншикова. У ніч з 14 на 15 листопада сталася, як свідчать літописи, страшна подія: за наказом Петра I Батурин було стерто з лиця землі за непокору і нібито за зраду козаків царю. Козацьку старшину розп'яли на

хрестах, котрі встановили на плотах і пустили вниз по р. Сейм. За різними даними, тієї кривавої ночі загинуло від 6 до 15 тис. батуринів. Зруйновано було палац гетьмана Мазепи. У 1750–1764 рр. Б. був резиденцією гетьмана К. Розумовського. У кінці 17 – на поч. 18 ст. у місті збудовано ряд споруд, які нині є пам'ятками архітектури: будинок Кочубея, палац К. Розумовського (арх. Ч. Камерон), Воскресенську церкву, закладено парк (арх. А. Рінальді). Нині у стародавній козацькій столиці на місці резиденції Мазепи насипано курган і встановлено на ньому хрест у пам'ять про страшне минуле.

БАТЕРИНСЬКІ СТАТТІ 1663

– міждержавний договір, підписаний гетьманом Лівобережної України І. Брюховецьким і представниками московського уряду в Батурині в 1663 р. Підтверджуючи Березневі статті 1654 р., Б. с. містили додаткові пункти, за якими гетьманська адміністрація зобов'язувалася забезпечувати харчами московське військо в Україні, повертати московським поміщикам селян-утікачів, укр. купцям заборонялось увезення та продаж горілки і тютюну в Московській державі, оскільки завдавалася шкода царській монополії на продаж цих товарів у Росії. Б. с. були замінені Московськими статтями 1665 р.

БАТЮШКОВ Помпей Миколайович (1811–1892) – росій-

ський історик. За походженням дворянин. Закінчив артилерійське училище в Петербурзі. З 1850 р. – віце-губернатор у Ковно, потім – попечитель Віленського навчального округу. Проводив у краї насильницьку русифікаторську політику. Автор праць – “Холмская Русь. Исторические судьбы Русского Забужья” (СПб., 1887), “Волинь. Исторические судьбы Юго-Западного края” (СПб., 1888), “Белоруссия и Литва. Исторические судьбы Северо-Западного края” (СПб., 1890), “Подолля. Историческое описание” (СПб., 1891), у яких використав документальні джерела, ілюстративні матеріали, історико-географічні карти. Монархіст за поглядами, Б. у своїх працях тенденційно висвітлював боротьбу народних мас, пояснюючи її причини лише релігійними суперечностями між православними і католиками. Опублікував “Атлас народонаселения Западнорусского края по вероисповеданиям” (СПб., 1863), “Памятники русской старины в Западных губерниях...” (8 вып. СПб., 1868–1885) у вигляді альбомів малюнків, гравюр унікальних пам'яток старовини.

БАХЧИСАРАЙСЬКИЙ МВРНИЙ ДОГОВІР 1681 – угода про перемир'я 13(23).І.1681 р. у Бахчисарай між Туреччиною, Кримським ханством і Московською державою. Під час укладання договору від укр. сторони був присутній генеральний пи-

сар С. Ракович. Договір, укладений терміном на 20 років, завершив війни 70-х років 17 ст. між цими державами за володіння землями Правобережної України. Був зумовлений перемогами російських військ та укр. козаків над турецько-татарськими агресорами. За Б. м. д. припинялася війна; кордон між Туреччиною і Московською державою встановлювався по р. Дніпру. Туреччина і Кримське ханство визнавали приєднання до Росії Лівобережної України, Києва, містечок Василькова, Трипілля, Дідівщини, Радомишля, а також владу Російської держави над Запоріжжям. Туреччина приєднувала північну Київщину, Брацлавщину і Поділля. Протягом 20 років територія між Дністром і Бугом залишалася нейтральною і незаселеною, на ній обидві сторони не мали права будувати і відновляти укріплення. Козаки отримали право на рибну ловлю, добування солі та вільного плавання по Дніпру та його притоках до Чорного моря, а татари – на кочування і полювання в степу по обидві сторони Дніпра. Росія повинна була щорічно сплачувати кримському ханові “казну”. Б. м. д. в черговий раз перерозподілив укр. землі між сусідніми державами і значно посилив позиції московського уряду в Гетьманщині, що призвело до поступового наростання національного та соціального гніту укр. народу в Лівобережній

Україні. Б. м. д. зміцнив міжнародне становище Росії і змусив Польщу укласти з нею “Вічний мир” 1686 р.

БАЧВНСЬКИЙ Омелян (1833–1906) – режисер, актор і перший директор укр. театру товариства “Руська бесіда” у Львові. Нар. в с. Лукотині Турківського повіту в сім’ї священника. 1852–1857 рр. працював у польському театрі. Протягом 1858–1863 рр. – антрепренер польсько-укр. трупи, що виступала в Житомирі, Кам’янці-Подільському, Бердичеві, Одесі й Києві. Запрошений до Львова, де 29.III.1869 р. виставою “Маруся” (за Квіткою-Основ’яненком) відкрив перший сезон укр. театру. Б. поставив “Вечір на хуторі” (за творами М. Гоголя), “Безумна” (за мотивами “Русалки” О. Пушкіна). Як актор Б. відзначився в ролях комедійного плану. 1894 р. залишив театр.

БАШКВРЦЕВА Марія Костянтинівна (1860–1884) – укр. художниця. Нар. в поміщицькій родині в с. Гавронці (нині Диканського р-ну) на Полтавщині. З 1877 р. жила в Парижі, студіювала малярство в приватній академії Р. Жюліяна і в Ж. Бастьєн-Лепажа і скоро здобула великий успіх. Залишила близько 150 творів – жанрові композиції, портрети, етюди. 1887 р. було видано французькою мовою щоденник Б., 1902 р. – листи.

БАЮРАК Василь (1722–25.IV.1754) – ватажок загону

опришків, соратник і послідовник О. Довбуша. Нар. в с. Дорі (нині Косівського р-ну Івано-Франківської обл.) у бідній селянській родині. У юнацькі роки був наймитом-пастухом. У 1744 р. вступив до загону О. Довбуша і відзначився винятковою сміливістю та хоробрістю. Після загибелі О. Довбуша (1745) Б. організував опришківський загін, до якого також вступили його батько, брати, дружина. Опорним пунктом Б. було с. Довгопілля (нині Косівського р-ну Івано-Франківської обл.). Спираючись на всебічну допомогу селянства, загін, очолюваний Б., громив на Покутті і Буковині маєтки шляхтичів, орендарів, лихварів, корчмарів і мстився гнобителям за народні кривди. Б. було підступно захоплено в полон карателями і за вироком шляхетського суду прилюдно четвертовано в м. Станіславі, а шматки його тіла розвішано на дорогах Покуття.

БЕЗБОРÓДЬКИ – великі укр. поміщики. Походили з козацької старшини Березанської сотні Переяславського полку.

Яків Іванович Б. (р. н. невід. – бл. 1730) – значковий товариш. Власник кількох хуторів у Березанській сотні. 1726 р. брав участь у поході російських військ та укр. козаків проти Ірану.

Андрій Якович Б. (1711–1780) – власник маєтностей у Чернігівському і Переяславському полках. Служив у Генеральній військовій канцелярії військовим

канцеляристом і генеральним писарем. З 1762 р. – генеральний суддя у відставці. Його син – російський державний діяч О. А. Безбородько.

Ілля Андрійович Б. (1756–1815) – сенатор, дійсний таємний радник, граф. Брав участь у російсько-турецьких війнах 1768–1774, 1787–1791 рр. Володів значними маєтностями, подарованими царським урядом, в Україні, Росії і Литві. Коштом І. А. Безбородька 1820 р. в Ніжині відкрито гімназію вищих наук, яку 1832 р. перетворено на Ніжинський лицей, згодом – в історико-філологічний інститут (1875), а за радянської влади – в Ніжинський педагогічний інститут ім. М. Голя.

БЕЗБОРÓДЬКІВСЬКИЙ ЛІЦЕЙ у Ніжині утворився з Гімназії вищих наук кн. Олександра Безбородька, відкритої 1820 р. стараннями кн. Іллі Безбородька, брата Олександра, який пожертвував для неї 210 тис. крб. Гімназія з 9-річним курсом була прирівняна до російських університетів. 1832 р. гімназію реорганізовано у фізико-математичний лицей, перетворений 1840 р. на юридичний лицей, а 1875 р. – на історико-філологічний інститут, що готував учителів середніх шкіл. У 1922 р. Б. л. було перетворено на інститут народної освіти, з 1930 р. – інститут соціального виховання. В 1934 р. його реформовано в Ніжинський педагогічний інститут (із 1939 р.

– ім. М. Гоголя). В Б. л. у 19 ст. викладали видатні вчені М. Бунге, А. Линниченко, П. Морачевський, М. Лавровський, М. Грот, М. Соколов, у 20 ст. – В. Резанов, М. Петровський та ін. З Б. л. вийшло чимало видатних письменників, учених і громадських діячів, серед них – М. Гоголь, Є. Гребінка, Л. Глібов, В. Тарновський, О. Лазаревський, брати Сементовські та ін.

БЕЗБОРОДЬКО Олександр Андрійович (25.III.1747–17.IV.1799) – російський державний діяч, дипломат, князь. Нар. в м. Глухові (нині Сумської обл.) Походив з багатого укр. старшинського роду Безбородьків. Учився у Київській академії. З 1765 р. служив у канцелярії генерал-губернатора Лівобережної України П. О. Рум'янцева. Брав участь у російсько-турецькій війні 1768–1774 рр. та укладенні Кючук-Кайнарджийського мирного договору 1774 р. З 1775 р. – особистий секретар Катерини II. Призначений 1784 р. членом колегії іноземних справ, яку з 1783 р. фактично очолював. Б. 1783 р. добився визнання Туреччиною приєднання Криму до Росії. Підписав Яський мирний договір 1791 р. В 1795 р. уклав з Пруссією та Австрією конвенцію про третій поділ Польщі. Домігся від Павла I видання указу 1796 р. про часткове відновлення на Лівобережній Україні адміністративно-судових установ колишньої Гетьманщини. В 1797 р. ді-

став чин канцлера і титул найсвітлішого князя. Допоміг В. Г. Рубану видати “Краткую летопись Малой России с 1506 по 1776 год” (СПб., 1777). Завдяки високому службовому становищу дістав у подарунок від царського уряду значні земельні маєтності і був одним з найбагатших поміщиків в Україні.

БЕЙЛІСА СПРАВА – провакаційний судовий процес у Києві, організований царським урядом у вересні–жовтні 1913 р. проти прикажчика цегельного заводу єврея Менделя Бейліса, звинуваченого чорносотенцями та агентами охоронного відділу у вбивстві в березні 1911 р. з ритуальною метою християнського хлопчика Андрія Ющинського. Справжні організатори вбивства Ющинського – чорносотенці – були приховані від слідства, що тривало 2,5 роки. У зв'язку зі слідством у цій справі розгорнуто антисемітську агітацію в III Державній думі і чорносотенній пресі. Слухання Б. с. мало відбутися 1912 р., але з огляду на піднесення робітничого руху в країні і вибори до IV Державної думи було відкладене. Б. с. була виразом чорносотенної політики царського уряду. Демократична громадськість створила в Петербурзі комітет на чолі з Максимом Горьким і Г. Короленком для боротьби проти антисемітської політики уряду. Комітет опублікував відозву та організував захист Бейліса на суді. Під

тиском незаперечних доказів і протестів громадськості суд присяжних засідателів, незважаючи на численні лжесвідчення чорносотенців, виправдав Бейліса. Після провалу Б. с. органи царської влади спробували організувати подібний процес у Фастові. Однак слідство встановило, що 27.XI.1913 р. там було вбито не християнського, а єврейського хлопчика.

БЕНДЕРСЬКА КОНСТИТУЦІЯ (Див. Конституція П. Орлика 1710).

БЕРЕЗНІВІ СТАТТІ 1654 (статті Богдана Хмельницького) – комплекс документів, які регламентували політичне і правове становище Гетьманщини після Переяславської ради і входження України до складу Московського царства. У ході переговорів між гетьманським урядом та Московією укр. сторона постійно добивалася від царя підтвердження прав та привілеїв Запорізького Війська, укр. шляхти, православного духовенства та міст. У відповідь царські послі запевняли гетьмана Б. Хмельницького та старшину, що всі права та порядки, які існували в Україні, будуть збережені. Однак уже в процесі безпосередньої підготовки та в ході Переяславської ради виникли непорозуміння між обома сторонами. Так, зокрема, московський посол боярин В. Бутурлін відмовився від будь-яких зобов'язань на користь України, у т.ч. і від

складення присяги від імені царя про гарантування прав і привілеїв козацтва, шляхти, духовенства та міщан України. Такий хід подій стурбував Б. Хмельницького та старшину, які вирішили добитися письмового підтвердження своїх прав. З цією метою було розроблено вимоги до царя, що склалися з 23 пунктів, або статей. Ці т. зв. “Просительні статті” гетьман доручив відвезти до Москви посольству, яке очолювали генеральний суддя Війська Запорізького С. Богданович-Зарудний та переяславський полковник П. Тетеря. У цьому документі йшлося про підтвердження прав, привілеїв та вольностей Війська Запорізького та укр. шляхти (ст. 1, 3, 7, 13), укладення 60-тисячного козацького реєстру (ст. 2), платню старшині та кошти на утримання козацького війська (ст. 8–12, 21), збереження місцевої адміністрації та збір нею податків (ст. 4, 15), надання гетьманові у рангове володіння Чигиринського староства (ст. 5), право Війська Запорізького обирати гетьмана (ст. 6), право зносити гетьмана з іноземними державами (ст. 14), невтручання московських чиновників у справи України (ст. 16), підтвердження козацьких та шляхетських привілеїв (ст. 17), збереження прав київського митрополита (ст. 18), надіслання царського війська проти військ Речі Посполитої під Смоленськ (ст. 19), утримання військових

залог на кордонах України і Польщі (ст. 20), оборону України від нападів татар (ст. 22), утримання козацької залози у фортеці Кодак (ст. 23). Посольство вирушило до Москви наприкінці лютого 1654 р. і відразу ж після приїзду розпочалися інтенсивні переговори, які тривали шість днів. У результаті проект був значно змінений і скорочений до 11 пунктів. 21.III.1654 р. статті представлені на розгляд царя та Боярської думи і схвалені ними. Згідно з цим документом, який був головним в усьому комплексі документів і увійшов в історію під назвою “Березневі статті”, передбачалося таке:

1) встановлювалась платня військовому писарю та підпискам (1000 польських злотих), військовим суддям (300 польських злотих), судовим писарям (100 польських злотих), полковим писарям і хорунжим (50 польських злотих), сотенним хорунжим (30 польських злотих) та гетьманському бунчужному (50 злотих);

2) козацькій старшині, писарю, двом військовим суддям, усім полковникам і військовим та полковим осавулам надавались у володіння млини;

3) збір податків на користь царської скарбниці доручалося вести укр. урядникам;

4) установлювалась платня генеральному обозному (400 злотих) та генеральному хорунжому (50 злотих);

5) заборонялися зносини гетьмана з турецьким султаном та польським королем;

6) підтверджувалося право київського митрополита і всього духовенства на маєтності, якими вони володіли;

7) московський уряд зобов'язувався вступити у війну з Польщею навесні 1654 р.;

8) передбачалось утримання російських військ на кордонах України з Річчю Посполитою;

9) гетьманський уряд просив установити платню полковникам (100 ефімків-галерів), полковим осавулам (200 польських злотих), військовим осавулам (300 польських злотих), сотникам (100 польських злотих) і кожному козакові (30 польських злотих), однак це прохання було відкладено до перепису всіх прибутків, що мали поступати до царської скарбниці з України, а також до укладення реєстру в кількості 60 тис. козаків;

10) у випадку татарських нападів на Україну передбачалось організувати проти них спільні походи України та Московії;

11) гетьманський уряд просив встановити утримання для козацької залози у фортеці Кодак (400 осіб) та для запорожців, але виконання цього прохання також було відкладено.

Тут же містилася вимога до гетьмана: негайно приступити до укладення реєстру в кількості 60 тис. козаків і після завершення роботи надіслати його до Моск-

ви. Частина вимог гетьмана Б. Хмельницького та укр. уряду була розглянута царським урядом окремо, і деякі з них підтверджені царськими указами 27.III.1654 р.

Згідно з Б. с. Україна зберігала значні права – мала власний адміністративно-територіальний устрій та управління, користувалася власним правом тощо. Однак відчутним було обмеження її політичного та економічного суверенітету: гетьманське управління підпорядковувалося московському уряду, заборонялося підтримувати дипломатичні зносини із сусідніми державами – Річчю Посполитою та Туреччиною, всі витрати на утримання козацького війська лягали на гетьманську скарбницю, яка повністю контролювалася царськими чиновниками.

Б. с. були чинними лише протягом п'яти років. У 1659 р., між укр. урядом і Московією укладено нові, т. зв. Переяславські статті, які ще більше обмежували суверенітет України. Оригінали Б. с. до наших днів не збереглися (до речі, їх не було вже в 1659 р.). Відомими є тільки копії та чорновіки, що зберігаються у фондах Посольського приказу Центрального державного архіву давніх актів у Москві.

БЕРЕЗОВСЬКИЙ Максим Созонтович (16(27).X.1745–22.III.(2.IV)1777) – видатний укр. композитор. Нар. в м. Глухові (нині Сумська обл.). Освіту

здобув у Київській академії, де й почав писати музику. Завдяки гарному голосу 1758 р. отримав запрошення співати у придворну капелу в Петербурзі. З 1762 р. – співак італійської оперної трупи в Орієнбаумі. В 1765–1774 рр. жив у Італії, де завершив музичну освіту у відомого теоретика музики Дж. Мартіні. В 1771 р. Б. був обраний академіком Болонської філармонічної академії. В цей період життя Б. написав оперу “Демофонт”, яка в 1778 р. була поставлена з великим успіхом у Ліворно. 1774 р. повернувся у Петербург, написав чимало духовних концертів, позначених високою майстерністю. Автор опери “Іфігенія”, багатьох духовних концертів (“Не отвержи меня во время старости...”, “Отче наш”, “Вірую”), в яких відчутні впливи укр. народних пісень і київських церковних співів. Постійні придворні інтриги і неможливість знайти застосування своїм творчим силам привели Б. до самогубства. Б. відіграв важливу роль у становленні укр. класичної музики, хорового концерту, часто побудованого на народнопісенних інтонаціях. Творчість Б. була цінним внеском в укр. та російську культуру.

БЕРЕСТЕЦЬКА БІТВА 18.VI–10.VII.1651 – битва укр. армії на чолі з Б. Хмельницьким у період Визвольної війни укр. народу 1648–1657 рр. з польськими військами 18(28).VI–30.VI(10.VII).1651 р. поблизу

м. Берестечка (нині Горохівського р-ну Волинської обл.). Відбулася в один з кульмінаційних моментів Визвольної війни. На початку лютого 1651 р., підступно порушивши Зборівську мирну угоду 1649 р. між урядом Речі Посполитої і Б. Хмельницьким, польське військо під проводом М. Калиновського вдерлося на козацьку територію і протягом місяця облягало Вінницю. Повстанські загони І. Богун розбили нападників, примусивши їх відступити на Волинь. Там 12 травня вони з'єдналися з основними силами Речі Посполитої на чолі з королем Яном-Казимиром. Польська армія налічувала 150 тис. осіб, у т. ч. 20 тис. іноземних найманців. У червні до Берестечка наблизився і Б. Хмельницький із козаками та союзниками – татарами кримського хана Іслам-Гірея III. У війську Б. Хмельницького було близько 100 тис. козаків і 50 тис. татар. Селянсько-козацьке військо і кримські татари розташувалися табором на лівому березі р. Стиру. Б. б. почалася 28.VI окремими сутичками козаків з ворогами. 29.VI козаки перейшли в наступ. Польське військо не змогло прорвати правого флангу Хмельницького, де стояли козаки, тому вдарило по лівому. Татари, які там оборонялися, не витримавши артилерійського вогню і натиску регулярного війська, несподівано для козаків 30.VI залишили табір і,

грабуючи укр. населення, відступили Чорним шляхом на Крим. Б. Хмельницький намагався умовити Іслам-Гірея III продовжувати боротьбу, але хан захопив гетьмана у полон і відпустив його лише через кілька днів за великий викуп. Після зради татар залишене без полководця укр. військо було поставлене у надзвичайно скрутне становище: їхній табір було оточено з трьох боків переважаючими силами ворога, а з четвертого – шлях заступало непролазне багovinня. Оборону козацького табору очолювали Ф. Джалалій, М. Гладкий, І. Богун та інші полковники. Обложені протягом десяти днів мужньо захищалися, героїчно відбивали всі атаки поляків і контратаками завдавали ворогові значних втрат. На 8.VII козаки готували прорив позицій польсько-шляхетського війська, але велика злива перешкодила його здійсненню. У зв'язку з тяжким становищем селянсько-козацького війська старшина почала переговори з польським командуванням про припинення воєнних дій. Оскільки польська шляхта вимагала видачі Б. Хмельницького і полковників та ліквідації всіх завоювань укр. народу, закріплених Зборівським договором 1649 р., козацькі керівники відмовилися капітулювати і вирішили з боєм прорвати вороже оточення. Під командуванням наказного гетьмана І. Богун через непрохідні болота і р. Пля-

шівку з возів, хомутів, сідел і одягу було збудовано три переправи. Під час відступу з табору чимало козаків героїчно полягло в нерівній боротьбі. Проте ворогові не вдалося розгромити головні сили селянсько-козацького війська. Козацькі полки, втративши майже весь обоз і частину гармат (28 із 115, загинуло близько 30 тис. козаків), відступили на Київщину, де Б. Хмельницький гуртував сили для оборони України. Поразка під Берестечком негативно вплинула на подальший хід Визвольної війни. Наслідком невдалої для козаків Б. б. було укладення Білоцерківського договору 1651 р. Героїчній боротьбі козаків у Б. б. Т. Г. Шевченко присвятив вірш “Ой чого ти почорніло, зеленее поле?”.

БЕРЕТТІ – російські архітектори:

Вікентій Іванович (14.VII.1781–18.VIII.1842) – академік (з 1809 р.), професор (з 1831 р.). Закінчив Петербурзьку академію мистецтв, працював під керівництвом архітектора Томона на будівництві біржі, а згодом у комітеті міських будівель у Петербурзі. Б. був автором проекту перебудови частини Києва, де зосереджено кращі споруди, збудовані ним, – університет (1837–1843), інститут шляхетних дівчат (1839–1843), які характеризують Б. як видатного майстра архітектури російського класицизму;

Олександр Вікентійович (1816–1895) – син Вікентія Івановича

Б., викладав історію архітектури в Київському університеті, автор будинку колишньої 1-ї київської гімназії (1850) (нині бульвар Т. Г. Шевченка, 14), співавтор проекту Володимирського собору (1850–1896) у Києві та ін.

БЕРЛВНСЬКИЙ Максим Федорович (6.VIII.1764–6.I.1848) – укр. історик та археолог. Нар. в с. Новій Слободі (нині Путивльського р-ну Сумської обл.) в сім'ї священика. 1786 р. закінчив Київську академію, потім учився в Петербурзькій учительській семінарії. У 1788–1834 рр. учителював у Києві. У 1834 р. з відкриттям Київського університету – голова університетського правління. Був членом ряду історичних наукових товариств. З 1828 р. – член Московського товариства історії та древностей російських, з 1843 р. – почесний член Тимчасової комісії для розбору давніх актів у Києві. З 1833 р. – інспектор Київської першої гімназії. Викликають інтерес праці Б. з історії Києва, в яких використано цінні документальні матеріали і дані археологічних розкопок. Автор “Краткого описания Киева” (СПб., 1820), “Исторического описания Малороссии и города Киева” (частково опубл. в альманасі “Молодик” за 1844 р.). Б. – автор “Истории российской для употребления юношеству” (М., 1800) – першого шкільного підручника, в якому подано відомості з історії від часів монгольської навали

13 ст. до 1654 р. Ряд статей Б. з історії та археології Києва опубліковано в “Киевской старине” та виданнях наукових товариств. У своїх працях ідеалізував історичне минуле України.

БЕСТЕЖЕВ-РЮМІН Михайло Павлович (1803–25.VII.1826) – декабрист, підпоручик. Служив у Кавалергардському (з 1818) і Семеновському (з 1820) гвардійських полках. Після повстання Семеновського полку переведений у кінці 1820 р. до Полтавського піхотного полку. З 1823 р. – член Південного товариства декабристів. Разом із С. Муравйовим-Апостолом очолював Васильківську управу Південного товариства. Брав участь у з’їздах і нарадах декабристів у Києві, Кам’янці, в Ліщинському таборі під Житомиром (1823–1825). У 1823 р. встановив зв’язок з польським Патріотичним товариством, підтримував зв’язки між членами та управами Південного товариства. Влітку 1825 р. успішно завершив переговори про приєднання Товариства об’єднаних слов’ян до Південного товариства. Керував Слов’янською управою. Підтримував складену П. І. Пестелем республіканську програму “Руської правди”, був прихильником повалення самодержавства та ліквідації кріпосництва шляхом воєнного перевороту. Вів антимонархічну агітацію серед солдатів. Співатор відозви і “Православного катехізису” (популярного викладу про-

грамних положень Південного товариства декабристів), які читали солдатам і поширювали серед селян Київської губернії. Один з керівників повстання Чернігівського полку. Б.-Р. було заарештовано у Білій Церкві і засуджено до страти. Повішено в Петербурзі разом із чотирма іншими керівниками декабристів.

БЕЦ Володимир (1834–1894) – видатний укр. лікар-анатом, педагог і громадський діяч, професор Київського університету, член багатьох наукових товариств. Б. залишив понад 10 тис. зразкових анатомічних препаратів і близько 50 наукових праць, зокрема “Атлас человеческого мозга” (1890). Анатомічні праці Б. принесли йому світову славу. Найвидатніші з них перевидані в книзі “Анатомические и гистологические исследования: Избр. тр.” (1950). Разом із В. Антоновичем написав книгу “Исторические деятели Юго-Западной России” (1883), яка в урядових колах була сприйнята як вияв протесту проти російської політики. В результаті конфлікту Б. був змушений залишити Київський університет, віддавши йому 30 років праці.

БІБІКОВ Дмитро Гаврилович (1792–22.II(6.III).1870) – російський державний діяч, генерал від інфантерії, учасник Вітчизняної війни 1812 р. На військовій службі з 1808 р. У Бородинському бою 1812 р. втратив руку. У 1819–1825 рр. – владн-

мирський, саратовський і московський віце-губернатор, 1825–1835 рр. – директор департаменту зовнішньої торгівлі. У 1837–1852 рр. – київський, подільський і волинський генерал-губернатор. У 1852–1855 рр. – міністр внутрішніх справ. Для зміцнення позицій російського самодержавства в Україні Б. активно проводив політику російського великодержавного шовінізму. Брав участь у розгромі Кирило-Мефодіївського товариства, скасував дію Литовського статуту 1588 р. (1840) та ліквідував греко-католицьку церкву (1839) в Правобережній Україні, конфіскував маєтки католицького духовенства. З метою русифікації України здійснив заміну місцевих чиновників на російських. У 1847–1848 рр. провів Інвентарну реформу, яка законодавчо закріплювала поміщицьку земельну власність. При Б. було проведено перевірку за архівними документами дворянських прав польських поміщиків та шляхти. Б. звільняв з державних установ поляків, секуляризував земельні володіння католицького духовництва. Для використання з політичною метою архівних матеріалів державних установ 16–18 ст. Б. підтримав ініціативу М. О. Максимовича щодо організації в Києві Тимчасової комісії для розбору стародавніх актів (1843) і створення Київського архіву стародавніх актів (1852). Б. нещадно придушував селян-

ські виступи проти поміщиків. Характеристику Б. як сатрапа російського самодержавства дав Т. Г. Шевченко у поемі “Юродивий”.

БЛОЗЕРСЬКИЙ Василь Михайлович (1825–20.II.(4.III).1899) – укр. громадсько-політичний і культурний діяч, журналіст. Нар. на хуторі Мотронівці на Чернігівщині у дворянській сім’ї. Вищу освіту здобув у Київському університеті св. Володимира (1843–1846). В 1846–1847 рр. – учитель Петровського кадетського корпусу в Полтаві. Разом з М. Костомаровим і М. Гулаком виступив організатором Кирило-Мефодіївського братства. Брав участь у створенні “Статуту Слов’янського братства св. Кирила і Мефодія”. Був автором “Записки” – пояснень до статуту братства. Розвинув ідеї християнського соціалізму, виступав за об’єднання всіх слов’янських народів у республіканську федерацію, в якій провідну роль відводив Україні. В Кирило-Мефодіївському товаристві Б. належав до поміркованої частини. У 1847 р. Б. був заарештований і засланий в Олонецьку губернію під нагляд поліції. Служив у Петрозаводському губернському правлінні. 1856 р. був звільнений. Жив у Петербурзі. У 1861–1862 рр. Б. – редактор журналу “Основа”. Згодом служив у Варшаві. Підтримував зв’язки з Галичиною, співпрацював у газетах “Мета” і “Правда”. Автор

програми для сільських шкіл, пристосованої до потреб селянства. Останні роки життя провів на хуторі Мотронівці.

БЛОЦЕРКІВСЬКИЙ МВРНИЙ ДОГОВІР 1651 – угода між польським урядом і гетьманом України Б. Хмельницьким, укладена в м. Білій Церкві 18(28).IX.1651 р. після невдачі для селянсько-козацьких військ Берестецької битви 1651 р. За Б. м. д. в Україні відновлювалася польсько-шляхетська влада. Число реєстрового війська зменшувалося з 40 тис. до 20 тис. Вилучені з реєстру козаки поверталися під владу польських панів. Козацькою територією визнавалося лише Київське воєводство. У Брацлавське і Чернігівське воєводства поверталася польська адміністрація, а магнатам і шляхті повертались їхні маєтки. Реєстрові козаки виселялися з Брацлавського та Чернігівського воєводств у королівські маєтності Київського воєводства. Гетьман зобов'язувався розірвати союз із Кримським ханством і позбавлявся права дипломатичних зносин з іноземними державами. Б. Хмельницький залишався гетьманом, але після його смерті король дістав право призначати і звільняти гетьманів. Тяжкі умови Б. м. д. Б. Хмельницький розглядав як тимчасову поступку, необхідну для підготовки укр. народу до дальшої боротьби проти польсько-шляхетських загарбників.

Б. м. д. дав можливість укр. народові зібрати сили для відновлення боротьби проти Польщі. У зв'язку з нападом шляхетської Польщі у травні 1652 р. на Україну Б. Хмельницький анулював Б. м. д.

БІЛЯШІВСЬКИЙ Микола (1867–1926) – визначний археолог і музеєзнавець, дійсний член ВУАН, член Всеукр. археологічного комітету і дійсний член НТШ. У 1890 р. проводив розкопки на городищі Княжа Гора біля Канева, розкопки слов'янських селищ і могил на Волині, досліджував селища трипільської культури в с. Борисівці на Київщині (1904). Організував музей барона Штейнгеля в Городку на Волині. 1902–1923 рр. – незмінний директор Київського міського художньо-промислового і наукового музею (пізніше Державного музею, згодом – Центрального історичного музею), для створення і розвитку якого доклав багато зусиль. У 1906 р. – член I Державної думи, належав до Укр. клубу. Під час Першої світової війни був уповноваженим від Російської академії наук для охорони пам'яток культури в Галичині та Буковині, голова Центрального комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва на Україні (з 1917). Був редактором “Археологічної летописи Южной России” (1897–1905). Найвидатніші праці – “Могильник в урочище Остроля” (“КСТ”, 1888), “Следы пер-

вобытного человека на берегах р. Днепра вблизи Киева” (“Труды VIII Археологического съезда”), “Княжа Гора” (“КСТ”, 1890), “Борисівське городище” (“Короткі звітлення ВУАК”, 1925).

БІЛЬШОВИКВ І МЕНШОВИКВ – антагоністичні течії в російському соціал-демократичному русі. Більшовизм догматично відтворював гасло К. Маркса про встановлення диктатури пролетаріату насильницьким, революційним шляхом. Меншовизм був російським різновидом європейської соціал-демократії, яка, піддаючи ревізії з кінця 19 ст. політичну платформу Маркса, відмовилася від його революційних гасел і прагнула захищати інтереси людей найманої праці в рамках закону і парламентаризму. Творець більшовизму В. Ульянов-Ленін у середині 1900 р. виїхав за кордон і налагодив випуск загальноросійської соціал-демократичної газети “Искра”. Вона, за його задумом, мала підготувати ідейно-політичні та організаційні передумови відтворення соціал-демократичної партії. Розрахунок виправдався. В багатьох містах, у т. ч. в Харкові, Києві, Полтаві, було організовано іскрівські групи, які стали серцевиною майбутніх партійних комітетів. Незабаром іскрівці взяли гору в Катеринославському, Одеському та ін. комітетах РСДРП. Агенти “Искры” в Україні М. Бауман, Р. Землячка, В. Ногін, М. Скрип-

ник, О. Цюрупа, О. Шліхтер та ін. вели активну пропагандистську роботу. В перших 50 номерах ця газета вмістила понад 500 матеріалів про події в Україні.

Тим часом у країні розгортався революційний рух. Навесні 1902 р. селянські заворушення в Полтавській і Харківській губерніях переросли у повстання, спрямовані проти поміщиків і місцевої адміністрації. Влітку 1903 р. робітничий рух на Півдні Росії набув форми загального політичного страйку.

У липні-серпні 1903 р. в Брюсселі і Лондоні відбувся II з’їзд РСДРП. Основна частина делегатів дотримувалася платформи, яку пропагувала “Искра”. Найважливішими її елементами були тези про диктатуру пролетаріату і про побудову партії на засадах т. зв. “демократичного централізму”. На практиці це означало жорстку підпорядкованість місцевих комітетів центральному керівництву. Ленін негативно ставився до демократичної побудови соціал-демократичних партій Західної Європи і розглядав створювану РСДРП як інструмент завоювання політичної влади і здійснення диктатури від імені робітничого класу. Не згодні з платформою “Искры” соціал-демократи (“економісти”, бундівці) залишили з’їзд і тим забезпечили іскрівцям абсолютну перевагу серед депутатів. Однак самі іскрівці розкололися на “твердих” і “м’яких”. Лінія

розколу проходила у питаннях організаційної побудови партії. Прибічники Леніна, тобто “тверді” іскрівці, обстоювали необхідність створення централізованої партії “нового типу”. Вони вважали, що тільки організація професійних революціонерів, яка підтримує у своїх лавах залізну дисципліну і постійно очищається від інакомислячих, може бути ефективним інструментом боротьби проти царизму. Т. зв. “м’яким” іскрівцям, що гуртувалися навколо Ю. Мартова, подобалася демократична побудова європейських партій парламентського типу. Вибори центральних органів партії закріпили перемогу лєнінців, яких відтоді почали називати більшовиками. Відповідно “м’яких” іскрівців поїменували меншовиками.

Після з’їзду відбулося розмежування на фракції більшовиків і меншовиків у місцевих організаціях РСДРП. Більшовицька фракція виявилася численнішою в Катеринославському, Миколаївському та Одеському комітетах. Навпаки, у Харківському та Київському, а також у Союзі гірничозаводських робітників було більше меншовиків. У міру того, як розвивалася революція, шляхи більшовиків і меншовиків дедалі відчутніше розходилися.

БЛАГОЄВА ГРУПА – одна з перших марксистських соціал-демократичних груп у Росії. Заснував її в Петербурзі в кінці 1883 р. Д. М. Благоев. З 1884 р.

називалася “Партія російських соціал-демократів”, пізніше – “Петербурзька група партії російських соціал-демократів”. До складу групи входили переважно студенти Петербурзького університету, Технологічного і Лісового інститутів та ін. В кінці 1884 р. група прийняла програму, на якій ще позначився вплив народництва і лассальянства. Б. г. заснувала робітничі гуртки, в яких за розробленою “програмою для читання” вивчалися видання групи “Визволення праці”. Група видала дві прокламації і два номери першої в Росії соціал-демократичної газети “Робочий”. Б. г. встановила зв’язки з революційними гуртками Москви, Одеси, Харкова, Києва та інших міст і мала значний вплив на дальший розвиток соціал-демократичного руху в країні. У березні 1887 р. Б. г. розгромила поліція.

БОБЕРСЬКИЙ Іван (4.VIII.1873–17.VIII.1947) – відомий укр. громадський діяч, один із засновників укр. спортивного руху. Нар. в с. Доброгостові Дрогобицького повіту на Львівщині у родині священика. Навчався в університетах Львова, Відня і Граца. Перебуваючи в Західній Європі, вивчав нові форми і методи фізичного виховання. В 1890–1914 рр. викладав німецьку мову і фізичну культуру в Академічній гімназії у Львові. Став одним з організаторів сокільсько-стрілецького руху.

В 1910–1914 рр. – голова “Сокола – Батька”. Редагував періодичні видання – “Вісті з Запорожжя” (1910–1914) і “Січові вісті” (1912–1914). На поч. Першої світової війни увійшов до складу Бойової управи УСС, з 1915 р. – член Головної укр. ради. В 1918–1919 рр. – референт пропаганди у Державному секретаріаті військових справ ЗУНР. В листопаді 1920 р. за дорученням Державного секретаріату ЗУНР–ЗОУНР виїхав до США. З 1922 р. – секретар представництва ЗУНР у Канаді. Брав активну участь у житті укр. діаспори в Америці. В 1931 р. повернувся у Європу. В 1932–1947 рр. жив у м. Тржичі (Югославія). Автор підручників із фізичного виховання – “Забави й ігри рухові” (1904–1905), “Копаний м’яч” (1906) та ін.

БОБРИНСЬКІ – великі російські поміщики, графи. Власники багатьох маєтків і цукрових заводів в Україні (в Черкаському та Чигиринському повітах Київської губернії – понад 40 тис. дес.) і в Росії. Б. відігравали значну політичну роль у керівній верхівці царської Росії.

Родоначальник Олексій Григорович Б. (1762–1813) – позашлюбний син Катерини II і Г. Орлова.

Олексій Б. (1800–1868) – граф, організатор цукроваріння в Україні (у Смілі).

Олексій Олександрович Б. (1852–1927) – російський державний діяч, сенатор, а також

археолог. З 1886 р. очолював Археологічну комісію в Петербурзі. Провадив розкопки курганів бронзового і скіфського часу на території Черкащини. Розкопав близько 600 могил та селищ, переважно біля Сміли на Київщині. Матеріали цих розкопок разом із матеріалами інших авторів, які вели археологічні дослідження на Дніпровському лісостеповому Правобережжі, опубліковано в 3-томній праці Б. “Кургани і случайные археологические находки близ местечка Смеля” (т. 1–3, СПб., 1887–1901). Автор багатьох праць з укр. археології (“Херсонес Таврический” та ін.) У 1919 р. емігрував за кордон.

Володимир Олексійович Б. (1868 – р. см. невід.) – депутат II та IV Державних дум. Підтримував столипінську політику нещадного придушення революційного руху. Після Жовтневої революції входив до Ради державного об’єднання Росії. У 1919 р. емігрував за кордон.

Георгій Олександрович Б. – генерал-губернатор Галичини у серпні 1914 – червні 1915 рр. Провадив русифікаторську політику, разом із тим зберіг у Галичині австрійське законодавство, яке захищало інтереси експлуататорських класів. Подавав матеріальну допомогу місцевим поміщикам. Люто придушував виступи трудящих мас.

БОГДАНОВИЧ-ЗАРЕДНИЙ Самійло (р. н. і р. см. невід.) –

укр. військовий і державний діяч, генеральний суддя Війська Запорізького, дипломат. До початку Визвольної війни 1648–1657 рр. був товаришем козацької хоругви королівської армії. В 1648 р. приєднався до повстанського війська під проводом Б. Хмельницького. Відзначився в Корсунській битві 1648 р. Виконував важливі дипломатичні доручення гетьмана Б. Хмельницького. У квітні 1650 р. вів переговори з представниками польського уряду у Варшаві. У квітні 1652 р. і березні 1654 р. Б.-З. очолював укр. посольства до Москви, а в червні 1653 р. – до Туреччини. Разом із П. Тетерею брав участь у виробленні положень міждержавного договору між Україною і Московським царством в лютому–березні 1654 р. В 1657 р. їздив із дипломатичною місією до Трансильванії. Підтримував політику гетьмана І. Виговського. У вересні 1658 р. брав участь у виробленні умов та укладанні Гадяцького договору 1658 р. Після обрання гетьманом Ю. Хмельницького перейшов на його бік. Спільно з Г. Лісницьким і Г. Гуляницьким уклав Слободищенський трактат 1660 р. В 1664 р. вів боротьбу проти гетьмана Лівобережної України І. Брюховецького. Після 1664 р. даних про нього немає.

БОГОМОЛЕЦЬ Софія Миколаївна (дів. прізви. Присецька; 9.X.1856–23.I.1892) – укр. революційна народниця. Нар. в с. Ко-

валівці (нині Диканського р-ну Полтавської обл.) у дворянській сім'ї. У 1876 р. одружилася з лікарем, революційним народником О. М. Богомольцем, що сприяло вступові її на шлях революційної боротьби. У 1877–1878 рр. навчалася на жіночих лікарських курсах у Петербурзі, які залишила і “пішла в народ”. Вела пропаганду серед селян на Дону. Через поліцейські утиски виїхала до Харкова, звідки була вислана в Полтавську губернію під таємний нагляд поліції. У 1880 р. приїхала до Києва і вступила в народницьку революційну організацію – Південноросійський робітничий союз, в якому після арешту засновників союзу Є. М. Ковальської та М. П. Щедріна (1880) фактично стала ідейним керівником. 16.I.1881 р. Б. заарештована. Київський військово-окружний суд засудив її на 10 років каторжних робіт. Перебуваючи в Лук'янівській тюрмі у Києві, 24.V.1881 р. народила сина О. О. Богомольця. По дорозі на каторгу разом з Є. М. Ковальською спробувала втекти з Іркутської тюрми (1882). За втечу, протести проти сваволі тюремних властей Б. було набавлено ще 8 років каторжних робіт. Померла на Нижній Карі від сухот.

БОГЕН Іван Теодорович (Федоренко, Федорович; р. н. невід. – 17(27).II.1664) – видатний укр. військовий і державний діяч, полководець, полковник

подільський, згодом – кальницький (вінницький) і паволоцький, активний учасник і герой Визвольної війни укр. народу проти шляхетської Польщі. Походив з дрібної укр. шляхти. Учасник визвольних повстань у 1637–1638 рр. Брав участь у всіх битвах Визвольної війни укр. народу під проводом Б. Хмельницького 1648–1657 рр. Влітку 1648 р. очолював селянські повстанські загони на Брацлавщині. Під час Збарзької облоги 1649 р. був тяжко поранений. Обраний кальницьким полковником, Б. відзначився 1651 р. під час оборони Вінниці. В лютому 1651 р. польське військо на чолі з польним гетьманом М. Калиновським несподівано напало на Брацлавщину. Захопивши Красне, Шаргород, Ямпіль та ряд інших міст, М. Калиновський послав на Вінницю кінноту під проводом С. Лянцкоронського. Б., хоч сили у нього були невеликі, залишивши частину козаків у місті, з другою частиною вийшов назустріч польській кінноті. Протягом 28.II–11.III.1651 під Вінницею точилися криваві бої, в яких Б. виявив високу тактичну майстерність. В одній із сутичок за наказом Б. козаки почали нібито панічний відступ. Переслідуючи їх, польські кіннотники, щоб скоротити шлях, рушили на р. Південний Буг. Але там заздалегідь козаки поробили ополонки, накидали в них соломи, притрусили їх снігом. Провалюючись у

замасковані ополонки, вороги зазнали значних втрат. Невдовзі до Вінниці підійшов М. Калиновський з рештою війська. Проте всі його спроби здобути місто не мали успіху. Тим часом до Вінниці наближалися послані на допомогу Б. загони полковників Й. Глуха та М. Пушкаря. Дізнавшись про наближення козацького війська, М. Калиновський поспіхом зняв облогу і відступив. Талант полководця та особисту хоробрість Б. виявив у Берестецькій битві у червні–липні 1651 р., коли селянсько-козацьке військо через зраду кримського хана Іслам-Гірея III, який залишив поле бою, віроломно захопивши в полон Б. Хмельницького і залишивши укр. військо без головнокомандувача і вождя, було оточене великими силами польського воєначальника М. Калиновського. Козаки, обравши Б. наказним гетьманом, мужньо боролися. Богун узяв на себе командування, організував оборону табору, а потім, проклавши гатки через непролазні багнища, вивів полки з оточення. Більшій частині козаків пощастило відступити на схід до Білої Церкви. В 1653 р. вів запеклі бої з польськими частинами під командуванням С. Чарнецького під Монастирищем. У січні 1654 р. Б. разом з І. Сірком відмовився присягнути на вірність московському царю. Не погодившись із рішенням Переяславської ради про перехід України під росій-

ський протекторат, Б. разом зі своїм полком вирушив на Правобережжя. Однак він не побажав визнати і владу польського короля. Непохитно стояв на позиціях укр. державності, був противником промосковської і пропольської орієнтації укр. гетьманів. У кінці 1654 – на поч. 1655 рр. Б. керував героїчною обороною Умані. Під час Охматівської битви 1655 р. козаки під проводом Б. ударом із тилу допомогли російсько-укр. військові розгромити польське військо на чолі з С. Чарнецьким. Б. не підписав Гадяцького договору 1658 р. і негативно поставився до відновлення польсько-шляхетської влади в Україні. В 1658 р. брав активну участь у придушенні заколоту Пушкаря і Барабаша. Висловлював претензії Ю. Хмельницькому за укладення Переяславських статей 1659 р. У 1659 р. Б. підняв повстання у Правобережній Україні проти І. Виговського та польських загарбників. Переслідуючи Б., польська влада кинула його 1662 р. до в'язниці Мальборг (Марієнбург). Однак 1663 р., виступаючи в похід на Лівобережну Україну, польський король Ян II Казимир звільнив Б. і доручив йому командування козацькими полками правобережного гетьмана П. Тетері. Король розраховував використати військовий талант Б. і його популярність серед укр. народу. В 1663–1664 рр. брав участь у поході гетьмана П. Те-

тері на Лівобережну Україну. Під час воєнних дій на Чернігівщині Б. у 1664 р. вступив у таємні переговори з командуванням лівобережного укр. війська про спільний виступ проти польсько-шляхетських загарбників. Виказаний зрадником, у лютому 1664 р. Б. був схоплений поляками і 17(27).ІІ.1664 р. розстріляний біля Новгород-Сіверського. Укр. народ свято береже пам'ять про свого героя. Ім'я видатного полководця неодноразово згадував Т. Шевченко в поезії “Гайдамаки”, трагедії “Никита Гайдай” та в інших творах. Його іменем названо вулиці, площі та парки в багатьох містах і селах України.

БОГУНА́ ПОВСТА́ННЯ 1659

– народне повстання в Україні проти гетьмана І. Виговського, очолюване І. Богуном. Після придушення Пушкаря і Барабаша повстання 1657–1658 рр. І. Виговський та його прибічники С. Богданович-Зарудний, Г. Гуляницький, П. Тетеря та ін. почали таємні переговори з польським урядом про спільну боротьбу проти Росії. Старшинське угруповання в кінці серпня 1658 р. зробило спробу силою захопити Київ. Але загони, якими командував Д. Виговський (брат гетьмана), розбило російське військо, очолюване В. Б. Шереметевим. У вересні 1658 р. І. Виговський уклав Гадяцький договір 1658 р. про перехід України під владу Польщі. У жовтні 1658 р. на Лівобережжі повстали Пере-

славський, Ніжинський, Лубенський і Чернігівський полки на чолі з наказним гетьманом І. Безпалім. Найбільшого напруження боротьба досягла, коли 1659 р. повстали правобережні полки під проводом І. Богуна і запорожці на чолі з І. Сірком. У результаті запеклих боїв, які точилися навесні і влітку 1659 р., російське військо, укр. козацькі полки та запорожці розгромили наймане військо І. Виговського і закликані ним в Україну загони кримських та ногайських татар. Вигнані повсталим народом І. Виговський та його прибічники у вересні 1659 р. втекли до Польщі.

БОГУСЛАВСЬКИЙ ПОЛК

– адміністративно-територіальна і військова одиниця у Правобережній Україні в кінці 17 – на поч. 18 ст. Створений у середині 80-х рр. 17 ст. Основним опорним пунктом і полковим центром Б. п. було м. Богуслав (нині Київська обл.), сотенними містечками – Медвин, Синиця (нині села Миронівського р-ну Київської обл.), Стеблів (нині смт Черкаської обл.) та ін. Полковником Б. п. був Самусь. Разом із полковою старшиною він здійснював вищу адміністративну, військову та судову владу на території полку, очолював полкову раду. Козаки Б. п. брали участь у походах правобережних полків під проводом С. Палія на Кримське ханство, Білгородську орду, на Казикермен, Тягиню та ін. турецькі фортеці. У 90-х рр.

17 ст. вони завдали значних ударів польсько-шляхетським загарбникам, які намагалися знищити правобережне козацтво. Коли у Правобережній Україні вибухнуло повстання Палія 1702–1704 рр., козацькі загони Б. п. відзначилися в боях під Бердичевом, Білою Церквою, Меджибожем, Старокостянтинівом. Разом із російськими військами козаки 1708–1709 рр. розгромили в Правобережній Україні польські загони ставленика Швеції С. Лещинського. Після укладення Прутьського трактату 1711 р., за яким Правобережна Україна переходила під владу Польщі, Б. п. 1712 р. було ліквідовано. Більшість козаків і селян Б. п., щоб позбутися гніту польської шляхти, з дозволу російського уряду переселилася в Лівобережну і Слобідську Україну.

БОДЗНСЬКИЙ Осип Максимович (літ. псевд. – М. Бода, Варвинець, запорожець Ісько Материнка, І. Мастак, Сцевола Мусій та ін.; 31.X(12.XI).1808–6(18).IX.1877) – укр. філолог-славіст, історик, письменник і перекладач. Один із засновників славістики в Росії. Нар. в с. Варві Полтавської губернії (нині смт Срібнянського р-ну Чернігівської обл.) у сім'ї священика. 1834 р. закінчив навчання у Московському університеті. У 1837–1842 рр. перебував у науковому відрядженні у слов'янських країнах. У 1842–1868 рр. – професор кафедри історії та літератури

слов'янських нарiч Московського університету. З 1845 р. – секретар Московського товариства історії та старожитностей російських при Московському університеті. У “Чтениях Московского общества истории и древностей российских” опублікував багато матеріалів з історії України, народні пісні. У 1835 р. опублікував “Наські українські казки Іська Материнки”, високо оцінені І. Я. Франком, а також кандидатську дисертацію “О мнении касательно происхождения Руси”, написану в дусі “скептичної школи” в історіографії; у 1837 р. – магістерську дисертацію “О народной поэзии славянских племен”, де відстоював самобутність слов'янських народів. Його докторська дисертація “О времени происхождения славянских письмен” (М., 1855) містить докладний матеріал, тому й досі не втратила свого значення. Б. – автор праць зі слов'янської філології – “Рассмотрение различных мнений о древнем языке северных и южных руссов” (1837) та ін. Б. послідовно відстоював самобутність і самостійність укр. мови і літератури. В 1846 р. вперше видав “Літопис Самовидця” (можливий автор – Р. Ракушка-Романовський) та “Історію Русів” невідомого автора. Б. перекладав російською мовою і публікував праці чеських, польських, укр. істориків (П. Й. Шафарика, Ф. Палацького, Д. І. Зубрицького та ін.). Був ініціатором

видання “Народні пісні Галицької і Угорської Русі” Я. Головацького. Вивчав творчість Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, М. В. Гоголя. В студентські роки був близький до гуртка М. В. Станкевича, пізніше – до слов'янофілів, хоч і не поділяв деяких їхніх консервативних поглядів. З 1844 р. перебував у дружніх стосунках із М. Гоголем, Т. Шевченком, М. Максимовичем. Б. пропагував ідею народності мистецтва.

БОЙЧЕК Іван (рр. н. і см. невід.) – ватажок загону опришків. Нар. в с. Ясенів (нині с. Верхній Ясенів Косівського р-ну Івано-Франківської обл.) Був близько знайомий з О. Довбушем і В. Баюраком. У 1755 р. сформував загін опришків, який діяв у Коломийському повіті. Крім місцевих селян, у загоні Б. були також запорожці, селяни-втікачі з Польщі, Молдови, Угорщини. Б. розповсюджував серед селян “листи” (звернення), закликаючи в них до боротьби проти гнобителів. Вдалими були напади його загону на панів у Яблуневі, Пистині, Бані, Рунгорах, Долині. Найбільшим успіхом загону, керованого Б., було здобуття у липні 1759 р. м. Болехова. Проти опришків за наказом коронного гетьмана Я. Браницького виступив великий загін магната Дзідушицького. Після жорстоких сутичок з карателями Б. та його соратники І. Жупник, С. Кирилук, С. Ясинський, А. Пістолетик, А. Піотровський від-

ступили з Прикарпаття на Запорізьку Січ. Восени 1759 р. спільно з гайдамацьким ватажком Г. Марушаком Б. брав участь у нападах на шляхетські маєтки поблизу Бердичева і Любара. Дальша доля Б. невідома. Образ Б. – борця за інтереси пригноблених – змалював укр. письменник М. С. Шашкевич в оповіданні “Олена”, надрукованому 1837 р. в альманасі “Русалка Дністровая”.

БОЛХОВІТІНОВ Євфимій Олексійович (у чернецтві – Євгеній; 30.XII.1767–7.III.1837) – історик, археолог і бібліограф; член (з 1806) та почесний член (з 1826) Російської академії наук. Нар. в м. Воронежі в сім’ї священника. У 1785–1788 рр. учився у Московській духовній академії, брав участь у просвітительській діяльності гуртка М. І. Новикова. У 1789–1800 рр. викладав у Воронежській семінарії, склав “Историческое, географическое и экономическое описание Воронежской губернии” (Воронеж, 1800). У 1800 р. постригся в ченці. Обіймав вищі церковні посади в Петербурзі, Новгороді, Калузі, Пскові; з 1822–1837 рр. – митрополит київський і галицький. У працях Б. з бібліографії – “Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина греко-российской церкви” (т. 1–2, СПб., 1818–1827), “Словарь русских светских писателей, соотечественников и чужестранцев, писавших о России”

(т. 1–2, М., 1845), з історії культури України – “Описание Киево-Софийского собора” (К., 1825), “Описание Киево-Печерской лавры” (К., 1826) та ін. використано й опубліковано чимало документальних матеріалів. Разом із М. Ф. Берлинським і К. А. Лохвицьким провадив археологічні розкопки Десятинної церкви (1824), Золотих воріт (1832) та інших давніх пам’яток Києва.

БОНДАРІВНА – головна героїня укр. народної історичної пісні-балади “У містечку Богуславу...”. В пісні введено образ чесної дівчини-красуні простого роду, дочки бондаря, яка не скорилася зухвалому й жорсткому панові Каховському. Оспівані у пісні події могли мати місце, бо канівському старості М. Потоцькому (середина 18 ст.) належало багато міст, зокрема й Богуслав. За сюжетом пісні І. Карпенко-Карий написав драму “Бондарівна”, а М. Вериківський – балет “Пан Каховський”.

БОРДУЛЗК Тимофій (псевдонім Веглина) (1863–1936) – укр. прозаїк і перекладач, співробітник “Зорі” та інших журналів, греко-католицький священник. Автор реалістичних оповідань із життя сучасного йому галицького селянства – збірки “Ближні образки й оповідання” (1899), перевидані в Києві 1903 р. “Оповідання з галицького життя”. Пізніше в альманахах та в періодичних виданнях з’явилися

“Прохор Чиж”, “Жура”, “Переваний страйк”, “Вістка”, “Переднівок”, “Майстер Федь Триндик”, “Ювілят”. Після 1914 р. не друкувався.

БОРИСИКЕВИЧ Іван (1815–30.I.1892) – прогресивний укр. громадсько-політичний діяч у Галичині. Нар. в с. Увислі на Тернопільщині в сім’ї сільського священика. 1839 р. закінчив юридичний факультет Львівського університету. Під час революції 1848 р. в Австрії – один з діячів укр. визвольного руху, співзасновник і заступник голови Головної руської ради, автор її статуту та програмних документів. Делегат Слов’янського з’їзду у Празі. Організатор з’їзду діячів культури (“Собор руських учених”), культурно-освітнього товариства “Руська Матиця”. За критику австрійської конституції (1849) був усунутий зі свого поста і змушений залишити Львів. Б. сприяв розповсюдженню в Галичині творів укр. літератури.

БОРИСЛАВСЬКИЙ СТРАЙК 1904 – перший загальний страйк робітників нафтової та озокеритової промисловості в Бориславсько-Дрогобицькому басейні. Викликаний жорстокою експлуатацією робітників іноземними капіталістами та місцевими підприємцями. Б. с. розпочали наприкінці червня робітники копальні озокериту акціонерного товариства “Борислав”. 8.VII до страйку приєдналися робітники-

нафтовики Галицького Підкарпатського товариства, дрогобицьких нафтоперегінних заводів. Страйк став загальним, тривав чотири тижні та охопив понад 9 тис. робітників. На мітингу в Бориславі робітники обрали страйковий комітет, який від імені страйкарів вимагав запровадження 8-годинного робочого дня (замість 14-годинного), збільшення заробітної плати, поліпшення житлових умов, будівництва їдальні з дешевою їжею, лазні, лікарні тощо. Капіталісти погоджувались на всі вимоги робітників, за винятком 8-годинного робочого дня. Бориславські робітники продовжували боротьбу. Австрійська влада для придушення страйку послала до Борислава понад 5 тис. солдатів і жандармів. Намісник Галичини А. Потоцький оголосив у Дрогобицькому повіті воєнний стан і розпочав жорстоку розправу. Було заарештовано 70 робітників. На поч. серпня страйк було придушено. Репресії австро-угорського уряду викликали демонстрації протесту трудящих Львова, Кракова, своє обурення висловили трудящі Баку та інших міст Росії.

БОРВСОВИ, брати Андрій Іванович (1798–12.X.1854) і Петро Іванович (1800–12.X.1854) – декабристи. Нар. у Севастополі в сім’ї викладача кадетського корпусу. У 1816 р. вступили на службу юнкерами, 1820 р. були призначені офіцерами 8-ї артиле-

рійської бригади. Андрій з 1824 р. – у відставці, Петро 1825 р. здобув чин підпоручика. У 1818 р. юнкери Б. в Решетилівці Полтавської губернії заснували таємну організацію – Товариство першої згоди, перейменоване того ж року за ініціативою Петра в Товариство друзів природи. У 1823 р. в Новограді-Волинському Б. разом з учасником польського визвольного руху Ю. К. Люблінським організували Товариство об'єднаних слов'ян, політичною програмою якого було скасування кріпацтва і створення слов'янської федеративної республіки. Головою товариства було обрано Петра. У вересні 1825 р. товариство злилося з Південним товариством декабристів. Б. вели пропаганду серед солдатів та офіцерів. Під час повстання Чернігівського полку Б. намагалися організувати виступи артилеристів на допомогу повстанцям. У 1826 р. Б. було засуджено на довічну каторгу, яку було скорочено до 20, а потім до 13 років. Після переведення 1839 р. на поселення жили в с. Малій Розводній Іркутської губернії. Після смерті Петра Андрій покінчив життя самогубством.

БОРИСОГЛІБСЬКА Ганна Іванівна (1869–1939), уроджена Сидоренко – видатна укр. актриса, народна артистка УРСР (з 1936). Нар. в м. Себежі Вітебської губернії в сім'ї службовця. Разом із батьками переїхала до м. Ізюма на Харківщині, де про-

йшло її дитинство. Освіту Б. здобула у Харкові у школі Благодійного товариства. У 1886 р. склала при Харківському університеті іспит на звання народної учительки. Того ж року почала учителювати в с. Новоселівці Ізюмського повіту на Харківщині. Театром Б. захоплювалася з дитинства. В аматорських гуртках м. Слов'янська, де Б. жила з сім'єю, з великим успіхом грала ролі Одарки (“Сватання на Гончарівці” Квітки-Основ'яненка) і Терпилихи (“Наталка Полтавка” Котляревського). На запрошення М. Кропивницького 1888 р. Б. вступила на професійну сцену, на все життя зв'язавши свою долю з укр. театром, де здобула ім'я переважно виконанням ролей літніх жінок (Шкандибиха в “Лимерівні”, Хівря в “Сорочинському ярмарку”, Ганна у “Безталанній”), самостійно продовжуючи лінію побутових сценічних образів Г. Затиркевич-Карпинської. У трупі Кропивницького Б. працювала до 1902 р., потім чотири роки в трупі Саксаганського і Карпенка-Карого, 1906–1907 рр. гастролювала з трупами Шатківського і Колесниченка. В 1907–1917 рр. працювала в першому укр. стаціонарному театрі у Києві під керівництвом М. Садовського. Нема жодної класичної п'єси з характерними жіночими ролями в репертуарі доживного укр. театру, в якій би вона не грала. Б. досконало володіла найрізно-

манітнішими барвами людських почуттів. Б. створила велику галерею яскравих сценічних образів у дореволюційному театрі – Риндичка, Текля, Гапка, Варвара (“По ревізії”, “Доки сонце зійде, роса очі виїсть”, “Зайдиголова”, “Чмир” Кропивницького), Секлета, Вустя (“За двома зайцями”, “Ой, не ходи, Грицю...” Старицького), Ганна (“Безталанна” Карпенка-Карого), мати (у п’єсах “Суєта” Карпенка-Карого і “Лісова пісня” Лесі Українки), Стеха (“Назар Стодоля” Шевченка). Після 1917 р. Б. була одним з організаторів у Києві першого Державного укр. театру ім. Т. Шевченка (нині в Дніпропетровську). У 1920–1925 рр. Б. перебувала у Західній Україні, де виступала в різних театральних трупах, зокрема короткий час у Львові, у театрі “Українська бесіда”. З 1925 р. до кінця життя Б. працювала в Київському театрі ім. І. Франка.

БОРИСЗК Никифор Дмитрович (27.ІІІ.1817–31.ІІІ.1882) – укр. геолог, професор Харківського університету. Нар. у Лохвицькому повіті Полтавської губернії. 1838 р. закінчив медичний факультет Харківського університету, 1839–1840 рр. в Петербурзькому університеті вивчав геологічні дисципліни. Основні праці Б. присвячені геологічній будові, корисним копалинам і ґрунтам України, особливо Донбасу. У праці “Сборник материалов, относящихся до

геологии Южной России” Б. подав багато фактичних даних про літологію, стратиграфію і тектоніку України. В цій роботі (1867) і в попередніх (1857) Б. висунув й обґрунтував думку про поширення кам’яновугільних відкладів далі на захід, тобто вперше створив ідею Великого Донбасу. За вказівкою Б. у 1860 р. пробурено Перещепинську свердловину на р. Орелі. Б. працював також на Уралі, в межах сучасної Ростовської обл. та інших місцях. Б. виступав за розвиток гірничої справи і розширення видобування корисних копалин, але в умовах царської Росії його пропозиції належно не втілювались. Усього Б. опублікував близько 40 робіт, які є цінним внеском у розвиток вітчизняної геології і ґрунтознавства.

БОРОВИКОВСЬКИЙ Володимир Лукич (24.VІІ(4.VІІІ).1757–6(18).IV.1825) – видатний укр. живописець-портретист, академік Петербурзької академії мистецтв (з 1795). Нар. у м. Миргороді (нині Полтавської обл.) у козацькій родині. Малювати учився у батька і дядька – іконописців. Рання творчість Б. пов’язана з Україною (картини релігійного змісту, портрет полковника П. Я. Руденка та ін.). У 1788 р. Б. переїхав до Петербурга, де працював під керівництвом Д. Левицького. Став найвидатнішим портретистом Петербурга. З 1795 р. – академік, з 1802 р. – радник Академії мис-

тецтв. У ліричних образах Б. найяскравіше в російському мистецтві відбилися ідеї сентименталізму (портрети М. І. Лопухіної, В. І. Арсенєвої та ін.). У парадних портретах (напр., А. Б. Куракіна, Павла I та ін.) поєднується живописна майстерність з правдивою характеристикою. З початком 19 ст. у творах Б. все сильніше проявляються риси класицизму. Працюючи в дусі класицизму, продовжував кращі західноєвропейські традиції в укр. мистецтві. Створив близько 200 портретів своїх сучасників – О. Капніста (1780), “Богоматір на троні”, “Цар Давид” (1785), О. Безбородька з дочками (1803), київського вїта П. Борщевського (1818) та багато ін. Під впливом патріотичного піднесення, викликаного Вітчизняною війною 1812 р., Б. у портретах М. І. Долгорукої, А. Л. Сталь, І. А. Безбородька та ін. прагнув передати благородство, людську гідність, героїчність. Виконав іконостаси і розписи церков та соборів у Миргороді, Кибинцях, Могилеві, Петербурзі та інших містах. Деякі його твори зберігаються у музеях України.

БОРОВИКОВСЬКИЙ Левко Іванович (22.II.1806–27.XII.1889) – видатний укр. поет-романтик. Нар. в с. Мелюшках на Полтавщині в родині дрібного поміщика. Вчився у Харківському університеті (1826–1830). Працював викладачем історії, російської словесності та латинської

мови в гімназіях (1838–1855). Друкуватися почав 1828 р. у “Вестнике Европы”. Найвідоміша його балада “Маруся” (1829) – вільна переробка балади В. Жуковського “Светлана”. Розквіт поетичної творчості Б. припадає на 30–40-ві рр. В цей час він створив чимало балад, пісень, дум та байок. Б. – один з перших перекладачів О. Пушкіна та А. Міцкевича укр. мовою. 1852 р. вийшла єдина за життя автора книга “Байки й прибаютки”, що принесла йому славу видатного байкаря. Байки Б. написані живою народною мовою, здебільшого на сюжети народних приказок, прислів’їв та анекдотів. Вони відіграли чималу роль у становленні реалістичного напрямку в укр. поезії 19 ст. Б. укладав також словник укр. мови. Відомий і як фольклорист та етнограф.

БОРТНІЗНСЬКИЙ Дмитро Степанович (1751–10.X.1825) – укр. і російський композитор, диригент і педагог. Нар. у м. Глухові на Чернігівщині в родині козака Степана Б., який служив у гетьмана К. Розумовського. Спочатку Б. учився у школі півчих у Глухові, а в 7-річному віці за гарний голос його взяли до Петербурзької придворної капели. Там відзначився надзвичайними музичними здібностями. Вивчав композицію у Б. Галуппі. В 1769–1779 рр. удосконалював мистецтво композиції в Італії; 1768 р. Б. послали на

студії до Венеції, потім удосконалював мистецтво композиції у Римі, Мілані, Неаполі, Болоньї. В Італії написав свої перші інструментальні та хорові твори, створив опери на античні сюжети “Креонт”, “Алкід”, “Квінт Фабій”. Повернувшись до Росії, Б. став придворним композитором, капельмейстером і клавесиністом наступника російського престолу, великого князя Павла Петровича у Гатчині і Павловську (1779–1796). Тоді ж написав чимало концертів до різних свят, а також опери “Свято сеньйора”, “Сокіл”, “Син-суперник”. Після того, як на престол став Павло I, Б. призначають директором придворної капели. Він поповнював її талановитими співаками та оркестрантами, переважно з України, реорганізував і саму капелу, займався диригентською та педагогічною діяльністю. Реформатор церковного співу східної церкви. Історичне значення має хорова церковна творчість Б., яка за своєю фактурою і якістю відповідала тодішній європейській музиці. Йому належить понад 100 творів хорової духовної музики, чимало яких виконується і в наш час (близько 70 концертів, 35 чотириголосих, 10 двохорових, дві літургії, кантата “Співець у стані руських воїнів”). Серед хорових концертів Б. найвідоміші: “Господи, силою твоєю”, “Слава во вишніх Богу”, “Сей день”, “Услиши, Боже, глас

мій” та ін. Хоровий стиль Б. відзначається урочистістю і ліричністю. У його музиці відбилися мотиви укр. і російської народної пісенності. Творчість Б. мала вплив на розвиток укр. і російської хорових культур. Б. став духовним батьком і вчителем таких відомих укр. і російських композиторів 19 і 20 ст., як М. Лисенко, К. Стеценко, Л. Ревуцький та ін. Творчість Б. належить до вершин світової музичної культури. Твори Б. видано 1882 р. за ред. П. Чайковського в 10 томах.

БРА́МА ЗАБОРÓВСЬКО-ГО – колись урочисті ворота Софійського монастиря у Києві, визначний пам’ятник укр. архітектури. Збудована 1746 р. (вважають, що архітектором був І. Г. Шедель) за митрополита Р. Заборовського, знавця та любителя мистецтва, і названа його іменем. Б. З. є найяскравішим зразком стилю т. зв. укр. бароко. Арочний проїзд оздоблено двома парами колон із коринфськими капітелями і завершено високим фігурним фронтоном із соковитим орнаментом.

БРАНВЦЬКІ – польські магнати. Мали значні земельні володіння та промислові підприємства в Польщі, Україні (переважно в Київській губернії) та Білорусії (1861 р. – близько 500 тис. десятин). У 17–18 ст. брали активну участь у політичному житті Польщі. Підтримували шляхетську анархію, яка зне-

силувала країну. Особливо габнебну роль відіграв великий коронний гетьман Ксаверій Б. (1730–1819) – активний діяч Торговицької конфедерації 1792 р.

БРАТКОВСЬКИЙ Данило (р. н. невід. – 26.XI.1702) – укр. громадський діяч із волинської шляхти; оборонець православ'я і суспільних прав укр. населення на шляхетських соймках Київщини та Волині, письменник. Нар. на Волині. Автор віршованої книги польською мовою; “Світ, по частинах розглянутий” (Краків, 1697), у якій викрив потворні явища суспільного життя у Польщі, показав тяжке становище поневоленого селянства, національне гноблення в Правобережній Україні. 1700 р. встановив зв'язок із І. Мазепою. Брав участь у визвольному русі проти польсько-шляхетського панування, який очолювали С. Палій, С. Самусь, А. Абазин та З. Іскра. Склав відозву до православного населення Польщі із закликом чинити опір єзуїтам та уніатам. Закатований шляхтою у Луцьку. М. Старицький вивів Б. головним героєм драми “Остання ніч”.

БРАТСТВО ТАРАСІВЦІВ – укр. таємна організація. Влітку 1891 р. студенти М. Базькевич, М. Байздренко, В. Боровик та І. Липа поклялися на могилі Т. Шевченка в Каневі віддати усе своє життя справі національного визволення. Основним завданням Б. т. ставило боротьбу за

національне визволення укр. народу та досягнення повної автономії всіма народами, поневоленими Російською імперією. Організація, крім культурницької програми, висувала гасло завоювання укр. народом державних прав. Б. т. зобов'язувалося вимагати поширення вживання укр. мови у школах, державних установах, родині і за всіх обставин боронити інтереси укр. народу. Тарасівці розгорнули широку пропаганду своїх ідей серед студентства, шкільної молоді, селянства і робітництва. Ретельно дотримуючись конспірації, Б. т. не потрапило в поле зору жандармів, тому мало відомо про засади його діяльності, зв'язки, персональний склад. Як впливає зі спогадів, що вийшли друком через багато років, членами Б. т. були студент медичного факультету Київського університету О. Черняхівський, поет-модерніст М. Вороний, студент-мовознавець Б. Грінченко, брати Міхновські (Микола – публіцист і громадсько-політичний діяч, Юрій – священик) та ін. Основні ідейні засади організації були викладені у “Декларації віри молодих українців” і опубліковані у квітні 1893 р. у львівській газеті “Правда”. До літа 1893 р. основним осередком Б. т. був Харків, але після арешту значної частини членів організації центр було перенесено до Києва. Осередки Б. т. з'явилися в Одесі, Полтаві, Лубнах та деяких

інших містах України. До активних діячів Б. т. належали В. Боржковський, М. Дмитрієв, В. Самійленко, М. Кононенко, М. Коцюбинський, В. Степаненко, Б. Тимченко, В. Шемет та ін.

Програмні документи перших укр. самостійників віддзеркалились у рефераті, прочитаному під час Шевченківських роковин 1899 р. (найімовірніше, у Харкові). Того ж таки року реферат опублікувала львівська газета “Правда” під назвою “Визнання віри молодих українців”. Вбачаючи, як і Т. Г. Шевченко, шлях до незалежності в борні проти самодержавства, тарасівці, однак, зазначали: “Народ під проводом поступових своїх дітей знову стає до боротьби, змінивши тільки способи її – не вогнем і мечем здобуває він тепер собі волю, а духом та розумом”. Великого значення надавали вони і розвиткові живого рідного слова: “Дбаємо про те, щоб українська мова запанувала скрізь на Україні – в родині, в усяких справах, як приватних, так і загальносуспільних, у громаді, в літературі і навіть у зносинах з усіма іншими народами, що живуть на Україні”. Знаменними були слова опублікованого львівською газетою маніфесту – “Для нас, свідомих українців, єсть один українсько-руський народ. Україна Австрійська і Україна Російська однаково нам рідні, й жодні географічні межі не можуть роз’єднати одного народу, і аби

була в нас моральна міць, то ні нас не зможуть відірвати від Галичини, ні Галичини від нас, бо ідеї, дух розірвати на два шматки не можна, як нічим не можна спинити Дніпрової течії”. Б. т. діяло в Україні до 1898 р. Під впливом ідей Б. т. було засновано у 1897 р. Загальну укр. безпартійну демократичну організацію та в 1900 р. – Револьюційну укр. партію.

БРАЦЛАВСЬКИЙ ПОЛК – адміністративно-територіальна та військова одиниця у Правобережній Україні, створена 1648 р., після визволення від польсько-шляхетських загарбників Брацлавщини повстанськими загонами М. Кривоноса. Територія Б. п. охоплювала сучасні Вінницьку та більшу частину Хмельницької обл. Полковим містом Б. п. був Брацлав. У 1649 р. Б. п. налічував 22 сотні. Сотенними містечками були Райгород, Тульчин, Клебанськ, Красне, Браїлов, Вільшана, Вербка, Горяшківка, Тимонівка, Олександрівка, Яланець, Ямпіль, Шаргород, Мурафа, Станіславчик, М’ястківка (Городківка), Лучинець, Богданівка, Чечельник, Комаргород, Чернявка. Б. п. захищав західні кордони України від нападів шляхетської Польщі, південні – від турків і кримських татар. Козаки Б. п. брали участь у розгромі польських військ під Пилявцями (1648), Батогом (1652), Жванцем (1653) та в інших битвах Визвольної війни

1648–1657 рр. Першим полковником Б. п. був сподвижник Б. Хмельницького Д. Нечай, після нього – М. Зеленський, І. Бут, І. Сербин, В. Дрозденко. Після Андрусівського перемир'я 1667 р., за яким Правобережна Україна відійшла до Польщі, населення Б. п. продовжувало вести боротьбу проти польської шляхти, турків і кримських татар, У 1665 р. полковником Б. п. був П. Дорошенко, який того ж року проголосив себе гетьманом; 1674 р. – П. Лисиця, потім – Коваленко. В 1692–1703 рр. відзначився полковник А. Абазин, при якому майже все Східне Поділля було визволене з-під шляхетського гніту. Останнім полковником Б. п. протягом 1706–1712 рр. був Г. Іваненко (Григораш). У 1712 р., відповідно до угоди між Росією і Польщею, козаків правобережних полків було переселено у Лівобережну Україну, і Б. п. ліквідовано.

БРОДСЬКІ – єврейські капіталісти-цукропромисловці в Україні. Цукрові заводи Б. виникли на поч. 40-х рр. 19 ст. на Україні. Основоположник родини капіталістів – Ізраїль Маркович Б. Його сини – Лазар Ізраїльович – цукропромисловець, Лев Ізраїльович – банкір, член правління багатьох монополістичних об'єднань, голова правління Корюківського та Олександрівського товариств цукрових заводів. У 80-х рр. Б. мали дев'ять, 1912 р. – 17 заводів. Б. були одними з

головних організаторів синдикату цукропромисловців (1887) і синдикату рафінерів (1903). Володіли також млинами, винокурнями, лісопаперовими підприємствами.

БРОКГАУЗ І ЄФРОН – видавництво, засноване 1890 р. в Петербурзі німецькою фірмою Ф. А. Брокгауза (Лейпциг) і російським підприємцем І. Єфроном. Випускало “Энциклопедический словарь”, що був однією з найбільших російських енциклопедій, над якою співпрацювали визначні вчені. 1-ше видання (1890–1907) мало 82 основних і чотири додаткових томи; 2-ге видання – “Новый энциклопедический словарь” (1911–1916) – лишилося незакінченим: з намічених 48-ми вийшло 29 томів. На теми укр. історії і культури писали Д. Багалій, М. Василенко, І. Житецький, О. Лазаревський, В. Перетц, О. Русов, М. Сумцов, І. Франко, О. Єфименко, П. Єфименко, А. Кримський та ін.

БРУСВЛОВ Олексій Олексійович (31.VIII.1853–17.III.1926) – російський військовий діяч, генерал від кавалерії. Нар. у Тифлісі (нині Тбілісі) в сім'ї генерала. Закінчив пажеський корпус. Учасник російсько-турецької війни 1877–1878 рр. В Першу світову війну командував 8-ю армією, з березня 1916 р. – командувач Південно-Західного фронту, війська якого успішно здійснили прорив австро-німецького фронту. У травні 1917 р.

Тимчасовий уряд призначив Б. головнокомандувачем російської армії. Б. за наполяганням Керенського запровадив на фронті смертну кару. Після провалу червненого наступу Б. було знято з цього поста. У 1920 р. вступив до Червоної армії і працював у центральному апараті Наркомвійськсправ та інспектором кавалерії РСЧА. Автор мемуарів. З 1924 р. – у відставці.

БРХКНЕР, Брікнер (Brückner) Олександр (29.I.1856–24.V.1939) – польський філолог-славіст та історик культури. Нар. у Тернополі. У 1872–1875 рр. навчався у Львівському університеті, потім у Відні, Лейпцигу та Берліні. З 1878 р. – доцент Львівського і Віденського університетів, з 1881 р. – професор слов'янських мов Берлінського університету. Був членом Краківської, Петербурзької, Празької і Белградської академії наук, а також Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові. Досліджував історію польської і слов'янської літератур, фольклор, слов'янську і литовську старовину. Автор понад 1500 праць. Головні з них – “Історія російської літератури” (1905), яку високо оцінив І. Франко, “Історія старопольського письменства” (1922), “Етимологічний словник польської мови” (1927), “Історія польської культури” (у 2-х т., 1930). У багатьох працях торкався питань укр. культури. Перу Б., зокрема, належать праці

“Руські пісні”, “Про варязьку Русь ще кілька слів”, “Польсько-руські пісні”, “Видання Товариства ім. Т. Шевченка”, “Василянська епопея – невідома пам'ятка польсько-руської літератури” та ін. Писав рецензії на публікації І. Франка, В. Гнатюка, Ф. Колесси та ін. укр. учених. У написаній німецькою мовою “Історії українського народу” (1906) Б. полемізував з М. Грушевським. Праці Б. рецензували І. Франко, В. Щурат та ін. Його документальні дослідження укр. культури і польсько-укр. відносин донині мають велике наукове значення.

БРЮЛЛӨВ Карл Павлович (1799–1852) – визначний російський художник, професор Академії мистецтв у Петербурзі, вчитель Т. Шевченка, І. Сошенка, В. Штернберга, Д. Безперчого та ін. Брав активну участь у визволенні з кріпацтва Т. Г. Шевченка, з яким Б. пізніше дружив.

БРЮХОВЕЦЬКИЙ Іван Мартинович (р. н. невід. – 8 (18).VI.1668) – кошовий отаман Запорізької Січі (з 1659), гетьман Лівобережної України (1663–1668). Нар. біля Диканьки на Полтавщині. Уперше згадується 1650 р. в реєстрі козаків Чигиринської сотні. Був старшим слугою (конюшим) у резиденції Б. Хмельницького, виконував деякі дипломатичні доручення гетьмана. В 1659 р. Б. під час гетьманських виборів їздив

на Запоріжжя, щоб схилити запорожців підтримати кандидатуру Ю. Хмельницького. Виконавши доручення, Б. залишився на Запорізькій Січі, де згодом його обрали кошовим отаманом, а 1662 р. – кошовим гетьманом. У зв'язку з переходом гетьмана Ю. Хмельницького на бік Польщі і загарбанням нею Правобережної України постало питання про обрання гетьмана Лівобережної України. Козацька рада обрала наказним (тимчасовим) гетьманом переяславського полковника Я. Сомка. Б., будучи вмілим оратором і демагогом, висунувши утопічні соціальні лозунги (зменшити податки, обмежити старшинське землеволодіння), став поряд з Я. Сомком та І. Золотаренком кандидатом на гетьманство. Вибори відбулися у червні 1663 р. на Чорній раді під Ніжином. При підтримці запорожців, селян, міщан і під тиском московського війська на чолі з Д. Великогагіним Б. було обрано гетьманом Лівобережної України. Новий гетьман разом із козаками взяв активну участь у війні Росії з Польщею 1663–1665 рр., сприяючи перемогам російських військ.

Відразу після обрання гетьманом Б. уклав з Московською державою Батуринські статті 1663 р. Після розправи зі своїми противниками (полковниками Сомком і Золотаренком) став першим з укр. гетьманів, який урочисто поїхав до Москви. Під

час перебування у вересні–жовтні 1665 р. в Москві Б. було надано титул боярина і передано у володіння Шептаківську волость на Чернігівщині. В грудні 1665 р. Б. підписав Московські статті, які, значно обмеживши державні права Гетьманщини, посилили її адміністративну і фінансову залежність від Московського царства. На поч. 1666 р. Б. повернувся в Україну, де за допомогою генерального підскарбія Р. Ракушки-Романовського впорядкував фінансові справи держави. У внутрішній політиці Б. показав себе як феодал-кріпосник – збільшував селянські повинності, роздавав землі своїм прислужникам. Дуже розбагатів за роки гетьманства. Дуже скоро промосковська політика Б. принесла важкі наслідки для України. Майже у всіх великих укр. містах розмістилися російські гарнізони, значно розширилися права царських воєвод, які зосредили у своїх руках ряд військових і фінансових функцій (наприклад, збирання податків у царську казну, заготівля хліба для утримання московських військ, грошові збори з укр. купців тощо). В 1666 р. було проведено майновий перепис населення Лівобережної України для визначення розмірів оподаткування. Все це викликало величезне незадоволення укр. населення московською адміністрацією і особливо гетьманом, який призвів до її появи в Україні.

Навіть та частина православного духовенства, яка підтримувала раніше промосковську орієнтацію гетьманів, відкрито запротестувала проти зростання московського впливу. Незадоволення досягло свого апогею після укладення між Польщею і Московською державою Андрусівського перемир'я 1667 р. В 1667–1668 рр. на Лівобережжі відбувся ряд великих виступів проти гетьмана та московських залог у містах. Щоб зберегти у своїх руках владу і відвернути від себе гнів знедолених, козацька старшина на чолі з Б. намагалася усю вину за погіршення становища народу перекласти на царський уряд і спрямувати народний гнів проти царських воевод. Б., відчуваючи загальне обурення діяльністю московської адміністрації в Україні та під впливом всенародного обурення Андрусівським договором, вирішив відкрито виступити проти Москви й очолити антимосковське повстання. У січні 1668 р. на старшинській раді в Гадячі Б. висловився за ліквідацію московської влади в Гетьманщині та перехід України під турецький протекторат. Рада прийняла цю пропозицію. Втрачаючи ґрунт під ногами, Б. одночасно вступив у переговори з правобережним гетьманом П. Дорошенком та вислав посольство у складі лубенського полковника Г. Гамалії, генерального обозного І. Безпалого і кан-

целяриста Кашперовича до Стамбула. Султан дав згоду прийняти Україну у підданство. У травні 1668 р. війська Б., повиганявши московські залоги з частини укр. міст, вирушили визволяти прикордонне місто Котельву, яке обложила московська армія під командуванням боярина Г. Ромодановського. Правобережний гетьман П. Дорошенко, що також спирався на Туреччину, зажадав від Б. зректися гетьманства. Той відмовився. На початку літа в Лівобережну Україну вступили правобережні полки під проводом гетьмана П. Дорошенка і пішли на зустріч з військами Б., які стояли військовим табором під Опішнею (нині Полтавська обл.). Дізнавшись про підхід військ П. Дорошенка, лівобережні козаки виступили проти Б. і 8(18).VI.1668 р. вбили його. Похований у Гадячі.

БУДВТЕЛІ – літературно-громадські діячі в Закарпатській Україні в середині і 2-й пол. 19 ст. (О. В. Духнович, А. І. Добрянський, О. І. Павлович та ін.). Б. проводили культурно-освітню роботу – видавали книжки, альманахи, складали підручники для народних шкіл, висступали проти мадяризації укр. населення. Водночас Б. ігнорували живу народну мову, більшість із них писала т. зв. “язичієм”. Підтримуючи зв'язки з галицькими москвофілами, Б. у своїй громадсько-політичній діяльності були прихильниками російсько-

го царизму, провідниками реакційного москвофільства на Закарпатті, заперечували необхідність боротьби трудящих.

БУКВАРІ УКРАЇНСЬКІ – підручники для навчання укр. мови, початкові посібники з розвитку мовлення, мислення дітей. Першим укр. букварем був буквар Івана Федорова, виданий у Львові 1574 р. У 16–17 ст. вийшли слов'яно-руські букварі Л. Зизанія, В. Бурцева, Б. Каріона-Істоміна. Протягом 19 ст. було опубліковано укр. мовою букварі К. Шейковського, П. Куліша, М. Гатцука, О. Строніна, Т. Шевченка. Особливо цікавим був “Букварь южнорусскій” для навчання грамоти в недільних школах, укладений Т. Шевченком у 1860 р. Цей підручник для укр. шкіл, написаний рідною мовою, став значною подією у розвитку народної освіти. Випущено його було окремою книжкою на початку січня 1861 р. у Петербурзі на кошти Т. Шевченка тиражем 10 тис. примірників (ціною 3 коп. кожен). Пізніше над укр. букварями працювали вчені і письменники О. Потебня, Б. Грінченко, Т. Лубенець, Л. Дєполович, Н. Гов'ядовська, Б. Саженок, М. Саженок. У відгуку на Шевченків буквар О. Афанасьєв-Чужбинський писав, що для укр. простого народу ця книжечка стала найкращим подарунком, який тільки можна придумати.

“БУКВАРЬ ЮЖНОРЕС-СКИЙ” – посібник для навчання грамоти укр. мовою в недільних школах, складений Т. Г. Шевченком. Вийшов у світ на початку 1861 р. Виданням “Б. ю.” Шевченко прагнув полегшити народові шлях до здобуття знань. “Загальна грамотність у народі – величезне добро”, – писав він. “Б. ю.” вигідно відрізняється від інших букварів, що існували до того. В основі його текстів лежать глибокий гуманізм, народність, осуд панства і насильства над трудящими. Одрозумів після вивчення азбуки учні переходили до читання суцільного змістовного тексту. Цензура, світська і духовна, дозволила “Б. ю.”, однак перешкоджала його поширенню. Незважаючи на це, “Б. ю.” швидко здобув популярність і визнання народу.

БУКОВИНСЬКЕ СЕЛІЗН-СЬКЕ ЗАВОРЕШЕННЯ 1843–1844 – антифеодальний селянський виступ на Буковині в 1-й пол. 19 ст. Відбулося в Русько-Довгопільському окрузі (Північна Буковина). Причиною його була заборона селянам користуватися лісами, які австрійська влада визнала власністю поміщиків. Заворушення почалося восени 1843 р., коли 22 громади округу силою захопили спірні ліси і пасовища, вигнали панських лісничих і лісників, відмовилися визнавати поміщицьку владу і виконувати феодальні повинності, самочинно

переобрали сільську старшину. Найбільш активно виступали села Плоска, Путилів, Яблунця, Конятин та Розтоки. Очолювали виступ селян Л. Кобилиця, І. Галиця, М. Повідаш, С. Степанчук та ін. Австрійська влада кинула на придушення заворушення три роти солдатів. Було заарештовано більшість селянських керівників, серед них і Л. Кобилицю, а також кількасот учасників виступу, з них 238 осіб покарано киями і різками, селянське майно пограбовано. Тимчасово владі вдалося придушити виступ буковинських селян, але Б. с. з. спалахнуло з новою силою і вилилося в Буковинське селянське повстання 1848–1849 рр.

БУКОВИНСЬКЕ СЕЛІЗНСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1848–1849

– антифеодальне повстання селян Буковини, один з найбільших селянських виступів під час революції 1848–1849 рр. в Австрії. Було викликане обмеженим характером аграрної реформи 1848 р. Очолив повстання відомий селянський ватажок Л. Кобилиця. Першими виступили села Іспас, Вашківці, Вижняца, Вілавче, Банилів, Міліїв, Берегомет. Незабаром повстання охопило всі гірські села Русько-Довгопільського округу і перекинулося на інші округи. Селяни виганяли поміщиків та їхніх службовців, захоплювали ліси і полонини, обирали нових вїтїв громад з осіб, які користувалися їхнім довір'ям. У повсталих

селах організовувалися збройні загони, які брали під контроль гірські дороги. На бік повсталих перейшов загін т. зв. гірських стрільців. Під час повстання селянські депутати рейхстагу Л. Кобилиця, І. Долинчук, В. Кірсте, В. Моргош розгорнули широку кампанію протесту проти відокремлення Буковини від Галичини, якого добивалися румунські поміщики та духовенство у своїх інтересах і всупереч волі укр. населення, що становило значну більшість у краї. Австрійська влада для придушення повстання направила війська. Л. Кобилицю 6.ІІ.1849 р. було виключено з рейхстагу. Весною 1849 р. повстання в Русько-Довгопільському окрузі розгорілося з новою силою. Розраховуючи на підтримку революційної Угорщини, Л. Кобилиця закликав селян озброюватися та приєднуватися до угорських повстанців, щоб вигнати з Буковини австрійських чиновників та війська. Австрійська влада послала новий військовий загін, який за допомогою жорстоких репресій у травні 1849 р. придушив повстання.

БУЛВГІНСЬКА ДЕМА – Державна дума, скликання якої передбачалося законом від 6(19).VIII.1905 р. Проект Б. д. підготував міністр внутрішніх справ О. Г. Булигін (звідси і її назва). Згідно із законопроектом, повністю усувалися від виборів робітничий клас і сільська бідно-

та (як такі, що не мали належного майнового цензу). Було позбавлено виборчих прав жінок, військовослужбовців і молодь, що вчиться. Для селян установлювалися чотириступеневі, а для поміщиків і буржуазії – двоступеневі вибори. Більшовики бойкотували Б. д. Вибори до Б. д. та її скликання було зірвано Жовтневим всеросійським політичним страйком 1905 р.

БЕНГЕ Христофор Григорович (1781–1861) – один з основоположників вищої ветеринарної освіти в Росії, академік. Нар. у м. Києві в сім'ї аптекаря. Закінчив Петербурзький медико-хірургічний інститут (1801). Протягом 33 років (із 1809) завідував кафедрою ветеринарної дієтики, фармакології, патології і терапії в Московській медико-хірургічній академії. Учасник експедицій для ліквідації епідемічних захворювань серед тварин. 1830 р. під керівництвом Б. було ліквідовано спалах чуми великої рогатої худоби в Полтавській і Чернігівській губерніях. Б. перший виявив і описав сибірку.

БУНЧУКОВИЙ ТОВАРИШ – член вищої категорії значного військового товариства в гетьманській Україні 17–18 ст. Привілеєм бунчукових товаришів було йти в похід безпосередньо при гетьмані (під гетьманським бунчуком). У мирний час вони виконували принагідні доручення гетьмана. Б. т. підлягав судові

самого гетьмана (17 ст.), а пізніше генеральному судові.

БУРЛАКИ – 1) робітники, які пересували судна за допомогою линви або весел. Бурлацтво виникло в Росії в 16–17 ст. У Б. йшли здебільшого кріпаки-втікачі і кріпаки, яких поміщики відпускали на заробітки. Найбільше Б. було на водних шляхах: Біломорському – від Москви до Архангельська і Волзькому – від Москви до Астрахані. З розвитком пароплавства бурлацтво зникло. Підневільна праця Б. реалістично зображена у творах М. О. Некрасова і в картині Г. Ю. Рєпіна “Бурлаки на Волзі”;

2) у дожовтневій Україні заробітчани, переважно із селян-кріпаків, у 16 – 1-й пол. 19 ст. Б. приставали до риболовецьких артілей на Дніпрі, Дністрі, Дунаї, Чорному морі, працювали вантажниками в портах, чорноробами на заводах, наймитами у заможних селян. Тяжка доля Б. відображена у народних піснях, творах І. П. Котляревського, Т. Г. Шевченка, І. С. Нечуя-Левицького та ін.

БУРЛЄСК – жанр комічної поезії, в якому мистецький ефект досягався перемішуванням елементів поважного і “низького, жартівливого”. Твори, в яких поважна тема трактується гумористично, “простацькою” мовою, були дуже поширені в укр. літературі 2-ї пол. 18 і початку 19 ст.

БУРЛІЙ (Бурляй, Бурлай) Кіндрат Дмитрович (рр. н. і см.

невід.) – гадацький полковник (1648–1649), дипломат, один з найближчих сподвижників Б. Хмельницького. Походив із козацької родини. На чолі козацьких загонів здійснив ряд вдалих морських походів, а в 1624 р. здобув Синоп. Рішуче виступав за визволення укр. народу від гніту польської шляхти. Учасник Визвольної війни укр. народу під проводом Б. Хмельницького 1648–1657 рр. Виконував важливі дипломатичні доручення гетьмана. Наприкінці березня – у квітні 1648 р. разом із Б. Хмельницьким вів переговори з кримським ханом Іслам-Гіреєм III про утворення укр.-татарського воєнного союзу для боротьби проти Речі Посполитої. У березні–травні 1653 р. Б. і С. Мужилівський вели дипломатичні переговори з царським урядом у Москві. 1655 р. спільно із С. Мужилівським та Д. Греком очолював укр. посольство до Швеції, яке вело переговори зі шведським королем Карлом X Густавом. Кілька разів призначався наказним гетьманом. Документів про дальшу діяльність Б. не виявлено.

БЕРСА – гуртожиток для бідних студентів при середньовічних університетах, який утримувався частково за кошти університету, частково за пожертвування, зібрані студентами. В Україні – гуртожиток для учнів, переважно сиріт і дітей бідних батьків. Б. існували при Львів-

ській братській школі, Києво-Могилянській академії, у 18 ст. – при Покровській церкві на Запорізькій Січі була школа з Б. В 17–18 ст. бурсаки для залучення коштів на утримання Б. у містах і на ярмарках ставили вистави і виконували духовні та народні пісні. В 1787 р. така форма збору пожертвувань на Б. була заборонена царським урядом. Згодом назва “Б.” вживалася для означення гуртожитків при духовних навчальних закладах, в яких учні утримувалися за державний кошт. Картини життя учнів у Б. яскраво змальовано у творах М. Гоголя і в романі А. Свидницького “Люборацькі”.

БУТУРЛІН Василь Васильович (р. н. невід. – 1656) – російський військовий діяч, дипломат, боярин. Очолював російське повноважне посольство на Переяславській раді 1654 р. В 1655 р. командував російськими військами, які разом з укр. полками, очолюваними Б. Хмельницьким, визволили від польсько-шляхетських військ значну частину території західноукр. земель і дійшли до Львова. У грудні 1655 р. був відкликаний царським урядом до Москви і незабаром помер.

БУХАРЄСТСЬКИЙ МВРНИЙ ДОГОВІР 1812 – договір між Туреччиною і Російською імперією, підписаний 16.(28).V.1812 р. в Бухаресті. Завершив російсько-турецьку війну 1806–1812 рр. Б. м. д. складався із 18 статей, дві з яких

були таємними. За умовами договору встановлювався новий російсько-турецький кордон по р. Прут (замість Дністра), внаслідок чого до складу Російської імперії увійшли укр. землі з фортецями Ізмаїл, Кілія, Акерман, Хотин та населенням 200 тис. осіб. Росія отримала право торгового судноплавства по всьому Дунаю і військового – до гирла р. Прут. Росія повертала Туреччині всі області, захоплені її військами в ході воєнних операцій на Кавказі (Анапу, Поті, Ахалкалакі), а також Молдову і Волощину. Західна Грузія залишилася в складі Російської імперії. Османська імперія зобов'язувалася надати автономію Сербії у справах внутрішнього управління.

БЕЧАЦЬКИЙ МВРНИЙ ДОГОВІР 1672 – мирний договір між Річчю Посполитою і Османською імперією, укладений 18(28).X.1672 р. в м. Бучачі (Тернопільська обл.). Навесні 1672 р. розпочалася польсько-турецька війна 1672–1676 рр. Завдавши кількох поразок польським військам під командуванням коронного гетьмана Яна Собеського влітку 1672 р., турецько-укр. армія на чолі із султаном Магометом IV і гетьманом П. Дорошенком здобула фортецю Кам'янець-Подільський і розпочала наступ на Галичину. На початку вересня почалася облога Львова турецько-укр. військами. Поразка у війні з Туреччиною,

втрата Кам'янця-Подільського, наступ турків і кримських татар на Галичину змусили польський уряд укласти тяжкий для себе Б. м. д. За його умовами Польща віддавала Туреччині Поділля; Брацлавщина і Південна Київщина переходили під владу гетьмана П. Дорошенка. Польща сплачувала Туреччині 80 тис. талерів контрибуції за зняття облоги Львова і зобов'язувалася щорічно платити 22 тис. злотих харача (данини). Проте під тиском магнатів і шляхти, які втралили маєтки на захопленій Туреччиною території, польський сейм у квітні 1673 р. відмовився ратифікувати Б. м. д. Польсько-турецька війна точилася до укладення Журавненського мирного договору 1676 р. Турецька політика на Правобережжі спричинила масове переселення укр. люду на Лівобережжя і зречення П. Дорошенка від булави (1676).

БЕЧАЧ – місто в долині р. Стрипи на Поділлі, районний центр Тернопільської обл. Б. відомий із 12 ст. як оборонний пункт у війнах із турками й татарами. В Б. було укладено тяжкий для Польщі Бучацький мирний договір 1672 р., за яким південна частина Правобережної України відходила до Туреччини. В 1772 р. Б. підпав під владу Австрії. У місті є руїни замку Бучацьких 14 ст., ратуша (в стилі рококо) 18 ст., Василіанський монастир, заснований 1712 р. С. Потоцьким, із бароковою

церквою (1753). З 1784 р. мав народну школу, з 1856 р. – учительську семінарію, з 1911 р. – Інститут Св. Йосафата. В Б. розкопано велике трипільське селище (досліджував Л. Козловський). В 19 ст. Б. став повітовим містом і значним торговим центром Східної Галичини. В 1919 р. його захопили білополяки. За Ризьким мирним договором 1921 р. Б. відійшов до Польщі. В 1939 р. Б. у складі Західної України було приєднано до УРСР.

БУЧВНСЬКИЙ-ЯСКÓЛЬД

Олександр (рр. н. і см. невід.) – укр. поет-панегірист 2-ї пол. 17 – поч. 18 ст., автор великої поеми “Чигирин” (польською мовою), присвяченої описові агресивного походу Туреччини 1678 р. на Чигирин, де вона зазнала поразки від об’єднаних сил укр. козаків і російських ратників. Поему було надруковано 1678 р. в Новгороді-Сіверському, а пізніше її майже повністю використав Самійло Величко у 2-му томі свого літопису.

БЕША – село Ямпільського р-ну Вінницької обл. В середині 17 ст. було одним із містечок-фортець, які захищали територію Брацлавського полку від нападів з боку шляхетської Польщі. Польське військо двічі – в лютому і березні 1654 р. намагалось оволодіти Б., але зазнало невдачі. В листопаді 1654 р. 60-тисячне польське військо знову оточило

Б., яку обороняло кілька тисяч козаків на чолі із сотником Гречкою. Козаки і місцеве населення Б. мужньо захищалися. Переважаючим силам ворога вдалося вдертися до містечка, але захисники Б. продовжували боротьбу в замку. Коли більшість козаків полягла в бою і шляхта захопила замок, дружина сотника Зависного, щоб не потрапити в полон, підпалила пороховий льох, від вибуху якого загинуло багато ворогів. Укр. письменник М. П. Старицький увічнив героїчних захисників Б. в історичних творах – драмі “Оборона Буші” та повісті “Облога Буші”.

В

ВАГИЛÉВИЧ Іван Миколайович (2.IX.1811–10.VI.1866) – укр. поет, письменник, філолог, фольклорист, громадський діяч, один з перших галицьких просвітителів. Нар. в с. Ясеневі-Горішньому (нині с. Верхній Ясенів Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.) в сім’ї священника. Закінчив Львівську духовну семінарію. 1838 р. закінчив Львівський університет. Літературну та наукову діяльність почав у середині 30-х рр. В. разом з М. Шашкевичем і Я. Головацьким був одним із засновників “Руської трійці”, брав участь у виданні альманаху “Русалка Дністровая” (1837), в якій опубліко-

вано пройняті патріотичними мотивами поетичні твори “Мадей”, “Жулин і Калина” (1837) та зібрані ним народні пісні з передмовою “Предговор к народним руським пісням”. Провадив історичні та археологічні дослідження. Написав історико-етнографічні статті про гуцулів, бойків (1838–1839, 1841) і лемків, “Хроніку нападів опришків на Покутті і по сусідству на руському Підгір’ї в 19 ст.” (залишаються в рукописах). Опублікував документи з історії Львова, брав участь у виданні “Актів гродських і земських”, у складанні та редагуванні словника польської мови С. Лінде і т. п. Переклав польською мовою “Повість временних літ”. Зробив перший повний переклад укр. мовою “Слова о полку Ігоревім” (1836), давши науковий коментар. Автор граматики укр. мови (1845) та одного з перших оглядів укр. письменства – “Замітки о руській літературі” (1848). У 1848 р. перейшов на полонофільські позиції, проповідував ідею польсько-укр. союзу під зверхністю Польщі, видав газету “Щоденник руський” (1848). У 1848 р. приєднався до політичної організації “Руський собор”, був редактором її органу “Дневник Руський”. Після революції 1848 р. за свою просвітительську діяльність зазнав переслідувань з боку австрійської влади, польської шляхти та вищого уніатського духовництва і відійшов від

громадсько-політичного життя. Помер і похований у Львові.

ВАКУЛЕНЧЕК (Вакулинчук) Григорій Микитович (1877–27.VI.1905) – один з організаторів повстання на броненосці “Потьомкін”. Член РСДРП з 1903 р. Нар. в с. Великих Коровинцях (нині смт Чуднівського р-ну Житомирської обл.) в селянській сім’ї. На військовій службі з 1898 р. Після закінчення мінно-артилерійської школи (1900) В. було призначено комендором на броненосець “Потьомкін”, де очолив соціал-демократичну організацію. В 1904–1905 рр. В. – один з керівників Севастопольської “матроської централки”. За дорученням “централки” разом із матросами П. Матюшенком, А. Петровим, Ф. Крижанівським та ін. готував повстання на броненосці як частину загального повстання Чорноморського флоту. 27.VI.1905 р., на початку повстання, був смертельно поранений старшим офіцером Гіляровським. Похорон В. відбувся в Одесі 29.VI і перетворився на політичну демонстрацію робітників і матросів проти царського самодержавства. У 1956 р. у с. Великих Коровинцях В. відкрито пам’ятник.

ВАЛЕСВ Петро Олександрович (22.IX(4.X).1815–27.I(8.II).1890) – російський державний діяч, граф. У 1853–1858 рр. – курляндський губернатор, а в 1858–1861 рр. – директор депар-

таменту Міністерства державного майна. У 1861 р. був призначений на пост міністра внутрішніх справ. Шестирічне управління В. міністерством відзначалося жорстоким придушенням національно-визвольного руху поневолених народів Російської імперії, передусім укр. В., який стояв на позиціях агресивного російського великодержавного шовінізму, відомий своєю заявою, що “ніякої окремої малоросійської мови не було, немає і бути не може”. Підготував Валуєвський циркуляр 1863 р. 20.VII.1863 р. під впливом реакційних публіцистів, що безпідставно звинувачували укр. кола у зв'язках із польським повстанням, випустив таємний циркуляр проти укр. друкованого слова. Посилаючись на те, ніби “більшість малоросів самі вельми ґрунтовно доводять, що ніякої малоросійської мови не було, нема і бути не може і що наріччя їх, уживане простолюдям, є та сама російська мова, тільки зіпсована впливом на неї Польщі”, В. заборонив видання наукових праць і книжок для народу укр. мовою. Валуєвський циркуляр (проти якого виступав навіть міністр освіти Головін) супроводився закриттям недільних шкіл та адміністративним висланням кількох укр. діячів. Дальшим кроком російської влади, що посилював заборони укр. друку, був Емський указ 1876 р. Залишивши пост міністра внутрішніх справ

(1868), В. продовжував займати відповідальні посади в державному апараті. 1870 р. В. став ініціатором запровадження загальної військової повинності. У 1872–1879 рр. – міністр державного майна, з 1879 р. – голова Кабінету міністрів. З 1881 р. – у відставці.

ВАЛЕСВСЬКИЙ ЦИРКУЛЯР І ЕМСЬКИЙ АКТ – законодавчі акти царського уряду, спрямовані на придушення укр. національного руху. У січні 1863 р. у Польщі спалахнуло давно очікуване повстання проти російського засилля. Напади на царські гарнізони відбувалися і в Правобережній Україні, де існував значний прошарок польського населення (485 тис. осіб, або 9,2%). Хоч укр. селяни участі в цих подіях не брали, вважаючи їх, як і в 1830–1831 рр., “панською справою”, російські шовіністи після придушення польського повстання зажадали від уряду приборкати укр. національний рух. Загроза сепаратизму їм увижалася навіть у спробах уживати укр. мову в навчанні та пресі. Ще влітку 1862 р. Олександр II наказав позакривати недільні школи, започатковані, як зазначалося в рескрипті, “під впливом і за участю осіб, котрі мали завданням потрясіння держави”. Викладачі багатьох українських шкіл не бажали послуговуватись офіційними підручниками з історії, які заперечували існування

укр. народу. Популярний публіцист М. Катков, редактор газети “Московские ведомости”, закликаючи владу посилити наступ на укр. культуру, силкувався довести, що “малоросійської мови ніколи не було і, незважаючи на всі зусилля українофілів, і досі не існує”.

Синод з огляду на ці вимоги наклав табу на видання Біблії в укр. перекладі П. Морачевського. 18 липня 1863 р. міністр внутрішніх справ Росії П. Валуєв підписав циркуляр про заборону друкування укр. мовою книг, “навчальних і взагалі призначених для початкового читання народом”, а також текстів до музичних творів. Якраз тоді галицький священик М. Вербицький поклав на музику вірш “Ще не вмерла Україна” відомого фольклориста, суспільно-політичного діяча, автора семи томної збірки фольклорно-етнографічних матеріалів з Правобережжя П. Чубинського. В цій пісні, перетвореній 1917 р. борцями за національне відродження на укр. гімн, були такі рядки:

*Ой, Богдане, Богдане, славний наш гетьмане,
Нащо оддав Україну ворогам поганим.
Щоб вернути її честь, ляжемо головами,
Наречемся України вірними синами.*

Хоч Валуєвський циркуляр перешкоджав поширенню укр. слова, він не зупинив тих діячів культури, котрі зробили метою свого життя утвердження національної свідомості в народних

масах. Композитори М. Аркас, М. Лисенко, Д. Січинський, попри заборону, озвучували патріотичні вірші Т. Шевченка, О. Духновича, І. Франка та інших поетів. Письменники М. Кропивницький, І. Нечуй-Левицький, Панас Мирний, М. Старицький та ін. своєю творчістю підносили укр. літературу до європейського рівня.

1875 р. царський уряд створив комісію для розгляду засобів боротьби з “українофільством”. Її висновки були такі: “Допустити окрему літературу просто-народною українською говіркою означало б закласти міцні підвалини для переконання у можливості відокремлення, хай навіть у далекому майбутньому, України від Росії”. Ознайомившись із цими рекомендаціями під час лікування на німецькому курорті Емс, Олександр II 17 травня 1876 р. підписав розпорядження про заборону видання укр. мовою як оригінальних творів, так і перекладів, а також завезення до імперії укр. книг і брошур, надрукованих за кордоном. Не дозволялося навіть ставити п’єси і влаштовувати концерти “малоросійською говіркою”. Як виняток, допускалося видання укр. мовою художньої літератури та історичних документів.

1881 р. убитого революціонерами царя заступив на престолі його син Олександр III. Заборона мови, якою розмовляли мільйони людей, очевидно, здавалося но-

вому самодержцю аж надто нецивілізованим заходом. Не скасовуючи, проте, Емського акта, він уніс до нього деякі послаблення. Зокрема, дозволено було друкувати укр. мовою словники, щоправда, російською абеткою. Питання про україномовні вистави вирішувала місцева влада. Вряди-годи перевіряючи стан справ, уряд таємними циркулярами підтверджував свою заборонну політику. Так, подільський губернатор 1884 р. розіслав повітовим справникам листа з повідомленням, що в отриманому ним урядовому наказі забороняється “існування спеціального малоросійського театру і створення труп для постановки п’єс лише малоросійською говіркою”. Нагляд за виконанням Емського акта здійснювало Головне управління у справах цензури. Не афішуючи переслідування мови, чиновники пильнували, щоб укр. книги не доходили до простого люду. Державну політику протиставлення російської мови як повновартісної укр. як обласному діалектові підважувала робота перекладачів. Тому 1892 р. цензорам нагадали про неприпустимість виходу у світ укр. перекладів з російської мови. 1895 р. спеціальним циркуляром було покладено край друкуванню укр. читанок для дітей. Драконівська заборона мови існувала аж до революції 1905 р.

ВАРНАК – назва у дореволюційній Росії втікачів із сибір-

ської каторги або заслання. По-неволені народні маси зі співчуттям ставилися до В., більшість яких була засуджена до каторги за виступи проти експлуататорів та сваволі самодержавства. Т. Г. Шевченко в поемі і повісті “Варнак” змалював образи народних месників.

“ВАРЗГ” – крейсер російської 1-ї Тихоокеанської ескадри, команда якого відзначилася героїзмом під час російсько-японської війни 1904–1905 рр. На початку війни “В.” був блокований японською ескадрою в нейтральному корейському порту Чемульпо. Разом із канонерським човном “Кореєць” крейсер зробив спробу прорватися крізь блокаду. В бою 9.ІІ.1904 р. з японською ескадрою, яка складалася з 6 крейсерів і 8 міноносців, “В.” і “Кореєць” потопили 1 міноносець і пошкодили 2 крейсери. Привівши пошкоджений корабель у Чемульпо, команда “В.” за наказом командира крейсера капітана 1-го рангу В. Ф. Руднева підірвала човен, потопила крейсер і через нейтральні води повернулася до Росії. Японці підняли крейсер. У 1916 р. Росія викупила його. У лютому крейсер було відправлено в Англію на ремонт, у грудні 1917 р. “В.” було захоплено англійською владою.

ВАСИЛЬКІВСЬКА УПРÁВА – філія Південного товариства декабристів. Заснована 1823 р. у м. Василькові (нині Київської

обл.) С. І. Муравйовим-Апостолом і М. П. Бестужевим-Рюїніним. Членами В. у. були В. І. Враницький, А. З. Муравйов, В. С. Норов, І. С. Повало-Швейковський, В. К. Тізенгаузен та ін. Члени В. у. схвалювали республіканські ідеї “Руської правди” П. І. Пестеля, радикальний переворот з допомогою військ. Керівники В. у. в 1823–1825 рр. висували плани прискорення повстання в армії, а 1823 р. встановили зв’язки Південного товариства з польським Патріотичним товариством. Після того, як до В. у. у вересні 1825 р. приєдналося Товариство об’єднаних слов’ян, управа перетворилася на провідний центр підготовки повстання, яке намічалось розпочати влітку 1826 р. арештом Олександра І під час приїзду його у м. Білу Церкву на військові маневри. Члени В. у. провадили агітацію серед солдатів, а її керівники очолили повстання Чернігівського полку. У виробленому Південним і Північним товариствами декабристів плані спільного виступу проти самодержавства на В. у. покладалось завдання вбити Олександра І влітку 1826 р. під час приїзду його в м. Білу Церкву на військові маневри. Після придушення повстання царизмом В. у. була ліквідована.

ВАСИЛЬКІВСЬКИЙ Сергій Іванович (7(19).X.1854 – 24.IX(7.X).1917) – видатний укр. живописець-реаліст. Нар. в м. Ізюмі (нині Харківської обл.). В

1876–1885 рр. навчався у Петербурзькій академії мистецтв у М. Клодта і В. Орловського. За картину “По Дінцю” був нагороджений золотою медаллю і відраджений академією за кордон, де вдосконалював свою майстерність у Франції, Італії, Великобританії. З 1888 р. жив у Харкові. Був одним із провідних членів Укр. архітектурно-мистецького товариства, яке відіграло значну роль у мистецькому житті Слобідської України. Залишив понад 3000 творів – портрети, жанрові, історичні твори, пейзажі, присвячені природі України, яку В. особливо відчував. Багато творів В. присвячені героїчному минулому укр. народу – “Сутичка запорожців з татарами” (1892), “Козак у степу” (бл. 1905), “Запорожець на розвідці”, “Похід козаків”, “Дума про трьох братів” (1917) та ін., де велике значення відіграє епічно змальований пейзаж. Кращі твори В. передають типові риси природи України (“Весна на Україні”, 1883; “Ранок. Отара в степу”, 1884; “Козача левада”, 1893; “Дніпровські плавні”, 1896; “Околиці Ай-Тодора” та ін.). Вони поетичні, сповнені сонця і повітря, відзначаються багатством кольору, цілісні за композицією. В деяких картинах відтворено сучасний йому побут (“Ярмарок у Полтаві”, 1912; “Козак і дівчина”, 1894 та ін.) В 1901–1908 рр. виконав проекти орнаментальних розписів і картини

для будинку Полтавського земства – “Чумацький Ромоданівський шлях”, “Козак Голота”, “Вибори полковником Мартина Пушкаря” (загинули під час Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.). Разом із М. Самокишем і Д. Яворницьким створив альбом “З української старовини” (1900) та “Мотиви українського орнаменту” (1912). Твори В. зберігаються в музеях Києва, Харкова, Одеси, Сум, Москви та інших міст.

ВАСВЛЬЧЕНКО Степан Васильович (справжнє прізвище – Панасенко; 8.I.1879–11.VIII.1932) – видатний укр. письменник і педагог. Нар. в м. Ічні на Чернігівщині в бідній селянській сім’ї. Закінчив Коростишівську учительську семінарію (1898), вчителював на Київщині і Полтавщині. Друкуватися почав 1903 р. В оповіданнях “Антін Вова”, “Вечеря”, “Над Россю”, “З самого початку” змалював тяжке становище вчителів у дореволюційному селі. Революційні події 1905 р. викликали у письменника прагнення глибше ознайомитися з життям робітників, і він їде на Донбас. Тут його 1906 р. заарештовано за участь у революційному русі. Після виходу з Бахмутської тюрми 1908 р. повертається в Ічні, де знову займається літературною роботою, створює свої кращі оповідання – “Волошки”, “На чужину”, “Мужицька арихметика”, “У панів” та ін. 1911 р. вийшла

збірка оповідань В. “Ескізи”. З 1914 р. і до Лютневої революції 1917 р. перебував на фронтах Першої світової війни. У творах цього періоду (“Окопний щоденник”, “Чорні маки”, “Отруйна квітка”) відтворено картини імперіалістичної війни, тяжкі солдатські будні. В. – автор п’єс “Чарівниця”, “На перші гулі”, “Не співайте, півні, не вменшайте ночі”, “В холодку”, “Зіля Королевич”. Багато художніх творів і літературно-критичних статей В., особливо “Записки вчителя”, трактують важливі питання освіти та виховання. В. боровся зі схоластичною системою навчання в дореволюційній школі, захищав право укр. народу навчати своїх дітей рідною мовою. 1920 р. подорожує з хоровою капелою по містах і селах України. Працює вчителем у Києві, розробляє питання змісту уроків, правила для учнів. У цей період з’являються нові твори В. – “Приблуда” (1922), “Червоний вечір” (1924), “Авіаційний гурток” (1924), “Олив’яний перстень” (1926) та ін., у яких письменник утверджує народження нової дійсності. Помітне явище в доробку В. становить цикл “Осінніх новел”, присвячених подіям Першої російської революції. Протягом багатьох років В. працював над великою повістю про Т. Шевченка. Завершив лише першу частину – “В бур’янах”, яка є хвилиною розповіддю про

тяжке дитинство великого поета, про його перші літературні спроби. Значний інтерес викликають п'єси “Минають дні”, “Під Тарасове свято”, “Кармелюк” та ін. Творам В. властиві щирий ліризм, поєднаний з гумором, пісенність. Перу В. належать кіносценарії “Олив'яний перстень”, “Петруня”, “Недоросток”, “Бондарівна”, переклади укр. мовою творів Гоголя, Лескова, Короленка, Серафимовича.

ВАХНЗНИН Анатоль (Наталь) (19.IX.1841–11.II.1908) – відомий укр. громадсько-політичний діяч, композитор, педагог, журналіст, один з лідерів народовців. Нар. в м. Сеняві Ярославського повіту в Галичині (нині в Польщі). З 1852 р. навчався у Перемишльській духовній гімназії, яку закінчив у 1863 р. У 1859–1863 рр. вивчав теологію у Львівській духовній семінарії, займався літературною і музичною діяльністю. У 1865 р. організував перший шевченківський концерт на західноукр. землях. Деякий час викладав укр. мову в гімназії у Перемишлі, згодом переїхав до Відня. Вчився на історико-географічному факультеті Віденського університету (1865–1868). 1867 р. у Відні організував студентське товариство “Січ” і став його першим головою. Після завершення університетських студій (1868) повернувся до Львова і продовжив педагогічну діяльність в Академічній гімназії. Написав багато

хорових і сольних вокальних творів, гармонізував народні пісні, упорядковував пісенники для шкіл, писав музику до драматичних творів. Співорганізатор і перший голова товариства “Просвіта” (8.XII.1868–1869). Тісно співпрацював із комісією з підготовки укр. підручників для народних і середніх шкіл. У 1867–1870 рр. – редактор “Правди”, “Письма з Просвіти” (1878–1879), співредактор “Діла”, організатор і керівник музично-хорових товариств “Торбан” (1870) і “Боян” (1891). 1903 р. заснував Вищий музичний інститут ім. М. Лисенка у Львові та став його першим директором. Був засновником і керівником Союзу співацьких і музичних товариств. В. – автор опери “Купало”, вперше поставленої у 1929–1930 рр. у Харкові, музики до драми Т. Шевченка “Назар Стодоля”, хорів, пісень. Музику з “Хору норманнів” В. (до трагедії “Ярополк”) використано для пісні “Шалійте, шалійте, скажені кати”. З 60-х рр. почав виступати з літературними творами. Йому належить низка повістей, оповідань, гуморесок із життя селян, урядовців і галицького попівства (“Три недолі”, “Женщина”, “Око за око”, “Під сіряком”, “Оповідання і гуморески” (1902), “Спомини з життя” (1908) та ін.). Писав також наукові праці, статті і рецензії на музичні теми. Перекладав деякі твори М. В. Гоголя, І. С. Тургенева. 24.X.1885 р.

В. разом з Ю. Романчуком організував народовську політичну організацію – Народну раду, яка продовжила ідеї Головної руської ради. 1890 р. разом з іншими лідерами народовців став ініціатором політики “нової ери”, яка мала б сприяти вноормуванню українсько-польських відносин у Галичині. У 1894–1900 рр. – депутат Віденського парламенту.

ВЕДЕЛЬ Артемій Лук'янович (1767 (за ін. даними – 1770 чи 1772) – 14.VII.1808) – видатний укр. композитор, хоровий диригент, співак. Нар. у Києві. До 1787 р. навчався у Київській академії, де був співаком-солістом, пізніше – регентом хору. Основи музики вивчав під керівництвом Дж. Сарті. В 1787–1790 рр. – регент і капельмейстер хорової капели московського генерал-губернатора П. Єропкина. 1790 р. повернувся в Україну. З 1793 р. жив у Києві. У 1793–1794 рр. керував хором Київської академії та хором генерала А. Левандінова. В 1796 р. переїхав до Харкова, де керував губернським хором і викладав музику в Харківському колеґіумі. З 1798 р. став послушником Києво-Печерської лаври. Багато мандрував Лівобережною Україною. В 1799 р. заарештований російським урядом та оголошений божевільним. Утримувався в божевільні Кирилівського монастиря. В. – автор 29 церковних концертів (найвидатніші – 10 концертів на чотири голоси),

на яких позначився вплив укр. народної пісенності.

ВЕЛИКОРОСІЙСЬКИЙ ПРИКАЗ – один із органів центрального управління Московської держави 2-ї пол. 17 ст., функцією якого (з 1688) було верховне керівництво справами слобідських укр. козацьких полків та контроль за діяльністю місцевої козацької адміністрації.

ВЕЛВЧКО Самійло (бл. 1670 – після 1728) – відомий укр. козацький старшинський літописець. Автобіографічні дані вмістив у своєму літопису. Нар. на Полтавщині. Вчився у Києво-Могилянській колеґії, де оволодів латинською, німецькою та польською мовами. Служив канцеляристом у генерального писаря В. Кочубея, а близько 1704 р. перейшов на службу до Генеральної військової канцелярії. Усунутий 1708 р. з посади гетьманом І. Мазепою, оселився у маєтку Кочубеїв у с. Жуках під Полтавою (біля Диканьки), де займався учительською працею та укладенням літопису. В. є автором першого систематичного викладу історії укр. козацької держави, під час написання якого використав значну кількість укр., польських та німецьких джерел, широке коло документів Генеральної військової канцелярії. Літопис складається з 4-х томів і охоплює історичні події в Україні з 2-ї пол. 17 до поч. 18 ст. Текст літопису до нас дійшов не повністю. Перший

том – “Сказание о войне казацкой з поляками через Зеновия-Богдана Хмельницкого...” змальовує події 1648–1659 рр., окремими епізодами сягаючи 1620 р. В ньому використані численні джерела – козацькі літописи, поему польського поета С. Твардовського “Війна домова”, хроніки: польську – С. Окольського, німецьку – С. Пуффендорфа та ін. У 1-му томі вміщено чимало вигадок, доповнень і запозичень з історії інших народів. Другий (1660–1686) і третій (1667–1700) томи озаглавлені – “Повествования летописная с малороссийских и иных отчасти поведених собранная и zde описанная”. Вони складені на основі власних спостережень і значною мірою на підставі документів Генеральної військової канцелярії. Особливо цінною за вірогідністю і точністю звісток є частина літопису, присвячена подіям 1687–1700 рр. 4-й том складають додатки з різних документів 17 ст. Літопис В. відображає основні риси ідеології укр. старшинської верхівки. В ньому прославляється козацька старшина і підкреслюються її права на панування в Україні. В. позитивно оцінював Визвольну війну 1648–1657 рр., славив Б. Хмельницького як мудрого політичного діяча і видатного полководця. Літопис В. ганьбить агресивну політику польської шляхти та турецько-татарських загарбників. Літопис написаний укр. літературною

мовою 18 ст. з елементами народної мови, жваво, емоційно. Він є одним із найголовніших і найбільш вірогідних творів укр. історіографії 2-ї пол. 17 – поч. 18 ст. Уперше був опублікований Київською археографічною комісією у 1848–1864 рр. під назвою “Летопись событий в юго-западной России в 17 в.” (тт. 1–4). В. є також автором перекладу з німецької на укр. мову збірника “Космографія” та передмови до нього.

ВЕЛИЧКОВСЬКИЙ Іван (р. н. невід. – 1726) – поет, полтавський протоієрей, автор “Віршів гетьманові І. Самойловичеві” та збірок “Млеко” і “Зегар з полузегарком” (1690–1691), характерних умілим застосуванням віршової майстерності барокової доби. Вірші В. помилково приписували (М. Петров) його братові Лаврентієві, але дослідженнями В. Перетца, Д. Чижевського і Є. Ю. Пеленського встановлено авторство В. Автор латинопольського панегірика, присвяченого Лазарю Барановичу (надрукований близько 1680–1683 рр. у Чернігові).

ВЕЛЬЯМІНОВ Степан (18 ст.) – російський бригадир, президент Малоросійської колегії (1722–1727), створеної царем Петром I з метою заборонити владу гетьмана і укр. старшини. Вів гостру боротьбу з укр. владою. 1727 р. був відкликаний з України у зв’язку зі скасуванням Малоросійської колегії.

ВЕНЕЦІАНОВ Олексій (1780–1847) – російський художник і гравер, родом із Ніжина, син грека та українки. Учень В. Боровиковського. 1811 р. в Академії мистецтв у Петербурзі йому було присвоєно звання академіка. Прихильник Т. Г. Шевченка, відіграв велику роль у його визволенні із кріпаччини.

ВЕРБЦЬКИЙ Михайло Михайлович (1815–7(19).XII.1870) – укр. композитор, хоровий диригент, священник. Нар. в с. Улючі недалеко Перемишля (Польща) в сім'ї священика. Середню і музичну освіту здобув у Перемишлі та Львові. Викладав співи у школах, пізніше – керував хором Ставропігійського інституту у Львові. З 1852 р. був священиком у с. Млинах (нині територія Польщі), де і помер. В. – один з перших композиторів-професіоналів у Галичині. Автор хорових, вокальних, інструментальних творів, серед яких оперети “Гриць Мазниця” і “Школяр на мандрівці” (1849); мелодрама “Підгоряни” (1864), хори “Заповіт”, “Поклін”, “Думка”, 12 симфоній-увертюр (1855–1865), солоспіви, два полонези, вальс, музика до театральних вистав. Найкращими творами є “Заповіт” на слова Т. Шевченка, “Поклін” на слова Ю. Федьковича і “Жовнір” на текст І. Гулашевича. В увертюрах використав народні мелодії (коломийки). Склавав збірник п'єс для гітари. Пропагував народну творчість,

писав статті на музичні теми. Автор 36 релігійних композицій, серед яких “Іже херувими”, “Отче наш”, “Буде ім'я Господнє” та ін. У 1863 р. написав музику до укр. національного гімну на слова П. Чубинського “Ще не вмерла Україна” (з 15.I.1992 р. – державний гімн України).

ВЕРЕСАЙ Остап Микитович (1803 – квітень 1890) – видатний укр. кобзар. Нар. в с. Калюжинці на Чернігівщині. На 4-му році життя осліп. 15-річним юнаком пішов у науку до кобзарів і, маючи добрий голос і слух, блискуче опанував кобзарське мистецтво. В репертуарі В. було багато історичних пісень та дум – “Про Хведора Безрідного”, “Про втечу трьох братів з города Азова”, “Проводи козака”, “Про бідну вдову і трьох синів”, “Невольницька”, “Дума про бурю на Чорному морі” та ін., укр. народні пісні, псалми. Улюбленою піснею В. була сатирична пісня “Про правду і кривду”, за виконання якої кобзаря не раз заарештовували. У 70-х рр. 19 ст. постать В. привернула увагу вечних композиторів і художників. 1873 р. його було запрошено до Києва для виступу на засіданні Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, де він виконував свій репертуар. Творчою працею В. постійно цікавився М. В. Лисенко. У 1875 р. він організував кілька прилюдних концертів кобзаря у

Петербурзі. О. Русов і П. Чубинський записали у В. понад 20 творів різних жанрів. Про В. знав Т. Шевченко, у 1860 р. подарував йому “Кобзар” із дарчим написом. Свої думи В. виконував у характері імпровізованої речитативної декламації. Традиції В. розвивали М. С. Кравченко та багато інших укр. кобзарів. У 1978 р. в Сокиринцях (нині Срібнянського р-ну Чернігівської обл.) В. встановлено пам’ятник.

ВЕРЛАН (рр. н. і см. невід.) – один із керівників визвольної боротьби укр. народу проти польсько-шляхетського гніту на Правобережній Україні в 1-й пол. 18 ст. Був сотником надвірних козаків князів Любомирських у м. Шаргороді (нині смт Вінницької обл.). На початку 1734 р. очолив масове гайдамацьке повстання на Брацлавщині і проголосив себе козацьким наказним полковником. У зверненнях В. закликав селян до повстання проти шляхти. Півторатисячний загін В. разом з гайдамаками М. Гриви, С. Чалого, І. Жили та ін. здійснили кілька походів на Волинь, Брацлавщину, руйнуючи панські маєтки. Повстання охопило майже все Поділля і досягло Західної України. Повстанці звільнили Вінницю, Жванець, Броди, Збараж. Улітку 1734 р. окремі загони В. обложили Кам’янець-Подільський і з’явилися біля Львова. Магнати і шляхта змушені були зібрати значні військові сили для боротьби проти

повстанців, очолюваних В., і просити допомоги в царського уряду. Незабаром повстання було розбите російськими і польськими військами. В. з невеликим загоном гайдамаків удалося відступити у Молдавію. Дальша його доля невідома.

ВЕРХОВНЕЦЬ Василь Михайлович справжнє прізвище Костів (1880–1938) – укр. музичний етнограф, диригент і хореограф. Родом із Галичини. З 1906 р. працював у театрі М. Садовського, пізніше – професор Полтавського інституту народної освіти, Харківського музично-драматичного інституту та ін. Гармонізував музику до багатьох народних, зокрема дитячих, пісень. Автор праць “Українське весілля”, “Теорія українського народного танка” (1920), збірника “Весняночка” (1932).

ВЕРХРАТСЬКИЙ Іван Григорович (26.IV.1846–29.XI.1919) – укр. філолог, письменник, природознавець, громадський діяч. Дійсний член Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка у Львові і перший голова його математично-природничо-лікарської секції. Нар. в м. Белзі на Львівщині в шляхетській родині. Закінчив філологічний факультет Львівського університету (1868) і природничі курси в Кракові (1874). Викладав природознавство в укр. гімназіях у Дрогобичі (1874–1893) та Львові (1893–1908). В. багато працював над дослідженням південно-за-

хідних народних говорів. Для вивчення історії укр. мови досі є цінною його праця “Знадоби до словаря южноруського” (1877). В. – автор ліричних віршів, на які у свій час відгукувався І. Франко. Перший переклав поеми Ю. Словацького “Батько зачумлених”, “У Швейцарії”. В. досліджував флору і фауну в Західній Україні, склав підручники укр. мовою із зоології (1895), ботаніки (1905) та мінералогії для середніх шкіл, а також заклав основи укр. наукової термінології в галузі природничих наук. Іменем В. названо одну з вулиць м. Львова.

“ВЕСНА НАРОДІВ” – весна 1848 р., відома революційними рухами європейських народів проти режиму самовладдя монархів, встановленого Віденським конгресом 1815 р. Під впливом гасел французької революції, нових течій у філософії та літературі, зростання активності міщанства, робітництва та інтелігенції із цих верств у цю добу набули поширення ідеї лібералізму, демократії, політичної рівноцінності суспільних класів. У народів, які втратили незалежність, виявилось прагнення до національного відродження і політичної незалежності. “В. н.” почалася у березні 1848 р. революцією у Франції (друга республіка). В Австрії цісар Фердинанд I внаслідок виступів у Відні скасував панщину (16.IV.1848), проголосив конституцію (25.IV) і

скликав парламент. Деякі з поневолених в Австрії народів підняли повстання за відрив від Габсбургів (угорці та італійці), інші (чехи, хорвати) висунули принцип перебудови Австрії на федерацію країн. Серед поляків посилювалися рухи за політичне відокремлення від Австрії або за широку автономію польських земель, до яких вони зараховували й укр. частину Галичини. “В. н.” не охопила всіх укр. земель, хоч її ідеї викликали співчуття в освічених колах укр. суспільства, бо за рік до того, навесні 1847 р., російський уряд розгромив Кирило-Мефодіївське товариство у Києві, що було носієм ідей національного відродження і боротьби проти кріпацтва. В Галичині та на Закарпатті прагнення до національного відродження знайшли конкретний політичний вияв. Під впливом подій і сподівань “В. н.” 2.V.1848 р. утворилася перша укр. політична організація – Головна руська рада, яка проголосила національну єдність усього 15-мільйонного тоді укр. народу. 39 послів до першого австрійського парламенту, протиставляючись польським та угорським зазіханням, висунули вимогу права окремішності і виділення укр. Галичини із Закарпаттям та Буковиною в коронний край в австрійській федерації. Для обори від польських повстанців Головна руська рада на місцях утворила Народну гвардію. За-

гроза укр. справі від польсько-угорського єднання спонукала організувати Батальйон гірських руських стрільців. Представники західноукр. політичного проводу взяли участь у з'їзді слов'янських народів у Празі у червні 1848 р., приєднуючись до слов'янських федералістичних устремлень, речником яких був чеський ідеолог Ф. Паляцький. Скликааний 19.X.1848 р. Собор руських учених у Львові накреслив шірокоу програму організації укр. науки і народної освіти. “В. н.” тривала недовго, бо австрійський уряд 1849 р. придушив революційні рухи, скасував конституцію і повернувся до системи абсолютизму. Однак вона дала потужний поштовх до піднесення ідеї національного відродження, і короткочасні політичні здобутки “В. н.” вплинули на національно-культурний і політичний розвиток на західноукр. землях у наступні десятиліття.

“ВЕЧЕРНІЦІ” – перший у Галичині укр. громадсько-літературний часопис-тижневик. Виходив у Львові у 1862–1863 рр. під редакцією і за участю Ф. Заревича, В. Шашкевича та К. Климковича. Видання було помірковано-ліберальним. Часопис пропагував національний розвиток укр. культури, літератури і мови; підносив ідею єдності населення Галичини з наддніпрянськими братами. У “В.” було надруковано низку творів Т. Шевченка (“Неофіти”, “Відьма”, “Гамалія”,

“Сон” (“На панщині пшеницю жала”), “Русалка” та ін.), Марка Вовчка (“Козачка”, “Пройди-світ”), Ю. Федьковича, Л. Глібова, О. Афанасьєва-Чужбинського, П. Куліша, М. Костомарова та ін. Тижневик сприяв зростанню літературних сил Галичини.

ВЕЧОРНІЦІ (досвітки) – в укр. селі до 1917 р. одна з форм вечірнього дозвілля молоді в осінньо-зимовий період. Молодь розбивалася на окремі групи, часто за соціальними ознаками, і домовляла собі хату. У будні дні на В. дозвілля поєднувалося із роботою: дівчата пряли, вишивали; парубки робили постолі, плели личаки (на Поліссі) і розважали дівчат. У святкові дні влаштовувались гуляння. На В. молодь зближувалася, часто вибираючи собі там пару.

ВЕШНЗК-ЯКУБОВИЧ Федір (Вешняк Федір Якубович) (р. н. невід. – 1650) – полковник Чигиринського полку (1648–1650). Походив з Полтавщини. Навчався у Києво-Могилянській колегії, а згодом перебував на Запоріжжі. В 1636–1637 рр. – військовий писар. Служив у реєстровому козацькому війську. У квітні 1648 р. разом з Ф. Джалалієм очолив повстання реєстрових козаків у Кам'яному Затоні та їх перехід на бік Б. Хмельницького. В 1648 р. був призначений чигиринським полковником, став одним із найближчих сподвижників Б. Хмельницького. За свідченням сучасників, В. був найдо-

віренішим порадником Б. Хмельницького. Мав великий вплив на військово-організаційні справи гетьманського уряду. Учасник Жовтоводської та Корсунської битв 1648 р. Виконував дипломатичні доручення гетьмана. 2.V.1648 р. (за іншими даними – у червні) очолив перше укр. посольство до Варшави. В 1649 р. двічі їздив із дипломатичними місіями до Москви. 5.VI і 13.VI.1649 р. мав зустрічі з царем Олексієм Михайловичем. Кілька разів призначався наказним гетьманом, заступаючи Б. Хмельницького в командуванні козацьким військом під час Збарзької облоги 1649 р. і Зборівської битви 1649 р. В. рішуче виступав за визволення укр. народу з-під влади шляхетської Польщі. Помер наприкінці 1650 р. у Чигирині.

ВЗУТТЯ УКРАЇНЦІВ – ви-роби зі шкіри, цупкої тканини, кори, гуми тощо для носіння на ногах. Віддавна головним видом взуття в Україні були чоботи. На фресках церков, ілюстраціях літописів князі зображені в гостроносих кольорових чоботях. Козацькі гетьмани також змальовані у пошитих із добре вичищеної шкіри або сап'яну чоботях із трохи загнутими догори носками. Дослідники вважають, що цей вид взуття прийшов до нас із країн Сходу. В Україні були поширені хромові та юхтові чоботи. Перші носили зазвичай пани і заможні селяни, другі –

біднота. Юхтові виготовляли із кінської шкіри, на підошви йшла воляча шкіра. Шили не лише прості, а й рантові (пасові) чоботи. Вони виготовлялися із кращої шкіри, мали дві підошви, тупі носки та високі зап'ятки. Носили рантові чоботи парубки, молодожони, заможні селяни. Чоловіче взуття мало переважно чорний колір, жіноче – червоний. Побутували і двокольорові чоботи “чорнобривці”, що вийшли з ужитку в кінці 19 ст.

Крім чобіт, із давніх-давен в Україні носили постолі, шкіряне взуття, що складалося лише з підошви, краї якої були загнуті догори і стягнені ликом, мотузком, ремінцем. Це було повсякденне взуття переважної частини сільського населення. На Поліссі взували личаки, що плелися із лика – липової кори. Старовинним слов'янським взуттям були черевики, їх виготовляли із м'якої шкіри, яка вирізувалась із черева тварин (звідси і назва – черевики). Уже в 11 ст. так називали низьке взуття, яке доходило до щиколоток і виготовлялося не лише зі шкіри, а й з міцної тканини, дорогої парчі. Черевики вважалися святковим взуттям. Недаремно у народній пісні мовиться:

*Якби мені черевики,
То пішла б я на музики.*

Або:

*Продай, милий, сиві бички,
Купи мені черевики,
Бо я панського роду –
Не ходила боса зроду.*

Взимку селяни часто звалили валянки, чоботи (які іноді були одні на сім'ю). Основним святковим взуттям жінок були сап'янці. “На нозі сап'ян рипить, а в борщі півник кипить”, – казали в народі про добру господиню. Окрім чобіт, у вжитку побутовали й черевики (туфлі), які шилися із кольорової шкіри, міцної дорогоцінної парчі та обшивалися “золотим узороччям”.

ВВБОРНІ КОЗАКВ – одна з категорій укр. козацтва, що з'явилася у Гетьманщині у 18 ст., привілейована група козацтва Лівобережної і Слобідської України, до складу якої входили повноправні козаки, записані до полкових та сотенних компутів (реєстрів). На поч. 18 ст. укр. козацтво все більше розшаровувалося на заможну верхівку та бідноту. Юридичним оформленням майнового розшарування укр. козацтва був універсал гетьмана І. Мазепи від 2(13).ІІІ.1701 р., в якому він наказував Глухівському сотникові А. Турянському зробити “перебор” (перевірку) козацьких компутів (списків) Глухівської, Кролевецької, Коропської, Воронізької сотень Ніжинського полку та виділити з них заможних козаків (“виборне і перевиборне товариство”) для відбудовання військової служби. Решта козаків (т. зв. “подлейшее товариство”) позбавлялася козацьких привілеїв. Причиною появи В. к. було прагнення російського уряду зменшити кіль-

кість козаків, які користувалися наданими козацтву правами та привілеями. Однак в умовах Північної війни та у зв'язку з непопулярністю цього заходу серед основної маси козацтва і через побоювання, що це викличе народне повстання, вилучення козацької бідноти з козацтва було тоді припинено. Лише 1735 р. було видано указ про Правління гетьманського уряду, за яким приступили до складання нових компутів. Цей крок було схвалено російським сенатом у Петербурзі. За цим указом у всіх лівобережних полках було складено нові козацькі компути, до яких включили лише 30 тис. заможних козаків, що дістали назву виборних. Козаки, які не були занесені до цих списків, переводилися у категорію підпомічників. Козацькі привілеї надавалися лише В. к., які звільнялися від повинностей, але зобов'язувалися особисто відбудувати військову службу, з'являючись на службу кінно, з повним власним спорядженням та зброєю. До категорії В. к. зараховувалися також діти духівництва. На Гетьманщині В. к. як окремий стан проіснували до 1783 р., коли царський уряд скасував козацькі права та привілеї. Однак В. к. не були переведені у кріпацтво, а й надалі залишилися особисто вільними людьми.

У Слобідській Україні внаслідок проведення російським урядом військової реформи у 1732–

1737 рр. також було проведено ревізію козацьких компутів, до яких було включено лише 4200 козаків із п'яти полків. За своїм становищем вони були близькими до В. к. Втратила козацькі привілеї переважна більшість рядового козацтва Слобідської України. Слобідські козацькі полки царський уряд ліквідував 1765 р., перетворивши козаків на військових обивателів, лівобережні козацькі полки – 1783 р. Позбавлені козацьких привілеїв В. к. формально залишилися особисто вільними і за суспільним станом наближалися до державних селян. Підпомічники змушені були виконувати такі самі повинності, як посполиті селяни, тільки розмір повинностей був удвоє меншим. Вони мали постачати козацькому війську провіант, фураж, обробляти землі В. к. під час перебування їх на військовій службі. Указ про поділ укр. козацтва на підпомічників і В. к. юридично закріпив наявне майнове розшарування укр. козацтва.

ВИГОВСЬКИЙ Іван Остапович (р. н. невід. – 16(26).ІІІ.1664) – видатний укр. державний, політичний і військовий діяч, гетьман України (1657–1659). Походив з укр. шляхетського роду з Овруцького повіту на Київщині. Нар. на поч. 17 ст. у с. Гоголіві на Київщині в заможній шляхетській родині. Вчився у Києво-Могилянській колегії. Якийсь час перебував на польській дер-

жавній службі юристом у міському суді в Луцьку, згодом – намісник луцького старости. Брав участь у діяльності Луцького братства. На початку Визвольної війни 1648–1657 рр. перебував на службі в польсько-шляхетському війську. Під час поразки польського війська у Жовтоводській битві 1648 р. був поранений і потрапив у татарський полон, але його викупив сам Хмельницький, оцінивши освіченість, розум і дипломатичні здібності свого майбутнього помічника. Поступово В. увійшов у довіру до гетьмана і посів одну з найвищих посад у козацькій адміністрації – генерального писаря (керівник канцелярії, який відав ще й іноземними справами). Виявивши блискучі дипломатичні здібності, В. виконував найважливіші доручення гетьмана і став одним з найближчих радників Б. Хмельницького. Старшинська верхівка не врахувала того, що Хмельницький не хотів, аби В. став його наступником, і після смерті гетьмана у серпні 1657 р. фактично позбавила Юрія гетьманства, посадивши на це місце генерального писаря. Вів переговори з Польщею, Московщиною, Швецією, Кримським ханством та іншими державами. Продовжував політику Б. Хмельницького, спрямовану на досягнення повної державної незалежності України. У зовнішній політиці В. мав на меті підтримувати дружні відносини з усіма сусід-

німи країнами, не надаючи переваги жодній зі сторін. У жовтні 1657 р. уклав укр.-шведський договір, умови якого були вироблені ще за участю Б. Хмельницького. Водночас відновив союз із Кримським ханством, що був розірваний з моменту укладання Березневих статей 1654 р. та розпочав переговори з Польщею. Активна зовнішня політика В., спрямована на зміцнення міжнародного авторитету України, викликала занепокоєння московського уряду. Намагаючись посилити свій вплив в Україні, царський уряд почав активно формувати за допомогою своїх агентів антигетьманську опозицію. Внутрішня політика В., зорієнтована на посилення ролі козацької старшини в укр. суспільстві, постійне підбурювання селян і запорожців царськими агентами спричинили виступ проти гетьмана частини козаків і селян, який очолив полтавський полковник М. Пушкар і запорізький кошовий Я. Барабаш. У травні–червні 1658 р. гетьманські війська за наказом В. ліквідували заколот Барабаша і Пушкаря 1657–1658 рр. та повстання Дейнеків 1657–1658 рр. з допомогою кримських татар і відкрито виступили проти Росії. Складна політична ситуація в Україні, постійна загроза агресії з боку Московщини і підтримка нею антигетьманської опозиції змусили В. до союзу з Річчю Посполитою. 6(16).IX.1658 р. після

довгих переговорів між Україною і Польщею було укладено Гадяцький договір 1658 р., за яким Україна переходила під владу польсько-шляхетської держави, хоч і отримувала чималу автономію – на папері, звичайно. Дізнавшись про укладення договору В. з Польщею, Московщина розпочала відкриту агресію проти України. Навесні 1659 р. 150-тисячна армія під командуванням князя Трубецького розпочала окупацію Лівобережної України, руйнуючи і грабуючи все на своєму шляху. У червні 1659 р., зібравши всі можливі військові сили, В. вирушив назустріч загарбникам. 28–29(8–9).VII.1659 р. у Конотопській битві 1659 р. укр. армія під проводом гетьмана В. вщент розгромила московські війська. Проте В. не зміг скористатися результатами блискучої перемоги під Конотопом. Проти політики гетьмана виникло повстання укр. народу 1659 р., яке очолили І. Богун, І. Іскра та кошовий Запорізької Січі І. Сірко. Зазнавши поразки, В. і його група почали переговори із султанською Туреччиною про прийняття України в її підданство. Це викликало нові народні повстання. Скориставшись новим виступом проти гетьмана В., московські війська під командуванням Г. Ромодановського захопили Лівобережну Україну. В цих умовах В. у жовтні 1659 р. зрікся булави і виїхав у Польщу. Через деякий час В. був призначений

сенатором, київським воєводою і барським старостою. З 1662 р. брав активну участь у діяльності Львівського братства. В 1664 р. правобережний гетьман П. Тетеря і полковник С. Маховський звинуватили В. у зраді Польщі і за вироком польського польового суду, за наказом полковника С. Маховського, В. було розстріляно під Вільхівцем неподалік Лисянки (нині Черкаська обл.). Похований у Великому Скиті біля с. Рудки-Гніздичової у Галичині (на думку деяких дослідників, у Скиті Манявському).

ВИГІВСЬКІ – укр. шляхетський рід на Київщині. Найвідоміші представники – брати Іван, Данило, Костянтин, Федір, Василь.

Василь В. (рр. н. і см. невід.) – укр. військовий діяч, овруцький полковник (із 1658 р.). Учасник Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького 1648–1657 рр. У 1655–1658 рр. перебував у татарському полоні. Після повернення був призначений полковником овруцьким. Брав участь у битві з московськими військами під Васильковом. Був захоплений у полон. Помер у в'язниці.

Іван В. (р. н. невід. – 16(26).ІІІ.1664) – укр. гетьман (див. статтю вище);

Данило В. (р. н. невід. – 30.ХІ.1659) – полковник бихівський. Зять Б. Хмельницького – був одружений з його дочкою Оленою. В 1655 р. – наказний

гетьман козацьких військ у спільному укр.-московському поході проти Речі Посполитої. Під час облоги і здобуття Любліна не дозволив П. Потьомкіну руйнувати місто і нищити жителів. Після смерті Б. Хмельницького виступив проти Москви. За наказом гетьмана І. Виговського зробив невдалу спробу вигнати з Києва московську залогу на чолі з воєводою Ю. Барятинським. Потрапив у московський полон. Замучений на допиті під Калугою 30.ХІ.1659 р. Його родові маєтки конфісковані польською владою.

Костянтин В. (рр. н. і см. невід.) – турівський і пінський полковник, генеральний обозний (1658). Після зречення з гетьманства Івана В. перейшов на службу в польську армію у чині полковника. Брав участь у битві під Чудновом на Житомирщині, в якій була розбита московська армія під командуванням воєводи В. Шереметева. Після розстрілу брата Івана В. відмовився від усіх пропонувананих йому польською владою державних посад.

Федір В. (рр. н. і см. невід.) – укр. дипломат. За дорученням гетьмана Б. Хмельницького та І. Виговського у складі укр. посольств їздив до Москви і Варшави. В 1664 р. – київський суддя.

ВИЗВÓЛЬНА ВІЙНА 1648–1657 – грандіозне, небувале доти в Україні народне повстання, що поступово охопило майже всю її

територію, підвладну Речі Посполитій, і переросло у справжню війну, яка тривала багато років. Вона була спрямована на повалення влади Речі Посполитої, визволення народу від утисків та експлуатації іноземних і місцевих феодалів, на захист рідної мови, віри, культури та звичаїв. Була наслідком жорстокого національного гніту, який загрожував самому існуванню укр. народу. Становище народних мас України ще більше погіршувалося внаслідок феодалної анархії, яка панувала в Польщі і виявлялася в розгнущданій сваволі магнатів і шляхти, систематичних грабунках та розоренні ними укр. земель, що негативно впливало на економіку і затримувало розвиток продуктивних сил. Ця війна розгорталася під гаслом “За православ’я, проти католицизму та унії”. Її рушійною силою стало пригноблене селянство, безжално експлуатоване магнатами і шляхтою. Французький інженер Гійом де Боплан, який працював в Україні напередодні Визвольної війни, писав: “Поміщики, відбираючи майно у селян, розпоряджаються свавільно і життям їхнім. Такими необмеженими є вольності польського дворянства. Воно розкошує, неначе в раю, а селяни мучаться, як у чистилищі”. Активну участь у Визвольній війні брало й трудове населення міст. Очолили повстання переважно представники козацького стану,

що мали досвід військової організації та бойових дій. А його провідником став чигиринський сотник Б. Хмельницький. Визвольна війна укр. народу почалася в складній для шляхетської Польщі обстановці. Польща була ослаблена Тридцятилітньою війною 1618–1648 рр., в якій вона брала участь на боці Католицької ліги. В країні серед панівного класу загострилася боротьба між противниками зміцнення королівської влади (магнатами) і прихильниками централізації держави. Хоч підготовка до повстання велася таємно, польсько-шляхетські урядовці довідалися про неї і почали переслідувати Б. Хмельницького. Спочатку було пограбовано і спалено хутір Б. Хмельницького Суботів (нині село Чигиринського р-ну Черкаської обл.), а незабаром заарештовано і його самого. Звільнившись із в’язниці, Б. Хмельницький у грудні 1647 р. прибув на Запоріжжя. Наприкінці січня 1648 р. в Запорізькій Січі під його проводом вибухнуло повстання проти шляхетської Польщі, яке поклато початок народно-визвольній війні. Повсталі козаки обрали Б. Хмельницького гетьманом. На заклики керівників повстання до укр. народу на Січ прибували селяни й козаки. Сили супротивних сторін виявилися нерівними. До регулярного війська Речі Посполитої, і без того численного, входили ще й іноземні (переважно німецькі) най-

манці. Селянсько-міщансько-козацьке військо у своїй масі було погано озброєне і навчене. Однак за повсталим народом стояла правда, справедлива ідея визволення від чужоземного гноблення, захисту віри батьків і дідів, рідної мови і культури. З початку Визвольної війни Хмельницький разом з найближчим оточенням вів переговори з московським урядом, які завершилися входженням України під протекторат Росії. Оскільки російський уряд, маючи не досить сильне на той час військо і побоюючись міжнародних ускладнень, зволікав із прийняттям України під протекторат, Хмельницькому доводилося вряди-годи спиратися на зрадливого союзника – кримського хана, чий грабіжницькі орди приносили більше шкоди, ніж користі.

Уклавши союз із кримським ханом Ісламом-Гіреєм III і забезпечивши у такий спосіб тил, Б. Хмельницький у квітні 1648 р. на чолі 2-тисячного війська вирушив на Україну. Тим часом проти повстанців виступив коронний гетьман М. Потоцький із великими силами, у складі яких були реєстрові козаки на чолі з І. Барабашем та І. Караїмовичем. 24.IV(4.V).1648 р. реєстровці повстали і, вбивши Барабаша та Караїмовича, з'єдналися із запорожцями. 6(16).V.1648 р. на Жовтих Водах повстанське військо знищило польський авангард С. Потоцького і Я. Шем-

берка. Дізнавшись про поразку в Жовтоводській битві, М. Потоцький відступив із головними силами і 10(20).V.1648 р. прибув до Корсуня. Вранці 16(26).V.1648 р. польське військо залишило Корсунь. По дорозі на Богуслав, в урочищі Горохова Діброва (за 10 км від Корсуня), відбулася славнозвісна Корсунська битва 1648 р. Передові польські частини потрапили в засідку, влаштовану М. Кривоносом. Одночасно ар'єргард ворога атакувала кіннота на чолі з Б. Хмельницьким. У битві під Корсунем козаки вщент розбили польське військо, а його гетьмани М. Потоцький і М. Калиновський потрапили в полон. Блискучі перемоги на Жовтих Водах і під Корсунем стали сигналом до повсюдного повстання в Україні селян, міщан і козаків. До повстання приєдналися також козацька старшина, частина дрібного укр. шляхетства та нижчого православного духівництва. Втративши після Корсунської битви 1648 р. Лівобережну Україну, Київ та Придніпров'я, польсько-шляхетський уряд, наляканий розширенням визвольного руху, почав переговори з Б. Хмельницьким, який з головними силами розташувався під Білою Церквою. Однак, ведучи переговори з польським урядом, Б. Хмельницький послав на Брацлавщину повстанські частини на чолі з полковниками М. Кривоносом, І. Ганжою, І. Гирею. З

допомогою місцевого повсталого населення козаки у червні–липні 1648 р. в боях під Махнівкою, П'яткою і Старокостянтиновом розбили надвірні війська магнатів Я. Вишневецького та Я. Тишкевича і визволили Брацлавщину. Влітку 1648 р. в Білорусію на допомогу повсталим народним масам були відряджені загони М. Кричевського, М. Небаби, І. Голоти та ін. полковників. Вступ укр. козацьких загонів до Білорусії сприяв розгортанню всенародного повстанського руху, який скупав сили литовського війська Я. Радзивілла і не дав йому з'єднатися з польським військом, що готувалося до походу на Україну. Коротку перерву під час переговорів зі шляхетською Польщею було використано для посилення і реорганізації селянсько-козацького війська. У визволеній Лівобережній і Правобережній Україні було ліквідовано польсько-шляхетську адміністрацію і створено новий адміністративно-територіальний устрій (Білоцерківський, Брацлавський, Гадяцький, Кальницький, Київський, Корсунський, Миргородський, Ніжинський, Переяславський, Полтавський, Прилуцький, Уманський, Черкаський, Чернігівський, Чигиринський та ін. полки) і різні органи управління та суду на чолі з гетьманом Б. Хмельницьким. Вони виконували функції військово-адміністративної влади і відображали процес станов-

лення укр. національної державності. Масове покозачення селянства, вигнання польського панства з Лівобережної і Правобережної України ускладнили становище шляхетської Польщі. Польський уряд зібрав велике військо на чолі з магнатами Д. Заславським, М. Остророгом та О. Конєцпольським, яке спішно вирушило проти козаків. У вересні 1648 р. селянсько-козацьке і польське війська зустрілися під Пилявцями (нині село Пилява Летичівського р-ну Хмельницької обл.). Польське військо збудувало табір на лівому березі р. Ікви, козаки розташувалися табором на правому березі. Заманивши частину польського війська на правий берег річки, козаки під проводом Б. Хмельницького ударом із двох сторін розгромили ворога. Блискуча перемога в Пилявецькій битві 1648 р. відкрила селянсько-козацькому військові шлях до визвольного походу на Західну Україну. У жовтні 1648 р. селянсько-козацьке військо дійшло до Львова. Наступ селянсько-козацького війська сприяв розгортанню визвольного руху на Прикарпатті, де повсталі селяни під проводом С. Височана визволили Галицьку землю від польської шляхти. З-під Львова козацькі полки на чолі з Л. Капустою і Б. Товпигою були відряджені до Рогатина і Перемишля допомогти селянам у боротьбі проти польської шляхти. Окремі ко-

зацькі загони діяли також на Закарпатті. Чимало селян Східної Галичини і Закарпаття вступили до селянсько-козацького війська. Б. Хмельницький оточив Львів. Проте, не бажаючи руйнувати місто, через три тижні припинив облогу і рушив на Замостя (нині місто у Польщі).

Ян II Казимир, обраний польським королем 10(20).XI.1648 р., не мав змоги швидко зібрати велике військо і запропонував мир, обіцяючи козацтву значні поступки. Під Замостям Б. Хмельницький змушений був погодитися на припинення воєнних дій, бо його військо було стомлене далеким походом; крім того, в ньому спалахнула епідемія чуми. 14(24).XI.1648 р. селянсько-козацьке військо зняло облогу Замостя і вирушило на Придніпров'я. 23.XII.1648 (2.I.1649 р.) козаки на чолі з Б. Хмельницьким урочисто вступили до Києва. У Лівобережній і Правобережній Україні влада фактично перейшла до рук козацької старшини. Б. Хмельницький і його соратники протягом усієї народно-визвольної війни добивалися прийняття України до складу Росії. Ще 8(18).VI.1648 р. Б. Хмельницький, повідомляючи царський уряд про перемоги над польськими військами, звертався з проханням прийняти Україну до складу Росії. У січні 1649 р. це прохання у більш розгорнутій формі виклав царському урядові полковник С. Мужилівський,

якого Б. Хмельницький послав до Москви. Однак такий акт означав для Російської держави неминучу війну зі шляхетською Польщею. У своїй політиці щодо Польщі царський уряд мусив зважати на Швецію, а також на Кримське ханство, за яким стояла Туреччина. Крім того, Росія ще не відновила своїх сил після польсько-шведської інтервенції початку 17 ст. і російсько-польської війни 1632–1634 рр. Однак царський уряд вступив у дипломатичні відносини з Україною і почав подавати їй дипломатичну та економічну допомогу, погодився постачати зброю та спорядження, а також дозволив укр. військам під час бойових операцій переходити через російську територію. Під час народно-визвольної війни укр. переселенці заселили цілий край – Слобідську Україну, де також виникли укр. слобідські козацькі полки. У лютому 1649 р. у Переяслав для мирних переговорів з гетьманським урядом прибули польські комісари. Вони висунули такі вимоги: відступитись від “черні”, погодитися на 15-тисячний козацький реєстр, негайно розірвати союз з Кримським ханством і підняти проти нього зброю. Таким чином, польська сторона хотіла за мізерні поступки відколоти козаків від селян, посягати між ними ворожечу і вивести козацьке військо з України. Гетьманський уряд рішуче відкинув вимоги шляхет-

ської Польщі. Военні успіхи селянсько-козацького війська високо піднесли міжнародний авторитет України. До гетьманської резиденції в Чигирин почали прибувати дипломатичні представники європейських і східних країн. Семигородський князь Юрій I Ракоці намагався дістати від козаків підтримку у своїх претензіях на польський трон. Протектор Англії О. Кромвель надіслав Б. Хмельницькому послання, в якому вітав його як “імператора усіх козаків”, “грозу і винищувача аристократії Польщі”, “ворога католицтва”. Туреччина намагалася укласти угоду з Україною. Б. Хмельницький домігся союзу з Білгородською ордою і військової допомоги від неї. Царський уряд встановив дружні стосунки з гетьманським урядом і дозволив вивозити на Україну без мита “хліб, сіль і всілякі припаси”, надавав українцям, що тікали в Росію від помсти польських панів, право притулку. Невдовзі після від’їзду комісарів Польща розпочала военні дії, а в серпні 1649 р. відбулася битва під м. Зборовом (нині Тернопільської обл.). Велике польське військо на чолі з королем у Зборівській битві 1649 р. зазнало нищівного удару. Але польській шляхті вдалося уникнути катастрофи, перетягнувши на свій бік зрадливого союзника козаків Іслама-Гірея III. Погроза хана об’єднатися з королем, якщо козаки не розпочнуть мирних пере-

говорів із польськими представниками, змусила Б. Хмельницького припинити военні дії. За Зборівським договором 1649 р. польська сторона погоджувалася на 40-тисячний козацький реєстр, а всі селяни, не вписані до реєстру, мали повернутися під владу своїх панів. Учасникам повстання надавалася амністія; православний київський митрополит діставав звання польського сенатора. У Київському, Брацлавському та Чернігівському воеводствах урядові посади могла займати лише шляхта православного походження. Найважливішою частиною угоди був пункт про козацьку територію – Польща втрачала право розташовувати своє військо в Київському, Чернігівському і Брацлавському воеводствах, тобто у Правобережній і Лівобережній Україні. Влада тут фактично і деякою мірою юридично переходила до Війська Запорізького, репрезентованого Б. Хмельницьким та козацькою старшиною. Зборівський договір загострив суперечності. Польські магнати не могли погодитися із втратою своїх володінь в Україні, а укр. селян обурював пункт про повернення в Україну польських панів. Готуючись до нової війни з Україною, польський уряд підбурював проти неї молдавського господаря В. Лупула. Останній, розраховуючи на підтримку Польщі у війні проти Волощини, зайняв щодо України ворожу

позицію. Щоб нейтралізувати В. Лупула, укр. військо 1650 р. вступило в Молдавію і без бою зайняло її столицю – м. Ясси. В. Лупул зобов'язався не допомагати Польщі проти України, заплатити козакам та їхнім союзникам у поході на Молдавію – кримським татарам – контрибуцію та віддати свою дочку Розанду за сина Б. Хмельницького Тимоша.

На поч. 1651 р. польське військо віроломно вдерлося у Правобережну Україну. 10(20).II.1651 р. в бою за м. Красне (нині Вінницької обл.) героїчно загинув полковник Д. Нечай. У березні 1651 р. було обложено Вінницю. Але вінницький полковник І. Богун відбив усі приступи набагато сильнішого ворога та з допомогою загонів М. Пушкаря і Й. Глуха примусив його відступити з великими втратами. В Берестецькій битві 1651 р. кримський хан зрадив козаків, кинув поле бою і захопив із собою в полон Б. Хмельницького. Козаки мужньо боронилися під керівництвом І. Богуну і після тяжких втрат відійшли на Схід. Невдовзі після невдачі селянсько-козацького війська під Берестечком (нині місто Горохівського р-ну Волинської обл.) литовське військо Я. Радзивілла у липні 1651 р. захопило Київ, а слідом за ним на Наддніпрянщину вдерся зі значними силами М. Потоцький. Укр. народ піднявся на боротьбу з ворогом. Однак, зважаючи на

тяжке становище України, гетьманський уряд змушений був піти на переговори та укласти не вигідний Білоцерківський договір 1651 р., за яким козацький реєстр скорочувався до 20 тис. осіб, а козацька територія – до одного Київського воєводства. Польські пани поверталися у свої маєтки в Україні. Білоцерківський договір викликав велике невдоволення народних мас, які не хотіли відновлення польсько-шляхетської влади. Восени 1651 р. багато укр. селян і козаків переселилося у Слобідську Україну. Після поразки під Берестечком гетьманський уряд знову почав готуватися до війни. У травні 1652 р. Б. Хмельницький рушив із козацьким військом на Молдавію, щоб примусити В. Лупула, який перейшов на бік Польщі, виконати умови договору 1650 р. Під Батогом (поблизу с. Четвертинівки Тростянецького р-ну Вінницької обл.) дорогу козакам заступив М. Калиновський із військом. У Батозькій битві 1652 р. козаки здобули блискучу перемогу. В. Лупул уклав союз з Україною, який викликав тривогу серед сусідів Молдавії – семигородського князя Юрія II Ракоці і волоського воєводи М. Бессараба. При підтримці Польщі вони організували змову проти В. Лупула і посадили на молдавський трон його суперника Георгія-Стефана. На допомогу В. Лупулові з України вирушив Т. Хмель-

ницький. У квітні 1653 р. він розбив військо Георгія-Стефана і повернув В. Лупулові трон.

Восени 1653 р. польське військо на чолі з Яном II Казимиром рушило на Львів, а звідти на Кам'янець-Подільський. На допомогу королеві поспішило посполите рушення (загальне ополчення шляхти). В Молдавії противники В. Лупула знову позбавили його трону. Дійшовши до м. Жванця (нині село Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.), король зупинився в таборі, сподіваючись на поразку в Молдавії війська Т. Хмельницького та на допомогу Трансильванії, Волощини і польського загону Кондрацького, який перебував у Молдавії. Литовському гетьманові Я. Радзивілле було наказано вдертися в Україну з півночі, захопити Київ і йти на з'єднання з королем. Наприкінці вересня 1653 р. до Жванця підійшло укр. військо під проводом Б. Хмельницького і його союзники – кримські татари, на чолі з Ісламом-Гіреєм III. Козаки і кримські татари великими силами оточили польсько-шляхетський табір. Однак Іслам-Гірей III, не бажаючи допустити перемоги козаків, підступно припинив воєнні дії. Він без участі козаків уклав з Яном II Казимиром сепаратне перемир'я і цим урятував польське військо від розгрому. Зрада кримських татар під Жванцем, відступ козацьких загонів із Молдавії, де загинув Т. Хмель-

ницький, загроза нападу коаліції у складі Польщі, Трансильванії, Волощини та Молдавії створили для України несприятливу воєнну обстановку. Над Україною нависла реальна небезпека поглинення її шляхетською Польщею. Б. Хмельницький 1653 р. відправив до Москви кілька посольств з метою прискорити акт прийняття України “під високу царську руку”. Для остаточного розв'язання цього питання в Москві було скликано Земський собор 1653 р., який 1(11).X.1653 р. ухвалив рішення розірвати мир із Польщею і прийняти Україну до складу Росії. В Україну було відправлено з Москви офіційне посольство на чолі з В. Бутурліним. В основі союзу України з Росією, як зазначав відомий укр. історик І. Крип'якевич, “не було ніяких ознак сентименту”. Це не було ані приєднанням “відрізаної гілки до материнського пня”, як це пізніше пробували змалювати царські піддесники, ані поверненням відірваних земель під владу давніх володарів. Союз із Росією означав лише повний розрив із Польщею.

ВИКУПНА ОПЕРАЦІЯ – державно-кредитна операція, проведена царським урядом в інтересах поміщиків за рахунок селянства після скасування кріпацтва (1861). Виділений селянам наділ міг перейти в їхню власність лише після сплати викупу. Розмір викупної суми визначався річним оброком, помноженим на

$16 \frac{2}{3}$, що набагато перевищувало ринкову ціну землі. Селяни змушені були фактично викупляти не лише наділи, а й особисту волю. Оскільки селяни неспроможні були внести одночасно всю викупну суму, а поміщики були зацікавлені саме в такій сплаті, передбачалося сприяння уряду. Суть його полягала в тому, що селянам виділялася позика – під час одержання повного наділу – в розмірі 80 % і неповного наділу – 75 % викупної суми, яка видавалася поміщикам готівкою чи цінними паперами. Цю позичку з великими відсотками селяни мали сплатити державі протягом 49 років, уносячи щорічно 6 % загальної суми позички. Решту викупної суми, додатковий платіж, селяни вносили безпосередньо поміщикам. Під тиском революції 1905–1907 рр. царський уряд був змушений спочатку зменшити викупні платежі, а з 1(14).І.1907 р. скасувати їх. На той час тільки колишні поміщицькі селяни вже сплатили близько 2 млрд крб, тоді як ринкова ціна землі, одержаної селянами, не перевищувала 544 млн крб. Вартість надільної селянської землі в Україні за ринковими цінами 1854–1858 рр. становила 128 млн крб, а за неї було нараховано викупних платежів понад 503 млн крб. Отже, В. о. була величезним за своїми масштабами пограбуванням селян поміщиками і царським урядом. У Правобережній Украї-

ні через те, що уряд хотів схилити селян під час польського повстання 1863 р. на свій бік, В. о. була полегшена. Ціна викупної землі дорівнювала ринковій ціні (на Лівобережжі і в Степовій Україні вона була на 40 % дорожчою), а також держава давала знижку селянам під час сплачування викупних платежів.

ВВННА МОНОПЇЛІЯ (державна) – виключне право держави на виробництво або продаж (або на те і на те водночас) спиртних напоїв. У капіталістичних країнах В. м. використовується в інтересах казни і власників винокурних заводів. У Росії В. м. існувала в 17 і в 1-й пол. 18 ст. (разом із винними відкупамі). 1861 р. замість відкупів було запроваджено акцизну систему, яку 1895 р. було замінено В. м. До 1917 р. В. м. використовувалась в інтересах збільшення прибутків державного бюджету. Прибутками від торгівлі спиртними напоями царський уряд покривав близько 30 % своїх бюджетних видатків.

ВВННІ ВІДКУПИ – одна з форм винної монополії у феодальних і буржуазних країнах, при якій приватні підприємці відкуповують у держави право на торгівлю спиртними напоями на певній території і на визначений строк. У царській Росії система відкупів існувала поряд з винною монополією в окремих районах ще в 1-й пол. 18 ст., а з 1767 р. по 1861 р. охоплювала

більшу частину країни, в т. ч. й України. Прибутки відкупщиків, які торгували вином за довільно визначеними ними цінами, становили величезні суми. Відкупщики нерідко займалися лихварством. У 18 ст. прибутки з відкупів, у т. ч. винних, у Лівобережній Україні становили не менше 45 % усіх прибутків гетьманського правління. Система відкупів позбавляла державу частини прибутків, а також викликала незадоволення широких верств населення. 1861 р. В. в. в Росії було замінено винним акцизом.

ВИПИСНІ КОЗАКВ (козак-випищики) – козаки, вилучені з козацьких реєстрів (списків). В. к. брали активну участь у селянсько-козацьких повстаннях 17 ст. проти гніту польської та укр. шляхти.

ВИСОЧАН Семен (Сень Гнатович; р. н. невід. – 1666) – керівник національно-визвольного повстання 1648 р. в Західній Україні, яке вибухнуло під впливом Визвольної війни укр. народу 1648–1657 рр., полковник лисянський. Восени 1648 р., під час походу селянсько-козацьких військ Б. Хмельницького в Західну Україну, В. очолив народний рух у Галицькій землі. До повстанського війська входили селяни і міщани, а також дрібна шляхта. В. організував 15-тисячне повстанське військо, яке поділив на зразок козацького війська на полки та сотні. Опор-

ним пунктом повстанців було м. Отиня (нині Івано-Франківської обл.). Повстанці, очолювані В., успішно діючи в тилу польської армії, спираючись на допомогу прибулих козацьких частин, здобули найбільшу польську фортецю на Прикарпатті – Пнів (нині село Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл.). Повстанці під проводом В. оволоділи майже усіма селами та містами Галицької землі і подали значну допомогу селянсько-козацькій армії Б. Хмельницького під час її визвольного походу 1648 р. на західноукр. землі. У грудні 1648 р. повстанські полки під командуванням В. вели тяжкі бої з польськими військами за переправи через Дністер, проте під тиском переважаючих сил противника були змушені відступити на Правобережну Україну. В. у 1651 р. воював на Брацлавщині у війську І. Богуна, брав участь в обороні Вінниці від польських військ. 1659 р. отримав звання козацького полковника. У 1664–1665 рр. В. був одним із керівників повстання проти польського панування в Правобережній Україні під проводом кальницького полковника В. Варениці, відзначився під час оборони Лисянки (нині Черкаська обл.), діючи спільно із запорожцями І. Сірка. Загинув у бою проти польсько-шляхетських військ.

ВВХВОСТІВСЬКА ТРАГЕДІЯ 1905 – розправа над активними учасниками селянсько-

го руху в с. Вихвостові Городнянського повіту Чернігівської губернії в роки революції 1905–1907 рр. У 2-й половині жовтня 1905 р. селяни Тупичівської волості Городнянського повіту під впливом загальноросійського жовтневого політичного страйку протягом одного тижня розгромили всі значні поміщицькі маєтки. 9.XI було розгромлено економію та горілчаний завод поміщика Карвольського-Гриневського в с. Вихвостові. Найактивніші учасники виступу – сільська біднота, очолювана братами Миколою та Василем Потепенками, готувалися до поділу поміщицької землі, майна, худоби та сільськогосподарського реманенту. Налякані рішучими діями сільської бідноти, місцеві багатії влаштували над нею жорстоку розправу. Скориставшись із того, що до села наближався каральний загін, вони 13.XI скликали сільський сход, на якому влаштували самосуд і вбили 11 активних учасників виступу. 15.XI вони закатували ще чотирьох осіб. Самосуди сільських багатіїв було також учинено в селах Тпичеві, Івашківці та деяких інших, де було вбито понад 60 осіб. Цю справу 12–13.V.1910 р. розглядала у Чернігові виїзна сесія Київської судової палати, яка, захищаючи інтереси гнобителів, виправдала убивць. Сесія мотивувала своє рішення тим, що підсудні виступали на захист “законного по-

рядку” і приватної власності. Події В. т. лягли в основу повісті М. М. Коцюбинського “Фата моргана”.

ВИХОВАННЯ НАРОДНЕ – виховання, що передбачає систематичний вплив на культурний розвиток, світогляд, моральні принципи когось-небудь у певному напрямі; навчання. Основну мету виховання народ убачав у тому, щоб навчити кожного бути людиною. Навіть глибокі знання без людяності нічого не варті, більше того – вони шкідливі (“Знання без людяності – це меч у руках безумця”). Основу існування суспільства, людини народ убачав у праці (“Справжнє життя – у праці”, “Праця – душа всього життя”). Без активної праці немислимий розвиток особистості. Дитині треба працювати щодня з того моменту, як вона навчилася тримати ложку в руці. Народне виховання вимагає приучування дітей до самообслуговування, спільної з батьками трудової діяльності на городі, по господарству тощо. Народна педагогіка потребувала вимогливості від вихователя, уникнення потурань, дотримання єдності вимог (“Хто дітям потаچه, той сам плаче”, “Де багато няньок, там дитя каліка”). Головним обов’язком народних вихователів було мудре застереження людини від необачних кроків. Для цього використовувалися застереження, напучення, навіювання. Наприклад: “Не сьорбай і не клацай

ложкою по зубах, бо будеш мати заїди”, “Не руйнуй пташиних гнізд, бо осліпнеш” тощо. Якщо це не допомагало, то народ не заперечував проти фізичних покарань: “Б’ють – не на лихо учать”, “Хто годує, той і б’є”. Водночас народна мудрість розглядала такі дії часто як недоцільні і марні: “Не вчи дитину штурханцями, а хорошими слівцями”, “Хто б’є дитину, той не вивує добру людину”.

Практика народного виховання передбачає формування у кожної людини моральних оцінок із позицій добра, справедливості. Моральний той, вважали у народі, хто добросесний, правдивий, цнотливий, шляхетний. В основу моральності народна педагогіка кладе любов до рідного краю, боротьбу проти несправедливості. Чудовим засобом посилення патріотичних почуттів були думи, легенди, казки, пісні. Практика виховання у трудових сім’ях спрямовувалася також на формування таких якостей, як миролюбність, гостинність, товариська солідарність, вірність у дружбі (“Вірний приятель – то найбільший скарб”). Водночас народна мораль застерігала від нещирості, хитрості, скупості, зажерливості, нечесності (“Хитрощами довго не проживеш”, “Не копай другому яму, бо сам упадеш”). У практиці народного виховання стало загально визнаним привчати дітей слухати дорослих, завжди вико-

нувати вимоги батьків, піклуватися про хворих, калік, сиріт, тварин. Велика увага у народній педагогіці приділяється формуванню почуття честі (“Батькоматір’ю не хвалися, а хвалися честю”), любові і пошани до хліба як основи життя.

На одному із перших місць укр. етнопедагогіки було виховання у дітей естетичних смаків, прилучення їх до прекрасного. Дівчаток змалку вчили вишивати, ткати, доглядати за квітами, співати і танцювати. Виходячи із засад краси, привчали бути чемними. Хлопчачки вчилися різьбленню по дереву, гончарству тощо. Формуванню естетичних смаків дітей значно сприяли численні календарні та обрядові свята, які включали танки, пісні, театралізовані дійства (закликання весни, Щедрий вечір, Івана Купала, Зелені свята тощо). На одному із перших місць у народному вихованні стояло піклування про здоров’я та фізичний розвиток дітей (“Нема щастя без здоров’я”). Народне виховання вбачало запоруку здоров’я у праці, рухові, свіжому повітрі, воді. У теплу пору року дітей привчали ходити по землі босоніж, що загартувувало (разом із купанням) організм. Цьому ж сприяв біг наввипередки, ігри “гуси-лебеді”, “піжмурки”, “третій зайвий” та ін. З покоління у покоління передавалися оповіді про захисників рідної землі, наділених незвичайною силою

(Котигорошка, Кирила Кожум'яку та ін.). Причому фізична сила поєднується у них із великою душевністю. Вітаючись, люди бажали одне одному саме здоров'я.

ВИШИВАНКА – вишита сорочка, національне чоловіче та жіноче святкове вбрання українців. Найдавнішою і найхарактернішою особливістю вишиванок є те, що вони виготовлялися із лляного чи конопляного полотна домашньої роботи, причому білого кольору. У 18–19 ст. існувало кілька типів жіночих вишиванок: наддніпрянський, галицький та поліський. Перші вишивалися червоними і синіми та чорними нитками, інколи – сірими. Для галицького типу вишиванок були характерні геометричні різнокольорові орнаменти (сині, червоні, зелені, жовті, оранжеві кольори). На Поліссі жіночі сорочки вишивалися зазвичай червоною заповочтю. Вишивкою оздоблювалися горішні (верхні) частини рукавів, що називалися “поликами” або “вуставками”. Причому на Наддніпрянщині вони вирізувалися (гаптувалися) чи вишивалися негустим рослинним орнаментом, на Поділлі, Галичині – суцільною широкою смугою поперек рукава. Крім цього, вузькими смужками вишивалися рукава, комір, пазуха. Чоловіча вишиванка також виготовлялась із білого полотна. Мала низенький, переважно стоячий (“чумароч-

ний”) комірець (на Поділлі, Волині – відкладний). Посередині грудей робили розріз, який застібався червоним шовковим шнурком, на Поділлі – стрічкою. Комір вишивали сірими, чорними, червоними й синіми нитками. Мали регіональні відмінності й маніжки чоловічих вишиванок. На Херсонщині, наприклад, побутували широкі маніжки чорного кольору, на Київщині, Полтавщині, Чернігівщині – переважно червоного чи синього. Закарпатські вишиванки (“кошулі”) оздоблювали червоною, чорною вишивкою. Сорочку підперізували поясом із різнокольорових ниток і носили поверх штанів. У народі глибоко шанували вишиванки, зберігали їх, передавали як реліквії дітям, онукам. Це був і оберег, і глибокий символ приналежності до свого родоводу, світлих душ, пам'яті та любові. Недаремно народна мудрість твердила: “Рукава, як писанка, а личко, як маків цвіт”, “Як мати ріденька, то й сорочка біленька”, “Як неділя, то й сорочка біла”.

ВВІЦІ ЖІНОЧІ КЕРСИ – виці навчальні заклади для жінок. Виникли в Росії в результаті революційно-демократичного руху 60-х рр. 19 ст. Перші В. ж. к. відкрилися 1869 р. в Петербурзі (Аларчинські) і в Москві (Луб'янські). У Києві 1870 р. товариство природодослідників відкрило для жінок безплатні курси з природничих наук. Курси відкривалися за іні-

ціативою і на кошти приватних осіб та благодійних організацій. Царський уряд убачав в організації курсів небезпеку поширення революційних настроїв і протидівав розвиткові жіночої освіти. В кінці 80-х рр. 19 ст. більшість курсів було закрито. Вони відновили свою діяльність лише на початку 20 ст. В Україні В. ж. к. були в Києві, Харкові й Одесі. Київські В. ж. к. було організовано 1878 р. Вони мали два факультети – фізико-математичний та історико-філологічний. Слухачок готували до педагогічної діяльності. За період 1878–1886 рр. В. ж. к. в Києві відвідувало понад 1000 слухачок. 1889 р. відбувся останній випуск. Пізніше курси відновили діяльність. Крім того, в Києві існували вечірні жіночі курси (з 1905), жіночі курси іноземних мов та ін. Одеські В. ж. к. було відкрито 1906 р. Вони мали історико-філологічний, фізико-математичний, юридичний факультети. Строк навчання – чотири роки. Система викладання – предметна. Харківські В. ж. к. (1913) склалися з трьох відділень – історико-філологічного, юридичного і медичного. Були відкриті Товариством взаємодопомоги трудящим жінкам. Лекції читали професори Харківського університету. В. ж. к. відіграли позитивну роль у поширенні освіти і культури в Росії та Україні.

ВВЦІ ШКОЛИ в Україні беруть початок від Київської

академії, що виникла із Києво-Могилянської колегії, створеної митрополитом П. Могилою 1632 р. шляхом об'єднання школи при Києво-Печерській лаврі зі школою Богоявленського братства. 1694 р. колегія була перетворена на академію (1701 р. цю назву затверджено царською грамотою). Хоча в 12-річному курсі навчання академії було запроваджене богослів'я, вона зберігала характер загальноосвітньої школи. Ця школа мала велике значення у розвитку культури на Сході Європи. На поч. 18 ст. число учнів у ній сягало понад 2000, 1799 р. – 1086, серед них було чимало іноземців. 1819 р. академію перетворено на Київську духовну академію і прирівняно до інших духовних академій Росії.

Перший на укр. землях у межах Російської імперії Харківський університет був відкритий 1805 р. (за статутом 1804 р.) Створений у період відносно ліберальної урядової політики, він відіграв незабаром визначну роль у відродженні укр. культури, зокрема на Слобожанщині. 1820 р. у Ніжині була відкрита Гімназія вищих наук, статутом прирівняна до університетів. 1832 р. її реорганізовано у фізико-математичний ліцей (Безбородківський ліцей), 1840 р. перетворено на юридичний ліцей, а в 1875 р. – на Історико-філологічний інститут. 1834 р. засновано Київський університет, до

складу якого приєднано польський Кременецький ліцей (діяв у 1819–1831 рр.). Від часів першого ректора М. Максимовича університет, призначений для русифікації поляків, набув певних укр. рис, а з 70-х рр. його професори і студенти вже брали активну участь у роботі Південно-Західного відділу Географічного товариства і київської “Громади”. Із практичної Ветеринарної школи (1835) при Харківському університеті 1852 р. виникла Вища ветеринарна школа, 1871 р. перетворена на Харківський ветеринарний інститут, довгий час єдиний на укр. землях у Російській імперії. 1865 р. шляхом реорганізації Рішельєвського ліцею (з 1837) в Одесі створено Новоросійський університет. Розвиток промисловості та загальне піднесення економічного життя в Україні дали поштовх до відкриття Харківського технологічного інституту (1884), Київського політехнічного інституту (1898), Катеринославської вищої гірничої школи (1899) і Київського комерційного інституту (1906).

В. ш. в Україні розвивалися в умовах не тільки цілковитої русифікації, початої у 18 ст., але й постійного суворого нагляду за їх діяльністю. Негативне ставлення уряду до В. ш. мало наслідком і важкий матеріальний стан їх в Україні. Відносно ліберальний університетський статут 1804 р. був замінений

реакційним статутом 1835 р., який ставив університети під нагляд кураторів. Ректорів призначав міністр освіти. 1863 р. прийнято статут, який давав обмежену автономію з виборністю ректора та професорів, збільшував число кафедр та ослаблював адміністративний нагляд. Однак цей статут був поступово обмежений і замінений 1884 р. новим, який скасовував академічну автономію. Наслідком цього була боротьба за автономію, що супроводилася студентськими заворушеннями, які тривали до відновлення автономії т. зв. “тимчасовими правилами” в 1905 р. Внутрішнє життя В. ш. було під постійним дріб’язковим наглядом офіційних кіл, що звертали особливу увагу на діяльність професорів-українців та студентів і підтримували урядовий напрям в університетах, призначаючи, особливо в Київському і Харківському, відомих реакціонерів. Це зумовило, зокрема, русофільську позицію чималої частини професури під час визвольних змагань. Уряд намагався гальмувати вступ до В. ш. молодих людей, що здавалися “неблагонадійними”, підвищуючи платню за навчання. Для осіб, які не хотіли вступати до богословських класів духовних семінарій, створювалися перешкоди для вступу до університетів в Україні. Чимало української молоді навчалось в Петербурзі, Москві, Варшаві, Дерпті, Томську. Уря-

дова політика скерована була, зокрема, проти вищої жіночої освіти. З ініціативи жіноцтва після довгих старань при Київському університеті були відкриті Вищі жіночі курси, та 1885 р. влада їх закрила. Відновлені 1906 р. У 1914 р. їх перейменували в Жіночий інститут ім. Св. кн. Ольги. 1905 р. в Києві засновані також приватні Вищі жіночі курси А. Жекуліної. 1906 р. відкрито Вищі жіночі курси в Одесі, а 1907 р. – в Харкові. 1910 р. відкрито жіночі медичні інститути в Києві, Харкові та Одесі, 1916 р. – Вищі жіночі медичні курси в Катеринославі. Крім того, діяли педагогічні фребелівські курси в Харкові і Києві для виховательок-дошкільниць. 1913 р. музичні школи в Києві й Одесі були перетворені на консерваторії. 1915 р. з Нової Олександрії (Пулави) евакуйовано до Харкова сільськогосподарський інститут, який там і залишився. Напередодні революції 1917 р. відкрито Харківський комерційний інститут. Революція 1905 р. дала нагоду поставити на порядок денний питання якщо не про українізацію В. ш., то про викладання українознавчих наук – мови, історії, літератури, етнографії. Однак читання цих предметів було відразу заборонене. Реакційна російська професура підтримала позицію уряду. 1917 р., з початком революції, в Україні відкрилися університет у Катеринославі, консерваторія у Хар-

кові, сільськогосподарський інститут в Одесі. Одночасно почалася праця над українізацією В. ш. У Київському, Харківському та Одеському університетах були засновані кафедри укр. мови, літератури, історії та історії права. Дев'ять учительських інститутів вирішено реорганізувати у В. ш. 1917 р. у Києві відкрито Укр. народний університет, що 1918 р. перетворений на Київський державний укр. університет. 1918 р. було відкрито Державний укр. університет у Кам'янці-Подільському, Укр. історико-філологічний факультет – у Полтаві та Укр. учительський інститут у Житомирі, а 1917 р. в Києві – Укр. академію мистецтв та Укр. педагогічну академію.

Найстарішим на західноукр. землях є Львівський університет. Із 1848–1849 рр. в ньому створено перші укр. кафедри: в 1914 р. було вісім кафедр і чотири доцентури. У 1844 р. у Львові засновано “Політехніку”; в 1855 р. – Рільничу академію в Дублянах (1919 р. перетворена на відділ “Політехніки”), з 1881 р. – ветеринарну академію (вища школа з 1897 р.). 1875 р. у Чернівцях засновано університет із німецькою мовою викладання, що мав три укр. кафедри. З 1880-х рр. тривала боротьба спершу за рівноправність укр. студентства в сполонізованому Львівському університеті, а далі за окремий укр. університет, що на поч. 20 ст. набрала особливо гострої

форми. В 1914 р. справа про укр. університет була розв'язана в принципі позитивно, але війна перешкодила реалізації проекту. Чимало українців навчалося у західних В. ш., зокрема у Відні.

ВІДЛЕЧЕННЯ від церкви – виключення з релігійної громади як захід покарання віруючих. Використовувалося церквою переважно як засіб боротьби проти прогресивних діячів культури і науки та проти революційних народних рухів.

ВІДРІЗКИ – землі, примусово відрізані від селянських наділів на користь поміщиків під час проведення селянської реформи 1861 р. Розмір В. був досить значний. Наприклад, у чорноземних губерніях В. становили понад 1/5, а в деяких інших місцевостях – до 2/5 селянської землі. В Україні В. становили понад 1 млн дес. Зокрема, в Таврійській губернії від селянських наділів було відрізане 23 % землі, у Харківській – 28 %, Полтавській – 37 %, Катеринославській – навіть 38 %. В окремих селах В. перевищували 60–70 %. Користуючись безвідхідним становищем селян, поміщики на кабальних умовах за відробітки здавали їм в оренду відрізані угіддя. В. часто вклинювалися в селянські наділи, що створювало такі умови, на яких селяни неминуче потрапляли в залежність від поміщика. Обурені грабіжницькою реформою і численними утисками гнобите-

лів, селяни протягом десятиріч боролися за повернення їм В., знищення поміщицького землеволодіння та інших пережитків кріпосництва.

ВІДРОБІТКИ – кабальна форма найму поміщиками та сільськими багатіями селян з їхнім тяглом і реманентом за орендовану землю, позички, випас тощо. Були поширені в 2-й пол. 19 ст. – на поч. 20 ст. переважно у чорноземній смузі, зокрема в Чернігівській, Полтавській і Харківській губерніях, а також у Східній Галичині та на Буковині. За позички (“завдатки”, у Західній Україні – “порції”, “днівки”) поміщики і сільські багатії зобов'язували зубожілих селян відробляти по 1 дню і більше на тиждень протягом цілого року. Праця селян при В. оплачувалася значно нижче ніж при капіталістичному “вільному наймі”. Так, у Західній Україні селянин, одержавши позичку, мусив працювати за 8–12 крейцарів при ринковій ціні робочого дня в 30–50 крейцарів. Економічною основою В. були малоземелля, злиденність і тягар податків, політичною – залишки позаекономічного примусу. В. – безпосередній пережиток кріпосництва. З товаризацією поміщицького і селянського господарства, поглибленням розшарування селянства відробіткова система поволі занепала. Світова сільськогосподарська криза кінця 19 ст. зумовила часткове від-

новлення В. Відробіткова система була головною причиною сільськогосподарської відсталості Росії, застою всього народного господарства.

ВІДХІДНИЦТВО – масовий тимчасовий відхід селян зі свого господарства на заробітки у промислові райони і на сільськогосподарські роботи в інші райони країни, а також за кордон, де був сезонний попит на робочі руки. В основі В. лежав процес розшарування селянства як класу, зростання суспільного поділу праці, ринку, розвиток т. зв. аграрного перенаселення. В. найбільш поширилося наприкінці 19 ст. (в Росії кількість відхідників перевищувала 6 млн осіб). В Україні головними районами відходу селянства на заробітки були Полтавська, Чернігівська, Київська, Подільська і Волинська губернії. Із західноукр. земель багато селян щороку йшло шукати роботу в Німеччину, Румунію, Росію, Данію, Італію та ін. країни. Так, із Галичини в Німеччину за 1907–1911 рр. вирушило близько 300 тис. відхідників.

ВІЙНА – складне суспільне явище, що є продовженням політичної боротьби держав, націй, класів засобами збройного насильства. Основний зміст В. становить організована збройна боротьба. Водночас у ній широко застосовуються й інші форми боротьби (політичні, економічні, ідеологічні), які в умовах В.

набирають найбільш різкого характеру і специфічних особливостей (розрив дипломатичних відносин, блокада, диверсії, особливі прийоми розкладу армії і тилу противника). Незважаючи на зростання ролі цих форм боротьби, все ж головним змістом В. лишається збройна боротьба.

ВІЙСЬКОВИЙ ГУБЕРНАТОР – у царській Росії з часу ліквідації намісництва (1796) начальник прикордонної губернії або міста, фортеці; найвищий представник самодержавства, якому підпорядковувалися всі місцеві, цивільні та військові установи. Зазвичай один військовий губернатор призначався на кілька губерній. Так, київському В. г., який до 1798 р. був одночасно і малоросійським генерал-губернатором, з вересня 1801 р. було підпорядковано Мінську губернію (до 1826); миколаївському В. г. з лютого 1803 р. – Катеринославську і Таврійську губернії. Тимчасові В. г. призначалися в місцевості, де оголошувався воєнний стан тощо. Наприклад, у грудні 1830 р., у зв'язку із польським повстанням, було встановлено посаду подільського та волинського тимчасового В. г. (ліквідована 1832 р.). Починаючи з 1864 р., В. г. (крім тимчасових) збереглися в торгових містах, зокрема в Миколаєві (до встановлення 1900 р. посади градоначальника) та деяких

окраїнних або заселених козацькими військами місцевостях.

ВІЙСЬКОВИЙ ТОВАРИШ

– почесний титул (ранг), який у 18 ст. гетьман України присвоював представникам козацької верхівки за військові заслуги. Ранг В. т. дорівнював рангові сотника (титул нижчий за бунчужного товариша). Козаки з титулом В. т. залучалися гетьманом для виконання окремих його доручень.

ВІЙСЬКОВІ МАЄТНОСТІ

– маєтності (земельні угіддя, рудні, буди, гуральні, млини тощо) у Лівобережній Україні в 2-й пол. 17–18 ст., які належали укр. козацькому військові. Під час Народно-визвольної війни 1648–1657 рр. всі королівщини (державні маєтності шляхетської Польщі), старостинські землі (державні землі, що надавалися польським урядовцям у тимчасове користування за службу) та приватновласницькі маєтки польських магнатів і шляхти, вигнаних з України, були фактично конфісковані та універсалами гетьманського уряду оголошені В. м. – власністю козацького війська (Війська Запорізького, за тогочасною офіційною термінологією). Всі податки і данини, які збиралися з посполитих селян, що жили у В. м., витрачалися на утримання збройних сил і службового апарату гетьманського, полкового та сотенного управління. Після 1654 р. В. м. поступово стали власністю

панівних класів. Ще за гетьманування Б. Хмельницького частину В. м. було перетворено на рангові маєтності, які надавалися в тимчасове користування козацькій старшині за її службу. Згодом, протягом 2-ї пол. 17 – 1-ї пол. 18 ст., жалуваними грамотами російських царів, універсалами укр. гетьманів і полковників переважну більшість В. м. було роздано укр. козацькій старшині і шляхті та російським дворянам у приватну власність за різні “заслуги”. Діставши безкоштовно значні В. м., Апостоли, Безбородьки, Галагани, Розумовські, Ханенки та інші козацько-старшинські родини стали великими поміщиками-землевласниками. З ліквідацією на поч. 80-х рр. 18 ст. залишків політичної автономії Лівобережної України царський уряд зрівняв укр. козацьку старшину з російським дворянством і перетворив посполитих селян, що жили в поміщицьких маєтках, на поміщицьких кріпаків. В. м., що не потрапили до рук поміщиків, було оголошено державною власністю, а посполитих селян В. м. зрівняно з державними селянами.

ВІЙСЬКОВІ ОБИВАТЕЛІ

– дореформена станова група в Україні, що складалася з колишніх козаків слобідських полків. Проводячи централізаторську політику ліквідації залишків політичної автономії України, царський уряд 1765 р. видав указ про реформування укр. слобід-

ських козацьких полків у регулярні гусарські полки. За указом козаків та підпомічників Харківського, Сумського, Охтирського, Ізюмського та Острогозького слобідських полків (понад 300 тис. осіб із сім'ями) було позбавлено козацьких привілеїв і перетворено на В. о. За суспільним становищем В. о. наближалися до державних селян. Царським указом 1866 р. В. о. прирівняно до селян.

ВІЙСЬКОВІ ПОСЕЛЕННЯ

– особлива організація військ, при якій солдати поєднували військову службу із веденням сільського господарства. В. п. в Росії почали засновувати з 2-ї пол. 16 ст. на засічних (оборонних) лініях для захисту східних і південних кордонів від нападу кримських та ногайських татар. У 1-й пол. 18 ст. В. п. було створено на Українській, Царицинській, Оренбурзькій лініях, у Слов'яносербському і Бахмутському повітах на Півдні України, а також на Північному Кавказі. Наприкінці 18 ст., після приєднання Криму до Росії, В. п. поступово ліквідовано, а військові поселенці злилися з козацькими військами, населенням міст або державними селянами. Інший характер мали В. п., які запровадив Олександр I (1810), щоб перетворити їх на ізолювану від народу військову касту, яку, коли виникне потреба, можна використати для придушення виступів у Росії і проведення

реакційної політики в Європі. Одночасно уряд сподівався зменшити витрати на утримання армії, а також збільшити її чисельність. Перше В. п. створив О. А. Аракчєєв у Климовицькому повіті Могильовської губернії (1810). Запровадження В. п. було відновлено 1815 р. Особливо вони поширилися з 1816 р.

В Україні В. п. почали створювати 1817 р. на території Слобідсько-Української (пізніше Харківської) губернії. Того ж року Бузьке козацьке військо було реорганізоване в поселенську уланську дивізію. Протягом 1817–1825 рр. у Слобідсько-Українській, Катеринославській та Херсонській губерніях було поселено 16 полків кінноти і три полки піхоти. Незабаром В. п. виникли на Київщині і Поділлі в селах, конфіскованих у польських поміщиків – учасників повстання 1830–1831 рр. В. п. займали 2,4 млн дес. землі з 554 тис. осіб військово-кріпосного населення. Селяни, перетворені на військових поселенців, ставали довічними солдатами. Їхніх дітей із 7 років зараховували до кантоністів, а з 18 років – у військові частини, де вони перебували до 45 років, потім переходили на нестройову військову службу. Після реформи 1827 р. військових поселенців поділяли на поселенців – господарів та їхніх помічників. Кожний господар мусив утримувати солдатів – постольців із регулярних та резервних

ескадронів. В. п. були поєднанням найтяжчих форм кріпосництва з найжорстокішими видами царської солдатчини. Для поселенців було встановлено суворий режим, що регламентував усе їхнє життя. У “розпис” входили не тільки військова муштра, сільськогосподарські роботи, а навіть сон і народження дітей. Кожний крок поселенця був під пильним наглядом начальства. Їм забороняли без дозволу відлучатися із села, перебудовувати будинок, одружуватися або одружувати своїх дітей. За найменшу провину поселенців жорстоко карали. Формально поселенці мали працювати три дні на казну і три дні на себе, насправді ж працювали на казну часто цілий тиждень, бо “уроки” були такі великі, що “урок” на один день треба було відробляти два-три дні. Постійна муштра, будівництва шляхів, мостів, казарм не давали можливості поселенцям займатися своїм господарством. Нестерпне становище викликало рішучий опір селян, який вилився у ряд грізних масових повстань – повстання бузьких козаків 1817 р., Чугуївське повстання 1819 р., Шебелинське повстання 1829 р., повстання новгородських поселенців 1831 р. В. п. не виправдали розрахунків царського уряду. Вони не тільки не стали його опорою в придушенні революційного руху, а й перетворилися на осередки небезпечних для царизму повстанських

сил. Невигідні були В. п. й економічно. Утримання поселенського полку обходилося дорожче регулярного. В умовах наростання селянського руху, під час глибокої кризи феодално-кріпосницької системи 50-х рр., царський уряд змушений був ліквідувати В. п. (1857), перевівши поселенців на становище державних селян.

ВІЙСЬКОВІ РЕФОРМИ 1860–1870-х рр. у Росії – складова частина буржуазних реформ 60–70-х рр. Викликані скасуванням кріпацтва, розвитком капіталізму, поразкою російської армії у Кримській війні 1853–1856 рр., намаганням уряду зміцнити армію у зв’язку зі зростанням революційного руху. Перебудова військової справи в період буржуазних реформ 60–70-х рр. 19 ст., пов’язана з ім’ям військового міністра Д. О. Мілютіна, торкнулася майже всіх сторін організації та управління армії. У 1864 р. було проведено реформу місцевого військового управління – створено 15 військових округів (на території України – Київський, Харківський, Одеський). Для підготовки офіцерських кадрів було створено військові гімназії та військові училища (1863–1864), юнкерські училища (1864), Військово-юридичну академію (1867). У 60-х рр. переозброєно армію. 1874 р. замість рекрутської системи комплектування армії запроваджувалася загальна військова повинність для

всіх осіб чоловічої статі незалежно від їх станової належності. Контингент армії у мирний час обмежувався (1867) 742 тис. осіб (замість 1132 тис. осіб у 1864 р.). Водночас створювався навчений запас. Строк дійсної служби в армії було визначено в шість, на флоті – в сім років. Унаслідок В. р. російська армія перетворилася на армію буржуазного типу, що значно зміцнило її боєздатність. Перебудова збройних сил Росії об'єктивно мала буржуазний характер.

“ВІК” – тритомна антологія укр. літератури, присвячена 100-літтю від дня виходу “Енеїди” І. Котляревського (1798–1898). Видана у Києві 1900–1902 рр. (т. 1 – поезія, т. 2–3 – проза). В антології вміщено твори понад 70 укр. письменників, серед них – Т. Шевченка, Марка Вовчка, Ю. Федьковича, Панаса Мирного, І. Франка, М. Коцюбинського, В. Стефаника, Лесі Українки та багатьох інших. Антологію високо оцінив І. Франко, відзначивши, що вона вперше об'єднала в одному виданні письменників Наддніпрянської України, Галичини й Буковини. Цензурні утиски і тенденційність видавців применшили прогресивне значення антології. Деякі видатні письменники, зокрема О. Кобилянська, зовсім не потрапили до цього видання.

ВІЛ – кастрований самець великої рогатої худоби. Використовується як м'ясна і робоча

тварина. Бичків, призначених для забою на м'ясо, каструють у віці 6–7 міс. і відгодовують (нагулюють) до 1,5–2-річного віку. Бичків, призначених для роботи, каструють у віці 10–12 міс., а до роботи привчають із 2-річного віку, запрягаючи їх парами. Працездатність В. дорівнює в середньому 2/3 працездатності коня. Після 8–9-річного віку робочих В. ставлять на відгодівлю або нагул. В. вирощують також для одержання важких шкір.

ВІЛЕНСЬКЕ ПЕРЕМИР'Я 1656 – перемир'я, укладене 24.X.1656 р. у м. Вільно (нині Вільнюс, Литва) про припинення війни між Річчю Посполитою і Московською державою. Миру бажали обидві воюючі держави. Російська держава прагнула припинення війни з Польщею у зв'язку із загостренням відносин зі Швецією через Прибалтику, що незабаром призвело до російсько-шведської війни. Мирного перепочинку потребувала також Польща, виснажена війною проти Росії і Швеції. Переговори у Вільно тривали протягом серпня–жовтня 1656 р. Укр. делегацію, на вимогу московської сторони, не допустили до участі у виробленні умов В. п., а висунуті гетьманом Б. Хмельницьким пропозиції відкинули. За В. п. припинялися воєнні дії між Польщею і Московією, обидві країни зобов'язувалися не розпочинати переговорів про мир зі

Швецією. Обговорювалося питання про встановлення державних кордонів та обрання Олексія Михайловича польським королем після смерті Яна II Казимира, які не дали конкретних результатів, бо шляхетська Польща не відмовилася від зазіхань на територію України та Білорусії. Б. Хмельницький з недовірям ставився до В. п., вважаючи його підступним маневром польсько-шляхетського уряду, щоб виграти час і підготувати сили для загарбання України та Білорусії. Після смерті Б. Хмельницького та після укладення Гадяцького договору 1658 р. і встановлення союзницьких відносин між Україною та Польщею ці держави продовжували війну проти Московського царства. Польща уклала сепаратний мир зі Швецією і навесні 1660 р. почала війну проти Московської держави.

ВІЛЬНІ ХЛІБОРОБИ – категорія селян у дореформеній Росії, звільнених від кріпацтва за викуп на основі царського указу 1803 р. Указ дозволяв поміщикам за викуп на їхнє бажання відпускати селян на волю по-одиначі або цілими селами з обов'язковим наділенням їх землею на правах власності. Угоду поміщиків із селянами розглядало Міністерство внутрішніх справ і затверджував цар. В. х. платили подушну подать, виконували рекрутські та земські повинності. Незважаючи на те, що указ захищав інтереси

поміщиків, він викликав невдоволення поміщиків-кріпосників. За царювання Олександра I на основі указу було укладено всього 160 угод і звільнено 47 тис. селян. У 1848 р. В. х. було перейменовано на “державних селян, оселених на власних землях”. За ревізією 1859 р. таких селян у Росії було 153 058 осіб (у т. ч. в Україні близько 11 тис.) чоловічої статі. Після реформи 1861 р. В. х. були зрівняні у правах з усім селянством.

“ВІНОК РУСВНАМ НА ОБЖВНКИ” – літературно-наукові збірники, упорядковані Іваном та Яковом Головацькими. Вийшло дві книги (Відень, 1846–1847). Кошти від видання були роздані галицьким селянам, які постраждали від повені. Збірники відіграли позитивну роль у пробудженні національної свідомості укр. народу, у розвитку укр. мови та літератури. У збірниках ставилося питання культурного єднання слов'ян. У кн. 1 опубліковано багато невідомих творів М. Шашкевича, статтю Я. Головацького про М. Шашкевича та його переклади сербських пісень; у кн. 2 – твори І. Вагилевича, Я. Головацького, І. Головацького, М. Устияновича, етнографічні розвідки Я. Головацького, укр. і сербські загадки, народні казки та анекдоти.

ВІТЧИЗНІНА ВІЙНА 1812 – національно-визвольна, справедлива війна народів Російської імперії за свою політичну і

національну незалежність проти агресії наполеонівської Франції. Імператор Франції Наполеон I на початку 19 ст. підкорив майже всю Європу. На шляху до світового панування стояли головний суперник та економічний конкурент Франції Англія, а також Росія. У 1806 р. Наполеон, щоб підірвати міць Англії, встановив континентальну блокаду. Після поразки в російсько-пруссько-французькій війні 1806–1807 рр. Росія змушена була підписати тяжкий Тильзитський мир (1807) і приєднатися до згубної для неї континентальної блокади. Щоб до кінця економічно й політично поневолити Росію, перетворити її в ринок збуту французьких промислових товарів, у джерело сировини і людських резервів, Наполеон з 1810 р. почав готуватися до нової війни. Для походу в Росію було створено т. зв. Велику армію (640 тис. осіб, 1372 гармати), яка мала у своєму складі найкращу тоді в Європі кінноту, артилерійський парк, інженерні частини (половину армії становили іноземні формування – з поляків, австрійців, італійців, швейцарців, хорватів та ін.). Для цієї армії було заготовлено і підвезено до західних кордонів Росії величезну кількість боєприпасів і продовольства. Наполеон мріяв блискавично розгромити Росію і відокремити від неї Фінляндію, Прибалтику, Польщу, Білорусію.

У військово-стратегічних і політичних планах Наполеона важливе місце відводилося Півдню Росії – Україні, Криму та Чорноморському узбережжю, захоплення яких, на думку радників Наполеона, ослабило б військову могутність Росії, її економічний потенціал. Дипломати Наполеона доклали багато зусиль, щоб примусити Туреччину воювати проти Росії на боці Франції, обіцяючи повернути їй Крим і все Чорноморське узбережжя; польській аристократії – відновити Польщу в кордонах 1772 р., Австрії було обіцяно Волинь. Територію України передбачалося поділити на три військово-адміністративні області – наполеоніди, які мали постачати Франції та її армії продовольство, фураж. Очолювати ці колонії мали французькі генерали і маршали. Для підготовки можливого розгортання військових операцій в Україні на її територію було заслано велику групу французьких шпигунів, які систематично інформували Наполеона про економічне, військове становище в Україні, організували диверсійні акти тощо.

У зв'язку із загрозою нападу Росія вжила заходів для зміцнення оборони країни. Російські дипломати напередодні війни уклали союзні договори зі Швецією (5.IV.1812), Англією (18.VII.1812), Іспанією (20.VII.1812). Перемога Росії в російсько-турецькій війні 1806–1812 рр. і

Бухарестський мирний договір 1812 р. виключали можливість участі Туреччини у війні на боці Франції. В тилу російських армій, розташованих на західних рубежах, створювались великі запаси зброї і продовольства, ремонтувалися старі та будувалися нові фортеці. Особливу увагу було звернуто на будівництво фортифікаційних споруд навколо Києва та на перебудову і розширення Київської фортеці. На її перебудові працювало близько 6 тис. солдатів резервних військових частин і селян Київської та Чернігівської губерній. Загальна чисельність російської армії, що комплектувалася рекрутськими наборами, переважно із селян, на березень 1812 р. становила 590 973 особи. Головні сили російської армії – 1-ша Західна армія (127 тис. осіб, 550 гармат) під командуванням М. Б. Баркляя де Толлі, розташована на лінії Росієни – Ліда, і 2-га Західна армія (45–48 тис. осіб, 170 гармат) на чолі з П. І. Багратіоном, розташована між Німаном і Західним Бугом, заступили дорогу ворогові на Петербург і Москву. 3-тя армія (43–46 тис. осіб, 168 гармат) під командуванням О. П. Тормасова, розташована в районі Луцька, прикривала київський напрям. Було поліпшено артилерійську та інженерну служби. Але цього було не досить. Росія не мала детально розробленого плану оборони; відповідно до бездарного військово-strate-

гічного плану військового радника Олександра І прусського генерала К. Фуля російська армія на західних кордонах країни розташувалася невдало. Якщо 600-тисячна французька армія займала позицію по фронту в 300 км, то російські війська розтягнулися по фронту на 600 км. До того ж, між 1-ю і 2-ю арміями був просвіт у 100 км, між 2-ю та 3-ю – у 200 км. Уночі 12(24).VI.1812 р. віроломно, без оголошення війни, французькі війська форсували р. Німан і почали похід на Москву. Під тиском переважаючих сил ворога російські 1-ша і 2-га армії змушені були відступати вглиб Росії. Перебування в Дрисі 1-ї армії, відсутність зв'язку з 2-ю та 3-ю арміями загрожували поразкою. На військовій раді було вирішено відмовитися від плану Фуля і об'єднати 1-шу та 2-гу армії, що й було здійснено в районі Смоленська. Відсутність підготовлених резервів змусила царя звернутися до народу. 6(18).VII Олександр І підписав маніфест про скликання народного ополчення. 22.VII(3.VIII) 1-ша і 2-га армії (120 тис. осіб) об'єдналися і під стінами Смоленська дали французьким військам (200 тис. осіб) перший великий бій. Французи, втративши 20 тис. осіб, захопили Смоленськ, але їм не вдалося розгромити російські війська, які відійшли до Дорогобужа, завдаючи французам відчутних ударів

На київському напрямі, переборюючи мужній опір російських військ, австрійський корпус ген. Шварценберга (35 тис. осіб) та корпус саксонських і польських солдатів на чолі з ген. Реньє (17 тис. осіб) захопили значну частину Волинської губернії. Селяни добровільно вступали в народне ополчення і партизанські загони. З самого початку війна набрала народного характеру.

Залишаючи значні гарнізони в тимчасово захоплених містах, Наполеон повів на Москву добірні, найбільш загартовані і вірні йому війська. Під тиском громадської думки 8(20).VIII головнокомандувачем російських збройних сил було призначено М. І. Кутузова. 26.VIII (7.IX) відбулася Бородинська битва, з якої почався перелом у ході війни. Війська загарбників були знекровлені, втратили віру в успіх походу на Росію. Але й російські війська зазнали великих втрат. Не одержавши обіцяних резервів, Кутузов 1(13).IX на військовій раді у Філях прийняв рішення залишити Москву. 2(14).IX російська армія, а з нею майже половина населення Москви залишили місто. З першого дня вступу французьких військ у Москву в місті почалися пожежі. З Москви російська армія пішла Рязанською дорогою, а потім непомітно для ворога повернула на південний захід і закріпилася в районі Тарутіна. Завдяки цьому стратегічна обстановка докорін-

но змінилася на користь російських військ. Російська армія вийшла з-під удару ворога, дістала можливість відпочити, одержати людські поповнення, необхідну зброю і продовольство. Водночас російські збройні сили блокували ворога в Москві і контролювали єдину його комунікаційну лінію від Москви до Смоленська. Цими заходами російське командування позбавляло французів свободи маневру та зв'язку з південними районами, звідки вони могли б одержувати продовольство та фураж. У розпорядженні Кутузова було 120 тис. солдатів, 200 тис. ополченців. У тилу ворога діяли малі і великі загони народних месників. Селянські партизанські загони Васильєва, Єременка, Василиси Кожиної, Куріна, а також українські загони Четвертака, Потапова-Самуся та ін. знищили тисячі окупантів. Величезного розмаху набула бойова діяльність військово-партизанських загонів під командуванням офіцерів Д. В. Давидова, О. С. Фігнера, О. М. Сеславіна, М. Д. Кудашева, І. С. Дорохова та ін. У партизанських загонах Давидова, Фігнера діяли два бузькі укр. козацькі полки, 3-й і 9-й козацькі полки були направлені в розпорядження командира партизанського загону ген. Ожаровського.

Активну участь у розгромі іноземних загарбників брали разом з російським народом і інші народи Російської імперії, в т. ч.

українці. Лише на Полтавщині та Чернігівщині було створено 15 кінних козацьких полків для допомоги 3-й армії. Видатний укр. письменник І. П. Котляревський у м. Горошині Хорольського повіту на Полтавщині особисто сформував 5-й козацький кінний полк і командував одним з його ескадронів. Прагнення захищати Батьківщину було таке велике, що в Україні в ополчення було прийнято лише 1/5 охочих. Протягом літа в ополчення і козацькі загони добровільно записалося понад 60 тис. осіб. Невмирущою славою вкрили себе під Бородіном Охтирський гусарський, Чернігівський та Київський драгунські полки. Подвиги українців не раз відзначалися в наказах по армії. В результаті бойових дій російських військ, укр. ополченців і козаків спроби ворога оволодіти багатими південними губерніями і тим самим поліпшити своє стратегічне становище було зірвано. Населення укр. губерній поставляло армії коней, волів, вози і фураж. В Тарутіно для потреб армії, що готувалася до контрнаступу, з України було надіслано 31 тис. пудів сухарів, близько 7 тис. четвертей вівса та 1 тис. четвертей крупів. На оборону країни з України надійшло понад 13,5 пудів срібла, чимало золота в зливках і речах.

Становище французьких військ у Москві з кожним днем погіршувалося. Три спроби Напо-

леона укласти мир з Росією успіху не мали. Армія загарбників розкладалася. Наполеон прийняв рішення про відведення своєї армії у південні райони, щоб там перезимувати і відновити боротьбу наступного року. 6(18).X біля Тарутіна російські війська завдали поразки французьким військам, що прискорило відступ армії Наполеона з Москви. 7(19).X французькі війська залишили Москву. За наказом Наполеона було підготовлено знищення Кремля, але невідомі патріоти перерізали частину гнотів, тому вибух був незначної сили. Наполеон намагався вивести свої війська на Старокалузьку дорогу, де були продовольчі склади російської армії. Кутузов розгадав цей стратегічний план ворога і в районі Малоюрославця перекрив французьким військам шлях на південь. 12(24).X, зазнавши величезних втрат, французькі війська змушені були повернути на північ, а потім на захід і тікати зруйнованою ними Смоленською дорогою. Російське командування блискуче організувало переслідування ворога. На шляху від Москви до Смоленська половину французьких солдатів було знищено або захоплено в полон, Дунайській армії адмірала П. В. Чичагова та корпусу ген. П. К. Вітгенштейна було наказано перерізати шлях французам у районі р. Березини і полонити залишки ворожої армії разом із

Наполеоном. Хоч Чичагов і Вітгенштейн не змогли відповідно до плану командування вчасно з'єднати свої війська, щоб повністю оточити ворога, врятувати армію Наполеону не вдалося. Переправляючись під нищівним обстрілом через Березину, французи зазнали великих втрат у живій силі. Всі гармати та обози потрапили до рук росіян. У грудні 1812 р. Кутузов доповідав цареві: “Війна закінчилася повним знищенням ворога”. За час походу в Росію Наполеон втратив 550 тис. осіб. Втрати російської армії становили 200 тис. осіб. У січні 1813 р. російські війська розпочали похід у Західну Європу. До них приєдналися армії Пруссії та Австрії. Новосформовані французькі війська були розгромлені, союзники вступили в Париж. Однак, організуючи похід на Захід, союзники мали реакційні цілі. У Франції було відновлено династію Бурбонів. З ініціативи Олександра I створено реакційний Священний союз, спрямований проти визвольного руху в Європі. У В. в. народи Російської імперії відстояли свою державну незалежність. В. в. відіграла важливу роль у формуванні ідеології декабристів, сприяла розвитку визвольного руху, зростанню національної свідомості народних мас. Вона залишила глибокий слід у житті народу. Події В. в. широко відображено в художній літературі, зокрема в романі

Л. М. Толстого “Війна і мир”, вірші М. Ю. Лермонтова “Бородіно”, повісті Т. Г. Шевченка “Близнець”, поемі І. П. Котляревського “Енеїда” та ін.

“ВІЧНИЙ МИР” МІЖ РОСІСІЮ І РІЧЧЮ ПОСПОЛИТОЮ – мирний договір між Польщею і Московською державою, підписаний 6(16).V.1686 р. у Москві. Турецько-татарські орди в 1670-х рр. посилили наступ на Україну. 1677 р. козакам гетьмана Лівобережжя Самойловича поспіль з російським військом Ромодановського пощастило відтіснити турецьку армію від Чигирини. Взимку 1678/1679 рр. турецький ставленник Ю. Хмельницький на чолі турецько-татарського війська вдерся на Лівобережжя, але, розгромлений козаками, змушений був утекти. Польща також зазнавала нападів турок і татар. У вересні 1683 р. її військо завдало турецькому нищівної поразки під Віднем, і польський уряд відновив свою владу на загарбаній Туреччиною Правобережній Україні. Після цього Росія і Річ Посполита підписали в Москві трактат “Вічний мир”. У переговорах, які тривали сім тижнів, з польської сторони брали участь послы К. Гжимутовський і М. Огінський, з московської – В. Голіцин. Текст договору складався з преамбули і 33 статей. Договір було укладено на основі Андрусівського перемир'я 1667 р. Підтверджуючи умови Андрусівського пере-

мир'я 1667 р., В. м. остаточно залишив за Російською державою Лівобережну Україну, Київ з околицями, Запоріжжя, Чернігово-Сіверську землю з Черніговом і Стародубом. Польща відмовлялася від претензій на Київ, за що отримувала 146 тис. крб компенсації. Брацлавщина і Південна Київщина, спустошені турецько-татарськими і польськими нападами, мали стати незаселеною нейтральною зоною між Російською державою і Польщею. Західна Україна, Волинь і Північна Київщина відходили по Польщі (Поділля перебувало під владою Туреччини і 1699 р. знову було приєднане до Польщі). Московське царство анулювало попередні договори з Туреччиною та Кримським ханством і вступило до антитурецької Священної ліги (Польща, Священна Римська імперія, Венеція), зобов'язувалось організувати воєнний похід проти Кримського ханства (Кримські походи 1687 і 1689 рр.). За угодою 1686 р. Росія і Річ Посполита зобов'язувалися допомагати одна одній у разі війни з Туреччиною або Кримським ханством. "В. м." гарантував віросповідання православному населенню Польщі і визнавав за Російською державою право його захисту. Хоча умови "В. м." набували чинності відразу після підписання договору, польський сейм ратифікував його тільки в 1710 р. "В. м." остаточно затвердив насильниць-

кий поділ укр. земель між двома державами, що значно ускладнювало і послаблювало національно-визвольний рух в Україні.

ВІЧОВВІЙ РУХ – масово-політичний рух трудящих західноукр. земель проти своїх гнобителів у формі проведення зборів (віча). Перше віче влаштували львівські робітники 1879 р., потім селяни 1885 р. В кінці 19 ст. у Галичині відбулося 59 віч. В. р. особливо поширився під впливом революції 1905–1907 рр. в Росії. Трудящі Галичини, борючись за новий виборчий закон, на поч. 1906 р. провели 541 віче, в якому взяло участь понад 800 тис. осіб. Віча проходили з вимогами загального виборчого права, демократичних свобод, 8-годинного робочого дня, поділу поміщицьких земель, лісів між селянами.

ВЛАДВМИРСЬКИЙ-БУДАНОВ Михайло Флегонтович (1838–7.IV.1916) – історик права, фахівець з історії укр., російського, литовського, польського права. Нар. в с. Бороздині Тульської губ. у сім'ї священика. У 1864 р. закінчив історико-філологічний факультет Київського університету. З 1875 р. – професор історії російського права Київського університету. З 1882 р. – головний редактор київської Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, з 1887 р. – голова Історичного товариства Нестора Літописця (Київ). Основні праці присвячені історії установ та

соціально-економічних відносин на Україні. Склав “Хрестоматію з історії російського права”. На погляди В.-Б. мали вплив слов’янофільські ідеї. Розглядаючи державу і право поза зв’язком із соціально-економічними відносинами, В.-Б. доводив надкласовий характер самодержавства. Головні праці – “Немецкое право в Литве и Польше”, 1868 (укр. переклад – “Руська Історична Бібліотека”, т. 23–24); “Очерки из истории литовско-русского права”, 1882, 1893; “История университета Св. Владимира”, 1884; “Обзор истории русского права”, 1886; розвідки з історії колонізації України 13–17 ст., селянського і церковного землеволодіння, сімейного права (в “Архиве Юго-Западной России”, “Киевской старине”, “Чтениях Исторического общества Нестора-Летописца” та ін.)

ВОВК (Волков) Федір Кіндратович (5(17).ІІІ.1847–30.VI(13.VII).1918) – видатний укр. антрополог, етнограф і археолог. Нар. в с. Крячківка на Полтавщині (нині Пирятинського р-ну Полтавської обл.). Навчався у Новоросійському (Одеському) і Київському університетах. Разом із В. Антоновичем брав участь в археологічних розкопках на Київщині і Волині. Як учасник київської “Громади” зазнав переслідувань з боку царського уряду. У 1879 р. змушений був емігрувати до Франції, де перебував до 1905 р. Станов-

лення В. як ученого відбулося під впливом подвижницької діяльності П. Чубинського. Доля склалася так, що понад 25 років В. Ф. був політичним емігрантом. У Відні разом з М. Драгомановим, С. Подолинським та ін. він організував друкарню і готував перші томи журналу “Громада”. Подорожуючи по європейських країнах, в т. ч. й по Україні, вивчав етнографічні, антропологічні та археологічні матеріали. Опублікував французькою мовою працю “Шлюбний ритуал на Україні”, брав участь у виданні у Празі “Кобзаря” (1876), в якому було надруковано безцензурні твори Т. Г. Шевченка. Підтримуючи зв’язки з укр. вченими і культурними діячами, В. узяв активну участь у виданні “Матеріалів до україно-руської етнології” (з 1899), які випускала Етнографічна комісія Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові. У 1901–1905 рр. викладав антропологію, первісну археологію та етнографію в Російській вищій школі соціальних наук у Парижі. В 1904–1906 рр. В. здійснив ряд експедицій в Галичині і Буковині, під час яких проводив антропологічні дослідження. Під час революції 1905–1907 рр. повернувся до Росії. З 1907 р. – приват-доцент, з 1917 р. – професор Петроградського університету. В кінці 1917 р. Київський університет обрав В. професором географії та антропології. В. був одним з перших

дослідників палеоліту на території України, зокрема відомої Мізинської стоянки. Опублікував 455 праць. Серед найважливіших – “Українці в антропологічному відношенні” (1906), “Антропометричні досліді українського населення Галичини, Буковини, Угорщини” (1908), “Український народ в його минулому і сучасному” (1916), “Етнографічні особливості українського народу” (1916 р.) У своїх роботах В. прийшов до висновку, що українці за антропологічними ознаками становлять єдиний тип, відмінний від східнослов'янських народів, а близький до південних слов'ян. В. зібрав також багатий матеріал про укр. ремесла, одяг, чумацтво, народну медицину, народний календар, житло тощо. Значними досягненнями В. як антрополога були знахідка рідкісного скелета неандертальця, вивчення народів Сибіру, кочових племен тюркських та монгольських народностей. Немало зусиль доклав він для створення етнографічної колекції в Російському музеї, відкриття кафедри етнографії в Петербурзькому і Київському університетах. Був ініціатором видання “Матеріалів з етнографії Росії” (виходили з 1908). В. був дійсним членом Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові (з 1893), Російського географічного товариства в Петербурзі, Историчного, Антропологічного товариств у Парижі. В. одержав

численні медалі і нагороди зарубіжних товариств та академій, ступінь доктора природничих наук у знаменитій Сорбонні. Помер у Гомелі, повертаючись в Україну.

ВОВЧОК Марко (літ. псевд. Вілінської Марії Олександрівни, по чоловікові – Маркович; 22.XII.1833–10.VIII.1907) – видатна укр. та російська письменниця. Нар. у с. Єкатеринівці Єлецького повіту Орловської губ. у сім'ї дрібного російського дворянина. У 1845–1848 рр. виховувалася у приватному пансіоні в Харкові, потім жила в Орлі (до 1851). Там познайомилася з О. Марковичем, який відбував адміністративне заслання за участь у Кирило-Мефодіївському товаристві. 1851 р. одружилася з ним і виїхала в Україну. Жила в Чернігові (1851–1853), потім у Києві (1853–1855), Немирові (1855–1858) на Вінничині. Збираючи усну народну творчість, досконало вивчивши укр. мову, написала славнозвісні “Народні оповідання”, які 1857 р. за редакцією П. Куліша вийшли у Петербурзі. 1858 р. опублікувала в журналі “Русский вестник” кілька укр. оповідань у своєму перекладі, а 1859 р. – перші оповідання з життя російського народу. Того ж року “Українські народні оповідання” вийшли окремим виданням у російському перекладі із передмовою І. Тургенева. Одночасно видала “Оповідання з народного росій-

ського побуту” (рос. мовою), сповнені глибокого співчуття до покріпачених селянських мас. “Народні оповідання” В. М. – видатне явище укр. прози 19 ст. У них письменниця показала духовну красу і силу народу, відтворила реалістичні картини з життя селян-кріпаків, особливо жінок. Передові укр. і російські діячі відгукнулись на оповідання В. М. з великим захопленням. “Яке високе прекрасне створіння ця жінка. Треба буде їй написати листа і дякувати їй за радість, яку дало читання її натхненної книги”, – занотував Т. Г. Шевченко у “Журналі” (щоденнику), прочитавши “Народні оповідання”. Письменницю великий поет назвав “обличителем жестоких людей неситих”, своєю донею, а себе – її “рідним і хрещеним батьком”. Оповідання В. М. – визначні твори мистецтва слова, в яких майстерно, у формі живої розповіді самих героїв – селян, правдиво, просто й задушевно виражено страждання і волелюбні прагнення народу, його мрії про краще майбутнє. Оповідання В. М. органічно споріднені з усною народною творчістю і є чудовими зразками використання в літературі невичерпних багатств народної мови. Поряд з творами Т. Шевченка українські твори В. М. справили величезний вплив на розвиток соціальної і національної самосвідомості укр. народу, його культури, літератури та мови. Твори В. М.

швидко стали відомими також серед багатьох слов’янських народів і мали величезне значення для розвитку їхніх національних літератур. У червні 1859 р. в чеській газеті “Празькі новини” було опубліковано оповідання “Одарка” – перший переклад творів В. М. на іноземну мову. Із січня до квітня 1859 р. В. М. жила у Петербурзі, перебувала в товаристві Т. Шевченка, І. Тургенева і познайомилася з багатьма діячами укр. та російської культури. В Петербурзі вона закінчила повість “Інститутка”, присвятивши її Т. Шевченкові. За оцінкою І. Франка, цей твір “належить до найкращих перлин нашої літератури”. З 1859 р. до 1867 р. В. М. перебувала за кордоном, переважно (з 1860) в Парижі. В ті роки зустрілася з М. О. Добролюбовим, О. І. Герценом, Л. М. Толстим, Д. І. Менделєєвим, І. М. Сеченовим, В. П. Боткіним, а також з багатьма французькими, чеськими, польськими діячами культури, мистецтва, літератури і політичними емігрантами. За кордоном написала низку творів про історичне минуле укр. народу – повість-казку “Кармелюк”, оповідання “Невільничка”, повість “Маруся”, розпочала повісті “Сава Чалий” і “Гайдамаки”. В історичному минулому України її насамперед цікавили героїчні сторінки боротьби народу проти іноземних загарбників і поміщицького гніту. В російських

романах і повістях В. М. створила галерею сатиричних образів провінційного панства – тупих, жорстоких, вкрай обмежених людей, з явними ознаками фізичного і духовного виродження (“Червоний король”, “Тюлева баба”, “Глухе містечко”). Водночас письменницю вабили образи нових людей, які, не мирячись із існуючим ладом, сміливо шукали шляхів до кращого життя, самовіддано боролися за інтереси гнобленого народу.

Під час перебування у Парижі В. М. брала також активну участь у літературному житті Франції. В “Журналі виховання й розваги” вона опублікувала сім казок і оповідань для дітей, досі відомих тільки французькою мовою. В співавторстві з видавцем цього журналу П.-Ж. Сталем (Етцелем) В. М. написала повість для юнацтва “Слизкий шлях”, яка свого часу була досить популярною у Франції. На основі російської повісті В. М. “Маруся” П.-Ж. Сталь створив французький варіант цього твору, який під назвою “Маруся. За легендою Марка Вовчка” витримав у Франції понад 30 видань. Повість відзначено премією Французької академії, прийнято міністерством освіти для шкільних бібліотек, а Паризьким муніципалітетом – для нагородження учнів. У перекладі з французького варіанту англійською, німецькою, італійською мовами повість “Ма-

руся” користувалася великою популярністю у західноєвропейських читачів.

Після повернення в Росію (лютий 1867) зблизилася з революційно-демократичними письменниками Д. І. Писаревим, М. О. Некрасовим, М. Є. Салтиковим-Щедріним та ін. В. М. друкує в журналі “Отечественные записки” романи й повісті російською мовою – “Жива душа” (1868), “Записки причетника” (1869–1870), “Подорож всередину країни” (1871), “Тепле гніздечко” (1873), “В глушині” (1875). Крім того, 1874 р. вийшла збірка її сатиричних казок “Казки і бувальщина” (рос. мовою). Поряд з оригінальними творами, в кінці 60-х і в 70-х рр. В. М. опублікувала багато перекладів з французької, німецької, англійської, датської літератур. У журналі “Отечественные записки” письменниця анонімно надрукувала також дві літературно-критичні статті російською мовою – “Нова казка Лабуле” – про творчість французького публіциста-сатирика, з яким вона співробітничала в журналі Етцеля, і “Сумні картини” – про творчість англійських письменників-реалістів 60–70-х рр. Джеймса Грінвуда, Джорджа Саля і Августа Мегю. У 1871–1872 рр. В. М. редагувала і видавала журнал “Переводи лучших иностранных писателей”, навколо якого їй пощастило об’єднати значну групу жінок-

перекладачок. Сама вона переклала 15 пригодницьких і науково-фантастичних романів Жюль Верна, який їй одній надав право перекладати свої твори російською мовою. Письменниця переклала також казки Х. Андерсена.

1878 р. В. М., залишивши Петербург, мандрувала по місцях служби свого другого чоловіка М. Д. Лобача-Жученка – дрібно-го урядовця. До 1880 р. вона жила в Ставрополі й Абрау-Дюрсо, потім у Новоросійську (1881–1882), в с. Сергієвському на Ставропольщині (1883) і знову в Ставрополі (1884–1885). З 1886 по 1893 р. В. М. жила в Україні – в м. Богуславі та в с. Хохітві на Київщині. У 1893 р. письменниця переїхала до Саратова, де її син Б. Маркович редагував газету “Саратовский дневник”. 1899 р. В. М. знову опинилася на Ставропольщині в с. Олександрівському. В цьому, за її висловом, “глухому закутку” вона прожила шість років. Хоч останні 30 років життя В. М. були несприятливими для творчої праці, вона не припиняла літературної діяльності. В Саратові письменниця підготувала зібрання своїх творів у восьми томах (останній том затримала цензура, і доля цього рукопису досі не відома), написала повість “Відпочинок на селі” (рос. мовою) і переклала чимало творів польських письменників Б. Пруса і К. Юноші. В 90-х рр. В. М.

написала оповідання “Чортова пригода” (опубл. 1902 р.), “Як Хапко солоду відрікся”, “Гайдамаки” (опубл. уже після її смерті). На поч. 1906 р. В. М. оселилася на хуторі Долинському на околиці Нальчика у власному невеличкому будинку. Тут і минули останні місяці життя письменниці. Поховано її в садку тієї ж садиби. Нині у будинку В. М. – літературно-меморіальний музей-бібліотека її імені. В 1957 р. на могилі письменниці споруджено пам’ятник. Творчість В. М., пройнята палкою любов’ю до народу та рідної землі, є значним внеском в українську російську літератури. Ще в 2-й пол. 19 ст. ім’я В. М. стало широко відомим за межами нашої країни. Чимало укр. і російських творів В. М. перекладено багатьма мовами світу. Поряд із творами Т. Шевченка художнє слово В. М. сприяло утвердженню за укр. літературою визначного місця серед літератур світу.

ВОЗЗ’ЄДНАННЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ З РОСІЄЮ В КІНЦІ 18 ст. – важливий історичний акт, в результаті якого були визволені з-під гніту шляхетської Польщі та увійшли до складу Росії Київщина, Поділля і частина Волині. Правобережна і Лівобережна Україна за рішенням Переяславської ради 1654 р. були приєднані до Росії. Проте в складній для Росії міжнародній обстановці під час російсько-

польської війни 1654–1667 рр. (з деякими перервами) шляхетській Польщі знову вдалося окупувати Правобережжя (за винятком Києва з околицями). Загарбання Правобережної України було оформлене Андрусівським перемир'ям 1667 р., підтвердженням “Вічним миром” 1686 р. У Правобережній Україні прокотилася хвиля народних повстань, спрямованих проти соціального і національного гніту шляхетської Польщі. У 1702–1704 рр. відбулося велике селянсько-козацьке повстання, яке очолювали С. Палій, Самусь, З. Іскра, А. Абазин. Укр. повстанці здобули ряд міст. Але, кинувши великі військові сили, уряд Польщі жорстоко придушив повстання. У цьому йому допоміг гетьман І. Мазепа. У Правобережній Україні відновився гніт польських магнатів і шляхти. Величезні земельні простори захопили Потоцькі, Жевуські, Браницькі, Любомирські та ін. польські магнати. Більшість міст були позбавлені самоврядування, вони стали власністю магнатів. Польські магнати і шляхта силоміць насаджували католицизм та унію, намагалися спольщити українців, щоб повністю розірвати їхні зв'язки з Лівобережною Україною. Масового характеру в 30–40-х рр. 18 ст. набрав гайдамацький рух. Велике народне повстання спалахнуло 1768 р. (Коліїщина). Його очолювали М. Залізняк та І. Гонта. Хоч гайдамацький рух

був придушений об'єднаними зусиллями польського, укр. і російського панівних класів, визвольна боротьба на Правобережжі не припинялася. Зростали також антифеодальні виступи польських селян. Польсько-шляхетська держава, яку роз'їдала політична анархія, занепадала. Влада короля була номінальною. Всесильні магнати, маючи власні війська, влаштовували спустошливі “наїзди”, у власних маєтках видавали свої закони і постанови. Скориставшись із ослаблення і занепаду Польщі, сусідні держави – Австрія, Пруссія і Росія – здійснили 1772 р. перший її поділ, внаслідок якого значна частина Білорусії була приєднана до Росії. Австрія захопила Східну Галичину, частину Краківського воєводства, а 1774 р. – Буковину, Пруссія – Вармію, Поморське воєводство, частину Куявії. 1792 р. було здійснено другий поділ Польщі, за яким до Росії були приєднані Правобережна Україна і частина Західної Білорусії. Пруссія загарбала значну частину польських земель. Придушивши в листопаді 1794 р. з допомогою реакційних магнатів і шляхти повстання, очолюване Т. Костюшком, Австрія, Пруссія і Росія здійснили 1795 р. третій поділ Польщі. Австрія загарбала Малу Польщу, Пруссія – Велику Польщу. До складу Росії увійшли Західна Волинь, Західна Білорусія, Литва і Курляндія. Поділи Польщі, здійснені

трьома монархічними державами за допомогою польської феодальної аристократії, що прагнула врятувати себе від революції, мали реакційний характер. У результаті їх польський народ та укр. населення Східної Галичини і Північної Буковини на довгий час опинилися під тяжким іноземним гнітом. Приєднання Правобережної України до Росії, незважаючи на жорстокий гніт царизму, мало велике прогресивне значення в історії укр. народу. Воно сприяло розвиткові продуктивних сил, зміцненню економічних і культурних зв'язків між укр. землями, прискоренню формування укр. нації.

ВОЙНАРÓВСЬКИЙ Андрій (бл. 1681 – 1740 або 1741) – укр. військовий і політичний діяч, небіж гетьмана І. Мазепи. Нар. в м. Володимирі на Волині. Освіту здобув у Києві і Дрездені. 1700 р. жив при дворі саксонського курфюрста Августа II Фридеріка. В 1706 р. – гетьманський представник при царській похідній канцелярії у Гродно. Будучи з самого початку ознайомлений із політичними планами І. Мазепи, виконував таємні доручення гетьмана. 23.X.1708 р. В., прибувши в тодішню резиденцію І. Мазепи в Борзні, повідомив про початок наступу московських військ на Україну. Супроводив гетьмана і шведського короля Карла XII до Туреччини. Після смерті І. Мазепи поряд із П. Орликом і Д. Горленком

претендував на гетьманство. Брав участь у виробленні Конституції України 1710 р. В 1710 р. їздив із дипломатичним дорученням від П. Орлика у Крим, а в 1711–1712 рр. – до Стамбула з місією від Карла XII. Жив в еміграції в Австрії, Швеції і Німеччині. Шляхом дипломатичних переговорів намагався створити коаліцію європейських держав (провідна роль у коаліції відводилася Швеції та Англії) і з їх допомогою відновити укр. державність. 12.X.1716 р. був підступно схоплений московськими агентами в Гамбурзі. В 1716–1723 рр. – в'язень Петропавловської фортеці, згодом – засланий в Якутськ, де й помер. Дружина і діти В. довгий час жили у Швеції.

ВОЛВНСЬКА ГУБЕРНІЯ – адміністративно-територіальна одиниця у Правобережній Україні, утворена за царським указом від 29.VIII (9.IX).1797 р. замість ліквідованого Волинського намісництва. До складу В. г. увійшли Новоград-Волинський, Лабунський, Заславський, Домбровицький, Овруцький, Житомирський, Чуднівський, Луцький, Володимир-Волинський, Острозький, Рівненський, Ковельський повіти колишнього Волинського намісництва та Дубенський, Кременецький, Ямпільський, Базалійський і Старокостянтинівський повіти, що раніше входили до складу Подільської губернії. Губернським містом із 1804 р. став Житомир (замість Новогра-

да-Волинського). В. г. разом із Київською та Подільською становили Південно-Західний край, яким управляв генерал-губернатор. На поч. 20 ст. В. г. складалася з Володимир-Волинського, Дубнівського, Житомирського, Заславського, Ковельського, Кременецького, Луцького, Овруцького, Старокостянтинівського, Новоград-Волинського, Острозького, Рівненського повітів. На території В. г. було 13 міст, 134 містечка і 9 682 інших населених пункти. Близько 75 % населення В. г. було зайнято в сільському та лісовому господарстві. Малоземелля змушувало селян переселятися до Сибіру або емігрувати в США, Канаду. З 30-х рр. 19 ст. у В. г. почався розвиток промисловості, зокрема суконної. В. г. стала основним центром капіталістичного суконного виробництва в Україні. Незважаючи на наявність багатих покладів корисних копалин (граніт, залізні руди, кам'яне вугілля, графіт тощо), промисловість у В. г. була розвинута слабо. Млини, цукрові, шкіряні, фарфоро-фаянсові підприємства мали переважно напівкустарний характер. На поч. 20 ст. на них працювало лише 17,5 тис. робітників. Населення було малописьменним (1911 р. серед чоловіків письменних було 24,4 %, серед жінок – 9,8 %). Вищих навчальних закладів у губернії не було. За Ризьким мирним договором 1921 р. Волинь була поділена на східну

частину, яка відійшла до УСРР, і західну, яку приєднали до Польщі. Волинська губернія, що входила до УСРР, і далі функціонувала, але в значно менших територіальних межах, які охоплювали Житомирський, Новоград-Волинський і Овруцький повіти. 1921 р. виникли нові повіти – Коростенський і Полянський. Унаслідок проведення адміністративно-територіальної реформи в УСРР постановою ВУЦВК і Раднаркому УСРР від 3.VI.1925 р. В. г. було ліквідовано, а на її місці утворено три округи.

“ВОЛНІСЬКА ТРИВІГА”

1789 – події у Правобережній Україні та на Волині, інспіровані реакційними колами польської шляхти, що групувалися навколо магната К. Браницького. Намагаючись зірвати проведення польським королівським урядом деяких прогресивних реформ (скасування ліберум вето, посилення централізованої державної влади, обмеження сваволі магнатів, деяке зменшення феодалних повинностей тощо) та зберегти своє всевладдя, магнатська верхівка 1789 р. почала поширювати серед шляхти провокаційні чутки, нібито агенти Росії готують повстання укр. селян на чолі з вигаданим сином І. Гонти. Використавши вбивство двірськими слугами поміщицької сім'ї в с. Невірковому (нині Гошанського р-ну Рівненської обл.) для поширення серед шляхти паніч-

них настроїв, магнати домоглися посилки у Правобережну Україну 2 500 солдатів та створення т. зв. воєводських комісій громадянської безпеки з широкими повноваженнями для нещадного придушення селянських повстань. Запровадивши режим жорстоких репресій, воєводські комісії громадянської безпеки з допомогою т. зв. міліції (загонів шляхти) та військових частин заарештували багатьох укр. селян, міщан, а також деяких священників. Надзвичайну жорстокість виявила Волинська воєводська комісія громадянської безпеки в Луцьку, яка ув'язнила кількост осіб і понад 30 осіб стратила. Криваві розправи призвели до масових утеч селян і дальшого загострення загальної кризи польсько-шляхетського панування у Правобережній Україні.

ВОЛВНСЬКЕ НАМІСНИЦТВО (Ізяславське) – адміністративно-територіальна одиниця в Україні в кінці 18 ст. За указом Катерини II від 23 квітня 1793 р., після входження Правобережної України до Росії, створено Ізяславське намісництво з центром у м. Ізяславі. До його складу увійшла територія ліквідованих Волинського та північної частини Київського воєводств. 5 липня 1795 р. видано указ про перейменування Ізяславського намісництва на Волинське і перенесення його центру до м. Новограда-Волинського. Адміністративні установи В. н.

були тимчасово розміщені у Житомирі. В. н. складалося з 13 округів (повітів): Новоград-Волинського, Лабунського, Ізяславського, Острозького, Рівненського, Домбровицького, Овруцького, Радомишльського, Житомирського, Чуднівського, Луцького, Володимир-Волинського і Ковельського. За указом Павла I від 12 грудня 1796 р. В. н. в 1797 р. ліквідовано і, за винятком Радомишльського повіту, приєднано до Київської губернії, увійшло до складу Волинської губернії.

“ВОЛЫНСКИЕ ЕПАРХИАЛЬНЫЕ ВЕДОМОСТИ” – орган епархії, виходив російською мовою в Житомирі 1867–1918 рр., спочатку тричі на місяць, згодом як тижневик. Містив матеріали з історії України, зокрема Правобережжя, в т. ч. праці М. Теодоровича.

ВОЛКОНСЬКА Марія Миколаївна (1805–1863) – дружина декабриста С. Г. Волконського. У 1827 р. відмовилася від князівського титулу і добилася дозволу виїхати на Нерчинські рудники до свого чоловіка, засудженого на каторгу. Приклад В. наслідували жінки декабристів М. М. Муравйова, О. П. Юшневського, С. П. Трубецького та ін. Із Сибіру повернулася 1856 р. Про перебування на засланні залишила спогади. Самовідданість В. оспівана М. О. Некрасовим у відомій поемі “Російські жінки”.

ВОЛКОНСЬКИЙ Сергій Григорович (19.XII.1788–10.XII.1865)

– декабрист, генерал-майор, князь. Учасник Вітчизняної війни 1812 р. і закордонних походів 1813–1815 рр. Закінчив єзуїтський пансіон у Петербурзі. Був командиром 1-ї бригади 19-ї піхотної дивізії 2-ї армії. Член Союзу благоденства (1820), Південного товариства декабристів (з 1821). Разом із В. Л. Давидовим очолював Кам'янську управу. Брав участь у нарадах декабристів у Києві і Кам'янці, вів переговори з членами Польського таємного товариства, встановив зв'язки з Північним товариством декабристів. Належав до поміркованої течії декабристів. 17.I.1826 р. В. заарештовано в Умані. Засуджено до смертної кари, яку замінили каторгою. Покарання відбував на Нерчинських рудниках. З 1835 р. перебував на поселенні в Іркутській губернії. У 1856 р. повернувся в маєток доньки в с. Вороньках (нині Бобровицького р-ну Чернігівської обл.), де й помер. Автор “Записок” (СПб., 1902), які є цінним джерелом для вивчення руху декабристів в Україні.

ВОЛОСНЄ УПРАВЛІННЯ

– в дореволюційній Росії, в т. ч. й в Україні (крім західних губерній), з 1797 р. орган селянської адміністрації для управління удільними та державними селянами. В системі В. у. були – волосний сход, волосне правління, куди входив волосний голова, засідателі, волосний писар з помічниками, яких призначав

окружний начальник, та волосна розправа – суд у справах державних селян. Після реформи 1861 р. В. у. – орган селянського самоврядування, що складався з волосного сходу, волосного правління (до його складу входили волосний старшина і волосний писар) та волосного суду. До волосного сходу входили сільські і волосні службові особи та виборні від кожних 10 дворів (“десятидворці”). На сході обирали волосного старшину (з наступним затвердженням земським начальником) та інших службових осіб, здебільшого ставлеників поміщика, затверджували вироки сільських сходів тощо. Волосний старшина фактично виконував поліцейські функції. Йому були підпорядковані й сільські старости. В. у. по суті було виконавчою допоміжною адміністративно-поліцейською ланкою царського уряду, органом, що закріплював станова неповноправність селянства.

ВОЛОСНВЙ СУД – становий нижчий суд для селянства у царській Росії з 1861 р. Розглядав цивільні (із сумою позову до 300 крб) і дрібні кримінальні справи. З 1889 до 1904 р. мав право застосовувати до селян тілесні покарання. Діяв у складі голови і трьох суддів. Обирався щорічно волосним сходом. Обов'язки голови міг виконувати волосний старшина. В. с. в Україні було ліквідовано першим декретом про суд УРСР 4.I.1918 р.

ВОЛОШИНОВСЬКИЙ Йо-ахим (1870 – р. см. невід.) – польський громадський і політичний діяч на Волині, директор союзу кооперативів “Гурт” у Луцьку, до якого належали й українські кооперативи після відокремлення їх від Ревізійного союзу українських кооперативів у Львові. Прихильник політики ізоляції Волині від Галичини.

ВОРОБКЄВИЧ Сидір (Исидор) Іванович (літ. псевд. – Данило Млака, Демко Маковійчук, Семен Хрін та ін.; 5.V.1836–19.IX.1903) – укр. письменник і композитор. Нар. у Чернівцях у сім’ї священика. У 1861 р. закінчив Чернівецьку духовну семінарію, був священиком; 1867 р. – викладач Чернівецької духовної семінарії. Вчився у Віденській консерваторії (1868). Автор понад 1000 віршів, багатьох оповідань і нарисів, драм, комедій та оперет. Писав про історичне минуле українського народу (“Турецькі бранці”, 1865; історичні поеми “Гетьман Наливайко”, 1867; “Нечай”, “Казнь Івана Підкови”, 1867; “Тимош Хмельницький”, 1885 та ін.), про життя і побут західноукр. селянства та інтелігенції, про боротьбу проти турецьких поневолювачів (цикл віршів “З нещасної Болгарії”, 1877). В. належить низка великих переказів – поем. Створив близько 100 мелодій на власні тексти, писав музику на вірші Т. Шевченка (хори “Минають дні”, “Огні горять” та ін.),

І. Франка (“Веснянка”, “Ой, ти дівчино, з горіха зерня”) тощо. Багато пісень В. стали народними. Склав перші підручники зі співів для народних шкіл. Як композитор відзначився складанням літургійних пісень і псалмів. Крім того, komponував хорові твори, солоспіви й оперети. На літературне поле вступив 1863 р. в “Галичанині” Б. Дідицького. Письменник-романтик В. залишив поезії, оповідання і драматичні твори. Крім багатьох дрібних ліричних віршів, В. написав низку історичних поем – “Мурашка” (1865), “Кифор і Гануся” (1866), “Скалозуб” (1865), “Нечай” (1868), “Драгоманка” (1868). У романтичних оповіданнях В. (“Амврозій Остапкевич”, 1867; “Циганка”, 1869; “Месть Чорногорця”, 1876 та ін.) залишила помітний вплив укр. народна пісня. В драматичних творах – “Гнат Приблуда” (1875), “Вбога Марта” (1878), “Новий двірник” (1883), “Блудний син” (1885) В. змалював образи з народного життя. На історичній тематиці побудовані драми – “Василько Ростиславич” (1882), “Петро Сагайдачний” (1884), “Кочубей і Мазепа” (1891). Велику популярність мали оперети В. – “Каспар Румпельмаєр” (1874), “Золотий мопс” (1879), “Пані молода з Боснії” (1880), “Пан мандатор” (1882), “Янош Іштенгазі” (1882).

ВОРОНЦІВ Михайло Семенович (30.V.1782–18.XI.1856) – російський державний діяч, гене-

рал-фельдмаршал (1856), князь. Власник великих маєтків у Черкаському повіті Київської губернії та в Криму. Брав участь у війнах проти Франції (1806–1814), Туреччини (1827–1828). У 1815–1818 рр. командував російським окупаційним корпусом у Франції. З 1823 р. – новоросійський генерал-губернатор, повноважний намісник Бессарабської обл., 1828–1844 рр. – новоросійський і бессарабський генерал-губернатор, 1844–1854 рр. – намісник на Кавказі і головнокомандувач окремого Кавказького корпусу. За проектом В. було проведено реорганізацію управління Бессарабією, яка фактично стала частиною Новоросійського генерал-губернаторства. Прихильник монархії, ворог визвольного руху, вважав за необхідне скасування кріпацтва “згори”. Вороже ставився до О. С. Пушкіна, який у 1823–1824 рр. перебував на засланні в Одесі. Пушкін у відомій епіграмі “На Воронцова” дав йому таку характеристику:

*Напівмілорд, напівкупець,
Напівмудрець, напівнездара,
Напівпоганець; прийде ж кара –
він стане повним під кінець.*

ВОТЧИННА ПРОМИСЛІВІСТЬ – промисловість, в основі якої лежала примусова праця державних, поміщицьких, монастирських, царських кріпаків. В Україні та Росії виникла з вотчинного ремесла, яке з’явилося ще за часів Київської Русі. У

кінці 17 ст. в Україні ремесло поступово перетворилося на мануфактурне виробництво. У маєтках поміщиків, старшини, монастирів з’явилися буди, гути, рудні, селітряні та ін. підприємства, де використовували силу води. В 2-му десятиріччі 18 ст. в Лівобережній Україні виникли перші великі мануфактури (тютюнова – в Охтирці, суконна – в Путивлі, шовкова – у Києві тощо), на яких працювали селяни-кріпаки. В 30–40-х рр. 19 ст. в Україні розвинулася поміщицька цукрова промисловість, яка мала всеросійське значення. Найбільшими власниками вотчинних мануфактур в Україні у 18 – 1-й пол. 19 ст. були Розумовські, Миклашевські, Понятовські, Браницькі, Потоцькі, Бобринські, Лопухіни та ін. укр., російські, польські поміщики. В 1-й пол. 19 ст. В. п. поступово занепадала і у зв’язку з проведенням селянської реформи 1861 р. перестала існувати. Підприємства В. п. належали поміщикам, монастирям, цареві, казні. Вони переробляли сировину, одержану від господарства вотчини.

ВСЕУКРАЇНЬСЬКА УЧИТЕЛЬСЬКА СПІЛКА (ВУС) – професійна організація учителів і діячів народної освіти України. Створена у травні 1906 р. у Києві напередодні з’їзду Всеросійського учительського союзу у Фінляндії, в якому брала участь. Засновниками її були Б. Грінченко, В. Доманицький, В. Дурдуків-

ський, С. Єфремов, М. Крупський, В. Страшкевич, В. Чехівський, С. Черкасенко та ін. Мала завданням боротися за укр. школу і народну освіту. З посиленням реакції діяла деякий час нелегально, а згодом припинила роботу.

ВУЛИЦЯ – давній народний звичай сільської молоді збиратися надворі для розваг весняною порою і влітку. В. керували старший парубок (“трутень”) і дівчина (“паніматка”).

ВХОДЖЕННЯ УКРАЇНИ ПІД ПРОТЕКТОРАТ РОСІЇ – історичний акт, здійснений у січні 1654 р. на Переяславській раді на завершення Визвольної війни укр. народу 1648–1657 рр. і який став наслідком цієї війни. Його називають об’єднанням або возз’єднанням України з Росією. Термін “возз’єднання” з’явився в укр. історіографії в 19 ст. (див., напр., Куліш П. “Історія возз’єднання Південної Русі”). Його творці виходили з того, що укр. і російський народи є нащадками давньоруського народу і в 17 ст. вважали себе різними відгалуженнями руського народу. Таку думку слід визнати слушною. Додамо до цього: входження України під протекторат Росії стало наслідком багатовікової боротьби східних слов’ян за відтворення своєї держави, знищеної полчищами Батия в 1237–1241 рр. Воно було підготовлено також спільністю походження, тривалими економічними, полі-

тичними і культурними зв’язками укр. і російського народів, об’єднаних, що дуже важливо підкреслити, спільною православною вірою. Адже в середньовіччі не існувало поняття “національність”, його заступало інше – “конфесія”. Слова “православний” і “руський” в уяві абсолютної більшості людей були синонімами.

З іншого боку, царський уряд і Хмельницький розглядали події 1654 р. насамперед як входження України “під високу царську руку”, тобто під протекторат Російської держави. Повноважна рада, в якій взяли участь делегати від усіх козацьких полків, багатьох міст і містечок, відбулася 8 січня 1654 р. в Переяславі. Росію представляло велике посольство на чолі з думним боярином В. Бутурліним. Юридичний статус України у складі Росії було закріплено Березневими статтями (угодою) 1654 р., що надали Україні політичну автономію. Вони відомі також під назвою “Договір Б. Хмельницького”. На жаль, оригінал статей не зберігся, існують лише тогочасні копії. Згідно з російсько-укр. угодою, Україна зберігала військово-адміністративну систему на чолі з гетьманом, судові справи регулювалися місцевими правовими нормами. Лівобережна Україна отримала право зносин з іноземними державами (за винятком ворожих Росії Речі Посполитої і Туреччини). Однак царський уряд,

що послідовно проводив політику жорсткої централізації Російської держави та національного гноблення окраїн, одразу ж почав обмежувати автономію України, скасовувати права й привілеї її населення.

Укр. народ позитивно сприйняв рішення Переяславської ради. Як писав літописець, відомий під ім'ям Самовидця, “по всій Україні народ це (присягнув на вірність Росії) з охотою учинив”. Вирішальними факторами при цьому були етнокультурна спорідненість двох народів, спільність віри, ідея давньоруської єдності, допомога Росії під час Визвольної війни, послідовна підтримка з боку російського уряду православ'я в Україні у боротьбі проти церковної унії. Наслідки входження під протекторат Росії були для України неоднозначними й суперечливими. З одного боку, Лівобережна Україна з Києвом опинилася у складі православної країни, населення якої так само, як українці, вважало й називало себе руськими людьми. Це сприяло національному і культурному збереженню нашого народу. Було покладено край наступові католицизму та уніатства, зазіханням Речі Посполитої, Криму й Туреччини. З іншого – царський уряд і поміщики Росії з самого початку взяли курс на обмеження, а відтак і ліквідацію автономії України, придушували найменші вияви національної свідомості та

визвольних настроїв. Укр. державність, не встигнувши зміцнитись, згасала. За рішеннями Переяславської ради Правобережна Україна також потрапила під протекторат Росії, але несприятливі наслідки її війни з Річчю Посполитою призвели до того, що ця частина укр. земель аж до кінця 18 ст. залишалася під владою польських магнатів і шляхти.

В'ЯЗЛОВ Андрій Григорович (1862–1919) – громадський діяч. Родом з Волині. За фахом правник – мировий суддя, член окружного суду. Після 1906 р. – депутат І Державної думи, де належав до укр. фракції та Союзу автономістів. Під час Першої світової війни – член комітету Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст, який організував допомогу біженцям і населенню окупованих територій. Був членом ТУП (у 1917 р. – член ради ТУП), пізніше – УПСФ. За часів Центральної ради 1917 р. – губернський комісар Волині, 1918 р. – генеральний суддя. Під час правління гетьмана П. Скоропадського – сенатор, згодом – міністр юстиції, 1919 р. – голова Укр. Червоного Хреста.

Г

ГАБСБУРГИ (Habsburg) – одна з європейських династій, представники якої протягом

13–20 ст. правили у ряді країн Західної та Центральної Європи. Родоначальником Г. вважається Гунтрам Багатий, один зі знатних землевласників Верхнього Ельзасу (10 ст.). У 1090 р. Г. одержали графський титул, а з 1135 р. стали ландграфами в області Верхнього Рейну та Швейцарії. Саме тут, в області Аргуау, близько 1020 р. було побудовано замок Габсбург, від якого походить назва династії.

Першим відомим Г. був Рудольф I, обраний у 1273 р. імператором Священної Римської імперії (1273–1291). Він поширив свою владу на герцогства Австрію та Штирію (1276, 1282) і закріпив їх за Г. У 14 ст. Г. приєднали до своїх володінь Каринтію та Крайну (1335) і Тироль (1363). У 1379 р. рід поділився на дві лінії – альбертинську (Австрія) та леопольдинську (Штирія, Каринтія, Крайна, Тироль).

Після смерті останнього з представників люксембурзької династії, у 1437 р., Г. тимчасово поширили свою владу на Чехію та Угорщину, а в 1438 р. знову стали німецькими імператорами.

В результаті шлюбу Максиміліана Г. (1493–1519) з Марією Бургундською до родових володінь було приєднано Нідерланди. В період правління Карла V (з 1516 р. – іспанський король Карл I, а з 1519 р. – імператор Священної Римської імперії) під владою Г. опинились величезні території

– Німеччина, Австрійські володіння, Нідерланди, частина Італії, Іспанія та її колонії. За угодою 1521–1522 рр. між Карлом V та його братом Фердинандом австрійські спадкові землі були передані останньому. Таким чином Г. поділились на австрійську та іспанську лінії. Після загибелі короля Чехії та Угорщини Людовіка II в битві під Мохачем (1526) його володіння відійшли до Г.

З припиненням у 1700 р. іспанської лінії Г. унаслідок війни за т. зв. “іспанську спадщину” до володінь австрійських Г. відійшли Південні Нідерланди (Бельгія) та італійські володіння. Австрійська лінія припинилась у 1740 р. зі смертю імператора Карла VI (1711–1740). Шлюб його доньки Марії-Терезії (1740–1780) з герцогом Францом-Стефаном Лотаринзьким поклав початок габсбурзько-лотаринзькій лінії династії Г. Унаслідок першого поділу Речі Посполитої у 1772 р. Г. поширили свою владу на Галичину, а в 1774 р. одержали й Буковину.

У період наполеонівських воєн імператор Франц II (1792–1835) змушений був відмовитися від титулу імператора Священної Римської імперії, яка перестала існувати (1806), а зберіг за собою титул імператора Австрії (1804). Представниками династії Г., які мали титул королів Галичини та Володимирії, були – Марія-Терезія (1740–1780), Йо-

сип II (1780–1790), Леопольд II (1790–1792), Франц II (1792–1835), Фердинанд I (1835–1848), Франц-Йосип I (1848–1916) та Карл I (1916–1918). У 1849 р. Г. дістали титул князів Буковини. У 1867 р. Австрійська імперія була перетворена у двоєдину Австро-Угорську монархію на чолі з представником династії Г.

11.XI.1918 р. імператор Карл I відрікся від престолу. 3.IV.1919 р. Установчі збори Австрійської Республіки прийняли закон про позбавлення Г. усіх прав, вигнання їх за межі Австрії та конфіскацію всього майна. В Угорщині Г. формально панували до 1946 р.

ГАДЯЦЬКИЙ ДОГОВІР 1658 – угода, укладена між гетьманом України І. Виговським та польським урядом 16.IX.1658 р. у м. Гадячі. На попередніх переговорах укр. сторону представляли Ю. Немирич, якого вважають автором Г. д., і П. Тетеря, а польську – К. Беньовський та К. Євлашевський. Від кожного полку України були присутні спеціально визначені представники, які узгоджували пункти договору, кожний з яких підписували. Договір складався з чотирьох розділів. За умовами Г. д. Україна як незалежна держава під назвою Велике князівство Руське входила на рівних правах з Польщею і Литвою до складу Федерального державного утворення – Речі Посполитої. Територію Великого князівства Руського складала Київське, Брац-

лавське і Чернігівське воєводства. Вища законодавча влада належала національним зборам депутатів, які обиралися від усіх земель князівства. Виконавчу владу здійснював гетьман, який обирався довічно і затверджувався королем. Вибір кандидатів на гетьмана мали здійснювати спільно всі стани укр. суспільства – козацтво, шляхта і духовенство. Гетьман очолював збройні сили України. У Великому князівстві Руському встановлювалися державні посади канцлера, маршалка, підскарбія і вищій судовий трибунал. Усе діловодство мало вестися укр. мовою. У Києві або в іншому місті передбачалося створити монетний двір для карбування власної монети. Укр. армія мала складатися з 30 тис. козаків і 10 тис. найманого війська. Польським військам заборонялося перебування на території князівства. У випадку воєнних дій в Україні польські війська, які перебували на її території, переходили під командування гетьмана. Гарантувалися права та привілеї козацтва. На подання гетьмана щороку сто козаків із кожного полку мали прийматися до шляхетського стану. Православні віруючі зрівнювались у правах із католиками. Греко-католицька (уніатська) церква зберігалася, але не могла поширюватись на нові території. У спільному сенаті Речі Посполитої мали надати право засідати

православному митрополитові київському і п'ятьом православним єпископам. Четвертий розділ Г. д. трактував питання освіти. У ньому зазначалося, що Київська колегія отримує такі ж права, як і Краківський університет. Другу академію або університет мали заснувати в іншому місті України. Планувалося відкрити гімназії, колегії та друкарні – “скільки буде потрібно”. В ході переговорів укр. делегати домагалися, щоб до складу Великого князівства Руського були включені ще Волинське, Белзьке і Подільське воєводства. Проте в цьому і в деяких інших питаннях польська сторона виявила неопступливість, чим викликала незадоволення частини козацьких мас, настроєних проти польської влади. Умови Г. д. не задовольняли жодної зі сторін, насамперед прихильників повної незалежності України, і тому цей договір не міг бути довготривалим.

ГАЙДАМАКИ – учасники національно-визвольної боротьби укр. народу проти польського гніту у 18 ст. у Правобережній Україні, яка до кінця 18 ст. перебувала під владою Речі Посполитої. Вперше Г. згадуються в історичних документах в 1717 р. (за ін. даними – 1712, 1714 рр.). Г. (від тюркського “*гайде*” – чинити свавілля, турбувати) польська шляхта зневажливо називала учасників національно-визвольних змагань в Україні, що пожвавилися на початку 18 ст.

на Волині, Поділлі, а в середині століття охопили Київщину. Г. рухи тривали до кінця 60-х рр. 18 ст. і зрештою вилились у грандіозне повстання, яке увійшло в історію під назвою “Коліївщина”.

ГАЙДАМАЦЬКИЙ РУХ – народно-визвольний рух проти феодально-кріпосницького та національно-релігійного гніту у Правобережній Україні, яка до кінця 18 ст. перебувала під владою шляхетської Польщі. Виникнувши на поч. 18 ст. на Волині та Західному Поділлі, Г. р. із 2-ї чверті 18 ст. зосередився на території Київського та Брацлавського воєводств, де для його розгортання були найбільш сприятливі умови: наявність великої кількості ще вільної або не цілком покріпаченої людності і близькість кордонів Запорізької Січі, Лівобережної України та Молдавії, куди тікали селяни, щоб позбутися гніту польських магнатів і шляхти. Перша відома в історичних джерелах згадка про гайдамаків датована 1714 р. Гайдамаками (від тюрк. “*гайде*” – гнати, переслідувати, турбувати) польська шляхта називала учасників народно-визвольної боротьби, а згодом вони і самі себе почали називати цим іменем. Значну роль у створенні ідейної основи Г. р. відіграли славні традиції Народно-визвольної війни 1648–1657 рр. під проводом Б. Хмельницького. Гайдамаки діяли на зразок парти-

занських загонів. У неприступних місцях створювали табори, де зберігалися зброя та провіант. З'являлися гайдамаки переважно навесні і діяли до осені. Гайдамацький загін зазвичай нараховував 200–300 повстанців. Напади були заздалегідь підготовлені розвідкою, яку вели гайдамаки, переодягнуті у старців, крамарів тощо. У гайдамацьких загонах об'єднувалися переважно укр. селяни, бідніша частина запорізьких козаків – сірома (го-лота), наймити, міщани-ремісники. Брالی участь у Г. р. також білоруські, молдавські, польські селяни, збігли російські селяни, солдати, донські козаки, які оселялися в Правобережній Україні. Ватажками гайдамацьких загонів здебільшого були запорізькі козаки. Перше велике гайдамацьке повстання спалахнуло 1734 р. В той час поширилися чутки, що російське військо, яке разом із козаками Лівобережжя і Запоріжжя вступило на територію Польщі, аби підтримати обрання на польський престол Августа III, нібито мало допомогти населенню Правобережної України визволитися від польсько-шляхетського гніту і возз'єднатися з Лівобережжям. Повстання охопило все Правобережжя. Очолив повстання сотник надвірних козаків князів Любомирських у Шаргороді (нині смт Вінницької обл.) – Верлан, який оголосив себе “наказним козацьким полковником”. Верлан поширив чут-

ки, що одержав іменний указ російської цариці, в якому нібито наказувалося знищувати шляхту, і привів свій загін до присяги царському урядові. Він установив серед повстанських військ дисципліну, запровадив козацькі компути (реєстри), призначав сотників, ротмістрів, поручиків. Одночасно діяли повстанські зағони М. Гриви, Г. Голого, Жили, Г. Медвідя, Писаренка та ін. Гайдамаки звільнили Жванець, Броди, Збараж, обложили Кам'янець-Подільський, з'явилися під Львовом. Лише наприкінці 1738 р. російські та польські війська за допомогою зрадника С. Чалого після запеклих боїв розбили основні сили повсталих та примусили частину гайдамацьких загонів відступити у Молдавію, а іншу – припинити на деякий час збройну боротьбу. Верлан утік до Молдавії, Грива і Медвідь – на Запоріжжя. Видатним гайдамацьким ватажком у 30–40-х рр. 18 ст. був Г. Голий, який убив колишнього гайдамацького ватажка-зрадника С. Чалого. В 1750 р. Г. р. знову охопив Брацлавщину, Київщину і Поділля. Гайдамацькі зағони очолили О. Письменний, М. Сухий, П. Таран, М. Тесля та ін. Повсталі, розгромивши польські зағони, здобули Умань, Вінницю, Чигирин, Фастів і Терехтемирів. Повстання тривало до зими 1750 р. і було придушене спільними зусиллями польських та російських військ. Проте боротьба

гайдамаків не припинялася. Найбільшого розвитку Г. р. набрав 1768 р., коли у Правобережній Україні спалахнуло велике національно-визвольне повстання – Коліївщина. Безпосереднім приводом для повстання стала поява в Правобережжі російських військ, які вели боротьбу з військовими загонами Барської конфедерації 1768 р. Укр. населення сприйняло прихід царських військ як допомогу в боротьбі проти польської влади. Одним з ідейних натхненників та організаторів повстання став ігумен Мотронинського монастиря М. Значко-Яворський. Очолив повстання запорожець М. Залізняк. В урочищі Холодний Яр поблизу Чигирин М. Залізняк зібрав гайдамацький загін, який у травні 1768 р. здобув Жаботин, Смілу, Черкаси, Корсунь, Канів, Лисянку. 10.VI.1768 р. гайдамаки М. Залізняка разом із загоном надвірних козаків на чолі із сотником І. Гонтою, який приєднався до них, зайняли Умань. Одночасно на Київщині і Брацлавщині діяли повстанські загоони І. Бондаренка, А. Журби, С. Неживого, М. Швачки. Повстання і на цей раз було жорстоко придушене. 27.VI.1768 р. гайдамацький табір під Уманню оточили російські війська. Одночасно з російськими частинами діяла і польська армія. Після короткої сутички повсталі були змушені здатися. У полон потрапили М. Залізняк, І. Гонта та ін.

ватажки повстання. Протягом липня–серпня було розгромлено більшість гайдамацьких загонів. Учасників повстання жорстоко покарали.

Незважаючи на поразку, Г. р. відчутно похитнув польське панування в Україні, послабив національне гноблення, відіграв велику роль у формуванні національно-визвольних традицій укр. народу. Г. р. ослабив польсько-шляхетську державу, яка внаслідок магнатсько-шляхетської анархії переживала внутрішню кризу. У 1793 р. Правобережна Україна була приєднана до Росії. Героїчна боротьба гайдамаків за національне визволення свого народу знайшла відображення у народних думках, піснях. Коліївщина 1768 р. оспівана Т. Шевченком у поемі “Гайдамаки”. Характеризуючи гайдамаків як борців “за святую правду-волю”, Т. Шевченко у поемі “Холодний Яр” рішуче виступив проти реакційної дворянсько-поміщицької концепції гайдамаччини як розбійницького руху. Г. р. 30–40-х рр. 18 ст. укр. письменник І. Карпенко-Карий присвятив драму “Сава Чалий”.

ГАЛАГАН Григорій Павлович (3(15).VIII.1819–13(25).IX.1888) – відомий укр. громадський діяч. Походив зі старовинного козацького роду на Чигиринщині (див.: *Галагани*). Володів великими маєтками на Полтавщині і Чернігівщині. Був особисто знайомий і листувався з Т. Шевченком,

М. Максимовичем, П. Кулішем, В. Антоновичем. У 1857 р. видав збірник “Южноруські пісні з голосами”. Відкрив у с. Сокиринцях першу в Україні селянсько-позикову ощадну касу, створив музей укр. народного побуту. З 1882 р. Г. – член Державної ради, де відстоював інтереси укр. селян. 1871 р. заснував у Києві приватний навчальний заклад – колегію Павла Галагана. За ініціативою і з матеріальною допомогою Г. було відкрито гімназію в Прилуках (1874), ремісничі училища в Ічнянському і Прилуцькому повітах, ряд народних шкіл. У 1873–1875 рр. Г. очолював Південно-Західний відділ Російського географічного товариства. Матеріально підтримував журнал “Киевская старина” та інші укр. видання, дбав про розвиток укр. архітектури, хорового мистецтва й театру. Автор цінних наукових фольклорних та етнографічних праць – “Описание малорусских вертепных драм с приложением нот” (1861), “Южнорусские песни с голосами” (1875).

ГАЛАГАНИ – укр. поміщики, власники великих земельних маєтностей у Лівобережній Україні 18 – поч. 20 ст. Походили з укр. козацької старшини.

Гнат Іванович Г. (р. н. невід. – 1748) – чигиринський (1709–1713) і прилуцький (1714–1739) полковник. Брав участь у Північній війні 1700–1721 рр. Очолюючи компанійський полк,

допомагав царському військові 14(25).V.1709 р. зруйнувати Запорізьку Січ. Дістав від Петра I значні земельні маєтності.

Григорій Гнатович Г. (1716–1777) – прилуцький полковник (1739–1763 рр.). Дістав від гетьмана К. Розумовського універсали на м. Ічню (нині Чернігівської обл.) і ряд сіл. Був власником понад 4 тис. кріпаків.

ГАЛИЦЬКА БІТВА 1914 – одна з найбільших битв у початковий період Першої світової війни (1914–1918) між російськими та австро-угорськими військами на Південно-Західному фронті з 18.VIII по 21.IX. З боку російської армії брало участь близько 700 тис. осіб, з боку австро-угорської армії – близько 830 тис. осіб. Російські війська завдали охоплюючих ударів з півночі і сходу на 450-кілометровому фронті. Г. б. мала кілька етапів. Під час Люблінсько-Холмської операції російські війська в битві 18–19.VIII змушені були відійти до Любліна, Холма та Володимира-Волинського. У Галицько-Львівській операції російська армія в битвах 26–28.VIII на р. Золотій Липі і 29.VIII–1.IX на р. Гнилій Липі розбила австро-угорців і вступили в Галич (2.IX) та Львів (3.IX). У Городоцькій битві 6–11.IX було розбито австро-угорські війська, яким, проте, вдалося відійти за р. Сян. Російські війська вийшли на р. Дунаєць, обложили фортецю Пере-

мишль. У Г. б. австро-угорська армія втратила 325 тис. осіб, у т. ч. близько 100 тис. полоненими, російська армія – близько 230 тис. осіб. Російські війська зайняли Галичину і створили умови для просування в Угорщину. Внаслідок Г. б. стратегічні плани держав австро-німецького блоку зазнали краху, що примусило ці держави для розширення своєї коаліції втягнути до блоку Болгарію і Туреччину.

ГАЛИЦЬКЕ НАМІСНИЦТВО – адміністративний орган для управління Галичиною з центром у Львові, утворене Австрією 1849 р. на базі губерньського управління, що існувало з 1772 р. Г. н. очолював призначений імператором (царем) із польських аристократів намісник, який був повновладним начальником краю і підпорядковувався лише центральним імперським установам у Відні. Місцевими виконавчими органами Г. н. були повітові староства, очолювані старостами. З розпадом Австро-Угорської монархії в листопаді 1918 р. Г. н. було ліквідоване.

ГАЛИЦЬКИЙ КРАЙОВИЙ СЕЙМ – формально представницький орган Галичини, а по суті – установа австрійського уряду для внутрішнього “самоврядування” Галичини. Сейм (існував 1861–1914 рр.) мав лише право давати пропозиції щодо оголошення державних законів і розпоряджень у краю,

розв’язував дрібні господарські справи, здійснював нагляд за місцевими органами “самоврядування”, формально мав право контролювати діяльність намісника. Вибори до сейму (161 депутат) проводилися по куріях на підставі австрійської конституції, яка забезпечувала місця польським (переважно) і укр. поміщикам, капіталістам та вищому духовництву, а також деяким службовим особам, що входили до сейму за посадою. На чолі сейму стояв крайовий маршалок, якого призначав із депутатів австрійський імператор. Депутатів обирали на 6 років. Сейм звичайно збирався один раз на рік у Львові. Виконавчим органом сейму був відділ крайовий. Г. к. с. і його бюрократичний апарат проводили політику соціального та національного гноблення трудящих Галичини.

ГАЛИЦЬКО-БУКОВИНСЬКЕ ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРСТВО – тимчасова адміністративно-територіальна одиниця, створена царським урядом наприкінці 1914 р. на окупованих російськими військами землях Галичини, Буковини і Посання з центром у Чернівцях. Існувала протягом 1914–1917 рр. Поділялася на Львівську, Перемиську, Тернопільську і Чернівецьку губернії. Очолювали Г.-Б. г.-г. російські військові генерал-губернатори Г. Бобринський (1914–1915) і Ф. Трепов (1916). Одним з основних зав-

дань російської окупаційної адміністрації стало нищення українства в усіх його проявах – політичному, релігійному і культурному. Проводячи цілеспрямовану антиукр. політику, російські окупаційні власті закривали укр. школи, періодичні видання, друкарні. Було заборонено продавати і брати в бібліотеках книжки укр. мовою, вводилися обмеження на вживання укр. мови і робилися спроби запроваджувати в школах викладання російською мовою. За постановою російського генерал-губернатора відбувалися масові депортації укр. інтелігенції вглиб Росії. В перші місяці окупації заарештовано 1200 і вислано 578 осіб. Особливо сильних репресій зазнала Укр. греко-католицька церква, сотні священників якої було депортовано до Росії. 2.IX.1914 р. заарештовано і вивезено спочатку до Курська, а пізніше – до Суздальської тюрми митрополита А. Шептицького. У червні 1915 р., відступаючи, російські війська взяли заложниками близько 700 провідних укр., єврейських і польських діячів. Російський політик П. Мілюков, виступаючи у Державній думі, розцінив політику російської адміністрації у Г.-Б. г.-г. як “європейський скандал”. Наприкінці літа 1916 р. Г.-Б. г.-г. очолив генерал Ф. Трепов. Край було поділено на дві губернії – Чернівецьку (губ. Лігін) і Тернопільську (губ. І. Чарториж-

ський). 22.IV.1917 р. крайовим комісаром Г.-Б. г.-г. з правами генерал-губернатора Тимчасовий уряд призначив Д. Дорошенка. В серпні 1917 р. внаслідок відступу російських військ із західноукр. земель Г.-Б. г.-г. ліквідоване.

“ГАЛИЦЬКО-РЕСЬКА МАТИЦЯ” – культурно-освітнє товариство в Галичині, засноване 16.VII.1848 р. у Львові. Основною метою “Г.-Р. м.” було проведення просвітницької та видавничої діяльності, а також розвиток шкільництва на західноукр. землях, боротьба за поширення шкіл із викладанням рідною мовою. Зразком для його створення були “Матиці” інших слов’янських народів, насамперед чехів та словаків. Першим головою “Г.-Р. м.” став М. Куземський. З початком 60-х рр. 19 ст. керівництво товариства опинилося в руках А. Петрушевича, Я. Головацького, Б. Дідицького, які були виразниками ідей москвофільства і заперечували існування українського народу, відкидали вживання укр. мови, а замість неї запроваджували “язичі”. За соціальним складом і суспільно-політичними поглядами членів “Г.-Р. м.” була різнорідною, проте її діяльність відіграла позитивну роль у розвитку укр. культури в Галичині. Видавнича діяльність “Г.-Р. м.” була особливо активною до середини 80-х рр. До цього часу стараннями товариства було видано понад 80 книжок, серед яких

переважали роботи загальноосвітнього змісту, праці з ремесла, сільського господарства, педагогіки, шкільні підручники, серед яких була і “Читанка” М. Шашкевича. Літературним органом “Г.-Р. м.” був видаваний “язичієм” “Науковий Сборник” (1865–1868), згодом “Літературний Сборник” (1869–1873, 1885–1890), пізніше “Научно-Літературний Сборник” (1901–1906, 1908). З 2-ї пол. 80-х рр. товариство поступово втрачало свій вплив, занепадало й остаточно припинило існування в 30-х рр. 20 ст.

“ГАЛИЧАНИН” – 1) літературно-художній збірник, що виходив 1862–1863 рр. у Львові за ред. Я. Ф. Головацького та Б. А. Дідицького. Друкувався укр. мовою і т. зв. “язичієм”. У збірнику вміщувалися твори О. Я. Кониського, літературно-наукові розвідки Я. Ф. Головацького, М. О. Максимовича, статті про культуру слов’янських народів;

2) науково-популярний журнал, що видавався 1867–1870 рр. як додаток до “московільської” газети “Слово”. Редактор – Б. А. Дідицький. В журналі друкувалися статті з історії України, поезії С. І. Воробкевича, К. М. Устияновича, а також твори І. С. Тургенєва, І. А. Крилова, Ф. І. Тютчева;

3) громадсько-політична щоденна газета “московільського” напрямку. Видавалася 1893–1914 рр. у Львові.

ГАЛИЧИНА – історична територія, що охоплювала частину західноукр. і польських земель, які в кінці 18 – на поч. 20 ст. перебували під владою Австро-Угорської імперії. Г. охоплювала територію нинішніх Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської (а до 1848 р. – також територію нинішньої Чернівецької) областей України, Жешувського та більшої частини Краківського воєводства (Польща). Загарбавши під час 1-го поділу Польщі (1772) західноукр. і частково польські землі, Австрія штучно об’єднала їх в одну провінцію під назвою “Королівство Галичини і Лодомерії”. Отже, Г. складалася із двох частин – Східної Г., населеної українцями, і Західної Г., населеної поляками.

Східна Г. – корінна і споконвічна укр. земля, а її населення – невід’ємна частина укр. народу. На території Східної Г. жили східнослов’янські племена – дуліби і білі хорвати. У 12 ст. тут були Галицьке, Звенигородське, Перемишльське і Терехівське удільні князівства. У 13 ст. вони об’єдналися у Волинсько-Галицьке князівство. Міжусобна боротьба удільних князів і бояр у кінці 13 і 1-й пол. 14 ст. призвела до знесення Волинсько-Галицького князівства, яке стало об’єктом суперництва між Угорщиною і Польщею. У 1349 р. польські феодали почали і 1387 р. завершили загарбання більшої частини Волинсько-Галицького

князівства, поділивши її на т. зв. землі (округи) – Галицьку, Львівську, Перемишльську, Сяноцьку, Холмську, Белзьку на чолі з королівськими намісниками – старостами. В середині 15 ст. Галицька, Львівська, Перемишльська і Сяноцька землі були об'єднані в Руське воєводство з адміністративним центром у Львові. Більшість місцевих укр. світських та церковних феодалів після Берестейської церковної унії 1596 р. спольщилися та покатоличилися. Разом з усім укр. народом населення Східної Галичини брало активну участь у Визвольній війні укр. народу 1648–1657 рр., у селянських повстаннях і виступах опришків 16 – 1-ї пол. 19 ст. Перебуваючи під іноземним гнітом, укр. населення Східної Г. не поривало єдності з укр. народом. Чимало вихідців зі Східної Г., щоб позбутися шляхетської сваволі, йшли на Запорізьку Січ. Уродженцем Східної Г., зокрема, був П. К. Сагайдачний – гетьман укр. козацтва. У 1772 р. Східна Г. була загарбана Австрією. Промисловість Східної Г. тільки зароджувалася, ремесла занепадали. Промислові вироби (грубе полотно, сукно мануфактур Львова, Самбора) насилу знаходили збут за кордоном. Вартість товарів, що ввозилися, в 10 разів перевищувала вартість товарів, які вивозилися. Східна Г. поступово перетворювалася на аграрний придаток Австрійської імпе-

рії. Тут розгорнувся рух опришків, які вели партизанськими методами боротьбу з поміщиками. У 1848 р. почалася буржуазна революція, яка охопила ряд європейських країн, у т. ч. й Австрію. Австрійський уряд змушений був у квітні 1848 р. видати закон про скасування панщини. Створена укр. буржуазією та уніатським духівництвом Головна руська рада підтримувала політику Габсбургів. Селянська реформа 1848 р. визначила розвиток капіталізму у сільському господарстві пруським шляхом. Селяни за своє “звільнення” повинні були сплатити протягом 40 років викуп 224 млн флоринів. Поміщицьке землеволодіння зберігалось повністю; за поміщиками залишилось 41,1 % усієї землі. Вони захопили майже всі пасовиська та ліси. Колоніальне становище Східної Г. у складі Австро-Угорщини негативно впливало на розвиток промисловості. На поч. 20 ст. в Східній Г. було 600 невеликих фабрик і заводів із 40 тис. робітників і кілька десятків тис. реміничо-кустарних підприємств, де працювало близько 150 тис. осіб. В економіці Східної Г., зокрема у нафтовій промисловості, панували іноземні капіталісти (австрійські, німецькі, французькі, англійські та американські). З 80-х рр. 19 ст. почалася широка еміграція трудящих мас у США, Канаду, Південну Америку, сезонні виїзди десятків тисяч гали-

чан на заробітки до Німеччини, Данії та ін. країн. За перше 10-річчя 20 ст. з Г. емігрувало до Америки понад 244 тис. осіб. Після революції 1848 р. австрійський уряд передав управління польським поміщикам, які разом із польською буржуазією і католицьким духовництвом заправляли Галицьким крайовим сеймом. Польські депутати представляли Г. в австрійському парламенті, вірно служачи австро-угорській монархії. Серед укр. населення Г. 76 % були неписьменні.

Велику роль у розвитку національно-визвольного руху, в пробудженні самосвідомості трудящих мас Східної Г. відіграли укр. передові діячі на чолі з великим поетом І. Франком, письменниками-демократами М. Павликом, О. Терлецьким та ін., які відстоювали інтереси народних мас, виступали за возз'єднання укр. народу.

Під час Першої світової війни Східна Г. була ареною запеклих боїв між російською та австро-німецькою арміями. У вересні 1914 р. російські війська зайняли Східну Г. Влітку 1915 р., після того, як німецькі війська прорвали фронт, російська армія відступила до Тернополя. В період розпаду Австро-Угорської імперії на землях Г. і Буковини було створено Західноукр. Народну Республіку. Однак у липні 1919 р. територія Г. була окупована польськими військами. Період польської окупації (1921–

1939) характеризується активною полонізацією і колонізацією краю, утисками укр. громадсько-політичного життя. Возз'єднання Західної України з УРСР на підставі пакту Молотова–Ріббентропа стало подією, яка поклала початок возз'єднанню укр. народу в єдиній Укр. державі.

“ГАЛИЧИНВ І ЛОДОМЕРІЇ КОРОЛІВСТВО” – штучна назва, яку застосовував австрійський уряд до Галичини після її загарбання 1772 р. Австрією.

“ГАЛИЧО-РЕСЬКИЙ ВІСНИК” – політична газета, яку видавав австрійський уряд для Галичини. Виходила в 1849–1850 рр. у Львові тричі на тиждень. Друкувалася кирилицею. Редактором “Г.-Р. в.” був М. Устиянович. У газеті публікувалися офіційні матеріали, хроніка політичних подій, художні твори. Деяку позитивну роль відігравала газета у поширенні загальноосвітніх знань. Із лютого 1850 р. замість закритого “Г.-Р. в.” почав видаватися “Вісник для русинів Австрійської держави” (Відень, 1850–1866). У “Віснику...” та в додатках до нього (“Отечественный сборник” та ін.) було опубліковано низку оповідань і віршів М. Устияновича, А. Могилиницького, О. Духновича, переклади зі слов'янських літератур.

ГАЛЯТІВСЬКИЙ Іоанікій (р. н. невід. – 12.I.1688) – укр. письменник, громадсько-політичний і церковний діяч 17 ст.

Родом з Волині. Освіту здобув у Києво-Могилянській колегії, де згодом був ректором (1657–1665). У 1668–1688 рр. Г. – ігумен, а згодом архімандрит Слеського Успенського монастиря у Чернігові. Видатний промовець, автор збірок проповідей та оповідань: “Ключ розумення...” (Київ, 1659, 1660; Львів, 1663 і 1665), “Наука, або способ зложення казання” (1659), “Небо новое” (три видання – 1665, 1677, 1699, останнє у Могильові, Білорусія), “Скарбниця потребная” (1876), полемічно-публіцистичних трактатів, написаних тодішньою укр. книжною і польською мовами, тощо. Видав польською мовою полеміко-богословські трактати: “Лебедь з перами своїми” (1675; за ін. даними – 1679), “Азбука різним еретикам” (1681), “Алькоран Магометів” (1683), в яких обстоював необхідність збройного захисту слов’янських народів від турецько-татарських загарбників. Виступав проти Ватикану та унії (брошура “Розмова білоцерківська”, 1676).

ГАМЧЕНКО Сергій Свиридович (1859–1934) – укр. археолог, віце-президент Всеукр. археологічного комітету. Нар. у містечку Ратному (нині смт Волинської обл.). У 1886–1903 рр. провадив розкопки на Житомирщині. В 1909–1913 рр. за дорученням Археологічної комісії досліджував пам’ятки трипільської культури в басейні Південного

Бугу. В 1924–1926 рр. розкопками в с. Колодяжному і с. Войцехівці (нині с. Колосівка Полонського р-ну Хмельницької обл.) поклав початок вивченню пам’яток городсько-усатівського типу на Поліссі. Значний внесок у дослідження черняхівської культури зробив розкопками могильників у Масловому (нині Шполянського р-ну Черкаської обл.) та ін. Проводив археологічні дослідження також у Києві та в районі будівництва Дніпрогесу. Опрацював методіку археологічних польових дослідів і створив власну школу дослідників. Найважливіші праці – “Житомирський могильник” (1887), “Археологічні першоджерела, способи їх реєстрації та засоби охорони” (1925), “Спостереження над даними дослідів трипільської культури” (1927), “Житомир за першоджерелами передісторичної археології” (1930).

ГАНЖА Іван (р. н. невід. – вересень 1648) – укр. військовий діяч, уманський полковник (1648), сподвижник Б. Хмельницького. За деякими даними – татарин за походженням. Учасник козацьких походів на Чорне море. Напередодні Визвольної війни 1648–1657 рр. служив у надвірному війську польського магната О. Конєцпольського. На початку народного повстання перейшов на бік повстанського війська. В ніч з 23 на 24.IV (з 3 на 4.V).1648 р., напередодні битви під Жовтими Водами, за дорученням Б. Хмель-

ницького переконав реєстрових козаків (4 тис. осіб) у Кам'яному Затоні на Дніпрі (поблизу нинішнього села Дніпрово-Кам'янки Верхньодніпровського р-ну Дніпропетровської обл.) приєднатись до укр. армії. Учасник Корсунської битви 1648 р. Після перемоги у Корсунській битві 1648 р. Г. із загоном козаків за наказом Б. Хмельницького вирушив на Уманщину, де очолив повстання проти польської шляхти, визволивши Умань, Тульчин та ін. міста. Влітку 1648 р. був призначений уманським полковником. Героїчно загинув у Пилявецькій битві 1648 р.

ГАРД – 1) дерев'яні (частокільні), рідше кам'яні, перегородки для ловлі риби або затримання її в ріках і озерах. В Г. роблять спеціальні проходи, заставлені прядивними, лозовими або іншими кулями, в які риба і потрапляє. Г. широко застосовувалися запорожцями в 17–18 ст. на Дніпрі і Південному Бугу. За право споруджувати Г. велася боротьба між польською шляхтою і запорізькою старшиною;

2) назвою Г. іноді в Україні у 17–18 ст. позначали також риболовний завод, дерев'яну греблю або дерев'яну (частокільну) споруду на суші.

ГАРКЕША Семен Іванович (бл. 1739 – р. см. невід.) – ватажок повстанських загонів в Україні в 70–80-х рр. 18 ст. Нар. в с. Березані (нині Гомельської

обл. Білорусі) в сім'ї кріпака І. Миколаснка. З 9 років жив на Запорізькій Січі, де й дістав прізвисько Гаркуша. Під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. у складі запорізького війська брав участь у походах на Очаків і Хаджибей. Є дані, що Г. був знайомий з І. Гонтою і брав участь у Коліївщині. На поч. 70-х рр. 18 ст. організував повстанський загін, на чолі якого вчинив ряд нападів на поміщицькі маєтки в Слобідській, Лівобережній і Правобережній Україні. Влітку 1773 р. був засланий на каторгу в м. Таганрог. У 1776 р. втік із каторги та організував із запорізької сіроми повстанський загін. У 1778 р. його було заарештовано у м. Ромнах (нині Сумської обл.), але через рік він утік із тюрми. Повстанський загін, очолений Г., зробив ряд удалих нападів на поміщицькі маєтки в Правобережній та Лівобережній Україні і Білорусі. 1783 р. в м. Ропську (нині Білорусь) Г. знову потрапив до рук влади. Але невдовзі йому втретє вдалося втекти з тюрми та організувати повстанський загін. 17(28).ІІ.1784 р. в Ромнах був заарештований і після жорстокого катування засланий на довічну каторгу в м. Херсон.

ГАРКЕША Филон (рр. н. і см. невід.) – полтавський полковник (1658–1670, з перервами). Походив із Бихова у Білорусі. З юнацьких років перебував

на Запоріжжі, згодом служив у реєстровому козацькому війську. Навесні 1648 р. перейшов на бік Б. Хмельницького. Учасник Жовтоводської і Корсунської битв 1648 р. Влітку 1648 р. за наказом гетьмана разом із Н. Небабою, М. Гладким, Кривошапокою вів боротьбу проти польсько-литовських військ у північноукр. землях і Білорусі. У грудні 1648 р. козаки на чолі з Г. взяли в облогу Бихів, а в 1649 р. здобули Мозир, Гомель і Пінськ. У липні 1649 р. спільно з С. М. Кричевським обороняв укр. землі від литовських військ під командуванням Я. Радзивілла. В 1654 р. у складі укр. посольства перебував у Москві. Був призначений наказним полковником полтавським. 1656 р. їздив із дипломатичною місією до Варшави. У червні 1657 р. командував козацьким військом на Волині. Підтримував політику гетьмана І. Виговського. Брав участь у придушенні заколоту Пушкаря і Барабаша 1657–1658 рр. Дальша його доля невідома.

ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОР – у Російській імперії з 1775 р. високий урядовець у цивільній і військовій адміністрації царської Росії, який здійснював нагляд над кількома губерніями або виконував спеціальні завдання. До губернської реформи 1775 р. звання Г.-г. було почесним. Так, перших губернаторів, призначених на поч. 18 ст. в Петербурзьку, Київську, Азовську губер-

нії, називали Г.-г. Здебільшого Г.-г. був одночасно й командувачем військ військового округу. З 1708 р. очолювали органи колоніальної адміністрації в Київській губернії (перший – М. Леонтєв). У цей період цивільна влада належала гетьманському правлінню, а Г.-г. здійснював нагляд за військовими справами й обороною кордонів. Київський Г.-г. мав повноваження вести переговори з Кримським ханством, Туреччиною і Польщею. Після проведення Катерини II в 1775 р. губернської реформи влада Г.-г., особливо в колоніальних володіннях Росії, набула характеру військової диктатури. Від початку 18 ст. Г.-г. називали воєвод, що командували російськими військами в Україні, але мали, зокрема в Києві, вплив і на цивільні справи. Будучи главою всієї військової, адміністративної, судової і фінансової влади, Г.-г. мав практично необмежені повноваження. Призначався царем. Як правило, на посаду Г.-г. призначалися найбільш реакційні і шовіністично настроєні російські генерали. 1764 р. під час скасування гетьманату президентом Малоросійської колегії і Г.-г. Малоросії був призначений П. Рум'янець. Це генерал-губернаторство із центром у Києві після скасування полків на поч. 1780-х рр. охоплювало Київське, Слобідсько-Укр. (Харківське), Новгород-Сіверське і Чернігівське на-

місництва. 1797 р. було створене Новоросійське генерал-губернаторство, яке до 1874 р. об'єднувало Херсонську, Таврійську та Катеринославську губернії, до 1842 р. також Чорноморське Військо на Кубані, а в 1816–1874 рр. – і Бессарабію. Скасоване 1797 р. під час заміни намісництва на губернії, Малоросійське генерал-губернаторство було відновлене 1802 р. з осередком у Полтаві – до 1834 р. 1831 р. було створено генерал-губернаторство Київське, Подільське і Волинське. Після скасування Малоросійського генерал-губернаторства на Лівобережжі 1835 р. створено генерал-губернаторство Харківське, Полтавське і Чернігівське з центром у Харкові. Після недовгочасного скасування у 50–60-х рр. окремих генерал-губернаторств, 1879 р., у зв'язку з посиленням активності революціонерів, Україна знову була поділена між трьома “тимчасовими” Г.-г. з правами головнокомандувачів воєнного часу – в Одесі, Харкові і Києві. Київське генерал-губернаторство існувало до революції 1917 р. В 1905 і 1906 рр. для боротьби з революційним рухом призначали тимчасових Г.-г., підпорядкованих командувачам військових округ (зокрема в Катеринославі, Донбасі, Харкові, Одесі). Титул Г.-г. мав Д. Дорошенко, призначений 1917 р. Тимчасовим урядом на пост крайового комісара Галичини і Буковини. В різний час в Україні

функції Г.-г. виконували відомі своїми антиукр. заходами Д. Бібіков та Г. Бобринський.

ГЕНЕРА́Л-ГУБЕРНА́ТОРСТВО – в Російській імперії у 1775–1917 рр. велика адміністративно-територіальна одиниця, до складу якої входила одна або кілька губерній. Створювалося російським урядом переважно для боротьби з національно-визвольним рухом поневолених народів або у воєнний час. У Г.-г. фактично запроваджувався стан військової диктатури. На чолі Г.-г. стояв генерал-губернатор. 1764 р., після ліквідації гетьманства, у Лівобережній Україні було створено Малоросійське Г.-г., яке протягом 1764–1782 рр. очолював П. Рум'янцев. В Україні у різний час існували Харківське (1775–1796) з Харківською і Воронежською губерніями, Київське (1832–1914) з Київською, Волинською і Подільською губерніями, Новоросійське з Катеринославською, Таврійською і Херсонською губерніями та ін. Г.-г. створювалися також на час запровадження воєнного стану, зокрема під час революційних подій, тощо. Так, із 17.VI.1905 р. до грудня 1908 р. існувало тимчасове Одеське Г.-г.; на території Галичини та Буковини, зайнятих російськими військами, в 1914–1917 рр. – тимчасове військове Г.-г. Галичини.

ГЕНЕРА́ЛЬНА ВІЙСЬКО́ВА КА́НЦЕЛЯ́РІЯ – найвища центральна установа гетьман-

ської адміністрації в Україні 17–18 ст. Створена Б. Хмельницьким під час Визвольної війни укр. народу 1648–1657 рр. Гетьман через Г. в. к. здійснював управління військовими, адміністративними, судовими і фінансовими справами держави. Г. в. к. підпорядковувалася гетьману; а безпосередньо керував її діяльністю генеральний писар. У ній зосереджувалося військове, адміністративне, судове, фінансове управління, вирішувалися спори про належність до козацтва, складалися гетьманські універсали, розглядалися повідомлення полкової та сотенної старшини, справи міст тощо. До складу Г. в. к. входила вся генеральна старшина, крім генерального судді. Здійснювала нагляд за рішеннями Генерального військового суду з кримінальних і політичних справ. Усе діловодство велося укр. мовою. Генеральному писареві підпорядковувались військові канцеляристи (здебільшого сини вищих укр. урядовців). Місцем перебування канцелярії була гетьманська резиденція (в різні часи – Чигирин, Гадяч, Батурин, Глухів). З 28.XI.1720 р. указом Петра I була позбавлена фінансових і судових функцій. З 1722 р. діяльність Г. в. к. контролювалась Малоросійською колегією. В 1727–1734 рр. за гетьманства Д. Апостола знову підпорядковувалася гетьману. Після його смерті була реорганізована у Правління

гетьманського уряду. За гетьмана К. Розумовського знову відновлена і функціонувала до остаточної ліквідації російським урядом гетьманства 10(21).XI.1764 р.

ГЕНЕРАЛЬНА ВІЙСЬКОВА РАДА – найвищий державний і політичний орган у часи Гетьманщини протягом 1648–1750 рр. Скликалася для обрання гетьмана або вирішення важливих державних, політичних, військових і судових питань, обговорювала зовнішньополітичні справи. Г. в. р. скликалася окремими універсалами гетьмана. Брати участь у раді мали всі козаки, іноді делегації від міщан в окремих випадках – селяни (т. зв. чорна рада). Учасники ради ставали в коло, в центрі якого стояв гетьман зі старшиною. Число присутніх могло доходити до кількох тисяч. Постійного місця проведення Г. в. р. не існувало. Найчастіше рада збиралася на р. Росаві (Київщина) та в м. Переяславі. Наприкінці 17 ст. вплив її на державне життя України послаблюється. Основні функції переходять до ради старшини. На поч. 18 ст. Г. в. р. збиралася лише для затвердження рішень, які вже прийняли гетьман і генеральна старшина. В лютому 1750 р. відбулась остання Г. в. р., на якій проголошено гетьманом України К. Розумовського.

ГЕНЕРАЛЬНА СКАРБОВА КАНЦЕЛЯРІЯ, канцелярія військового скарбу – найвищий

фінансовий орган гетьманської адміністрації в Лівобережній Україні. Діяв із перервами протягом 1723–1781 рр. На Г. с. к. покладалося збирання податків із населення, відання прибутками і видатками, військовими та ранговими маєтностями тощо. Г. с. к. також фінансувала адміністративно-військові установи, постачала продовольство і фураж компанійським (найманим) і козацьким полкам, сплачувала жалування старшині, наглядала за будівництвом укріплень, госпіталів тощо. Місцеперебування Г. с. к. – Глухів. На чолі Г. с. к. стояв генеральний підскарбій. Ліквідована указом Сенату в 1781 р.

ГЕНЕРАЛЬНА СТАРШВНА – вища державна адміністрація у Гетьманщині в 17–18 ст. Г. с. становила найближче оточення гетьмана. До складу Г. с. входили: генеральний обозний, генеральний суддя, генеральний писар, генеральний підскарбій, генеральний хорунжий, генеральний бунчужний, два генеральних осавули. У козацькому війську Г. с. виконувала функції вищого командування. Формально посади Г. с. вважалися виборними, насправді ж, особливо з 2-ї пол. 17 ст., призначення на ці посади залежало передусім від гетьмана і царського уряду. Г. с. брала участь у Генеральній військовій раді, вирішувала найважливіші політичні, адміністративні та військові питання, прово-

дила дипломатичні переговори, відала фінансами і судовими установами, очолювала збройні сили Гетьманщини. Протягом 18 ст. права Г. с. у вирішенні державних справ України постійно обмежувалися заходами російського уряду. Посади Г. с. займали зазвичай представники найбагатших і найвпливовіших старшинських родин, які вже в кінці 17 ст. володіли селами із сотнями і навіть тисячами залежних селян. У міру обмеження російським царизмом державних прав України Г. с. втрачає свої функції. У 1783 р. Г. с. як адміністративний орган перестав існувати у зв'язку з остаточною ліквідацією царизмом автономії Лівобережної України. Згодом царський уряд надав сім'ям Г. с. права дворян.

ГЕНЕРАЛЬНЕ МЕЖУВАННЯ – точне визначення меж земельних володінь поміщиків, козацької старшини, купців, громад, державних селян, міст, церков та ін. установ, яке провадив царський уряд з 60-х рр. 18 до середини 19 ст. Перші спроби Г. м. були зроблені ще при Івані IV, а потім у 1681–1684, 1734, 1754 рр. У 1729–1730 рр. на Полтавщині і Чернігівщині проводилося т. зв. “Генеральне слідство про маєтності”. Козацька старшина доклала всіх зусиль, щоб закріпити у спадкове володіння землі, одержані нею в тимчасове та умовне тримання. Опір великих землевласників, які намагались

захопити якнайбільше державних земель, примітивність техніки межування, відсутність планів зумовили безуспішність ранніх спроб Г. м. Більш досконало та успішно відбувалося Г. м., почате 1765 р. Для задоволення вимог панівних класів, що намагалися закріпити у спадкове володіння загарбані селянські, козацькі, громадські землі, а також державні землі, одержані ними в тимчасове та умовне володіння, царський уряд провів Г. м. у 34 губерніях, у т. ч. й в Україні. Здійснене за царським маніфестом 19(30).IX.1765 р. та урядовою інструкцією 1766 р., Г. м. ліквідувало звичаєве право вільної селянської земельної займанщини і закріпило за поміщиками та козацькою старшиною земельні маєтності, в т. ч. загарбані селянські і козацькі землі. Царський уряд під час Г. м. продав поміщикам за дешевими цінами чимало державних земель. Г. м., зокрема, скористалися укр. поміщики та козацька старшина, діставши у спадкове володіння значні земельні маєтності. Проведенням Г. м. керувала створена при сенаті межова експедиція, якій були підпорядковані губернські межові канцелярії та повітові межові контори. Внаслідок Г. м. було розмежовано понад 275 млн дес., виготовлено близько 200 тис. планів окремих земельних володінь, на підставі яких було складено повітові межові плани та губернські атласи.

Землеміри мусили визначити межі різних володінь і нанести їх на спеціальні плани. З цих планів складався “генеральний план” повіту, а на його підставі – атласи губерній. Крім польових журналів, планів і межових книг, землеміри складали економічні примітки, які мають велике значення для вивчення історії Росії й України. Незважаючи на те, що в пореформений період проводилися спеціальні межування землі, документи Г. м. були юридичною підставою в земельних відносинах аж до 1917 р. З документальних архівних матеріалів Г. м. велике наукове значення мають господарські описи землеволодінь, складені землемірами.

ГЕНЕРАЛЬНЕ СЛІДСТВО ПРО МАЄТНОСТІ – розмежування маєтностей між їхніми власниками у Лівобережній Україні 1729–1730 рр. для узаконення передачі в спадщину тимчасових володінь. Земельні володіння надавали гетьмани, а досить часто й полковники. Серед земельних володінь певну групу становили т. зв. рангові маєтності, які давали на посаду. У цих маєтностях із селян стягували різні натуральні і грошові збори на користь їхніх власників, а також на гетьманську, полкову і сотенну адміністрацію. Переходи селян у старшинських і монастирських маєтностях обмежувалися. Г. с. про м. було серйозним кроком на шляху поступового закріпачення селян. Після

ліквідації гетьманської влади в Україні царський уряд протягом 2-ї пол. 18 – 1-ї пол. 19 ст. проводив в інтересах дворянства генеральне межування.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ ВІЙСЬКОВИЙ СУД (Генеральний суд) – найвища судова установа Гетьманщини в 17–18 ст. Виник під час Визвольної війни укр. народу під проводом Б. Хмельницького 1648–1657 рр. Підпорядковувався безпосередньо гетьманові і за його розпорядженням розглядав справи осіб, що належали до генеральної або полкової старшини, а також справи про державні злочини проти Росії чи України, про вбивства, грабежі, підпали маєтків. Найважливіші справи (напр., злочини проти Укр. держави, невиконання розпоряджень гетьмана та ін.) та суд над генеральною військовою і полковою старшиною розглядалися у Г. в. с. членами генеральної старшини. Був найвищою апеляційною інстанцією для полкових і сотенних судів, здійснював нагляд за виконанням указів царя та універсалів гетьмана. Г. в. с. очолювали генеральні судді. Рішення Г. в. с. могло бути оскаржене у гетьмана. За гетьманства К. Розумовського складався із 12 членів – двох генеральних суддів і 10 виборних членів. Офіційно діяв до утворення намісництва (1782–1783), а фактично існував до 1790 р. Після скасування посади гетьмана (1764)

Г. в. с. було підпорядковано І Малоросійській колегії.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ МАЛОРОСІЙСЬКИЙ СУД – судовий орган в Україні у 1797–1831 рр. для розгляду важливих кримінальних і цивільних справ. Г. м. с. був апеляційною інстанцією для городових магістратів і ратуш, підкоморських і повітових земських судів. Створений за указом Павла I 1796 р. про встановлення на Лівобережній Україні судочинства й управління “сходственно правам и прежним обрядам в Малороссии”. До складу Г. м. с. входило двоє генеральних суддів і 10 засідателів, які обиралися дворянами на три роки. Г. м. с. був підпорядкований Сенатові. Перебував у Чернігові.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ ОПИС ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ 1765–1769 – перепис населення і господарств Лівобережної України. Метою перепису було запровадження в Україні нового, підвищеного державного оподаткування. У літературі відомий під назвами “Рум’янцевський опис Малоросії”, “Генеральний опис Малоросії”. 4(15).XI.1763 р. Катерина II підписала указ про перепис в Україні, відповідно до якого Сенат розробив інструкцію про порядок перепису. Здійснювався за розпорядженням малоросійського генерал-губернатора П. О. Рум’янцева з жовтня 1765 до 10(21).XI.1769 р. (його було припинено з початком російсько-турецької війни). Перепис, за

винятком Київського полку, не був закінчений. Для проведення перепису в кожному полку було створено спеціальну комісію на чолі з російським офіцером. Перепис проводився за чотирма формами. За першою описувалися міста і містечка; за другою – коронні, урядові та монастирські маєтки; за третьою – поміщицькі і старшинські маєтки; за четвертою – козацькі володіння. В переписі зазначалися: географічне положення населеного пункту, кількість дворів, чисельність населення, майнове становище кожної сім'ї; містились описи будівель, орної землі, лісу, сіножатей, городів, худоби; описи промислових підприємств: сукновалень, винниць, млинів, пасік тощо (із зазначенням розміру прибутків від них). У 2-й частині опису йдеться про заняття господарів і річні прибутки. Подекуди трапляються зведені таблиці про вік населення, розміри земельних володінь, грошових повинностей тощо. Окрему групу складають документи про підтвердження прав на володіння землею, маєтками та ін. (універсали, купчі записи на землю, ліси, сіножаті, двори, заповіти, дарчі записи про передачу майна, про обмін ґрунтів, колективні прохання козаків за 17–18 ст.). В них зосереджено відомості про землеволодіння, розвиток промисловості, соціально-економічну залежність селян. Перепис сприяв зміцненню

кріпацтва в Україні, закріплював за старшиною земельні володіння, на які вона не завжди мала юридичні документи, стверджував фактичну владу землевласників над селянами. Перепис, матеріали якого збереглися частково, подає відомості про 3,5 тис. населених пунктів. Він є надзвичайно цінним джерелом з історії соціально-економічних і суспільно-політичних відносин у Лівобережній Україні в 60-х рр. 18 ст.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ РЕЗИДЕНТ – посада, встановлена 30.VII (10.VII).1707 р. царським урядом з метою обмеження влади гетьмана і генеральної старшини та забезпечення політичних інтересів самодержавства у Лівобережній Україні. Першим Г. р. було призначено А. П. Измайлова. Г. р. повністю контролював зовнішні зносини України. Без згоди Г. р. гетьман не мав права проводити переміщення генеральної старшини і полковників, розпоряджатися старшинським землеволодінням, установлювати, стягувати і витрачати податки, карати на смерть старшину тощо. Крім того, Г. р. таємно сповіщав про зв'язки гетьмана і старшини, їхню відданість цареві тощо. Протягом 1734–1750 рр. Г. р. обіймав фактично посаду голови Правління гетьманського уряду, здійснюючи функції намісника царя в Україні. Посаду Г. р. було скасовано 1750 р.

ГЕРДАН – улюблена шийна прикраса жінок у Галичині, на

Буковині та Закарпатті у вигляді плескатого ланцюжка або ажурного комірця з різнокольорового бісеру. Г. прикрашаються також капелюхи чоловіків.

ГЕТЬМАНСЬКІ УНІВЕРСАЛИ – офіційні акти державної влади гетьманської України. Г. у. видавалися від імені гетьмана і містили в собі закони та розпорядження. Крім загальних універсалів для усього населення, були спеціальні, які стосувалися окремих установ, станів чи груп населення. Вони називалися також інструкціями, напр. П. Полуботка (1722), Д. Апостола (1730), К. Розумовського (1761–1763) – усі у справах судівництва. Були також Г. у. земельні – про надання землі козацькій старшині чи церквам і монастирям або ж про ствердження права власності у справі купівлі та спадщини. Охоронні та імунітетні Г. у. вилучали певних осіб з-під компетенції адміністративних і судових органів, беручи їх під протекцію гетьмана. Були ще військові й службові Г. у. та інструкції. Універсалами називалися також публічні акти-маніфести польських королів.

ГЕТЬМАНЩИНА (Гетьманська держава) – усталена у науковій літературі назва укр. національної держави, відновленої внаслідок Визвольної війни укр. народу під проводом Б. Хмельницького, що існувала впродовж 1648–1782 рр. Офіційна назва держави – Військо Запорізьке.

Царський уряд уникав уживання терміна Г. і в офіційних документах називав її Малоросією. Столицями Г. в різні часи були Чигирин, Гадяч, Батурин, Глухів. На початковому етапі існування Г. була номінально залежною від Речі Посполитої, а її територія обмежувалась Київським, Чернігівським та Брацлавським воєводствами. Однак фактично вона була незалежною, а влада її глави – гетьмана – поширювалася на значно більшу територію (частина Волині та білоруських земель). Державний устрій Г. на початковому етапі характеризувався наявністю власного військово-адміністративного управління, виборністю гетьмана, генеральної, полкової та сотенної старшини; єдиною податковою, судовою, фінансовою, військовою системою, наявністю дипломатичних зносин з іноземними державами тощо. Г. поділялася на 10 полків (адміністративно-територіальних одиниць): Київський, Ніжинський, Чернігівський, Полтавський, Гадяцький, Миргородський, Лубенський, Стародубський, Переяславський, Прилуцький. Полки, своєю чергою, поділялися на сотні, до 20 в кожному. Великі міста – Київ, Переяслав, Полтава та ін. – отримали привілеї самоуправління. Ними управляли магістрати та ратуші. Своєю структурою влада Г. була перехідною формою від республіканського до монархічного типу державної організації.

Верховним органом влади були три окремі інституції з дещо конкуруючими функціями: Генеральна військова рада, гетьман, Рада старшини. Генеральна рада була установою прямого народовладства, яка в 17 ст. в принципі представляла волю допущених до участі в державному управлінні груп укр. населення (козацтво). Деякі укр. гетьмани визнавали цей пріоритет Генеральної ради, інші його заперечували: Б. Хмельницький і, особливо, Самойлович та Мазепа. В їхній діяльності укр. гетьманат був формою влади, максимально наближеною до монархії, з виборним до кінця життя монархом – гетьманом. Старшинська рада дедалі більше нагадувала державну організацію, що розвивалася в бік своєрідних форм станового парламентаризму. Г. в 17–18 ст. була суспільним союзом, поділеним на нерівні за своїм правовим становищем у суспільстві і державі групи населення: козацький нобілітет (“старшина” чи “знатне товариство”), козацтво, міщанство, селянство, причому правову перевагу мали перші дві групи. Поділена на основі військової організації козацтва на полки і сотні, Г. створила в цих адміністративних одиницях систему місцевого управління, яка наслідувала засади організації центральної влади (полковник, полкова козацька рада і полкова старшинська рада у полку; сотник і сотенна стар-

шина в сотні). Виборний принцип проймав усі форми центральних і місцевих органів адміністрації та суду. Система управління Г., сформована у ході Визвольної війни укр. народу 1648–1657 рр., була узаконена російським урядом у т. зв. статтях (Березневі статті 1654, Переяславські статті 1659, Московські статті 1665 та ін.). Невдовзі після входження України під протекторат Росії царський уряд почав обмежувати автономію Г. Глухівські статті 1669 р. скасували право гетьмана на зовнішні стосунки. Російський уряд почав самочинно призначати гетьманів із наступним суто формальним їх утвердженням на козацькій раді та ін.

У 1663 р. Г. поділилася на лівобережну (під контролем Росії) та правобережну (під контролем Речі Посполитої). Цей поділ був закріплений умовами Андрусівського перемир'я 1667 р. На Правобережжі козацький полково-сотенний устрій проіснував до 1714 р. (з перервами). На Лівобережжі він зберігся до 1782 р. В 1722–1727 рр. було створено I Малоросійську колегію, що мала право контролювати дії гетьмана та уряду Г. Впродовж 1734–1750 рр. гетьманство було скасоване тимчасово, указом Катерини II від 10(21).XI.1764 р. – остаточно. Г. стала управляти II Малоросійська колегія, яку очолював П. Рум'янцев. У 1782 р. з утворенням Київського, Черні-

гівського та Новгород-Сіверського намісництва полково-сотенний устрій було скасовано. Г. перестала існувати.

ГІЗЕЛЬ Інокентій (бл. 1600 – 18(28).XI.1683) – укр. освітній і церковний діяч, учений-богослов, історик. Походив із Пруссії. В 1642 р. закінчив Києво-Могилянську колегію, згодом деякий час навчався за кордоном. За дорученням православного київського митрополита П. Могили керував Печерською друкарнею. У 1645–1650 рр. професор і ректор (з 1646) Києво-Могилянської колегії, де читав курси філософії, психології та ін. 1646–1656 рр. – ігумен Микола-Пустинського монастиря. З 1656 р. – архимандрит Києво-Печерської лаври. Брав активну участь у переговорах 1654 р. про приєднання України до Росії. Г. був одним з найосвіченіших діячів в Україні 17 ст. Л. Баранович називав його “Аристотелем”. Автор богословсько-етичного трактату “Мир з Богом людини” (1669), у якому висловив свої гуманістичні погляди. Трактат містить багато історичних і побутових відомостей з життя України 17 ст. Г. належить філософська праця “Твір про всю філософію” (1645–1647) та полемічний трактат “Правдива віра” (1668). З іменем Г. пов’язане редагування та видання друком “Києво-Печерського патерика” (1661 і 1678). Г. приписують авторство “Синописа” (1674) – першого

підручника історії України, що розповсюдився по всій Східній Європі та багато разів перевидавався до 1823 р. Але деякі дослідники заперечують його авторство. Помер у Києві.

ГІЛЬДІЇ (від нім. Gilde – корпорація, цех) – в широкому розумінні слова різні об’єднання (економічні, політичні, релігійні, оборонні та ін.) в період раннього середньовіччя в Західній Європі, створювані населенням для захисту життя, майна, віросповідання і свободи від посягань феодалів; пізніше у вузькому розумінні – об’єднання купців. В Україні Г. як обов’язкові купецькі об’єднання були організовані регламентом Головного магістрату від 16(27).I.1721 р., який установив дві Г.: – першу – для банкірів, знатних купців, міських лікарів, аптекарів, золотарів, сріблярів, іконописців і живописців, і другу – для дрібних торговців та ремісників. Маніфест Катерини II від 17(28).III.1775 р. поділив купецтво за майновим станом на три Г. До першої Г. належали купці з капіталом понад 10 тис. крб, до другої – з капіталом від 1 до 10 тис. крб, до третьої – від 500 до 1000 крб. Жалувана грамота містам 1785 р. підвищила найменший розмір капіталу для вступу в третю Г. до 1 тис. крб, а 1807 р. він був збільшений до 8 тис. крб. Купці першої і другої Г. звільнялися від сплати подушної податі і рекрутчини. Замість

подушної податі вони вносили 1 % гільдійського збору з капіталу, а замість відбування рекрутської повинності сплачували по 500 крб із рекрута, а також звільнялися від тілесних покарань. З їхнього середовища обиралися службові особи міського самоврядування, яке, однак, було поставлено під контроль та опіку місцевої царської адміністрації. З розвитком капіталізму в Росії роль Г. занепадала. У 1863 р. було ліквідовано третю Г., а 1898 р. взагалі скасовано обов'язковість запису в Г. З того часу входження в Г. давало лише станові купецькі права.

ГІМНАЗІЇ (грец. *γυμνάσιον*) – середні загальноосвітні навчальні заклади в дореволюційній Росії та деяких зарубіжних країнах, переважно з гуманітарним ухилом. Першу чоловічу Г. в Росії відкрито 1726 р. при Петербурзькій академії наук. У великих губернських містах Г. почали відкривати на поч. 19 ст. Першими чоловічими Г. в Україні були Полтавська та Одеська (1804), Чернігівська, Новгород-Сіверська, Харківська і Катеринославська (1805), Київська (1809). У 60-х рр. 19 ст. з'являються жіночі Г. Термін навчання у Г. з 1804 р. був 4 роки, з 1828 р. – 7, з 1871 р. – 8 років. Статутом 1864 р. Г. були поділені на три типи – класичні з викладанням двох давніх (латинської і давньогрецької) мов (8 класів), класичні з викладанням латинської мови і

реальні без викладання давніх мов, але з природознавством у великому обсязі та фізикою (7 класів, із 1871 р. – реальні училища). Вихованці класичних Г. могли вступати до університетів, реальних – тільки у вищі технічні навчальні заклади. У 1915 р. в Росії налічувалося 797 чоловічих Г., прогімназій (неповні середні навчальні заклади) та реальних училищ і 1001 жіноча Г. та прогімназія. В Україні (на східних і західних землях) на 1.1.1914 р. було близько 340 чоловічих і жіночих Г. та 41 реальне училище.

В Україні попередниками Г. були братські школи, єзуїтські, піярські та василіанські школи й колегії, а також народні школи (18 ст.). Г. в Україні в межах Російської імперії з'явилися на поч. 19 ст. в найбільших містах – Одесі (1804), Харкові, Полтаві, Чернігові, Катеринославі, Кременці (1812), Новгороді-Сіверському (1808), Києві (1812), Херсоні, Вінниці (1814). Згодом вони були відкриті в багатьох повітових містах. Нагляд над ними належав спершу університетам (Харківському та Віленському), а з 1835 р. – кураторам шкільних округ. У 1862–1882 рр. існували військові Г., перетворені згодом на кадетські корпуси. Законом 1871 р. реальні Г. були перетворені на реальні школи (училища), які готували до вступу у вищі технічні навчальні заклади. Реакційний ста-

тут 1871 р. посилив викладання класичних мов і сильно обмежив доступ до Г. для недворян. На поч. 20 ст. програми Г. стали дедалі більше відходити від програм 1871 р. Вступ до Г. було значно полегшено. Протягом 19 ст., а особливо на поч. 20 ст., число Г. значно зросло – відкривалися Г. Міністерства освіти (напр., 1900 р. в Києві було чотири державні Г., 1901 р. у Харкові – теж чотири) і численні приватні. У 2-й пол. 19 ст. з'явилися дівочі Г. – спочатку у Києві (1850), Полтаві та Харкові (1860). Статутом 1870 р. було створено державні Г. для дівчат із сімома основними класами (без давніх мов) і вісьмома – педагогічними (що готували народних учительок та виховательок) і класичні прогімназії (чотири- та п'ятикласні), перед 1917 р. перетворені на Г. або вищі початкові школи. Були також семи-класні Г. “відомства імператриці Марії”. У 20 ст. зросло число приватних дівочих Г. (1912 р. у Київській шкільній окрузі було 56 Г. для хлопців із 17666 учнями і 95 Г. та прогімназій для дівчат із 27082 ученицями). Перед 1917 р. із Г. почали конкурувати реальні та комерційні школи. Г. в Україні за царату були цілком російські. Запідозрених в українофільстві вчителів звільняли або переводили до російських губерній, особливо після таємного указу 1876 р., а також у період реакції після 1905 р.

У Галичині перед її приєднанням до Австрії (1772 р.) існували духовні (п'яти- і шестикласні) середні школи з латинською мовою навчання. З 1774 р. австрійський уряд почав перетворювати духовні Г. на державні і згодом відкривати нові, спочатку п'яти-, з 1818 р. – шестирічні. До Г. мали доступ передусім діти шляхти та урядовців, рідше – багатших міщан, селянські діти – лише з дозволу дідача. Г. підлягали “учительським колегіям”, згодом – “студійним комісіям”, з 1848 р. – Міністерству освіти у Відні, з 1855 р. – консисторіям, з 1868 р. – Крайовій шкільній раді. 1849 р. Г. було реорганізовано на восьми-класні і створено реальні школи. Навчання відбувалося німецькою мовою до 1867 р., коли крайовим законом, усупереч протестам українців, було запроваджено навчання польською мовою. Навчання укр. мови стало умовно-обов'язковим (мусив учитися той, хто зробив заяву). Викладати укр. мовою дозволено було лише в чотирьох нижчих класах академічної Г. у Львові, з 1874 р. – в усіх класах. Відкривати укр. Г. і навіть паралельні укр. класи було дуже важко, бо, на відміну від інших частин Австро-Угорщини, треба було мати згоду сейму. Змагання за українські Г. увінчалися деяким успіхом лише в кінці 19 ст., коли були відкриті укр. паралельні класи, а згодом Г. в Перемишлі (1887), Коломиї (1893), Тернополі (1898), само-

стійні Г. в Станіславі (1905), Львові – філія академічної Г. (1906). При польських Г. в Бережанах і Стрию було відкрито лише укр. паралельні класи (1907). У 1909–1910 рр. в Галичині було 36 державних Г. – 29 польських, шість укр. і одна німецька. Одна польська Г. припадала на 60 400 поляків, одна укр. – на 546 600 українців. На поч. 20 ст. за браком укр. державних Г. стали відкриватися приватні, переважно під патронатом Руського педагогічного товариства. З 1910 р. за ініціативою Крайового шкільного союзу, який опікувався Г., в Копичинцях і Яворові (1908), Городенці й Рогатині (1909), Буську (реальна) й Збаражі (1910), Долині і Чорткові (1911). В Перемишлі 1903 р. було відкрито лицей Укр. дівочого інституту, перетворений 1918 р. на реальну, а згодом гуманітарну Г.

На Закарпатті до Першої світової війни існували три мадяризовані Г. – в Ужгороді (з 1646), Мукачеві (з 1872) і Берегові. Укр. мова була необов'язковим предметом у двох Г. Після приєднання Закарпаття до Чехо-Словаччини Г. було реорганізовано на восьмикласні реальні, і генеральним статутом із 1919 р. в них уведено навчання укр. мовою. Таким чином передвоєнні Г. стали укр. державними з паралельними угорськими класами. Нову Г. було відкрито у Хусті (1921).

На Буковині перша гімназія (німецька) була заснована в Чер-

нівцях (1808 р., навчання укр. мови з 1871 р.), друга німецька гімназія була відкрита 1896 р. (з 1905 р. – повна) з паралельними укр. класами. Під час Першої світової війни вона стала цілком укр., а за румунської влади (до 1933) укр. мову викладали в ній як необов'язкову. З 1904 до 1919 рр. діяла німецько-укр. Г. в Кіцмані. Суто укр. Г. було дві – класична державна у Вишніці (1908–1921) і приватна реальна у Вашківцях. Перед Першою світовою війною у всіх Г. було близько 1200 укр. учнів. У німецькій гімназії в Сереті викладали укр. мову як необов'язкову. Румунська влада зрумунізувала всі Г.

ГЛАДКВЙ Йосип Михайлович (1789–16.VII.1866) – останній кошовий Задунайської Січі. Нар. в с. Мельниках (нині Канівського р-ну Черкаської обл.). Замолоду пішов на заробітки в Одесу, потім – на Задунайську Січ, де вступив до козацтва. Був обраний курінним, а згодом – кошовим отаманом. На початку російсько-турецької війни 1828–1829 рр. султанський уряд наказав козакам виступити разом із турецьким військом проти Росії. Але Г. таємно домовився з російським командуванням про перехід козаків на бік російських військ. Г. на чолі невеликого козацького загону (500 осіб), забравши клейноди і військовий скарб, 18(30).V.1828 р. перейшов на бік російських військ у районі

Ізмаїла. За це турецький уряд жорстоко помстився укр. населенню в Добруджі. Після війни Г. було присвоєно звання полковника і доручено сформувати Азовське козаке військо. 1832 р. призначили наказним отаманом цього війська. У 1853 р. був звільнений у відставку в чині генерал-майора. Жив разом із сім'єю у своєму маєтку Новопетропавлівці Олександрівського повіту Катеринославської губернії.

ГЛІБОВ Леонід Іванович (літ. псевдонім – Ів. Кенир, Дідусь Кенир, П. Сонін, Простодушний та ін.; 5.III.1827–10.XI.1893) – укр. поет, культурний діяч. Нар. в с. Веселому Подолі (нині Семенівського р-ну Полтавської обл.) в сім'ї управителя маєтку. Дитинство і юність Г. проминули в селі Горбах на Кременчуччині. 1855 р. закінчив Ніжинський ліцей. Учителював на Поділлі, з 1858 р. – у Чернігівській гімназії. У 1861–1863 рр. редагував і видавав газету “Чернігівський листок”, в якій висвітлювалися питання суспільного життя, друкувалися художні твори, матеріали з історії України. Активний член чернігівської “Громади”, організатор недільних шкіл і видання книжок для народу; співробітник журналу “Основа”. За зв'язки з членами організації “Земля і воля” Г. було звільнено з роботи, а газету закрито. З 1867 р. і до кінця життя завідував друкарнею Чернігівського земства. Поділяючи

погляди передових укр. педагогів, Г. обстоював потребу позастанової школи, навчання рідною мовою, виступав за виховання в учнів почуття громадянського обов'язку, заперечував тілесні покарання дітей, обстоював потребу створення укр. театру. Суспільно-політичні погляди Г. були в основі своїй демократичними. Г. підтримував зв'язки з багатьма укр. письменниками, а також діячами укр. театру, зокрема М. Заньковецькою, М. Садовським та ін. Літературна спадщина Г. багата і різноманітна. Першу збірку віршів російською мовою він опублікував 1847 р. В укр. літературі виступив 1853 р., надрукувавши кілька байок у “Черниговских губернских ведомостях”. Відтоді його твори вміщувались в “Основи”, “Черниговском листке”, галицьких журналах “Зоря”, “Дзвінок” та ін. Г. написав понад 100 байок, велику кількість ліричних поезій укр. і російською мовами, поему “Перекотиполе”, п'єсу “До мирового”, перероблену пізніше М. П. Старицьким під назвою “Як ковбаса та чарка, то минеться і сварка”, твори для дітей (вірші, загадки та відгадки, акровірші, казки). Найціннішими у творчому доробку Г. є його байки. Розвиваючи традиції російського байкаря І. Крилова та своїх попередників в укр. літературі – П. Гулака-Артемовського, Л. Боровиковського, С. Гребінки, Г. написав оригінальні, самобут-

ні твори з укр. народного життя, широко використавши народну мову і фольклор. Мандрівні байкарські сюжети, пристосовані до сучасності в дусі ліберальної сатири, дістають у нього укр. забарвлення перенесенням в укр. побутову обстановку і майстерним використанням народної мови. У творчості Г. як байкаря розрізняють два періоди. В байках 50–60-х рр. засуджуються кріпосницькі й самодержавні порядки, безправне становище людини, визиск трудящих (“Вовк та Ягня”, “Вовк і Кіт”, “Тромада”, “Щука”, “Лев та Миша”, “Гадюка та Ягня”, “Ведмідь-пасічник”, “Мірошник” та ін.). Байки 70–90-х рр. спрямовані проти нерівноправ’я, паразитизму чиновництва, прислужництва (“Сила”, “Скоробагатко”, “Хазяйка й Челядки”, “Цуцик”, “Мальований стовп”, “Солом’яний дід” та ін.). Г. збагатив ритмічні можливості жанру байки (на відміну від ямба як основного розміру класичної байки частина байок Г. має народнопісенну ритміку). У творах укр. байкаря органічно поєднані гумор і ліризм, що, поряд із правдивим відображенням життя, надає їм виразного національного характеру. Байки Г. – класичний здобуток культури укр. народу. Ліричні поезії “Моя веснянка”, “Думка” написані під значним впливом Т. Шевченка та М. Некрасова. З ліричних поезій Г. найвідомішою є “Журба” (“Сто-

їть гора високая...”), що стала народною піснею. Г. належить низка інших ліричних поезій укр. і російською мовами. Твори байкаря й поета видавалися за його життя (1863, 1872 і 1882), публікувалися статті про його творчість.

ГЛЮБА Іван Якович (р. н. невід. – 1791) – останній військовий писар Нової Запорізької Січі (1762–1775). Належав до багатой верхівки запорізької старшини. Г. був власником великих зимівників. Брав участь у російсько-турецькій війні 1768–1774 рр., очолюючи військові загони запорожців у складі російської армії. Після зруйнування Запорізької Січі 1776 р. був засланий російським урядом у монастир до Туруханська в Тобольській губ.

ГЛЕХІВСЬКА РАДА 1750 – рада козацької старшини у м. Глухові (нині Сумська обл.), на якій за вказівкою російської імператриці Єлизавети Петрівни гетьманом Лівобережної України було обрано К. Розумовського. Тимчасове відновлення гетьманства було пов’язане зі складним зовнішньополітичним становищем Російської імперії (загострення наприкінці 40-х рр. 18 ст. відносин Російської держави з Пруссією, Туреччиною та Польщею). Загроза війни з ними змусила царський уряд піти на поступки укр. старшині та задовольнити її клопотання про відновлення гетьманства і намагатися залучити на свій бік козаць-

ку старшину. Хоч влада К. Розумовського, як і попередніх гетьманів, була обмежена, проте відновлення гетьманства відкрило перед укр. старшиною ширші можливості (роздача козацькій старшині рангових маєностей, видання універсалів про обмеження селянських переходів, створення для старшини окремих станових судів тощо).

ГЛЕХІВСЬКА СПІВАЦЬКА ШКОЛА – перша в Україні і Росії школа підготовки співаків для придворного хору. Відкрита 1738 р. в місті Глухові за указом цариці Анни Іванівни. В школі постійно навчалось 20 учнів. Крім хороших занять, вихованців навчали грати по нотах на скрипці, гусях і бандурі. Щорічно 10 кращих учнів-співаків відсилали до придворного хору та оркестру. Школа в Глухові проіснувала близько 40 років і дала початкову музичну освіту багатьом діячам культури 18 ст. Зокрема, в ній учився відомий композитор Д. Бортнянський.

ГЛЕХІВСЬКІ СТАТТІ 1669 – договірні умови між царським урядом і гетьманом Д. Многогрішним, укладені в м. Глухові, про політичне і правове становище Лівобережної України у складі Російської імперії. Наростання національно-визвольної боротьби в Україні, політика гетьмана Правобережної України П. Дорошенка і позиція Д. Многогрішного, загострення відносин Російської імперії з

Туреччиною і Кримським ханством примусили московський уряд скасувати умови Московських статей 1665 р. і піти на поступки під час укладання Г. с. Вони склалися із 27 пунктів. Підтверджуючи права України на основі Березневих статей 1654 р., Г. с. доповнили їх новими пунктами. Зокрема, за Г. с. гетьманському урядові заборонялися безпосередні дипломатичні зв'язки з іноземними державами, гетьманові надавалося право утримувати наймане військо (1000 осіб) для придушення народних повстань; клопотатися перед царським урядом про надання укр. козацькій старшині дворянських звань. Гетьманський уряд зобов'язувався встановити 30-тисячний козацький реєстр, обмежити перехід селян у козацтво, повернути в Росію всіх кріпаків-утікачів, які оселилися в Україні. Царський уряд погодився на поступку – зменшити в Україні кількість російських воевод (залишити їх лише в Києві, Ніжині, Переяславі, Чернігові та Острі), де вони не мали права втручатись у справи місцевої адміністрації. Податки збиралися лише козацькою старшиною. Г. с. загалом були спрямовані на обмеження державних прав України московським урядом, дещо ослаблювали централізаторську політику царизму в Україні і сприяли зближенню укр. козацької старшини та російського дворянства.

ГНАТХК Володимир Михайлович (1871–1926) – визначний етнограф, організатор науки, з 1899 р. секретар Наукового товариства ім. Шевченка у Львові; з 1901 р. секретар, а з 1916 р. голова Етнографічної комісії НТШ, редактор (із 1900) всіх її видань. Співредактор “Літературно-наукового вісника” (1898–1906 рр. і на поч. 20-х рр.), директор Укр. видавничої спілки; співробітник численних видань. Мав широкі зв’язки з діячами укр. літератури і науки. Особливо видатною була діяльність Г. в організації праці Етнографічної комісії. Від видання випадково зібраних матеріалів, чим позначений попередній період в укр. науці, Г., разом із Ф. Вовком та І. Франком, перейшов до всебічного планомірного етнографічного дослідження укр. теренів, здебільшого західноукр. земель, шляхом створення мережі численних збирачів фольклору, організації наукових екскурсій (зокрема 1904–1906 рр.) і строго наукового опрацювання та видання зібраного. Г. проредагував і видав близько 60 томів “Етнографічного збірника” та “Матеріалів для української етнології”. Плодом багаторічних безпосередніх досліджень були “Етнографічні матеріали з Угорської Руси”, I–VI т. (“Етнографічний збірник”); розвідки “Русини Пряшівської епархії і їх говори”, “Руські оселі в Бачці”, “Угроруські духовні вірші” та ін. Заслужену

славу в слов’янському і європейському науковому світі загалом мають упорядковані і зредаговані ним та видані в “Етнографічному збірнику” “Галицько-руські анекдоти”, “Колядки і щедрівки”, “Таївки”, “Коломийки”, “Галицько-руські народні легенди”, “Народні оповідання про опришків”, “Знадоби до галицько-української демонології”, “Знадоби до української демонології”, “Українські народні байки”. Г. зредагував також збірники “Українські весільні обряди і звичаї” (“Матеріяли для української етнології”, XIX–XX), “Похоронні звичаї і обряди” та ін. Крім того, він опублікував дослідження з порівняльної етнографії (“Легенда про три жіночі вдачі”, “Пісня про неплідну матір”) і низку розвідок та статей з різних ділянок етнографії, мовознавства, літературної критики та ін. Г. був прихильником порівняльно-історичного методу у фольклористиці. Фольклорні записи Г. глибоко наукові, фонетично точні і мають велике значення для вивчення південно-західних діалектів укр. мови. Значну наукову цінність мають дослідження Г. і в галузі матеріальної культури (“Народна пожива і спосіб її приправи у Східній Галичині”, “Ткацтво у Східній Галичині”, “Кушнірство у Галичині” та ін.). Г. належить багато літературознавчих і мовознавчих статей. Як редактор і видавець Г. відіграв велику роль

у виданні і популяризації творів прогресивних укр. та російських письменників (М. Коцюбинського, Максима Горького та ін.). Подвижник-енциклопедист В. Гнатюк написав понад 300 праць – монографій, статей, рецензій з етнографії, літератури, фольклору, мовознавства. Як збирач, систематик та видавець творів усної народної творчості він не мав собі рівних у кінці 19 – на поч. 20 ст. В. Гнатюк уклав понад 20 томів усної словесності. Не випадково І. Франко відносив В. Гнатюка до “збирачів нового типу”, які, “обіймаючи широкі наукові горизонти, рівночасно стараються вичерпати запас етнографічних фактів у певній околиці, подати, приміром, весь репертуар пісень, оповідань і т. ін.” Народознавчий доробок палкого патріота рідного краю, вченого-енциклопедиста підніс на вищий світовий щабель україністику. Г. був з 1899 р. дійсним членом НТШ, з 1924 р. дійсним членом ВУАН, чл.-кор. Російської академії і ряду інших наукових товариств та організацій.

ГОГОЛЬ Микола Васильович (1.IV.1809–4.III.1852) – найвизначніший представник “укр. школи” в російській літературі. Нар. в с. Великих Сорочинцях (нині Миргородського р-ну Полтавської обл.) в дрібнопомісній дворянській сім’ї. Закінчив Гімназію вищих наук у Ніжині (1828). Разом з іншими гімназистами

читав “Полярную звезду”, волелюбні вірші К. Рилєєва, О. Пушкіна. Збирав народні пісні, матеріали до укр.-російського словника, захоплювався також театром, з успіхом виконував комічні ролі у шкільних виставах. Перші літературні спроби Г. не збереглися. 1828 р. переїхав до Петербурга, де до 1831 р. служив чиновником і одночасно вчився в Академії мистецтв. 1832 р. жив на Полтавщині. У 1834–1835 рр. обіймав посаду ад’юнкт-професора на кафедрі загальної історії при Петербурзькому університеті. Г. перший з “укр. школи” став уживати численні лексичні та синтаксичні українізми, використовуючи їх, зокрема, для мистецької “гри” різними площами стилю (від вульгарного до патетичного) уже в деяких укр. новелах, а найбільше в новелах із “Арабесок”, “Ревізорі” та “Мертвих душах”. Він є основоположником російської “натуральної школи”, сполучаючи романтичну ідеологію із зображенням повсякденності в негативних, “низьких” рисах. Суворо зустріла критика його поему “Ганц Кюхельгартен” (1829). У 1830 р. в журналі “Отечественные записки” було надруковано повість “Вечір проти Івана Купала”, перший твір із циклу повістей “Вечори на хуторі біля Диканьки” (2 ч., 1831–1832), які набули широкої популярності. У цих повістях виявились палка любов Г. до України, глибоке

знання скарбів укр. народної творчості та своєрідного побуту народу. Г. створив поетичний образ України, поєднав реальне життя з фантастичною вигадкою, наповнив їх веселим, життєрадісним гумором. У повістях “Сорочинський ярмарок”, “Майська ніч, або утоплена”, “Страшна помста” та ін. відтворено поезію народного життя, змальовано образ талановитого і волелюбного укр. народу. В них виявилися реалістичні тенденції, поєдналися веселий гумор і глибокий ліризм. Реалістичні тенденції ще виразніше позначилися у нових книгах Г. – “Миргород” та “Арабески” (1835), у яких на повний голос зазвучав його славетний “сміх крізь сльози”. Г. зобразив духовний занепад представників поміщицько-дворянського суспільства (“Старосвітські поміщики”, “Повість про те, як посварилися Іван Іванович з Іваном Никифоровичем”), протиставивши їм величні та героїчні народні характери (“Тарас Бульба”). У повісті “Тарас Бульба” в дусі епічної билинної та пісенної традицій письменник змалював подвиги людей, які над усе ставлять патріотизм і побратимство. Тарас Бульба став виразником волелюбних народних прагнень. Для створення повісті Г. використав багато історичних матеріалів, укр. народні історичні пісні та думи. Захоплення Г. укр. народною творчістю та напружена праця над збиранням зраз-

ків фольклору в цей час відбилися у статті “Про малоросійські пісні” (1834) та численних листах до М. Максимовича, І. Срезневського та ін. У піснях Г. бачив відображення народного життя. В “Арабесках” були вміщені перші петербурзькі повісті Г. (“Невський проспект”, “Портрет”, “Записки божевільного”), пізніше вийшли “Ніс”, “Коляска” (1836), “Шинель”, “Рим” (1842), в яких розкрито гострі соціальні контрасти, суперечності кріпосницького суспільства. Увагу Г. привертає доля рядових трудівників – “маленьких людей”, їх страждання, а часом і загибель унаслідок конфлікту з несправедливим соціальним ладом. З особливою силою гуманізм Г. виявився у повісті “Шинель”. Велике значення мала творчість Г. для розвитку драматургії. Першим драматичним твором Г. була незакінчена комедія “Володимир 3-го ступеня”. У славнозвісній комедії “Ревізор” Г. затаврував деспотизм, дику свавілля, хабарництво і беззаконня чиновників. Комедія прозвучала як гнівне звинувачення всієї кріпосницької Росії. Перша вистава в Петербурзі (1836) мала успіх, але викликала гостре невдоволення в реакційних колах. Глибоко вражений нападами реакціонерів, офіційної критики, письменник був змушений 1836 р. виїхати за кордон. Г. жив у Німеччині, Швейцарії, Парижі, особливо

довго у Римі. Він ознайомився з природою, побутом італійського народу, з пам'ятниками архітектури та живопису. У 1842 р. вийшло зібрання творів письменника у 4-х т., для якого Г. закінчив комедії “Одруження”, “Травці” та подав інші редакції повістей “Шинель”, “Тарас Бульба”, “Портрет”. Вершина творчості Г. – поема “Мертві душі”. Вихід її (1842) був визначною подією в суспільному житті Росії. Г. нещадно викрив кріпосницько-поміщицьку верхівку, бюрократичний державний апарат царської Росії. Поряд зestroю сатирою в поемі зазвучали високий громадянський пафос, віра в майбутнє батьківщини, в могутні сили народу. В 40-х рр. Г. пережив глибоку душевну кризу. У 1848 р. він повернувся на батьківщину. В роботі над 2-м томом “Мертвих душ” реалістичні прагнення митця зайшли в суперечність з його реакційними ідеями. Незадовго до смерті Г. у нестямі знищив рукопис 2-го тому. Перебуваючи в Італії, почав писати драму з історії Запоріжжя (збереглися уривки).

Г. захоплювався історією, мріяв про створення великої праці з історії України. Здійснення свого задуму Г. пов'язував із переїздом до Києва, де він мав намір посісти кафедру історії в університеті. Бажання його не здійснилося. 1834 р. Г. здобув посаду ад'юнкт-професора кафедри загальної історії в Петер-

бурзькому університеті. Працював над історією України і загальною історією. Написав кілька статей, у т.ч. “План викладання загальної історії” (1834), “Погляд на складання Малоросії” (1834).

Естетичні погляди Г. викладені у статті “Про малоросійські пісні”, “Скульптура, живопис та музика”, “Кілька слів про Пушкіна”, а також у повісті “Портрет”. У статті “Про рух журнальної літератури у 1834 і 1835 році” (надрукованій у “Современнике”, 1836) виступав проти реакційних журналістів Ф. Булгаріна та О. Сенковського. Г. стверджував народність літератури, яка, за його висловом, полягає “не в описі сарафана, а в самому дусі народу”. Він обстоював високу суспільну роль літератури і театру, висував вимоги реалізму, народності та своєрідної національної форми в літературі і мистецтві.

Прогресивні ідеї Г.-реаліста відіграли велику роль у розвитку визвольної думки, передової літератури. Творчість його була новим етапом у розвитку реалізму. Велике значення мала творчість Г. і для укр. літератури. Укр. письменники зазнали ідейно-художнього впливу Г. Його творчість викликала численні наслідування в укр. літературі – Г. Квітка, П. Куліш, О. Стороженко, і в російській – представники “укр. школи” (С. Гребінка), в ранні періоди творчості –

І. Тургенєв, Ф. Достоевський, В. Соллогуб, символісти – Ф. Соллогуб, О. Ремізов, А. Бєлий, пізніше В. Маяковський. Переклади творів Г. налічуються сотнями. Творчість його сприяла розвиткові реалізму Т. Шевченка та І. Франка. У віршованому посланні “Тоголю”, у щоденнику і листах Шевченко називав Г. своїм другом і братом, захисником скривдженого народу, а творчість його – безсмертною. На твори Г. М. Лисенко написав музику. Для театру твори Г. переробляли М. Кропивницький та М. Старицький. Укр. мовою їх перекладали І. Франко, Леся Українка, С. Васильченко, М. Рильський, Остап Вишня, П. Панч та ін.

ГО́ЛИЙ Гнат (рр. н. і см. невід.) – запорізький козак, один з керівників гайдамацького руху в Правобережній Україні, зокрема в районі Чорного Лісу, в 30–40-х рр. 18 ст. На поч. 30-х рр. 18 ст. організував у Чорному Лісі (у верхів'ях р. Інгулу) гайдамацький загін. Очолювані Г. гайдамаки чинили напади на маєтки шляхтичів, орендарів, купців в околицях Тульчина, Немирова, Звенигородки, Липовця. В 1741 р. стратив у с. Степашках на Вінничині колишнього гайдамацького ватажка С. Чалого, який перейшов на службу до польської шляхти. 14(25).ІІІ.1743 р. здобув Звенигородку. Загін під проводом Г. діяв до 1748 р. В боротьбі проти шляхти Г. про-

славився своєю надзвичайною хоробрістю і користувався великою популярністю серед народу. Про героїчну боротьбу Г. проти польських поневоловачів складено народні пісні. Яскравий образ Г., борця за волю України, відтворив в історичній драмі “Сава Чалий” визначний укр. драматург І. Карпенко-Карий.

ГО́ЛИЦІН Василь Васильович (1643–21.IV.1714) – московський державний діяч кінця 17 ст., боярин з 1676 р. В 1672–1677 і 1680–1681 рр. перебував в Україні, де брав участь у бойових діях під час Чигиринських походів 1677–1678 рр. У 1682–1689 рр. очолював різні прикази, в т. ч. Малоросійський. У 1686 р. добився укладення вигідного для Московської держави мирного договору з Польщею. Організував та очолив два невдалих Кримських походи 1687 і 1689 рр. Г. відіграв важливу роль під час обрання на Коломацькій раді 1687 р. гетьманом І. Мазепи. В 1689 р. Г. після приходу до влади Петра I був позбавлений боярства та вотчин, засланий в Архангельський край, де і помер.

ГО́ЛОВАТИЙ Антін Андрійович (1744–8(19).ІІ.1797, за ін. даними 27.I(8.II).1797) – укр. військовий діяч, козацький старшина, кошовий отаман Чорноморського козацького війська (1797; за ін. даними – 1796–1797 рр.). Навчався у Київській академії. За часів існування Нової Січі займав посади полкового стар-

шини, писаря кошової канцелярії. Мав значні земельні маєтності, наймитів. Належав до багатой верхівки запорізької старшини, яка намагалася здобути рівні права з російським дворянством. Після зруйнування Нової Січі (1775) Г. дістав від царського уряду звання капітана російської армії та охоронну грамоту на маєтності. У 1787 р. за дорученням царського уряду Г. разом із запорізьким старшиною С. Білим сформував Військо вірних козаків під протекторатом кн. Г. Потьомкіна (“великого гетьмана”), яке в 1788 р. було перейменовано у Чорноморське козацьке військо. Займав у цьому війську посаду військового судді, а в 1797 р. (за ін. даними – 1796) був обраний кошовим отаманом. Під час російсько-турецької війни 1787–1791 рр. очолював флотилію і піхоту Чорноморського козацького війська, брав участь у боях проти турків. Допомогою російському війську під час війни, зокрема захопленням форту Березані, здобув прихильність російського уряду. У перському поході 1796–1797 рр. командував двома полками чорноморських козаків у складі російської армії. Після смерті Г. Потьомкіна Г. добився 1792 р. переведення козаків на Кубань.

ГОЛОВАЦЬКИЙ Яків Федорович (17.X.1814–13.V.1888) – укр. поет, історик літератури, етнограф, фольклорист і педагог. Нар. в с. Чепелях (нині Бродів-

ського р-ну Львівської обл.). У 1841 р. закінчив Львівський університет, з 1842 р. – греко-католицький священик. З 1848 р. – професор укр. мови і літератури Львівського університету, а в 1864–1866 рр. – ректор цього навчального закладу. Ще за юнацьких років збирав на Закарпатті народні пісні, повір’я, приказки, вивчав культуру і побут укр. народу. Збираючи народні пісні, студентом обійшов майже всю Галичину, Буковину, Закарпаття. Разом із М. С. Шашкевичем та І. М. Вагилевичем уходив до прогресивного літературного гуртка “Руська трійця”, що видав альманах “Русалка Дністровая” (1837), в якому опублікував кілька віршів, пройнятих любов’ю до рідного краю. У 1846 р. у збірнику “Вінок русинам на обжинки” надрукував 20 сербських пісень, перекладених укр. мовою. Автор праць з історії, археології, етнографії і філології. У своїх творах пропагував ідею єдності укр. народу, висвітлював його етнокультурні взаємозв’язки з іншими слов’янськими народами, закликав вивчати його життя і творчість, історичне минуле, традиції, створювати літературу рідною мовою. Учасник з’їзду укр. учених у Львові у 1848 р. Серед численних праць на літературні та етнографічні теми, зокрема, важливі – “Три вступительні преподаванія о русской словесности” (1849), “Очерк мітології” (1860), “О літературно-

умственном движеніи русинов” (1865), “Карпатская Русь” (1875), а особливо “Народные песни Галицкой и Угорской Руси” (I–IV, 1878). Богословські та історичні розвідки й мемуарні твори були надруковані переважно в “Науковому збірнику Галицько-Руської матиці”, “Галичанині”, “Временнику”. У свій романтичний період до 1848 р. приділив багато уваги збиранню та обробці укр. мовознавчих матеріалів, виходячи із засади, що мова найкраще відбиває дух нації. З його викладів в університеті була надрукована “Грамматика русского языка” (Львів, 1849). У “Розправі о язиці южно-руськім” Г. дав першу спробу наукової класифікації укр. діалектів. Під впливом М. Погодіна перейшов на москвофільські позиції і в 1867 р. переїхав до Російської імперії. Жив у Вільно (нині Вільнюс, Литва), де працював у археографічній комісії. Його “Грамматика” 1851 р. (в рукописі) вже відходить від романтично-національних позицій і побудована в москвофільському дусі. Духом офіційного російського панславізму позначений і “Географический словарь западно-славянских и юго-славянских земель” (1884). Найважливішою працею, що і досі має наукову цінність, є збірник “Народные песни Галицкой и Угорской Руси” (кн. 1–4, М., 1878).

ГОЛОВНІ РЕСЬКА РАДА

– перша політична організація

укр. інтелігенції та уніатського духівництва Галичини проавстрійського напрямку. Створена 2.V.1848 р. у Львові під час революції в Австрії для оборони прав укр. населення. Г. р. р. складалася із 30 членів – представників греко-католицького духівництва та інтелігенції. Головою Г. р. р. був обраний єпископ Г. Яхимович, а пізніше крилошанин М. Куземський, одним із заступників – юрист І. Борискевич. Г. р. р. в маніфесті від 10.V.1848 р., надрукованому в першому номері її органу “Зоря Галицька” (15.V.1848 р.), заявила про єдність усього 15-мільйонного укр. народу і підтримала національні права усіх поневоєних народів Австрійської імперії. Г. р. р. вимагала поділити Галичину на дві окремі адміністративні одиниці – східну (укр.) і західну (польську); об’єднати в одну провінцію укр. землі – Галичину, Буковину і Закарпаття; викладання в школах та видання урядових розпоряджень вести укр. мовою; культурно-національної реформи для укр. населення Галичини, поліпшення правового і матеріального становища греко-католицького духівництва. Рада поділялася на відділи – політичних прав, шкільництва, селянських справ, фінансів та ін. Для діяльності на місцях Г. р. р. використала церковну організацію деканатів і створила т. зв. “поменьші” ради. До місцевих рад (близько 50)

входили по троє представників від селян, міщан, шляхти, дяків і 18 представників від інтелігенції (в т. ч. 10 священників). Заходами Г. р. р. була організована Укр. національна гвардія, а на Підкарпатті для боротьби з угорськими загонами – Народна самооборона і батальйон гірських стрільців. Г. р. р. організувала культурно-освітнє товариство – “Галицько-Руську матицю”, відкрила Народний дім у Львові, провела з’їзд діячів укр. культури (Собор руських учених), видавала першу в Галичині укр. газету “Зоря галицька”. Внаслідок перемоги реакції в Австрії і спричиненого цим пригноблення укр. змагань, Г. р. р. була розпущена в 1851 р., а укр. життя підпало під вплив консервативних сил, які згодом схилилися до москвофільства. Традиції Г. р. р. перейняли народовці і створена ними в 1885 р. нова політична організація – Народна рада.

ГОЛОВНА́ УКРАЇ́НСКА РА́ДА – міжпартійна організація, утворена 2.VIII.1914 р. з представників трьох галицьких партій – Укр. національно-демократичної партії, Укр. радикальної партії і Укр. соціал-демократичної партії. У її створенні брали участь укр. військові організації – Укр. січовий союз, Укр. січові стрільці, “Сокіл-Батько”. Г. у. р. очолив К. Левицький, заступниками було обрано М. Павлика і М. Ганкевича, секретарем – С. Барана.

Всього до складу організації входило 15 осіб. Г. у. р. ставила собі за мету виробляти загальний напрям укр. політики під час Першої світової війни і створювати укр. військові формування. Укр. політичні сили Наддніпрянської України в Г. у. р. представляли члени Союзу визволення України. У травні 1915 р. Г. у. р. було перетворено в Загальну укр. раду.

ГОЛОВНІ НАРО́ДНІ УЧВ-ЛИ́ЩА – чотирикласні школи з 5-річним курсом навчання, засновані в губернських містах царської Росії за статутом 1786 р. У 1788–1789 рр. Г. н. у. з’явилися в Україні – в Києві, Чернігові, Новгороді-Сіверському, Харкові, Катеринославі та ін. містах. У 1–2-х класах Г. н. у. предметами вивчення були письмо, арифметика, каліграфія, малювання, Закон Божий і читання. Учні вивчали також “Книгу про обов’язки людини і громадянина”. В 3–4-х класах (останній був дворічний) викладали – граматику, арифметику, російську і загальну історію, географію, основи геометрії, механіку, фізику, природознавство, цивільну архітектуру та ін. Серед учнів Г. н. у. було понад 60 % дітей заможних верств суспільства. Після шкільної реформи 1804 р. Г. н. у. перетворено в гімназії.

ГО́ЛУБ Олифер Остапович (р. н. невід. – 1628) – гетьман реєстрового козацтва (1622–1623). Належав до заможної верхівки

реєстрового козацтва, яка була тісно зв'язана з П. Сагайдачним, пізніше – з М. Дорошенком. За гетьманування Г. було організовано морські походи козаків проти Туреччини. 1623 р. було відправлено козацьке посольство на сейм у Варшаву із вимогами припинити утиски укр. населення та підтвердити привілеї реєстрового козацтва. У 1625 р. Г. брав участь у селянсько-козацькому повстанні під проводом М. Жмайла. Під час походу 1628 р. козаків на Крим Г. загинув у бою з татарами.

ГОНДІУС (Hondius) Вільгельм (1597–1658) – голландський гравер. З 1634 р. жив у Гданську. Виконав низку гравюр на укр. тематику, найвідоміша з яких – портрет Б. Хмельницького (1651). Вигравірував карту України 1648 і 1650 рр. На титульному аркуші книги І. Пасторія “Скіфо-козацька війна” зобразив полонених укр. селян і козаків під час Визвольної війни 1648–1657 рр.

ГОНТА Іван (р. н. невід. – 1768) – один з керівників національно-визвольного повстання у Правобережній Україні в 1768 р. проти польсько-шляхетського гніту (“Коліїщина”). Нар. у с. Розсішках на Уманщині (нині село Христинівського р-ну Черкаської обл.) в сім'ї кріпака. З юних літ належав до надвірного війська польських графів Потоцьких. 1757 р. за військові заслуги був призначений сотни-

ком надвірних козаків в Умані. Дістав від Потоцьких у довічне володіння села Розсішки та Орадівку. Здавалося, доля усміхалась Г., обіцяючи блискучу кар'єру. Однак під час наступу гайдамацького війська під проводом М. Залізняка у червні 1768 р. на Умань Г. разом із загоном надвірних козаків перейшов на бік повстанців. Гайдамаки, очолювані М. Залізником та Г., 9–10(20–21).VI. штурмом здобули Умань. Після перемоги рада повсталих проголосила М. Залізняка гетьманом і князем уманським, а Г. – полковником і князем смілянським. Розгортання повстання на Київщині, Брацлавщині, Поділлі і загроза поширення його у Лівобережній Україні викликало тривогу російського уряду. Царські війська на чолі з генералом М. М. Кречетниковим, які вели війну із загонами Барської конфедерації 1768 р. в Правобережній Україні, допомогли польській шляхті придушити повстання. 27.VI.(8.VII). 1768 р. російські війська підступно оточили повстанський табір. М. Залізник і Г. були позрадницьки заарештовані підрозділом полковника Гур'єва, а їхні загоони роззброєні. Інші гайдамацькі загоони були розбиті у боях. Г. як польського підданого російське командування видало польській владі. За наказом коронного гетьмана К. Браницького Г. після жахливих катувань, які він витримував із величезною

мужністю, було страчено у с. Серббах (нині село Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл.). Укр. народ оспівав Г. як борця за визволення з-під польсько-шляхетського гніту. Т. Г. Шевченко увічнив героїчний образ Г. в поемі “Гайдамаки”.

ГОНЧАРЕНКО Гнат Тихонович (бл. 1836 – після 1908) – визначний укр. кобзар. Нар. на Харківщині в родині селянина-кріпака. Навчався кобзарського мистецтва в Кулибаби. Виконував історичні пісні та думи. Творчість Г. високо цінували Леся Українка, Ф. Колесса та ін.

ГОРБАЧЕВСЬКИЙ Іван Іванович (4.X.1800–21.I.1869) – декабрист. Нар. у Ніжині в сім’ї збіднілих укр. дворян. У 1820 р. був випущений з навчального Дворянського полку в Петербурзі офіцером у 8-му артилерійську бригаду (Новоград-Волинський). Наприкінці 1823 р. вступив до Товариства об’єднаних слов’ян і став одним з активних його членів. Вів пропаганду серед солдатів та офіцерів. Після злиття Товариства об’єднаних слов’ян із Південним товариством декабристів Г. став посередником між групою “слов’ян” та керівництвом Васильківської управи Південного товариства. Г. був прихильником повалення царизму, знищення царської родини і встановлення федеративної республіки слов’ян. Під час повстання Чернігівського полку разом з іншими “слов’янами” на-

магався організувати виступ сусідніх військових частин. У лютому 1826 р. Г. заарештували і засудили на довічну каторгу, строк якої було зменшено (1839) до 20 років. Покарання відбував у Читі та Петровському Заводі, де й залишився після того, як 1839 р. його перевели на поселення. У засланні належав до найбільш демократичної частини декабристів. Був послідовником ідей О. І. Герцена, засуджував селянську реформу 1861 р. і висловлював упевненість у неминучості селянських повстань та революційного розв’язання аграрного питання в Росії. У 1863 р. не скористався з дозволу виїхати до Петербурга, залишився на Петровському Заводі, де організував робітничий страйк проти утисків заводської адміністрації. Г. – автор “Записок”, які є цінним джерелом з історії Товариства об’єднаних слов’ян. Помер у Петровському Заводі.

ГОРДІНКО Кость Гордійович (р. н. невід. – 5(16).V.1733) – кошовий отаман Запорізької Січі (1702–1728 рр., з перервами). Нар. на Полтавщині. Навчався у Києво-Могилянській колегії. На поч. 1702 р. був обраний кошовим отаманом Старої Січі. Проводив незалежницьку політику, виступав проти посягань московського уряду на вольності Запоріжжя. Очолював воєнні операції запорожців проти гарнізонів московських фортець, збудованих у межах вольностей Війська

Запорізького. Перебував в опозиції до гетьмана І. Мазепи через його формально лояльну політику щодо московського уряду. Ворогував з ним через те, що І. Мазепа хотів прибрати Січ до своїх рук. Відмовив у допомозі керівникові повстання на Дону проти Петра І К. Булавину. У березні 1708 р. Г., поборовши попередні суперечності між ним і гетьманом, на чолі 8-тисячного загону запорожців приєднався (26.III.1709 р.) до військ І. Мазепи у Диканьці. Основна маса запорожців виступила проти. На Січі спалахнуло повстання. Г. оголосили скинутим і обрали кошовим П. Сорочинського, що, однак, не врятувало Січ від царських репресій. За посередництвом гетьмана 28.III(8.IV.)1709 р. уклав угоду зі шведським королем Карлом XII про спільну боротьбу проти Московського царства. Поразка у Полтавській битві 1709 р. шведсько-укр. військ змусила Г. відступити за межі України разом з І. Мазепою і Карлом XII. 26.VI.1709 р. урядкував переправу через Дніпро біля Переволочної, що дозволило гетьману, королю та частині гетьманських військ і запорожців переправитись на правий берег. Емігрував до Бендер і запропонував свої послуги Туреччині. Після смерті І. Мазепи підтримував гетьмана П. Орлика, брав участь у створенні Конституції 1710 р. Весною 1711 р. очолював загін запорожців у невдалому

поході П. Орлика в Правобережну Україну. Після знищення царськими військами Запорізької Січі частина козаків переселилася в Олешки і 1711 р. заснувала там іншу Січ. Г. зумів стати її кошовим і залишався ним із перервами до 1728 р., коли проти нього вибухнуло велике повстання козаків. Г. остаточно позбавили влади, розгромили його дім і будинки приборчників колишнього кошового.

ГОРОДОВІ КОЗАКИ – офіційна назва козаків у Лівобережній Україні з 2-ї пол. 17 до поч. 80-х рр. 18 ст. Під час Визвольної війни 1648–1657 рр. у війську Б. Хмельницького було багато Г. к., чисельність яких після 1654 р. була визначена в 60 тис., але насправді їхня кількість перевищувала цю цифру. Г. к. володіли земельними ділянками, звільнялися від загальних податків та обов'язків як юридично вільні. Поділялися на “кінних”, що брали участь у походах, “піших”, які несли гарнізонну, сторожову та іншу службу, та “тяглих” (відбували повинності старшині). Г. к. зобов'язані були з'являтися у військо, маючи зброю, бойове спорядження та все інше, необхідне для служби і військових походів; їм заборонялося під загрозою тяжкої кари самовільно залишати службу. Після Андрусівського перемир'я 1667 р. Г. к. збереглися лише в Лівобережній Україні. Частина рядових козаків потра-

пила в економічну, а згодом і кріпацьку залежність від старшини і була перетворена на посполитих селян. За царським указом 1735 р. попередні права було збережено лише за виборними козаками. У 1783 р. Г. к. остаточно втратили привілеї і були прирівняні до державних селян, одержали офіційну назву “малоросійські козаки”. Царський уряд використав їх для створення пікінерських полків.

ГОРОДОЦЬКИЙ БІЙ 1655

– бій російсько-укр. військ проти польсько-шляхетських військ біля м. Городка (нині Львівської обл.) під час російсько-польської війни 1654–1667 рр. Відбивши 1654 р. наступ польсько-шляхетських військ на Правобережну Україну, російсько-укр. війська за ініціативою Б. Хмельницького навесні 1655 р. почали похід за визволення західноукр. земель. Рушивши з Білої Церкви в напрямі на Бар, Кам'янець-Подільський і Тернопіль, російсько-укр. війська під командуванням Б. Хмельницького і В. Бутурліна розгромили під м. Бучачем (нині Тернопільської обл.) польську кінноту і змусили коронного гетьмана С. Потоцького відступити до Городка. Головні сили військ Б. Хмельницького і В. Бутурліна обложили Львів, а проти польсько-шляхетських військ під Городок було направлено рейтарські полки (вид кінноти) Г. Ромодановського і козацьку піхоту, яку очолював миргородський пол-

ковник Г. Лісницький. 19(29).IX поблизу Городка відбувся бій. Розгорнувши наступ на центр польсько-шляхетського табору, російські рейтари не змогли відбити контратаку переважаючих сил ворога і відступили. Коли польське військо почало їх переслідувати, укр. козаки несподівано вдарили із флангів і навалною атакою розгромили противника. Перемога в Г. б. мала велике значення для дальшої боротьби російсько-укр. військ проти Польщі.

ГОЩВНСЬКИЙ (Goszczyński) Северин (4.XI.1801–25.II.1876) – польський поет і публіцист. Нар. в с. Іллінцях (нині Чорнобильського р-ну Київської обл.) у збіднілій дворянській сім'ї. Вчився в Уманській та Вінницькій гімназіях. Багато подорожував по Україні, вивчаючи життя укр. народу, його фольклор. Брав активну участь у польському визвольному повстанні 1830–1831 рр., потім вів пропаганду в Краківській республіці і Галичині. В 30–40-х рр. – учасник Демократичного товариства. Найвідоміші поеми Г. – “Канівський замок” (1828), “Собутка” (1834), “Король великого замку” (1842). У своїх творах відображав становище укр. народу, його боротьбу проти польських панів, царизму. У ряді творів із демократичних позицій оцінив гайдамацький рух (“Канівський замок”), дав глибоко поетичні замальовки життя карпатських українців (“Щоденник подорожі до Татр”, 1853).

Найзначніший представник т. зв. укр. школи в польській літературі. У “Щоденнику подорожі до Татр” є теплі спогади про карпатських українців.

ГРАБОВСЬКИЙ (Grabowski) Амвросій (Амброджи; 7.XII.1792–4.VII.1868) – польський книгар, історик, видавець історичних джерел. Нар. в м. Кентах (Польща). Автор праць з історії Кракова. Видав збірники документів, що містять також листи і мемуари з історії визвольної боротьби укр. народу в 17 ст. – “Листи короля Владислава IV”, “Польські історичні старожитності” (т. 1–2, 1845), “Вітчизняні пам’ятки” (т. 1–2, 1909). У “Вітчизняних пам’ятках” (т. 2) опублікував підбірки листування Б. Хмельницького з польськими урядовими колами.

ГРАБОВСЬКИЙ Павло Арсенович (11.IX.1864–12.XII.1902) – видатний укр. поет, публіцист. Нар. в с. Пушкарному (нині с. Грабовське Краснопільського р-ну Сумської обл.) в родині сільського паламаря. У 1874–1878 рр. вчився в Охтирському духовному училищі, з 1879 р. – у Харківській духовній семінарії. У 1882 р. за участь у харківській групі “Чорного переділу” Г. заарештували та вислали в с. Пушкарне під нагляд поліції. Навесні 1885 р. нагляд поліції було знято, і Г. переїхав до Харкова, де працював коректором у газеті “Южный край”. Відновив зв’язки з групою “Чорного пере-

ділу”, складав прокламації, писав художні твори. Восени 1885 р. Г. призвали на військову службу і відправили в Туркестанський військовий округ. В Оренбурзі, де він тимчасово служив у війську, його заарештували (червень 1886) за належність до організації “Чорний переділ” та за участь у складанні і розповсюдженні прокламацій “Слово к народу” та “Русский народ”, які розкривали антинародну суть реформи 1861 р. Після ув’язнення в Ізюмській та Харківській тюрмах Г. у січні 1888 р. було засуджено на 5-річне заслання у Балаганський округ Іркутської губернії. За протест-відозву проти розправи царизму над політичними засланцями Г. у серпні 1889 р. був знову заарештований і ув’язнений в Іркутській тюрмі. 1889 р. сталася “Якутська трагедія” – кривава розправа царської влади над політичними засланцями. Коли звістка про ці події дійшла до Г., він з товаришами-засланцями склав рішучий протест “Русскому правительству”, який був розісланий у Російській імперії різним особам, редакціям тощо, а також опублікований у Швейцарії групою російських революціонерів-емігрантів у журналі “Свободная Россия”. В протесті висловлювалася думка, що криваві якутські події викличуть нову хвилю революційного піднесення. У січні 1893 р. Г. відправили до м. Вілюйська в Якутії. Помер у То-

больську, похований поруч із могилами декабристів.

В історію укр. літератури Г. увійшов як один з кращих представників революційно-демократичної поезії 80–90-х рр. 19 ст., соратник І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, вірний послідовник Т. Шевченка. Він доводив, що література повинна бути “одним з чинників поступу загальнолюдського..., средством боротьби зі світовою неправдою, сміливим голосом за всіх пригноблених та скривджених” (“Де-що про творчість поетичну”). “Карай насильство своїм словом віщим” – такий був девіз поета. Велике місце в поезії Г. посідає тема України, її багатостраждальне минуле, її доля в майбутньому (“До України”, “Народові українському”, “О, яка ж ти сумна, Україно моя”). Помітне місце в поезії Г. посідають вірші, присвячені дітям, темі виховання чесних, корисних для народу громадян (“До дітей”, “До школи”, “Трудівниця”).

Г. – поет переважно малих форм, майстер короткого, стислого, але сповненого глибокого почуття і думки ліричного вірша. Його вірші часто подібні до закликів. Тому такі характерні для них назви-звертання – “Народові українському”, “До парнасців”, “Поетам-українцям”, “До матері”, “До дітей” та багато інших. Деякі його поезії близькі до жанру народної пісні (“Журба”, “До соловейка”).

Визначне місце посідає Г. в укр. літературі як перекладач. Був також видатним літературним критиком і публіцистом. В історії укр. літератури 80–90-х рр. Г. виступав як продовжувач ідейно-творчих традицій Т. Шевченка.

ГРАБЗНКА Григорій Іванович (р. н. невід. – бл. 1738) – укр. козацький літописець, гадяцький полковий суддя (1717–1728), обозний (1728–1729) і полковник (1729–1738). З 1686 р. перебував на службі в козацькому війську. Учасник Кримських походів 1687 і 1689 рр., Азовських походів 1695–1696 рр. і Північної війни 1700–1721 рр. Разом із наказним стародубським полковником П. Корецьким їздив до Петербурга з Коломацькими чолобитними 1723 р. клопотати перед Петром I про скасування Малоросійської колегії та відновлення виборів гетьмана, за що був ув’язнений у 1723–1725 рр. до Петропавлівської фортеці. 1725 р. Г. після смерті Петра I повернувся в Україну. Брав участь у російсько-турецькій війні 1735–1739 рр. Влітку 1738 р., прикриваючи зі своїм полком відступ російської армії з Криму, загинув у бою.

Г. відомий як автор великого історичного твору літописного характеру “Действия презельной и от начала поляков кравшой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана Запорожского с поляки... Року 1710”. Оригінал літопису не зберігся, однак відо-

мий у багатьох списках 18 ст. У творі викладено історію України з давніх часів до 1709 р. Джерелом для написання твору Г. слугували офіційні документи, польські хроніки, щоденники, розповіді сучасників подій. Твір складається зі вступу та окремих повістей про історію козаків, пройнятих ідеєю укр. старшинського автономізму. У вступі автор ставить перед собою мету показати “народ український як рівний серед усіх народів” та висвітлити історію боротьби укр. народу за свою землю. Загальна історична частина літопису ґрунтується на великому джерельному матеріалі, майже половина твору присвячена описові Визвольної війни укр. народу 1648–1657 рр. Г. одним із перших зробив спробу викласти історію козацтва в Україні. В кінці твору вміщено ряд “сказань” з історії України 2-ї пол. 17 – початку 18 ст. Г. виступав виразником інтересів укр. козацької старшини. Він намагався довести, що козацтво завжди було і повинно лишатися привілейованим станом, рішуче обстоював старшинський автономізм. Г. підкреслював право козацької старшини управляти Україною, засуджував царських воевод, що обмежували автономію України. Про народні маси Г. згадував рідко, називав їх “черню”, різко засуджував антифеодальні рухи. Г. висловив оригінальні для свого часу погляди на історію. На його думку,

історичні знання мають практичну цінність. Вони повинні слугувати освіті людини, а не бути духовно-моралізуючими настановами, як уважали історики середньовіччя. Г. позитивно оцінював Б. Хмельницького, підкреслював право козацької старшини на керівну роль у політичному житті України. Літопис Г. – визначна пам’ятка укр. історіографії, важливе історичне джерело, оригінальний зразок укр. літератури 18 ст. Праця Г. мала вплив на пізніші історичні твори, її поклав в основу анонімний автор “Краткого описання Малороссии”, користувалися нею історики і літописці Я. Лизогуб, П. Симонівський та ін.

ГРЕБІНКА Євген Павлович (2.II.1812–15.XII.1848) – укр. і російський письменник. Нар. на хуторі Убіжище поблизу Пирятина (нині с. Мар’янівка Гребінківського р-ну Полтавської обл.) в сім’ї дрібнопомісного дворянина. 1831 р. закінчив Ніжинську гімназію вищих наук. У 1834 р. переїхав до Петербурга, працював учителем і водночас брав активну участь у літературному житті, заводив знайомства з видатними літераторами столиці, входив у літературні гуртки, співробітничав у журналах і збірниках, збирав навколо себе укр. письменницькі сили. Сприяв викупу Т. Шевченка з кріпацтва, допоміг видати 1840 р. “Кобзар”. Г. допомагав молодому Т. Шев-

ченкові у самоосвіті, зокрема в ознайомленні з укр. літературою. Друкуватися Г. почав 1831 р. Поетична спадщина Г. складається з багатьох ліричних віршів (кілька укр. мовою, решта – російською) і поеми “Богдан” (російською). У 1834 р. вийшла збірка байок Г. укр. мовою “Малоросійські приказки” (2-ге вид. 1836 р.); 1841 р. видав альманах “Ластівка”, де було надруковано кілька перших віршів Шевченка. В образах і картинах байок, зокрема у байках “Ведмежий суд”, “Рибалка”, “Віл”, “Ячмін”, “Пшениця”, “Будяк та Конопляночка”, “Рожа та Хміль” та ін. реалістично змальовано дійсність, викривається хабарництво суддів, сваволя поміщиків і чиновників, порожнеча панського життя, нещасття і некультурність тощо. Письменник бачив і відчував суперечності тодішнього суспільства; панам та чиновникам Г. протиставляв образи трудящих, передусім селян. Байки Г. мають народний характер, близькі до фольклору (в них використовуються народні прислів’я, приказки); образи й картини життя змальовані в народному дусі, даються народні оцінки явищ і людей. Високо оцінюючи байки Г., І. Франко відзначив їх “яскравий національний колорит”, “здоровий гумор” і “здорову суспільну тенденцію”.

Укр. поезії Г. (“Човен”, “Українська мелодія”, “Маруся”, “Ліс” та ін.) мають романтичний

характер. У них звучать мотиви протесту проти насильства над почуттями людини, неясні поривання в далечінь, тяжкі передчуття і т. п. Деякі укр. і російські вірші стали народними піснями – “Ні, мамо, не можна нелюба любити...”, “Чорні очі” (“Очи черные...”), “Пісня” (“Молода еще девица я была...”). В романтичному дусі написав багато російських віршів. Деякі з них є переспівами народних пісень (“Казак на чужбині”, “Українська мелодія”, “Не калина в темном лесе”). Популярними були народнопісенні вірші поета – “Почталъон”, “Песня”, “Черные очі”.

Романтиком виступав спочатку Г. і в російській прозі (“Розповіді пирятинця”, “Мачуха й панночка”, “Ніжинський полковник Золотаренко” та ін.). Значні сліди захоплення романтизмом помітні і в романі “Чайковський” (1843). Але з кінця 30 – на початку 40-х рр. Г. починає звільнятися від захоплення романтизмом і поступово переходить до реалізму. Такі його твори, як “Надійні ліки”, “Бувальщина” (1839), “Кулик”, “Записки студента” (1840), “Сеня” (1841) свідчать, що Г. уже ввійшов у ряди письменників “натуральної школи”. Як активний діяч цієї школи, Г. виступав далі з багатьма творами, зокрема “Труд”, “Шукач посади”, “Лікар”, “Гравець”, “Іван Іванович”, “Пригоди синьї асигнації”, “За-

боров”. Написав низку характерних для “натуральної школи” т. зв. “фізіологічних нарисів” – “Петербурзька сторона”, “Фактор”, “Провінціал у Петербурзі”, брав участь у таких виданнях, як “Физиология Петербурга”. Окрему групу становлять перекази російською мовою про минуле України (“Ніжин – Озеро”, “Гетьман Свирговський”). Г. переклав укр. мовою “Полтаву” О. С. Пушкіна. Творчість Г. відіграла важливу роль у становленні нової укр. літератури.

ГРЕК Данило (Д. Калаугер, Д. Оліверберг, Олівеберг де Грекані; рр. н. і см. невід.) – укр. державний діяч і дипломат 50-х рр. 17 ст. Грек за походженням. Був ієромонахом в Афінах, За деякими даними, прибув в Україну з антиохійським патріархом Макарієм (за ін. даними – як посол шведської королеви Христини). 28.III.1654 р. був прийнятий під Білою Церквою гетьманом Б. Хмельницьким. З червня 1654 р. перебував на укр. дипломатичній службі. 28.VI.1654 р. очолив посольство до королеви Христини, 30.X був прийнятий новим королем Швеції Карлом X. За дорученням Б. Хмельницького представив план створення антипольської коаліції і балтійсько-чорноморського союзу проти Османської імперії. В 1655 р. брав участь у поході укр. армії у Галичину, а в травні 1655 р. їздив разом із К. Бурляєм із дипломатичною місією у Швецію.

У червні 1656 р. очолював укр. посольство в Трансильванію, а згодом до Молдавії і Волощини. Деякий час жив у Пруссії. Влітку 1657 р. Г. за згодою Б. Хмельницького вступив на шведську дипломатичну службу і в червні 1657 р. разом із шведським послом Лілієнкроною приїздив до Чигирина. Був шведським резидентом у Молдавії, де відстоював інтереси України. За гетьманства І. Виговського займав відповідальні пости в гетьманській адміністрації. Дальша його доля невідома.

ГРВВА Матвій (рр. н. і см. невід.) – запорізький козак, один із керівників гайдамацького руху в Правобережній Україні в 30-х рр. 18 ст. У 1734 р. під час повстання Верлана загін запорожців і селян на чолі з Г. оволодів Вінницею, розгромив єзуїтський і домініканський монастирі та багато шляхетських маєтків. Після поразки повстання пішов на Запоріжжя. Восени 1736 р. загопи Г. знову з’явилися на Правобережжі, тимчасово зайняли Павлоч і Погребище. Після цього Г. не згадується в історичних документах.

ГРИГОРОВИЧ-БАРСЬКИЙ Василь Григорович (псевдоніми Плака, Альбов; 1701–7.X.1747) – укр. мандрівник і письменник. Нар. у Києві в сім’ї дрібного крамаря. В 1715–1723 рр. навчався в Київській академії, у 1723–1724 – у Львівському єзуїтському колегіумі. У 1723–1747 рр.

під ім'ям Плаки, Альбова Г.-Б. подорожував Угорщиною, Болгарією, Австрією, Румунією, Грецією, Італією, Палестиною, Сирією, Аравією та Єгиптом. У дорожніх записках розповів про економічне становище, історичне минуле, освіту, звичаї населення і торгівлю країн, де побував, а також докладно описав маршрут подорожі. Свої подорожні записи оформив 150 малюнками – види міст, пам'ятки архітектури (“Kaір”, 1727; “Гора Ліван. Ліванські кедри”, 1728 та ін.). Вперше надруковано в 1778 р. У вересні 1747 р. повернувся до Києва, де незабаром помер. Записки Г.-Б. розповсюджувалися в Україні і Росії спочатку в рукописних списках. Останнє (сьоме) видання записок, найповніше, за ред. М. Барсукова, вийшло в 1885–1887 рр.

ГРИГОРОВИЧ-БАРСЬКИЙ

Іван Григорович (1713–V.1785) – видатний архітектор, представник укр. бароко. Брат В. Г. Григоровича-Барського. Нар. у Києві, на Подолі, в родині дрібного торговця Григорія Г.-Б., рід якого вів початок із міста Бар. Звідси друга частина прізвища – Барський. 1724 р. Г.-Б. вступив до Києво-Могилянської академії, серед вихованців якої було чимало митців, зокрема художники Левицький, Зарудний, Тарасевич. В академії отримує всебічну світську освіту. Крім гуманітарних, природничих наук, мов, він опанував також основами архітектурно-художнього мистецтва.

Г.-Б. цікавлять питання розвитку архітектури в Україні, пам'ятники старовини, художнє, декоративне оздоблення будівель. Майбутній архітектор вивчає досвід місцевих і закордонних майстрів, різноманітні стилі в будівництві та використання матеріалів. Кар'єру архітектора і будівничого (тоді ці спеціальності звичайно поєднувались) розпочав наприкінці 1740-х рр., коли йому доручили спорудження водогону на київському Подолі. (В наш час відтворено фрагмент водогону Г.-Б. – павільйон-фонтан “Феліціан” зі скульптурою Самсона). Географічне положення Подолу (нищина, водна магістраль) сприяло швидкій забудові цієї частини території Києва. І, поліпшуючи благоустрій міста, Г.-Б. створює в 1748–1749 рр. інженерне спорудження – водогін, такий потрібний киянам. Головним об'єктом водогону був кам'яний павільйон-фонтан на Контрактовій площі. Спершу фонтан мав назву “Феліціан”. Це частина діючого водогону у вигляді перекритої склепінням ротонди з чотирма арковими прорізами та спареними колонами. Під склепінням павільйону розміщувався ангел із посудиною. Він виливав воду, що проходила трубами. Вважають, що фігура Самсона, який роздирає пащу лева, поставлена згодом (замість ангела), була ніби насмішкою і протиставленням Самсону петергоф-

ському. Зверху, на склепінні, була закріплена позолочена статуя апостола Андрія, а у 80-х рр. 18 ст. на фронтонах установили сонячний годинник.

Г.-Б. створив оригінальні й самобутні типи цивільних та культових споруд. Найвизначніші з них – полкова канцелярія в Козельці (1760–1767), тридільні одноверхі та триверхі храми – надбрамна церква з дзвіницею в Кирилівському монастирі (1750–1760) та Покровська церква (1766) у Києві; хрестаті одноверхі баштоподібні храми – церква (1761) в с. Лемешах (нині Козелецького р-ну Чернігівської обл.) і церква Миколи Набережного (1772) у Києві, бурса Київської академії (1778). Останнє велике творіння Г.-Б. – дзвіниця київського Успенського собору. Творчість Г.-Б. відіграла визначну роль у розвитку укр. бароко 2-ї пол. 18 ст., в якому зароджувалися риси класицизму.

ГРИНЧЕНКО Борис Дмитрович (літ. псевд. Василь Чайченко, Л. Яворенко, П. Вартовий, Б. Вільховий та ін.; 27.XI(9.XII). 1863–23.IV(6.V).1910) – видатний укр. письменник, громадсько-політичний діяч, вчений-мовознавець і педагог. Нар. на хуторі Вільховий Яр на Харківщині (нині Сумської обл.) у сім'ї відставного офіцера. Вчився в реальному училищі у Харкові. 1879 р. заарештований за читання нелегальної літератури. З 1881 р. вчителював на Слобо-

жанщині і Катеринославщині. У 1894–1900 рр. працював у Чернігівському земстві. Видавав популярні книжки для народу. У 1891 р. (за ін. даними – 1892 р.) Г. спільно з І. Липою, М. Міхновським, Ю. Міхновським, В. Боровиком, М. Вороним, О. Черняхівським заснував Братство тарасівців. З 1902 р. працював у Києві. На кошти І. Череватенка організував у Підросійській Україні видавництво популярних книжок укр. мовою (“Про грім та блискавку”, “Велика пустиня Сахара”, “Жанна д’Арк”, життєписи І. Котляревського, Є. Гребінки, Г. Квітки-Основ’яненка та ін.). З 1904 р. став одним із лідерів новоствореної Укр. демократичної партії. Наприкінці 1904 р. очолив ліву течію УДП, яка утворила Укр. радикальну партію (наприкінці 1905 р. об’єдналася з УДП в Укр. демократичну радикальну партію. З 1906 р. Г. – співробітник газети “Громадська думка”, а також редактор журналу “Нова громада”. В 1906–1909 рр. очолював київську “Просвіту”. Г. належав до гурту найвизначніших представників укр. народництва. В період найбільшого розмаху великодержавно-шовіністичної політики російського уряду в Україні виступав за послідовне проведення національно-культурницької роботи серед укр. суспільства. Свої політичні погляди виклав у написаній ним програмі УДРП та у “Листах з Наддніпрянської

Україні” (газета “Буковина”, 1892–1893 рр.). Діяльність Г., одного з найвизначніших представників укр. народництва, який написав багато публіцистичних, критичних, історико-літературних і науково-популярних статей, почалась у 80–90-х рр., коли існувало найменше реальних можливостей боротися за права укр. громадянства, і була спрямована на проповідь культурницької повсякденної праці. Вона була потрібна, за словами Г., щоб “виробилася з української нації національно самосвідомо освічена громада”, яка могла б користуватися всіма здобутками культури, і щоб була подолана роз’єднаність між народом – селянством та інтелігенцією. Побутово-реалістичні оповідання і особливо повісті, з одного боку, зображають укр. село, з другого – трактують злободенні питання ставлення інтелігенції до селянства, справи школи, просвіти, денационалізації села, відносини між націоналізмом і радикалізмом чи соціалізмом. В поезії домінують “смутні картини” селянського життя, мотиви праці для народу, пафос громадянського обов’язку. Етнографічні зацікавлення привели Г. до праці над збиранням матеріалів до словника. Ці матеріали увійшли у відредагований ним 1902–1909 рр. 4-томний “Словар української мови” (68 000 слів), укладений також і з матеріалу, збирання якого почав П. Куліш 1861 р., а

продовжувала київська “Громада”, потім редакція “Киевской старины”. Матеріал словника охоплює етнографічні записи й літературні твори 1798–1870 рр., зрідка пізніші, майже весь документований. Отож словник Г. є й досі найповнішим словником такого типу для укр. мови і одним із найкращих у слов’янській лексикології. Як вступ до словника Г. написав цінний огляд укр. лексикології. Упорядкував у 3-х книгах “Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях” (1895, 1897, 1899). Відомі також його збірки “З вуст народу. Малоросійські оповідання, казки тощо” (рос. мовою; Чернігів, 1900), “Пісні та думи” (1895), “Думи кобзарські” (1897), “Веселий оповідач” (1898) та ін. Цінним вкладом у фольклористику є праця Г. “Литература украинского фольклора. 1777–1900. Опыт библиографического указателя” (1901).

Г. – автор близько 50 оповідань (“Чудова дівчина”, 1884; “Сама, зовсім сама”, 1885; “Олеся”, 1890; “Украла”, 1891; “Дзвоник”, 1897 та ін.), повістей (“Соняшний промінь”, 1890; “На розпутті”, 1891; “Серед темної ночі”, 1900; “Під тихими вербами”, 1901; збірок поезій (“Пісні Василя Чайченка”, 1884; “Під сільською стріхою”, 1886; “Під хмарним небом”, 1893 та ін.). Історичній темі присвячені драми “Серед бурі” (1897), “Степо-

вий гість” (1897), “Ясні зорі” (1884–1900). Г. перекладав твори Ф. Шиллера, Й.-В. Гете, Г. Гейне, В. Гюго та ін. Плідно працюючи в галузі народної освіти, Г. виклав свої педагогічні погляди у працях “Яка тепер народна школа в Україні” (1896), “Народні вчителі і українська школа” (1906), “На беспросветном пути. Об украинской школе” (1906) та ін. Г. боровся за навчання укр. дітей рідною мовою, виступав за чистоту укр. літературної мови. Створив низку шкільних підручників, серед яких “Українська грамати́ка”, “Рідне слово”. Помер в Оспедалетті (Італія), похований у Києві.

ГРІНЧЕНКО Марія Миколаївна (літ. псевд. – М. Загірня, М. Чайченко, М. Доленко та ін., 1863–15.VII.1928) – укр. письменниця, дружина Б. Грінченка. Нар. в м. Богодухові Харківської губернії. За освітою – педагог. Довгий час учителювала. 1891 р. у львівському журналі “Зоря” вперше виступила з віршами. Автор прозових творів (збірки оповідань “Під землею”, 1897; “Чередник і дівчина”, 1905; повісті “В шахтах”, виданої російською мовою у Москві 1911 р., тощо), науково-популярних брошур про П. Сагайдачного, А. Лінкольна та ін., спогадів про І. Неچужа-Левицького, В. Самійленка. Г. належать укр. переклади творів І. Тургенєва, Д. Мамаїна-Сибіряка, Л. Толстого, Г. Ібсена, Марка Твена, Г. Бічер-Стоу,

А. Доде та ін. Багато працювала над упорядкуванням “Словаря української мови”, укладеного Б. Грінченком.

ГРО́ДСЬКІ СУДВ – станові суди у феодальній Польщі, Литві, а з 14 ст. і на укр. землях (Східній Галичині, Київщині, Волині, Брацлавщині), загарбаних Польщею. Обиралися шляхтою. У воєводствах очолювалися воєводою, у повітах – старостами, і тому їх ще називали “старостинськими” судами. Розглядали кримінальні і цивільні справи шляхти, а також ін. верств населення, якщо справа стосувалася шляхти, виконували вироки вищих судів у кримінальних справах. На укр. землях у складі Росії їх було ліквідовано 1648–1657 рр. У Лівобережній Україні почали знову діяти з 1763 р., з часу реорганізації полкових судів у Г. с. Існували до 1782 р., захищаючи інтереси козацької старшини.

“ГРОМА́ДА” – укр. громадсько-політичні і науково-літературні збірники. Видавалися в Женеві (1878–1879 рр. – 4 кн., 1882 – 5-та кн.) М. П. Драгомановим. У збірниках друкувалися дослідження і матеріали про економічне та соціальне становище народних мас України та Росії, статті на історичні, літературні теми, праці Ф. К. Вовка і М. П. Драгоманова про Т. Г. Шевченка, науково-популярні статті С. А. Подолинського тощо. У 3-му збірнику “Г.” було надруко-

вано повість Панаса Мирного “Лихі люди”. У 1880 р. вийшло два номери журналу “Г.” (за ред. М. П. Драгоманова, С. А. Подолінського та М. І. Павлика). У цих журналах були огляди селянського і робітничого руху.

“ГРОМАДИ” – напівлегальні гуртки укр. інтелігенції у 2-й пол. 19 – на поч. 20 ст. в Україні, які вели національно-культурну та громадсько-політичну діяльність. Стали виникати з кінця 50-х рр., коли тимчасовий ліберальний курс російського уряду сприяв поживленню суспільного життя. Увага громадянства була зосереджена на селянській реформі, але праця могла виявлятися лише в галузі культури – недільні школи зі спробами викладання укр. мовою, видання підручників і творів красного письменства, укр. концерти та вистави і т. д. Перша “Г.” виникла наприкінці 50-х рр. 19 ст. в Петербурзі, до її складу входили М. Костомаров, Т. Шевченко, П. Куліш, В. Білозерський, Ф. і О. Лазаревські та ін. Коштом укр. землевласників В. Тарновського і Г. Галагана видавали твори укр. письменників, а в 1861–1862 рр. – журнал “Основа”. В 1861 р. утворилася у Києві, в 70–90-ті рр. 19 ст. ставши головним осередком національно-культурної роботи в Україні. В цей період до київської “Г.” входили визначні наукові і культурні діячі – В. Антонович, що був від початку провідником

“Г.”, М. Драгоманов, К. Михальчук, М. Зібер, Ф. Вовк, П. Чубинський, Т. Рильський, П. Житецький, Л. Ільницький, О. Кониський, М. Лисенко, М. Старицький, П. Косач, С. Подолінський, О. Русов, М. Левченко, М. Ковалевський, В. Рубінштейн, Я. Шульгин, С. Левицький, І. Левицький (Нечуй), Є. Трегубов, В. Науменко, І. Рудченко (Білик), Ф. Панченко та ін. (у 1872–1873 рр. близько 70 осіб, крім молоді, що брала участь у роботі). “Г.” не мала усталеної програми та організаційних форм. У березні 1861 р. “Г.” почала видавати рукописну газету “Самостійне слово”. Навесні 1861 р. до її складу влилися учасники гуртка “Хлопоманів” на чолі з В. Б. Антоновичем, Т. Рильським та ін. Майже одночасно “Г.” виникли в Полтаві, Харкові, Чернігові, Одесі та ін. містах. Організована кампанія в російській пресі, циркуляр Валуєва (1863), адміністративні вислання (П. Чубинського, П. Єфименка, О. Кониського, С. Носа та ін.), закриття недільних шкіл загальмували на деякий час діяльність “Г.”, яка відновилася на поч. 70-х рр. На відміну від суто культурницького курсу 60-х рр., коли громадівці вважали, що головним завданням інтелігенції є поширення освіти, щоб піднести національну і громадянську свідомість народу (“Відгук з Києва” 1862 р. із засудженням революційної пропаганди і сепар-

ратизму), на поч. 70-х рр. члени “Г.” дебатували актуальні суспільні проблеми в газеті “Киевский телеграф” (1875 р. – фактично орган “Г.”). У Києві було видано ряд творів красного письменства і популярних брошур, але діяльність виявлялася переважно в науковій українознавчій праці Південно-Західного відділу Російського географічного товариства (1873–1875), яке було засноване з ініціативи членів “Г.” для наукового обґрунтування укр. національної відрубності. “Стара громада” придбала газету “Київський телеграф” і перетворила її на свій напівофіційний орган. Прихильники більш радикальних методів боротьби в Києві в 70-х рр. утворили т. зв. “Молоду громаду”, яка, проте, не мала чіткої програми. Царський уряд звинуватив громадівців у “сепаратизмі”, почав їх переслідувати і після прийняття Емського указу 1876 р. заборонив діяльність “Г.”. Репресії 1875–1876 рр. спричинили втрату газети “Київський телеграф”, закриття Південно-Західного відділу, усунення з Київського університету М. Драгоманова й М. Зібера. Частина громадівців було заарештовано і відправлено на заслання, чимало у зв’язку з репресіями емігрувало за кордон, де під керівництвом М. Драгоманова у Женеві розпочало видання збірника, а потім журналу “Громада”.

Женевський гурток, що склався навколо збірника, дав початок укр. соціалістичному рухові. 1886 р. через ідейні розбіжності з поміркованішими громадівцями М. Драгоманов утратив їхню фінансову підтримку і змушений був переїхати до Болгарії.

Через кілька років “Г.” таємно відновили свою діяльність. У 80-х рр. поміркована частина громадівців об’єднувалася навколо журналу “Киевская старина” (1888–1906), який матеріально підтримували В. Симиренко, В. Тарнавський, Є. Чикаленко. Вони зблизилися з ліберальними народниками, підтримували західноукр. “народовців”. Громадівці брали участь у створенні “Просвіт”. Під тиском репресій праця “Г.” набуває аполітичного культурницького характеру. Це призводить до розходжень, а пізніше й до розриву з Драгомановим (1886) “Старої громади”, більшість якої не співчувала його політичним поглядам. Ідеологами “Г.” виступали історики і письменники М. Костомаров, В. Антонович, П. Куліш та ін. “Стара громада” була поповнена на поч. 1900-х рр. молодшими діячами, такими як Є. Тимченко, С. Єфремов, М. Левицький, Є. Чикаленко, І. Стещенко, Л. Жебуньов та ін. Вона увесь час перебувала у зв’язку з особливо активною тоді “Г.” в Одесі, де в 70–90-х рр. діяли В. Мальований, О. Андрієвський, Є. Борисов, Л. Смоленський,

М. Климович, М. Боровський, А. Крижанівський, Ф. Щербина, М. Комаров (Уманець), пізніше – І. Луценко, Ф. Шульга. Далеко слабше і з перервами виявлялася діяльність “Г.” у Харкові у 80–90-х рр. (Д. Пильчиків, В. Александров, П. і О. Єфименки, М. Лободовський, Ц. Білиловський та ін.). З кінця 1890-х рр. активізувалися “Г.” в Чернігові – І. Шраг, М. Коцюбинський, І. Коновал, Б. Грінченко та ін., і в Полтаві – з Дмитрієвим на чолі. Стали виникати “Г.” й по інших містах. Дуже жвавою була діяльність укр. “Г.” в Петербурзі (1896–1917), на чолі якої були П. Стебницький та О. Лотоцький.

На західноукр. землях аналогічну роль виконували легальні студентські товариства, такі як віденська “Січ” (з 1868), Академічна бесіда (1870–1871), “Академічний гурток” (з 1870), “Дружеский лихвар” (з 1871) і т. п. В ряді галицьких середніх шкіл існували нелегальні учнівські гуртки, що провадили самоосвітню та суспільну діяльність (“Молода Україна” в Бережанській гімназії, гурток в Академічній гімназії у Львові та ін.).

В 1890-х і на поч. 1900-х рр. діяльність “Г.” позвжалася, зокрема в гімназіях у Києві, Полтаві, Прилуках, Лубнах та ін. Особливо активізуються в цей час студентські “Г.” в Києві (на чолі з В. Доманицьким, А. Лівицьким), яка в 1904–1906 рр. була під впливом УСДРП, однак

брала активну участь у легальній роботі “Просвіт” та укр. клубів, в Одесі (керівники І. Бондаренко, В. Пашенко, М. Слабченко), а також у Москві, Томську, Варшаві, Дерпті (Тарту) та ін. містах, де були укр. студенти. Студентські групи давали початок суто політичним організаціям. У 1891–1893 рр. за активної участі студентів у Полтаві діяло Братство тарасівців із філіями в більших містах України. Заснована 1897 р. харківська студентська “Г.” (Д. Антонович, Ю. Коллард, М. Русов, Л. Мацієвич, Б. Мартос, О. Коваленко, Б. Камінський, Д. Познанський) створила Революційну українську партію (РУП). В кінці 19 ст. почалася координація діяльності розсіяних “старих” і нових “Г.”. 1897 р. у Києві з ініціативи В. Антоновича та О. Кониського відбувся з’їзд членів “Г.”, який заснував Загальну укр. безпартійну демократичну організацію, яка незабаром об’єднала укр. “Г.”. “Г.” (близько 20) продовжували свою діяльність переважно в громадських клубах і “Просвітах” до 1917 р.

“ГРОМАДСЬКА ДУМКА” – перша щоденна громадсько-політична газета укр. мовою у підросійській Україні. Виходила з початку 1906 р. (за деякими даними – з 31.XII.1905 р.) у Києві. Заснована Є. Чикаленком, В. Смиренком і В. Леонтовичем. У газеті працювали Ф. Магтушевський, С. Єфремов, В. Дурдуківський, Б. і М. Грінченки.

1.VIII.1906 р. за розпорядженням російського уряду газету було закрито. 15.IX.1906 р. видання “Г. д.” було продовжено під назвою “Рада”.

ГРО́НДСЬКИЙ (Grondski, Grądzki) Самійло (Самуель) (р. н. невід. – бл. 1672) – дипломат на службі в Польщі, Швеції і Трансильванії, історик. Нар. у родині шляхтича, власника частини с. Фаліївки в Галичині. Восени 1655 р. супроводив польського посла Любовицького під час його переговорів із Б. Хмельницьким. Переїшовши до шведів під час польсько-шведської війни 1655–1660 рр., Г. 1656 р. їздив у Чигирин до Б. Хмельницького з листами від короля Карла X Густава. У липні 1657 р. від імені князя Трансильванії Дердя II Ракоці вів переговори з А. Ждановичем під Залізцями. Автор “Історії козацько-польської війни” (опублікував К. Коппі в Пешті, 1789), що є цінним джерелом із політичної історії України 1648–1672 рр. Хоч загалом його книга написана зі шляхетських позицій, проте Г. визнавав, що причиною визвольної боротьби укр. народу був гніт польських феодалів.

ГРЕПА “ВВЗВОЛЕННЯ ПРА́ЦІ” – перша російська марксистська організація, яку заснував Г. В. Плеханов у вересні 1883 р. в Женеві (Швейцарія). До її складу входили В. І. Засулич, П. Б. Аксельрод, Л. Г. Дейч та В. М. Ігнатов. Головними сво-

їми завданнями Г. “В. п.” вважала поширення ідей наукового соціалізму, перекладання російською мовою творів К. Маркса і Ф. Енгельса, критику народницьких теорій і розробку найважливіших питань революційного руху та суспільного життя Росії з позицій марксизму. У критиці народницької ідеології велике значення мали праці Г. В. Плеханова “Соціалізм і політична боротьба” (1883), “Наші незгоди” (1885), “До питання про розвиток моністичного погляду на історію” (1895) та ін. У 1888 р. Г. “В. п.” почала видавати літературно-політичний збірник “Соціал-демократ”, а з 1890–1892 рр. – літературно-політичний огляд “Соціал-демократ” (4 кн.), в яких пропагувалися ідеї марксизму, критикувалися погляди народників, висвітлювалася діяльність російської і міжнародної соціал-демократії. Група мала зв’язки з марксистськими групами Д. М. Благоева, П. В. Точиського, М. І. Бруснева в Петербурзі, з марксистськими групами Москви, Києва, Одеси, Харкова, Катеринослава, Вільно, Риги, міст Поволжя і Закавказзя. Література, яку видавала група, доставлялася різними шляхами і становила основний фонд нелегальних бібліотек Союзів боротьби за визволення робітничого класу, соціал-демократичних організацій і груп. На П з’їзді РСДРП (1903) Г. “В. п.” заявила про припинення свого існування.

ГУБЕРНІЯ – вища адміністративно-територіальна одиниця місцевого, державного, адміністративно-поліцейського та фінансового управління в Росії, очолювана губернатором. Указом 18(29).XII.1708 р. територію Росії було поділено на вісім Г. (створено, зокрема, Київську та Азовську). З 1710 р. Г. стали поділяти на долі, а з 1719 р. – на провінції. За “Установленням про губернії” 1775 р. країну було поділено на 41 Г., які, своєю чергою, склалися із повітів. Невдовзі кількість Г. зросла до 50. Вони об’єднувалися здебільшого у намісництва. В Україні 1780 р. було створено Харківське намісництво, 1797 р. – Волинське і Подільське. За указом “Про новий поділ держави на губернії” 1796 р. Харківське намісництво увійшло до Слобідсько-Української Г. (з 1835 р. – Харківська), Чернігівське намісництво перетворено на Малоросійську Г. і Катеринославське намісництво – на Новоросійську Г. (під такою назвою існувала в 1764–1783 рр. як військовий округ). У 1802 р. Малоросійську Г. було поділено на Чернігівську і Полтавську, а Новоросійську Г. – на Миколаївську, Таврійську і Катеринославську Г., Миколаївську 1803 р. перейменовано на Херсонську. Протягом першої чверті 19 ст. з цих Г. було утворено три генерал-губернаторства. Органом управління в Г. було губернське правління. Знач-

ну роль у Г. відігравав становий орган поміщиків – губернське дворянське зібрання, утворене за “Жалуваною грамотою дворянству” 1785 р. В 19 – на поч. 20 ст. державне губернське управління розвивалося в напрямі розширення системи адміністративно-поліцейських органів і надання цим органам, особливо генерал-губернаторам і губернаторам, надзвичайних повноважень. На 1.I.1917 р. в Російській імперії була 101 Г. (в т. ч. 23 області), зокрема на території України дев’ять – Київська, Харківська, Чернігівська, Полтавська, Волинська, Подільська, Катеринославська, Херсонська, Таврійська Г. Під час Лютневої революції 1917 р. Тимчасовий уряд вніс у місцеве управління незначні зміни, які полягали здебільшого в заміні назв окремих органів і посад (замість губернатора – комісар). Після жовтня 1917 р. органами влади в Г. стали ради робітничих, солдатських і селянських депутатів. Було проведено адміністративно-територіальну реформу, в результаті якої поділ на Г. ліквідовано. В Україні поділ на Г. проіснував до 1924–1925 рр.

ГУБЕРНСЬКІ В СЕЛЯНСЬКИХ СПРАВАХ ПРИСЕТВІЯ – державні органи, встановлені законом 19.II(3.III).1861 р. для розв’язання основних питань, що впливали з поземельних відносин між поміщиками і тимчасово зобов’язаними селя-

нами у зв'язку із селянською реформою 1861 р. Запроваджувалися в кожній губернії. До складу присутствій входили – губернатор, який очолював установу, представники губернської адміністрації та дворян-поміщиків. Ці органи розглядали і затверджували документи щодо зменшення селянських наділів, проекти утворення сільських і волосних установ, питання про розмір повинностей, клопотання поміщиків про залишення у складі їхніх земель тих або інших угідь тощо. Одним з найреакційніших заходів царського уряду, що ще більше погіршував становище селян, був закон від 27.VI (9.VII).1874 р., який скасував інститут мирових посередників (крім Правобережної України), а замість них утворювалися повітові в селянських справах присутствія, очолювані повітовим предводителем дворянства. Законом від 12(24).VII.1889 р. замість повітових у селянських справах присутствій запроваджувався інститут земських начальників, а в губерніях замість Г. в с. с. п. – губернські присутствія із судовими та адміністративними повноваженнями, тобто селянство цілком підпорядковувалося владі дворян-поміщиків, у руках яких зосереджувалася судова та адміністративна влада. Губернські присутствія були ліквідовані після жовтня 1917 р.

“ГУБЕРНСКІЕ ВЕДОМОСТИ” – назва офіційних урядових

газет, що виходили в губерніях (в областях – обласні) Росії в 1838–1917 рр. під особистим наглядом губернаторів. Спочатку були в 42 губерніях, згодом у більшості губерній (у т. ч. в усіх губерніях України) та областей. В офіційній частині друкували розпорядження уряду і місцевої влади та різні оголошення. Зміст неофіційної частини становили місцеві новини, матеріали з етнографії, археології, історії, географії, економіки краю, статті про життя сусідніх губерній, усієї держави та іноземних країн, відомості про торгівлю, сільське господарство, промисловість тощо. В “Г. в.”, які виходили в Україні, друкували свої праці О. М. Лазаревський, П. С. Єфименко, Д. І. Багалій та ін. В останні десятиріччя “Г. в.” майже не друкували краєзнавчих матеріалів. У Катеринославській та Херсонській губерніях “Г. в.” виходили до поч. 1918 р.

ГУЛІАК Микола Іванович (1822–26.V(7.VI).1899) – укр. громадсько-політичний діяч, демократ, педагог і вчений. Походив із дворянської родини із Золотоніського повіту на Полтавщині. У 1843 р. закінчив юридичний факультет Дерптського (нині Тартуського) університету. 1844 р. здобув учений ступінь кандидата права. У 1845–1847 рр. служив у канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора. У грудні 1845 – січні 1846 рр. разом із М. І. Ко-

стомаровим і В. М. Білозерським заснував Кирило-Мефодіївське товариство. Належав до радикального крила організації (Г., Т. Шевченко, Г. Андрузький, О. Навроцький, І. Посяда), яке відстоювало національно-демократичні ідеї. Був прихильником боротьби проти самодержавства і кріпосництва, виступав за політичне об'єднання всіх слов'янських народів у формі демократичної федеративної республіки. 30.III.1847 р. Г. було заарештовано в Петербурзі й ув'язнено у Шліссельбурзькій фортеці, де перебував до 1850 р. Під час слідства тримався особливо мужньо, відмовившись давати свідчення і назвати будь-кого з учасників братства. У 1850–1855 рр. перебував під наглядом поліції у Пермі. Після повернення із заслання з 1859 р. працював педагогом в Одесі (1859–1861), Керчі, Ставрополі (1862–1863), Кутаїсі, Тбілісі (1863–1867). Г. належать праці з історії, математики, філософії, юриспруденції, переклади з грузинської та азербайджанської літератур. У філософії Г. стояв на позиціях визнання матеріальності світу, об'єктивності простору, часу, закономірності. Відстоював атомізм, еволюційні ідеї. В математиці Г. був одним з перших послідовників і пропагандистів геометрії М. Лобачевського, висунав ряд математичних ідей, що наближалися до деяких положень загальної теорії відносності

(“Про розв'язання трансцендентних рівнянь”). Написав ряд літературознавчих праць (“Про місце, яке займає грузинська мова в системі індоевропейських”, “Про грузинську поему “Барсова шкура” Руставелі”, “Про видатного перського поета Нізамі та його поему “Похід руських проти Берда”). Помер в Єлисаветполі (нині Гянджа, Азербайджан).

ГУЛАК-АРТЕМОВСЬКИЙ

Петро Петрович (27.I.1790–13.X.1865) – укр. поет і культурно-освітній діяч. Нар. у містечку Городищі (нині місто Черкаської обл.) у сім'ї священика. Вчився у Київській академії (до 1813 р.), з 1817 р. – у Харківському університеті. У 1821 р. захистив дисертацію на звання магістра історії на тему “Про користь історії взагалі і переважно вітчизняної та про засоби її викладення”. З 1828 р. – професор історії, з 1838 – декан словесного факультету, 1841–1849 рр. – ректор Харківського університету. Перекладав російською мовою твори західноєвропейських письменників (Дж. Мільтона, Ж.-Ж. Руссо та ін.), писав вірші (“Справжня добрість”, звернений до Г. Квітки-Основ'яненка), байки (“Пан та Собака”, 1818; “Солопій та Хівря”, “Тюхтій та Чванько”, обидві 1819) та ін., романтичні балади (“Рибалка, “Твардовський”, обидві 1827). Найпопулярнішою стала сатирична байка “Пан та Собака”, у якій Г.-А. використав окремі мотиви польської байки

І. Красицького. У ній живою народною мовою відтворюються типові явища кріпосницької системи, засуджується жорстоке ставлення кріпосників до селян. У байках поет критикує інертність, косерватизм, зарозумілість. Г.-А. перший в укр. літературі виступив у жанрі романтичної балади. Створена за сюжетом Й.-В. Гете балада “Рибалка” (1827) відзначається мелодійністю та народнопісенним колоритом мови. У цій баладі письменник намагався передати укр. мовою “почуття ніжні, благородні, високі”. Народного гумору сповнена балада “Твардовський”, сюжет якої запозичено в А. Міцкевича.

ГУЛІАК-АРТЕМОВСЬКИЙ

Семен Степанович (16.II.1813–17.IV.1873) – укр. композитор та оперний співак (баритон). Небіж письменника Петра Г.-А. Нар. у містечку Городищі (нині місто Черкаської обл.). Навчався у Київському духовному училищі (1824–1830) і семінарії (1835–1838). У 1838 р. М. І. Глінка забрав Г.-А. до Петербурга й особисто керував його заняттями зі співу. Після першого концертного виступу (1839) Г.-А. за порадою Глінки виїхав для продовження музичної освіти до Італії, де в 1841 р. дебютував у Флорентійському оперному театрі. У 1842 р. Г.-А. було запрошено до Петербурзької оперної трупи. З 1842 р. був провідним співаком у Маріїнському театрі та в італійській опері в

Петербурзі (баритон). Г.-А. мав голос надзвичайної краси, сили та дуже широкого діапазону. Його блискуче музичне виконання поєднувалося з високою майстерністю драматичного актора. Співав партію Карася в “Запорожці за Дунаєм” та свата в “Українському весіллі”. Як драматичний актор виступав у п’єсах І. Котляревського (у ролях Виборного та Чупруна). Серед оперних партій (51) – Руслан (“Руслан і Людмила” Глінки), Мазетто (“Дон Жуан” Моцарта), Антоніо, Ештон (“Лінда ді Шамуні”, “Лючія ді Ламмермур” Доніцетті) та ін. Композиторська діяльність Г.-А. почалася у 1851 р. створенням музики до “Картини степового життя циган” та вокально-хореографічного дивертисменту “Українське весілля”. У 1852 р. він написав музику до водевілю “Ніч напередодні Іванового дня” (текст власний), у 1853 р. – до драми “Кораблеруйнівники”, із солоспівів – “Стоїть явір над водою”, “Спать мені не хочеться” та ін. У 1862 р. Г.-А. закінчив оперу “Запорожець за Дунаєм” (за власним лібрето), яку вперше поставлено в Петербурзі 26.IV.1863 р. Партію Карася з великим успіхом виконував сам автор. Характерними рисами опери є життєвість і правдивість образів; щирість і наспівна виразність музики, що ґрунтується на народнопісенних інтонаціях; загальний барвистий укр. національний колорит. Вона

є одним із найяскравіших зразків укр. музичної класики і користується широкою популярністю й донині. Г.-А. був щирим другом Т. Г. Шевченка, допомагав йому в роки заслання, підтримував товариські стосунки з багатьма передовими людьми свого часу. Серед них – математик М. Остроградський, карикатурист М. Степанов та ін. В Україні Г.-А. побував у 1843 р. у відрядженні для відбору співаків та в 1850 р. з гастролями італійської оперної трупи. Г.-А. був автором “Статистико-географічної таблиці міст Російської імперії” (1854) та проекту Петербурзького водопроводу. За відгуками сучасників, Г.-А. був здібним художником-мініатюристом. Помер Г.-А. у Москві, де й похований.

ГУЛЯНЦЬКИЙ Григорій (рр. н. і см. невід.) – укр. військовий і державний діяч, полковник ніжинський (1656–1659) та корсунський. Походив зі шляхетської родини на Волині. В 1649 р. та в серпні 1654 р. (разом із М. Леоновичем та І. Дяченком) за дорученням Б. Хмельницького очолював укр. посольство до Москви. В 1654 р. відмовився прийняти присягу на вірність московському цареві. Сподвижник гетьмана І. Виговського, активний прихильник його незалежницької політики. В 1657–1658 рр. Г. брав участь у придушенні антигетьманського заклоту під керівництвом Я. Барабаша і М. Пушкаря. В 1659 р.

Г., будучи наказним сіверським гетьманом, протягом трьох місяців обороняв Конотоп від московських військ під командуванням князя Трубецького. Після зречення І. Виговського Г. був усунений із полковництва. В 1659 р. перейшов на сторону Ю. Хмельницького. Разом із С. Богдановичем-Зарудним і Г. Ліницьким став ініціатором укладення Слободищенського трактату 1660 р. За гетьманування П. Тетері кілька разів їздив із посольством до Варшави. В 1663–1664 рр. Г. брав участь у поході польсько-укр. армії під командуванням Яна-Казимира і П. Тетері в Лівобережну Україну. В 1664 р. на вимогу польського коронного гетьмана С. Чарнецького був заарештований і без суду ув’язнений разом із митрополитом київським Й. Тукальським та Ю. Хмельницьким у фортеці Мальборк (Пруссія). В 1667 р. був звільнений і приєднався до гетьмана П. Дорошенка. З 1675 р. перебував на службі польського короля. Дальша його доля невідома.

ГУНАШЕВСЬКИЙ Михайло Гнатович (рр. н. і см. невід.) – укр. літописець 17 ст. Походив із дрібної західноукр. шляхти. З 1646 р. – ієродиякон. Служив у канцелярії Війська Запорізького. 1652 р. Г. був у складі посольства Б. Хмельницького до Москви. У 1659–1660 рр. Г. – київський протоієрей. Склав рукописну книгу, в якій уміщено

історичні, релігійно-полемічні, побутові та особисті документи, в т. ч. “Ісписаніє літа від рождества Христова (1498) і по нем ідущих”, відому під назвою “Львівський літопис”. Це один з укр. літописів, який охоплює період з 1498 до 1649 рр. У цій книзі є єдиний, що дійшов до нашого часу, список видатної пам’ятки західноруської полемічної літератури поч. 17 ст. – “Перестороги”. Г. рішуче виступав проти уніатства.

ГУЦЕЛЬСЬКИЙ ТЕАТР – укр. музично-драматична аматорська трупа (1910–1914). Був заснований у с. Красноїлові (нині Жаб’ївського р-ну Івано-Франківської обл.) Г. Хоткевичем з учасників самодіяльного драматичного гуртка (понад 40 осіб). Мав свій невеличкий народний оркестр. В репертуарі театру були “Верховинці” Й. Коженювського в переробці Г. Хоткевича, “Гуцульський рік”, “Непросте”, “Довбуш” Хоткевича. Кращими виконавцями були М. Ілитчук, Д. Ясельська, М. Гелета, П. Шекерик, М. Сінітович, О. Глейчук, І. Стусяк, Д. Бегединюк, два брати і дві сестри Минайлюки та ін. Г. т. із великим успіхом виступав у містах і селах Галичини, на Буковині, в Кракові (в “Робітничому домі”). Група учасників Г. т. в 1913 р. виїжджала до Харкова, Одеси, Москви з концертною програмою “Гуцульські вечори”. Існування Г. т. припинила Перша світова війна.

Д

ДАНИЛІВСЬКИЙ Григорій Петрович (26.IV.1829–18.XII.1890) – укр. і російський письменник. Нар. в с. Данилівці (нині Барвінківського р-ну Харківської обл.) у сім’ї поміщика. У 1850 р. закінчив Петербурзький університет. 1849 р. був заарештований у справі петрашевців. 1862 р. в журналі “Время” під псевдонімом А. Скавронський опублікував роман “Втікачі в Новоросії”, 1863 р. – роман “Воля”, в яких розповідається про боротьбу селян проти кріпацтва і селянської реформи. Автор історичних романів “Мирович” (1879), “Спалена Москва” (1886), “Княжна Тараканова” (1883). Погляди Д. на роль мас в історії відображено в романі “Чорний рік” (“Пугачовщина”, 1888–1889), де маси змальовано як силу, що несе загибель цивілізації та культурі. Д. – автор ряду творів із життя укр. народу – “Слобожани” (1853), “Полтавська старина” (1856), “Останні запорожці” (1878), “Українські казки” (7-ме вид., 1888) та ін. Низку статей присвятив видатним укр. діячам – Г. С. Сковороді, В. Н. Каразіну, Г. Ф. Квітці-Основ’яненку (“Українська старина”, Х., 1866).

ДА́РЧИЙ НАДІЛ – ділянка землі, яку могли одержати колишні поміщицькі селяни під час селянської реформи 1861 р. в особисту власність без викупу. Д. н. становив 1/4 частину т. зв.

“найвищого”, або “указного”, тобто встановленого законом селянського наділу для певної місцевості. Решту селянського наділу залишав собі поміщик. Селяни, прагнучи звільнитися від кабального викупу, погоджувалися на оформлення дарчих угод. У Лівобережній і Південній Україні було укладено 929 дарчих угод, що охопили 82 792 ревізькі душі. Після реформи поміщики продовжували тримати своїх “даровизних”, насильно обезземлених селян у кабалі.

ДАШКЕВИЧ Микола Павлович (4.VIII.1852–20.I.1908) – літературознавець та історик (учень В. Антоновича), професор Київського університету (кафедра всесвітньої літератури), з 1907 р. дійсний член Російської академії наук. Як літературознавець належав до історико-культурного та історико-порівняльного напрямів. Автор важливої в укр. літературознавстві книги – рецензії на працю М. Петрова – “Отзыв о сочинении г. Петрова «Очерки истории украинской литературы 19 столетия» (Отчет о 29 присуждении наград графа Уварова)”, 1888. Д., усупереч поглядам Петрова про велику залежність нової укр. літератури від російської, підкреслював самобутність, оригінальність укр. літератури, ставлячи її розвиток у тісний зв’язок із західноєвропейськими ідейними течіями і стилями 19 ст. Крім того, Д. – автор розвідок про Котлярев-

ського (1893 і 1898) (“Чтения в Обществе Нестора-Летописца”, 1901) і думи про Олексія Поповича (1905). З історичних праць на укр. тематику написані “Болоховская земля и ее значение в русской истории” (1878) і пізніші статті на цю тему в київських “Университетских известиях” (1884, 1899), “Княжение Данила Галицкого...” (1883), “Заметки по истории Литовско-Русского государства” (1885) та ін.

ДВОКЛАСНІ ПОЧАТКОВІ УЧВЛИЩА – початкові школи підвищеного типу в царській Росії з 5–6-річним строком навчання. Засновані згідно з положенням 1869 р. переважно в сільській місцевості. Мали два класи – перший охоплював 3–4 роки навчання, останні два роки вважалися другим класом. У Д. п. у. вивчали Закон Божий, російську мову з каліграфією, арифметику, геометрію, російську історію, географію, природознавство, креслення. У 1875 р. було запроваджено необов’язкові заняття з гімнастики, ремесел, садівництва, бджільництва. Для занять із сільського господарства дозволялося мати сади і городи. В Росії на 1.I.1915 р. було всього 6812 Д. п. у., в Київському навчальному окрузі – 651 (на 1.I.1917 р.). Після 1917 р. Д. п. у. перетворені в початкові і семирічні школи.

ДЕБОГОРІЙ-МОКРІВЧИЧ Володимир Карпович (24.V.1848–XI.1926) – укр. революційний

народник. Нар. у Чернігові в сім'ї полковника. У 1866 р. закінчив гімназію в Кам'янці-Подільському. Вчився на медичному факультеті Київського університету. Весною 1873 р. виїхав до Швейцарії, де познайомився з М. О. Бакуніним і став його послідовником. За поглядами належав до народників-“бунтарів”. Проте Д.-М. виступав за необхідність пропаганди серед народних мас і відкидав тактику індивідуального терору. Восени 1873 р. повернувся до Києва і вступив до народницького гуртка “Київська комуна”. Працював робітником в артілях, брав участь у “ходінні в народ”, пропаганді серед робітників та селян Київської і Подільської губерній. Під час масових арештів (1874) удруге виїхав до Швейцарії. Восени 1875 р., повернувшись до Києва, взяв участь у підготовці селянського повстання в Чигиринському повіті Київської губернії. Один з організаторів втечі з київської тюрми І. В. Бохановського, Л. Г. Дейча і Я. В. Стефановича. 23.II.1879 р. в Києві Д.-М. було заарештовано і засуджено до 15-річної каторги. По дорозі на каторгу Д.-М. утік. Знову емігрував до Швейцарії (1880). Брав участь у виданні ліберально-народницьких журналів “Самоправление” (1887–1888), “Свободная Россия” (1889). З 1894 р. жив у Болгарії, де й помер. Автор спогадів “Від бунтівництва до тероризму” (т. 1–2, М.; Л.,

1930), які є цінним джерелом для вивчення історії народництва.

ДЕВ'ЯТЕ СІЧНЯ 1905 (“Кривава неділя”) – день масового розстрілу царським урядом мирної демонстрації петербурзьких робітників, у якій брало участь близько 150 тис. осіб. Робітники йшли до Зимового палацу, щоб передати цареві петицію зі своїми вимогами. Демонстрацію підготувала зубатовська організація “Зібрання російських фабрично-заводських робітників Санкт-Петербурга”, яку створив агент царської охорони священик Гапон. Під час обговорення петиції на робітничих зборах до неї було вміщено політичні вимоги – про встановлення 8-годинного робочого дня, політичні свободи тощо. 9(22).I демонстрацію робітників, їхніх жінок і дітей за наказом царя війська зустріли залпами. Наївну віру малосвідомих робітників у “царя-батюшку” було розвіяно. Петербурзькі робітники вже надвечір того самого дня почали будувати барикади. На боротьбу проти царизму піднялися й трудящі маси України, Польщі, Прибалтики, Закавказзя та інших частин країни. “Кривава неділя” стала початком Першої російської революції.

ДЕЙНЄКИ (тур. – люди, озброєні киями) – селянська голота, наймити, робітні люди, які брали участь у народному повстанні в Лівобережній Україні під проводом М. Пушкаря і

Я. Барабаша 1657–1658 рр. На поч. 1658 р. М. Пушкар організував з Д. полк, який разом із повсталими селянами й козаками боровся проти війська І. Виговського та загонів кримських татар. Після поразки повстанського війська під Полтавою 1(11).VI.1658 р. загопи Д. під проводом М. Зеленського продовжували боротьбу проти І. Виговського. В бою за м. Глухів Д. були розбиті, і рештки їх відступили в межі Російської держави.

ДЕЙЧ Лев Григорович (26.IX.1855–4.VIII.1941) – учасник народницького руху. Нар. у м. Тульчині (нині Вінницької обл.) у сім'ї купця. Діяльність почав в Україні (1875) як народник-бунтар. Брав участь у підготовці Чигиринської змови 1877 р. За це його заарештували та ув'язнили до Лук'янівської тюрми у Києві, звідки він утік (1879). Вступив до організації “Земля і воля”, після її розколу приєднався до “Чорного переділу”. У 1880 р. емігрував за кордон. Один з учасників групи “Визволення праці” (1883). Німецький уряд видав Д. російському самодержавству (1884). 16 років був на каторзі і поселенні в Східному Сибіру, звідки 1901 р. втік. Був одним зі співробітників “Искры”. У 1907 р. емігрував за кордон, жив у Лондоні (1907–1911), США (1911–1916), редагував газету “Новый мир” (1911), журнал “Свободное

слово” (1915). Після Лютневої революції 1917 р. повернувся до Петрограда. Від активної політичної діяльності відійшов. З 1928 р. – персональний пенсіонер. Автор спогадів (“16 лет в Сибири”, М., 1924; “Четыре побега”, М.; Л., 1926) і низки статей з історії визвольного руху.

ДЕКАБРВСТИ – революціонери, які в грудні 1825 р. вперше в історії Росії підняли збройне повстання проти самодержавства (назву дістали за місцем, коли відбулося повстання). Рух Д. виник у 1-й чверті 19 ст. в умовах розкладу феодально-кріпосницького ладу. Кріпосницьке гноблення викликало протест не лише селян, а й передових представників поміщицького класу. Якщо перші вдавалися до втеч чи стихійних бунтів, то дворяни, усвідомлюючи, що жити по-старому неможливо, пішли на створення конспіративних організацій для здійснення державного перевороту. Таємні товариства з'явилися у Санкт-Петербурзі незабаром після Вітчизняної війни 1812 р. Вони будувалися з використанням досвіду масонських лож, занесених у Росію зі Швеції та Англії наприкінці 18 ст. Д. боролися за ліквідацію самодержавства, скасування кріпацтва, були прихильниками буржуазно-демократичного розвитку країни. Засвоїли і розвинули погляди О. М. Радищева, західноєвропейських, насамперед французьких,

просвітителів, ідеї Французької буржуазної революції кінця 18 ст. Вітчизняна війна 1812 р., учасниками якої були майже всі засновники та активні діячі руху Д., переможні закордонні походи 1813–1814 рр. стали для майбутніх Д. своєрідною політичною школою. У 1816 р. молоді офіцери О. М. Муравйов, М. М. Муравйов, брати М. та С. Муравйови-Апостоли, С. П. Трубецької, І. Д. Якушкін та ін. заступали в Петербурзі перше в Росії таємне політичне товариство – Союз порятунку (або Товариство істинних і вірних синів вітчизни), до якого згодом вступили М. М. Новиков, П. І. Пестель, Ф. М. Глінка, Ф. П. Шаховський та ін. – загалом близько 30 осіб. Програма товариства передбачала ліквідацію абсолютизму й заміну його конституційною монархією. Пошуки досконаліших шляхів боротьби проти абсолютизму й кріпосництва привели 1818 р. до ліквідації цього товариства. У 1818 р. в Петербурзі було засновано нове товариство – Союз благоденства (бл. 200 осіб). Його програма передбачала боротьбу за підготовку громадської думки до майбутнього політичного перевороту; агітацію проти самодержавного ладу, поширення ідей освічення народу, засудження кріпосництва, деспотизму й аракчєєвщини. На чолі його стояла т. зв. Корінна управа, яка мала на місцях свої філіали. В

Україні у м. Тульчині (нині Вінницької обл.), де містився штаб 2-ї армії, було утворено Південну управу на чолі з П. Пестелем. У 1820 р. на засіданні Корінної управи було одностайно схвалено доповідь Пестеля про встановлення в Росії республіканського ладу. Повстання Семенівського полку (1820) в Петербурзі переконало Д., що армія підготовлена до рішучих дій. Ідейна боротьба всередині організації, поглиблена праця над програмою, пошуки нових організаційних форм вимагали більшої конспірації, внутрішньої перебудови товариства. У 1821 р. на московському з'їзді Союзу благоденства з міркувань конспірації було прийнято рішення про розпуск товариства. Під прикриттям цього рішення, яке допомогло позбутися ненадійних членів, почалося формування нової організації. У березні 1821 р. створено Південне товариство декабристів в Україні (в м. Тульчині), а згодом Північне товариство декабристів у Петербурзі. Ці товариства об'єднувалися спільною ідеєю боротьби проти кріпосництва і самодержавства. Керівниками Південного товариства було обрано П. І. Пестеля, О. П. Юшневського та петербуржця М. М. Муравйова. У складі товариства 1823 р. було створено Тульчинську управу на чолі з П. І. Пестелем, Кам'янську управу (керівники В. Л. Давидов, С. Г. Волкон-

ський), Васильківську управу (керівники С. І. Муравйов-Апостол, М. П. Бестужев-Рюмін). Протягом 1822–1825 рр. під час контрактного ярмарку у Києві відбувалися щорічні наради керівних діячів товариства, які обговорювали програмні питання.

Південне товариство, фактичним керівником якого став П. І. Пестель, за своєю програмою було більш радикальним, ніж Північне. В основу програми товариства було покладено розроблений П. І. Пестелем, обговорений і схвалений проект майбутньої конституції Росії – “Руська правда”, яка передбачала ліквідацію кріпосництва, встановлення в країні республіканського буржуазного ладу, наділення безплатно селян землею за рахунок державного фонду. П. І. Пестель пропонував розподілити всі оброблювані землі на дві частини – т. зв. громадську, що без оплати надавалася всім громадянам Росії, залишалася власністю громади і не підлягала будь-яким актам купівлі-продажу, і приватну, якою землевласники могли вільно розпоряджатися. Проект П. І. Пестеля передбачав часткову конфіскацію поміщицького землеволодіння. Росія, за цим проектом, мала становити єдину, неподільну державу (виняток – Польща, який надавалося право відокремлення). “Руська правда” проголошувала знищення станів, рівність громадян перед законом,

свободу слова, друку, віросповідань, передбачала ліквідацію військових поселень, скорочення терміну служби в армії. Верховну законодавчу владу мало здійснювати Народне віче, виконавчу – Державна дума, нагляд за виконанням законів – Верховний собор. Запровадження в життя положень “Руської правди” покладалося на Тимчасовий уряд, який повинен був мати диктаторські повноваження.

Поміркованішим за своїм складом і поглядами було Північне товариство, яке очолив М. М. Муравйов. До його керівного ядра входили М. С. Лунін, С. П. Трубецької, Є. П. Оболенський, І. І. Пушин. Конституційний проект Північного товариства розробив М. М. Муравйов. У проекті відстоювалася ідея Установчих зборів і рішуче заперечувалася диктатура тимчасового революційного правління. Росія мала перетворитися на федерацію 15 держав із власними парламентами. Зокрема, передбачалося створення Чорноморської держави з центром у Києві та Української держави з центром у Харкові. Законодавчу владу як у Росії загалом, так і в цих “державах”, мав здійснювати двопалатний парламент – Народне віче, виконавча влада мала належати єдиному загальноросійському імператорові, що повинен був виконувати функції верховного чиновника Російської держави. Для виборців

встановлювався досить високий майновий ценз. Менш демократично розв'язувалось і земельне питання. Селяни під час звільнення мали одержати лише садиби та по 2 дес. орної землі. Проект М. М. Муравйова не дістав загального схвалення, оскільки деякі члени товариства, в т. ч. Є. П. Оболенський, брати М. та О. Бестужеви, В. К. Кюхельбекер, І. І. Пущин, П. Г. Каховський і особливо один із його керівників К. Ф. Рилєєв, поділяли республіканські ідеї. З перших днів існування Північне і Південне товариства мали зносини між собою, обговорювали свої незгоди, намагалися досягти єдності дій. Для цього від Південного товариства до Петербурга в різний час їздили В. Л. Давидов, О. П. Барятинський, С. Г. Волконський, П. І. Пестель з проектом "Руської правди". Угоди про об'єднання товариств не було досягнуто. Проте наслідком переговорів була домовленість про взаємну підтримку в разі повстання. У 1825 р. Південне товариство встановило зв'язок з польським Патріотичним товариством і домовилося з ним про спільний виступ. Восени 1825 р. до Васильківської управи Південного товариства влилося на правах окремої управи Товариство об'єднаних слов'ян, яке заснували 1823 р. в м. Новограді-Волинському офіцери П. та А. Борисови і польський революціонер Ю. К. Люблінський. У складі

товариства насамперед були офіцери військових частин, розташованих на Волині. Найактивнішими учасниками товариства були І. І. Горбачевський, В. М. Соловйов, А. Д. Кузьмін, І. І. Сухинов, М. О. Щепило.

У листопаді 1825 р. раптово помер імператор Олександр І. Наслідник Костянтин зрікся престолу. В країні склалося міжвладдя. Правлячі кола розгубилися. В армії було неспокійно. Д. довідалися, що їхня діяльність через доноси зрадників стала відома урядові. Північне товариство прийняло рішення про збройний виступ, який було призначено на 14(26).XII – день присяги новому імператорові Миколі І. Члени Північного товариства передбачали вивести повсталі війська під своїм командуванням на Сенатську площу, зірвати присягу членів Сенату, захопити Сенат, Зимовий палац і Петропавловську фортецю, заарештувати царську сім'ю. Планувалося змусити Сенат обнародувати підготовлений Д. маніфест, в якому проголошувалися повалення уряду, ліквідація кріпосництва, рекрутчини, військових поселень, рівність усіх громадян перед законом, свобода друку, віросповідань, пропонувалося утворити суд присяжних, провести вибори до місцевих органів влади та Установчих зборів для розв'язання питання політичного ладу Росії. Керівником повстання було обрано С. П. Тру-

бецького. До Москви та в Україну були послані гінці з повідомленнями про початок повстання. Проте цей докладно розроблений план практично було зірвано ще до початку повстання. П. Г. Каховський вранці 14(26).XII відмовився виконати доручений йому замах на Миколу І, О. І. Якубович – повести гвардійські частини на Зимовий палац, С. П. Трубецької не виправдав довіри повстанців і зовсім не з'явився на Сенатську площу, чим дезорганізував їхні ряди. Повстання почалося об 11 год. ранку. На площу вийшли лейб-гвардії Московський полк на чолі з братами М. та О. Бестужевими і Д. О. Щепіним-Ростовським, пізніше – лейб-гвардії Гренадерський полк і Гвардійський морський екіпаж. Удень кількість повстанців досягла близько 3 тис. солдатів і 30 офіцерів. Проте наміри повстанців зазнали краху. На той час сенатори вже встигли присягнути Миколі І. Повстанці, які вишикувалися в каре, відбили кілька атак гвардійської кінноти, що лишилася вірною Миколі І. Спроби петербурзького генерал-губернатора М. А. Милорадовича та митрополита умовити повстанців розійтися були марними. П. Г. Каховський смертельно поранив Милорадовича. Надвечір повстанці обрали нового військового керівника – кн. Є. П. Оболенського. Але було вже пізно. Микола І встиг перехопити іні-

ціативу й зосередити проти повстанців військові частини, які вчверто перевищували їхні сили. Повсталі полки було оточено і по них відкрито артилерійський вогонь. Опір повстанців було зламано, причому вбито понад 80 осіб і багатьох поранено. За наказом царя загинили і тяжкопоранених було скинуто під лід у Неву. Відразу ж почалися масові арешти. Лише через два тижні, коли звістка про поразку повстання в Петербурзі дійшла до України, почали виступ члени Південного товариства. 29.XII. 1825 р. (10.I.1826) повстав Чернігівський полк, який очолювали С. І. Муравйов-Апостол і М. П. Бестужев-Рюмін. Повстанці чисельністю понад 1 тис. осіб із 18 офіцерами виступили із с. Триліс, захопили м. Васильків і рушили в напрямі Житомира для з'єднання з іншими військовими частинами, але змушені були звернути на Білу Церкву. Повстанців не підтримав жоден із полків, на які розраховували керівники повстання. Це трапилося через пасивність інших управ Південного товариства, діяльність яких була паралізована звісткою про арешт 13(25).XII.1825 р. П. І. Пестеля та поразку повстання у Петербурзі. Серед повстанців і частково серед селянства було розповсюджено прокламацію “Православний катехізіс”, який написали в республіканському дусі С. І. Муравйов-Апостол і М. П. Бестужев-Рюмін, в якому

засуджувалося самодержавство й закликалося встановити народо-владдя. Кілька примірників “Катехісису” було розкидано в Києві за вказівкою керівників повстання, що свідчить про прагнення їх у вирішальний момент залучити до руху проти самодержавства й народні маси. 3(15).I.1826 р. поблизу с. Ковалівки Чернігівський полк було розгромлено загоном урядових військ генерала Гейсмара. Восьмеро учасників повстання загинуло, близько 50 було поранено. Царський уряд жорстоко розправився із Д. До слідства було притягнуто 579 осіб. Слідчий комітет очолив фактично сам Микола І. П’ятох керівників руху Д. – П. І. Пестеля, С. І. Муравйова-Апостола, М. П. Бестужева-Рюміна, К. Ф. Рилеєва, П. Г. Каховського – 13(25).VII. 1826 р. було повішено в Петропавловській фортеці. 121 особу заслано до Сибіру на каторгу й поселення. Сотні солдатів було покарано шпіцрутенами й відправлено в діючу армію на Кавказ, серед них і кількох офіцерів, розжалуваних у рядові.

Головною причиною поразки повстання і невдачі руху Д. були їхня обмеженість, відсутність дієвих зв’язків із народом. Д. у вирішальний момент не отримали підтримки солдатських і селянських мас, хоча йшли на боротьбу в ім’я визволення народу від соціального гноблення. Повстання Д. було першим відкритим виступом зі зброєю в руках з

метою скинення самодержавства та ліквідації кріпосництва. Профілі п’ятох страчених керівників декабристського руху на обкладинці журналу “Полярная звезда” О. І. Герцена були символом боротьби проти царизму. Т. Г. Шевченко мріяв про визволення Д., які зазнавали тяжких мук на каторзі, і називав їх у своїх віршах “поборниками святої волі”. Д. мали великий вплив на розвиток передової суспільної думки, передової культури в Російській імперії. Серед них було чимало видатних письменників, поетів, істориків. Одним із родоначальників громадянської поезії був К. Ф. Рилеєв, який у своїх віршах “До временщика”, “Громадянин”, думках, піснях та інших творах таврував самодержавство і кріпосництво, оспівував видатних керівників селянсько-козацьких повстань проти польсько-шляхетського гніту – Б. Хмельницького, С. Наливайка, С. Палія. Борців за свободу прославив у своїх творах поет-декабрист В. К. Кюхельбекер. Значну поетичну спадщину залишили декабристи Ф. М. Глінка, В. Ф. Раєвський, О. І. Одоєвський. Навколо літературних альманахів К. Ф. Рилеєва та О. О. Бестужева “Полярная звезда”, В. К. Кюхельбекера “Мнемозина” і Товариства аматорів російської словесності, яке очолював Ф. М. Глінка, групувалися передові російські письменники. Великий внесок зробили Д. і в передову

вітчизняну науку. Серед них було чимало видатних істориків. Д. критично ставилися до сучасної їм дворянської історіографії, виступали проти норманізму. М. М. Муравйов зробив ґрунтовний критичний огляд “Історії держави російської” М. М. Карамзіна, висунувши на противагу йому тезу про вирішальну роль в історії не царя, а народу. Багато праць з історії Росії 17–18 ст., особливо періоду Петра I, залишив О. О. Корнилович, один із видатних дослідників історичних джерел. Історію флоту досліджували М. О. Бестужев і В. І. Штейнгель. Праці з історії донського козацтва створив В. Д. Сухоруків. Д. вперше в історії Росії заявили, що історія належить народові (М. М. Муравйов). У багатьох творах Д. широко відображено життя укр. народу. Ф. М. Глінка, який збирав на Київщині та Чернігівщині фольклор, написав історичну повість “Зиновій-Богдан Хмельницький”. К. Ф. Рилєєв у поемі “Наливайко”, в думі “Богдан Хмельницький” звертався до героїчного минулого укр. народу, захоплювався його боротьбою за волю і незалежність. Д. цікавилися культурним життям України. Зокрема, К. Ф. Рилєєв читав “Украинский вестник”. Твори В. Ф. Равєського друкувалися в “Украинском вестнике” та “Украинском журнале”, які видавалися у Харкові. Для налагодження тісніших культурних зв’язків декабрист

П. О. Муханов за дорученням К. Ф. Рилєєва розповсюджував у Києві альманах “Полярная звезда”.

ДЕКАНАТ, благочинство – церковно-адміністративна одиниця, що об’єднує деяке число парохій, входячи сама як підрядна одиниця до складу єпархії. Д. керує декан (у православній церкві в Російській імперії – благочинний), який наглядає за духовенством свого Д. і передає та пояснює накази церковної влади. У православній церкві декана вибирає духовенство, а затверджує єпархіальна влада, в українсько-католицькій – призначає єпископ. Органом місцевого церковного управління є деканальні соборчики, в яких беруть участь священики, а в православній церкві і церковнослужителі, разом із церковними старостами (титарями).

ДЕЛАФЛІЗ Дем’ян Петрович (р. н. невід. – 1861) – укр. етнограф, краєзнавець. Нар. у Франції у дворянській сім’ї. Під час Вітчизняної війни 1812 р. потрапив у полон і залишився жити в Україні. Працював лікарем у Київській губернії. Зібрав відомості з етнографії, фольклору, статистики, ботаніки, топографії Київщини. Шість рукописних альбомів Д., ілюстрованих кольоровими малюнками з життя і побуту укр. селян, зберігаються у відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки НАН України та Чернігівському історичному музеї. Автор спога-

дів про повстання Чернігівського полку 1825 р.

ДЕМЕЦЬКИЙ Порфир Данилович (10.III.1860–3.VI.1927) – укр. фольклорист, хоровий диригент і композитор. Нар. в с. Янишівці (нині с. Іванівка Ставищенського р-ну Київської обл.). Навчався в Київській бурсі та духовній семінарії. Записувати народні пісні почав із 1874 р. Закінчивши Київський університет (медичний факультет, 1889 р.), працював лікарем у с. Охматові, продовжував збирати та обробляти народні пісні. Популярністю в Україні користувався створений Д. Охматівський народний хор, у репертуарі якого були укр. народні багатоголосні пісні, що виконувались у народному стилі. У 1918 р. Д. переїхав до Києва, працював в етнографічній комісії АН УРСР та Музично-драматичному інституті ім. М. В. Лисенка, де читав курс народної творчості. До кінця життя Д. підтримував творчі зв'язки з професійними та самодіяльними хоровими колективами, активно пропагував народну пісню. Найважливіші збірники Д. – “Народні українські пісні в Київщині” (К., 1905), “Українські народні пісні” (К., 1951), “Українські народні пісні. Багатоголосся” (К., 1954).

ДЕНДРОПАРКИ – великі парки, в яких вирощується багато видів деревних і кущових рослин як місцевої флори, так і з інших біогеографічних областей. Відзначаються певною компози-

цією – групи рослин у них художньо поєднані з рельєфом місцевості, водоймами, архітектурними спорудами тощо. Д. є науковими закладами, в яких провадиться дослідна робота з інтродукції та акліматизації дерев і кущів. У них проходять практику студенти природничих факультетів. Вони є також місцем культурного відпочинку громадян. Найвизначніші Д. в Україні – “Тростянець” (Чернігівська обл.), заснований 1834 р., площа 198 га, налічується понад 400 видів дерев і кущів; “Софіївка” (м. Умань), заснований 1796 р., площа близько 140 га, налічується близько 400 видів дерев і кущів; “Олександрія” (м. Біла Церква), заснований 1793 р., площа 182 га, налічується понад 200 видів дерев і кущів; “Веселі Боковеньки” (Кіровоградська обл.), заснований 1893 р., площа 543 га, налічується понад 400 видів дерев і кущів; Д. в Асканії-Новій (Херсонська обл.), заснований 1887 р., площа 68 га, налічується 120 видів дерев і кущів.

ДЕРЖАВНА ДЕМА – представницька законодавча установа в Росії 1906–1917 рр. з обмеженими правами, яку створив царський уряд під натиском буржуазно-демократичної революції 1905–1907 рр. для перетворення країни в буржуазну монархію зі збереженням повноти політичної влади за царизмом. Після провалу Булігінської думи цар Мико-

ла II, щоб відвернути маси від революції, 17(30).X.1905 р. видав маніфест, у якому обіцяв скликати законодавчу Д. д. з участю представників від усіх верств населення. Насправді ж виданий 11(24).XII.1905 р. закон про вибори до I Д. д. позбавляв виборчих прав більше половини населення країни. Зберігши куріальну систему, яка існувала під час виборів до Булігінської думи, закон додав до селянської, землевласницької та міської курій ще й робітничу, але одночасно різко обмежив участь робітників у виборах. Вибори були нерівними – поміщики обирали 1 виборщика від 2 тис. виборців, селяни – від 30 тис., а робітники – від 90 тис.; багатоступеневими – поміщики і буржуазія обирали депутатів за двоступеневою, робітники – триступеневою і селяни – чотириступеневою системою. Законодавчі права Д. д. були дуже обмежені: вона не мала права змінювати основні державні закони, а закони, які приймала, підлягали затвердженню Державною радою, перетвореною маніфестом царя на верхню палату, яка мала право вето щодо рішень Д. д. У ході виборів урядові вдалося забезпечити в I Д. д. (27.IV(10.V)–8(21).VII.1906) величезну перевагу поміщиків і буржуазії. До I Д. д. від губернії на території України було обрано депутатами – 24 поміщики, 26 представників буржуазії та буржуазної інте-

лігенції, вісім робітників і 42 представники від селян. Центральним питанням I Д. д. було аграрне питання. Під час його обговорення більшість селянських депутатів (так само, як і в II та III Д. д.) виступила проти аграрної політики уряду і вимагала конфіскації поміщицьких та інших приватновласницьких земель і запровадження зрівняльного землекористування за “трудовою нормою”. Царизмові стало ясно, що Д. д. не виправдала його сподівань. У заяві 20.VI(3.VII).1906 р. уряд висловився за збереження недоторканності поміщицького землеволодіння, а слідом за цим 9(22).VII.1906 р. був опублікований царський маніфест про розпуск I Д. д.

Склад депутатів II Д. д. (20.II(5.III)–2(15).VI.1907) був значно лівішим, ніж у I Д. д. Після закінчення I-ї сесії уряд розігнав II Д. д., заарештував думську соціал-демократичну фракцію і 3(16).VI.1907 р. видав новий виборчий закон, який ще більше урізував виборчі права робітників і селян. Робітниче представництво, зокрема, було урізане вдвоє, а чорносотенці та октябристи мали 2/3 депутатів у III Д. д. Саме через це склад депутатів III Д. д. цілком задовольняв уряд, і вона проіснувала повний строк (1(14).XI.1907–9(22).VI.1912).

Діяльність IV Д. д. (15(28).XI.1912–6(19).X.1917) проходила в умовах нового революційного піднесення, Першої світової вій-

ни і політичної кризи, що завершилася поваленням царизму. Поразки на фронтах і зростання революційного руху в країні спричинилися до утворення буржуазно-поміщицькими партіями Д. д. 22 серпня 1915 р. т. зв. “Прогресивного блоку”, який вимагав від царя створення “уряду довір’я”, здатного переможно закінчити війну та придушити революційний рух. Указом царя 25.II(10.III).1917 р. заняття IV Д. д. було перервано. 27.II(12.III).1917 р. – в день повалення самодержавства – депутати створили Тимчасовий комітет Д. д., який сформував Тимчасовий уряд. IV Д. д. було розпущено 6(19).X.1917 р. у зв’язку з початком виборів до Установчих зборів.

ДЕРЖАВНА РАДА – вищий державний дорадчий орган при царі у дореволюційній Росії. Створена Олександром I 1801 р. Існувала до жовтня 1917 р. Складалася із членів, призначуваних (до 1906) царем, який і очолював її. Зазнавала реорганізації 1810 р. (за проектом Сперанського) і 1906 р.

ДЕРЖАВНІ СЕЛЯНИ – велика станова група селян у Росії та Україні у 18–19 ст., які користувалися казенною землею і були феодально залежними від держави, вважаючись особисто вільними. Стан Д. с. утворився на поч. 18 ст. На 1858 р. у Російській імперії було 9345 тис. Д. с. чоловічої статі, або понад 45 % усіх селян європейської

частини Російської держави. Щодо своїх повинностей Д. с. поділялися на тих, які перебували на оброчному становищі (платили різні податки грошима і натурою, а також відбували підводну, шляхову та ін. повинності), і тих, що були на господарському становищі (відбували панщину та ін. повинності, сплачували чинш і натуральні данини). До 2-ї групи належала основна частина Д. с. Правобережної України, Білорусії і Прибалтики. Вони здавалися царським урядом в оренду поміщикам-посесорам. Їхнє становище мало чим відрізнялося від становища поміщицьких селян. Із 20-х рр. 18 ст. до 30-х рр. 19 ст. оподаткування Д. с. збільшилось у 9–10 разів. Значна частина Д. с. зовсім не користувалася землею або користувалася лише городами (халупники, комірники, бобилі та городники). Над Д. с. тяжіла небезпека перетворення на поміщицьких, удільних селян, а пізніше на військових поселенців. Загострення антифеодальної боротьби, а також зростання податкових недоїмок змусили царський уряд провести реформу управління Д. с. Протягом 1837–1841 рр. було реорганізовано управління державними маєтностями – створені Міністерство державних маєтностей, губернські палати державних маєтностей, штат окружних начальників, сільські і волосні управління, сільські і волосні

розправи (суди). Замість подушного окладу було запроваджено оброк із земельної площі і з доходів від промислів. Д. с., які перебували на “господарському становищі”, протягом 1839–1859 рр. поступово переводилися на оброк; запроваджувався рекрутський набір шляхом жеребкування, була дещо покращена переселенська справа. Крім цього, у Правобережній Україні були скасовані панщинні повинності, а також припинене здавання державних маєтностей в оренду приватним особам. Проте ця реформа не внесла корінних змін у становище Д. с. Унаслідок революційної ситуації 1859–1861 рр. царський уряд змушений був скасувати феодальну залежність не тільки поміщицьких, а й Д. с. У західних губерніях, у т. ч. і в Правобережній Україні, указом 16.VIII.1863 р. Д. с. були переведені в розряд селян-власників і обкладені викупними платежами строком на 49 років. Згідно з указом 1866 р. за всіма групами Д. с. були закріплені за сплату чиншу в безстрокове користування земельні наділи. У 1885 р. Д. с. Росії, за винятком Закавказзя і Сибіру, в обов’язковому порядку переведено на викуп (мали сплачувати протягом 44 років).

ДЕРИБАС (Рибас де) Йосип Михайлович (1749–1800) – російський адмірал (з 1798). Походив із Неаполя (Італія), за національністю іспанець. У 1772 р. вступив на російську військову

службу в Чорноморський флот. Був широко обізнаний із морською та інженерною справою. Брав участь у російсько-турецькій війні 1768–1774 рр. Під час російсько-турецької війни 1787–1791 рр. керував авангардом російських військ, які спільно з укр. козаками Чорноморського козацького війська 14(25).IX.1789 р. здобули фортецю Ені-Дунья поблизу с. Хаджибей. Організував підняття затоплених турецьких кораблів, які згодом були використані під час штурму Ізмаїла. Після війни Д. разом з інженерами Ф. Деволаном і Шостаком під наглядом О. В. Суворова керував спорудженням фортець і міст у північно-західному Причорномор’ї. У 1794 р. за їхнім проектом почалося будівництво морської гавані і міста Хаджибей, 1795 р. перейменованого на Одесу. З 1797 р. займав у Петербурзі посаду директора лісового департаменту. Ім’ям Д. названа в Одесі одна з головних вулиць. Службовому просуванню Д. сприяв Г. Потьомкін, який високо цинив обізнаність його з морською та інженерною справою.

ДЕСНЦЬКИЙ Семен Юхимович (р. н. невід. – 1789) – один із перших вітчизняних учених у галузі права, просвітитель. За походженням українець з (м. Ніжина). Навчався у Московському університеті, Петербурзькій академії та університеті в Глазго (Англія), де здобув

ступінь доктора права. У 1768 р. склав проект державних перетворень, який передбачав обмеження влади монарха шляхом утворення представницького органу (сенату), запровадження інституту адвокатури і гласності судочинства, проголошення незалежності суддів тощо. З 1768 р. – професор Московського університету, в якому першим почав читати курс російського права. Завдяки зусиллям Д. в університеті було запроваджено викладання російською мовою. У 1783 р. Д. було обрано членом Російської академії. У своїх працях Д. засуджував кріпосне право, національний гніт, відстоював рівноправність жінки з чоловіком, виступав проти надмірно жорстоких покарань за “злочини політичного і релігійного характеру”. Встановлення та зміну законів Д. пов’язував із суспільними умовами життя народів.

ДЖАЛАЛІЙ (Джелалій, Джеджалій) Филон (Пилип; рр. н. і см. невід.) – визначний укр. військовий діяч під час Визвольної війни укр. народу під проводом Б. Хмельницького 1648–1657 рр. Один із найближчих сподвижників Б. Хмельницького. Походив із татарського роду. До початку війни служив козацьким сотником Переяславського полку. У квітні 1648 р. Д. разом із черкаським сотником Б. Товпигою очолив повстання реєстрових козаків у Кам’яному Затоні. У 1648 р. був призначений кро-

півнянським (ічнянським) полковником. Брав участь у Жовтоводській, Корсунській, Пилявецькій битвах 1648 р., Зборівській битві 1649 р. Виконував важливі дипломатичні доручення Б. Хмельницького. У жовтні–листопаді 1648 р. укр. дипломатична місія на чолі з Д. уклала з Османською імперією договір, за умовами якого Україна визнавалася державою, і кримським татарам заборонялося нападати на укр. землі. У вересні 1650 р. Д. очолював укр. посольство до молдавського господаря В. Лупула. Під час Берестецької битви 1651 р. був обраний козаками наказним гетьманом. Призначався гетьманом генеральним осавулом. Після 1654 р. його доля невідома.

“ДЗВІН” – 1) літературно-мистецький і суспільно-політичний журнал соціал-демократичного напрямку, що виходив у 1913–1914 рр. у Києві. Видавався переважно на кошти Л. Юркевича. Всього вийшло 19 номерів. Редагували журнал Д. Антонович і В. Левинський. Серед співробітників часопису були В. Винниченко, Леся Українка, М. Вороний, Л. Юркевич, Д. Донцов, Х. Алчевська, А. Луначарський та ін.;

2) укр. демократичний збірник, який видали І. Франко і М. Павлик 1878 р.;

3) укр. літературний громадський щотижневик буржуазно-демократичного напрямку. Вихо-

див 1905–1906 рр. у Львові. Інформував про життя різних країн, висвітлював події 1-ї революції в Росії. Публікував твори укр. письменників, переклади з російської літератури тощо. Ілюструвався репродукціями картин та скульптур укр. і польських художників.

ДИКОВСЬКИЙ Іван (р. н. невід. – 9.X.1670) – острогозький полковник (1652–1670), керівник козацько-селянського повстання у Слобідській Україні. Перші звістки про Д. пов'язані з переселенням у березні 1652 р. 2 тис. селянських і козацьких сімей (4269 осіб) Чернігівського і Ніжинського полків у Слобідську Україну. Рятуючись від гніту польської шляхти, яка згідно з Білоцерківським договором 1651 р. поверталася у свої маєтки в Україну, поблизу Путивля з'явився полк укр. козаків у складі 9 сотень на чолі з Д. Перейшовши російський кордон, звернувся до російського воєводи в Путивлі з проханням переселитися у Слобідську Україну. Царський уряд оселив їх на берегах річки Тихої Сосни (права притока Дону). З укр. переселенців було створено перший у Слобідській Україні козацький Острогозький полк для оборони південних кордонів Російської держави. Переселенці заклали м. Острогозьк – центр Острогозького полку, який очолив Д. У 1660 р. Д. брав участь у спільному поході укр. козаків і російського війська проти татар. 1670 р. він став на

чолі селянсько-козацького повстання, яке розгорнулося у Слобідській Україні під впливом селянської війни під керівництвом С. Разіна. Д. і його дружину Євдокію як активну учасницю цього повстання було страчено.

ДИКОВСЬКОГО ПОВСТАННЯ 1670 – одне з перших значних антифеодальних селянсько-козацьких повстань у Слобідській Україні. Причиною його було обмеження царизмом станових привілеїв козаків та автономії козацьких слобідських полків. Великий вплив на піднесення селянсько-козацького руху у Слобідській Україні мала селянська війна під керівництвом С. Разіна 1670–1671 рр. Боротьбу народних мас у Слобідській Україні проти царизму підтримувала частина козацької старшини на чолі з полковником Острогозького полку І. Диковським, який ще з 1668 р. встановив зв'язки з повсталим донським козацтвом, постачаючи йому харчові припаси, і домовлявся із С. Разіним про спільний виступ. У серпні 1670 р. в Слобідську Україну прибули з-під Царицина загоны, прислані С. Разіним і очолювані Ф. Шадрою, Ф. Разіним, Я. Гавриловим та О. Хромим. Першими в Слобідській Україні повстали рядові козаки, селяни, міська біднота та частина російських стрільців м. Острогозька. Вночі проти 9(19).IX.1670 р. за розпорядженням І. Диковського в Острогозьк через потайні воро-

та було пропущено загін Ф. Шадри, який допоміг місцевим повстанцям захопити в місті владу і розправитися з царським воеводою та його прибічниками. Наступного дня повстанці під проводом І. Дзиковського оволоділи м. Ольшанськом, населення якого приєдналося до них. Серед козаків і селян повстанці розповсюджували звернення (“прелестные письма”) С. Разіна із закликами до боротьби проти гнобителів. І. Дзиковський мав намір рушити з-під Ольшанська на Коротож і Воронеж. Але верхівка козацької старшини, місцеве духовництво та російські поміщики організували змову і підступно захопили І. Дзиковського та ін. керівників повстання. Є. Дзиковська (дружина І. Дзиковського) послала козака на Дон із проханням надіслати допомогу, але посланця захопило урядове військо. 29.IX(9.X).1670 р. І. Дзиковський та його сподвижники – писар М. Жуковцев, сотники В. Григор'єв, Я. Чекмез, обозний М. Волнянка – були розстріляні на площі Острогозька. Жорстоку розправу було вчинено над рядовими учасниками повстання. Але це не спинило антифеодалного руху. Повстання охопило більшість міст Слобідської України. Його було придушено в кінці 1670 р. спільними зусиллями гетьманського і царського урядів.

ДИЛЕЦЬКИЙ Микола Павлович (1630– 1690) – композитор

і музичний теоретик. Родом із Києва. Вчився у Вільно і Варшаві. Працював у Москві регентом царської співацької капели. Автор концертів та інших церковних композицій, а також відомого трактату про основи партесного (поліфонно-гармонійного) багатоголосся – “Грамматика пенія мусикійскаго” (вид. у Смоленську 1677 р., польською мовою у Вільно 1678 р. та у Москві 1679 р., в останній редакції 1681 р. опублікований С. Смоленським у книзі “Муסיкийская грамматика Н. Дилецкого”, 1910).

ДИМИТРІЙ РОСТОВСЬКИЙ (справжнє ім'я – Данило Савич Туптало; 1651–8.XI.1709) – укр. і російський письменник, церковний і культурний діяч. Нар. у Макарові на Київщині в сім'ї козака. Освіту здобув у Києво-Могилянській колегії. У 1668 р. постригся в ченці, прибравши ім'я Димитрій. У 70–90-х рр. жив і працював в Україні; з 1702 р. – митрополит ростовський. Д. Р. підтримував реформи Петра I, відкривав школи. У своїх проповідях і посланнях виражав патріотичні ідеї, критикував боярство за пиху, духовництво за неучтво; висловлював співчуття пригнобленому народові. Найбільшу популярність як письменник здобув великим збірником з 4-х книг “Четьї-Мінеї” (“Життя святих”). Діяльність Д. Р. відіграла важливу роль у дальшому розширенні і зміцненні укр.-російських культурних відносин.

ДИСТРВКТ (лат. *districtus* – округ) – 1) адміністративно-територіальна одиниця в Росії, в т. ч. в Україні, встановлена 1719 р.; складова частина провінції. Очолювали Д. земські комісари, яких обирало місцеве дворянство. Д. було ліквідовано 1726 р. Натомість відновлено повітовий поділ;

2) у Галичині з 1772 р. області (6) було поділено на 59 Д., кількість яких 1774 р. зменшилась до 19. В 1782 р. Д. було скасовано.

ДІВОВИЧ Семен (р. н. і см. невід.) – укр. письменник середини 18 ст., перекладач Генеральної військової канцелярії в м. Глухові. У 1762 р. написав у формі діалога великий віршований твір “Розмова Великокорсії з Малоросією”, головною метою якого було довести, що укр. козацька старшина заслуговує на високі права і чини, як і російське дворянство. Зміст “Розмови” побудований на підставі історичних подій і фактів, які Д. узяв із відомих на той час історико-мемуарних творів – т. зв. козацьких літописів і хронік. На основі “Короткого опису Малоросії” (1734) та інших історичних джерел оповідається історія України від найдавніших часів. Детально розповідається про Народно-визвольну війну середини 17 ст. У цьому творі відобразились автономістичні прагнення укр. козацької старшини.

“ДНІВНИК РЕСЬКИЙ” (“*Dnewnyk ruskij*”) – газета полі-

тичної організації “Руський собор”. Видавалася у серпні–жовтні 1848 р. у Львові за ред. І. М. Вагилевича. Вийшло дев’ять номерів (1–6 і 9-й надруковані латинським алфавітом, 7-й і 8-й – кирилицею). В “Д. Р.” друкувалися відозви “Руського собору”, загальнополітичні матеріали та белетристичні твори. В трьох останніх номерах газети І. М. Вагилевич зробив огляд історії укр. літератури, вмістивши в ньому вперше в Галичині відомості про Т. Г. Шевченка. “Д. Р.” закрит цісарський уряд.

ДНІПРОВСЬКА ЛІНІЯ – система прикордонних укріплень, збудована в 1768–1774 рр. для оборони південних кордонів Російської імперії від нападів турків і татар. Будівництво Д. л. розпочалось у зв’язку з переміщенням кордонів Росії на південь і втратою оборонного значення Укр. лінією. Простягалася через територію України майже на 200 км від Дніпра до Азовського моря вздовж річок Конки і Берди. Складалася з окремих фортець та суцільної укріпленої лінії між верхів’ями цих річок. Фортеці на Д. л. (Олександрівська, Микитинська, Григорівська, Кирилівська, Олексіївська, Захарівська, Петрівська) були розміщені на відстані бл. 30 км одна від одної. На спорудженні Д. л. працювали десятки тисяч укр. і російських козаків та селян. Охоронну службу у фортецях несли козаки. Після приед-

нання в 1783 р. Кримського ханства до Російської імперії Д. л. втратила воєнно-стратегічне значення. Фортеці Олександрівська (на Дніпрі) і Петрівська (на узбережжі Азовського моря) зберігали стратегічне значення до кінця 18 ст.

“ДНІСТЕР” – укр. кооперативне видавництво у Кам’янці-Подільському (1911–1920). На перших порах тут видавалися книжечки – “метелики” на кооперативну тематику, а пізніше – художня і науково-популярна література. 1911 р. вийшов збірник “Шевченкове свято” (до 50-річчя від дня смерті поета). “Д.” видав твори С. Руданського, окремі оповідання В. Стефаніка (“Камінний хрест” та ін.), повість Марка Вовчка “Маруся”, оповідання Е. По “Золотий жук” тощо. За радянських часів видавництво випускало навчальну літературу, перекладену з російської мови, різні підручники тощо.

ДÓВБУШ Олекса Васильович (1700–24.VIII.1745) – видатний керівник антифеодального руху селян-опришків у 30–40-х рр. 18 ст. в західноукр. землях. Нар. в с. Печеніжині (нині смт Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.) у сім’ї убогого селянина-комірника. В дитинстві разом із батьком пас громадських овець. Перші відомості про героїчну боротьбу Д. проти польських панів, лихварів, орендарів та укр. багатіїв містяться в

документах 1738 р. Спочатку Д. діяв зі своїм братом Іваном. Згодом загін Івана перейшов на Західне Прикарпаття і боровся проти феодалів на Самбірщині, а очолювані Олексою Д. опришки залишилися на Коломийщині. Загін Д. налічував до 50 осіб. Майже в усіх селах опришки мали побратимів, які всіляко допомагали їм. У 1740 р. Д. відступив у Чорногорі, обравши своїм опорним пунктом гору Стіг на пограниччі Галичини, Молдавії та Угорщини, і звідси робив свої славетні походи на Галицьке Прикарпаття, Закарпаття і Буковину. Проти опришків вів боротьбу коронний гетьман Й. Потоцький. У боях із ворогами опришки під проводом Д. у 1744–1745 рр. здобули Богородчанську фортецю, здійснили сміливі рейди під Солотвин, Надвірну, Дрогобич, Турку, Рогатин та ін. міста. Захоплене в орендарів, лихварів, купців, сільських багатіїв майно Д. роздавав бідним. Про його сміливі напади на панські маєтки, виняткову хоробрість створювалися легенди. Ще за свого життя Д. став улюбленим героєм народних мас. Спроби шляхти знищити загін Д. протягом семи років не мали успіху. Славетне ім’я легендарного героя було добре відоме за межами західноукр. земель – у Польщі, Молдавії, Угорщині, Болгарії. Обставини смерті Д. маловідомі. Найправдоподібнішою є версія, що він

загинув від руки зрадника, сільського глитая С. Дзвінчука в с. Космачі (нині смт Івано-Франківської обл.).

Про Д. складено багато народних пісень, переказів. Його ім'ям названо печери, скелі серед яких найбільш популярні – Довбушанка в Карпатах, печера на г. Говерлі, скелі біля Яремчі та ін. Героїчну боротьбу опишків під проводом Д. високо оцінювали І. Вагилевич, Ю. Федькович, М. Павлик, І. Франко, М. Коцюбинський та інші укр. письменники. Образ народного героя відтворений у літературі (роман “Опришки” В. Гжицького, повість “Олекса Довбуш” І. Єрофеева, драматична поема “Олекса Довбуш” Л. Первомайського та ін.), образотворчому мистецтві (гравюра “Довбуш” О. Кульчицької та ін.), музиці (балет “Хустка Довбуша” А. Кос-Анатольського), кіно (“Олекса Довбуш” за сценарієм Л. Дмитерка і В. Іванова, Київська студія художніх фільмів ім. О. Довженка).

ДОВНА́Р-ЗАПО́ЛЬСЬКИЙ Митрофан Вікторович (14.VII. 1867–1934) – доктор історії (з 1905). Нар. в м. Речиці (нині Гомельської обл., Білорусь). У 1894 р. закінчив історико-філологічний факультет Київського університету. Приват-доцент Московського (з 1899) і Київського (1901) університетів; з 1901 р. – професор російської історії Київського університету. Магістерська і докторська дисер-

тації присвячені історії Литви і Білорусі. Після 1917 р. працював переважно в Білорусі. Публікував документи з історії Литовської держави, видав низку праць з історії декабристів, написаних на основі нового фактичного матеріалу, в яких піддавалися критиці твердження про те, що декабристи запозичували свої ідеї із Заходу. Досліджував історію господарства Російської держави 16–17 ст. З ініціативи і за участю Д.-З. було розпочато видання багатомної “Російської історії в нарисах і статтях” (вийшли 1–3 т., М., 1909–1912). У радянський час написав низку праць з історії Білорусі; опублікував матеріали з білоруської етнографії та фольклору, курс лекцій з історії Росії 19 ст. Праці Д.-З. зберігають довідкове значення завдяки великій кількості фактичного матеріалу і широкому використанню джерел.

ДОЛГОРЕКОВ Микола Андрійович (1792–1847) – князь, російський генерал і чиновник. У 1806–1812 рр. Д. служив у Державній колегії закордонних справ. Брав участь у війнах проти Франції, Ірану, Туреччини. Посол Росії в Ірані (1829–1830). У 1831–1839 рр. Д. – мінський і віленський військовий губернатор. З 1840 р. Д. – харківський, полтавський і чернігівський генерал-губернатор. Проводив реакційну політику царизму в Україні, посилював феодально-

кріпосницький гніт. Т. Шевченко в поезії “Юродивий” із сарказмом і гнівом писав:

Во дні фельдфебеля-царя
Капрал Гаврилович Безрукий
Та унтер п'яний Долгорукий
Україну правили. Добра
Таки чимало натворили,
Чимало люду оголили
Оці сатрапи-ундіра...

ДОМАНВЦЬКИЙ Василь Миколайович (19.III.1877–11.IX.1910) – укр. фольклорист, історик, етнограф, літературознавець, публіцист, політичний і громадський діяч-кооператор. Нар. в с. Колодистому (нині Гальнівського р-ну Черкаської обл.). Закінчив Київський університет (1900). Деякий час учителював. Був фактичним секретарем “Киевской старины” (редакції) протягом кількох років, “Літературно-наукового вісника”, “ЗНТШ”. Співзасновник і діяльний редактор видавництва “Вік”, член ТУП. Учень В. Антоновича. Провадив археологічні розкопки на Звенигородщині. Автор праць з історії, археології та етнографії (статті “Народний календар у Ровенському повіті Волинської губернії”, “Історико-етнографічні матеріали з матеріалів З. Доленги-Ходаковського”, “Піонер української етнографії – Зоріан Доленга-Ходаковський”, “Кобзарі й лірники Київської губернії в 1903 р.”, “Пісня про Нечая”, “Балада про Бондарівну й пана Каневського”, “Козаччина на переломі 16–17 ст.”, “Критичний

розслід над текстом “Кобзаря” (1907), “Авторство Марка Вовчка” (1908), редактор першого повного видання “Кобзаря” Шевченка (1907). Фактичний редактор органу укр. фракції у II Державній думі – “Рідна справа – Думські вісті”, автор численних статей на політичні і громадські теми в “Громадській думці”, “Раді”, “Новій громаді” та інших часописах, а також популярних брошур про Галичину й Буковину. Праці Д. друкувалися в журналах “Киевская старина”, “Записках Наукового товариства ім. Т. Шевченка”, “Літературно-науковому віснику”, “Українском вестнике”. Редактор популярної “Історії України-Русі” М. Аркаса. Піонер-організатор споживчої кооперації на Київщині, автор популярних брошур на кооперативні теми – “Товариські крамниці” (1904), “Про сільську кооперацію” (1906), “Як хазяїнують селяни в чужих краях” (1908) та ін. За громадську діяльність був засуджений на заслання на Північ, згодом замінене на трирічне перебування за кордоном. У статтях “М. Марковичка – авторка “Народних оповідань” та “Авторство Марка Вовчка” (1908) виступив проти П. Куліша, довівши безперечно автентичність творів Марка Вовчка. Висновки Д. були позитивно оцінені й підтримані І. Франком. Д. відомий і як бібліограф; опублікував кілька щорічних бібліографічних оглядів

укр. видань. Помер в Аркашоні (Південна Франція).

ДОМАШНЯ ПРОМИСЛОВОСТІ – переробка сировини в тому ж самому селянському господарстві, яке добуває цю сировину, або вдома у робітника. Д. п. у своїй первісній формі (домашні промисли) виникла в умовах натурального господарства і нерозривно зв'язана із землеробством. Пізніше в процесі розвитку суспільного поділу праці і створення ринку, що спричинило розклад натурального господарства, від землеробства почали відокремлюватись міське ремесло і сільські домашні промисли, дрібне товарне виробництво. В результаті розкладу цих докапіталістичних форм промисловості виникла капіталістична праця вдома. Як одна з перших форм капіталістичної промисловості вона не мала нічого спільного з первісною формою Д. п. Капіталістична Д. п. – це переробка вдома за відрядну плату матеріалу, одержаного від підприємця. Характеризується технічною і соціально-економічною відсталістю. Трапляється на всіх ступенях розвитку капіталізму, особливо в мануфактурний період. У дореволюційній Росії найпоширенішою була сільська Д. п. (т. зв. кустарне виробництво). В Україні домашні промисли існували переважно у панщинних селянських господарствах. У 18 – 1-й пол. 19 ст. в промислових центрах виникла

капіталістична Д. п., яка особливо поширилася після реформи 1861 р. У Правобережній Україні капіталістична Д. п. розвивалася здебільшого у містах і містечках. Для Лівобережжя більш характерною була сільська Д. п. Однак через те, що в Україні розвиток землеробства був інтенсивніший, капіталістична Д. п. тут була представлена значно слабше ніж у Центрі і на Півночі Росії.

ДОРОШЕНКО Петро Дорофійович (1627–19.XI.1698) – визначний укр. державний, політичний та військовий діяч, гетьман Правобережної України (1665–1676). Нар. в м. Чигирині. Походив зі старого козацького роду, онук М. Дорошенка. Здобув широку освіту, добре знав латинську і польську мови. Був хороброю, вмілою у військових справах і дипломатії людиною. Брав участь у Національно-визвольній війні укр. народу під проводом Б. Хмельницького 1648–1657 рр. як козак і писар Чигиринського полку. Виконував важливі доручення Б. Хмельницького, вів переговори з польським і шведським урядами. 1657 р. Хмельницький послав його до Швеції для переговорів про спільну війну проти Польщі, призначив полковником Прилуцького полку. Будучи противником союзу з Московською державою, підтримував гетьмана І. Виговського. Брав участь у придушенні повстання Пушкаря і Барабаша 1657–1658 рр. У 1660 р.

як полковник чигиринський Д. їздив до Москви, де домагався скасування деяких пунктів Переяславських статей 1659 р. У зв'язку зі скиненням І. Виговського з гетьманства Д. був позбавлений полковництва, але невдовзі гетьман Ю. Хмельницький призначив його полковником Чигиринського полку. Після поразки російських військ і козаків під Чудновом і Слободищами Д. разом з іншими представниками старшинської верхівки підписав Слободищенський трактат 1660 р. 1663 р. правобережний гетьман П. Тетеря призначив Д. генеральним осавулом. У 1665 р. став полковником Черкаського полку. 10.X.1666 р. правобережні полковники вибрали Д. тимчасовим гетьманом Правобережної України, а на початку січня 1667 р. у Чигирині козацька рада підтвердила вибір старшини. В 1665–1666 рр. Д. був змушений розбити двох претендентів на гетьманську булаву – В. Дрозденка і С. Опару. Прагнучи стабілізувати внутрішнє становище Правобережної України, Д. за підтримки київського митрополита Й. Тукальського провів ряд важливих реформ. Щоб позбутися залежності від козацької старшини, створив постійне 20-тисячне військо з найманих частин – т. зв. серденята (з турецької – відчайдухи), які відзначалися хоробрістю в бою і особистою відданістю гетьманові. Для зміцнення фінансової системи Геть-

манщини Д. встановив на укр. кордоні нову митну лінію і почав карбувати власну монету. Проводячи політику колонізації незалежних земель, Д. на степовому пограниччі утворив новий Торговицький полк. Намагаючись здобути підтримку серед народних мас, Д. часто скликав козацькі ради, де вислуховував думку рядових козаків. Разом з активними заходами для реорганізації внутрішнього державного життя України Д. розгорнув широку зовнішньополітичну діяльність. Стратегічною метою всієї внутрішньої та зовнішньої політики Д. було об'єднання під своєю владою Лівобережної і Правобережної України. Після підписання між Московською державою і Польщею Андрусівського перемир'я 1667 р., умови якого абсолютно нехтували державними інтересами України, Д. вирішив укласти військовий союз із Кримським ханством і перейти під політичний протекторат Туреччини. У вересні 1667 р. об'єднане укр.-турецьке військо, розпочавши воєнні дії в Галичині, змусило польський уряд визнати широку автономію Правобережної України і встановити укр.-польський кордон по р. Горині. Зміцнивши свої позиції на Правобережжі, Д. на початку літа на чолі козацького війська перейшов на лівий берег Дніпра, де в цей час відбувалося антимосковське повстання. У ході цього у військовому таборі під

Опішною козаки вбили гетьмана І. Брюховецького і 8.VI.1668 р. проголосили Д. гетьманом усієї України. Проте гетьманування Д. в Лівобережній Україні тривало недовго. Занепокоєні зміцненням гетьманської влади в Україні сусідні держави взялися підривати її шляхом підтримки суперників Д. і прямою військовою агресією. Кримські татари підтримали претендента на гетьманську булаву – запорізького писаря П. Суховієнка. Д., призначивши наказним гетьманом на Лівобережжя Д. Многогрішного, був змушений повернутися у Правобережну Україну. На поч. 1669 р. Д. за допомогою запорожців під проводом І. Сірка вдалося розгромити Суховієнка і його союзників – кримських татар. Відсутністю Д. у Лівобережній Україні скористалися противники гетьмана, які в середині березня 1659 р. у м. Глухові на основі Глухівських статей 1669 р. проголосили гетьманом Д. Многогрішного. В цих складних умовах, намагаючись нейтралізувати ворожі дії Криму й отримати допомогу у боротьбі проти Речі Посполитої та Московського царства, Д. восени 1669 р. уклав союзний договір із Туреччиною (затверджений Генеральною військовою радою 10–12.III.1669 р. у Корсуні). Основою військово-політичного союзу стала угода, підписана в 1651 р. між Б. Хмельницьким і турецьким султаном. За цим

договором територія Української держави мала охоплювати землі від Перемишля до Путивля; підтверджувалося право вільного вибору гетьмана, який обирався довічно; укр. православна церква зберігала автономію у складі Константинопольського патріархату; укр. населення звільнялося від оплати податків і данини на користь турецької казни; на укр. землях турки і татари не мали права споруджувати мечеті і брати ясир; Туреччина і Кримське ханство не повинні були укладати мирних договорів із Польщею і Московією без згоди гетьмана; султанські грамоти, які стосувалися України, мали писатися турецькою та укр. мовами. Після підписання цієї угоди Туреччина оголосила Польщі війну. У вересні 1670 р. Д. був змушений розпочати боротьбу зі ставлеником Польщі уманським полковником М. Ханенком. Протягом 1671 р. призначений Д. наказним гетьманом О. Гоголь вів воєнні дії проти польської армії і загонів М. Ханенка. 1671 р. пройшов у незначних сутичках між противниками. Восени 1671 р. польська армія на чолі з Яном III Собеським повела наступ на Поділля і захопила Брацлав, Могилів, Вінницю. Навесні 1672 р. розпочалися широкомасштабні воєнні дії. Д., отримавши воєнну допомогу від Туреччини, перейшов у наступ. У липні козацькі полки під проводом Д. розгромили загоны М. Ханенка під

Четвертинівкою на Поділлі. 27.VIII.1678 р. об'єднана укр.-турецько-татарська армія, яку очолювали гетьман Д., турецький султан Мохамед IV і кримський хан Селім-Гірей, здобула фортецю Кам'янець (нині Кам'янець-Подільський) і рушила в Галичину. На поч. вересня 1672 р. союзницькі війська обложили Львів. Не маючи засобів для продовження війни, польський уряд 5.X.1672 р. уклав Бучацький мирний договір. Укладання Бучацького договору, за яким Польща відмовлялася від претензій на Правобережну Україну, Московська держава розцінила як можливість, не порушуючи Андрусівського перемир'я з Річчю Посполитою, захопити Правобережжя. У червні 1672 р. замість скинутого з гетьманства Д. Многогрішного лівобережним гетьманом було обрано І. Самойловича, якого 17.III.1674 р. було проголошено гетьманом усієї України. У червні 1674 р. московська армія під командуванням воєводи Г. Ромодановського і козацькі полки на чолі з гетьманом І. Самойловичем вступили на Правобережжя і взяли в облогу гетьманську столицю – Чигирин. Два тижні гетьманські війська завзято обороняли місто. На допомогу Д. під Чигирин підійшла турецько-татарська армія під командуванням візира Кари-Мустафи, яка змусила І. Самойловича і московські війська відступити. Правобережна

Україна знову перейшла під владу Д. Проте ситуація на Правобережжі була надзвичайно складною. Роки виснажливої війни перетворили укр. міста і села на правому березі Дніпра на суцільну руїну. Турецькі залоги, закріпившись у стратегічно важливих містах, вимагали сплати данини турецькому султанові, руйнували церкви або перетворювали їх на мечеті, грабували і захоплювали в полон місцеве населення. Жителі багатьох сіл були змушені тікати на лівий берег Дніпра, сподіваючись знайти там безпечні умови для життя. Авторитет Д. серед укр. населення почав падати. В цій ситуації розчарований політикою Туреччини Д. вирішив зректися булави. Восени 1675 р. на козацькій раді в Чигирині Д. склав гетьманські клейноди, а І. Сірко прийняв від нього присягу на вірність цареві. Але московський уряд вимагав від Д. присяги на лівому березі Дніпра в присутності І. Самойловича і Г. Ромодановського, від чого Д. рішуче відмовився. Восени 1676 р. 30-тисячна московська армія і полки І. Самойловича знову обложили Чигирин. 19.IX.1676 р. розпочався штурм гетьманської столиці, яку обороняв лише 2-тисячний загін серденят. Після кількогодінного запеклого бою Д., розуміючи всю безвихідь становища, переконав козаків припинити опір. Після зречення гетьманства Д. поселився в

Д

с. Сосниці (нині Чернігівська обл.), проте через деякий час на вимогу царського уряду переїхав до Москви. В 1679–1682 рр. жив у В'ятці. Останні роки життя Д. провів у с. Ярополчому під Москвою, де і помер. Все життя і діяльність гетьмана Д., визначного державного і політичного діяча свого часу, були спрямовані на досягнення повної державної незалежності та збереження територіальної єдності України. Власне таку оцінку його діяльності давали видатні укр. історики В. Антонович, М. Костомаров, М. Грушевський, Д. Дорошенко та ін.

ДОРОШЕНКО Петро Якович (1857–1919) – культурний і громадський діяч, за фахом лікар, із козацько-гетьманського роду з Чернігівщини. Збирач і дослідник української старовини, член Чернігівської архівної комісії. 1917 р. заснував укр. гімназію в Чернігові. 1918–1919 рр. – голова управління у справах мистецтва і національної культури, багато зробив для заснування Укр. державного драматичного театру, укр. університету у Києві та інших культурних закладів. Праці про кріпацтво в Лівобережній Україні, про Дмитра Туптала та ін. Розстріляний чекістами у липні 1919 р. як член Директорії УНР.

ДОСЛІДНА СПРАВА сільськогосподарська – організація, форми і методи експериментального вивчення різних питань

теорії і практики сільськогосподарського виробництва. Історично Д. с. пов'язана з практикою землеробства і розвитком наукових знань з агрономії. У Росії перші наукові дослідження в галузі сільського господарства поставив у 2-й пол. 18 ст. А. Т. Болотов, який вивчав процеси живлення рослин. Дальший розвиток Д. с. в Росії пов'язаний з відкриттям при Гори-Горецькій землеробській школі першого в країні дослідного поля, організацією Д. І. Менделєєвим і К. А. Тимирязевим мережі польових дослідів із добривами (1867–1869) і заснуванням (1881–1913) ряду дослідних установ (Полтавського, Одеського, Херсонського, Донецького, Тростянецького, Білокриницького дослідних полів, Харківської, Шатилівської, Костичевської дослідних станцій та ін.). У 1901 р. видано положення про сільськогосподарські дослідні установи (державні, земські і приватні). В 1913 р. в Росії налічувалося разом із різними лабораторіями 214 науково-дослідних сільськогосподарських установ, у т. ч. 44 дослідні та селекційні станції і 78 дослідних полів.

ДОСЛІДНА СТАНЦІЯ – науково-дослідна установа для розроблення і запровадження в сільськогосподарське виробництво обслуговуваної зони науково обгрунтованої системи ведення господарства. Д. с. вивчають питання агротехніки і хімізації в

землеробстві, селекції і насінництва сільськогосподарських рослин, кормовиробництва, захисту рослин і врожаю від шкідників та хвороб, питання тваринництва, ветеринарії, механізації, гідротехніки і меліорації, економіки й організації сільського господарства та ін. Важливим розділом роботи Д. с. є вирощування насіння еліти сільськогосподарських рослин і першої репродукції. Серед Д. с. розрізняють галузеві (напр., із плодівництва, виноградарства, бджільництва та ін.) і спеціалізовані станції (напр., селекційні, меліоративні, механізації та ін.). Велику роль у розвитку сільськогосподарської дослідної справи в країні відіграють також дослідні поля – дослідні установи, які проводять досліди з різних питань землеробства і рослинництва. Дослідні поля обслуговують здебільшого невелику зону (район) і підпорядковані Д. с. або іншим науково-дослідним сільськогосподарським установам. Початок створенню в Україні мережі постійних дослідних полів і Д. с. було покладено організацією у 1884 р. Полтавського дослідного поля, яке 1910 р. було реорганізоване у Полтавську дослідну станцію.

ДРАГОМАНОВ Михайло Петрович (псевдонім Кирило Василенко, Волинець, М. Галицький, М. Гордієнко, М. Кузьмичевський, П. Петрик, М. Толмачов, Українець, Чудак та ін.;

(18(30).IX.1841–20.VI(2.VII).1895) – відомий укр. громадсько-політичний діяч, літературознавець, історик, публіцист, фольклорист, економіст, філософ. Нар. у м. Гадячі на Полтавщині в родині збіднілого дворянина козацького походження. Освіту здобув у Гадяцькому повітовому училищі, (1849–1853), а також у Полтавській гімназії. За незалежні погляди Д. був виключений з останнього класу без права вступу в будь-який інший навчальний заклад. Однак завдяки втручанню попечителя Київського навчального округу М. Пирогова йому було дозволено скласти іспити за курс гімназії екстерном. У 1859 р. вступив на історико-філологічний факультет Київського університету Св. Володимира, який закінчив у 1863 р. З 1864 р. працював приват-доцентом на кафедрі античної історії цього ж університету. 1867 р. склав магістерський іспит, а 1870 р. захистив дисертацію на тему “Питання про історичне значення Римської імперії і Тацит”. Здобув науковий ступінь магістра загальної історії. З 1870 р. – доцент Київського університету. Впродовж 1870–1873 рр. Д. перебував у закордонному відрядженні, під час якого відвідав найбільші наукові центри Європи – Берлін, Рим, Відень, Гайдельберг, Цюріх, Прагу та ін. Двічі побував у Галичині. Після повернення до Києва в 1873 р. став штатним

доцентом кафедри античної історії. Одночасно Д. був одним із найбільш активних діячів Південно-Західного відділення Російського географічного товариства й особливо київської “Громади” (згодом названої “Старою”), очолював її ліве крило. Був зв’язаний із радикальною студентською молоддю, нелегальними народницькими гуртками. У 1875 р. Д. як політично “неблагонадійного” було звільнено з університету, і він перебував під негласним наглядом поліції. Щоб уникнути арешту Д., керівництво “Старої громади” відрядило його за кордон, у Женеву, для організації видання журналу “Громада”. Восени 1875 р. Д. переїхав до Відня, а незабаром – до Швейцарії, де поселився у м. Клороне біля Женеви. У 1876 р. разом з одними думцями, серед яких були А. Лехоцький, С. Подолинський, Ф. Вовк, а згодом М. Павлик, заснував вільну укр. друкарню, в якій почав видавати на кошти київської “Громади” збірник “Громада” (1878–1879, 1882), а потім разом з С. Подолинським і М. Павликом – журнал “Громада” (1880). Це був перший сучасний укр. політичний часопис. Тоді ж виник і перший укр. гурток соціалістичного спрямування, очолюваний Д. У 1886 р. Д. пориває зі “Старою громадою”, члени якої були незадоволені його надто радикальними поглядами і відмовилися від

подальшого фінансування його діяльності. За умов матеріальних нестатків Д. прийняв запрошення новоствореного Софійського університету (Болгарія) і в 1889 р. став професором кафедри загальної історії. Повернувшись до педагогічної діяльності, працював над комплектуванням, укладанням каталогів та бібліографічних покажчиків для бібліотеки університету. Одночасно не припиняв і громадсько-політичної діяльності, що привело до вимоги царського уряду видати Д. Росії. Однак під тиском передової громадськості уряд Болгарії відмовився це зробити. Помер Д. у 1895 р. Похований у Софії.

Суспільно-політичні та філософські погляди Д. сформувалися під впливом ідей кирило-мефодіївців, Т. Шевченка, П.-Ж. Прудона, англійських лібералів, російських революціонерів-демократів та ін. Як політичний мислитель, Д. завжди підкреслював генетичний зв’язок своїх концепцій з ідеями укр. декабристів (Товариство об’єднаних слов’ян) та кирило-мефодіївців, з якими Д. еднав демократизм і федералізм. Свій особистий внесок Д. бачив передусім у рішучому поєднанні укр. визвольної програми із сучасними західними демократично-ліберальними та соціалістичними рухами, не хетуючи при тому укр. традиціями (наприклад, зі спадщини вільнолюбивої козаччини). Прагнув зберегти і розвинути ті укр. на-

ціональні традиції, які не стояли на перешкоді прогресивного розвитку. Свій ідеал Д. бачив у добровільному об'єднанні гармонійно розвинених особистостей, застерігаючи від зловживання елементами примусу у суспільному житті. Був прихильником утворення федеративної держави, яка на основі адміністративного децентралізму, культурно-національної автономії, широких інтегративних зв'язків вирішила б національне питання демократичним шляхом. Зразком для її утворення Д. бачив тогочасний устрій Швейцарії, США, Англії.

Д. не відкидав широкого впливу національних традицій на формування культурної спадщини народів. Виступав за відокремлення церкви від держави та секуляризацію укр. громадського та культурного життя. На думку Д., українці багато втратили, не зберігши своєї історичної державності. Не заперечуючи права укр. народу на самостійність, але не вірячи у практичну здійснимість сепаратизму для України в ті часи, він радив боротися за демократизацію та федералізацію тогочасних держав – Росії та Австро-Угорщини, так щоб українство могло в них вільно розвиватися. Ця боротьба вимагала тісного союзу з прогресивними силами всіх інших народів Східної Європи, не виключаючи й росіян, однак за умови обов'язкового збереження організацій-

ної незалежності укр. руху. Д. критикував як аполітичне культурництво старих “українофілів”, так і участь укр. революціонерів у російських організаціях. Д. виступав проти укр. регіонального сепаратизму, його політична програма мала загальноукр. характер, у ній підкреслювалась єдність всього укр. народу від Закарпаття до Кубані. Як учений, Д. показував етнічну гомогенність укр. народу на всіх землях його поселення. Як політик, він ставив собі за мету не так об'єднання всіх українців в одній державі, як радше поділ ролей і систематичну взаємодопомогу між російською та австрійською Україною. Намагався налагодити тісні контакти і взаєморозуміння всередині укр. громадського та культурного життя, хотів подолати “історичну прірву”, що пролягла між Галичиною та Наддніпрянською Україною. Він вважав, що аж до часу повалення російського самодержавства головний центр укр. національного руху повинен бути в Галичині. Але, щоб бути спроможною виконати цю функцію, Галичина мала б насамперед за духовної підтримки наддніпрянців позбутися своєї провінційної обмеженості. Під впливом Д. група студентської молоді у Львові, що об'єднувалася навколо московільського часопису “Друг”, 1875–1876 рр. перейшла на укр. національні та демократичні позиції. Розгляда-

ючи укр. справу на широкому міжнародному тлі, Д. часто у своїх працях торкався Східної Європи загалом та багато уваги присвячував російським, польським і балканським питанням. Головні перешкоди для здорового розвитку Східної Європи Д. бачив у польському “історичному” патріотизмі, що не вдовольнявся польською етнічною територією, а заявляв претензії на кордони до 1772 р., в німецькому імперіалістичному “натиску на Схід” та в централістично-деспотичних і експансіоністських традиціях російської державності.

У зв’язку з питанням про національні меншини в Україні Д. намічав шлях до нормалізації укр.-єврейських відносин у визнанні єврейської національно-культурної автономії та в закріпленні соціальної солідарності євреїв з укр. оточенням, визнавав потребу існування єврейської культурно-національної автономії. Працюючи над проблемами міжнародного суспільно-політичного та культурного життя, Д. не створив власної цілісної і завершеної економічної програми, хоч завжди називав себе соціалістом (“громадівцем”). Його розуміння соціалізму насамперед етичне – соціалістична справедливість як моральний імператив, без вирішення питання про перевагу індивідуальних чи колективних форм господарської організації. Крім того, Д. був

переконаний, що при “плебейській” структурі укр. нації боротьба за національне визволення невід’ємна від боротьби за соціальне визволення. Д. відкидав марксизм як помилковий у теорії та невідповідний до укр. практичних потреб.

Перші наукові праці Д. присвячені розгляду питань античної історії, однак згодом він відійшов від цієї проблематики і розпочав дослідження укр. етнографії та фольклористики. Найголовніші з політичних праць Д. – “Передне слово до “Громади” (1878), “Шевченко, українофіли і соціалізм” (1879), “Пропавший час – українці під Московським царством. 1654–1876 рр.” (бл. 1880), “Историческая Польша и великорусская демократия” (1883), “Вольный союз – вільна спілка” (1884), “Либерализм и земство в России” (1889), “Чудацькі думки про українську національну справу” (1891), “Листи на Наддніпрянську Україну” (1893). Політичні статті та брошури Д. російською мовою зібрав Б. Кістяковський (2 т., Париж, 1905–1906 рр. – статті еміграційного періоду; М., 1908 – статті доеміграційні). Окремі політичні твори Д. укр. мовою не раз видавалися (напр., “Вибрані твори”, ред. П. Богацький, Прага; Нью-Йорк, 1937), але зібраного видання досі не було. Д. залишив простору “Автобіографічну замітку” (1883) та “Добавлення” до неї (1889). Перлиною укр. мемуаристики є його

“Австро-руські спомини, 1867–1877” (Л., 1889–1892), присвячені початкам його стосунків із Галичиною. Крім того, цінним джерелом не лише для життєпису Д., а й для історії України 2-ї пол. 19 ст. є листування Д. з І. Франком, М. Павликом, М. Бучинським, Б. Навроцьким, Т. Окуневським, Н. Кобринською та з київською “Старою громадою” (вид-во Укр. наукового інституту у Варшаві, 1937). Для історії російської політичної думки першорядне значення мають підготовані Д. та забезпечені його коментарями “Письма К. Д. Кавелина и И. С. Тургенева к А. И. Герцену” (1892) та “Письма М. А. Бакунина к А. И. Герцену и Н. П. Огареву” (1896). Як літературний критик та етнограф, Д. був найвизначнішим в Україні представником історико-порівняльного методу і дав цінні дослідження укр. усної словесності. Головні праці в цій галузі – “Исторические песни малорусского народа” (разом з В. Антоновичем, 1–2, 1874–1875), “Малорусские народные предания и рассказы” (1876), “Нові українські пісні про громадські справи” (1881), “Політичні пісні українського народу 18–19 ст.” (I–II, 1883–1885). Збірники творів у цій галузі – “Розвідки М. Драгоманова про українську народну словесність і письменство” (4 т., 1889–1907, вид. НТШ у Львові). Д. використовував фольклорний матеріал як джерело

дослідження історії громадянських ідей в Україні, що й відбилося на його політичному світогляді.

Д. був одним з найвидатніших укр. публіцистів 19 ст. Його публіцистичні твори залишили помітний слід в історії суспільно-політичної думки в Росії. Головною темою їх була боротьба проти національного і соціального поневолення народів російським царизмом та Австро-Угорщиною. Його бойові памфлети (“Внутрішнє рабство і війна за звільнення”, “Турки внутрішні і зовнішні” та ін.) гнівно розвінчували реакційну політику царизму. Деякі з них, наприклад, памфлет “До чого довоювалися” (1878) друкувалися в підпільних народницьких друкарнях. Д. багато зробив, щоб подолати “історичну прірву” між Наддніпрянською Україною і Галичиною.

Велика заслуга Д. в пропаганді укр. літератури серед слов'янських народів і народів Західної Європи. Як фольклорист, Д. високо оцінював виховну і пізнавальну роль народної творчості, вважав її духовним надбанням трудового народу.

Багатогранна наукова, літературно-критична і публіцистична творчість і громадська діяльність Д. була досягненням укр. передової суспільної думки 70–90-х рр. 19 ст. Д. належав до прогресивної демократичної частини інтелігенції, яка захищала інте-

реси народу, виступала проти самодержавства та кріпосництва та його залишків, засуджувала національну обмеженість російських шовіністів. Д. виступав за братерську єдність слов'янських народів, за зближення їх на прогресивних засадах, обстоював право укр. народу на розвиток своєї національної культури. Багато етнографічних праць Д. перекладено іноземними мовами. Вплив Д. був найсильніший у Галичині, не тільки серед радикалів, а й серед молодших народців. На Наддніпрянщині його вплив був послаблений конфліктом зі “Старою громадою”, а пізніше – наростанням марксистських симпатій. Проте продовжували діяти прихильники Д. (М. Ковалевський, Я. Шульгин, В. Мальований, з молодших – Є. Чикаленко), які подекуди утворювали окремі “драгоманівські гуртки”. Після революції 1905 р. під впливом ідей Д. перебувала Укр. радикально-демократична партія (пізніші соціалісти-федералісти), а згодом й укр. соціалісти-революціонери. Відгомін вчення Д. незаперечний у багатьох ситуаціях укр. революції 1917–1920 рр., наприклад, у федералістичних тенденціях Центральної ради, у спробах організації об'єднаного фронту народів колишньої Російської імперії (Конгрес національностей у Києві 1917 р.), у трактуванні проблеми національних меншин тощо. В УРСР, згідно з визна-

ченнями Леніна, Д. засуджували як “дрібнобуржуазного ліберала” та “націоналіста”, і вивчення його спадщини було заборонене. Інколи лише згадували Д. як етнографа та літературного критика.

“ДРУГ” – літературно-науковий журнал – двотижневик студентського товариства “Академічний гурток”. Виходив у Львові 1874–1877 рр. До 1876 р. журнал мав москвофільський напрям. З приходом у редколегію І. Франка (липень 1876 р.) “Д.” став органом демократичної молоді. В журналі друкувалися художні та наукові твори, звіти про діяльність студентських товариств, літературні новини. Тут були опубліковані вірші, “Бориславські оповідання”, повість “Петрії і Довбушуки” І. Франка (Івана Джеджалика), публіцистичні листи М. Драгоманова (Українця) тощо. Вміщувалися також переклади з російської і зарубіжних літератур (твори М. Лермонтова, М. Салтикова-Щедріна, М. Йокайї, Г. Флобера).

ДРУГОКЛАСНІ ШКОЛИ – учительські школи в церковних епархіях дореволюційної Росії. Виникли 1896 р., мали 2–3-річний курс навчання. В Д. ш. навчалися переважно діти селян, які закінчили початкову школу. Головна увага приділялася викладанню Закону Божого, церковного співу і церковнослов'янської мови. Подавалися поверхові відомості з російської мови, арифметики, геометрії, росій-

ської історії, географії, гігієни і дидактики. У Росії 1907 р. було 427 Д. ш. з 21 679 учнями, в т. ч. в Україні – 66 з 3810 учнями. Після 1908 р. Д. ш. поступово замінювались учительськими семінаріями і церковно-учительськими школами.

ДУХНОВИЧ Олександр Васильович (24.IV.1803–30.III.1865) – укр. закарпатський громадський діяч, письменник, педагог, греко-католицький священник, канонік капітули в Пряшеві. Нар. в с. Тополя на Пряшівщині (нині Словачина). У 1821 р. закінчив Ужгородську гімназію, а в 1827 р. – богословську семінарію. Культурницьку діяльність Д. почав зі збирання укр. народних пісень, опублікованих 1878 р. Я. Головацьким. Викладав російську мову в Пряшівській гімназії. Літературну діяльність почав 1829 р. Один із перших письменників нової укр. літератури на Закарпатті. Належав до т. зв. будителів. Видав кілька альманахів, календарів (“Поздоровлення русинів на рік 1850”), написав буквар “Книжиця читальна для початкуючих” (Будапешт, 1847), підручник з географії “Короткий землепис для молодих русинів” (Перемишль, 1851), посібник для вчителів “Народна педагогія...” (Львів, 1857), історичні праці “Історія Пряшівської єпархії” (СПб., 1877), “Істинна історія карпаторосів, або угорських русинів” (М., 1914), в якій провадив ідею автохтонності укр.

населення Закарпаття тощо. Автор багатьох поезій, двох драм – “Добродітель перевищує багатство” (Перемишль, 1850) і “Головний бунтар” (Пряшів, 1863). Обстоював ідею єднання закарпатських українців з усім укр. народом. У 1850 р. заснував у Пряшеві “Литературное заведение”, яке займалось культурно-просвітницькою діяльністю. Написав цілу низку патріотичних поезій – “Я русин був, єсьм і буду”, “Підкарпатські русини” та ін. Разом з А. Добрянським домагався запровадження на Закарпатті викладання укр. мови у школах. Уся діяльність Д. була спрямована на боротьбу проти зугорщення Закарпаття. Д. і його однодумці орієнтувалися то на Австрію, то на царську Росію, проповідуючи австрофільські та слов’янофільські ідеї. Все те, що Д. написав народною мовою, є кращим у його спадщині. І. Франко назвав Д. “чоловіком без сумніву доброї волі і немалих здібностей”, але “невлічимо заплутаним у язикові та політичні доктрини”. Помер у м. Пряшеві. Закарпатські русофіли використали ім’я Д. для антиукр. діяльності в “Обществе ім. Духновича”.

ДЯКІВКИ – парафіяльні приватні школи. Виникли у Київській Русі в 11 ст. після поширення християнства. На території сучасної України Д. були найпоширенішою системою елементарного навчання до 1-ї пол.

19 ст. Засновувалися переважно при церковних парафіях під наглядом священника. За домовлену з батьками учнів плату вчителями були дяки: у Наддніпрянській Україні – мандрівні дяки; даскали – на Буковині; дяки-співачи – на Закарпатті. Учнів навчали слов'янської азбуки, читання за Часословом, Псалтирем, Апостолом, письма, іноді – арифметики. Зникли з поширенням державної школи з 2-ї пол. 19 ст.

Е

ЕВЕ́КТА (лат. *evecto* – вивожу) – митний податок, який стягував гетьманський уряд за вивіз товарів із Лівобережної України до Росії в 2-й пол. 17 – 1-й пол. 18 ст. Е., так само, як і індукта, здавалася на відкуп. У зв'язку з розширенням всеросійського ринку, а також зважаючи на вимоги російських і укр. поміщиків та купців, зацікавлених у прибутках від торгівлі, царський уряд 1754 р. ліквідував внутрішні митні кордони і скасував Е. та індукту.

ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ДО СЕЛЯНСЬКОЇ РЕФОРМИ. Господарство на укр. землях у складі Росії розвивалося нерівномірно й суперечливо. Швидка землеробська колонізація південних степів приваблювала сотні тисяч новопоселенців

не лише із внутрішніх губерній, а й з інших країн. Царі роздавали землю великими масивами, які інколи становили десятки тисяч десятин. Якщо на Київщині середній розмір поміщицького господарства загалом не перевищував 460 десятин, то на Катеринославщині він дорівнював 1100, на Херсонщині – 1200, а в Таврії – 3500 десятин. На новоосвоєваних землях відтворювалися середньовічні соціальні структури. Селяни покріпачувались.

Водночас поміщицьке господарство втягувалося в ринкові відносини й починало виробляти на продаж велику кількість пшениці, льону, цукрових буряків. 1860 р. 3/4 загальноросійських посівів цукрових буряків припадало на дев'ять укр. губерній. У поміщицьких маєтках розвивалося також товарне тваринництво, особливо тонкорунне вівчарство. У середині 19 ст. в Україні налічувалося понад 12 млн овець, причому майже половина поголів'я припадала на тонкорунні породи. Згодом, коли розширилися посівні площі під пшеницю та ін. товарні культури, вівчарство почало занепадати.

Зростання промисловості було тісно пов'язане з потребами сільського господарства. Бурхливо розвивалося гуральництво, бо поміщики, маючи привілеї на виробництво горілки, були зацікавлені в переробці на місці великої кількості зерна, яке не завжди вдавалося вигідно прода-

ти міським споживачам або експортувати. У 50-х рр. налічувалося понад 7 тис. гуралень, серед яких переважали дрібні. У 20-х рр. з'явилися перші цукроварні, а 1860 р. їх кількість досягла 228. Багато цукроварень належало поміщикам.

У суконному виробництві, яке було дуже вигідним, бо постачало свою продукцію за високими цінами армії, розгорнулася жорстока конкуренція між поміщиками та купцями. Поступово взяла гору технічно досконаліша, порівняно із кріпосницькою, капіталістична мануфактура. Напередодні селянської реформи кріпосницькі мануфактури цілковито занепали.

Поміщики дедалі ширше використовували техніку, більшу частину якої завозили з-за кордону за цінами, забезпеченими пільговими тарифами. Але великий попит на машини спричинив інтенсивний розвиток вітчизняного сільськогосподарського машинобудування. Підприємства цього профілю почали з'являтися у Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі, Луганську, Кременчуці та ін. містах і навіть у приватних маєтках, зокрема князя Долгорукого в с. Вишеньки Кролевецького повіту й Тарасевича – у Лубнах.

Кріпосницька праця в промисловості була суто російським феноменом. Хоча для поміщика-фабриканта вона залишалася дармовою, жодних переваг перед

конкурентами не давала. Кріпаки працювали неохоче, непродуктивно та неякісно. Купці-фабриканти, використовуючи тих-таки кріпаків, відпущених поміщиками на оброк, домагалися значно кращих результатів. У середині 19 ст. понад 90 % заводів і фабрик опинилося в руках купецтва, ремісництва та селянства. Накопичений торгівлею капітал уливався у промисловість. Головну роль в оптовому продажі відігравали ярмарки. Великими центрами ярмаркової торгівлі були Київ, Харків, Ромни, Суми, Полтава, Бердичів, Кролевець та ін. міста. Лише на київські “контракти” щороку приїздило до 5 тис. купців із різних регіонів імперії і навіть із-за кордону. Наприкінці 50-х рр. кількість ярмарків і постійних базарів досягла 12 тис. В укр. містах налічувалося понад 150 тис. торговельних закладів.

Чорноморсько-азовські порти, передовсім Одеса, стали серцевиною експортно-імпортних операцій. В експорті переважав хліб, а імпортувалися здебільшого продовольчі та промислові товари для привілейованих верств населення. У 1819–1859 рр. Одеса мала статус вільного порту (порто-франко). Сюди дозволялося завозити товари, не сплачуючи мита, що також спричинило швидке зростання міста.

Уразливою ланкою економіки було бездоріжжя. Чумацькі валки на ґрунтових шляхах –

таким примітивним залишався основний вид перевезень. Щоб доправити в азовсько-чорноморські порти призначений для експорту хліб, поміщики користувалися підводною повинністю своїх селян. У 50-х рр. виникло кілька акціонерних компаній для спорудження залізниць, але без урядової гарантії вони не змогли зібрати необхідного капіталу.

Досить швидко зростало міське населення України – з 513 тис. осіб у 1811 р. до 1457 тис. у 1858-му. Найбухливіше розвивалися міста у південних губерніях.

ЕКОНОМІЧНІ СЕЛЯНИ – категорія державних селян, що утворилася 1764 р. в Росії внаслідок секуляризації церковних маєтностей. Ці маєтності, до яких належало близько 1 млн селян чоловічої статі, було передано у відання Колегії економії (звідси й назва “Е. с.”). Замість попередніх різних феодалних повинностей Е. с. були обкладені, крім загального подушного податку, ще й оброком. Серед Е. с. було виділено “архієрейських і монастирських служителів”, які відбували панщину. У Лівобережній і Південній Україні секуляризація церковних маєтностей була проведена в 1786–1788 рр. Після приєднання Правобережної України до Росії (1793) секуляризацію здійснено і тут. У кінці 18 – на поч. 19 ст. Е. с. злилися із загальною масою державних селян. У Правобережній Україні цей процес тривав до 40-х рр. 19 ст.

“ЕКСТРАКТ МАЛОРОСІЙСЬКИХ ПРАВ” – пам’ятка права України 18 ст. Склад 1767 р. за розпорядженням президента Малоросійської колегії П. О. Рум’янцева член Генерального суду О. А. Безбородько. “Е. м. п.” являв собою систематизований збірник норм державного, адміністративного і судового права, викладених таким чином, щоб довести необхідність відновлення “попередніх малоросійських прав”, тобто автономного становища України. Збірник складається зі вступу, 16 розділів (про головне правління в Малій Росії; суди малоросійські; права малоросійські; порядок переведення справ у судах; маєтки державні; про ревізію; державні прибутки; комісаріат; про міста; шляхетство, переваги й маєтки його; духівництво, переваги й маєтки його; козаків, свободи і маєтки їх; про чиновників малоросійських; артилерію; простий народ; про греків ніжинських), інструкції про суди 1730 р. та відомостей про чини 1765 р. У 1786 р. “Е. м. п.” було перероблено чиновниками Сенату. Вилучено окремі розділи, додано історію кодифікації та перелічено джерела права, що діяли в Україні, а також доповнено новими правовими актами, прийнятими в 1767–1786 рр., зокрема про охочекомонні, компанійські полки, про приєднання деяких малоросійських містечок до Каетеринославського намісництва.

“Е. м. п.” є джерелом для вивчення історії права в Україні.

ЕМІГРАНТИ – особи, що залишили батьківщину і з економічних, політичних або релігійних міркувань виїхали в іншу країну для постійного чи тривалого проживання в ній, але не обов’язково з наміром відмовитися від свого громадянства. Країна, в яку виїхав Е., зазвичай надає йому право притулку.

ЕМІГРАЦІЯ (від лат. *emigro* – виселяюсь, переселяюсь) – переміщення населення з країн постійного проживання в інші країни, зумовлене соціально-економічними, політичними і релігійними причинами. Найпоширенішою є економічна, чи трудова, Е. – постійна або тимчасова, зокрема сезонна. Е. відома ще з часів Стародавньої Греції, Римської імперії і часів феодалізму. Існувала і в наступні епохи, набравши особливої інтенсивності в епоху імперіалізму. Нерівномірність розвитку капіталізму, зубожіння трудящих, масове безробіття змушують частину трудового люду країн із низьким життєвим рівнем емігрувати, шукати вигідніших умов продажу своєї робочої сили. Е. в нові та новітні часи була нерівномірною за своїми масштабами і дуже строкатою за своїм національним складом. До 80-х рр. 19 ст. серед емігруючих переважали вихідці з Великої Британії, Німеччини, скандинавських країн. У кінці 19 – на поч. 20 ст. Е.

складалася переважно із вихідців із Австро-Угорщини, царської Росії, Італії. Потік Е., що була в цей час наймасовішою, ішов здебільшого у країни Америки, особливо в США, куди з 1820 по 1955 рр. прибуло 40 413 120 осіб, а також Канаду, Аргентину, Бразилію, Нову Зеландію та інші країни, які були зацікавлені в залученні великих контингентів дешевої робочої сили. Досить інтенсивною була Е. з України в передреволюційні часи (1917). Початок її припадає на 80–90-ті рр. 19 ст. Е. була особливо масовою з території Галичини, Північної Буковини, Закарпаття. Із західно-укр. земель із кінця 19 ст. до початку Першої світової війни виїхало близько 700–800 тис. осіб і за період 20–30-х рр. 20 ст. емігрувало кількості тисяч осіб. Основну масу емігрантів західноукр. земель становила сільська біднота, яка страждала під гнітом австрійських, угорських, польських, румунських, чеських та укр. поміщиків і капіталістів. Більшість укр. селян емігрували в США, Канаду, Аргентину і Бразилію. Більшість українців-емігрантів кінця 19 – поч. 20 ст. поповнила ряди трудового фермерства та сільськогосподарського пролетаріату (Канада, латиноамериканські країни) та пролетаріату гірничодобувної промисловості, будівництва, сфери обслуговування. З роками сфера діяльності укр. емігрантів значно розширилася. Трудова за своїм

походженням і соціальним складом укр. Е. створила низку прогресивних організацій.

ЕМСЬКИЙ АКТ (Емський указ) **1876** – розпорядження російського уряду, спрямоване на придушення укр. культури, підписане імператором Олександром II 18(30).V.1876 р. у м. Емсі (Німеччина). Е. а. доповнював основні положення Валуєвського циркуляра 1863 р. Виданий у зв'язку з меморандумом, надісланим цареві помічником попечителя Київського навчального округу М. Юзефовичем, в якому українців звинувачено у тому, що вони хочуть “вільної України у формі республіки з гетьманом на чолі”. Е. а. забороняв увозити з-за кордону на територію Російської імперії укр. книги, укр. мовою видавати оригінальні твори і робити переклади з іноземних мов, тексти для нот, театральні вистави і публічні читання. Місцевій адміністрації наказувалося посилити нагляд, щоб у початкових школах не велося викладання укр. мовою, та щоб із бібліотек були вилучені книги укр. мовою. На підставі Е. а. було закрито Південно-Західний відділ Російського географічного товариства у Києві, припинено видання “Київского телеграфа”, ліквідовано “Громади”, звільнено деяких професорів-українців із Київського університету (М. Драгоманова, Ф. Вовка, М. Зібера, С. Подолинського та ін.). У 1878 р. на Паризькому

літературному конгресі М. Драгоманов, виступивши на захист укр. мови і культури, різко засудив Е. а. Ставши одним із проявів колоніально-національної політики російського царизму щодо України, Е. а. гальмував розвиток укр. культури та національно-визвольного руху, хоча повністю припинити цей процес не міг.

ЕНГЕЛЬГАРДТИ – російські поміщики, власники маєтностей у Звенигородському повіті Київської губернії в кінці 18–19 ст. Від князя Г. О. Потьомкіна, родичами якого вони були, дістали в спадщину містечко Вільшану (нині смт Черкаської обл.) і п'ять сіл. Кілька сіл Е. купили, зокрема Кирилівку (нині с. Шевченкове Звенигородського р-ну Черкаської обл.). У поміщика П. В. Енгельгардта 22.IV (4.V.).1838 р. був викуплений із кріпацтва Т. Г. Шевченко.

“ЕНЕЇДА” – перший друкований твір нової укр. літератури, бурлескно-трагестійна поема І. Котляревського (9.IX.1769–10.XI.1838). Вийшла у світ 1798 р. під назвою “Энеида, на малороссийский язык перелицованная И. Котляревским” із присвятою “любителям малороссийского слова”. Оpubлікував поему в Петербурзі власним коштом Максим Парпура без відома і згоди автора. До цього видання увійшли перші три частини твору. Друкуючи поему пізніше, у 1809

(чотири частини), І. Котляревський відбив своє незадоволення першим публікатором у самій “Енеїді” (ч. III, строфа 82), де вивів “мацапуру”, що “чужее отдавав в печать”.

“Енеїда” – виняткове художнє явище, енциклопедія народного життя і народної мови. У ній герої латинської поеми Вергілія, переодягнені в укр. одяг і вміщені в побутові умови України 18 ст., відображають риси життя різних соціальних верств часів І. Котляревського. В поемі немає жодного слова, вжитого просто так, для зв’язку між епізодами. Все працює, все несе смислове навантаження, кожне слово – там, де йому належить бути. І в усьому – виняткове знання життя і побуту укр. народу, його психології, його характеру. Сторінки поеми переносять нас у старе укр. суспільство, малюючи народні звичаї, повір’я. Ігри, пісні, ворожіння, які тут згадуються, відтворюють давній побут. Є тут і картини похорону, і поминок, і народні танці, й описи одягу, їжі тощо. Все це примушує нас забувати про античність і уявляти собі укр. дійсність кінця 18 – початку 19 ст.

Минуло уже два століття з часу першого видання “Енеїди”. Однак слава твору продовжує зростати. Т. Шевченко у вірші “На вічну пам’ять Котляревському” пророче сказав про автора “Енеїди”:

Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люди,
Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть.

ЕСЕРИ (соціалісти-революціонери) – найвпливовіша серед загальноросійських партій, які діяли в укр. губерніях. Партія Е. утворилася наприкінці 1901 – на поч. 1902 р. шляхом поступового злиття кількох угруповань народницького напрямку. Молоде покоління народників опинилося під впливом марксизму, хоча сумнівалося, чи вдасться пристосувати ідеї К. Маркса до російської дійсності. Однак воно більше не розраховувало на самих селян і шукало підтримки серед промислового пролетаріату. Відкинувши тероризм як найефективнішу форму боротьби, есери зберігали організацію бойовиків, яка на замовлення ліквідовувала царських чиновників. У 1901–1904 рр. жертвами цієї партії стали міністр народної освіти Боголепов, міністри внутрішніх справ Сипягін і Плеве, великий князь Сергій Романов. Есерівська партія не могла похвалитися дисципліною, між її лідерами точилося суперництво. Конспірація не витримувала жодної критики навіть в організації бойовиків. За всіма цими ознаками есери були повною протилежністю партії соціал-демократів, створеній В. Леніним.

Є

ІДЛІЧКА Алоїз Вячеславович (14.XII.1819–15.IX.1894) – укр. музикознавець, педагог і композитор. За походженням чех. Нар. у м. Градці. Вчився у Празькій консерваторії. У 1848 р. на запрошення Полтавського жіночого інституту переїхав до Полтави, де протягом 44 років викладав спів та фортепіанну гру. Водночас записував тексти і мелодії укр. пісень. Є. зібрав мелодії багатьох пісень, тексти яких раніше видав М. Максимович. Його записи укр. фольклору були використані М. Лисенком, Ф. Колессою та іншими укр. музикознавцями.

ЄЛИНЗК Василь (1859–1956) – перший укр. поселенець у Канаді, куди прибув з І. Пилиповим із с. Небилова (Галичина) 1891 р. 1947 р. одержав почесне канадське громадянство як представник укр. етнічної групи.

ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКА ХІРУРГІЧНА ШКОЛА – один із перших вищих медичних навчальних закладів в Україні; одна з шести госпітальних шкіл Росії 18 ст. Заснована Г. О. Потьомкіним 1787 р. у м. Єлисаветграді при генеральному госпіталі. Деякий час була підпорядкована О. В. Суворову. Готувала лікарів для армії і флоту, а також для цивільного населення. Слухачі комплектувалися переважно з вихованців укр. духовних колегіумів. Викладачами Є. х. ш.

були О. Ф. Звіряка (патологія і терапія), Є. Й. Мухін (анатомія), вихованець цієї ж школи, один з учителів М. І. Пирогова; Д. В. Волчанецький (хірургія) та ін. Усього у Є. х. ш. навчалось 247 учнів і 10 волонтерів. Ліквідована 1797 р.

ІНСЕН (Jensen) Альфред (1859–1921) – шведський славіст, дійсний член НТШ, популяризатор слов'янських літератур у Скандинавії, перекладач багатьох поезій Шевченка на шведську мову та автор кількох компілятивних популяризаторських студій про нього. З історичної тематики відомі монографія “Мазепа” (1909), розвідки про гетьмана П. Орлика і родину Войнаровських (“ЗНТШ”) та ін. Редагував збірник “Українці” шведською мовою (за участю К. Лоського, М. Грушевського, С. Єфремова та ін.). 1921 р. Є. підтримував постійний контакт з укр. науковими установами і реферував укр. наукові новини у шведських журналах. Був референтом слов'янських літератур Нобелівського інституту при Шведській академії наук. Автор багатьох праць з укр. літератури. Активний популяризатор Т. Шевченка в Європі. У працях “Український національний поет” (1909), “Тарас Шевченко. Життя українського поета” (1916) охарактеризував життя і творчість Шевченка як “палкий протест проти будь-якого гніту”. Автор розвідки про “Енеїду” І. Котляревського, в якій ставить цей твір на

перше місце серед трагедійних поем в європейській літературі. Є. знав укр. мову, побував в Україні, був особисто знайомий з М. Коцюбинським. Перекладав шведською мовою твори Т. Шевченка, зокрема “Заповіт”, і М. Коцюбинського. Є. належать праці про О. Пушкіна, М. Лермонтова та про письменників інших слов’янських літератур.

СПАРХІАЛЬНІ УЧИЛИЩА – станові середні жіночі школи в Російській імперії, призначені для освіти і виховання дівчат православного духівництва. Є. у. перебували у віданні і на утриманні Синоду. Строк навчання у них був 6-річний. З 1900 р. в Є. у. було додано 7-й, педагогічний клас, закінчення якого давало право на звання домашнього вчителя, а також учителя початкових шкіл (церковнопарафіяльних і земських).

“ЕПАРХІАЛЬНЫЕ ВЕДОМОСТИ” – офіційні періодичні видання єпархій (церковно-адміністративних округів, що існували в Російській імперії в межах губерній) у 2-й пол. 19 – на поч. 20 ст. В Україні “Е. в.” виходили в 1860–1918 рр. в усіх єпархіях. В офіційній частині “Е. в.” друкували укази Синоду, постанови єпархіяльних управлінь тощо; в неофіційній – церковно-історичні, історичні, етнографічні, статистичні, краєзнавчі, біографічні матеріали.

ЄФВМЕНКО Олександра Яківна (дівоче прізвище – Став-

ронська; 1848–1918) – укр. та російський історик і етнограф демократичного напрямку. Нар. в с. Варзузі колишньої Архангельської губернії в сім’ї дрібного урядовця. Після закінчення гімназії працювала народною вчителькою в Холмогорах. Наукову діяльність почала з вивчення поземельних відносин, побуту та звичаїв селянства Північної Росії. Опублікувала низку статей у збірнику “Исследования народной жизни” (М., 1884). З переїздом 1879 р. до Чернігова, а пізніше до Харкова, предметом її наукових занять стають дослідження з історії України. Частина їх зібрана в окремому виданні “Южная Русь” (т. 1–2, СПб., 1905). Серед них найважливіші: “Очерки истории Правобережной Украины” – про боротьбу укр. народу проти польсько-шляхетського гніту; “Турбаевская катастрофа” – про антифеодальне повстання селян у с. Турбаях у 80–90-х рр. 18 ст.; “Дворищное землевладение в Южной Руси”; “Малорусское дворянство и его судьба”. Є. – автор 2-томної “Истории украинского народа” (вып. 1–2, СПб., 1906), нарисів “На Украине” (вып. 1–3, М., 1901), підручників російської історії для середньої школи та ін. Okремі наукові розвідки Є. присвятила діяльності Т. Шевченка, Г. Сковороди, І. Котляревського.

На працях Є. з історії звичаєвого права, побуту укр. і російського селянства 15–18 ст. по-

значилися народницькі впливи. Написані на основі документальних першоджерел, праці Є. певною мірою протистояли антинауковим концепціям російської великодержавної історіографії. Є. хибно вважала, що Визвольна війна укр. народу 1648–1657 рр. нібито ліквідувала у Лівобережній Україні феодальну систему, встановила демократичний козацький устрій. Є. допускала помилки у характеристиці закріпачення селянства і рядового козацтва Лівобережної України у 18 ст. На її думку, воно відбувалося мирним шляхом і майже не викликало виступів проти феодально-кріпосницького гніту.

Є. вела педагогічну роботу – була професором російської історії на Бестужевських курсах у Петербурзі (1907–1917). Їй, першій жінці в Росії і Україні, 1910 р. Харківський університет надав ступінь почесного доктора російської історії.

ЄФВМЕНКО Петро Савич (псевд. – П. Одинець; 1835–20.V.1908) – укр. та російський етнограф. Нар. у Великому Токмаку (нині м. Токмак Запорізької обл.). Вчився у Харківському і Московському університетах. За участь у Харківсько-Київському таємному товаристві був на засланні (1860–1870) у Пермській, а потім в Архангельській губерніях. Разом із дружиною О. Я. Єфименко вивчав історію промислів, звичаєвого права, вірувань, статистики народів Півночі, а також

побут населення Чернігівщини та Харківщини. Автор праць “Сборник малороссийских заклиний” (М., 1874), “Кустарные, отхожие и некоторые сельские промыслы в Сумском уезде” (Х., 1882), “Материалы для изучения экономического положения крестьян Харьковского уезда” (1884), “Рудни в Северщине” (К., 1888) тощо. Керував виданням “Харківського календаря” (1884–1887), в якому багато уваги приділено краєзнавчо-етнографічним та економічним питанням. У 1906 р. під псевдонімом Петро Одинець опублікував статтю “К вопросу об украинском народничестве”.

ЄФРЄМОВ Сергій Олександрович (1876 – бл. 1939) – видатний політичний діяч, публіцист, літературний критик та історик укр. літератури, дійсний член НТШ і ВУАН, секретар історико-філологічного відділу та активний член багатьох комісій, зокрема голова Комісії з видавництва пам’яток новітнього письменства України та ін. Народився Є. в родині священика в с. Пальчик на Київщині, освіту здобув на юридичному факультеті Київського університету, але науково працював лише як літературознавець. Активну політичну діяльність Є. почав ще в студентські роки. Був активним членом багатьох політичних організацій, зокрема Загальної укр. безпартійної демократичної організації, Укр. демократично-радикальної

партії, яка за його ініціативою перетворилася на УПСФ (її лідер). Талановитий і пристрасний публіцист, Є. був одним із визначних співробітників багатьох видань, поміщаючи у них статті переважно публіцистичного та історико-літературного характеру – “Зоря”, “Правда”, “ЗНТШ”, “ЛНВ” (в Галичині), “Киевская старина”, “Нова громада”, “Громадська думка”, “Рада”, “Нова рада”, “Україна”, “Література” та ін. Крім того, був одним з керівників видавництва “Вік” (1895–1918), яке, зокрема, видало тритомну “Антологію української літератури”. За гострі публіцистичні виступи і громадсько-політичну діяльність за царських часів зазнав арештів. У добу державного відродження Є. був членом Укр. центральної ради і заступником її голови, членом Малої ради, генеральним секретарем міжнародних справ у Генеральному секретаріаті 1917 р. і членом укр. делегації на переговорах із Тимчасовим урядом.

Залишившись після поразки визвольних змагань на радянській Україні, Є. цілковито віддався науковій діяльності, будучи безкомпромісно непримиреним до більшовицького режиму. Велика його популярність цього періоду в широких колах укр. суспільства і слава “сумління України” були однією з причин того, що він став головним обвинуваченим у процесі СВУ

як голова цієї організації. Заарештований у середині 1929 р. 1930 р. Є. був засуджений до смертної кари із заміною її 10-річним ув’язненням, перші сім років якого відбув у Ярославському “політизоляторі”, потім переведений до Володимирської тюрми. З 1939 р. його доля невідома.

У літературознавстві Є. був найвидатнішим представником запізнілого народництва (неонародництво), яке, хоч і зазнало гострої критики з позицій соціологічних та естетичних, здобуло чимало послідовників в роки революції та, завдяки працям Є., має вплив ще й тепер. Визнаючи естетичний принцип для історичного письменства “цілком негодящим”, Є. бачив в історії укр. літератури три провідні ідеї: 1) “елемент свободи для людини, невпинна визвольна течія”, 2) “визвольно-національна ідея”, 3) “поступова течія народності в змісті і формі, насамперед у літературній мові”. Кладучи в основу досліду критерій служіння народові і народність мови, Є. недооцінював книжну літературу середньовічної доби (17–18 ст.), вважаючи її штучною, схоластичною, відірваною від “живого життя”. Натомість зосередив увагу на історії нової літератури, видавши низку капітальних монографій про письменників (переважно 19 ст.) – “Марко Вовчок” (1907), “Шевченко” (1914), “Співець боротьби і контрастів”

(1913, у вид. 1926 р. під назвою “Іван Франко”), “М. Коцюбинський” (1922), “Нечуй-Левицький”, “Карпенко-Карий” (1924), “Панас Мирний” (1928). Є. був редактором багатьох видань класиків укр. літератури (теж переважно 19 ст.), а також вступних статей і приміток – Л. Глібова, Є. Гребінки, Т. Шевченка, О. Кониського, І. Котляревського, М. Коцюбинського, Б. Грінченка та ін. Зокрема, однією з найвидатніших праць Є. є академічне видання “Щоденника” й “Листування” Т. Шевченка (1927–1928), з його статтями й коментарями. Якщо Є. зупинявся й на творчості письменників новішого часу, то лише тих, які писали в дусі народництва. Бувши послідовним у своїх літературних критеріях, Є. поставився гостро вороже до модерністів, виступивши проти них у статті “В поісках нової красоти” (1902), що викликала гостру дискусію (проти крайнощів Є. виступив І. Франко). На прикладі творчості Г. Хоткевича, О. Кобилянської, Н. Кобринської, К. Гриневичевої та ін. Є. засуджував “модні напрями”, “карикатурні форми”, захоплення символізмом і декаденством, а головне – брак заглиблення в життя, щоб “викривати суспільні язви” і лікувати їх. Радянської літератури Є. не визнавав і про неї нічого не писав. Історико-літературні погляди Є. найповніше висловлені в його “Історії українського

письменства” (1911), 4-те видання якої (1924), доведене до початку 1920-х рр., і досі є одним з основних підручників з історії укр. літератури. Літературна спадщина Є. надзвичайно велика – кілька тисяч праць.

Ж

ЖАДАНІВСЬКИЙ Борис Петрович (10.V.1885–27.IV.1918) – активний учасник революції 1905–1907 рр. Нар. на Харківщині в сім’ї військового. Закінчив Миколаївське інженерне училище в Петербурзі. У липні 1905 р. був підпоручиком 5-го понтонного батальйону 3-ї саперної бригади у Києві. У листопаді 1905 р. очолив збройний виступ саперів. Тяжко поранений Ж. переховувався на агрономічній фермі Київського політехнічного інституту. Незабаром був заарештований. У 1906 р. Київський військово-окружний суд засудив Ж. до розстрілу, який замінили довічною каторгою. По дорозі на каторгу зробив невдалу спробу втекти. Каторгу відбував у Шліссельбурзькій фортеці, Смоленській, Орловській, Херсонській тюрмах. Тяжко хворого на сухоти Ж. було звільнено в період Лютневої революції 1917 р. Після звільнення Ж. був заступником голови Ялтинської ради робітничих депутатів і редактором газети “Известия Совета рабочих депутатов”

(Ялта). У квітні 1918 р. організував загін для боротьби проти австро-німецьких окупантів. Загинув у бою з ними.

ЖАЛУВАНІ ГРАМОТИ – акти, якими великі або удільні князі, пізніше – російські царі та імператори надавали або закріплювали нерухоме майно, економічні й політичні привілеї за станами, окремими особами (головним чином феодалами), монастирями, церквами. Ж. г. звільняли привілейовані володіння від податків (“безданні”, “тарханні”), суду (“несудимі”), найздів князівської адміністрації та інших службових осіб (“заповіді від їздоків”), мита; регулювали порядок і термін виклику населення до суду тощо. Відомі з 12 ст. Спочатку не мали усталеної форми. У 1618 р. особливим указом було встановлено зразок Ж. г. Писали їх на пергаменті, іноді – на дошках, лубі або бересті, згодом на папері. Ж. г. мали форму сувою, стовпця або зошита. Кожну Ж. г. скріплювали восковою або срібною печаткою. В 16 ст. поширився запис тексту оригіналів Ж. г. на володіння маєтками до гродських і земських книг. У 2-й пол. 17 – на поч. 18 ст. багато Ж. г. на володіння маєтками, хуторами, млинами тощо російські царі дали укр. козацькій старшині, а також монастирям і церквам в Україні. Найвідомішими серед Ж. г. є “Жалувана грамота дворянству” і “Жалувана грамота містам”, які

21.IV(2.V). 1785 р. видала Катерина II. Ці Ж. г. визначали основні права дворянства та різних груп міського населення. “Жалувана грамота дворянству” підтверджувала звільнення дворян від обов’язкової цивільної та військової служби, встановлювала виключне право дворян на володіння маєтками. Дворяни звільнялися від тілесних покарань, будь-яких особистих податей, були підсудними лише дворянським судам. За Ж. г., дворянство кожної губернії та повіту являло собою певне товариство. Воно обирало повітових та губернських предводителів дворянства. Все це зміцнювало позиції і владу дворянства. “Жалувана грамота містам” чітко визначала станові групи в містах та їхнє правове становище, зокрема, поділяла жителів міст на шість розрядів; надавала найбільші пільги великим купцям і промисловцям, що сприяло розвитку російської буржуазії. “Общество градское” обирало міського голову і загальну міську думу, які були органами міського самоврядування. У 2-й пол. 17 і на поч. 18 ст. багато Ж. г. було дано російськими монархами козацькій старшині, укр. шляхтичам, монастирям і церквам, які зверталися до царського уряду з численними проханнями про надання їм маєтків, хуторів, млинів тощо. Так, 1654 р. переяславський полковник П. Тертя одержав Ж. г. на містечко

Смілу. Ж. г. підтверджували також старі володіння за власниками та їхніми спадкоємцями. Прикладом Ж. г. монастирям може бути Ж. г. 1659 р. Києво-Братському монастирю на містечко Ксаверів, с. Мухоїди та ін. Ж. г. або їхні окремі частини були чинні до 1917 р. Ж. г. – важливе джерело для вивчення соціально-економічної та політичної історії України.

ЖАНДАРМЕРІЯ (франц. *gens d'armes* – люди зброї) – в царській Росії особливий вид державної поліції; орган політичного розшуку. В 1792 р. було засновано жандармський полк, який виконував функції військової поліції. З 1817 р. Ж. набула значення політичної поліції. Після повстання декабристів Ж. стала головним знаряддям царизму в боротьбі проти демократичного і революційного руху. За положенням 1827 р. територія Росії поділялася на п'ять жандармських округів (з 1836 – на вісім); округи – на відділи, які 1867 р. було перетворено на губернські жандармські управління (в Україні – в усіх дев'яти губерніях та управління в Одесі). Ж. в Росії, в т. ч. в Україні, було ліквідовано після Лютневої революції 1917 р. Документальні матеріали Ж. – джерело з історії визвольного руху в Україні.

ЖВАНЕЦЬ – колишне містечко, нині село Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. Лежить над Дністром і його

притокою р. Жванець. Ж. відомий із поч. 15 ст. На поч. 17 ст. укріплений поляками на противагу турецькій фортеці Хотин на другому березі Дністра. Тому Ж. був частим місцем боїв. Пограничне положення вплинуло на розвиток торгівлі з Туреччиною, яку вели вірмени. 1653 р. Ж. обложив Б. Хмельницький, примусивши польського короля Яна-Казимира до укладення миру. 1672–1699 рр. перебував під владою турків. 1768–1769 рр. був місцем боїв між польськими конфедератами і російським військом. Згодом Ж. занепав. Є руїни замку й укріпленнь початку 17 ст.

ЖВАНЕЦЬКА ОБЛОГА 1653 – облога укр. армією на чолі з гетьманом Б. Хмельницьким польських військ під Жванцем (нині село Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.) під час Національно-визвольної війни укр. народу під проводом Б. Хмельницького 1648–1657 рр. 1653 р. почався загостренням відносин між шляхетською Польщею та Україною. Окремі польсько-шляхетські загони здійснили ряд нападів на Правобережну Україну. З них найбільшим був рейд С. Чарнецького на Брацлавщину. Але в березні 1653 р. І. Богун вщент розгромив під Монастирищем (нині смт Черкаської обл.) військо С. Чарнецького. Польські магнати і шляхта знову почали готуватися до наступу на Україну. Наприкінці

серпня 1653 р. польська армія під командуванням короля Яна II Казимира вирушила в Україну і зосередилась під м. Жванцем поблизу Кам'янця. Назустріч польським частинам виступила укр. армія, до якої наприкінці вересня приєдналися татарські загони на чолі з ханом Ісламом-Гіреєм III. У запеклих боях козацькі загони завдали кількох поразок польським частинам і оточили королівське військо. Облога тривала понад два місяці. В польському таборі почався голод, спалахнули епідемії. Над польською армією нависла загроза неминучої катастрофи. Але й цього разу польські війська від повного знищення врятували татари. 5(15).XII.1653 р. кримський хан, підкуплений королем Яном II Казимиром, уклав з Польщею сепаратну угоду. За цих обставин Б. Хмельницький був змушений піти на перемир'я. Зрештою, як наполягав Хмельницький, хан умовив-таки короля скасувати не вигідний для повстанців Білоцерківський договір 1651 р. й відновити чинність Зборівської угоди 1649 р., прийнятнішої для Хмельницького та його війська. Польський король зобов'язався сплатити кримському ханові контрибуцію у розмірі 100 тис. золотих і на підставі таємного договору дозволив протягом 40 днів грабувати населення і брати ясир на Волині. Хмельницькому стало зрозуміло, що на Крим годі покладатися.

Невдала облога Жванця, ймовірно, підштовхнула гетьмана до укладення Березневих статей із Росією 1654 р.

ЖДА́ХА (Ждаха-Смаглій) Амвросій Андрійович (20.XII.1855–8.IX.1927) – укр. графік. Нар. в Очакові. Відвідував Одеську малювальну школу (1881). Оформляв та ілюстрував книги, переважно з історії України – “Чорна рада” П. Куліша (1901), “Оповідання про Антона Головатого” М. Комара (1901), “Чайковський” С. Гребінки, “Кобзар” Т. Шевченка (не завершив). Широко відомі малюнки Ж. на теми укр. народних пісень (репродуковані на поштових листівках 1911–1914 рр.), в яких сюжетне зображення композиційно поєднане з орнаментом і тонко передає зміст та настрій пісні.

ЖЕБУНЬО́ВИ – народники, брати Володимир Олександрович (1848–1915) і Сергій Олександрович (бл. 1849–1924). Нар. в Олександрівському повіті Катеринославської губернії в сім'ї поміщика. У 1872 р. виїхали в Цюрих (Швейцарія), де організували народницький гурток. Восени 1873 р. повернулися в Росію, входили до народницьких гуртків Києва та Одеси. В листопаді 1873 р. брали участь у роботі з'їзду народників-пропагандистів у Києві. У 1874 р. працювали вчителями в с. Кошарах (нині Котопського р-ну Сумської обл.) і провадили пропаганду серед селян. Були заарештовані у серпні

1874 р. Судили їх за “процесом 193-х”. Сергія засудили до заслання, яке відбував у Тобольську, Володимира виправдали. Після процесу він примкнув до “Народної волі”. На поч. 1881 р. очолював народовольську групу в Одесі. Після 1.III.1881 р. – член виконавчого комітету “Народної волі”. 31.VII.1881 р. його заарештували і в березні 1882 р. вислали до Східного Сибіру на п’ять років. Після повернення із заслання Ж. відійшли від революційної діяльності.

ЖЕЛЗБОВ Андрій Іванович (17(29).VIII.1851–3(15).IV.1881) – революційний народник. Нар. в с. Миколаївка Феодосійського повіту Таврійської губернії в сім’ї кріпака. У 1869 р. закінчив навчання у Керченській гімназії і вступив на юридичний факультет Новоросійського (Одеського) університету. 1871 р. за участь у студентських виступах був відрахований з навчального закладу і висланий з Одеси. У 1873 р. жив у Городищі Київської губ. (нині Черкаська обл.), брав активну участь в роботі київської “Громади”, був учасником “ходіння в народ” у Херсонській та Катеринославській губерніях. 1873 р. повернувся до Одеси, вступив до гуртка чайковців, брав участь в організації і роботі Одеського комітету допомоги слов’янським народам Балкан. За участь в укр. народницькому русі неодноразово заарештовувався. У 1877–1878 рр. Ж. був

підсудним під час процесу над народниками (процес 193-х) у Петербурзі, але через брак доказів звільнений. Після виправдання 1878 р. виїхав на Поділля. В цей період своєї діяльності зблизвся з визначними діячами укр. національного руху – М. Драгомановим, В. Антоновичем та ін. Учасник Липецького і Воронежського з’їздів народників (1879). На останньому його було прийнято до народницької організації “Земля і воля”. Виступав за необхідність політичної боротьби і терору проти представників царської влади. Після розколу “Землі і волі” його було обрано до складу виконавчого комітету партії “Народна воля”. Під керівництвом Ж. в Сімферополі, Севастополі, Харкові, Олександрівську та ін. містах було створено робітничі, студентські і військові організації “Народної волі”, першу в Росії газету для робітників – “Рабочую газету”. Ж. був автором кількох важливих програмних документів партії “Народної волі”. Організував ряд замахів на Олександра II, які завершилися вбивством царя 1(13).III.1881 р. Ж. добився прилучення своєї справи до судового процесу 1(13).III про вбивство царя. Відмовився від захисту і використав суд як трибуну для агітації. Страчений 3(15).IV.1881 р. разом з іншими учасниками замаху на Олександра II

ЖЕМЧЕЖНИКОВ Лев Михайлович (14.XI.1828–6.VIII.1912)

– укр. та російський художник, за походженням росіянин. Нар. в с. Павловці Слеського повіту на Орловщині. Вчився в Петербурзькому пажеському корпусі і відвідував Академію мистецтв. У 50-х рр. жив в Україні. Тоді ж уперше познайомився з творчістю Шевченка, з яким особисто зустрівся 1860 р. Ж. був поборником народності та реалізму в мистецтві, палким прихильником і популяризатором творчості Т. Шевченка. Найзначніші твори Ж. присвячені Україні – картини “Кобзар на шляху” (1854) та “Лірник у хаті” (1857), акварель “Козак їде на Січ” (1887), офорти “Покинута” (1860), “Українка”, “Хлопчик-жебрак”, “За штатом”. У 1861–1862 рр., продовжуючи традиції шевченківської “Живописної України”, Ж. під такою ж назвою видавав альбом офортів як додаток до журналу “Основа”.

“ЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНИ-РУСВ” – збірники документальних матеріалів з історії України 16–18 ст., видані Науковим товариством ім. Т. Г. Шевченка у Львові (11 т.; 1895–1919). “Жерела” містять акти про козаків, відомості про Визвольну війну 1648–1657 рр., ілюстрації (описи) королівських і шляхетських маєтностей у Галичині, протоколи шляхетських повітових сеймиків, щоденники, записки сучасників.

“ЖИВОПИСНА УКРАЇНА” – серія офортів Т. Шевченка.

“Ж. У.” була задумана Т. Шевченком як періодичне художнє видання про історичне минуле України, звичаї, побут, фольклор, історичні пам’ятки укр. народу. Мала виходити окремими випусками з пояснювальним текстом. У 1844 р. вийшов єдиний випуск “Ж. У.” з шести естампів – “Дари в Чигирині 1649 р.”, “Судна рада”, “Старости”, “У Києві”, “Видубицький монастир” та “Казка”. Історична композиція “Дари в Чигирині 1649 р.” присвячена подіям Визвольної війни 1648–1657 рр. У жанровій сцені “Старости” йдеться про високі моральні риси укр. народу, у “Судній раді” справедливий народний суд протиставляється судові офіційному. Офорт “Казка” (за мотивом народної казки “Солдат і Смерть”) гострою сатирою на миколаївську солдатчину. Пейзажі “У Києві” і “Видубицький монастир у Києві” відтворюють природу і старовинну архітектуру України. Чотири естампи супроводяться авторськими пояснювальними текстами, вигравіюваними Шевченком на дошках офортів – “Дари в Чигирині 1649 р.”, “Судна рада” і “Старости” – укр. і французькою мовами, “Казка” – укр. мовою. У 1845 р. мали вийти офорти з видами Суботова, Батурина, Чигирина, “Похорон молодої”, “Іван Підкова у Львові”, “Сава Чалий”, “Павло Полуботок у Петербурзі” та ін. Видання було

припинене через брак коштів. У 1861–1862 рр. Л. Жемчужников видав альбом офортів “Ж. У.” як додаток до журналу “Основа”, названий ним так на честь шевченківського видання. “Ж. У.” Л. Жемчужникова теж присвячена історичному минулому, сучасному народному побуту і природі України, але мала переважно етнографічний характер. Вийшло 49 офортів за малюнками Л. Жемчужникова, І. Соколова, К. Трутовського, О. Бойдемана, В. Верещагіна.

ЖИТІЄЦЬКИЙ Павло Гнатович (23.XII.1836(4.I.1837)–5(18).III.1911) – видатний укр. філолог і фольклорист, дійсний член Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка, член-кореспондент Петербурзької АН (з 1908). Нар. в м. Кременчуці. 1864 р. закінчив навчання на історико-філологічному факультеті Київського університету. У 1864–1867 рр. викладав російську мову в Кам’янець-Подільській гімназії, у 1867–1880 рр. – у навчальних закладах Києва, у 1880–1882 рр. – у Петербурзькому університеті. У 1882 р. повернувся до Києва. Ж. був активним учасником укр. політичного руху, членом київської “Старої громади”, співробітником “Киевской старины”, активним членом Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. В дискусії щодо “теорії” М. Погодіна про нібито російськість княжого Києва відстою-

вав думку, що Київська Русь – це держава укр. народу, що традиції культури і побуту тут не переривалися у всі часи, а риси укр. мови наявні ще у письмових джерелах 12–13 ст. Ряд його тверджень, напр. про походження східнослов’янських мов з єдиного джерела, про основні етапи розвитку укр. літературної мови, про укр. правопис та лексикографію зберігають теоретичне і практичне значення для сучасного мовознавства. Помер у Києві. Автор праць “Описание Пересопницькой рукописи 16 в.” (1876), “Очерк звуковой истории малорусского наречия в 17 и 18 вв.” (1889), “Литературная деятельность И. Вишенского” (1890), “Мысли о малорусских народных думах” (1893), “О переводах Евангелия на малорусский язык” (1905), “Энеида И. Котляревского...” (1900, укр. мовою – 1917), “Нарис історії укр. мови в 17 в.” (1914) та ін.

“ЖИТИ І СЛОВО” – щомісячний літературно-науковий і громадсько-політичний журнал прогресивного напрямку. Видавець – Ольга Франко, редактор – І. Франко. Виходив у Львові (1894–1897). У журналі були розділи – белетристика, наукові статті, історичні, літературні та етнографічні матеріали, критика й бібліографія, хроніка. У 5-му томі за 1896 р. серед оглядових статей про справи політичні і суспільні вміщено статтю “Робітницький і революційний рух у

Росії”. Вважають, що її написав Г. В. Плеханов. У “Ж. і С.” друкувалися І. Франко (повіді “Основи суспільності”, “Для домашнього огнища”, драми “Сон князя Святослава”, “Кам’яна душа”, стаття “Старі хартії вольності” та ін.), М. Драгоманов (“Нові напрями в дослідях міфологічних”), П. Грабовський, М. Павлик, А. Кримський та ін. Опубліковано було також укр. переклади ряду творів світової літератури (“Пісня про Роланда” – пер. В. Щурата, “Едіп-цар” Софокла – пер. І. Франка тощо).

ЖОВТОВÓДСЬКА БВТВА 5–6.V.1648 – перша переможна битва укр. армії під проводом Б. Хмельницького проти польських військ на початку Визвольної війни укр. народу під проводом Б. Хмельницького 1648–1657 рр. 21.I.1648 р. повстанські загони спільно із запорожцями розгромили польський гарнізон на Запорізькій Січі та обрали гетьманом України Б. Хмельницького. На поч. квітня 1648 р., вимагаючи від великого коронного гетьмана М. Потоцького вивести з України урядові війська і скасувати “Ординацію Війська Запорізького”, Б. Хмельницький на чолі козацького війська виступив із Запоріжжя. Головні шляхетські сили під командуванням М. Потоцького і польного гетьмана М. Калиновського розташувалися між Черкасами і Чигирином. Коли до польських воєначальників дійшла звістка

про повстання на Запоріжжі під проводом Б. Хмельницького, 11(21).IV.1648 р. польське командування вислало назустріч повсталим два авангардні загони. Перший під командуванням С. Потоцького і Я. Шемберка (близько 6 тис. польських жовнірів і 2 тис. реєстровців) наступав суходолом, другий, що складався із 2 тис. іноземних найманців і 4 тис. реєстрових козаків на чолі з генеральними осавулами І. Барабашем та І. Караїмовичем, плив на байдарках вниз по Дніпру. Біля фортеці Кодак обидва загони мали об’єднатися і спільними зусиллями захопити Січ. Поділ польського війська на окремі частини блискуче використав Б. Хмельницький. 19(29).IV.1648 р. повстанці і загін татар Тугай-бея атакували шляхетське військо в урочищі Жовті Води (неподалік теперішнього міста Жовті Води Дніпропетровської обл.) і змусили його, збудувавши табір, чекати на підмогу. Однак допомога польському війську ззовні так і не надійшла. 24.IV(4.V).1648 р. поблизу Кам’яного Затону на Дніпрі реєстрові козаки підняли повстання, яке очолили Ф. Джалалій і черкаський сотник В. Товпига. Повстали, убивши декого зі старшин, 5(15).V приєдналися до військ Б. Хмельницького. Вирішальна битва 5–6(15–16).V завершилася повним розгромом польських військ в урочищі Княжі Байраки. Сотні польських

солдатів загинуло, близько 3 тис. жовнірів і 50 шляхтичів потрапили у полон, у т. ч. С. Потоцький (незабаром помер від ран) і Я. Шемберк. Перемога укр. армії на чолі з Б. Хмельницьким над польсько-шляхетським військом сколихнула Україну і сприяла розгортанню боротьби проти панування Речі Посполитої та засилля церковної унії в Україні.

3

ЗАВВСНА Олена (за ін. відомостями – Мар’яна; р. н. невід. – 1654) – героїня визвольної боротьби укр. народу проти шляхетської Польщі. Під час оборони містечка Буші (нині село Ямпільського р-ну Вінницької обл.) у листопаді 1654 р., коли більшість захисників полягла в нерівному бою і шляхта вдерлася у фортецю, дружина сотника Зависного Олена підпала пороховий льох, від вибуху якого загинуло багато ворогів. Героїчний подвиг З. укр. письменник М. П. Старицький відобразив в історичній повісті “Облога Буші” та історичній драмі “Оборона Буші”.

ЗАГАЛЬНОРОСІЙСЬКЕ ТОВАРСТВО ЦУКРОПРОМИСЛОВЦІВ – організація, яка об’єднувала власників та орендарів цукрових заводів Російської імперії і мала на меті захист їхніх інтересів. Засноване

у травні 1897 р. товариство 1913 р. об’єднувало 223 цукрових заводи. До правління товариства (Київ) входили відомі цукропромисловці Бобринські, Бродські, Потоцькі, Харитоненки, Ханенко, Воронцов-Дашков та ін. Товариство мало відділення в Петербурзі, Варшаві, Сумах, пізніше – Москві, Харкові. Правління З. т. ц. брало участь у розробці урядом щорічних норм виробництва, збуту і встановленні продажних цін на цукор на внутрішньому і зовнішньому ринках. Видавало газету “Вестник сахарной промышленности”. В Росії перестало існувати 1918 р. В Україні було ліквідовано на підставі декрету Раднаркому України від 16.V.1919 р. про націоналізацію цукрової промисловості.

ЗАДУНАЙСЬКА СІЧ – військово-державна організація колишніх запорізьких козаків, що існувала протягом 1775–1828 р. на території Османської імперії, в гирлі р. Дунаю. Виникла після зруйнування царським військом Нової Січі та ліквідації запорізького козацького війська у червні 1775 р. Землі, що доти належали козакам, царський уряд роздав російським та укр. поміщикам, запросив на них іноземних колоністів. Значна частина запорожців, намагаючись уникнути переслідувань і закріпачення, переселилася у пониззя Дунаю, у Добруджу, на підвладну Туреччині території. Турецький уряд надав запорожцям землі

між Південним Бугом і Дунаєм. У 1776 р. в гирлі Дунаю ними була заснована перша З. С., відома в історичних джерелах під назвою Усть-Дунайської. За деякими даними, вона була на місці сучасного м. Вилково Одеської обл., за іншими – в околицях с. Караорман. Пізніше, за наказом турецького уряду, що намагався віддалити запорожців від України, З. С. перенесли на правий берег Дунаю. В 1785 р. внаслідок конфлікту з козаками-некрасовцями частина козаків (7 тис. осіб) переселилася у місцевість Сеймени у Силістрії. Решта задунайців (близько 8 тис. осіб) на заклик австрійського імператора Йосифа II оселилися на території Банату, де вони несли прикордонну службу на австро-турецькому кордоні. Однак бюрократизм і жорсткий контроль австрійських урядовців змусив їх у 1805 р. повернутися на турецьку територію у Сеймени. Навесні 1813 р. козаки перенесли місце розташування Січі у місцевість Катерлез (Катерлезька Січ). У 1815 р. у Верхньому Дунавці була заснована найбільш відома З. С. – Дунавецька. Внутрішній устрій, звичаї та управління на З. С. були такі ж, як і на Запорізькій Січі. Найвищим органом була військова рада, яка обирала кошову старшину – кошового отамана, військового суддю, писаря, осавула. До кошової старшини належав і товмач-драгоман (перекладач). У

військовій раді могли брати участь усі козаки. Як і на Запоріжжі, на З. С. було 38 куренів. Характер господарства З. С. змінився порівняно з господарством Запорізької Січі. Головною його галуззю на Дунаї стало рибальство. Важливу роль на З. С. відіграло скотарство, переважно вівчарство. Згодом почали розвиватися й хліборобство та виноградарство. В сільському господарстві і на промислах застосовували найману працю. На З. С., як і на Запорізькій, не було кріпацтва. Це й спричинило до постійних втеч на З. С. кріпаків з України, які рятувалися від посилення національного і соціального гніту. Царський уряд намагався покласти край селянським втечам на Дунай. Найсерйознішим кроком із його боку була спроба організувати Усть-Дунайське козацьке військо, до якого уряд сподівався переманити задунайців і з їхньою допомогою припинити втечі селян з України.

За Дунаєм для козаків склалися скрутні умови життя. Турецький уряд вимагав тяжкої військової служби. Козаки відбували службу на кордонах і мушили брати участь у походах та каральних експедиціях турецького війська, часто проти християнських народів – сербів (1815–1816), греків (1821), румунів (1821–1822), болгар, що боролися за своє національне визволення. Усе це посилювало невдоволення задунайців і їхнє прагнен-

ня повернутися на батьківщину. У зв'язку з цим частина козаків у кінці 18 – на поч. 19 ст. переселилася з-за Дунаю на Кубань, на землі Чорноморського козацького війська. На початку російсько-турецької війни 1828–1829 рр. задунайцям було наказано виступити разом із турецьким військом проти Росії. 18(30).V.1828 р. 1500 козаків на чолі з кошовим отаманом Й. Гладким, захопивши військову канцелярію та скарбницю, перейшли під Ізмаїлом на бік російського війська, допомогли йому переправитися на правий берег Дунаю і взяти участь у війні проти Туреччини. Турки жорстоко розправилися з козаками, які ще лишалися за Дунаєм: 3. С. зруйнували, задунайське військо ліквідували. Близько 2 тис. козаків разом із наказним гетьманом І. Баланом було заарештовано й ув'язнено. Козаків, що перебували на Січі, було вбито. Після закінчення війни царський уряд оселив козацьких задунайців на Азовському узбережжі між Маріуполем і Ногайськом, сформувавши з них Азовське козацьке військо.

Історію 3. С. відображено в народних піснях і переказах, у літературі, образотворчому мистецтві та музиці. Яскраві образи козаків 3. С. відтворено в опері С. С. Гулака-Артемовського “Запорожець за Дунаєм”. А. О. Скальковський розглядав 3. С. як військово-чернечий орден.

ЗАЛІСЬКИЙ (Zaleski) Броніслав (1820–1880) – польський історик та художник. Нар. у Гродненській губернії. За участь у таємному студентському товаристві Дерптського університету був висланий до Чернігова. Закінчив Харківський університет. У 1846 р. 3. було арештовано за революційну діяльність і віддано в солдати. В Оренбурзі зблизився з Т. Г. Шевченком; дружні стосунки і листування між ними тривали до смерті поета. Після звільнення був членом мінської комісії з підготовки селянської реформи. 3. – учасник польського повстання 1863–1864 рр., після придушення якого емігрував у Париж. Помер у Ментоні. Видав альбом офортів “Життя киргизьких степів” (1865), в якому відтворив низку малюнків Т. Г. Шевченка.

ЗАЛІСЬКИЙ В'ячеслав Костянтинович (3.IX.1871–10.XI.1936) – укр. фізіолог і біохімік рослин, член-кореспондент АН УРСР (з 1925), заслужений діяч науки УРСР (з 1935). Нар. у Харкові в сім'ї учителя. Закінчив Харківський університет (1893). Учень В. І. Палладіна. З 1903 р. – професор Харківського університету. Праці 3. присвячені вивченню синтезу білкових речовин у рослинному організмі, перетворенню сполук фосфору і заліза в рослинах, питанням мікрофлори ґрунту, дослідженню дихання і біохімічних перетворень у деяких мікроорганізмів тощо.

ЗАЛІЗНЗК Максим (рр. н. і см. невід.) – укр. національний герой, один з керівників національно-визвольного повстання в Правобережній Україні в 1768 р. проти польського гніту, яке увійшло в історію під назвою Коліївщина. Нар. у с. Медведівці (за ін. даними, в с. Івківцях поблизу Медведівки нині Чигиринського р-ну Черкаської обл.) у сім'ї селянина-кріпака. З тринадцяти років, після смерті батька, перебував на Запорізькій Січі, де був приписаний до Тимошівського куреня. Деякий час наймитував в Очакові, працював на рибних промислах на Дніпрі. В 1767 р. перебрався на Київщину, де став послухником спочатку Онуфріївського, а на поч. 1768 р. Мотронинського монастиря (поблизу Чигирини). Взагалі про життя З. до того часу, як він очолив гайдамацький рух, знаємо дуже мало. Напевне, незадовго до початку Коліївщини він повернувся на Запоріжжя. Коли звістка про виступ Барської конфедерації 1768 р. та про криваві розправи конфедератів над селянами поширилася в Україні, З. разом з іншими запорожцями навесні 1768 р. зібрав у Холодному Яру (поблизу Мотронинського Троїцького монастиря) загін із кількості осіб і в 2-й пол. травня вирушив у похід. З. мав неабиякі організаторські здібності, військовий хист, був відважною людиною, відзначався непримирен-

ністю, навіть жорстокістю до гнобителів. Незабаром повстанці на чолі із З. оволоділи Жаботином, Смілою, Богуславом, Каневом, Черкасами, Корсунем, Лебедином, Лисянкою, Звенигородкою. 9–10(20–21).VI.1768 р. загін З., до якого приєдналися надвірні козаки магната Ф. Потоцького, очолені сотником І. Гонтою, здобув Умань. Рада повстанців проголосила З. гетьманом і князем смілянським. Під впливом гайдамацького повстання, що охопило Київщину і Брацлавщину, почалися селянські заворушення на Поділлі, Волині, в Галичині, Польщі, на території яких запроваджувалися козацькі порядки. Не маючи достатніх сил придушити антифеодальний рух, польсько-шляхетський уряд звернувся за військовою допомогою до Катерини II. Боячись поширення гайдамацького повстання на Лівобережжя і Новоросійську губернію, царський уряд наказав своїм військам допомогти польсько-шляхетському урядові придушити повстанський рух. 27.VI(8.VII).1768 р. царський полковник Гур'єв, під приводом обговорення спільних із гайдамаками дій проти конфедератів, викликав З. та І. Гонту до свого табору під Уманню і підступно заарештував їх. Повстанське військо, яке лишилося без проводирів, раптово захопили й обеззброїли царські солдати. Залізник уважався російським підданим, тому уник-

нув сокири ката. Його було засуджено до биття батогами, таврування та до заслання на вічну каторгу в Нерчинськ. Дорогою до заслання, в слободі Котельві (нині село Котелевського р-ну Полтавської обл.), З. із частиною засуджених гайдамаків утік, але незабаром його спіймали. За свідченням російського поета Г. Р. Державіна, З. 1769 чи 1770 р. перебував в ув'язненні у Москві, звідки, очевидно, був відправлений у Нерчинськ. Є припущення, що З. утік із Нерчинська і брав участь у селянській війні під проводом О. І. Пугачова 1773–1775 рр. З. оспіваний в усній народній творчості. Його героїчну боротьбу Т. Г. Шевченко увічнив у поемі “Гайдамаки”. Образ З. відтворено в історичних романах укр. письменників Ю. Мушкетика “Гайдамаки” та М. Глухенького “Коліївщина”.

ЗАНЬКОВЕЦЬКА (справжнє прізвище Адасовська) Марія Костянтинівна (3.VIII.1860–4.X.1934) – велика укр. актриса. Одна з основоположників укр. професійного театру, народна артистка УСРР (з 1922). Нар. в с. Заньках (нині Ніжинського р-ну Чернігівської обл.) в дрібнопоміщицькій родині. Виховувалась у приватному пансіоні в Чернігові і в консерваторії у Гельсінкі. 27.X.1882 р. дебютувала в Єлисаветграді в першому укр. професійному театрі, очолюваному М. Л. Кропивницьким, у ролі

Наталки Полтавки. Була провідною актрисою кращих укр. труп (М. Л. Кропивницького, М. П. Старицького, М. К. Садовського, П. К. Саксаганського та І. К. Карпенка-Карого). 1905–1906 рр. гастролювала в Галичині. В 1919–1922 рр. працювала в Державному народному театрі в Києві, якому надано згодом її ім'я З. – неперевершений майстер художнього перевтілення в сценічний образ. З однаковою майстерністю виступала як у драматичних, так і в музичних виставах, створюючи яскраві комедійні, драматичні та трагедійні образи. Вся сценічна творчість З. прийнята щирим співчуттям до пригнобленого і безправного становища працюючої жінки, пристрасним протестом проти соціального і національного гноблення, проти породжених соціальними умовами потворностей суспільного і родинного життя. На I Всеросійському з'їзді сценічних діячів 1897 р. у Москві було виголошено доповідь З. про стан укр. сценічного мистецтва. В ній З. обстоювала активне демократичне спрямування театрального мистецтва, борючись за докорінне покращення становища укр. народного театру. В сезон 1905–1906 рр. З. грала у складі очолюваного тоді М. Садовським театру товариства “Руська бесіда” у Львові. В 1907 р. вона з М. Садовським брала участь в організації першого укр. стаціонарного театру в Києві. В 1912 р.

разом із П. Саксаганським дбала про організацію художнього загальнодоступного театру. У 1918 р. З. очолювала Народний театр у Ніжині і разом із П. Саксаганським була організатором Державного народного театру у Києві. З. високо цінували Л. М. Толстой, А. П. Чехов, П. І. Чайковський, В. В. Стасов, К. С. Станіславський. Серед численних ролей, зіграних З., – Наталка, Терпелиха (“Наталка Полтавка” Котляревсько-го), Олена, Зінька, Пріська (“Глитай, або ж Павук”, “Дві сім’ї”, “По ревізії” Кропивницького), Харитина, Софія (“Наймичка”, “Безгаланна” Карпенка-Карого) та ін. З. виступала у багатьох історичних п’єсах, в яких створила глибоко правдиві образи – Тетяни, Зосі (“Бондарівна”, “Сава Чалий” Карпенка-Карого), Галі (“Назар Стодоля” Шевченка), Єлени, Марильці і матері, Марусі (“Богдан Хмельницький”, “Тарас Бульба”, “Маруся Богуславка” Старицького) та ін. 1923 р. З. знімалася у фільмі “Остап Бандура”. У 1922 р., з нагоди 40-річчя сценічної діяльності, З. першою в Україні була вшанована найвищим у ті роки почесним званням народної артистки УСРР. Померла в Ніжині, похована у Києві на Байковому кладовищі. З. прирівнювали до світових актрис – італійки Е. Дузе, французьки С. Бернар, росіянок П. Стрелетової та В. Комісаржевської. З. мала гарний голос (драматичне

сопрано) і бездоганно виконувала народні пісні. Мистецтво З. сприяло піднесенню ідейно-художнього рівня укр. драматургії. Крайці п’єси укр. драматургії 80–90-х рр. були створені під безпосереднім впливом мистецтва З. Ім’я З. присвоєно Львівському державному укр. драматичному театру.

“ЗАПВСКИ НАУКОВОГО ТОВАРВСТВА ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА” – видання Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові (т. 1–155, Львів, 1892–1937 рр. На 1994 р. видано 225 т.). Перші чотири томи вийшли у 1892–1894 рр. як неперіодичні збірники наукових статей із математики, біології, медицини за редакцією О. Кониського. У 1897–1913 рр. “ЗНТШ” стали органом тільки історико-філософської та філологічної секції НТШ за редакцією М. Грушевського. У них друкувалися монографії, дослідження, історичні документи, присвячені історії, філології, етнографії, подавалася бібліографія, вміщувалися огляди журналів, що виходили в Австро-Угорщині, Російській імперії та ін. країнах, рецензії та протоколи товариства. У “ЗНТШ” співпрацювали всі відомі укр. вчені. Було опубліковано низку праць І. Я. Франка, М. І. Павлика та ін. демократичних і прогресивних діячів. З 1914 р. “ЗНТШ” почали виходити як неперіодичні збірники наукових праць, а з 1924 р. – поділені на видання

окремих секцій – історико-філософської (ред. І. Крип'якевич) та філологічної (ред. К. Студинський, Я. Гординський, В. Сімович). З 1948 р. почали видаватися за кордоном. З 1991 р. відновлено видання “ЗНТШ” в Україні (ред. О. Купчинський).

“ЗАПВСКИ ОДЁССКОГО ОБЩЕСТВА ИСТОРИИ И ДРЕВНОСТЕЙ” – наукове видання Одеського товариства історії і старожитностей. Протягом 1844–1919 рр. вийшло 33 томи “Записок”, що публікували статті з історії, археології, епіграфіки, нумізматики, історичної географії, економіки Новоросійського краю та звіти про діяльність товариства. Деякі матеріали, надруковані в “Записках”, досі не втратили наукового значення і є джерелом для вивчення давньої та середньовічної історії Півдня України.

“ЗАПВСКИ О ЮЖНОЙ РУСВ” – фольклорно-історична збірка, яку впорядкував і видав П. О. Куліш (т. 1–2, СПб., 1856–1857). У 1-му томі вміщено перекази і легенди – про Золоті ворота, Б. Хмельницького, С. Палія; запорожців та їхніх ватажків, про боротьбу проти унії і татар, події у Правобережній Україні у 18 ст.; історичні думи і пісні, записані П. О. Кулішем від кобзарів. У 2-му томі подано укр. казки, які записав художник Л. М. Жемчужников, розповідь про зустріч з кобзарем О. Вересаєм; оповідання сучасника-по-

ляка про походи гайдамаків, складене за рукописом С. Закревського; поему Т. Г. Шевченка “Наймичка”, без зазначення прізвища автора; добірку укр. пісень; статті історичного, мовознавчого та етнографічного характеру. Фольклорні матеріали подано разом з описом середовища, в якому ці матеріали зібрано. Збірку позитивно оцінили Т. Г. Шевченко, М. І. Костомаров, М. О. Максимович. Видання здійснено за матеріальною допомогою чернігівських поміщиків Г. Галагана і В. Тарновського.

“ЗАПВСКИ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА” – видання Укр. наукового товариства у Києві. Виходили в 1908–1918 рр. (1–18 т.) за редакцією М. Грушевського. У серії “Записок” видавалися збірники на окремі теми (“Київ”, “Чернігів”), щорічники “Науковий збірник”, “Студії з історії України” та суспільно-літературний збірник “За сто літ” (1927–1930 рр., 6 т.).

“ЗАПОВІТ” – назва багатьох музичних творів (вокальних та інструментальних) на основі однойменного вірша Т. Г. Шевченка. Вперше написали музику на ці слова М. Лисенко (для тенора та чоловічого хору з фортепіано, 1868, 2-га ред.– 1877) і М. Вербицький (для подвійного хору, баритона і фортепіано, 1868). Найбільшої популярності набула пісня “З.”, яку 1870 р. написав

полтавський музикант-аматор Г. П. Гладкий (автор кількох вокальних творів на слова Т. Г. Шевченка). Пізніше музику Г. Гладкого проредагував М. Лисенко, і в такому вигляді текст і музика “З.” були видані в Полтаві Г. Маркевичем. Через цензурні умови прізвище автора було замінене початковою буквою “Г.”, яка в подальших виданнях зникла. Його мелодія завдяки близькості її до укр. народно-пісенних інтонацій довгий час уважалася народною. В музичній літературі існує більше 30 творів з цією назвою. Більшість із них – хорові обробки мелодії Г. Гладкого (К. Стеценка, Я. Степового, Л. Ревуцького). Широко відомі також хори О. Александрова, О. Спендіарова та ін. Є обробки цієї мелодії для духового оркестру та оркестру народних інструментів. До найяскравіших оригінальних творів належать кантати С. Людкевича (1934), Б. Лятошинського (1939), симфонічна поема Р. Глієра (1939).

ЗАПÓЛЬСЬКА (Zapolska) Габрієля (літ. псевдонім Корвін-Піотровської; 1860–17.XII.1921) – польська письменниця і драматург. Нар. в с. Ківерцях на Волині. Була актрисою в театрах Варшави, Львова, Парижа. Літературну діяльність почала 1883 р. Перша збірка оповідань “Аква-релі” (1885). В художніх творах виступила проти лицемірної буржуазної моралі, міщанства, на захист жінки в буржуазному

суспільстві – повісті “Каська-Каріатида” (1887), “Про що не говорять” (1909), п’єса “Моральність пані Дульської” (1907) та ін. Поняття “дульщини” стало ознакою поєднання фарисейства з цинічною міщанською зажерливістю.

“ЗАПОРÓЖСКАЯ СТАРИНА” – фольклорна та історико-літературна збірка, яку підготував і видав І. І. Срезневський у 2-х частинах (ч. 1, вип. 1–3, X., 1833–1834, ч. 2, вип. 1–3, X., 1834–1838). Вийшло шість випусків. Маючи на меті відтворити історію запорізьких козаків та укр. народу загалом, І. І. Срезневський подав у збірці уривки з козацьких літописів, повісті, перекази, історичні пісні та думи 16–18 ст., власні статті. І. Срезневський редагував фольклорні матеріали, виправляв помилки різних текстів, зіставляв варіанти і відбирав найкращі. В передмові до 1-го випуску він висловив своє ставлення до народної творчості як історичного джерела, засобу пізнання історичного минулого. “З. с.” відіграла значну роль у розвитку укр. літератури, популяризації козацького минулого та укр. історичного фольклору. “З. с.” позитивно оцінювали М. В. Гоголь, Т. Г. Шевченко та ін.

ЗАПОРÓЖЦІ НА НОВИХ ЗЕМЛЯХ. Після зруйнування Запорізької Січі частину козаків було переселено на відвойоване Росією в Туреччині узбережжя

Чорного моря (їх назвали чорноморцями), а частина емігрувала у володіння турецького султана на Дністрі та Дунаї. Вони отримали права внутрішнього самоврядування і жили кошем, як і раніше на Дніпрі.

Задунайський кіш зростає переважно за рахунок утікачів – козаків, котрим загрожувало покріпачення, та селян-кріпаків. До того ж задунайці підсиляли в Україну “вожаїв” – вербувальників, які запевняли новобранців, що “під турком добре жити”. В них і справді доволі було землі та рибних ловів, хоч давалася взнаки конкуренція з некрасовцями – тими донськими козаками-старообрядцями, котрі емігрували з Росії після повстання К. Булавіна й раніше оселилися в гирлі Дунаю. Під час численних російсько-турецьких воєн задунайські запорожці мусили битися з чорноморськими, як, зрештою, і брати участь у міжусобній боротьбі в Оттоманській імперії. Султанський уряд кидав їх на придушення виступів повсталих яничарів та феодалів-заколотників. Сотнями й тисячами вони гинули у чужих війнах. Тож серед задунайців мало-помалу визрівала думка про повернення на батьківщину. До цього їх заохочували царські чиновники, запевняючи, що втікачі “будуть прийняті як піддані і прощені”. Під час російсько-турецької війни 1806–1812 рр. російське командування посилювало агітацію,

прагнучи нейтралізувати або прихилити до себе задунайців.

На початку 1807 р. Олександр I підписав указ про створення Усть-Дунайського Буджацького козацького війська із 40 куренів – 38 мали таку ж назву, як у Новій Січі, а два останніх нарекли Болгарським і Сербським. Кошовий отаман і вся старшина не обиралися, а призначалися російським командуванням. До війська набрали понад 2 тис. осіб, чверть із них становили задунайські запорожці. Однак влітку 1807 р. з початком переговорів про перемир'я з Туреччиною військо ліквідували. Либонь не останню роль у цьому відіграли поширені серед укр. селян чутки, що на Дунаї відновлюється Запорізька Січ. Сюди почали стікатися поміщицькі і державні селяни, а головнокомандувач російської армії О. Прозоровський з тривогою повідомляв начальство про охочих “перейти в цю Нову Січ, аби користуватися більшою волею і створити там збіговисько, подібне до того, що колись на Дніпрі було”.

Після війни 1806–1812 рр. чисельність задунайських козаків швидко зростала. А 1828 р., коли вибухнула чергова російсько-турецька війна, їхній кошовий отаман Й. Гладкий таємно зустрівся в Ізмаїлі з Миколою I і невдовзі перейшов із частиною задунайців на бік Росії. З них було сформовано Дунайський

козацький полк, який по війні оселився в Олександрівському повіті на Катеринославщині. Він дав початок Азовському козацькому війську, що проіснувало до 1865 р. З усть-дунайських козаків і задунайських запорожців, які ще раніше від Й. Гладкого перейшли до Росії і жили в Бессарабії та на Херсонщині, 1828 р. було сформовано Дунайське (з 1856 р. – Новоросійське) козацьке військо. Воно розташувалося в Акерманському повіті Бессарабії. Це останнє козацьке військо на території дев'яти губерній, які у 20 ст. увійшли до складу України, було ліквідовано 1868 р. Після зради Й. Гладкого місцева адміністрація жорстоко розправилася над запорізьким населенням, що перебувало під турецьким пануванням, – переважно над старими людьми, жінками й дітьми. Під час влаштованої нею кривавої різанини загинуло понад 1 тис. осіб, а ті, що вціліли, безладно розсіялися по Добруджі чи подалися до Російської імперії.

1788 р. було засновано Чорноморське козацьке військо з колишніх запорізьких козаків. Воно одразу ж вступило у бойові дії під Очаковом, Хаджибеєм, Ізмаїлом. По завершенні війни розбило свій кіш у м. Слободзеї. Складалося з трьох паланок – Подністрянської, Березанської та Кінбурнської.

1792 р. царський уряд переселив чорноморських запорож-

ців у передгір'я Кавказу, надавши їм величезну незайману територію в долині р. Кубані – 28 тис. кв. верст. Вони мали власну військову організацію, значні економічні привілеї. Навесні 1793 р. почали будувати свій адміністративний центр – Катеринодар. Дотримувалися звичаїв і традицій Запорізької Січі.

Заселення укр. Малинового Клину на Кубані відбувалося досить швидко. 1794 р. тут уже налічувалося майже 20 тис. осіб. У 1-й пол. 19 ст. за сприяння властей сюди було переселено з України до 130 тис. осіб. До того ж чорноморські запорожці прихистили в себе десятки тисяч утікачів від панської неволі.

1861 р. Чорноморське козацьке військо, до якого увійшла частина (шість бригад) Кавказького лінійного війська (нащадки донських козаків) чисельністю до 100 тис. осіб з усіма землями, було перейменоване на Кубанське. Інша частина Кавказького лінійного війська утворила Терське козацьке військо з центром у фортеці Моздок. Із завершенням наприкінці 60-х рр. Кавказької війни вільний доступ до Кубанського козацького війська припинився. Численних переселенців з укр. та російських губерній тепер уже реєстрували не повноправними козаками, а як “городовиків”, чи “новгородніх”. За переписом 1897 р. на Кубані налічувалося майже 2 млн жителів. Але попри цілеспрямовану

русифікаторську політику царського уряду укр. мову називало рідною 49 % населення краю, а російську – 41 %.

ЗАРЕМБА Владислав Іванович (15.VI.1833–24.X.1902) – укр. композитор. Нар. у м. Дунаївцях на Поділлі (нині Хмельницька обл.). Музику вивчав приватно у братів Й. та А. Коципинських у Кам'янці-Подільському (до 1862). З 1862 р. викладав гру на фортепіано і хоровий спів у жіночих інститутах Києва. Написав понад 30 творів для голосу з фортепіано на тексти Т. Г. Шевченка, зокрема “Якби мені, мамо, намісто”, “Утоптала стежечку”, “Якби мені черевики”, “Калина” та ін. З. – автор ряду романсів та пісень, фортепіанних п'єс, транскрипцій народних пісень для фортепіано. Кращі його твори й аранжування (“Дивлюсь я на небо”, “Така її доля” тощо) і досі дуже популярні. З. був також укладачем двох дитячих збірок укр. та польських народних мелодій для фортепіано і для співів.

ЗАСЛҀВСЬКИЙ Євген Йосипович (20.XII.1844(1.I.1845)–25.VI.1878) – укр. та російський революціонер, організатор і керівник Піденноросійського союзу робітників. Походив зі збіднілої дворянської сім'ї. Вчився у Петровській землеробській і лісовій академії в Москві, Петербурзькому технологічному інституті; брав участь у демократичному студентському русі. На поч.

70-х рр. працював помічником управителя маєтку ген. Колосовського в Полтавській губернії, де проводив пропаганду серед селян. У 1872 р. переїхав до Одеси, заснував легальну друкарню, касу взаємодопомоги для робітників і бібліотеку. Один з організаторів нелегальної школи для демократичної молоді, в якій читав лекції з політичної економії. У травні 1875 р. під керівництвом З. оформився Південно-російський союз робітників. У грудні 1875 р. у зв'язку з розгромом Союзу З. було заарештовано. 1877 р. його засуджено до 10 років каторги. Помер від сухот у лікарні Петербурзького тюремного замку.

ЗАСЕЛИЧ Віра Іванівна (8.VIII.1849–8.V.1919) – діяч народницького, а потім соціал-демократичного руху. Нар. в с. Михайлівці на Смоленщині в сім'ї дрібнопомісного дворянина. Політичну діяльність почала наприкінці 60-х рр. 19 ст. У 1869 р. її було заарештовано і заслано до Новгородської, потім Костромської губернії. Повернувшись із заслання, 1873 р. переїхала до Харкова. У 1875 р. ввійшла до складу народницького гуртка т. зв. “південних бунтарів” (Київ), після розгрому якого (1877) переїхала до Петербурга. У 1878 р. З. вчинила замах на петербурзького градоначальника Ф. Ф. Трепова, за наказом якого було покарано різкими політичного в'язня Боголюбова (Л. С. Ємельянова). Під

тиском громадської думки суд присяжних виправдав З. 1878 р. емігрувала до Швейцарії. У 1879 р. повернулася до Росії і примкнула до народницької організації “Чорний переділ”. На поч. 80-х рр. порвала з народництвом. Емігрувала за кордон. У 1883 р. брала участь у створенні групи “Визволення праці”. У 1905 р. повернулася до Росії.

ЗАТИРКЕВИЧ-КАРПВН-СЬКА Ганна Петрівна (22.I.1856–12.IX.1921) – видатна укр. актриса. Нар. у містечку Срібному на Чернігівщині в сім’ї дрібного поміщика. Закінчила Київський інститут шляхетних дівчат (1871). Любов до укр. пісні З.-К. перейняла від своєї няні К. М. Забіли. Замолоду З.-К. постійно брала участь в аматорських виставах у Прилуках і Ромнах. З 1883 р. – на професійній сцені в трупі М. Кропивницького; у 1892–1897 рр. – у трупі М. Садовського, пізніше працювала в різних театральних об’єднаннях (Суслова, Сагатовського, Колесниченка, Гайдамаки та ін.). У 1919–1920 рр. З.-К. – актриса Державного народного театру у Києві під керівництвом П. Саксаганського. Протягом свого творчого життя З.-К. зіграла понад 130 ролей, створивши неперевершені характерні і комедійні образи в укр. класичних творах. Серед них – Риндичка, Гапка (“По ревізії”, “Зайдиголова” Кропивницького), Ганна, Мелашка (“Безталанна”, “Наймичка” Карпенка-Карого),

Лимериха (“Лимерівна” Панаса Мирного), Секлета (“За двома зайцями” Старицького), Хівря (“Сорочинський ярмарок” Старицького за Гоголем) та ін. Мистецтво З.-К. відзначалося глибоким проникненням у людський характер, сценічною переконливістю і простотою, життєвою правдою створюваних образів, виразною мімікою. Померла й похована З.-К. в Ромнах.

ЗБАРАЇЗЬКА ОБЛІГА 1649 – облога селянсько-козацьким військом на чолі з Б. Хмельницьким польсько-шляхетського війська в м. Збаражі (нині Тернопільської обл.). Прагнучи взяти реванш за поразки в Жовтоводській, Корсунській та Пилявецькій битвах і загасити полум’я народного повстання в Україні, уряд Речі Посполитої послав на Правобережжя регулярне військо та надвірні загоны магнатів Я. Вишневецького, О. Конєцпольського та М. Остророга. У травні 1649 р. вони захопили Ізяслав, Меджибіж, Любар, Старокостянтинів та ін. міста. На зустріч ворогові стрімко виступило велике селянсько-козацьке військо під проводом Б. Хмельницького, до якого пристав з ордою кримський хан Іслам-Гірей III. Зазнавши поразки 16(26).V.1649 р. під Старокостянтинівом і Меджибожем, польське військо, очолюване Я. Вишневецьким, відступило до Збаража. 30.VI(10.VII) загоны козацької кінноти і кримських татар напали на польський

табір, розташований під фортечними мурами, і знищили близько 2 тис. найманих німецьких піхотинців. Невдовзі підійшли головні сили селянсько-козацького війська й оточили з усіх боків Збараж. Зважаючи на його міцні фортечні укріплення, Б. Хмельницький підготувався до тривалої облоги. Протягом місяця укр. частини провели шість штурмів, унаслідок чого польське військо опинилося в безнадійному становищі. 3(13).VII відбувся перший штурм польського табору, в якому Гадяцький полк під проводом К. Бурляя завдав значних втрат найманій угорській піхоті. 27.VII(6.VIII) відбувся генеральний штурм. Перший наступ козацької піхоти був відбитий ворогом. Але козаки знову перейшли в атаку. Після запеклого бою, який тривав три години, козакам удалося закріпитися біля земляних валів і зблизька обстрілювати ворожий табір. У ході боїв за місто загинув корсунський наказний полковник Н. Морозенко, був тяжко поранений вінницький полковник І. Богун. На допомогу обложеним у фортеці виступив із-під Любліна польський король Ян II Казимир із 30-тисячним військом. Дізнавшись про виступ королівського війська, Б. Хмельницький залишив під Збаражем частину козаків на чолі з генеральним обозним І. Чорнятою, а сам із головними силами (60 тис. козаків і 100 тис. татар) рушив

назустріч ворогові і зупинив його під Зборовом, де відбулася одна з найбільших і найважливіших битв Визвольної війни. Тільки зрада Іслама-Гірея III, який примусив Б. Хмельницького укласти з Польщею Зборівський договір 1649 р., врятувала від неминучої поразки оточене в Збаражі польське військо.

ЗБОРІВСЬКА БИТВА 1649 – одна з головних битв селянсько-козацького війська на чолі з Б. Хмельницьким проти польського війська біля м. Зборова (нині Тернопільської обл.) в період Визвольної війни укр. народу 1648–1657 рр. Одна з найбільших битв у Європі 17 ст., що справила значний вплив на хід Визвольної війни. Спроби правлячих кіл Польщі після поразок у Жовтоводській, Корсунській, Пилявецькій та ін. битвах 1648 р. добитися шляхом переговорів із козацькою старшиною відновлення своєї влади в Україні закінчилися невдачею. Польська армія навесні 1649 р. рушила в Україну. Польське командування вирішило одночасно напасти на укр. війська з фронту і з тилу. З цією метою литовський князь Я. Радзивілл дістав наказ рухатися через Білорусь і зайняти Київ. Укр. козацьке військо у червні 1649 р. розпочало наступ у двох напрямках: основні сили під проводом Б. Хмельницького йшли на захід, а частина козацьких полків на чолі з полковником С. М. Кричевським виступила на

Полісся, щоб запобігти фланговому удару литовського війська. На допомогу Б. Хмельницькому прибув загін кримських татар на чолі з ханом Ісламом-Гіреєм III. У червні 1649 р. козаки завдали поразки передовим частинам польської армії, які очолював Я. Вишневецький, і оточили залишки ворожих військ у фортеці Збараж (нині Тернопільська обл.). На підмогу обложеним із-під Любліна вирушило 30-тисячне військо, очолюване королем Яном II Казимиром. Інформований своєю розвідкою про наступ королівських військ, Б. Хмельницький із більшістю козацьких полків непомітно вночі швидко вирушив із-під Збаража назустріч ворогові. Основні сили укр. і польських військ зустрілися під Зборовом на р. Стрипі. Добре використавши умови місцевості, Б. Хмельницький напав на польське військо під час його переправи через р. Стрипу поблизу м. Зорова. Атаковане вранці 5(15).VIII.1649 р. з двох сторін, польське військо зазнало значних втрат і змушене було нашвидку отаборитися. Вранці 6(16).VIII.1649 р. бій відновився, і селянсько-козацьке військо проникло у ворожий табір. Розгром польського війська ставав неминучим. Яну II Казимиру загрожував полон. У цій ситуації польський король пішов на таємні переговори з кримським ханом, обіцяючи татарам велику грошову винагороду, до-

звіл брати ясир і грабувати укр. землі на шляху до Криму. Зацікавлений у взаємному ослабленні шляхетської Польщі та України тривалою боротьбою, Іслам-Гірей III припинив воєнні дії. Він зажадав цього ж і від Б. Хмельницького, погрожуючи виступити на боці Польщі. Не маючи змоги одночасно воювати проти поляків і татар, гетьман під тиском хана змушений був розпочати переговори та укласти не вигідний для України Зборівський договір 1649 р. За його умовами козацький реєстр обмежувався 40 тис. осіб, у той час коли під корогвами Хмельницького стояло понад 150 тис. козаків. Польське військо та адміністрація втрачали право перебувати у Київському, Брацлавському та Чернігівському воєводствах. Волинь, Поділля і частина Київщини залишалися під владою Речі Посполитої. Селяни, що не потрапили до козацького реєстру, мали повернутися під владу своїх панів. Хмельницькому було передано у володіння м. Чигирин. Учасникам Визвольної війни польський уряд оголосив амністію. Але на тлі Зборівської перемоги всі ці здобутки Б. Хмельницького виглядали надто скромними. Народ не прийняв умов Зборівської угоди та відповів на неї низкою повстань проти польського гноблення.

**ЗБОРІВСЬКИЙ МІРНИЙ
ДОГОВІР 1649** – мирний дого-

вір, укладений між гетьманом України Б. Хмельницьким і польським королем Яном II Казимиром 8(18).VIII.1649 р. у м. Зборів (нині Тернопільська обл.) після перемоги укр. армії у Зборівській битві 1649 р. З. м. д. завершив воєнні дії 1649 р., в ході яких селянсько-козацьке військо завдало нищівних ударів польській армії. Проте зрада у Зборівській битві кримського хана Іслама-Гірея III, який перейшов на бік шляхетської Польщі, звела нанівець перемогу і примусила Б. Хмельницького прийняти не вигідні для України умови. За умовами З. м. д. Укр. держава – Гетьманщина – визнавалася польським урядом у межах Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств. Волинь та Поділля залишалися під владою польського короля. З. м. д. формально підтверджував права і привілеї козацького війська. Козацький реєстр обмежувався 40 тис. осіб (фактично козаків було в кілька разів більше). Польському військові заборонялося розташовуватися в Київському, Чернігівському та Брацлавському воєводствах, де адміністративно-судова влада передавалася козацькій старшині. Чигирин переходив у володіння гетьмана. У Гетьманщині влада належала гетьману (звідси і назва держави). Питання про ліквідацію уніатської церкви в Україні мав розв'язати польський сейм. Київський православний митрополит

діставав місце у сенаті. Учасникам війни надавалася повна амністія з боку польського уряду. Польським панам передавалися їхні маєтки в Україні. Водночас на території козацької держави зберігалася польська адміністрація, хоча на всі відповідальні пости король мав право призначати тільки православних шляхтичів. Селяни, які не потрапили до козацького реєстру, переходили у підданство своїх власників. Укр. народ не визнав цієї угоди. Чимало укр. селян і козаків, щоб позбутися польсько-шляхетського гніту, переселилися в межі російських володінь, де їм відводили землю, надавали грошову допомогу, збіжжя. В багатьох місцях Київщини, Брацлавщини й Чернігівщини вибухали селянські повстання проти польських панів, які намагалися повернутися до своїх володінь. Попри укладення З. м. д., фактична влада в Україні залишилася в руках козацько-старшинської адміністрації. Незважаючи на ряд не вигідних для України умов (обмеження території, повернення польської адміністрації, заведення реєстру), загалом З. м. д. дав можливість Б. Хмельницькому зміцнити становище Укр. держави.

ЗБРЕЦЬКИЙ ІДОЛ – статуя старослов'янського язичницького бога (найімовірніше, Святовита), знайдена 1848 р. у р. Збручі біля с. Личківців (нині Гусятинського р-ну Тернопільської обл.). Був

скинутий у річку, можливо, під час хрещення Русі наприкінці 10 ст. Являє собою високий чотиригранний стовп із сірого вапняку (заввишки 2,67 м), увінчаний чотириликою головою, на яку надіта давньоруська князівська шапка, і з чотирьох боків прикрашений трьома ярусами зображень, що відповідають тогочасним релігійним уявленням про три світи – верхній ярус зображує небо, заселене богами, середній – землю, заселену людьми, а нижній – пекло – місце перебування злих сил. З і. є видатною пам'яткою давньоруського образотворчого мистецтва. З 1851 р. зберігається в Краківському археологічному музеї; копії ідола (у натуральну величину) є в історичних музеях Києва та Москви.

“ЗВІД ЗАКОНІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ” – систематизований збірник законів Російської імперії. Складений 1826–1830 рр. як витяг із “Повного зібрання законів”. Почав діяти з 1(13).І.1835 р. “Звід” складався із 42 тис. статей, об’єднаних у вісім розрядів і вміщених у 15 томів. На відміну від “Повного зібрання законів” до “Зводу” вміщено лише чинні на час його видання закони. В 1–3 т. містяться основні закони, державні і губернські установлення тощо; в 4 т. – статuti про повинності рекрутські та земські; в 5–8 т. – статuti про податки, мита, шинковий збір та ін.; у 9 т.

– закони про стани та їхні права; в 10 т. – закони цивільні та межові; в 11–12 т. – статuti кредитні та торгові, постанови про фабричну, заводську і ремісничу промисловість та ін.; в 13–14 т. – статuti благочиння (лікарський, про паспорти та втікачів, про утримання під вартою тощо); в 15-му – закони кримінальні. У 1892 р., після судової реформи 1864 р., було видано 16-й т., до якого увійшли судові статuti. За своїм змістом “Звід” був переважно збірником норм права, спрямованих на збереження, захист і зміцнення самодержавства. Лише деякі цивільні закони відображали правові інтереси буржуазії. У Лівобережній і Правобережній Україні “Звід” з 1835 р. набув чинності лише в тій його частині, яка регулювала державні та адміністративно-правові відносини. У 1840 р. на Лівобережжю, 1842 р. і на Правобережжю Україну було поширено чинність “Зводу” і в частині цивільного та кримінального права. Застосування норм місцевого права в Україні (тільки тих, що увійшли до “Зводу” під час його перевидання 1842 р.) дозволялося лише в Чернігівській і Полтавській губерніях. У законах цивільних (10-й т.) норми укр. місцевого права (регулювали переважно сімейні та спадкові відносини) містилися лише у 39 з 204 статей. У законах кримінальних (15-й т.) норм місцевого права України майже не було.

“ЗЕМЛЯ І ВОЛЯ” (60-х рр. 19 ст.) – таємна революційно-демократична організація в Росії. Виникла 1861–1862 рр. унаслідок об’єднання на федеративних засадах різнохарактерних (соціалістичних, демократичних, ліберально-конституційних) студентських та офіцерських гуртків і груп, які існували в багатьох містах Росії. До “З. і в.” приєдналася російська військово-революційна організація у Польщі, яку створив укр. демократ А. О. Потебня (1862). Члени “З. і в.” мали очолити і спрямувати в організоване русло селянські повстання. Відділення і комітети організації з’явилися в Петербурзі, Москві, Казані, Пермі, Нижньому Новгороді, Вологді та деяких ін. містах. В листопаді 1862 р. було створено керівний центр “З. і в.” – Російський центральний народний комітет. Видатну роль в організації відіграли брати М. О. та О. О. Серно-Соловйовичі. О. О. Слепцов, С. С. Римаренко, В. С. Курочкін, М. І. Утін, Г. Є. Благосвітлов та ін. Землевольці І. О. Андрущенко, В. М. Білозерський, А. І. Нечипоренко, В. С. Козлов провадили пропаганду в Україні. Керівники “З. і в.” намагалися встановити зв’язки з київською і полтавською “Громадами”, щоб залучити їхніх членів до спільної боротьби проти самодержавства. В умовах ослаблення революційної ситуації в Росії, придушення польського визвольного повстан-

ня 1863–1864 рр. “З. і в.” весною 1864 р. самоліквідувалася.

У своїх прокламаціях “З. і в.” закликала до загального селянського повстання, висувала вимогу скликання безстанового Земського собору, передачі селянам землі без викупу, скорочення війська, заміни чиновників виборними представниками тощо.

“ЗЕМЛЯ І ВОЛЯ” (70-х рр. 19 ст.) – таємна організація народників у Російській імперії. Виникла восени 1876 р. у Петербурзі під назвою “Північна революційно-народницька група” (або “Північне товариство народників”). Назва “З. і в.” закріпилася за нею з появою 1878 р. однойменного друкованого органу. До складу “З. і в.” увійшли народники різних напрямів (“чайковці”, “бакуністи”). Організаторами та активними діячами “З. і в.” були М. А. та О. А. Натансони, О. Д. Михайлов, Д. Оболенев, Г. В. Плеханов, О. О. Квятковський, Д. А. Лизогуб, О. І. Баранников, В. А. Осинський, І. В. Аптекман, С. М. Кравчинський, Д. О. Клеменц, М. О. Морозов, С. Л. Перовська, М. Ф. Фроленко, М. Р. Попов та ін. “З. і в.” мала зв’язки і з революціонерами, які діяли в Україні (в Києві, Одесі, Харкові). Взимку 1876–1877 рр. було розроблено програму “З. і в.” (1878 р. дещо доповнено та змінено). Своїм головним завданням “З. і в.” вважала підготовку селянського повстання, визначала можливість

особливого (некапіталістичного) соціально-економічного розвитку Росії, основою якого мала стати сільська община. Перехід землі в руки селянства, общинне землекористування вони розглядали як “міцний фундамент дальшого успішного ходу соціальної справи в Росії”. Лозунг “Земля і воля” зводився до передачі всієї землі селянам, рівномірного її розподілу на громадських засадах і повинен був здійснюватися шляхом насильницького перевороту. Розв’язання національного питання програма вбачала “у поділі Російської імперії на частини відповідно до місцевих бажань”. Землевольці створили міцну централізовану, дисципліновану і добре законспіровану організацію. Незабаром “З. і в.” набула всеросійського значення. Важливим засобом підготовки і здійснення перевороту її члени вважали усну та друковану агітацію серед робітників і селян, а також безпосередні дії – організацію повстань, страйків, демонстрацій. Землевольці випускали листівки, періодичні видання, підготували Казанську демонстрацію 1876 р., брали участь у проведенні страйків у Петербурзі (1878–1879), сприяли студентським виступам. Головну увагу землевольці приділяли роботі серед селянства. Члени організації, щоб налагодити зв’язки з народними масами, завоювати їхнє довір’я, йшли працювати

сільськими писарями, фельдшерами, вчителями. У 1877–1878 рр. їм удалося організувати кілька “поселень”, переважно в південно-східних приволзьких губерніях. У 1877 р. народники (Я. В. Стефанович, Л. Г. Дейч, І. В. Бохановський та ін.), спираючись на селянський рух у Чигиринському повіті, намагалися створити таємну організацію серед селян для підготовки повстання, але зазнали поразки. Робітничому рухові відводилася другорядна роль, основну революційну силу народники вбачали в селянстві. Вони проводили значну пропагандистську та агітаційну роботу й серед інтелігенції та студентської молоді, що було головним джерелом поповнення складу організації. Восени 1878 р. в Петербурзі було влаштовано нелегальну друкарню “З. і в.”, в якій друкували газету “Земля и воля” (1878–1879), прокламації і брошури. Посилення урядових репресій, поліцейські перепони для агітації на селі викликали розчарування “ходінням у народ”. З кінця 1877 р. першими стихійно почали терористичну боротьбу проти царських урядовців “бунтарі”-бакуністи в Україні. В Києві, Харкові і Миколаєві виникли групи революціонерів, що вважали за необхідне тимчасово відмовитися від агітації і перейти до терористичної боротьби. В середині “З. і в.” почалися незгоди між прибічниками політичної бо-

ротьби (“політиками-терористами”) та її противниками (“деревенщиками”). Поступово формувалася фракція політиків-терористів, яка в березні 1879 р. мала вже свій орган – “Листок «Земли и воли»” (виходив до липня 1879 р.). Розбіжність у поглядах між прихильниками і противниками терору зростала. Спроба примирити їх на з’їздах у Липецьку і Воронежі (червень 1879 р.) виявилася безуспішною. Невдовзі “З. і в.” розпалася на дві організації: “Народну волю”, що об’єднала “політиків-терористів”, і “Чорний переділ” – прихильників агітації на селі.

ЗЕМСТВО – місцеве (земське) управління, створене в більшості губерній Європейської Росії, в т. ч. в Південній та Лівобережній Україні, за земською реформою 1864 р. Під тиском ліберального руху серед дворянства та інтелігенції Олександр II затвердив 1.І.1864 р. “Положение о губернских и уездных учреждениях”. Згідно з ним, у губерніях і повітах створювалися виборні земські установи – губернські та повітові земські збори (розпорядчі органи) та земські управи (виконавчі). Земства не мали своїх виконавчих органів, вони повинні були діяти через поліцію. Земства не були зв’язані одне з одним; вони були відразу поставлені під контроль адміністрації. До компетенції З. входили місцеві господарські, соціальні та освітні

справи – завідування майном, утримання та будівництво місцевих шляхів, заходи для піднесення землеробства, торгівлі, промисловості, медична опіка і санітарна справа, народна освіта (в обмежених рамках), ветеринарна справа, місцевий зв’язок, страхування, протипожежні заходи, визначення грошових і натуральних повинностей для земських потреб. Організацію і управління цих справ З. фінансували з окремих податків, прибутків із земських підприємств і маєтностей та з відрахувань із загальнодержавного скарбу. З. були введені в Україні в 1865–1870 рр. в лівобережних і степових губерніях та в 1911 р. – у трьох правобережних. Хоч З. були загальностановим представництвом, все-таки велику перевагу в них мали землевласники-дворяни. Вибори гласних до земських зборів відбувалися за куріальною станомою системою, включаючи майновий ценз. Існували курії землевласників-дворян та інших власників, переважно з міщан (до них стосувався ценз майновий – 200 десятин землі або вартість майна понад 15 тис. крб, для міщан – 6 тис. крб річного прибутку), що обирали гласних до повітових З. безпосередньо, та селянська курія. Сільські громади висилали своїх представників на волосні “сходи”, де вибирали виборців на повітовий з’їзд, який, своєю чергою, обирав гласних повітових земських

зборів. Гласних губернських земських зборів обирали повітові земські збори. Закон від 12.VI.1890 р., виданий з ініціативи реакційних кіл на чолі з міністром внутрішніх справ графом Д. Толстим, для обмеження автономії З. змодифікував представництво в земських установи, ще більше обмежуючи права недворянських станів. Селяни вже не вибирали гласних, а тільки кандидатів до повітових З., з яких губернатор затверджував по одному від волості. Гласні-дворяни мали звичай більше половини голосів у повітових земських зборах, селяни – вдвоє менше, а міщани та ін. – утричі менше. Ще менше потрапляло недворян до повітових управ та до губернських земських установ. Каденція повітових і губернських земських зборів і вибраних ними земських управ тривала три роки. На земських зборах, які відбувалися звичайно раз на рік, головували предводителі дворянства. За законом 1890 р. обраних голів земських повітових управ затверджував губернатор, губернської – міністр внутрішніх справ. Усі постанови земських установ мали затверджуватися губернаторами або міністром внутрішніх справ, і вони могли їх скасувати. Виборні земські службовці були включені до загальноадміністративної системи. Незважаючи на ці обмеження, земські установи провели велику роботу в галузі місцевого управління. З. значно

спричинилися до піднесення сільського господарства України. Вони створили мережу повітових і губернських агрономів, провели низку суто агрономічних заходів (постачання сільськогосподарських машин та зрарядь, насіння, угноєння) та велику освітню роботу серед сільського населення (виставки, курси, лекції, популярні брошури), заснували ряд сільськогосподарських шкіл, вели науководослідну роботу (науково-дослідні станції, дослідження ґрунтів тощо), запровадили страхування нерухомості, організували ветеринарну службу, сприяли піднесенню тваринництва (опорні пункти племінної худоби), підтримали кооперативний рух та допомогли масовій організації кредитних кооперативних установ для надання дрібного кредиту селянам, сільським ремісникам тощо. З. будували шляхи й організували т. зв. земську пошту (там, де не було державного поштово-телеграфного зв'язку). Багато зробили З. у галузі народної освіти, здебільшого розбудовуючи мережу початкових шкіл, згодом і середніх та фахових, і дбаючи про позашкільну освіту (сприяння недільним школам, сільським бібліотекам, проведення фахових курсів, лекцій тощо). Великі заслуги З. у розвитку охорони народного здоров'я. Земські установи організували ряд цінних статистичних та економічних досліджень окре-

мих районів України. Значна частина суспільства бачила в З. не лише вияв самоуправи і самодіяльності на місцях, але також шлях до конституційного перетворення Російської імперії. Земські діячі походили переважно з ліберальних кіл інтелігенції і дворянства. Серед службовців земських установ було чимало таких, що мали репутацію неблагонадійних. З. часто зверталися з петиціями до царського уряду, домагаючись конституції. Взагалі довкола З. витворився, починаючи з 1870-х рр., земський рух, що, поруч з іншими опозиційними рухами, боровся проти царського абсолютизму. Наприклад, Харківське З. звернулося до царя із закликом, щоб він “дав своєму народові те саме, що він дав болгарам”, себто конституцію (1878). Воно ж організувало святкування ювілею Г. Квітки-Основ'яненка (1878), причому відбувся таємний земський з'їзд у Харкові, на якому обговорювалися й політичні питання. 1879 р. відбувся перший з'їзд земських діячів у Москві, де було створено Земський союз. Короткий час виходила тижнева газета “Земство”. В Женеві на поч. 1880-х рр. М. Драгоманов видавав “Вольное слово”, яке було носієм ліберальних земських ідей і вважалось органом Земського союзу. Зростання З. у 1870–1880-х рр. викликало реакцію консервативних кіл, які бачили в них зародок “держави в

державі”. Вони всіляко перешкоджали спробам співпраці і спільним виступам діячів різних З.

У 1904–1905 рр. відбувся ряд загальноросійських з'їздів земських діячів, які домагалися скликання репрезентативного законодавчого органу. З. відіграли значну роль у скликанні Державної думи. З утворенням політичних партій у Росії й Україні політичне значення З. зменшилося, проте вони до кінця залишалися поважною силою в громадському та державному житті.

У трьох укр. губерніях Південно-Західного краю – Київській, Волинській і Подільській – було введено спрощене З. у формі губернського комітету з призначених гласних тільки в 1904 р., і лише 14.III.1911 р. там також стало дійсним “Положение” про земські установи з деякими змінами щодо виборчого цензу до них. Ці зміни обмежували права польської шляхти на користь російських поміщиків.

Уже під час війни в 1914 р. був утворений Всеросійський земський союз, який разом із Союзом міст займався, зокрема, допомогою пораненим, полоненим і втікачам. З вибухом революції 1917 р. З. стали повноправними установами місцевого самоврядування. Постановами Тимчасового уряду (21.V. і 9.VI.1917 р.) було заведено волосні земські установи, а до виборів земських установ було допущено всіх мешканців. Земські установи на-

були права видавати обов'язкові постанови, а нагляд державної адміністрації було обмежено лише перевіркою їхньої діяльності щодо її законності. До компетенції земських установ переходила громадська безпека (міліція). В Україні З. почали українізуватися, доповнюючи свій склад укр. політичними діячами. Київська "Земська газета" перейшла на укр. мову. Після створення Укр. центральної ради і проголошення І Універсалу низка губернських і повітових земств визнала її центральним органом управління в Україні та асигнувала фонди на її діяльність.

Роль З., які проіснували понад 50 років, у поширенні ліберальних ідей та засад самоорганізації і самоуправління населення дуже велика. Їхній вклад у розбудову народного господарства і культури України також поважний. Хоча серед земців було мало укр. політичних діячів, усе ж для земських установ в Україні і їхніх діячів були близькі місцеві господарські та культурні інтереси краю; вони їх усіяко підтримували на противагу російському централізму. Службовцями земських установ була значною мірою опозиційно настроєна до царського режиму інтелігенція, у тому числі чимало укр. освітніх та громадських діячів. Для багатьох із них земські установи були школою для майбутньої праці у відродженій Укр. держа-

ві. Укр. національний рух знаходив значні відгуки в земських установах. Уже в 1870-х рр. укр. земці-ліберали мали зв'язки з членами "Старої громади". Зокрема, сильно відчувався "українофільський" рух у Чернігівському і Полтавському З. Полтавське З. прилучилося до спорудження пам'ятника І. Котляревському в Полтаві 1903 р. Будинок цього земства було побудовано в укр. стилі за проектом В. Кричевського (1905). З видатних укр. земських діячів на Полтавщині діяли Л. Зеленський, Шкляревич, Ф. Лизогуб, І. Присецький, О. Оболонський, П. Чижевський, В. Шемет, Шимків, Кіяніцин, Соколовський, Б. Мартос, О. Худолій, І. Данельський, Г. Данковський; на Чернігівщині – І. Шраг, Ф. Уманець, П. Дорошенко, М. Савицький, І. Петрункевич, Ліндфорс, О. Тишинський та ін.

ЗЕМСЬКА МЕДИЦВНА – медико-санітарні заходи, організація й установи, що існували в Росії й Україні до 1918 р., ініційовані та утримувані земствами і призначені переважно для сільського населення. Створені протягом 1865–1870-х рр. в Україні (за винятком Київщини, Волині й Поділля), земські установи перейняли від приказів громадської опіки дрібні лікарні і всю медичну справу в повітах (53 повітові лікарні з 1000 ліжок). Вони спочатку продовжували систему обслуговування

фельдшерами і контролю та інструктажу їх повітовими лікарями, збільшуючи число лікарських дільниць. Згодом земства почали створювати амбулаторії, і 3. м. почала перехід від роз'їзного до стаціонарного лікування. Характерними особливостями 3. м. була безкоштовна медична допомога, її дільничний характер і поступова спеціалізація. Теоретичні й практичні підстави 3. м. дали праці і досвід Харківського медичного товариства та проект організації медичної допомоги, вироблений Полтавським земством. Реорганізація медичної справи вимагала великих витрат. У 1870 р. 70 повітових земств в Україні витратили на охорону народного здоров'я 300 тис. крб, а в 1912 р. – вже 10 млн крб. Фінансування земських медичних закладів відбувалося шляхом загального оподаткування населення. Лікування зазвичай було безкоштовне, тільки деякі земства збирали незначні кошти. Роз'їзна система поволі усувалася, але фельдшерські пункти ще довго утримувалися. В 1870 р. їх було в земських губерніях близько 530, у 1890 р. – 955, у 1912 р. – 854. Ріст 3. м. показано в табл. (числа абсолютні).

Роки	1870	1890	1910–1912
Лікарські дільниці	107	667	808
Лікарні	73	273	576
Ліжка в лікарнях	1 576	3 843	9 013
Лікарі	154	405	947
Фельдшери й акушерки	641	1 541	3 099

У 1912–1914 рр. припадало: на одну дільницю 23 тис. мешканців (1870 р. – 74 тис.), одне ліжко на 2,1 тис. мешканців, один лікар на 20 тис. мешканців (1870 р. – 52,5 тис.), один фельдшер на 6 тис. мешканців (1870 р. – 11,5 тис.). Кількість ліжок у сільських місцевостях становила у 1870 р. 12,8 % загального числа ліжок, а наприкінці земського періоду – 68,2 %. З 1890-х рр. збільшилося число лікарень із понад 50 ліжками, які згодом модерно устаткували, переважно в Катеринославській і Херсонській губерніях. Більшістю з них відали губернські земства. З 1880-х рр. Таврійське губернське і Бердянське повітове земства відали двома грззелікарнями. В Миргороді земство заснувало заклад радіоактивного лікування, відомий у всій Росії. В кінці 19 ст. земства взяли на себе лікування й опіку над психічно хворими. Крім уже наявних будинків для божевільних, засновано кілька нових губернських закладів – психіатричних лікарень і колоній для спокійних та працездатних хворих. До відання земств належала і справа віспощення. Для цього деякі земства утримували телятники, а згодом відкрили пастерівські та бактеріологічні інститути (Одеса, Катеринослав, Чернігів). Завданням земств була також підготовка фельдшерського персоналу, тому в більшості губернських центрів було відкрито фельдшерські школи.

До важливих обов'язків З. м. належала боротьба з епідеміями. Її організував повітовий земський медичний персонал, а губернські земства лише дечим допомагали у випадках великих епідемій, переважно холерних. До З. м. входила також санітарна діяльність, яку здійснювали через губернські санітарні бюро та систему повітових санітарних лікарів. З інших санітарних заходів слід відзначити заснування лікувально-продовольчих пунктів для сезонних робітників (здебільшого Херсонським і Катеринославським земствами), відкриття сільських ясел-притулків для дітей, переважно під час літніх польових робіт, справа водопостачання (спорудження колодязів та інших водопостачальних споруд), поширення знань про охорону здоров'я серед населення (лекції, виставки, створення на місцях т. зв. санітарних кураторств). У трьох укр. губерніях Південно-Західного краю – Київській, Волинській, Подільській – частково введено земські медичні заклади з 1905 р. Багато спричинилися до піднесення санітарної справи з'їзди, які мали насамперед дослідницьке значення. Найважливіші з них Харківський – з участю лікарів п'яти укр. губерній (1881), Харківський з'їзд у справі боротьби із заразними захворюваннями (1910), Київський (1913) та губернські з'їзди. Видатними земськими лікарями в Україні були

О. Корчак-Чепурківський, П. Дятротов, М. Тезяков, М. Васильєвський, Є. Яковенко, Є. Святловський (засновник журналу “Земський врач”) та ін. Дехто з них залишив санітарно-статистичні описи та праці в галузі вивчення стану здоров'я в Україні.

ЗЕМСЬКА РЕФОРМА 1864 (Положення про губернські та повітові земські установи) – одна з буржуазних реформ 60–70-х рр. 19 ст., проведена царським урядом із метою пристосувати самодержавний лад Росії до потреб капіталістичного розвитку. За положенням, затвердженим Олександром II 1(13).І.1864 р., в 33 губерніях Європейської Росії, в т. ч. на території Лівобережної та Південної України, створювалися земські установи. В центральних губерніях Європейської Росії створювалися губернські та повітові земські зібрання (розпорядчі органи) та земські управи (виконавчі органи). Члени земських зібрань, т. зв. гласні, обиралися по трьох куріях – повітових землевласників, міських виборців і виборних від сільських громад. Виконавчі органи земств – управи – обиралися на земських зібраннях. Правом участі по 1-й та 2-й куріях користувались особи з високим майновим цензом. По 3-й курії, де обиралися представники від селян, проводилися багатоступеневі вибори. У земських зібраннях кількісна перевага забезпечувалася представникам панів-

них класів, насамперед дворянам-поміщикам. Керівна роль у земствах відводилася російському дворянству, тому ці установи створювалися лише там, де воно становило переважну більшість. Земські установи користувались обмеженими правами й виконували переважно господарські функції.

У Київській, Волинській та Подільській губерніях, де переважна більшість поміщиків були польської національності і брали участь у національно-визвольному русі, земські установи запроваджено лише 1911 р. Дбаючи про забезпечення провідної ролі російського дворянства в земствах, положення передбачало обрання більшості гласних до земських установ від курії повітових землевласників.

ЗЕМСЬКА СТАТВСТИКА – статистичні дослідження земств, що містили переважно матеріали про стан сільського господарства і соціально-економічні процеси в селах пореформеної Росії. Першими в Україні були створені статистичні бюро при Херсонському (1873) і Чернігівському (1875) земствах. Статистичні бюро проводили подвірні переписи селянських господарств, кустарних промислів, обслідування бюджетів, описи нерухомого майна селян тощо. На початку розвитку 3. с. одиницею статистичного дослідження була сільська община. Пізніше головним елементом 3. с. стали подвірні

переписи. Крім суцільних подвірних переписів, земські статисти почали також застосовувати вибіркові, т. зв. бюджетні, дослідження невеликої кількості селянських господарств, використовувати групові та комбінаційні обстеження. На Чернігівщині було розроблено методику вивчення продуктивності земельних угідь. Тут уперше було підкреслено важливість вивчення динаміки господарського життя, розроблено паралельно з даними подвірного перепису матеріали Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр. Першу в історії 3. с. комбінаційну таблицю розробив і застосував для аналізу чернігівський статистик О. П. Шликевич. Статистичні бюро видавали збірники, огляди, які містили багатий фактичний матеріал. Проте земські статистики, багато з яких було на народницьких позиціях, тенденційно опрацьовували і групували ці дані, чим значною мірою знецінювали їх.

ЗЕМСЬКА УПРАВА – постійно діючий орган місцевого самоврядування в царській Росії, що видав справами земства, існував 1864–1917 рр. (у Правобережній Україні – з 1911 р.). Відповідно до Положення про губернські і повітові земські установи 1864 р., 3. у. поділялися на повітові й губернські. Їх обирали відповідні земські збори на три роки в складі голови і членів (до шести осіб), пере-

важно з дворянства і буржуазії. Відали вузьким колом місцевих господарських і культурно-освітніх справ. Залежали від царської адміністрації (особливо посилилася ця залежність із 1890 р.).

ЗЕМСЬКИЙ НАЧАЛЬНИК

– у царській Росії службова особа, що діяла на певній ділянці повіту, здебільшого в селах. Посаду З. н. було створено відповідно до Положення про земських ділянничих начальників від 12(24).VII.1889 р. для посилення влади поміщиків над “звільненим” від кріпацтва селянством. З. н. призначав губернатор і затверджував міністр внутрішніх справ. Інститут З. н. запроваджений замість виборних мирових суддів. З. н. призначався із потомствених дворян. Мав велику адміністративну владу над селянами, яких міг штрафувати й заарештовувати; виконував функції мирового судді для селян. Постанови З. н. не підлягали оскарженню. З. н. контролював також діяльність органів сільського і волосного самоврядування, волосні суди. Посаду З. н. було скасовано Лютневою революцією 1917 р.

ЗЕМСЬКИЙ СОБОР 1653

– земський собор, скликаний царським урядом у Москві для вирішення питання про приєднання України до Росії. В ньому брали участь представники різних суспільних верств Російської держави – боярства, вищого духовництва, дворянства, виборні від

міст, купецтва, стрільців тощо. Перше засідання відбулося 25.V (4.VI).1653 р. Обговорювалося звернення Б. Хмельницького і козацької старшини до царського уряду з проханням допомогти укр. народові визволитися з-під гніту шляхетської Польщі і возз'єднати Україну з Росією. З. с. висловився за приєднання України до Росії, проте остаточне вирішення цього питання відклав до повернення в Москву російського посольства на чолі з князем Б. О. Репніним-Оболенським. Його царський уряд послав до польського короля Яна II Казимира для того, щоб домогтися припинення воєнних дій в Україні та укладення миру на умовах Зборівського договору 1649 р. Коли польський уряд відхилив вимоги російського посольства, царський уряд вирішив розірвати дипломатичні відносини з ним, оголосити Польщі війну і приєднати Україну до Росії. Для схвалення цих рішень 1(11).X.1653 р. було скликано в Москві нове засідання З. с., на якому одностайно прийнято рішення: “гетьмана Богдана Хмельницького й все Войско Запорозжское з городами их и землями принять”. Царський уряд послав в Україну велике повноважене посольство на чолі з боярином В. В. Бутурліним, яке 31.XII.1653 р. (10.I.1654 р.) прибуло до Переяслава.

ЗЕМСЬКИЙ СОЮЗ (Всеросійський земський союз допомо-

ги хворим і пораненим воїнам) – всеросійська буржуазно-поміщицька організація, створена 30 липня 1914 р. в Москві на з'їзді уповноважених губернських земств для забезпечення потреб царської Росії у Першій світовій війні. У липні 1915 р. З. с. об'єднався з організацією міської буржуазії – Союзом міст (Союзи земств і міст).

ЗЕМСЬКІ ЗБОРИ – розпорядчі органи земських повітових і губернських установ у Росії протягом 1864–1917 рр. З. з. обирали земські управи, затверджували земський бюджет тощо. Головою З. з. був предводитель дворянства. До З. з. обирали на підставі майнового цензу та куріальної виборчої системи. За земським положенням 1890 р. було створено особливу дворянську виборчу курію, селян зовсім позбавлено представництва до З. з.

ЗЕМСЬКІ СУДВ – станові суди для розв'язання цивільних справ шляхти у феодальній Польщі, Литві, а також на загарбаних Польщею укр. землях. Компетенцію З. с., як і городських судів, визначали Литовські статuti. В результаті Визвольної війни 1648–1657 рр. у Лівобережній Україні З. с. ліквідовано, як і всю судову систему Польської держави. У Правобережній Україні, що залишалася до кінця 18 ст. у складі Польщі, З. с. діяли до 19 ст. З. с. були запроваджені у Лівобережній Україні як суди панівної козацької верхівки су-

довою реформою 1760–1763 рр., за якою їх було утворено на території кожного полку по два (в Ніжинському полку – три). До складу цих З. с. входили земський суддя, підсудок і писар, що обиралися козацькою старшиною і затверджувалися гетьманом. Згідно з постановою Малоросійської колегії 1768 р. заборонялося обирати до складу З. с. козаків, посади суддів ставали пожиттєвими. Якщо за Литовськими статутами З. с. розглядали головним чином цивільні справи, що стосувалися шляхти певного повіту, то з 1763 р. коло питань З. с. змінилося. Це – справи про закріпачення селян, спори про захоплення земель та ін. нерухомого майна старшиною, скошування на пні хліба, сіна, порубку лісу, захоплення хуторів, худоби, втечі селян і рекрутів тощо. Ліквідовані в Лівобережній Україні 1782 р., в Правобережній – 1795 р.; відновлені тут указом Павла I у 1796 р. (з цього часу діяли на підставі загальноросійського законодавства). Остаточо ліквідовані 1831 р.

ЗЕМСЬКІ ШКОЛИ – початкові, а згодом і середні та професійні школи в царській Росії і Україні, організовані й утримувані земствами. За статутом земських установ із 1864 р. вони мали право засновувати початкові школи і дбати про їхнє матеріальне забезпечення. Проте земства не могли впливати на навчальний процес і програму та

призначення вчителів (із 1874 р. мали право ставити кандидатів). Вони мали своїх представників у повітових та губернських шкільних радах, які займалися управлінням початкових шкіл. З ш. засновувалися переважно по селах. Вони мали на перших початках трирічне навчання, з 1890-х рр. – чотирирічне, а під кінець існування земств – деякі навіть семирічне. В їх програму входили – релігія, читання, письмо, арифметика, а подекуди й спів. Тип дешевої трирічної З. ш., де один учитель займався одночасно з учнями трьох класів в одній кімнаті, розробив земський діяч Олександрівського повіту на Катеринославщині барон М. Корф. Він також уклав програму, підготував на спеціальних курсах учителів, склав і видав низку підручників для учнів та учителів. Безпосередньо організацією З. ш. займалися повітові земства. Губернські земства переважно виділяли позики повітам, організовували вчительські курси, відкривали школи професійної освіти. Рівень З. ш. порівняно з іншими (міністерськими і церковно-приходськими) був вищий. Про це свідчить і статистика письменності за 1897 р. в земських (19,9 %) і в неземських губерніях (16,9 %).

Крім початкових шкіл, земства займалися також професійною освітою. Було влаштовано ряд ремісничих шкіл, кошти на які асигнували переважно гу-

бернські земства. Найвідомішими земськими професійними школами були – художньо-промислова та керамічна школа ім. Гоголя в Миргороді і ремісничі школи в Новомосковську, Полтаві та ін. Для підготовки учителів існувала в 1870-х рр. земська семінарія в Чернігові, яка, однак, 1878 р. під тиском Міністерства освіти була закрита. Деякі земства почали відкривати також гімназії. Першим було Глухівське повітове земство, яке заснувало в 1860-х рр. прогімназію, перетворену 1876 р. на гімназію. Спочатку З. ш., так само, як і “казенні” (Міністерства народної освіти), не мали необхідного обладнання, достатньо підготовлених учителів тощо. Проте загалом З. ш. стояли вище “казенних”, особливо церковно-парафіяльних, учителі в них були більш прогресивно настроєні. Застосовувався звуковий метод навчання грамоти, заняття проводилися за кращими підручниками (“Родное слово” К. Д. Ушинського, “Азбука” і книги для читання Л. М. Толстого, “Наш друг” М. О. Корфа та ін.) У розвитку і змісті роботи З. ш. відображені як класова структура цензового земства, так і суперечності між самодержавством та місцевими виборними представниками “ліберальних” верств панівних класів. Самодержавство зводило програму З. ш. до елементарної грамотності і ставило за мету вивчення в

народі релігійних понять. Земствам були надані права дбати передусім про господарство шкіл, з обмеженням їх впливу на навчальний процес. Проте в ряді земств дбали про запровадження в школах передових методів навчання і кращу підготовку учителів. Земства організували курси для вчителів, створювали різні допоміжні установи – музеї, центральні учительські бібліотеки, книгарні. Повітові земства за участю населення утримували початкові школи, а губернські брали на себе обов'язок дбати про середню освіту і підготовку учителів. За шкільним переписом 1911 р. в Росії в земських губерніях було 27 486 земських шкіл. В Україні ці школи були поширені нерівномірно – у Таврійській губернії в 1914 р. їх було 827, в Херсонській – 1087, у Харківській – 1248, Катеринославській – 945, у Київській у 1912 р. було лише 149, а в Подільській і Волинській – одиниці.

Повітові і губернські земства часто клопоталися перед урядом про запровадження укр. мови в З. ш. 1870 р. підняв це питання М. Константинович на з'їзді Чернігівського повітового земства, 1881 р. – Чернігівське губернське земство з ініціативи з'їзду народних учителів під проводом М. Корфа, 1895 р. – Єлисаветградське повітове земство та ін. Зокрема, протягом 1904–1905 рр. земства виносили ухвали про

укр. мову, але уряд відхилив ці прохання, а учителів, які пробували користуватися укр. мовою як допоміжною, звільняли. Загалом діяльність земств у галузі народної освіти наштовхувалася на неприхильне ставлення з боку реакційних кіл царського уряду і Синоду. З. ш. проіснували до революції 1917 р. Роль З. ш. у піднесенні освіти, особливо селянських мас, та демократизації шкільництва на укр. землях під владою царської Росії була значною. Крім згаданого М. Корфа, важливу участь у розробленні програм та підручників для З. ш. брав відомий педагог К. Ушинський.

“ЗІРКАЛО” – ілюстрований гумористично-сатиричний журнал-двотижневик. Виходив у Львові з перервами від січня 1882 до жовтня 1893 р. Одним із перших редакторів “З.” був К. Устиянович. Журнал висміював окремі вади побутового, іноді політичного життя. В журналі співробітничали В. Масляк, В. Коцовський, у 1882–1886 рр. – І. Франко (під псевдонімом “Миرون” опубліковані його сатиричні твори – “Воронізація”, “Де єсть руська вітчизна”, “Дрогобицька філантропія” та ін.) У “З.” друкувалися також твори С. Руданського, В. Самійленка, Я. Щоголева.

ЗІБЕР Микола Іванович (10(22).ІІ.1844–28.IV(10.V.).1888) – визначний укр. економіст і соціолог, громадський діяч. Нар.

в м. Судаку (Крим). Походив зі швейцарсько-українського роду. У 1876 р. закінчив юридичний факультет Київського університету. У 1873–1875 рр. працював доцентом, згодом професором політекономії і статистики. З. був членом київської “Громади” і Південно-Західного відділу Географічного товариства. Приятелював із М. Драгомановим, після звільнення якого з Київського університету на знак протесту також залишив цей навчальний заклад. Із 1875 р. проживав за кордоном, у Швейцарії. Співпрацював в інформаційно-публіцистичних збірниках “Громада”, які видавав у Женеві М. Драгоманов, мав тісний зв’язок із віденською “Січчю”, дописував до журналів “Знання” і “Вісник Європи” та ін. В Росію повернувся 1884 р., останні роки жив у Ялті. З. був великим прихильником кооперативного руху, одним із його організаторів в Україні. Найвизначніші праці – “Теорія цінності і капіталу Д. Рікардо” (1871), “Нариси первісної економічної культури” (1883), “Давід Рікардо і К.Маркс в їх суспільно-економічних дослідженнях” (1885) та ін. Дисертація З. – “Теорія цінності і капіталу Д. Рікардо з деякими з пізніших доповнень і роз’яснень” (К., 1871). З. досліджував історію общинного землеволодіння в різних народів, становище робітників та селян Росії й Заходу.

ЗНАЧКО-ЯВОРСЬКИЙ Матвій Карпович (у чернецтві – Мельхіседек; бл. 1716–14.VI.1809) – укр. церковний діяч 2-ї пол. 18 ст. Нар. в м. Лубнах (нині Полтавської обл.). Походив із козацької родини Лубенського полку. Закінчив Київську академію. У 1738 р. вступив до Мотронинського Троїцького монастиря (1753–1768 рр. – його ігумен). Виконуючи з 1761 р. обов’язки управителя православних монастирів і церков Правобережної України, які ієрархічно залежали від Переяславської єпископії, З.-Я., спираючись на підтримку російського уряду, відстоював інтереси укр. православної церкви, активно виступав проти насадження унії. У 1768 р. після придушення Коліївщини З.-Я. було звинувачено у зв’язках із М. Залізняком, у підбурюванні селян до повстання проти польської шляхти. На суді виявлено непричетність З.-Я. до Коліївщини і виправдано його. Проте під тиском польської шляхти царський уряд усунув З.-Я. від керівництва церковними справами в Правобережній Україні. Після 1768 р. З.-Я. був ігуменом Переяславського, потім Глухівського монастирів.

ЗНАЧКОВИЙ ТОВАРИШ – почесне звання, запроваджене у Гетьманщині в 2-й пол. – наприкінці 17 ст. Надавалося гетьманом або Генеральною військовою канцелярією козацькій старшині і козакам. З. т. були вилуче-

ні з-під влади сотенної адміністрації і підлягали в адміністративному та судовому порядку полковнику. З. т. берегли полкові прапори та сотенні корогви, а також за дорученням полковників керували окремими військовими загонами. Кількість З. т. у полках була сталою – 30–50 осіб. У 1783 р. у всіх полках Лівобережної України було 403 З. т. Ранг З. т., як і всі інші старшинські звання, скасовані рос. урядом у 1785 р.

ЗОБОВ'ЗАНІ СЕЛЗНИ – кріпаки, яких відповідно до царського указу від 2(14).IV.1842 р. поміщики за виконання повинностей (у формі грошового оброку або панщини) мали право звільняти і надавати їм у користування землю. Селяни ставали особисто вільними, але продовжували лишатися прикріпленими до землі поміщиків. За поміщиками зберігалися поліцейські функції, право суду над селянами, а також право власності на землю. Указ 1842 р. практичного значення не мав. Так, у Росії до 1855 р. з 10 млн кріпаків у З. с. було переведено лише близько 25 тис. селян, у т. ч. в Україні частину селян, які до 30-х рр. 19 ст. належали Потоцьким (у Підвисоцькому та Дашівському маєтках Київської і в Голованівському маєтку Подільської губ.).

“ЗОЛОТА ГРАМОТА” – 1) народна назва вигаданого указу, який нібито 1768 р. видала

Катерина II з метою підтримати селянське повстання у Правобережній Україні проти польської шляхти (Коліївщина);

2) назва надрукованої золотими літерами відозви – “Грамота сільському народові”, в якій київський комітет польської повстанської організації закликав селянство Правобережної України взяти участь у польському визвольному повстанні 1863–1864 рр.

ЗОЛОТАРЕНКО Василь Никифорович (р. н. невід. – 28.IX.1663) – ніжинський полковник (1658–1663). Походив із козацької старшини. Разом зі своїм братом – наказним гетьманом І. Н. Золотаренком брав участь у поході укр. козацького війська 1654–1655 рр. для визволення Білорусії від польсько-шляхетських загарбників. Очолюючи козацький загін, З. відзначився в облозі Смоленська. Після смерті брата тимчасово був наказним ніжинським полковником. У 1658 р. З. підтримував І. Виговського. На поч. 1659 р. З. разом із чернігівським і лубенським полковниками перейшов на бік Росії і брав участь у боротьбі проти І. Виговського. Домагаючись стати гетьманом Лівобережної України, З. вів боротьбу проти Я. Сомка та І. Брюховецького. Після Чорної ради 1663 р. З. звинувачено в зраді і за наказом І. Брюховецького страчено в Борзні (нині смт Чернігівської обл.).

ЗОЛОТАРЕНКО Іван Никифорович (р. н. невід. – 7(17).X.1655) – укр. військовий діяч, корсунський (з 1652) і ніжинський полковник, наказний гетьман (1654–1655). Брат В. Н. Золотаренка, близький родич Б. Хмельницького (сестра З. Ганна була третьою дружиною Б. Хмельницького). Походив із міщан Корсуня. У серпні–жовтні 1651 р. у складі укр. посольства (Л. Мозиря, М. Гунашевський, С. Савич) вів переговори з царським урядом у Москві. Брав участь у Батозькій битві 1652 р. З початку 1652 р. – полковник корсунський, а з 1653 р. (за ін. даними – з липня 1652 р.) – полковник ніжинський. У травні 1654 р. призначений Б. Хмельницьким сіверським наказним гетьманом. З. очолив 20-тисячну укр. армію, яка воювала проти польсько-литовських військ у північноукр. землях і в Білорусії. У червні–вересні 1654 р. козацькі полки під командуванням З. визволили Гомель, Черчеськ, Новий Бихів, Пропойськ, на поч. 1655 р. – Бобруйськ, Річицю, Королівську Слободу. Активні воєнні дії козаків З. примусили об'єднані польсько-литовські сили під командуванням Я. Радзивілла і Гонсевського відмовитися від наступальних операцій в районі Могилева. У червні–липні 1655 р. укр. і московські війська, які також діяли у Білорусії, зайняли Мінськ і столицю Великого князівства Литовського –

Вільно. На визволених з-під польської влади білоруських землях З. за згодою і підтримкою місцевого населення запроваджував козацький устрій, що привело до конфлікту з московським командуванням. У серпні–вересні 1655 р. укр. війська під проводом З., продовжуючи наступ, перейшли Німан і здобули Лиду, Новогрудок та Несвіж. За ратні подвиги З. дістав від царського уряду в нагороду маєтності – Батурин та Глухів із навколишніми селами. 7(17).VII.1655 р. під час одного з боїв під Старим Биховом З. було смертельно поранено. Похований у Корсуні.

ЗОРЬКА Самійло (рр. н. і см. невід.) – укр. козацький літописець середини 17 ст. За твердженням С. Величка, походив із Волині. Служив писарем на Запорізькій Січі. В 1648 р. став особистим секретарем Б. Хмельницького. В 1648–1657 рр. вів діаріуш, в якому детально описував події Визвольної війни укр. народу під проводом Б. Хмельницького 1648–1657 рр., дипломатичні відносини України з іноземними державами (Польщею, Туреччиною, Швецією, Московією, Кримським ханством), а також політичну діяльність Б. Хмельницького. С. Величко посилався на діаріуш З. як основне джерело для написання свого твору “Сказаніе о войне козацкой с поляками...”. У “Сказанії...” С. Величко навів зворушливу промову З. на похороні

Б. Хмельницького. Питання про З. і його діаріуш протягом 2-ї пол. 19 – 20-х рр. 20 ст. було предметом дискусій. С. М. Соловйов, М. О. Максимович, М. І. Костомаров, О. І. Левицький, Д. І. Багалій вважали вірогідними твердження Величка. Свої погляди вони мотивували тим, що уривки з діаріуша З., які цитував Величко у своєму літописі, досить правильно відображають історичні події 17 ст. в Україні. Першими скептично поставилися до послань Величка на діаріуш З. як на реальне історичне джерело І. Я. Франко та В. С. Іконников. Наукові докази, які заперечують достовірність З. як історичної особи, висунув укр. радянський історик М. Н. Петровський, оскільки радянська історіографія піддавала сумніву існування З. та його діаріуша. Він довів, що відомості Величка про походження З., перебування на службі в гетьманській канцелярії, написання ним діаріуша, проголошення З. промови під час похорону Б. Хмельницького та ін. не підтверджуються козацькими літописцями та численними документальними матеріалами 17 ст.

“ЗОРЗ” – літературно-громадський двотижневий журнал. Виходив у Львові (1880–1897) під наглядом і редагуванням народовців (О. Партицького та ін.), з 1884 р. – орган Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Видавці залучили до роботи в

журналі прогресивних письменників, насамперед І. Я. Франка, якого було введено до складу редакції. Франко намагався демократизувати журнал, зробити його літературним науковим органом. За Франка на сторінках журналу друкувалися художні твори та публіцистичні і літературно-критичні статті видатних письменників. Діяльність Франка значно оживила журнал “З.”, наблизила його зміст до передової суспільної думки, зробила журнал загальноукр. друкованим органом. Журнал подавав інформацію про культурно-мистецьке життя України.

“ЗОРЗ ГАЛИЦЬКА” – перша укр. щотижнева газета, яка виходила з 1848 до 1857 р. у Львові. Перший номер “З. г.” датований 15.V.1848 р. До 1851 р. була органом Головної руської ради. “З. г.” проголошувала ідеї окремішності та єдності укр. народу. Прихильно ставилася до Габсбурзької династії, за що мала підтримку уряду. У перші роки існування “З. г.” на її сторінках з’являлися дописи місцевих кореспондентів на економічні та культурно-освітні теми, матеріали з історії України та Росії, публікувалися твори М. С. Шашкевича, М. Л. Устияновича, О. В. Духновича, переклади з А. Міцкевича, Ф. Шиллера та ін. З 1851 р. перейшла на москвофільські позиції, друкувалася на “язичії”. З 1853 р. перетворилася на літературний жур-

нал. Тодішня передова укр. громадськість різко засуджувала політичний напрям і зміст газети. Редакторами “З. г.” були А. Павенцький (1848–1850), М. Косак (1850), І. Гушалевич (1850–1853), Б. Дідицький (1853–1854), С. Шехович (1854), П. Костецький (1855–1856), М. Савчинський (1857). У 1857 р. перестала виходити через фінансові труднощі та відсутність передплатників.

ЗУБРВЦЬКИЙ Денис Іванович (1777–1862) – укр. історик, архівіст, етнограф. Нар. в с. Баятичах (нині Кам’янка-Бузького р-ну Львівської обл.) в сім’ї дрібного поміщика. Працював в адміністративно-судових установах у сільській місцевості. Член Тимчасової комісії для розгляду давніх актів у Києві, Археографічної комісії. Під час революції 1848 р. відзначився як противник скасування кріпацтва в Галичині. Видав польською мовою “Нарис з історії руського народу в Галичині і церковної ієрархії в тому королівстві” (Львів, 1837) і російською мовою “Історію древнього Галицько-Руського князівства” (ч. 1–3, Львів, 1852–1855) та ін. Виступав проти тверджень польської історіографії нібито Східна Галичина і Західна Волинь є одвічними польськими землями. Проте ці думки висловлено з позицій російського самодержавства і “москвофілів”.

ЗУБРВЦЬКИЙ Михайло Іванович (1856–1919) – укр.

етнограф. Основні праці – “Народний календар”, “Верхній вовняний одяг українського народу в Галичині”, “Селянські будинки у Мишанці Старосамбірського повіту”. У них З. дав цікавий своїми деталями опис житлових та господарських споруд, техніки їх будівництва, одягу, звичаїв населення Галичини кінця 19 – початку 20 ст.

ЗУБРВЦЬКИЙ Никодим (1688–1724) – укр. гравер. Працював у Львові, потім у Києві та Чернігові. Гравюри З. на біблійні сюжети відзначаються реалістичністю, динамікою (в трактуванні постатей), мають виразний, легкий штрих. Для жанрових композицій З. часто брав образи з народних оповідань і легенд. Помітне місце у творчості З. займає пейзаж. Йому також належить відома гравюра “Облога Почаєва турками” (1704). До нас дійшло понад 360 гравюр З.

I

ІВАНІШЕВ Микола Дмитрович (17.XI.1811–26.X.1874) – укр. історик права, фахівець з історії права слов’янських країн. Нар. у Києві в сім’ї священика. Закінчив Головний педагогічний інститут у Петербурзі. У 1840–1865 рр. – професор, 1848–1862 рр. – декан юридичного факультету, 1862–1865 рр. – ректор Київського університету. Один із засновників Тимчасової комісії

для розгляду давніх актів у Києві, згодом – головний редактор її видань. Під його наглядом вийшли, зокрема, “Літопис” Г. І. Грабянки і майже всі томи “Архива Юго-Западной России”. У 1845 р. провадив (за участю Т. Г. Шевченка) розкопки кургану Переп’ятиха. Автор праць “Відомості про початок унії, виявлені в актах Київського центрального архіву” (1858), “Про давні сільські общини в Південно-Західній Росії” (1863) та ін.

ІВАСХК Микола Іванович (1865–1930) – укр. живописець. Нар. в м. Заставні (нині Чернівецької обл.) Вчився у Віденській (1884–1889) та Мюнхенській (1890–1896) академіях мистецтв. Працював у Чернівцях, Львові та Києві. І. – автор історичних картин на теми визвольної боротьби укр. народу (“Богун під Берестечком”, “В”їзд Богдана Хмельницького в Київ”, 1912), жанрових картин із життя західноукр. села (“Мати”, 1906, “Туцулка під деревом”), портретів та монументальних розписів. І. був організатором першої художньої школи (1899–1908) у Чернівцях. І. Репін, з яким І. був знайомий, високо оцінював його твори.

ІЗМАЇЛЬСЬКИЙ Олександр Олексійович (1851–1914) – укр. учений, агроном. Нар. у Петровському повіті Саратовської губ. у сім’ї небагатого дворянина. У 1875 р. закінчив Петровську землеробську і лісову академію

(нині Московська сільськогосподарська академія ім. К. А. Тимирязєва). У 1879–1883 рр. читав лекції із сільського господарства і керував навчальною фермою в Херсонському землеробському училищі (нині Херсонський сільськогосподарський інститут). У 1883 р., протестуючи проти реакційних заходів царського уряду в галузі освіти, вийшов у відставку і працював управителем приватного маєтку на Полтавщині. І. був віце-президентом Полтавського сільськогосподарського товариства (з 1883). Наукова діяльність І. присвячена питанням історії розвитку степів. Він розробив агротехнічні методи боротьби з посухами, розкрив роль людини у висушуванні степів і намітив шляхи підвищення врожайності сільськогосподарських культур. І. показав, що в боротьбі з посухою вирішальне значення мають глибокий обробіток ґрунту, дрібногрудочкуватий стан поверхні зораного поля, снігозатримання, заліснення ярів, полезахисні лісові смуги та ін.

ІЗХМСЬКИЙ ПОЛК – адміністративно-територіальна і військова одиниця в Слобідській Україні. Створений 1685 р. для захисту Південної Росії та Слобідської України від грабіжницьких нападів кримських і ногайських татар. Полковим містом був Ізюм. Межував І. п. із Харківським полком на Заході і Острогозьким полком на Сході. За переписом 1732 р. в І. п. було

17 сотень, 99 населених пунктів, 3550 виборних козаків, 11 423 підпомічники, 9280 підсусідків та феодално залежних селян. Сотенними містечками були Валуйки, Сватове, Куп'янка (нині м. Куп'янськ Харківської обл.), Печеніги, Цареборисів (нині с. Червоний Оскіл Ізюмського р-ну Харківської обл.) та ін. Під час Булавінського повстання 1707–1708 рр. в І. п. діяв повстанський загін на чолі із Семеном Драним. Козаки І. п. у складі російської армії брали участь в Азовських походах 1695–1696 рр., Північній війні 1700–1721 рр. (зокрема, у Полтавській битві 1709 р.), російсько-турецькій війні 1735–1739 рр., Семилітній війні 1756–1763 рр. У 1765 р. у зв'язку з остаточною ліквідацією царським урядом козацького самоврядування у Слобідській Україні І. п. реорганізовано в регулярний Ізюмський гусарський полк, а козаків перетворено у військових обивателів. Територія І. п. увійшла до складу Ізюмської провінції Слобідсько-української губернії.

ІКОННИКОВ Володимир Степанович (21.XII.1841–26.XI.1923) – вітчизняний історик, член-кор. (з 1893), академік (з 1914) Петербурзької академії наук, академік АН УРСР (з 1920), доктор історії (з 1869), професор (з 1871). Нар. у Києві в сім'ї відставного офіцера – ветерана Вітчизняної війни 1812 р. У 1865 р. закінчив історико-філологічний факультет

Київського університету. У 1866–1867 рр. – приват-доцент Харківського університету. З 1868 р. – доцент, з 1871 р. – ординарний професор, з 1893 р. – заслужений професор Київського університету. Один із фундаторів і голова (1873–1877) Історичного товариства Нестора Літописця. У 1873–1913 рр. – головний редактор “Университетских известий” Київського університету, голова (1904) Київської археографічної комісії. Автор багатьох наукових праць з історіографії, джерелознавства, історії науки, культури і суспільно-політичних рухів у Росії та Україні. Найвизначнішою працею І. є двотомна “Спроба російської історіографії” (3-й т. не опубліковано, рукопис зберігається в Центральній науковій бібліотеці НАН України). Докладно висвітлював процес нагромадження історичних знань із давніх часів до 18 ст., аналізував найважливіші історичні джерела та бібліографію до історії України, Росії і Білорусії. В працях І. зібрано великий фактичний матеріал, тому вони й досі не втратили довідково-бібліографічної цінності.

ІМПЕРІЯ – назва монархічної держави, глава якої має титул імператора. Зокрема, у стародавні часи була Римська імперія, за середніх віків – Священна Римська імперія німецької нації (962–1806), в нові часи – Французька імперія (1804–1814; 1815

і 1852–1870), Австро-Угорська імперія (1867–1918) тощо. Росія стала І. 1721 р., коли Сенат і Синод присвоїли Петрові І титул імператора. Імператори були наділені великою, часто необмеженою державною владою.

ІНВЕНТАРНІ ПРАВИЛА 1847–1848 – положення, які визначали розмір наділу, уніфікували повинності поміщицьких селян у Правобережній Україні, Білорусії та Литві. Видані 26.V (7.VI).1847 р. Запровадження І. п. було зумовлено зростанням товарного виробництва в поміщицьких маєтках, посиленням антикріпосницької боротьби селянства і прагненням уряду повернути на свій бік селянство у боротьбі проти польських поміщиків. Більшість поміщиків на цій території була польської національності і прагнула до відновлення Польщі в кордонах 1772 р. та відокремлення її від Росії. У зв'язку з революцією 1848 р. в країнах Західної Європи і посиленням кріпосницької реакції в Росії 29.XII.1848 р. (10.I.1849) уряд видав нову редакцію І. п., які значно погіршили становище селян. І. п. діяли на території Київської, Подільської і Волинської губерній до селянської реформи 1861 р., а в деяких інших місцевостях України – до 1863 р. І. п. визнавали селянську землю невід'ємною власністю поміщиків, дозволяли поміщикам замінювати її “малими частинами” і брати у своє

“тимчасове розпорядження” наділи збіднілих і виморочних (безгосподарних) селянських дворів. Розмір панщини І. п. встановлювали залежно від майнового стану селянського господарства. Тягловий селянський двір був зобов'язаний відробляти щотижня три дні панщини з тяглом і один день жіночий; напівтягловий (або піший) – два дні піші й один день жіночий; городники працювали на панщині по 24 дні на рік; бобилі (селяни, що не мали ні землі, ні хати) платили оброк від 75 коп. до 2 крб 50 коп. Крім того, всі працездатні члени тяглових і піших дворів мали відробляти по 12 літніх, “згінних”, днів за плату 5–15 коп.; тяглові, піші й городники відбували ще по вісім “будівельних” днів і по 24 (в першій редакції І. п. – лише 12) караули на рік. Запровадження І. п. викликало в 1848–1849 рр. у Правобережній Україні 353 селянських виступи; антикріпосницький рух 1855 р. переріс у повстання (Київська козаччина 1855 р.).

ІНДЕКТА (лат. *inducto* – ввожу) – митний податок у Лівобережній Україні, який стягував гетьманський уряд за ввіз товарів із Росії у 2-й пол. 17 – 1-й пол. 18 ст. Зазвичай І. здавалася на відкуп. Збирання І. на російсько-укр. митному кордоні призводило до штучного підвищення цін на російські товари (полотна, хутро, фарби, солону і в'ялену рибу тощо), перешкод-

жало розвиткові укр.-російської торгівлі та негативно впливало на економічні зв'язки Лівобережної України із всеросійським ринком. І. було скасовано 1754 р., одночасно з ліквідацією еветки.

ІСКРА Захар Юрійович (р. н. невід. – бл. 1730) – укр. військовий діяч, полковник корсунський (1684–1707), один із керівників визвольного руху в Правобережній Україні проти польсько-шляхетського гніту в кінці 17 – на поч. 18 ст., соратник С. Палія, Самуся та А. Абазина. У 1683 р. брав участь у поході польського короля Яна III Собеського проти турецьких загарбників, які обложили австрійську столицю Відень. Пізніше І. з дозволу польського уряду сформував козацький полк, який заселив значну частину Корсунщини. У 1686–1687 рр. у складі козацьких полків здійснив похід проти турків у Молдавію. В 90-х рр. 17 ст. разом із С. Палієм, С. Самусем, А. Абазином очолив національно-визвольну боротьбу в Правобережній Україні проти польського панування. Щоб схилити І. на свій бік, польський уряд у травні 1701 р. надав йому та його синам шляхетство. Проте І. відмовився від шляхетства і став одним із ватажків повстання Палія 1702–1704 рр. у Правобережній Україні. У жовтні–листопаді 1702 р. Корсунський полк на чолі з І. розгромив польські війська під Немировом і Бердичевом (26.X.1702 р.) і примусив капіту-

лювати шляхетську залогоу у Білій Церкві (10.XI.1702 р.). Під натиском переважаючих військових сил під командуванням польного гетьмана А. Сенявського змушений був зі своїм полком відступити на Лівобережжя. Після укладення Прутського трактату 1711 р. обіймав відповідальні посади в полковій адміністрації Стародубського полку.

ІСКРА Іван Іванович (р. н. невід. – 14(25).VII.1708, за ін. даними – 15(26).VII.1708) – полтавський полковник (1696–1703). Наприкінці 17 – поч. 18 ст. керував козацькими військами під час спільних укр.-московських походів на турецько-татарські фортеці Кизи-Кермен, Іслам-Кермен, Шин-Гірей на півдні України та в боях проти шведської армії у Лівонії (1700). Налігав до антигетьманської опозиції, яку очолював В. Кочубей, і підтримував промосковську орієнтацію частини козацької старшини. Восени 1707 р. разом із Кочубеєм возив донос у похідну царську канцелярію на І. Мазепу, в якому повідомлялося про таємні переговори гетьмана з польським королем С. Лещинським і шведським королем Карлом XII. Московський цар Петро I не повірив повідомленню І. та Кочубея. І. заарештований у Вітебську. Страчений разом із Кочубеєм за наказом царя у липні 1708 р. у козацькому таборі під Борщагівкою (нині село Погребищенського р-ну Вінницької обл.).

“ИСКЕССТВО В ХЖНОЙ РОССВИ” – щомісячний журнал із питань образотворчого мистецтва, що виходив у Києві 1913–1914 рр. Спочатку мав назву “Искусство и печатное дело” (1909–1910), пізніше “Искусство. Живопись. Графика. Художественная печать” (1911–1912). Багато уваги журнал приділяв історії укр. мистецтва, дослідженню художніх традицій укр. народу, заснованим в Україні художнім школам, майстерням, фотостудіям. У журналі співробітничали В. Брюсов, М. Врубель, Ф. Ернст, П. Мартинович, О. Новицький та ін.

ИСЛАМ-ГІРЕЙ ІІІ (1604–1654) – кримський хан (1644–1654), син хана Селямета-Гірея. В 1644 р. турецький султан призначив І.-Г. ханом замість його молодшого брата Мухаммеда-Гірея. В 1648 р. уклав воєнний союз із гетьманом України Б. Хмельницьким, спрямований проти Польщі. Проте зацікавлений у тривалій війні і взаємному виснаженні України і Речі Посполитої І.-Г. ІІІ віроломно порушував угоду. Боячись зміцнення України, І.-Г. ІІІ у Зборівській битві 1649 р., Берестецькій битві 1651 р., Жванецькій облозі 1653 р. зраджував Б. Хмельницького. За І.-Г. ІІІ татарські загони часто нападали на Україну, грабували міста і села, брали ясир. За укр. народними переказами, І.-Г. ІІІ отруїла невіллянка-українка, яка помстилася за

нищення України татарськими ордами.

ІСТÓРИКО-ФІЛОЛОГІЧНЕ ТОВАРСТВО ПРИ НІЖИНСЬКОМУ ІСТÓРИКО-ФІЛОЛОГІЧНОМУ ІНСТИТЕТІ (1894–1917) – наукове товариство, засноване групою викладачів Ніжинського історико-філологічного інституту. Товариство видавало “Збірники” (15 т., 1896–1915). Серед статей і публікацій “Збірників” певний інтерес викликають матеріали про М. В. Гоголя (т. 3, 1902), а також про укр. народну творчість (т. 5, 1904).

ІСТÓРИКО-ФІЛОЛОГІЧНЕ ТОВАРСТВО ПРИ НОВОРОСІЙСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ (1889–1917) – наукове товариство, засноване в Одесі групою викладачів Новоросійського університету для поширення історичних та філологічних знань. Видавало “Літопис” (25 т., 1890–1916). З надрукованих у “Літописі” публікацій і матеріалів наукову цінність мають праці візантієзнавця академіка Ф. І. Успенського і психолога М. М. Ланге.

ІСТÓРИКО-ФІЛОЛОГІЧНЕ ТОВАРСТВО ПРИ ХАРКІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ – наукове товариство, засноване групою викладачів 1877 р. Діяльність його була спрямована на висвітлення історії Лівобережної та Слобідської України. Очоловали товариство в різний час О. О. Потебня, М. Ф. Сумцов, членами його були Д. І. Ба-

галій, О. Я. Єфименко, І. І. Манжура та ін. Товариство організувало археологічні, етнографічні експедиції. Матеріали експедицій, статті, публікації укр. істориків, а також протоколи засідань та звіти товариства публікувалися в “Сборниках Харьковского историко-филологического общества” (т. 1–21, 1886–1914). З ініціативи товариства було засновано Харківський історичний архів (1880). Припинило діяльність 1919 р.

ІСТОРВЧНЕ ТОВАРИСТВО НЕСТОРА ЛІТОПИСЦЯ

– наукове товариство, засноване 1873 р. у Києві. З 1874 р. існувало при Київському університеті. Його діяльність була спрямована на висвітлення історії України, поширення історичних знань, вивчення пам’яток старовини, а також археології, філології, історичної географії, палеографії, нумізматики та ін. Товариство налічувало понад 100 членів. Очолювали товариство в різний час В. С. Іконников, В. Б. Антонович, М. Ф. Владимирський-Буданов, О. М. Лазаревський та ін. В роботі товариства брали участь історики Києва, Харкова, Петербурга та ін. міст. Його членами були І. І. Срезневський, М. І. Костомаров, І. В. Лучицький, П. С. Єфименко, О. І. Левицький, Д. І. Багалій, Л. В. Падалка, І. М. Каманін та ін. Товариство видавало “Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца”. Припинило діяльність 1917 р.

ІСТОРВЧНІ НАУКОВІ ТОВАРИСТВА – громадські організації істориків – (як професіоналів, так і аматорів-краєзнавців). Першим історичним товариством у Росії було Товариство для історичних досліджень в Архангельську (засн. 1759 р.). В дореформений період у Росії діяло близько 15 І. н. т. Найзначнішими з них були – Московське товариство історії і старожитностей російських (при Московському університеті, засноване 1804 р.), Одеське товариство історії і старожитностей (засн. 1839 р.), Російське археологічне товариство (засн. 1846 р.). Число І. н. т. в післяреформений період дуже зросло. У 1864 р. почало діяти Московське археологічне товариство, 1866 р. в Петербурзі засновано Російське історичне товариство. В кінці 19 ст. існували Історичне товариство при Петербурзькому університеті (засн. 1889 р.) та Воєнно-історичне товариство (засн. 1907 р., відділи в Москві, Одесі, Києві). В Україні існували – Історичне товариство Нестора Літописця (засн. 1873 р.), Історико-філологічне товариство при Харківському університеті (засн. 1877 р.), Історико-філологічне товариство при Ніжинському історико-філологічному інституті (засн. 1894 р.), Історико-філологічне товариство при Новоросійському університеті (засн. 1889 р.), в Західній Україні – Галицько-руська матиця (засн.

1848 р.), Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка у Львові (засн. 1892 р.). В Україні діяло також декілька історико-краєзнавчих товариств – Товариство дослідників Волині (засн. 1900 р.), Катеринославське наукове товариство (засн. 1901 р.), Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва (засн. 1887 р.); церковно-археологічних товариств – Археологічне товариство при Київській духовній академії (засн. 1872 р.), Волинське церковно-археологічне товариство (засн. 1894 р.), Подільське церковно-археологічне товариство (засн. 1903 р.). Видавнича і публікаторська діяльність І. н. т. сприяла розробці багатьох історичних проблем, розширенню джерелознавчої бази, введенню в науковий обіг нових історичних документів. Товариства зібрали багато писемних і речових джерел, які стали основою архівних і музейних фондів.

“ІСТОРІЯ РЕСІВ” (“ИСТОРИЯ РУСОВ”) – найвизначніший історичний твір в Україні в кінці 18 – на поч. 19 ст. Уперше “І. р.” у 1846 р. опублікував у Москві О. Бодяньський. Автор “І. р.” невідомий, хоча авторство приписувалося багатьом особам (Г. Кониський, Г. Полетика, кн. О. Безбородько, кн. М. Репнін та ін.). Наприкінці 18 ст. серед укр. дворянства зріс інтерес до історичних документів, який спочатку мав суто прагма-

тичний характер. Геральдична канцелярія у Санкт-Петербурзі висловила сумнів, чи можуть нащадки козацької старшини претендувати на дворянський статус. Поступово у багатьох із них зацікавленість власним родоводом переросла в інтерес до історичного минулого укр. народу. Збирач старовинних державних актів, грамот, літописів та інших документів В. Полетика писав: “Як приємно працювати для слави і добра Батьківщини. Наші власні почуття, свідомість, що ми були небайдужі до інтересів Батьківщини, служать, нам нагородою”. У багатьох дворянських сім'ях зберігалися списки козацьких літописів 17–18 ст. – Величка, Грабянки, Самовидця. Вони постійно переписувалися і знаходили нових господарів. Але найбільшої популярності набув історичний трактат “І. р.”. На думку вчених, він був створений у перші десятиріччя 19 ст., і приписували його різним авторам. Анонімність твору закономірна, бо якби його автор назвав себе, міг би мати великі неприємності з боку імперської влади. Навіть ті, хто таємно переписував і зберігав рукопис, наражалися на небезпеку.

Автор “І. р.” подає картину історичного розвитку України з найдавніших часів до 1769 р., приділяючи головну увагу козащині, Визвольній війні укр. народу під проводом Б. Хмель-

ницького 1648–1657 рр., Гетьманщині. Основна ідея твору – право кожного народу на самостійний державно-політичний розвиток. Боротьба укр. народу проти іноземних поневолювачів складає основний зміст твору “І. р.” У ньому русами поіменовувались українці. В передмові засуджено “баснословия й самохвальство” літописців і тогочасних істориків з Литви та Польщі, які намагалися привласнити минуле укр. народу. Автор закликав “отдать сему народу и его вождям за подвиги их и геройство должную справедливость”. Пряма полеміка з російською історіографією відсутня. Але сам зміст твору спростовував тлумачення істориків Росії, буцімто лише їй належить давньокиївська спадщина. Автор доводить, що предки українців, споконвіку населяючи Наддніпрянщину, відіграли визначальну роль у творенні Давньоруської держави зі столицею у Києві. Схвильована оповідь про славні діяння гетьманів козацької держави знаходила відгук у читачів, виховуючи патріотизм і сповнюючи їх гордістю за своїх предків. В імперських виданнях згадки про І. Виговського, І. Мазепу, П. Полуботка неодмінно супроводжувалися лайкою. Для автора ж літопису вони – світлі постаті в історії, що прагнули зупинити поглинення укр. автономії царизмом. Щоправда, він інколи понад міру захоплювався своїми

героями, романтизував їх, підміняв факти легендами. Одначе щирість оповідача викликала повагу до нього й інтерес до історії. Про широку зацікавленість укр. громадськості історією свідчили два видання (перше здійснено 1822 р.) “Истории Малой России” Д. Бантиша-Каменського. Хоч автор, чиновник у канцелярії губернатора М. Репніна в Полтаві, дотримувався офіційних поглядів на укр. історію, кожен том його твору містив цінні документи з архівів Москви, Києва та Чернігова. Якраз у цій праці вперше побачили світ документи про об’єднання України й Росії 1654 р. “І. р.” справила помітний вплив на 5-томну “Историю Малороссии” М. Маркевича, що вийшла друком на поч. 40-х рр. 19 ст. Відомий своїм радикалізмом російський літературний критик В. Белінський засудив цю фундаментальну працю за прагнення її автора виділити історію України в самостійний курс, незалежний від історії Росії. В Україні, однак, вона здобула визнання. 1846 р., коли журнал “Чтения Московского общества истории и древностей российских” очолив О. Бодяньський, на сторінках цього елітарного видання серед перших праць було опубліковано “І. р.”. Її використовували під час написання своїх історико-літературних творів Т. Шевченко, Є. Гребінка, І. Срезневський, М. Гоголь, М. Костомаров. На-

ступне видання твору з'явилося 1991 р., тобто майже через півтора століття. Ні в царські, ні в радянські часи цей вибухо-небезпечний твір не друкувався.

Й

ЙОСИФ ІІ (13.III.1741–20.II.1790) – імператор Священної Римської імперії (1765–1790), співрегент своєї матері Марії-Терезії (1765–1780), володар Австрії та інших спадкових володінь династії Габсбургів (1780–1790). Прихильник т. зв. освіченого абсолютизму. Проводив політику протекціонізму економіки країни і намагався створити єдиний внутрішній ринок. У 80-х роках провів низку реформ державного управління, спрямованих на зміцнення монархії. Для подальшої політичної централізації Й. ІІ поділив країну на 15 округів, управління якими перебувало в руках урядових комісарів. Й. ІІ скасував монастирське землеволодіння, підпорядкував діяльність церкви інтересам держави, запровадив нову систему шкільної освіти, яка сприяла розвитку світової школи. В 1781 р. видав патент про релігійну толерантність, який запроваджував свободу віросповідання і зрівнював у правах греко-католицьке і римо-

католицьке духовенство. За Й. ІІ у 1784–1785 рр. німецька мова стала офіційною мовою в усіх частинах держави. В 1782 р. уряд Й. ІІ ліквідував особисту залежність селян у Галичині, Чехії, Моравії, Угорщині та замінив панщину і натуральні повинності грошовою рентою. Зробив спробу ввести єдиний поземельний податок, що не було втілено в життя через сильний опір дворянства. Зовнішньополітична діяльність уряду Й. ІІ була спрямована на протидію експансіоністській політиці Рос. імперії в Східній Європі та розширення володінь Австрії. Внаслідок першого поділу Польщі до Австрії були приєднані Галичина (1772) і Буковина (1774). За Й. ІІ в 1784 р. відновив свою діяльність Львівський університет, у якому з 1787 р. діяв окремий факультет для укр. студентів, названий “Студіум Рутенум”. Й. ІІ, наштовхнувшись на значний опір австрійського, польського, угорського дворянства своїм реформаторським заходам, був змушений наприкінці життя відмінити деякі з них. Проте наслідки втілених реформ відіграли позитивну роль у розвитку укр. національно-культурного життя в Галичині і на Буковині.

К

КАЛИНІВСЬКИЙ Григо- рій (2-га половина 18 ст.) – один із перших укр. етнографів. Нар. в м. Кролевець Чернігівської губ. (нині Сумської обл.). Служив офіцером російської армії. В 1777 р. видав у Петербурзі “Опис весільних українських простонародних обрядів...”.

КАЛВНСЬКИЙ Тимофій (рр. н. і см. невід.) – укр. художник 18 ст. У 1778–1782 рр. К. виконав близько 30 малюнків із зображенням типів різних станів укр. суспільства – селян, козаків, міщан, укр. шляхти, козацької старшини. Ці малюнки відзначаються реалістичністю і документальністю. Оpubліковані 1847 р. в книзі А. Рігельмана “Літописна розповідь про Малу Росію”.

КАЛНИШІВСЬКИЙ Петро Іванович (бл. 1690–1803) – останній кошовий отаман Запорізької Нової Січі (1762, 1765–1775), талановитий полководець і дипломат. Походив із козацько-старшинського роду Лубенського полку. Брав участь у багатьох походах козаків на Крим і Туреччину, показав себе хоробрим воїном і досвідченим воєначальником. Особливо відзначився у російсько-турецькій війні 1768–1774 рр., під час якої командував запорізьким військом. Завдяки власним талантам був кошовим Нової Січі упродовж 10 років (1765–1775). Належав до найба-

гатшої верхівки запорізької старшини. Був власником кількох великих зимівників, у яких працювали наймити, вів значну торгівлю хлібом і худобою. Дбав про колонізацію земель Запоріжжя, поширення хліборобства і торгівлі, їздив до Петербурга, де відстоював військові та адміністративно-територіальні права Запоріжжя від зазіхань російського уряду. За К. козацька рада втратила своє значення, і вся влада в Січі зосередилася в руках старшинської ради. Коли у червні 1775 р. російське військо за наказом імператриці Катерини II руйнувало Нову Січ, К. і кошова старшина закликали козаків не чинити опору, щоб уникнути людських втрат. Але це не убезпечило від царського гніву старшину і кошового, який, на думку уряду, уособлював козацькі вольності та був символом самого Запоріжжя. Після зруйнування у червні 1775 р. царськими військами Нової Січі К. був заарештований і за наказом Катерини II засланий до Соловецького монастиря (нині Архангельська обл.). Більше 25 років провів у жаклих умовах одиночної камери. 2.IV.1801 р. указом Олександра I був звільнений з монастирської тюрми, але за власним бажанням залишився у монастирі, де незабаром і помер 113-літнім старцем. Похований на головному подвір'ї Соловецького монастиря перед Преображенським собором.

КАЛХЖНА Марія Василівна (1864–1889) – революційна народниця 80-х рр. 19 ст. Нар. в м. Лебедині (нині Сумської обл.) у міщанській сім'ї. Після арешту 1878 р. брата І. В. Калюжного її виключили з Харківської гімназії. У 1880 р. К. – учасниця таємного народницького гуртка в Ромнах. За участь у роботі нелегальної друкарні “Народної волі” в Одесі К. 1882 р. заарештовано. Після звільнення 1884 р. вчинила в Одесі невдалий замах на жандармського полковника Катанського, за що її було засуджено на 20 років каторги. На знак протесту проти сваволі і знущань тюремщиків Карійської каторги над в'язнями (Карійська трагедія 1889 р.) покінула життя самогубством. К. – автор написаної напередодні смерті прокламації про Карійську трагедію.

КАЛХЖНИЙ Іван Васильович (1858–1889) – революційний народник 80-х рр. 19 ст., активний член “Народної волі”. Нар. в м. Лебедині (нині Сумської обл.) в міщанській сім'ї. За участь у студентських заворушеннях 1878 р. був виключений з Харківського університету і висланий до Вологди. У 1880 р. втік із заслання і разом з Ю. М. Богдановичем організував таємне народовольське Товариство Червоного хреста; керував нелегальним паспортним бюро, яке виготовляло документи для революціонерів. У Москві вів пропагандистську ро-

боту серед робітників. Заарештований 1882 р. і засуджений за “процесом 17-ти” до 15 років каторги. Покарання відбував на Карійській каторзі, де під час Карійської трагедії 1889 р. покінув життя самогубством.

КАМАНІН Іван Михайлович (1850–1921) – укр. історик, архівіст, палеограф. Нар. у містечку Димері (нині смт Києво-Святошинського р-ну Київської обл.) у сім'ї офіцера. У 1872 р. закінчив історико-філологічний факультет Київського університету. З 1883 р. працював у Київському центральному архіві давніх актів. Брав участь у виданні “Архива Юго-Западной России”. Автор статей з історії України 16–17 ст., з археології, архівознавства, палеографії. Пізнавальне значення зберегли статті К. з укр. палеографії 15–18 ст. – “Палеографічний збірник” (вип. 1, К., 1899), “Водяні знаки на папері українських документів XVI і XVII вв.” (у співавт., К., 1923). К. підтримував “общинну” теорію походження укр. козацтва, недооцінював роль укр. селянства в народних рухах 16–17 ст., ігнорував антифеодальний характер народних повстань проти гніту польської шляхти та укр. козацької старшини, зображуючи їх як боротьбу укр. і польської націй.

КАМЕНЕЦЬКИЙ Йосип Кирилович (4.IV.1750–14.VI.1823) – вітчизняний лікар. Нар. у містечку Семенівці на Чернігів-

щині у сім'ї міщанина. Навчався у Чернігівському духовному колегіумі та в школі при Петербурзькому генеральному госпіталі. Після закінчення працював військовим лікарем. З 1798 р. – інспектор Петербурзької лікарської управи, з 1799 р. – член медичної колегії. Доктор медицини (з 1814), лейб-медик (із 1816 серед вітчизняних лікарів зайняв цю посаду першим). Автор низки праць, серед яких підручник із медицини, що витримав 13 видань (1803–1864) і був перекладений грузинською та вірменською мовами.

КАМЕНСЬКИЙ Іван Петрович (1771–18.VIII.1819) – укр. і російський лікар. Нар. в с. Надєжді на Полтавщині (нині Диканського р-ну Полтавської обл.) в сім'ї вахмістра. Закінчив Катеринославську духовну семінарію; 1793–1798 рр. вивчав медицину в Москві. З 1799 р. – прозектор Московської медико-хірургічної академії, з 1806 р. – професор анатомії і фізіології в Казанському університеті; 1810–1819 рр. очолював кафедру акушерства Харківського університету. У 1802 р. захистив докторську дисертацію (“Про стискування серця”). Автор праць про виразкову хворобу шлунка, про фізичне виховання та харчування дітей тощо.

КАМ'ЯНСЬКА СІЧ – Запорізька Січ, заснована козаками в 1709 р. на р. Кам'янці (поблизу нинішнього с. Милового Бери-

славського р-ну Херсонської обл.). Після зруйнування у травні 1709 р. московськими військами під командуванням полковника П. Яковлева Базавлуцької Січі запорожці з дозволу уряду султана Ахмета III заснували Січ на турецько-укр. пограниччі. Однак уже 1711 р. московські війська та полки І. Скоропадського напали на К. С. і зруйнували її. У 1711 р. запорожці заснували Олешківську Січ.

КАМ'ЯНСЬКА УПРАВА – філія Південного товариства декабристів, заснована 1822 р. в містечку Кам'янці (нині місто Черкаської обл.) і 1823 р. затверджена з'їздом товариства в Києві. Очолювали К. у. В. Л. Давидов та С. Г. Волконський. Її активними діячами були О. В. та Й. В. Поджію та В. М. Лихарев. Восени 1823 р. в Кам'янці відбулася офіційна нарада Південного товариства, у якій взяли участь П. І. Пестель, О. П. Юшневський, С. І. Муравйов-Апостол, М. П. Бестужев-Рюмін та ін. Нарада схвалила ідею здійснення в Росії революційного перевороту за допомогою армії, встановлення республіканського ладу. У 1823 р. керівники К. у. їздили до Петербурга, де брали участь у переговорах представників Південного і Північного товариств про спільну боротьбу проти самодержавства. У січні 1826 р. у зв'язку з арештом членів К. у. вона припинила існування.

КАНЦЕЛЯРСЬКИЙ КУРІНЬ – спеціальний навчальний

заклад напіввійськового типу в Україні в 17–18 ст. Заснований при Генеральній військовій канцелярії, функціонував у гетьманських столицях – Батурині і Глухові. Точна дата його заснування невідома. Вперше згадується у “Щоденнику” генерального підскарбія Я. Марковича під 1748 р. К. к. був покликаний готувати службовців для державних, адміністративно-судових і фінансових органів Гетьманщини. Підпорядковувався генеральному писареві, а безпосереднє керівництво здійснював старший канцелярист. До куреня приймали переважно вихідців зі знатних козацько-старшинських родів. Кандидати на навчання повинні були добре знати граматику, риторика, основи філософії, логіку. Часто до К. к. вступали і випускники Києво-Могилянської академії. Тих, хто успішно склав вступні іспити, приводили до присяги і вносили до списку військових канцеляристів. Проживали канцеляристи в окремому будинку – курені і перебували на повному державному забезпеченні (за іншими даними, навчалися за власний кошт). Слухачі вивчали іноземні мови, юриспруденцію, камеральні (тобто фінансово-економічні) науки, військову справу. До навчальних планів входили також співі, музика (гра на скрипці, флейті, басах) і спорт. У неділю і релігійні свята канцеляристи куреня співали у місцевій церкві і

мали славу найкращих співаків у столиці. Безвідповідальність чи якась інша провина слухача К. к. каралася “посиланням на гармату” (порушник повинен був просидіти три години на військовій гарматі), що вважалося великим безчестям. Навчання військових канцеляристів тісно поєднувалося із практикою. Їм доручали вести окремі справи (у т. ч. скарги на рішення щодо розподілу землі), а також призначали до складу різних комісій, що виїжджали для розгляду справ у полки і сотні. Прибулого військового канцеляриста зустрічали у сотні з корогвами і всіма військовими почестями. З великою повагою ставився до канцеляристів і сам гетьман. За освіченість і вишукані манери слухачів К. к. часто запрошували до гетьманського двору взяти участь у різних урочистостях. Після закінчення навчання у К. к. канцеляристи займали вищі державні посади, ставали відомими дипломатами, юристами та адміністраторами.

КАПЕЛІА – в музиці – ансамбль співаків або музикантів-інструменталістів. Старовинні К. були лише вокальними, без інструментального супроводу. В 16–17 ст. вони поступово перетворювалися на вокально-інструментальні та інструментальні ансамблі. В Україні із 16 ст. існували бурсацькі хорів К. (у бурсах при Київській братській школі, при Києво-Могилянській

колегії), митрополічі К. при соборах. На початку 17 ст. набули поширення маєткові хорів К. (зокрема, К. білоцерківського старости та ін.), у 2-й пол. 18 ст. – на поч. 19 ст. – кріпацькі К. з кріпаків-співаків і музикантів (К. Розумовського в Почепі, А. Розумовського в Батурині та ін.). В 19 – на поч. 20 ст. популярністю користувалися хорів К., організовані М. Лисенком, Я. Калішевським, М. Леонтовичем, Г. Давидовським, т. зв. мандрівні К. (створені за ініціативою К. Стеценка) та ін.

КАПНІСТ Василь Васильович (12(23).II.1758 (за ін. даними 1757) – 28.X(9.XI).1823) – значний укр. письменник, громадсько-політичний діяч кінця 18 – поч. 19 ст. Нар. в Обухівці на Полтавщині (нині с. Велика Обухівка Миргородського р-ну Полтавської обл.) в сім'ї венеціанського дворянина (грека за національністю). Батько – Василь Павлович К. під час прусського походу 1771 р. вступив на службу до російського війська. На поч. Семилітньої війни командував п'ятьма слобідськими полками. Загинув у битві з прусською кавалерією під Грос-Сгерсдорфом у серпні 1757 р. 12-річного хлопця записали капралом до гвардійського Ізмайлівського полку в Петербурзі, а через два роки перевели до Преображенського полку. 1775 р. побачив світ його перший літературний твір – ода на честь перемоги Росії над

Туреччиною. К. залишає військову службу і в 1782–1783 рр. працює контролером поштового управління у Петербурзі. 1783 р. виходить у відставку, повертається в Україну й оселяється в Обухівці. Невдовзі стає на бік шляхетської опозиції урядові. Певний час був директором училищ Полтавської губернії. Користувався великим авторитетом серед укр. дворянства. Займав виборні посади предводителя дворянства Миргородського повіту (1782 р., ще до переїзду в Петербург), Київської губернії (1785–1787), генерального судді Полтавської губернії (з 1802) та полтавського предводителя дворянства (з 1820), перебуваючи на яких завжди відстоював інтереси укр. населення. В 1788 р. їде до Петербурга зі скаргою від київського дворянства на зловживання й утиски царської адміністрації. Щирий укр. патріот К., як і його брат Микола, був російським надвірним радником. У квітні 1791 р. К. разом зі своїм братом Петром за дорученням укр. патріотичних кіл перебував у Берліні. Вів переговори з представниками прусських урядових кіл, у т. ч. з міністром закордонних справ (канцлером) Пруссії Е.-Ф. Герцбергом про можливість надання допомоги укр. національно-визвольному рухові у випадку відкритого збройного виступу проти російського самодержавства. К. заявив, що в разі війни між

Росією і Пруссією Україна спробує скинути із себе царське ярмо, чим допоможе Пруссії. Але отримав ухильну відповідь. 1787 р. К. разом із групою аристократів-автономістів підготував проект відновлення козацьких формувань в Україні (“Положение, на каком может быть набрано и содержано войско охочих казаков”), який, незважаючи на підтримку П. Рум'янцева-Задунайського і Г. Потьомкіна, був відкинтий царським урядом. Почав друкуватися в 1780 р. Писав оди, елегії, анакреонтичні вірші. В 1783 р. написав “Оду про рабство” (опубл. 1806), в якій виступив проти посилення колоніальної політики російського уряду в Україні, зокрема остаточної ліквідації в 1783 р. козацьких полків і запровадження кріпосного права у Слобідській та Лівобережній Україні. Увійшов до російської літератури як автор знаменитої комедії у віршах “Ябеда” (1794) – гострої сатири на судочинство часів Катерини II. В ній у гострій формі критикував російську колоніальну політику на укр. землях. П'єсу поставили 1798 р. й одразу ж заборонили. Цей твір високо оцінив І. Я. Франко. Він писав: “Українець Капніст у своїй “Ябеде” дав перший у Росії приклад сміливої політичної сатири і був попередником геніального Гоголя”. Природо рідного краю оспівав у віршах “Обухівка”, “В пам'ять

береста”. Написав вірш на честь Полтавської битви. К. одним із перших переклав російською мовою “Слово о полку Ігоревім” (опубл. 1950) і зробив цікавий коментар, в якому підкреслено укр. походження та укр. особливості цього твору. Дім Капністів в Обухівці залюбки відвідували відомі тогочасні діячі, як-от Г. Державін, М. Гнедич, декабристи П. Пестель, С. Муравйов-Апостол. На руках останнього К. помер 1823 р. від запалення легенів. Похований у рідній Обухівці.

КАПЕСТА Лаврін (рр. н. і см. невід.) – укр. військово-політичний діяч часів Хмельниччини, гадяцький полковник (1648–1649), суботівський отаман, дипломат, один із керівників розвідки селянсько-козацького війська під час Визвольної війни укр. народу 1648–1657 рр. У 40-х рр. 17 ст. перебував на Запоріжжі. У квітні 1648 р. брав участь у повстанні реєстрових козаків у Кам'яному Затоні, разом з якими приєднався до укр. армії під проводом гетьмана Б. Хмельницького. З 1648 р. – полковник гадяцький. Учасник Жовтоводської, Корсунської та Пилявецької битв 1648 р. У листопаді 1648 р. за наказом Б. Хмельницького здійснив похід на Городок і Перемишль. У лютому 1649 р. був призначений Б. Хмельницьким суботівським отаманом. Очолював укр. розвідку під час Визвольної війни укр.

народу 1648–1657 рр. Брав участь у розслідуванні справ про шпигунство на користь Польщі другої дружини Б. Хмельницького М. Чаплинської (страчена за наказом Т. Хмельницького), про підготовку змови проти гетьмана полковником М. Федоровичем та організацію польським шпигуном Я. Смяровським замаху на Б. Хмельницького та ін. К. виконував також окремі дипломатичні доручення. Зокрема, у вересні–жовтні 1653 р. двічі їздив за листом від гетьмана до Москви, щоб прискорити виступ російського уряду проти шляхетської Польщі, брав участь у Земському соборі, мав зустріч із царем Олексієм Михайловичем (4.X.1653) і привіз гетьманові царську грамоту з рішенням Земського собору 1653 р. про приєднання України до Росії. У квітні 1655 р. і в березні 1657 р. очолював укр. посольство до Туреччини. Дальша його доля невідома.

КАПУЩАК Іван Олексійович (13.XI.1807–17.X.1868) – укр. громадський діяч у Галичині. Нар. у Ляхівцях на Станіславщині (нині с. Підгір'я Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл.). Вчився у гімназії в Станіславові, знав німецьку мову. До 1830 р. служив у австрійській армії. Після повернення з війська став сільським дяком. У червні 1848 р. був вибраний депутатом австрійського парламенту від Солотвин-

ського виборчого округу. 17.VIII.1848 р. К. під час обговорення проекту програми з аграрного питання виголосив у рейхстазі промову, що була спрямована на захист поневолених галицьких селян та містила вимогу скасування феодальних повинностей селян без викупу поміщикам. Виступ К. прокоментувала більшість західноєвропейських газет того часу. Вимогу, поставлену галицьким представником, підтримали всі селянські депутати Віденського парламенту. К. був близьким до керівника селянського руху на Буковині Л. Кобилиці. Був у зв'язках із демократичними діячами, які очолювали повстання віденського пролетаріату у жовтні 1848 р. проти реакційного австрійського уряду. У 1849 р. разом із Л. Кобилицею та деякими іншими депутатами рейхстагу підписав протест проти відокремлення Буковини від Галичини. У 1850-х рр. К. розгорнув значну громадсько-освітнянську роботу. 1853 р. організував народну школу у своєму селі, став її першим учителем. У 1854–1864 рр. – громадський писар. І. Франко у 1897 р. переклав промову К. і надрукував її у своїй праці “Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині” (1898). Після придушення революції 1848–1849 рр. відомостей про політичну діяльність К. немає.

КАРАЗИН Василь Назарович (30.I (10.II).1773– 4(16).XI.1842)

– укр. учений, винахідник, громадський діяч, просвітитель. Нар. у с. Кручику Богодухівського повіту на Харківщині (нині Богодухівського р-ну Харківської обл.) у дворянській сім'ї. Освіту здобув у Харківському приватному пансіоні та Гірничому корпусі (інституті) в Петербурзі. З ініціативи К. було засновано Харківський університет (1805) та створено Філотехнічне товариство (1811–1818) для поширення досягнень науки, техніки та розвитку промисловості в Україні. На К. певний вплив мали ідеї Французької буржуазної революції кінця 18 ст., деякий час він був близький з О. М. Радищевим, від якого сприйняв ряд думок про державний устрій в Росії. Повірюючи лицемірному лібералізму Олександра І, К. склав ряд ліберальних проектів перебудови державного управління і господарства Росії, за що був ув'язнений на півроку в Шліссельбурзькій фортеці, а потім висланий під нагляд поліції в с. Кручик, де прожив майже безвиїзно близько 40 років. Проте з часом відмовився від прогресивних поглядів і підкреслював свою прихильність до монархічного способу правління. Скасування кріпацтва вважав неприпустимим. Як учений і винахідник, К. зробив багато важливих відкриттів у галузі техніки, хімії, агрономії, селекції та ін. Йому належать близько 60 наукових праць. Праці К. стосу-

ються питань кліматології, організації метеорологічних спостережень, конструювання сільськогосподарських машин, видобування селітри тощо. Багатогранність наукової діяльності К. дала підставу сучасникам назвати його “укр. Ломоносовим”. Йому належить пріоритет у винаході водяного опалення, створенні печі для сухої перегонки дерева (1814), парових сушильних апаратів, що стали прототипом сучасної вакуум-сушарки, у відкритті креозоту (1814), обґрунтуванні метеорології як науки тощо. Цінні праці К. і з кліматології (зокрема, ідея про вплив лісонасаджень на клімат), агрономії і селекції (серед виведених К. нових сортів слід відзначити перший на Харківщині морозостійкий сорт абрикоса). Він перший запропонував створити всевітню мережу метеорологічних станцій і встановити систематичне спостереження за зміною атмосферних явищ, експериментально доводив думку про можливість використання електрики верхніх шарів атмосфери для господарських потреб, обґрунтував ідею влаштування парового реактивного двигуна для морського корабля, сконструював ряд нових сільськогосподарських машин, зокрема молотарку, зробив ряд винаходів у галузі харчової промисловості, зокрема розробив сучасний спосіб консервування продуктів, винайшов засіб збільшення і прискорення

видобутку селітри, за яким і в наш час працює чимало хімічних заводів, та ін. Майже всі відкриття і проекти К. були поховані в царських канцеляріях. Багато з його відкриттів були забуті і значно пізніше зроблені повторно іншими вченими. Позбавлений матеріальної підтримки уряду, К. вклав у наукові дослідження і громадські починання всі свої кошти. У Кручику у нього були експериментальний спиртовий завод, хімічна лабораторія, метеорологічна станція, велике дослідне поле, на якому він ставив сільськогосподарські досліди і випробовував винайдені ним сільськогосподарські машини; багата бібліотека, добре обладнана народна школа. К. звільнив своїх кріпаків від поборів духівництва, передав їм у спадкове володіння землю. Плекаючи ідею народного самоуправління, він створив сільську думу, надавши їй широкі повноваження. Герцен, що був близьким другом К., назвав його серед п'яти-шести кращих людей Росії поч. 19 ст. Помер у Миколаєві, де і похований. У Харкові К. встановлено пам'ятник.

КАРІЙСЬКА ТРАГЕДІЯ 1889 – масове самогубство політичних в'язнів на Карійській каторзі (Забайкалля) у 1889 р. на знак протесту проти зв'язного поводження царської адміністрації з політичними в'язнями. Протестуючі проти знущань у жіночій тюрмі, в'язні оголосили

голодування, вимагаючи звільнення коменданта Карійської каторги Масюкова. Прагнучи домогтися виконання цієї вимоги і врятувати товаришів від довгого голодування, політична ув'язнена Н. К. Сигида 31.VIII.1889 р. прилюдно дала ляпаса Масюкову. За це її було покарано 100 ударами різок, після чого 8.XI вона померла. На знак протесту її подруги М. Ковалевська, М. Калюжна і Н. Смирницька заповідяли собі смерть. До них приєднались 16 політичних в'язнів-чоловіків, які теж прийняли отруту. Двоє з них – С. Бобохов та І. Калюжний – померли. К. т. глибоко обурила передову громадськість у Росії, а також за кордоном. В укр. літературі події К. т. відображені у творчості П. Грабовського, який присвятив Н. К. Сигиді першу збірку своїх поезій “Пролісок”, а також багато окремих віршів (“До Н. К. С.”, “До сестроньки”, “На пам'ять”, “Тужба”, “В далечінь”, “Тяжкий завіт” та ін.). Спогади П. Грабовського про Н. Сигиду надруковані І. Франком у журналі “Жите і слово” (1895, № 6). Сцена катування Н. К. Сигиди зображена на картині російського художника М. О. Касаткіна “Карійська трагедія” (“Каторжанка Сигида”).

КАРЛ XII (17 (27).VI.1682–30.XI. (11.XII).1718) – король Швеції (1697–1718), визначний полководець. Син Карла XI. Спираючись на економічну й

політичну могутність Швеції, маючи в розпорядженні першокласну для того часу армію і флот, вів війни проти Данії, Польщі, Московської держави, Саксонії. Його основна діяльність була пов'язана з керівництвом шведською армією під час Північної війни 1700–1721 рр. На початку війни примусив капітулювати Данію (1700), розгромив московську армію під Нарвою (1700) і, завдавши поразки польсько-саксонським військам, вступив на територію Польщі та Саксонії. Змусив Августа II Фрідріха укласти Альтранштадський мир 1706 р., за умовами якого останній зрікся престолу на користь С. Лещинського. В 1705–1708 рр. вів через С. Лещинського таємні переговори з гетьманом І. Мазепою про умови участі України в антимосковській коаліції. Влітку 1768 р. 50-тисячна армія К. XII розпочала бойові дії проти московських військ у Білорусії. 21.IX.1708 р. шведські полки на чолі з К. XII, за попередньою домовленістю з гетьманом, вступили на територію Лівобережної України (в р-ні с. Дрокова на Стародубщині). 28.III (8.IV).1709 р. К. XII уклав із гетьманом І. Мазепою та кошовим отаманом К. Гордієнком шведсько-укр. союзний договір. За умовами його К. XII визнавав Україну незалежною державою і зобов'язувався надати допомогу укр. уряду в боротьбі проти московських військ

на території України. 27.VI (8.VII).1709 шведська армія під командуванням К. XII зазнала поразки у Полтавській битві 1709 р. і змушена була разом з І. Мазепою відступити на турецьку територію у м. Бендери. Після смерті І. Мазепи (1709) К. XII уклав союз із новообраним гетьманом П. Орликом та кримським ханом для спільної боротьби проти Московського царства. 5(16).IV.1710 р. К. XII підтвердив акт обрання гетьманом П. Орлика і договір між ним та Військом Запорізьким і як “протектор України” проголосив себе гарантом безпеки і державної незалежності України. В 1710–1713 рр. робив спроби організувати спільний шведсько-турецько-укр. похід проти Московського царства. В 1715 р. повернувся до Швеції, де намагався створити нову армію і продовжити війну. В 1716–1718 рр. спробував захопити Норвегію, яка належала Данії. Загинув під час облоги норвезької фортеці Фрідріхсгалле.

КАРЛОВЦЬКИЙ КОНГРЕС 1698–1699 – міжнародний конгрес, який відкрився у жовтні 1698 р. у Карловцях (Словенія). Сликаний для укладення мирного договору між державами, що входили до Священної ліги (Австрія, Венеція, Московська держава і Польща), та Османською імперією. К. к. передував ряд тяжких воєнних поразок Османської імперії, у т. ч. пов-

ний розгром турецьких військ у 1683 р. під Віднем, у якому значну роль відіграли укр. козаки. Посередниками на конгресі виступали представники Англії і Голландії. Між Московською державою та іншими членами ліги виникли гострі суперечності, що перешкодили укладенню спільного договору союзників із Туреччиною. У січні 1699 р. на К. к. було підписано окремі мирні договори Польщі (16.I.1699), Австрії і Венеції (26.I.1699) з Османською імперією. Московська держава 24.I.1699 р. уклала з Туреччиною перемир'я на два роки. За умовами цих договорів до Польщі відійшли Поділля і частина Правобережної України; Австрія одержувала Центральну Угорщину, Трансильванію і майже всю Словенію; Венеція – Морею, острови архіпелагу, фортеці у Далмації. За Московською державою залишався Азов, здобутий під час Азовських походів 1695–1696 рр.

КАРМАЛХК (Кармелюк) Устим Якимович (27.II(10.III).1787–10(22).X.1835) – укр. національний герой, видатний керівник повстанського руху на Поділлі проти національного і соціального гніту в 1-й пол. 19 ст. Нар. у с. Головчинцях Літинського повіту Подільської губернії (нині с. Кармалюкове Жмеринського р-ну Вінницької обл.) у селянській сім'ї. З юнацьких літ набув репутації бунтівника. У 1812 р.

К. за бунтарські дії був відданий поміщиком Пигловським у солдати. 1813 р. разом із Д. Хроном утік з уланського полку, який розміщався в Кам'янці-Подільському, і повернувся в рідні місця. 1814 р. очолив повстанський рух проти російської адміністрації та дворянства, який розгорнувся в Літинському, Летичівському та Ольгопільському повітах. 1814 р. К. спіймали, за вироком військового суду в Кам'янці-Подільському покарали 500 шпіцрутенами та відправили у військовою частину в Крим. По дорозі до місця служби К. знову втік і очолив повстанський рух, який 1814–1828 рр. охопив значну частину Літинського, Летичівського та Проскурівського повітів Подільської губернії. У русі, крім селян і солдат-утікачів, брала участь містечкова біднота. Повстанська боротьба відбувалася в період посилення феодално-кріпосницької експлуатації, коли поміщицьке господарство втягувалось у товарно-грошові відносини, поміщики збільшували панщину до 5–6 днів на тиждень. Соціальне гноблення і повне безправ'я селян Правобережної України доповнювалися національним гнітом з боку польських магнатів та шляхти. З особливою силою повстанська боротьба розгорнулася в 1830–1835 рр., охопивши суміжні з Поділлям райони Київщини і Бессарабії. Захоплені у поміщиків гроші і майно

повстанці роздавали сільській бідноті. Для боротьби з повстанцями російський уряд у листопаді 1833 р. створив т. зв. Галузинецьку комісію (в с. Галузинцях нині Деражнянського р-ну Хмельницької обл.). В районах, де селянські виступи були найдужчі, розквартирували солдатські команди. К. чотири рази заарештовували, засуджували до каторжних робіт і засилали до Сибіру. Але кожного разу він утікав, повертався на Поділля і знову очолював повстанський рух. Підраховано, що за 20 років К. утікав п'ять разів і щоразу після захоплення зазнавав нелюдських покарань шпідрутенами та батогами. Загалом через його загони пройшло близько 20 тис. повстанців. Вони здійснили понад 1 тис. нападів на поміщиків, купців, корчмарів, чиновників. К. важко було упіймати, бо його підтримували селяни. Тож польські поміщики Поділля та Волині, не покладаючись на поліцію, організовували власні загони для знищення повстанців. У ніч на 10 жовтня 1835 р. К. потрапив у засідку й загинув від руки шляхтича Рутковського у с. Шляхові Коричинці (нині с. Коричинці Деражнянського р-ну Хмельницької обл.). Поховали його у Летичеві (нині смт Хмельницької обл.). Але властям ще п'ять років довелося придушувати повстанський рух. Ім'я народного месника стало легендарним. Героїчну боротьбу К.

широко відображено в народних піснях і переказах. Найвідоміша з них – “За Сибіром сонце сходить”. Т. Г. Шевченко називав К. “слаvim лицарем”. Образ народного месника відобразили у своїх творах М. Старицький, Марко Вовчок, В. Кучер та ін.

КАРПІНКО-КАРИЙ (літ. псевд. Тобілевича Івана Карповича; 29.IX.1845–15.IX.1907) – видатний укр. драматург, актор, режисер і театральний діяч. Один з основоположників нового укр. театру. Нар. в с. Арсенівці (нині с. Веселівка Кіровоградського р-ну Кіровоградської обл.) у сім'ї управителя поміщицького маєтку. Закінчивши Бобринецьку повітову школу (1859), працював дрібним чиновником у Бобринці. У 1865 р. переїхав до Єлисаветграда, де разом з М. Л. Кропивницьким став організатором і режисером аматорського драматичного гуртка, був одним з фундаторів Товариства для поширення ремесел і грамотності. Восени 1883 р. за “неблагонадійність” К.-К. було звільнено зі служби, а 1884 р. вислано на три роки до Новочеркаська. Після цього К.-К. ще два роки жив під гласним наглядом поліції на своєму хуторі Надії. З 1890 р. до кінця життя К.-К. працював на сцені як актор і один із керівників трупи П. К. Саксаганського. Помер у Берліні, де лікувався. Похований біля хутора Надії. В 1958 р. на могилі К.-К. поставлено пам'ятник. Як драматург

К.-К. виступив на поч. 80-х рр. Відобразив соціальне розшарування в укр. селі 2-ї пол. 19 ст., викрив хижачку суть глитаїв, створив образи бунтарів проти соціального гніту (драма “Бурлака”, 1883; сатиричні комедії “Розумний і дурень”, 1885; “Сто тисяч”, 1890; “Хазяїн”, 1900 та ін.); написав реалістичні побутові драми (“Наймичка”, 1885; “Безталанна”, 1886 тощо), п’ять історичних драм (“Бондарівна”, 1884; “Паливода XVIII століття”, 1893; “Лиха іскра поле спалить і сама щезне”, 1896; “Сава Чалий”, 1899; “Гандзя”, 1902). К.-К. створив галерею правдивих образів як актор: Назар Стодоля (“Назар Стодоля” Шевченка), городничий (“Ревізор” Гоголя), Терентій Пузир (“Хазяїн”) та багато ін.

КАРПІВСЬКИЙ Никон Карпович (1745–10.II.1810) – укр. і російський медик, почесний член Петербурзької АН (з 1797). Нар. в с. Денисівці Лубенського повіту Полтавської губ. (нині Оржицького р-ну Полтавської обл.). Навчався у Харківському духовному колегіумі та школі при Петербурзькому генеральному госпіталі (1773–1776). 1781 р. захистив при Страсбурзькому університеті докторську дисертацію, присвячену питанню видалення каменів сечового міхура. Викладав анатомію в Академії мистецтв; професор анатомії і хірургії Петербурзького медико-хірургічного училища. З 1791 р. – член медичної колегії. 1797 р.

склав Російську фармакопею і 1809 р. – перший в Росії медичний список (реєстр лікарів). Брав участь у складанні карантинного уставу та інших видань медичної колегії.

КАТЕРВНА І Олексіївна 5(15).IV.1684–6(17).V.1727) – рос. імператриця (28.I.1725–17.V.1727). Дочка литовського селянина Самуїла Скавронського, який переселився у м. Маргенбург (нині м. Алуксне в Латвії). До прийняття православ’я мала ім’я Марта. Під час перебування у Маргенбурзі була служницею у пастора Глюка. На початку Північної війни 1700–1721 рр. потрапила до рос. воєначальника Шереметева, а згодом до О. Меншикова, у яких перебувала на становищі напівслужниці-напівналожниці. З осені 1703 – фактична дружина царя Петра І. Офіційний церковний шлюб було оформлено 12.II.1712 р. Від шлюбу народилися дві дочки – Анна та Єлизавета. У 1724 р. К. І була урочисто коронована Петром І. Після смерті Петра І (28.I.1725) група прихильників петровських реформ на чолі з О. Меншиковим та П. Толстим, за підтримкою гвардійських полків, проголосили К. І рос. імператрицею. Сама К. І державними справами і політичною діяльністю не займалася, фактичне управління імперією було в руках О. Меншикова та Верховної таємної ради, створеної 8.II.1726 р. з числа аристокра-

тичної верхівки. За правління К. I рос. уряд продовжував проводити колоніальну політику щодо України. Однак зростання незадоволення козацької старшини та загроза війни з Туреччиною змусили царський уряд піти на ліквідацію I Малоросійської колегії та відновлення гетьманства (гетьманом став Д. Апостол). Незадовго до смерті К. I підписала заповіт про передачу престолу онукові Петра I – Петру II Олексійовичу.

КАТЕРВНА II Олексіївна (Софія-Фредеріка-Августа; 24.IV (5.V)1729–6(17).XI.1796) – імператриця Російської імперії (1762–1796). Нар. у м. Штетін (м. Щецин, Польща). Походила з німецької династії Ангальт-Цербст. У 1745 р. її видали заміж за Петра III (тоді спадкоємця російського престолу). Спираючись на гвардійських офіцерів, невдоволених пруссофільською політикою Петра III, К. II 1762 р. організувала палацовий переворот. Петра III було скинуто з престолу і невдовзі вбито, а К. II стала імператрицею. Захопивши владу, К. II брала активну участь в управлінні державою та послідовно захищала у внутрішній та зовнішній політиці інтереси російського дворянства. Для зміцнення державного апарату дворянської монархії було проведено губернську реформу (1775). Права і привілеї дворянства законодавчо оформлено “Жалуваною грамотою дворянству”

(1785), права і привілеї купецтва – “Жалуваною грамотою містам” (1785). К. II вела активну зовнішню політику. В результаті воєн проти Туреччини (1768–1774, 1787–1791) було ліквідовано небезпеку турецько-татарської агресії, здобуто вихід до Чорного моря, приєднано до Росії Крим (1783). Російський царизм разом з австрійською і прусською монархіями взяв участь у поділах Польщі (1772, 1793, 1795), унаслідок яких було возз’єднано з укр. землями Правобережну Україну та Білорусію і приєднано до Росії Литву та Курляндію. К. II активно підтримувала коаліцію реакційних європейських держав у боротьбі проти Французької буржуазної революції, жорстоко переслідувала О. М. Радищева, М. І. Новикова та інших представників передової російської думки. Кріпосницьку політику К. II проводила і в Україні. В результаті російсько-турецьких воєн (1768–1774, 1787–1791) та трьох поділів Речі Посполитої Російська імперія захопила більшу частину укр. земель (крім Галичини, Буковини та Закарпаття). К. II проводила політику, спрямовану на остаточну ліквідацію автономії України. Внаслідок централізаторської політики царизму було знищено останні залишки політичної автономії Лівобережної та Слобідської України; 1764 р. скасовано гетьманство; 1765 р. розформовано козацькі полки на Слобожанщині;

1775 р. остаточно зруйновано Запорізьку Січ; 1781 р. у Лівобережній Україні ліквідовано полкову та сотенну адміністрацію і запроваджено загальноросійську систему адміністративно-територіального управління – поділ на три намісництва. Указом 1783 р. розформовано лівобережне козацьке військо, рядових козаків позбавлено козацьких привілеїв і перетворено на стан, близький до державних селян. У 1785 р., видавши “Жалувану грамоту дворянству”, К. II законодавчо оформила права та привілеї російського дворянства і прирівняла до нього укр. козацьку старшину, закріпивши за нею земельні володіння. Великі земельні володіння на Півдні України К. II подарувала своїм фаворитам і російським поміщикам. У 1763 р. вона підтвердила універсал гетьмана К. Г. Розумовського, що обмежував переходи селян від одного землевласника до іншого. Царський указ 3 (14).V. 1783 р. юридично запровадив кріпосне право в Лівобережній і Слобідській Україні. К. II особисто віддавала накази про придушення антикріпосницьких виступів в Україні – Коліївщини у 1768 р. та Турбаївського повстання 1789–1793 рр. У галузі культури правління К. II позначилося дальшою русифікацією України. 1783 р. у Києво-Могилянській академії запроваджено російську мову викладання. У 1786 р. проведено секуляризацію цер-

ковних земель, чим завдано шкоди церкві в Україні. Після приєднання до Росії Правобережної України уряд К. II проводив тут політику, спрямовану на ліквідацію греко-католицької церкви.

КАТЕРИНОСЛÁВСЬКЕ КОЗА́ЦЬКЕ ВІЙСЬКО – козацький корпус, створений за царським указом від 3(14).VI.1787 р. на Півдні України. К. к. в. організовувалося князем Г. Потьомкіним із колишніх запорожців та військових поселенців Катеринославщини. До війська увійшли поселенці колишньої Укр. лінії та військові частини “корпусу передової округи Катеринославських козацьких полків” (Бузький, Малоросійський і Конвойний полки). Сформоване з 10 полків на взірць Донського козачого війська, К. к. в. одержало для поселення землі в межиріччі Інгулу та Південного Бугу. В 1788 р. до К. к. в. були приписані старообрядці, міщани і цехові Катеринославської, Вознесенської та Харківської губерній. Загальне число військового населення понад 50 тис. осіб, у т. ч. близько 20 тис. козаків (за ін. даними, бойовий склад становив до 10 тис. осіб). У 1790 р. “великим гетьманом” Катеринославського і Чорноморського війська було призначено Г. Потьомкіна. К. к. в. брало участь у російсько-турецькій війні 1787–1791 рр., відзначилося під час здобуття Акермана (нині Білгород-Дністровський), Кілії, Ізмаї-

ла. Розформоване в 1796 р. Козацькі полки, крім Бузького, перетворено на регулярні частини царської армії. У 1802 р. козацьке населення колишнього К. к. в. було переселено на Кубань. 3 тис. осіб стали основою Кавказького полку Кубанського козачого війська.

КАТЕРИНОСЛАВСЬКЕ НАМІСНИЦТВО – адміністративно-територіальна одиниця, утворена за указом Катерини II від 30.III.(10.IV).1783 р. на Півдні України. Центр К. н. спочатку містився у Кременчуці, а з 1789 р. – в Катеринославі. До складу К. н. входило 15 повітів – Олександрівський, Ольгопільський, Єлисаветградський (1795 р. їх приєднано до новоствореного Вознесенського намісництва), Новомосковський, Катеринославський, Херсонський, Олександрівський, Кременчуцький, Павлоградський, Полтавський, Костянтиноградський, Слов'янський, Бахмутський, Донецький і Маріупольський. У 1789 р. до К. н. було приєднано Градизький повіт Київського намісництва, а 1792 р. – укр. землі між Південним Бугом і Дністром, що відійшли до Росії за Ясським мирним договором 1791 р. Відповідно до указу Павла I від 12(23).XII.1796 р. К. н., як і інші намісництва, було ліквідовано. Його територія увійшла до Новоросійської губернії.

КАТЕРИНОСЛАВСЬКИЙ СОХЗ БОРОТЬБВ ЗА ВВ-

ЗВОЛЕННЯ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ – соціал-демократична організація, що виникла у грудні 1897 р. внаслідок об'єднання марсистських гуртків та груп Катеринослава. Організатором і керівником його був І. В. Бабушкін. Катеринославський Союз боротьби за прикладом петербурзького Союзу боротьби за визволення робітничого класу став переходити від пропаганди марксизму в невеликих гуртках до політичної агітації серед широких мас робітничого класу. Для цього він зміцнював зв'язки із заводськими робітниками, збирав відомості про умови праці на місцевих підприємствах і в лютому 1898 р. випустив понад 20 листівок (по 2–3 тис. примірників) для робітників Катеринослава. У кожній листівці викладалися економічні вимоги робітників. Після I з'їзду РСДРП (1898) Союз боротьби було перейменовано в Катеринославський комітет РСДРП.

КАЧАНІВКА – садиба на території нинішнього Ічнянського р-ну Чернігівської обл. У 19 ст. в К., маєтку поміщиків Тарновських, бували видатні діячі укр. і російської культури – М. В. Гоголь, Т. Г. Шевченко, М. О. Максимович, М. І. Глінка, Марко Вовчок, В. Є. і К. Є. Маковські, М. М. Ге, І. Ю. Репін та багато ін. Відома картина В. І. Штернберга “Глінка в Качанівці”. І. Ю. Репін починав у К. роботу над своїми картинами

“Запорожці” та “Вечорниці”. Тут було зібрано багато пам’яток укр. старовини, численні колекції речей та документів, пов’язаних із життям і творчістю Т. Г. Шевченка. Ці матеріали згодом передано Чернігівському історичному музеєві. Нині К. – кліматичний лісовий курорт.

КАЧЕНОВСЬКИЙ Михайло Трохимович (12.XI.1775–3.III.1842) – історик і літературний критик. Нар. у Харкові. Закінчив Харківський колегіум (1789). У 1805–1830 рр. (з невеликими перервами) видавав журнал “Вестник Европы”. З 1810 р. – професор, із 1837 р. – ректор Московського університету. Основні праці – “От киевского жителя к другу” (1818–1819), “О баснословном времени в российской истории” (1833), “Два рассуждения о кожаных деньгах и о Русской Правде” (1849).

КАЩЕНКО Андріан Феофанович (літ. псевд. – А. Тертишний, А. Будій; 1858–29.III.1921) – укр. письменник. Нар. у сім’ї поміщика на хуторі Веселому Олександрівського повіту Катеринославської губ. (нині Запорізької обл.). Вчився у Катеринославській дворянській гімназії, юнкерській школі, служив офіцером у Катеринославі. З 80-х рр. працював залізничним урядовцем. Літературну діяльність почав 1883 р. з обробки народних казок, переказів, легенд. У творах на історичні теми (“Під Корсунем”, “Запорізька слава”,

“На руїнах Січі”, “Зруйноване гніздо”, “Славні побратими”, “Мандрівка на пороги” та ін.) романтично зображав події історичного минулого України.

КАЩЕНКО Василь Васильович (1812–15.II.1894) – укр. садівник і лісівник. Понад 50 років працював над культурою садових дерев у своєму родовому маєтку “Приют” в колишній Катеринославській губернії. Один із перших у Росії почав запроваджувати полезахисне лісонасадження і пропагувати цей захід для успішного ведення сільського господарства в степу. Його твори – “Двенадцать сортов яблок для садов Екатеринославской губернии, предлагаемые как лучшие” (СПб., 1873); “Двенадцать яблок моего сада” (СПб., 1892).

КВІТКА-ОСНОВ’ЗНЕНКО Григорій Федорович (справжнє прізвище Квітка, літ. псевд. Грицько Основ’яненко; 18(29).XI.1778–8(20).VIII.1843) – перший видатний прозаїк нової укр. літератури, відомий громадсько-культурний діяч. Нар. у с. Основі (нині у межах Харкова). Походив із козацько-старшинського роду. Здобув домашню освіту. У 23 роки став послушником Курязького монастиря, але через чотири роки повернувся до світського життя. Був комісаром у народному ополченні, повітовим предводителем дворянства (1817–1828), згодом – головою Харківської палати кримінального суду. Став

активним діячем громадського і культурного життя Харкова. Обирався членом Товариства наук при Харківському університеті. Виступив одним із засновників Харківського професійного театру (з 1812 – його директор), Благодійного товариства (1812), Інституту шляхетних дівчат (1812), Харківської губернської бібліотеки (1838). К.-О. був прихильником ідеї вдосконалення суспільства шляхом реформ та впливу на нього засобами літературного та театрального мистецтва. Головним творчим принципом уважав “писання з натури”, орієнтацію на живу навколишню дійсність. Виступав із пропагандою народної теми в літературі, був переконаний у позастановій цінності особистості. Літературну діяльність почав 1816 р. Першими творами К.-О. були гумористичні листи, опубліковані російською мовою під іменем Фалалея Повинухіна в “Украинском вестнике”, який він видавав у 1816–1817 рр. разом із Р. Гонорським і Є. Філоматським. У них К.-О. гостро викривав неuczтво і паразитизм поміщиків. У 20-х рр. почав писати комедії. Першою з них була “Приїжджий із столиці” (1827, опубл. 1840), схожа за своїм сюжетом із комедією М. Гоголя “Ревізор”. У 1829–1830 рр. написав комедію “Дворянські вибори” (рос. мовою), постановка якої за гостру сатиричну спрямованість була заборонена цензурою. Спираю-

чись на літературну традицію, започатковану І. Котляревським, народну пісенність та гумор, К.-О. написав популярні і досі комедію “Сватання на Гончарівці” (1835) та п’єсу “Шельменкоденщик” (1840), що посіли, як і ін. п’єси, помітне місце в репертуарі укр. театру. 1834 р. вийшла перша книга “Малороссийские повести, рассказываемые Грыцьком Основьяненком”, 1837 р. – друга. Основним героєм укр. оповідань і повістей 30–40-х рр. став селянин. Твори письменника укр. мовою поділяються на дві групи. Одну з них становлять сатирично-гумористичні твори, які, продовжуючи бурлескно-трагестійні традиції укр. літератури 18 ст. та І. Котляревського, викривають і висміюють пияцтво, неправдивість, обжерливість тощо (“Конотопська відьма”, “Мертвецький великдень”, “Підбрехач”, “На пуцання – як зав’язано”, “Пархимове снідання” та ін.). Друга група творів К.-О. – сентиментально-реалістичні оповідання та повісті. Тут уперше в новій укр. літературі герої з народу зображені не в комічному плані, а з почуттям глибокої до них поваги, що на той час мало велике значення у розвитку реалістичного напрямку в літературі. У таких творах, як “Маруся” (1834), “Добре роби – добре й буде” (1834), “Козирдівка” (1838), “Сердешна Оксана” (1841), “Божі діти” (1843) та ін., письменник яскраво змалював

жахливі умови життя народу – голод, вимирання від пошесті, свавілля начальства та багатіїв, солдатчину. У своїх творах К.-О. використав багатющі надбання народної творчості. Серед кращих творів російською мовою – роман “Пан Халявский” (1840), повісті “Жизнь и приключения Столбикова” (1841), “Ганнуся”, “Панна Сотниківна”. Значно поглибилися сатирично-викривальні тенденції художніх творів К.-О. Йому належить низка історичних нарисів, переказів російською мовою “Головатий” (1839), “Українці” (1841), “История театра в Харькове” (1841), “1812 год в провинции”, “Предания о Гаркуше” (1842) та ін. У цих творах К.-О. виступив як знавець історії, етнографії і географії України. Письменник створив ряд реалістичних, як тоді називали – “фізіологічних”, нарисів (“Ярмарок”, 1840; “Знахар”, 1841 та ін.), що друкувалися у прогресивних російських виданнях. К.-О. вимагав від літератури зв’язку з життям, запровадження народної мови. Особливо цінним було його прагнення писати про народ і для народу. Кращі твори К.-О. одними з перших представляли укр. літературу європейським читачам. У 1854 р. в Парижі було опубліковано французькою мовою “Сердешну Оксану”. Твори К.-О. перекладено на польську, болгарську, чеську та ін. мови. З К.-О. листувався Т. Шевченко.

Поет давав позитивні відгуки на його твори, присвятив йому вірш “До Основ’яненка” (“Б’ють пороги, місяць сходить”, 1839), виконав ілюстрації “Знахар” і “Панна Сотниківна” до однойменних творів К.-О. І. Франко відзначав як головне у творах письменника правдиве зображення життя, підкреслював вияв любові автора до народу. К.-О. має почесне ім’я “батька укр. прози”. Його повісті, сюжети яких розгортаються поза соціальними конфліктами, з ідеально-цнотливими і побожними героями, є типовим зразком укр. сентименталізму. Творчість К.-О. справила значний вплив на подальший розвиток укр. літератури, зокрема т. зв. етнографічної школи.

КЕРСЕТ, керсетка – верхній нагрудний безрукавий жіночий одяг. На поч. 19 ст. поширився в центральних та східних областях України і південних областях Росії. Шиеється К. із шерстяних та бавовняних тканин. За кроєм складається з пригнаного до стану ліфа і широкої нижньої частини з кількома трикутними клинами (“вусами”) від талії вниз або (при відрізній спідниці) з одним прямокутним клином, зібраним у густі зборки. Права пола К. заходить на ліву і застібається на гудзики. К. оздоблюють вишивкою і аплікацією з шовку та плісу. Одягається К. поверх вишитої сорочки і плаhti або спідниці.

КИБАЛЬЧИЧ Микола Іванович (19(31).X.1853–3(15).IV.1881) – визначний укр. винахідник, член “Народної волі”. Нар. у м. Коропі Кролевецького повіту Чернігівської губернії (нині Чернігівська обл.). У 1869–1871 рр. навчався у Новгород-Сіверській гімназії, з 1871 р. – у Петербурзькому інституті інженерів шляхів сполучення, з 1873 р. – у Медико-хірургічній академії. Протягом 1875–1878 рр. К. відбував ув’язнення в Лук’янівській тюрмі за революційну пропаганду серед селян Київської губернії. Після звільнення, у травні–червні 1879 р., входив до групи “Свобода або смерть”, що утворилася у складі організації “Земля і воля”. Із серпня 1879 р. належав до “Народної волі”. К. за дорученням виконавчого комітету організації розробляв і виготовляв вибухові пристрої для замахів на Олександра II. Заарештований 17(29).III.1881 р. у Петербурзі та засуджений до страти. У в’язниці розробив проект літального апарата для польоту в космос. У проєкті розглядалися такі технічні питання, як улаштування порохового ракетного двигуна, управління ракетним апаратом шляхом зміни кута напрямку двигуна, забезпечення надійності польоту тощо. Страчений (повішений) разом з іншими учасниками замаху на царя. Іменем К. названо кратер на Місяці.

КВІВСЬКА ГУБЕРНІЯ – 1) адміністративно-територіальна

одиниця в Україні у 18 ст. Утворена за царським указом 18(29).XII.1708 р. серед перших губерній Російської імперії. Губернським містом був Київ. На чолі К. г. стояв генерал-губернатор, який здійснював управління через губернську канцелярію. Проте адміністративні органи Гетьманщини йому не підлягали. До К. г. були приписані (крім Києва) міста Переяслав, Ніжин і Чернігів, у яких були вояводи і стояли російські гарнізони. До К. г. входили також значні частини території сучасних Чернігівської, Орловської, Курської, Брянської областей. У 1719 р. К. г. поділено на чотири провінції – Белгородську, Севську, Орловську та Київську. Компетенція київського генерал-губернатора обмежувалася лише справами військового керівництва, оборони державних кордонів та наглядом за зовнішньою торгівлею. В 1775 р. К. г. була підпорядкована президентові II Малоросійської колегії П. Рум’янцеву. Указом від 16(27).IX.1781 р., у зв’язку з утворенням Київського намісництва, К. г. було ліквідовано;

2) адміністративно-територіальна одиниця в Правобережній Україні. Створена 1797 р. у складі правобережних повітів Київського намісництва, а також Липовецького, Махнівського, П’ятигірського, Сквирського повітів Брацлавського намісництва і Радомишльського повіту Во-

линського намісництва. Центром К. г. був Київ. На поч. 20 ст. К. г. складалася із 12 повітів – Київського, Васильківського, Звенигородського, Радомишльського, Сквирського, Канівського, Липовецького, Бердичівського, Черкаського, Чигиринського, Таращанського й Уманського. В К. г. було 12 міст, 111 містечок та 7344 інші населені пункти. Внаслідок малоземелля понад 200 тис. селян щорічно працювали на сезонних роботах у поміщицьких маєтках Херсонської, Таврійської губерній, на шахтах Донбасу, рудниках Криворіжжя, в містах, по наймах тощо. Селянська біднота переселялася до Сибіру, Далекого Сходу та інших місць. Промисловість у К. г., за винятком цукрової, була розвинута слабо. За постановою ВУЦВК від 3.VI.1925 р. про перехід на триступеневу систему управління і скасування губерній К. г. було ліквідовано та утворено Білоцерківський, Бердичівський, Київський, Уманський і Черкаський округи.

КВІВСЬКА ДУХОВНА АКАДЕМІЯ – вищий духовний навчальний заклад в Україні для підготовки вищої православної ієрархії і викладачів духовних семінарій. Заснована 1819 р. комісією духовних училищ. До К. д. а. приймали осіб, що закінчили духовну семінарію. Період навчання – чотири роки. Не слід плутати К. д. а. з Київською академією, як це роблять деякі

церковні історіографи тільки тому, що К. д. а. зайняла приміщення Київської академії після її закриття 1817 р. З 1837 р. К. д. а. видавала щотижневий журнал “Воскресное чтение”, а з 1860 р. – щомісячні “Труды Киевской духовной академии”. У 1872 р. в Братському монастирі при К. д. а. засновано церковно-археологічне товариство, що зібрало згодом понад 20 тис. церковно-історичних пам’яток, на базі яких 1878 р. у Києві відкрито музей церковних старожитностей. К. д. а. припинила свою діяльність на поч. 1920 р.

КВІВСЬКА КОЗАЧЧИНА 1855 – масовий селянський рух у Київській губернії у 1855 р., спрямований проти національної і соціальної політики російського уряду в Україні. Приводом до селянських виступів послужило опублікування під час Кримської війни 1853–1856 рр. царського маніфесту, який закликав формувати народне ополчення і вирушати на війну. Серед селян Київщини почали поширюватися чутки про те, що, записавшись в ополчення (“в козаки”), вони отримають звільнення від кріпосної залежності та одержать поміщицькі землі та майно. Селяни складали списки “вільних козаків”, відмовлялися відробляти панщину й виконувати розпорядження місцевої адміністрації, створювали власні виборні органи самоврядування (“сільські громади”). Масовий селян-

ський рух розпочався в лютому 1855 р. у Васильківському повіті і незабаром охопив вісім із 12 повітів Київської губернії (понад 500 сіл). Ватажками К. к. були В. Бзенко, І. та М. Бернадські, М. Гайденко, П. Швайка та ін. На придушення “козаччини” російський уряд кинув регулярні війська. У ряді сіл сталися криваві сутички селян із військами, найбільші з них – у містечках Корсуні й Таганчі (Канівський повіт) та селах Березні (Сквирівський повіт), Биковій Греблі (Васильківський повіт), Яблунівці. Виникнувши на соціальному ґрунті, К. к. поступово набула й рис національно-визвольного руху, що вилився у бажання відновити козацтво як суспільний стан та військове формування.

“КВІВСЬКА КОМЕНА” – гурток народників, який виник у вересні 1873 р. у Києві. Переважна більшість її учасників перебувала під ідейним впливом М. О. Бакуніна, деякі дотримувалися поглядів П. Л. Лаврова. До “К. к.” входили представники різночинної інтелігенції, студенти Київського університету. В її складі в різний час було близько 30 осіб (зокрема, В. К. Дебогорій-Мокрієвич, М. К. Судзиловський, Я. В. Стефанович, М. А. Коленкіна, І. М. Ходько, В. П. Рогачова, В. І. Веріго та ін.). Члени “К. к.” вели пропаганду серед робітників, збиралися на сходки, проводили диспути на політичні

теми. Вони підтримували зв'язки з народницькими гуртками Петербурга, Харкова, Одеси та ін. міст. Революціонери збиралися на квартирі Іванової, а деякі члени комуни жили тут постійно. Для вступу до комуни досить було мати рекомендацію одного з її членів. Навесні 1874 р., після прибуття в Київ з Петербурга групи народників, члени “К. к.” вирішили “йти в народ” і шляхом пропаганди готувати селян до революційної боротьби. Переходячи із села в село Київської, Подільської і Волинської губерній, вони пояснювали селянам необхідність боротьби за знищення самодержавного ладу і встановлення справедливого соціального устрою. Але народники не розуміли потреб селян, тому їхня пропаганда не знайшла відгуку в селянських масах. Під впливом невдач “ходіння в народ” і масових арештів наприкінці 1874 р. “К. к.” припинила своє існування.

КВІВСЬКА МАЛЮВАЛЬНА ШКОЛА – один із найважливіших художніх навчальних закладів України останньої чверті 19 ст., що відіграв велику роль у підготовці укр. національних художніх кадрів. Заснована укр. художником-педагогом М. Мурашком із допомогою передових діячів укр. культури. К. м. ш. стверджувала реалістичний метод художньої творчості, демократичні національні традиції. Твори викладачів і вихованців

школи відбивали їхні прагнення до правдивого відображення тогочасної дійсності, інтерес до життя і побуту укр. народу. Викладачі школи М. Пимоненко, Г. Дядченко та ін. на чолі з М. Мурашком уважно вивчали досвід вітчизняних художніх навчальних закладів. Художню освіту в школі здобули М. Пимоненко, О. Мурашко, С. Костенко, Г. Дядченко, І. Їжакевич, Г. Світлицький. Школа згуртувала художні сили Києва, особливо молоді. Саме тут були організовані перші в Києві художні виставки, які популяризували укр. мистецтво. Діяльність школи (1875–1901) заклала міцні основи художньої освіти у Києві.

КВІВСЬКЕ ЛІТЕРАТЕРНО-АРТИСТВЧНЕ ТОВАРСТВО

– добровільне товариство митців і літераторів, яке існувало в Києві з 1895 по 1916 рр. Товариство мало три відділи – літературний, музичний і художній. Влаштувало літературні бесіди і літературно-музичні вечори, літературні, музичні, образотворчі конкурси, художні виставки, ювілеї видатних діячів культури, провадило виховну роботу серед мистецької молоді, допомагало матеріально незабезпеченим членам товариства та учням київських шкіл. У роботі товариства брали участь Леся Українка, М. Лисенко, М. Старицький, І. Нечуй-Левицький, М. Заньковецька, О. Купрін, М. Садовський, П. Саксаганський, М. Му-

рашко, М. Соловцов, М. Рошин-Інсаров, І. Селезньов та ін.

КВІВСЬКЕ НАМІСНИЦТВО – адміністративна одиниця в Україні у 80–90-х рр. 18 ст. Створене за указом царського уряду від 16.IX.1781 р. після ліквідації залишків автономного устрою в Україні. До К. н. увійшли колишні Київський, Переяславський, Лубенський і Миргородський полки. К. н. складалося з 11 повітів – Київського, Остерського, Козелецького, Переяславського, Пирятинського, Лубенського, Миргородського, Хорольського, Градизького, Золотоніського і Голтвянського. За ревізією 1782 р. у К. н. було міст – 11, містечок – 43, сіл, хуторів, слобід – 3 857 із населенням (крім дворян) чоловічої статі 389 610 осіб. У 1797 р. К. н. було ліквідоване. Лівобережні повіти К. н. увійшли до Малоросійської губернії. З Київського повіту і частини колишнього Київського воеводства створено Київську губернію.

КВІВСЬКЕ ТОВАРСТВО ДОСЛІДНИКІВ ПРИРОДИ – об'єднання науковців-природознавців при Київському університеті. Засноване 1869 р. Перший президент – професор І. Г. Борщов. На засіданнях товариства (1869–1932) заслуховувалися доповіді з хімії, фізики, математики, зоології, ботаніки, фізіології, геології тощо. Щороку товариство відряджало своїх членів для наукових досліджень

у різні місця України, Криму, Кавказу. Видавало “Записки Киевского общества естествоиспытателей” (т. 1–27, К., 1870–1917); “Записки Київського товариства природознавців” (вип. 1–3, К., 1926–1928); “Протоколы заседаний Киевского общества естествоиспытателей”. Видало “Указатель русской литературы по математике, чистым и прикладным естественным наукам, ветеринарии, медицине” (28 т.), геологічну карту м. Києва та Київської губернії. При товаристві існувала наукова бібліотека. Члени товариства читали в університеті лекції для широких кіл населення. У 1890 р. від товариства було відокремлено математичну секцію і реорганізовано її у Київське фізико-математичне товариство. 1907 р. зі складу товариства відокремився хімічний гурток при Київському університеті, який 1910 р. реорганізовано у Київське фізико-хімічне товариство. К. т. д. п. відіграло велику роль у розвитку природничих наук в Україні.

КВІВСЬКЕ ФІЗИКО-МАТЕМАТИЧНЕ ТОВАРИСТВО – наукове товариство фізиків та математиків. Засноване 1890 р. при Київському університеті на базі математичної секції, яку відокремлено від Київського товариства дослідників природи і реорганізовано в К. ф.-м. т. Налічувало близько 350 членів, серед яких були такі вчені, як М. П. Авернаріус, Б. Я. Букреев, М. Є. Ва-

щенко-Захарченко, В. П. Єрмаков, М. Ф. Хандриков, М. М. Шиллер (перший голова товариства, очолював його протягом 14 років) та ін. За час існування К. ф.-м. т. (1890–1917) проведено близько 500 засідань, де заслухано понад 1000 доповідей та інформацій із математики, фізики, астрономії і методики викладання математики у середній та вищій школі. Товариство видавало “Отчеты и протоколы физико-математического общества при Киевском университете”. К. ф.-м. т. проводило велику освітню роботу серед учителів математики, фізики та серед студентів.

КВІВСЬКЕ ФІЗИКО-ХІМІЧНЕ ТОВАРИСТВО – наукове товариство, організоване 1910 р. на базі хімічного гуртка при Київському університеті, відокремленого 1907 р. від Київського товариства дослідників природи. Товариство видавало “Протоколы физико-химического общества при Киевском университете” (1911–1916). З 1920 р. товариство знову існувало як хімічне відділення Київського товариства дослідників природи і на його базі 1933 р. організовано Київське відділення Всесоюзного хімічного товариства ім. Д. І. Менделєєва. Головою товариства в 1910–1916 рр. і 1920–1933 рр. був С. М. Реформатський.

КВІВСЬКЕ ЮРИДИЧНЕ ТОВАРИСТВО – товариство, створене при Київському універ-

ситеті 14 жовтня 1877 р. К. ю. т. об'єднувало юристів – учених, працівників судового відомства, адвокатів, нотаріусів. Воно мало дійсних і почесних членів. За статутом, завданням К. ю. т. було розроблення правових питань і встановлення зв'язку між юристами-теоретиками і практиками. К. ю. т. обговорювало питання: про чиншове володіння в західних губерніях; про цивільні права жінок за законами, що діяли в Чернігівській та Полтавській губерніях; про “Права, за якими судиться малоросійський народ”; про “Руську Правду”; про громади козаків тощо. У 1880 р. при К. ю. т. було організовано відділення звичаєвого права, яке приділяло багато уваги розробленню питань родинного і спадкового права селян Харківської та Полтавської губерній, опіки в західних губерніях, застосування звичаїв у сільському господарстві України. Деякі важливі праці, доповіді та протоколи друкувалися в “Университетских известиях”. Очолювали К. ю. т. у різні періоди акад. О. М. Гуляев, професори О. Ф. Кістяківський, К. А. Митюков, В. А. Удінцев, В. І. Синайський. Діяльність К. ю. т. припинилася 1916 р. у зв'язку з евакуацією університету до Саратова.

КВІВСЬКИЙ МУЗИКАНТСЬКИЙ ЦЕХ – професійне об'єднання музик міста Києва, т. зв. Музицьке братство. Вперше

згадується 1677 р. Існував поряд із міськими ремісничими цехами і підлягав магістрату. К. м. ц. мав свій статут – т. зв. ухвалу, де визначалися права та обов'язки музик. Очолював К. м. ц. цех-майстер (“старший брат”), якого обирали “братчики” терміном на один рік (цеховий рік починався 7 січня). Цехові музики грали на святах, на весіллях, у “міщанських дворах” тощо. За даними 1742 р., в К. м. ц. було 35 осіб. Існував цех до середини 19 ст.

КВІВСЬКИЙ ПОЛК – адміністративно-територіальна і військова одиниця в Україні в 17–18 ст. Створений 1648 р. Першим полковником К. п. був сподвижник Б. Хмельницького М. Кричевський. У період Визвольної війни 1648–1657 рр. К. п. складався із 17 сотень. Центром К. п. був Київ, сотенними містечками – Білогородка, Бровари, Васильків, Димер, Іванків, Макарів, Мотовилівка, Обухів, Ходосівка, Ясногородка та ін. У 1650 р. в К. п. було 2080 реєстрових козаків. Після Андрусівського перемир'я 1667 р. правобережні сотні К. п. відійшли до шляхетської Польщі. У зв'язку з цим до К. п. була приєднана частина території Переяславського і Ніжинського полків. На початку 18 ст. адміністративні установи К. п. були переведені з Києва в Козелець. За ревізією 1764 р. до К. п. входило 11 сотень – Бобровицька, Бориспільська, Гоголівська, Київська, Кобижчанська,

Козелецька, Мринська, Мороська, Олишівська, Остерська, Носівська. В К. п. було три міста, 14 містечок, 448 сіл і хуторів, у яких жило 10 990 виборних козаків, 12 879 підпомічників, 55 095 посполитих та різночинців. Козаки К. п. брали участь у Визвольній війні 1648–1657 рр., у російсько-турецьких війнах 18 ст. У зв'язку зі скасуванням царським урядом залишків автономії Лівобережної України К. п. 1781 р. було ліквідовано, а його територія увійшла до складу Київського намісництва.

КВІВСЬКИЙ СОХЗ БОРОТЬБВ ЗА ВВЗВОЛЕННЯ РОБІТНВЧОГО КЛАСУ – марксистська організація, створена у березні 1897 р. у Києві за прикладом петербурзького Союзу боротьби за визволення робітничого класу. Об'єднання марксистських гуртків і груп у Союз боротьби відбулося на нараді 17–18 (29–30).ІІІ.1897 р. у Києві за участю представника петербурзького Союзу боротьби. Очолили його Б. Л. Ейдельман, П. Л. Тучапський, В. Г. Крижанівська та ін. Союз боротьби розповсюджував нелегальну літературу, організував підпільну друкарню, бібліотеку тощо. З червня по листопад 1897 р. більш ніж на 25 підприємствах Києва було розповсюджено 6500 примірників листівок. Київський Союз боротьби підтримував зв'язки з марксистами Петербурга,

Москви, Харкова, Катеринослава, Одеси, Миколаєва, Полтави та інших міст. Керівники його мали зв'язки з групою “Визволення праці”. У 1897 р. київські соціал-демократи почали видавати “Рабочую газету”. Незабаром після І з'їзду РСДРП (1898) Союз боротьби розгромила поліція. Навесні 1898 р. було створено Київський комітет РСДРП.

КВІВСЬКІ ОСВІТНІ ТОВАРИСТВА – просвітительські громадські організації кінця 19 – поч. 20 ст., засновані у Києві демократичною інтелігенцією для поширення грамотності і наукових знань серед населення. Протягом 1882–1907 рр. культурно-освітню роботу в Південно-Західному краї (у Київській, Волинській і Подільській губерніях) проводило Київське товариство грамотності. Воно відкривало недільні школи і класи для дорослих, надавало матеріальну допомогу вчителям і учням початкових шкіл, улаштовувало читання і лекції, літературно-музичні вечори, видавало художню укр. і російську літературу (зокрема, твори Т. Г. Шевченка), науково-популярні брошури, створювало сільські бібліотеки, постачало початковим школам навчальні посібники. У 1902 р. товариство побудувало у Києві Народний дім, де працював театр, на сцені якого виступали кращі артисти України. Аналогічною була діяльність Київського товариства сприяння

початковій освіті (1882–1918; до 1901 р. відоме як Комісія народних читань), організованого гуртком учителів київських гімназій і професорів університету та політехнічного інституту. Культурно-освітні заходи проводилися також у збудованій товариством Народній аудиторії (1895). У 1908 р. у Києві почали свою діяльність Київське товариство поширення грамотності й освіти та Товариство поширення освіти в народі. Діяльність К. о. т. мала просвітительський характер.

КИРВЛО-МЕФОДІВСЬКЕ БРАТСТВО (ТОВАРИСТВО) – укр. таємна політична організація, що виникла в грудні 1845 – січні 1846 р. в Києві. Ініціаторами створення товариства виступили професор історії Київського університету М. Костомаров, чиновник канцелярії генерал-губернатора М. Гулак і вчитель Полтавського кадетського корпусу В. Білозерський. Організація була названа на честь слов'янських просвітників, проповідників православної християнської релігії 9 ст. Кирила і Мефодія. Знаком братства став перстень із написом “Св. Кирило і Мефодій, січень 1846”. Крім організаторів, до товариства незабаром увійшли Г. Андрузький, О. Навротський, Д. Пильчиков, І. Посяда, М. Савич, О. Тулуб. У квітні 1846 р. до товариства вступив Т. Шевченко. Восени 1846 р. загальна кількість членів товариства, за даними слідства,

становила 12 осіб. Програмні положення К.-М. б. були викладені у “Книзі буття українського народу” і “Статуті Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія”, основним автором яких був М. Костомаров, та у “Записці”, написаній В. Білозерським. В основу документів лягли ідеї укр. національного відродження та панславізму. К.-М. б. ставило своїм головним завданням побудову майбутнього суспільства на засадах християнської моралі, шляхом здійснення ряду реформ; створення демократичної федерації слов'янських народів, очолюваної Україною, на принципах рівності і суверенності; знищення царизму і скасування кріпосного права та станів; установлення демократичних прав і свобод для громадян; зрівняння у правах усіх слов'янських народів щодо їх національної мови, культури та освіти. Кирило-мефодіївці, єднаючись на основі спільних політичних поглядів, бачили різні шляхи проведення їх у життя – від ліберально-поміркового реформізму (М. Костомаров, В. Білозерський, П. Куліш) – до революційних методів боротьби (Т. Шевченко, М. Гулак, Г. Андрузький). Члени товариства вели активну громадсько-політичну діяльність – вони поширювали ідеї товариства через розповсюдження його програмних документів, прокламацій (“До братів-українців”, “До братів – великоросів і поляків”), творів

Т. Шевченка; займалися науковою працею і виступали з лекціями в навчальних закладах Києва, в яких проповідували свої погляди; піклувалися про розвиток народної освіти, збирали кошти на відкриття народних шкіл, написання і видання нових книг (зокрема, П. Куліш підготував перший підручник з історії України “Повість про український народ”, виданий у 1846 р., та ін.). К.-М. б. проіснувало 14 місяців. У березні 1847 р. за доносом провокатора О. Петрова діяльність товариства була викрита, а його члени заарештовані. Слідство у справі кирило-мефодіївців тривало з 18.III до 30.V.1847 р. в Петербурзі. Найтяжче було покарано Т. Шевченка, якого віддали у солдати Окремого Оренбурзького корпусу із забороною писати і малювати. На трирічний термін було ув’язнено у Шліссельбурзькій фортеці М. Гулака. М. Костомаров перебував в ув’язненні один рік, а О. Навроцький – півроку у В’ятській тюрмі. Інших членів товариства царський режим вислав у віддалені губернії імперії під нагляд поліції, заборонивши повертатися в Україну. Діяльність К.-М. б. достовірно висвітлена у різних публікаціях самих кирило-мефодіївців, а також у працях О. Кониського, С. Єфремова, Д. Багалія, М. Грушевського, М. Возняка та ін.

КИСІЛЬ Адам (1580–3.V.1653) – політичний і дер-

жавний діяч Речі Посполитої 1-ї пол. 17 ст., київський і брацлавський воєвода, багатий православний шляхтич. Нар. у с. Низкиничях поблизу Володимира-Волинського. Походив зі старовинного волинського шляхетського роду. Батьки, Григорій Кисіль і Тереза Іваницька, 1610 р. віддали Адама до польської академії у Замості. Там йому випало вчитися зі знатними вельможами Я. Собеським, М. Остророгом, М. Потоцьким та ін., що згодом стали чільними діячами Речі Посполитої і допомагали кар’єрі К. Після закінчення академії він зробився військовим. 1620 р. брав участь у битві з татарами під Цецорою, а 1621-го – у Хотинській битві з турками; відзначився у війнах з Московією і Швецією. Власник великих маєтностей в Україні. Брав активну участь у суспільно-політичному житті України 1-ї пол. 17 ст. Поступово схиляється до цивільної кар’єри. У 20-х роках король посилав К. своїм представником на шляхетські сеймики Волині, в 1620 і 1632 рр. волинська шляхта обирає його послом на генеральний сейм Речі Посполитої. Вдалими виступами на ньому К. здобув прихильність короля і відкрив собі шлях до сенату. У 1629 р. був представником короля Сигізмунда III Вази на церковному соборі в Києві, який був скликаний для примирення прихильників православної та уніатської греко-католицької цер-

ков в Україні. Під час національно-визвольних повстань 1637–1638 рр. К. виконував функції урядового комісара і вів переговори з повстанцями. В 1639 р. одержав посаду чернігівського каштеляна, в 1641 р. став сенатором Речі Посполитої. З 1646 р. – київський каштелян, з 1647 р. – брацлавський, а з 1649 р. – київський воєвода. З королівської ласки швидко багатіє, привласнюючи десятки містечок та сіл і тисячі кріпаків. У період Визвольної війни укр. народу під проводом Б. Хмельницького 1648–1657 рр. К. як українець (та ще й православний) був постійним представником Речі Посполитої під час переговорів із представниками гетьманського уряду (лютий 1649 р. в Переяславі, серпень 1649 р. у Зборові, вересень 1651 р. у Білій Церкві). Намагався знайти компромісні рішення у відносинах між Польщею і Гетьманщиною, прагнув досягти порозуміння між обома сторонами шляхом надання привілеїв козацтву і зрівняння його у правах із польською шляхтою, що на практиці означало б повернення України під польсько-шляхетське панування. Ці зусилля не досягли мети. Толерантна позиція К. викликала звинувачення на його адресу з обох сторін. К. доживав віку самотньо і помер у Низкиничках. Похований у тамтешній родинній церкві, де зберігся його надгробок.

“КИЕВЛЗНИН” – 1) літературний альманах, що видавався М. Максимовичем. Вийшло три номери – 1840 і 1841 рр. у Києві, 1850 р. – в Москві. В них містилися численні статті з історії Києва, Переяслава, Волині. Альманах публікував історичні документи, статті, літературні твори Є. Гребінки, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Куліша, деяких російських письменників. У другому номері “К.” Максимович надрукував свою статтю “Про вірші червоноруські”, у якій визнавав мовну єдність усього укр. народу і закликав галицьких письменників вивчати джерела народної мови. М. Максимович зазнавав критики з боку російської шовіністичної преси за видання “К.”;

2) щоденна російська газета монархічного напрямку, що виходила у Києві в 1864–1919 рр. (з перервами; до 1879 р. – тричі на тиждень, потім щоденно). Видавав і редагував газету російський історик В. Шульгін. “К.”, стоячи на позиціях російського великодержавного шовінізму, проповідував русифікаторську політику в Україні. Субсидувалася російським урядом і фактично була офіційним виданням місцевої адміністрації. У 1878–1911 рр. редактором газети був Д. Піхно (став одним із засновників у 1905 р. російської чорносотенної організації “Союз русского народа”), а з 1911 р. – В. Шульгін (син історика В. Шульгіна). З

початком національно-демократичної революції 1917 р. в Україні видання “К.” було припинено. Тимчасово виходила під час окупації Києва денікінцями (серпень–січень 1919 р.).

“КВЕВСКАЯ СТАРИНА” – щомісячний історико-етнографічний журнал національно-демократичного напрямку. Виходив у 1882–1907 рр. у Києві (останній рік видавався укр. мовою під назвою “Україна”). “К. с.” як неофіційний орган київської “Громади” був заснований Ф. Лебединцевим, О. Лазаревським, В. Антоновичем, П. Житецьким на кошти В. Смирненка. В журналі публікувалися праці з історії, археології, етнографії України, історичні джерела, твори художньої літератури, фольклорні матеріали, критико-бібліографічні статті, а також щоденники, мемуари. В ньому були надруковані деякі твори Т. Шевченка (уривок з драми “Никита Гайдай” та ін.), Панаса Мирного та І. Білика (роман “Пропаща сила”), Марка Вовчка, І. Франка (друкувався під псевдонімом Мирон), М. Коцюбинського, О. Кобилянської, І. Нечуя-Левицького, Лесі Українки, Ю. Федьковича, С. Руданського, М. Кропивницького, М. Старицького, І. Карпенка-Карого, російських письменників В. Короленка, М. Лескова, польської письменниці Елізи Ожешко. В “К. с.” були вміщені цінні документальні, мемуарні і бі-

бліографічні матеріали про Т. Шевченка, Г. Сковороду, І. Котляревського, деякі збірки документів з історії України, які й досі не втратили пізнавального значення. “К. с.” об’єднала навколо себе кращі укр. наукові і культурні сили того часу. З часописом тісно співпрацювали і друкували в ньому свої праці В. Антонович, Д. Багалій, В. Винниченко, Д. Яворницький та ін. “К. с.” відіграла значну роль у розвитку укр. культури і формуванні національної свідомості укр. народу за часів колоніального становища України у складі Російської імперії.

“КВЕВСКИЙ ТЕЛЕГРАФ”

– громадсько-політична і літературна газета. Виходила у Києві з 1(13).VII.1859 р. по 1(13).VI.1876 р. Вийшов 71 номер. Спочатку виходив двічі на тиждень, з 1864 р. – тричі. Заснував газету письменник О.-А. фон Юнк, він же перший її видавець і редактор. Сталої програми газета не мала, друкувала матеріали з життя краю, серед них багато укр. (про похорон Т. Г. Шевченка, культурне й театральне життя Києва та периферії). У 1874–1876 рр. газета виступала зі статтями про громадське і літературне життя в Україні, полемізувала зі львівськими народовцями, вміщувала інформації про слов’янські країни, укр. літературний рух (статті М. Драгоманова “Малоруський літературний рух у 1874 році”, “Слов’янське і російське значен-

ня Шевченка” (1875); спогади про Т. Г. Шевченка, А. Козачківського та ін.). Після прийняття Емського акта 1876 р. і посилення антиукр. курсу російського уряду газету було закрито. У травні 1994 р. видання газети поновлено в Києві (гол. ред. Р. Кухарук).

КІСТЯКІВСЬКИЙ Олександр Федорович (26.III.1833– 25.I.1885) – укр. учений, криміналіст та історик права. Нар. в с. Городищі на Чернігівщині в сім’ї священика. Закінчив юридичний факультет Київського університету 1857 р. З 1864 р. – приватдоцент, а з 1869 р. до кінця життя – професор Київського університету. К. був одним із засновників і головою Київського юридичного товариства та почесним членом Московського юридичного товариства. Брав активну участь в укр. журналі “Основа”. У своїх працях К. розкривав соціально-економічні умови, що породжували злочинність, гостро засуджував застосування тілесних покарань, виступав проти смертної кари, вимагав надання прав особі, що перебувала під слідством. К. вивчав звичаєве право, історію права та судоустрій в Україні. Зібрав, систематизував і видав 1879 р. “Права, за якими судиться малоросійський народ”. Перу К. належать “Дослідження про смертну кару” (1867), “Елементарний підручник загального кримінального

права” (1875), “Молоді злочинці й установи для їх виправлення” (1878) та ін. праці.

КІШКА Петро Маркович (1828–13.II.1882) – матрос, герой Севастопольської оборони 1854–1855 рр. Нар. в с. Ометинцях (нині Немирівського р-ну Вінницької обл.) в сім’ї кріпака. Запідозрений поміщиком у зв’язках з учасниками селянського повстання на Поділлі, К. був відданий у матроси. Служив на Чорноморському флоті. Під час оборони Севастополя виявив виняткові мужність і героїзм. Героеві-матросові споруджено пам’ятник у Севастополі та на батьківщині.

КЛІЩИНСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1767–1770 – антифеодалне повстання козаків і селян у с. Кліщинцях Жовнинської сотні Лубенського полку (нині Чорнобаївського р-ну Черкаської обл.). Було виявом протесту проти насильного закріпачення козаків і селян генеральним суддею Лисенком і його родичем генеральним писарем Туманським. Протягом кількох років кліщинці марно зверталися до урядових установ, вимагаючи волі. У 1761 р. населення села відмовилося виконувати кріпацькі повинності і відібрали у Лисенка та Туманського частину землі. У зв’язку з цим у Кліщинці була надіслана полкова комісія, яка після розслідування справи 1763 р. зобов’язала козаків підкоритися поміщикам, її рішення було 1766 р.

затверджене Малоросійською колегією. Доведені до відчаю селяни і козаки під проводом О. Ворони і Г. Білима озброїлися, збудували укріплений табір і у травні 1767 р. почали повстання нападом на маєток Туманського. Протягом 1767–1768 рр. повстанці відбили шість нападів каральних загонів, надісланих Малоросійською колегією, захопивши в боях дві гармати і багато рушниць. Лише 1769 р. царському урядові вдалося придушити повстання. За вироком суду козаків і селян Кліщинців було визнано “підданими” Лисенка і Туманського. Повстанці мали сплатити “збитки”, заподіяні поміщикам. 120 найактивніших повстанців було засуджено до тюремного ув’язнення та довічного заслання, 185 – до побиття канчуками. Цей вирок незабаром затвердили Сенат і Катерина II. Для виконання вироку в Кліщинці було направлено численний загін козаків. Між каральним загonom і повстанцями 21.IX (1.X).1770 р. відбувся запеклий бій. Маючи велику перевагу у збройній силі, карателі зломали мужній опір повстанців. Придушивши К. п., царські чиновники і укр. старшина до 1775 р. провадили розшуки повстанців і чинили езекуції в Кліщинцях. Документи свідчать, що К. п. мало зв’язок із Коліївщиною.

“КНВГИ БУТТЗ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ” (“Закон

Божий”) – головний програмний документ Кирило-Мефодіївського товариства. Провідними авторами цього документа були М. І. Костомаров та М. І. Гулак (1846). Відомі дві версії, які дещо відрізняються між собою. У документах жандармського слідства фігурували під назвою “Закону Божого”. На зміст “К. б.” вплинули історичні та політичні концепції “Історії русів”, поезії Т. Шевченка, ідеологія панславізму, західноєвропейські ідеї романтизму, утопічного соціалізму (теорії Ф. М. Фур’є, К. А. Сен-Сімона) і християнського (погляди Р. Ф. Ламенне) та декабристський рух в Україні. Назва і стиль “К. б.” була запозичена з “Книг польського народу і польського пілігримства” А. Міцкевича (1832). Незважаючи на наслідування і запозичення, “К. б.” були оригінальним документом укр. політичної думки. “К. б.” складаються із 109 параграфів. Центральним моментом є поєднання християнських ідеалів справедливості, свободи і рівності з укр. патріотизмом. У “К. б.” проводилася ідея укр. месіанства: укр. народ – найбільш пригноблений і зневажений, а водночас – і найбільш волелюбний та демократичний, звільнить росіян від їхнього деспотизму, а поляків – від аристократизму. Політичним ідеалом укр. руху “К. б.” проголошували об’єднання усіх незалежних слов’янських народів у федеративну

республіку з парламентським ладом і з наданням кожному народові рівних прав та автономії зі столицею у Києві. “К. б.” пропагували радикальну соціальну програму, що передбачала скасування кріпацтва і самодержавного ладу, національної нерівності, знищення дворянських привілеїв і станів. Ці положення продовжували і розвивали республіканські традиції декабристів і, очевидно, з’явилися у “К. б.” під впливом Т. Г. Шевченка. Ідеї, висловлені у “К. б.” (передусім – ідея політичної автономії України у складі слов’янської федерації), справили великий вплив на ідеологію укр. політичного руху в Наддніпрянській Україні 2-ї пол. 19 – поч. 20 ст. “К. б.” – видатний твір безцензурної політичної публіцистики в Україні.

“КОБЗАР” – назва збірки поетичних творів геніального укр. поета-демократа Тараса Григоровича Шевченка. Виданий уперше 1840 р. у Петербурзі (увійшло лише вісім поезій – “Думи мої, думи мої”, “Перебендя”, “Катерина”, “Тополя”, “Думка”, “До Основ’яненка”, “Іван Підкова”, “Тарасова ніч”). За життя поета “К.” виходив 1844 і 1860 рр. У цих виданнях із цензурних причин опубліковано лише незначну кількість поезій. Царизм усіяло перешкоджав виходу у світ Шевченкових творів. Поезії Т. Шевченка, що не були вміщені до “К.”, розпов-

сюджувалися нелегально, друкувалися за кордоном – “Новые стихотворения Пушкина и Шевченки” (Лейпциг, 1859), “Кобзар” (2 т., Прага, 1876), “Кобзар” (Женева, 1878), “Кобзар” (Женева, 1881), “Поезії, заборонені в Росії” (Женева, 1890) та ін. Лише 1907 р. В. Доманицькому пощастило здійснити в Росії видання порівняно повного “К.” Значну наукову цінність становив “К.” у виданні І. Франка (2 т., Львів, 1908). Тексти з “К.” досить часто фальсифікувалися редакторами і видавцями. Готуючи 1860 р. нове видання “К.”, Т. Шевченко хотів змінити його назву на “Поезія”. Але популярність “К.” стала такою великою, що ця назва закріпилася за всіма наступними виданнями поетичних творів Т. Шевченка. Ще за життя поета “К.” вийшов у перекладі російською мовою за редакцією М. Гербеля (СПб., 1860). З кожним роком кількість перекладів зростала. Твори Т. Шевченка популярні й за межами України. Вони стали надбанням усього прогресивного людства. Серед перекладачів його творів можна назвати імена багатьох визначних письменників. Це Янка Купала (білоруською мовою), Е.-Л. Войнич, Джон Вір (англійською), Емі Сяо, Го Мо-жо (китайською), В. Сирокомля, Л. Со-вінський, В. Слободнік (польською), Л. Каравелов, Л. Стоянов (болгарською), М. Яріші (чеською), Ю. Кокаве (словаць-

кою), К. Сіюска (японською), А. Єнсен (шведською), А. Курелла, Е. Вайнерт (німецькою), В. Тульбуре, М. Садовяну (румунською), М. Турсун-заде (таджицькою), С. Чиковані (грузинською), А. Венцлова (литовською) та багато ін. Творчість Т. Шевченка була і є предметом уваги багатьох художників. Першим ілюстратором “К.” був друг поета В. Штернберг. Пізніше ілюстрували “К.” – Я. де Бальмен і М. Башилов, І. Репін, К. Трутовський, О. Сластін, Л. Жемчужников, М. Самокиш, І. Їжакевич, В. Касіян, М. Дергус та ін. На твори з “К.” писали музику П. Чайковський, С. Рахманінов, М. Лисенко, Я. Степовий, Л. Ревуцький, К. Данькевич та ін. Деякі твори з “К.” інсценізовано та екранізовано (“Гайдамаки”, “Невольник”, “Катерина”, “Наймичка” та ін.). За 1840–1916 рр. тираж усіх видань творів Т. Шевченка як у Росії, так і за її межами становив 847 тис. примірників.

КОБИЛВЦЯ Лук’ян (1812–24.X.1851) – укр. громадсько-політичний діяч, керівник національно-визвольного селянського руху на Буковині в 40-х рр. 19 ст. Нар. у с. Сторонець-Путилів (нині с. Путила Чернівецької обл.) в сім’ї селянина-кріпака Русько-Кимполунзького округу. У 1839 р. громада с. Сторонця-Путиліва обрала К. уповноваженим, якому доручалося відстоювати громадські інтереси. Декілька років

разом з уповноваженими інших сіл К. звертався до крайової галицької адміністрації зі скаргами на насильства та утиски поміщиків. Проте звернення К. та інших уповноважених у державні установи з приводу утисків соціально-національних прав укр. населення залишалися без уваги. Переконавшись у марності своїх звернень до урядових установ, селяни 16 сіл, очолювані К., 1843 р. відмовилися виконувати панщину, прогнали з маєтків поміщицьку адміністрацію, оголосили ліси та пасовиська своєю власністю і зажадали, щоб їх перевели на становище державних селян, самочинно переобрали сільську старшину, встановили самоврядування, висунули вимоги відкриття укр. шкіл. Виступ відбувся організовано. Щоб придушити його, уряд застосував військову силу. Кілька сотень селян, у т.ч. й К., було заарештовано, 238 із них піддано тортурам. У квітні 1848 р. імператор Франц-Йосиф I прийняв закон про скасування панщини у центральних районах Австро-Угорщини, а в серпні поширив його на Буковину. Однак сервітутні права залишилися за поміщиками. Під час революції 1848 р. селяни Буковини обрали К. до австрійського парламенту, де він примикав до лівого крила депутатів, які виступали проти абсолютизму, за скасування кріпацтва. В австрійському парламенті К. виступив за надання політич-

ної автономії Буковині і приєднання її до Галичини, вимагав передачі селянам землі без викупу. У листопаді К. прибув із Відня до Вижниці, де скликав селянський сход, на якому було ухвалено повернути ліси й пасовиська. Організувавши кінні загони, він почав здійснювати експропріацію поміщицьких маєтків, роздаючи добро селянам і допомагаючи продовольством віденським революціонерам. Значна частина гірських районів Північної Буковини опинилася під контролем селянських загонів. Селянські виступи під керівництвом К. тривали до літа 1849 р. Рейхстаг позбавив К. мандата, а власті Буковини пообіцяли сплатити 1 тис. золотих тому, хто допоможе схопити колишнього депутата імперського парламенту. Зрадника, однак, не знайшлося. Лише у квітні 1850 р. карателям удалося заарештувати селянського ватажка. Після катувань в ув'язненні він тяжко захворів. Його вислали до м. Гура-Гумора (нині Гура-Гуморулуй, Румунія), де він і помер. Героїчна боротьба К. проти поміщиків оспівана в народних піснях. Високу оцінку діяльності К. дав І. Я. Франко. Укр. письменник Ю. Федькович присвятив йому поему “Лук'ян Кобилиця”.

КОБИЛІЗНСЬКА Ольга Юліанівна (27.XI.1863–21.III.1942) – видатна укр. письменниця. Нар. у м. Гура-Гумора на Буковині (нині м. Гура-Гуморулуй,

Румунія). З 1891 р. жила у Чернівцях. Закінчила чотирикласну німецьку школу. Подальшу освіту здобула самотужки. Вихована під впливом німецької культури, перші літературні спроби зробила німецькою мовою – “Гортенза, або Картина з життя однієї дівчини” (1880), “Доля чи воля” (1883) та ін. Національний світогляд письменниці формувався під впливом творів Т. Шевченка та І. Франка, безпосереднього знайомства з О. Маковесом, С. Окуневською, Н. Кобринською. У 1899 р. здійснила подорож у Наддніпрянську Україну, де познайомилася з М. Лисенком, М. Старицьким, Лесею Українкою. В наступних творах, написаних укр. мовою (“Людина”, 1894; “Він і вона”, 1895; “Царівна”, 1896; “Що я любив”, 1896; “Некультурна”, 1897; “Покора”, 1898; “Ніоба”, 1905 та ін.) К. порушує проблеми жіночої емансипації, формує культ сильної жіночої особистості “аристократичного характеру”. Соціальні причини розорення селянських господарств, затурканості й темряви виразно виступають в оповіданнях “У св. Івана” (1890), “Банк рустикальний” (1895), “На полях” (1898) й особливо в соціально-психологічній повісті “Земля” (1901) – одному з кращих творів про землю і селянство у світовій літературі. В повісті підносяться працьовитість і чесність трудящого селянина, любов до землі і пошана до

людини – риси, притаманні головним персонажам твору – Івоніці, Михайлові, Анні. Але приватна власність на землю, капіталістичний лад нівечили життя людини, спотворювали її почуття, призводили до зневаження людської гідності і честі, збивали людину на шлях злочинів. Пристрасне шукання шляхів до кращої долі, віра в те, що хоч діти знайдуть ці шляхи, освітлює сторінки твору. У повісті “У неділю рано зілля копала...” (написаній за мотивами укр. народної пісні “Ой не ходи, Грицю”, 1909) у філософському плані розкрито тему краси людських почуттів, великого кохання і людської гідності. Темі формування національної інтелігенції присвячено повісті К. “Через кладку” (1911) і “За ситуаціями” (1913). У повісті “За ситуаціями” письменниця порушила тему трагічної долі обдарованих незможних дівчат, які в капіталістичному суспільстві не можуть розвинути свій талант і передчасно гинуть. Протягом 1915–1923 рр. К. написала оповідання, спрямовані проти братовбивчих воєн; засудила імперіалістичну війну як ворожу народові (“Лист засудженого вояка до своєї жінки”, “Назустріч долі” – 1915; “Сниться”, 1917; “Зійшов з розуму”, 1923). Значний вплив на творчість К. мали ідеї імпресіонізму та неоромантизму. В 1920–1930-х рр. створила низку оповідань з народного життя

(“Вовчиха”, 1923; “Але Господь мовчить”, 1927 р. та ін.). Померла у Чернівцях. У 1944 р. відкрито літературно-меморіальний музей письменниці у Чернівцях, а в 1973 р. музей-садибу в с. Димці (нині Глибоцького р-ну Чернівецької обл.), де вона довгий час жила. Найвидатніші твори К. екранізовано (повість “Земля”), інсценізовано (“Земля”, “У неділю рано зілля копала”) та перекладено багатьма мовами народів світу.

КОБРВНСЬКА Наталія Іванівна (дів. прізвище Озаркевич; 8.VI.1855–22.I.1920) – укр. письменниця і громадська діячка, засновниця жіночого емансипаційного руху в Галичині. Нар. у с. Белелуї (нині Снятинського р-ну Івано-Франківської обл.). Довгий час жила в Болехові. Знання здобула шляхом самоосвіти. Батько К. – І. Озаркевич – виступав як громадський діяч, писав вірші. У 1884 р. організувала у Станіславові (нині Івано-Франківськ) Товариство руських жінок, була ініціатором видання альманахів “Перший вінок” (1887), “Наша доля” (1893–1896), “Жіноча бібліотека” (1912), в яких багато уваги приділялося проблемам жіночої емансипації, окреслювалися основні ідеї жіночого руху в Галичині. 1891 р. скликала у Стрию перше жіноче віче. Літературну діяльність розпочала в 1883 р. Головні теми її творів – тяжка доля жінки в тогочасному суспільстві, скрутне

становище західноукр. селян (оповідання (“Задля кусника хліба”, 1884; “Виборець”, 1889; “Перша вчителька”, 1892 та ін.). Основні збірки прозових творів – “Дух часу” (1899), “Ядзя і Катруся”, “Казки” (1904). В реалістичних оповіданнях і нарисах “Брати” (1917), “Каліка” (1916–1917), “На цвинтарі”, “Полишений” (1914–1915) та ін. письменниця змалювала страхіття імпералістичної війни, показала її деморалізуючий вплив. Ці твори переживаються з антивоєнними новелами О. Кобилянської, Марка Черемшини та ін. К. активно виступала зі статтями про жіночий рух у Західній Україні, на літературну та фольклорну тематику (“Руське жіноцтво в Галичині в наших часах”, 1887; “Про «Нору» Г. Ібсена”, 1900; “Символізм в народній пісні”, 1905 тощо).

КОВАЛЬСЬКА Єлизавета Миколаївна (дів. прізвище Солнцева; 29.VII.1851 (за ін. відомостями – 1849) – 1943) – учасниця народницького руху. Нар. у Харкові. Була близька до організації “Земля і воля”, після її розколу (1879) приєдналася до “Чорного переділу”. У 1878–1879 рр. організувала в Харкові гуртки самоосвіти для робітників та учнівської молоді. У 1880 р. разом із М. П. Щедріним брала участь в організації Південноросійського робітничого союзу в Києві, вела пропаганду серед робітників “Арсеналу”. 1880 р. заарештована. Київський військово-окруж-

ний суд засудив її до безстрокової каторги. Брала участь у виступах в’язнів Карійської каторжної тюрми проти сваволі і знущань тюремної адміністрації. У в’язницях і на каторзі пробула 22 роки. В 1903–1917 рр. перебувала в еміграції в Західній Європі. Наприкінці 1917 р. повернулася до Росії. В 1918–1923 рр. – науковий співробітник Петроградського історико-революційного архіву, пізніше – співробітник редколегії журналу “Каторга и ссылка”.

КОВНІР Степан Дем’янович (1695–1786) – укр. будівничий, майстер укр. бароко. Нар. в с. Гвоздові (нині Васильківського р-ну Київської обл). Був кріпаком Києво-Печерської лаври. В монастирі навчався будівельної справи. Створив визначні національно своєрідні архітектурні споруди, характерні мальовничим пластичним оздобленням. Головні з них – т. зв. Ковнівський корпус (1721–1772) і дзвіниці на Дальніх та Ближніх печерах (1754–1762) у Києво-Печерській лаврі, Кловський палац (1754–1755, разом із П. Неєловим) і дзвіниця Києво-Братського монастиря (1756–1759), церква Антонія і Феодосія та дзвіниця у Василькові (1756–1758).

КОДНЯНСЬКА РОЗПРАВА 1768 – масові страти учасників Коліївщини польсько-шляхетськими карателями в Кодні (нині село Житомирського р-ну Житомирської обл.). Після при-

душення царськими військами повстання польський уряд запровадив у Правобережній Україні режим кривавого терору. Жорстокої кари зазнавали, зокрема, бандуристи, які у своїх піснях закликали селян до збройної боротьби проти гніту польської шляхти. Найбільше повстанців загинуло у Кодні, де за вироками т. зв. військово-судової комісії було страчено близько 3 тис. осіб. Після припинення страт кожного десятого захопленого в полон повстанця “значкували” – відрубували праву руку і ліву ногу або ліву руку і праву ногу. Спогади про жажливі події в Кодні відбилися в переказах, прислів’ях, прокляттях на адресу поневолювачів. На Поділлі кривавою розправою керував польський магнат К. Браницький. За його наказом у с. Сербах поблизу Могилева (нині Могилів-Подільський) було страчено тисячі гайдамаків. У Сербах у страшних муках загинув І. Гонта. Частина гайдамаків К. Браницький надіслав у Вінницю, Львів, Броди та інші міста, де їх було прилюдно скарано на смерть. Терор польської шляхти не спинив народного руху. Гайдамацькі виступи тривали у Правобережній Україні до 1793 р.

“КОЗАК МАМАЙ” – традиційна назва найпопулярнішої народної картини у 17–19 ст. в Україні. На картині найчастіше зображувалася постать козака-бандуриста, поруч якого – кінь,

прив’язаний до списа, і дерево, на гілках якого розвішано зброю. Спільною для всіх цих картин є постать козака, що сидить, підібгавши ноги. На деяких картинах козак Мамай зображений на фоні різних сцен – козаки варять їжу, полюють або б’ються з ворогами. Під зображенням зазвичай розміщено віршований напис, в якому говориться про його добрі справи. Ім’я “Мамай” не пов’язане з конкретною особою, а є прізвиськом запорожця-козака, який став символом усього козацтва. Найбільшого поширення сюжет набув у Лівобережній Україні та на Київщині. Найдавніша картина “К. М.” датована 1642 р. (Харківський музей образотворчого мистецтва). Першими творцями картин були мандрівні художники, які побували на Запоріжжі. Малювали на полотні, стінах дому, хатніх дверях, скринях, шафах, кахлях, посуді та ін. До образу К. М. часто зверталися митці і в пізніші часи: Т. Шевченко, І. Рєпін, Г. Нарбут, М. Бутович, С. Васильківський – в образотворчому мистецтві, М. Куліш, О. Ільченко – в літературних творах. Художники і літератори створили узагальнений образ народного героя, захисника покривджених, борця за волю України.

КОЗАЦЬКІ ЛІТОПИСИ – історико-літературні твори, що висвітлюють історію України 17 – середини 18 ст. Виникли в середовищі козацької старшини.

Автори використовували попередні літописи (іноді давньоруські), офіційні документи, хроніки, щоденники, праці вітчизняних і зарубіжних істориків. Найвидатнішими з К. л. є “Літопис Самовидця”, літописи Г. Грабянки і С. Величка. Поряд з історичними відомостями вони містять чимало народних оповідань, переказів, легенд, прислів’їв, приказок та віршів. Тому К. л. є визначними пам’ятками не лише укр. історіографії 17–18 ст., а й укр. літератури та мови. У К. л. широко відображено Визвольну війну 1648–1657 рр., боротьбу проти іноземних загарбників у 2-й пол. 17 – на поч. 18 ст., внутрішні події в Україні. Вміщено матеріали про народні рухи, хоч автори дають їм загалом негативну оцінку.

КОЗАЧКІВСЬКИЙ Аверкій Симонович (рр. н. і см. невід.) – видатний укр. гравер 1-ї пол. 18 ст. Працював у Києві. Відомий своїми гравюрами на міді (1721–1737), виданими в друках Києво-Печерської лаври. Кращі твори К. – титульний аркуш до Апостола (1722), ілюстрації до Толкового Псалтиря (1728), Нового Завіту з додатком Псалтиря (1732), гравюра “Покладення в труну”. Творчості К. властиві динамічність композиції, вільний вправний малюнок, різноманітність графічних засобів і технічних прийомів.

КОЗАЧКІВСЬКИЙ Андрій Осипович (1812–20.VIII.1889) –

укр. лікар, друг Т. Г. Шевченка. Нар у Переяславі (нині м. Переяслав-Хмельницький Київської обл.) у сім’ї ректора семінарії. Закінчив Петербурзьку медико-хірургічну академію (1835), після чого працював у морському відомстві; 1842–1844 рр. – повітовий лікар у Курську; з 1844 р. – міський лікар у Переяславі (згодом також лікар і викладач медицини при семінарії). Як лікар-практик, К. користувався у Переяславі великою популярністю. З Т. Шевченком познайомився у Петербурзі 1841 р. Гостюючи у К. в Переяславі, Шевченко написав твори “Заповіт”, “Наймичка”, “Кавказ” та вступ до поеми “Єретик” (1845). Удруге поет заїжджав у Переяслав до К. 1859 р. Під час перебування Шевченка на засланні К. листувався з ним і допомагав йому грошми. Шевченко присвятив К. вірш “А. О. Козачковському” (1847). У 1875 р. у газеті “Киевский телеграф” (№ 25) К. опублікував спогади про Шевченка.

КОЗІЛЬСЬКИЙ Яків Павлович (1729 – після 1795) – укр. і російський просвітитель-демократ, філософ-матеріаліст. Нар. в с. Келеберді (нині Канівського р-ну Черкаської обл.) у служилій козацькій сім’ї. Освіту здобув у Київській академії (1744–1750) та Академічному університеті при Петербурзькій академії наук. Викладав в Артилерійській та Інженерній школах, а згодом працював секретарем Сенату в

Петербурзі (1767–1770) та членом Малоросійської колегії в м. Глухові (1770–1778). Передовий мислитель і демократ, К. виступив із критикою кріпосницького ладу Росії і виправдував стихійні виступи народних мас проти феодального гноблення. Цю критику К. обґрунтовував, спираючись на прогресивну для 18 ст. теорію природного права та суспільного договору. Найрозумнішим політичним ладом уважав республіканську форму влади. Ідеалом К. було суспільство, засноване на праці, де існує приватна власність, але тільки така, що здобута особистою працею, де немає ні бідних, ні багатих, усі люди працюють, дотримуючись 8-годинного робочого дня, де “спільна користь є основою всіх людських чеснот і законодавств”. Засуджуючи загарбницькі війни, К. мріяв про встановлення вічного миру, коли всі народи світу будуть жити “у взаємній любові та спілкуванні”. Засобом перебудови суспільства К. вважав поширення освіти та встановлення доброго законодавства. Головна філософська праця К. – “Філософські пропозиції”. У філософії К. захищав і розвивав далі матеріалізм Ломоносова та французьких просвітителів 18 ст., зокрема Д. Дідро та К. Гельвеція. К. переклав російською мовою кілька іноземних книг історичного змісту, подавши до них передмову та примітки. В історію вітчизняної філо-

софії К. увійшов як талановитий продовжувач кращих традицій М. В. Ломоносова, соратник Г. С. Сковороди та ідейний попередник О. М. Радищева.

КОЛЄГІЯ ПАВЛА ГАЛАГАНА – приватний навчальний заклад у Києві, заснований 1871 р. Г. Галаганом у пам’ять про свого померлого сина Павла. Загальна вартість земель у Полтавській та Чернігівській губерніях, подарованих Г. на утримання колегії, становила 275 тис. крб, що на той час було величезною сумою. Ансамбль колегії склався з п’яти споруд, реконструйованих у 1780 р. архітектором О. Шілле. Навчальний заклад був розрахований на навчання і проживання в інтернаті 70 вихованців. Приймалися учні з усіх укр. земель, у т. ч. з тих, що перебували у складі Австро-Угорської імперії – Галичини, Буковини і Закарпаття. Науково-методичне піклування над колегією здійснював Київський університет. У колегії у різний час викладали І. Нечипоренко (1879–1890 рр. – директор колегії), І. Анненський (1890–1893 рр. – директор закладу), П. Житецький, М. Мурашко, М. Пимоненко, В. Науменко, З. Архімович та ін. Колегія виховала плеяду визначних учених, юристів, медиків, літераторів. Серед них – В. Липський, А. Кримський, Н. Котляревський, В. Грабар, М. Максимейко, А. Лівницький, П. Филипович, М. Драй-Хмара, М. Зеров, О. Богомолець,

Д. Петрушевський, Й. Петрушевський та ін. У 1885 і 1886 рр. у бібліотеці К. П. Г. тривалий час працював І. Франко. В 1920 р. колегію було перетворено в “трудоу школу”.

КОЛІВЩИНА – велике національно-визвольне повстання гайдамаків у Правобережній Україні 1768 р. проти національного і соціального гноблення й утисків з боку місцевих та польських магнатів, католицького та уніатського духівництва, здирств і знущань орендарів, лихварів та шинкарів. К. стала найвищим етапом гайдамацького руху. Більшість істориків виводить терміни “колівщина” і “колій”, як називали себе повстанці, від слів “кол” (був зброєю частини повстанців) і “колоті”. Основною рушійною силою К. було селянство. В лютому 1768 р. під тиском російського уряду польський король С. Понятовський підписав трактат про формальне зрівняння у правах із католиками віруючих православної і протестантської церков. Значна частина польської шляхти була незадоволена цим трактатом. Під гаслом захисту католицизму, шляхетських прав і звільнення Польщі з-під впливу Російської імперії 1768 р. у м. Барі на Поділлі вона створила Барську конфедерацію. Конфедерати стали катувати і грабувати укр. населення, руйнувати православні церкви та монастирі на Київщині, Поділлі і Волині. Для боротьби з конфеде-

ратами російський уряд послав у православну Україну військо.

Повстання було зумовлене й вагомими соціальними причинами. Знущання й утиски народних мас магнатами та їхніми поплічниками досягли апогею. В деяких місцевостях Правобережної України панщина тоді досягла п’яти і більше днів на тиждень; вона страшенно виснажувала і знекровлювала селян. Крім того, людей примушували виконувати безліч додаткових повинностей на користь панів: зажинки, обжинки, ремонт шляхів, мостів тощо, а також платити шляхті численні данини (чинші) натурою і грошми. Польські пани й урядовці, католицьке та уніатське духівництво здійснювали політику насильницького спольщення й покатоличення укр. народу, розправлялися з укр. населенням, яке не хотіло переходити до унії і не відмовлялося від православної віри батьків та дідів. Розгортанню повстання сприяла поява на Правобережжі російського війська, запрошеного польським урядом для боротьби з барськими конфедератами, одним із лозунгів яких був захист “шляхетських вольностей” від зазіхань з боку королівської влади і звільнення Польщі з-під впливу Росії. Народні маси Правобережної України, які прагнули возз’єднатися з Лівобережною Україною, марно вважали, що царський уряд Катерини II підтримає їхню боротьбу проти

польської шляхти. Серед укр. населення поширилася чутка, що нібито цариця Катерина II видала “Золоту грамоту” із закликом знищувати польську шляхту. Навесні 1768 р. в урочищі Холодний Яр під Чигирином запорізький козак М. Залізняк зібрав загін повстанців, які обрали його козацьким полковником. 26.VI(6.VII) гайдамацький загін вирушив у похід. Повстанці спочатку здобули Жаботин, потім рушили на Смілу, Черкаси, Корсунь, Канів, Богуслав, Мошни, Лисянку. Повстанські сили швидко зростали. Від них відокремлювалися загони, які йшли в різні місцевості Правобережної України. На поч. червня 1768 р. повстання охопило майже всю Київщину і Брацлавщину, поширилося на Поділля, Волинь, Галичину, навіть Прикарпаття. На поч. червня 1768 р. повстанське військо наблизилося до Умані, яка належала магнатові С. Потоцькому. Проти гайдамаків М. Залізняка шляхта вислала полк найвірніших козаків на чолі з уманським сотником І. Гонтою. Проте І. Гонта разом із козаками перейшов на бік повсталих і розпочав наступ 9 (20).VI.1768 р. на Умань. Після здобуття 10 (21).VI Умані повстанські загони розташувалися табором поблизу міста. Рада повстанців обрала М. Залізняка гетьманом і князем смілянським, а І. Гонту – полковником і князем уманським. Повстанці жорстоко розправлялися із шляхти-

чами, орендарями, лихварями, шинкарями і загалом із людьми католицького, уніатського та іудейського віросповідань. Польські війська відповідали їм тим самим. Гайдамацьке військо поділялося на 16 сотень на чолі із сотниками. Військова і цивільна влада зосереджувалась у канцелярії при повстанському війську. У червні–липні 1768 р. на Правобережжі діяло близько 30 загонів на чолі з гайдамацькими ватажками М. Швачкою, А. Журбою, С. Неживим, П. Тараном, С. Лепехою, І. Бондаренком, Н. Москалем та ін. Польській шляхті здавалося, що почалася нова “пожежа”, подібна до Визвольної війни укр. народу 1648–1657 рр. Повстання загрожувало охопити Лівобережну Україну, Новоросійську губернію і Запоріжжя. Разом з укр. селянами у повстанні брали участь молдавські, білоруські і російські селяни-втікачі. Не маючи достатніх сил для боротьби проти повстанців, налякані урядові кола Польщі звернулися до царського уряду з проханням якнайшвидше кинути війська для придушення К. Царський уряд, боячись вибуху антифеодалного повстання на Лівобережжі та в інших частинах України, які перебували у складі Російської держави, а також ускладнень у проведенні своєї політики, спрямованої на посилення впливу в Польщі, погодився допомогти польській шляхті. У 2-й пол. червня 1768 р. царські війська

(корпус ген. Кречетникова, який дислокувався на Правобережжі) з Поділля, Новоросійської губернії і Лівобережжя вступили в центр повстання – Смілянську, Канівську, Білоцерківську, Уманську, Чигиринську округи й почали розправу над гайдамацькими загонами. 26.VI.(7.VII).1768 р. російські частини оточили повстанський табір. М. Залізник, І. Гонта і С. Неживий, які вважали, що російські війська є їхніми союзниками, були по-зрадницькому схоплені під час зустрічі з командуванням царських військ, а їхні загоны роззброєні. Остаточ-но повстання придушено тільки у квітні–травні 1769 р. Польські каральні війська з надзвичайною жорстокістю розправлялися з повстанцями. Гайдамаків тисячами вішали, відтинали їм голови, садили на палі. Особливо люто розправлялися з повстанцями польська шляхта в містечку Кодні поблизу Житомира (близько 3 тис. осіб) і в с. Сербах поблизу Могилева-Подільського (близько 2 тис. осіб), де з винятковою мужністю після жаклих тортур прийняв мученицьку смерть І. Гонта. М. Залізника та інших учасників повстання – жителів Лівобережної України і Запоріжжя – Київська губернська канцелярія засудила до жорстокого тілесного покарання і заслання до Нерчинська на каторжні роботи “навечно”. Однак повстанський рух у Правобережній Україні і Галичині тривав і в наступні роки.

Коліївщина була стихійним і погано організованим повстанням. Але об’єктивно вона сприяла возз’єднанню Правобережної України з Лівобережною, що й сталося наприкінці 18 ст. Події К. та справедлива боротьба гайдамаків відіграли значну роль у формуванні національної свідомості укр. народу. Він оспівав це повстання у багатьох думах, піснях і легендах. Т. Г. Шевченко присвятив К. один з найбільших своїх творів – поему “Гайдамаки”. Пишаючись історією визвольної боротьби укр. народу, Шевченко писав: “У чому іншому, а в цьому відношенні мої покійні земляки не поступалися будь-якій європейській нації, а в 1768 р. ... навіть першу французьку революцію перевершили”.

КОЛОМАЇЦЬКА РАДА 1687 – козацька рада, що відбулася 25.VII.1687 р. над р. Коломаком (ліва притока Ворскли) на кордоні Гетьманщини. На козацькій раді, яка проходила в таборі, оточеному з усіх боків московськими військами під командуванням князя В. Голіцина, було позбавлено гетьманської булави І. Самойловича. Гетьманом Лівобережної України рада обрала генерального осавула І. Мазепу. На К. р. між представниками московського уряду і козацькою старшиною було укладено Коломацькі статті 1687 р.

КОЛОМАЇЦЬКІ ПЕТИЦІЇ 1723 (Коломацькі чолобитні) – два звернення козацької старши-

ни до російського імператора Петра I, складені влітку 1723 р. у військовому таборі над р. Коломаком і вручені царю канцеляристом Іваном Романовичем. У К. п. козацька старшина домагалася відновлення державних прав України, ліквідації Малоросійської колегії і дозволу обрати нового гетьмана. У відповідь на К. п. російський уряд наказав заарештувати й ув'язнити в Петропавлівській фортеці наказного гетьмана П. Полуботка, полковника Д. Апостола, генерального бунчужного Я. Лизогуба, генерального осавула В. Жураховського, управителя Генеральної військової канцелярії Д. Володковського та деяких ін. старшин.

КОЛОМАЦЬКІ СТАТТІ 1687 – міждержавний договір, укладений 25.VII.1687 р. на р. Коломаку (нині Харківська обл.) під час скинення з гетьманства І. Самойловича й обрання гетьманом Лівобережної України І. Мазепи між новообраним гетьманом І. Мазепою та козацькою старшиною, з одного боку, та московськими царями Іваном і Петром та царицею Софією – з другого. Договір складався із 22 пунктів (статей). В основі К. с. лежали попередні укр.-московські договори, затверджені козацькими радами під час обрання гетьманів Д. Многогрішного та І. Самойловича. К. с. повторювали здебільшого, з деякими змінами, текст Глухівських статей

1669 р. та містили кілька нових пунктів. Статті декларативно підтверджували козацькі права і привілеї, зберігали 30-тисячне реєстрове козацьке військо та компанійські полки. Однак деякі зміни попередніх гетьманських статей і нові пункти К. с. (18–22) значно обмежували політичні права гетьмана та укр. уряду. Гетьман не мав права без царського указу позбавляти старшину керівних посад, а старшина – скидати гетьмана. Козацька старшина зобов'язувалася наглядати і доносити на гетьмана царському урядові. Значно обмежувалося право гетьмана розпоряджатися військовими землями. Гетьманському уряду заборонялося підтримувати дипломатичні відносини з іноземними державами. Гетьман зобов'язувався направляти козацьке військо на війну з Кримським ханством і Туреччиною; у гетьманській столиці – Батурині – розміщувався полк московських стрільців. У статті 19 договору перед гетьманом і старшиною ставилося питання про необхідність тісного державного об'єднання України з Московською державою і ліквідацію національної окремішності укр. народу. Водночас царський уряд допомагав козацькій старшині зміцнювати і юридично оформляти своє становище панівного класу. 4-та стаття проголошувала непорушність володіння маєтностями, подарованими старшинам за царськими грамотами, і

передбачала надання “заслуженим” старшинам дворянства. 8-ма стаття зобов’язувала гетьманський уряд видавати царському урядові російських селян-утікачів, передусім учасників антифеодальних повстань. 17-та стаття дозволяла гетьманові утримувати полк російських стрільців для оборони від нападів повстанців.

КОМПАНИЙСЬКІ ПОЛКИ – вільнонаймані (“охотницькі”) кінні полки у Гетьманщині, створені у 60–70-х рр. 17 ст. гетьманським урядом. Виконували військово-політичні функції. Використовували їх для запобігання переселенням і втечам селян, охорони гетьмана та його резиденції і для сторожової та розвідувальної служби на південних і західних кордонах, а також для участі у військових діях. Комплектували К. п. з добровольців (“охотників”) із різних частин України, а також волохів, сербів та ін. На відміну від основної частини козацького війська – городових полків, козаки яких безплатно в обов’язковому порядку відбували військову службу і за свій рахунок забезпечували себе спорядженням, К. п. вербувалися з добровольців (“охотників”) і одержували від гетьманського уряду платню, продовольство, амуніцію, бойове спорядження тощо. Полки поділялися на сотні, сотні – на курені. На чолі полку стояли полковник і полкова старшина

(обозний, осавул, писар та ін.). Іменували К. п. за прізвищами полковників (напр., полк Новицького, Кожуховського та ін.). Одночасно було по 3–4 К. п. В кожному з них налічувалося по 500–600 козаків. К. п. розмішували у визначених гетьманськими універсалами населених пунктах, жителі яких зобов’язані були забезпечувати їх усім необхідним. Існували до 70-х рр. 18 ст.

КОМПУТИ (від лат. *computo* – обчислювати) – списки (реестри) козацького війська, які були запроваджені після становлення Укр. гетьманської держави в ході Визвольної війни укр. народу під проводом Б. Хмельницького 1648–1657 рр. У К. подавалися відомості про майнове становище козаків, проходження ними військової служби та ін. Укладалися вони полковними канцеляристами у вигляді перепису козацьких дворів. К. мали значення правових актів, на підставі яких визначалася належність до козацтва як суспільного стану населення. Вперше К. було укладено в 1654 р., а згодом у 1666 р. У 18 ст. укладалися окремі К. значкового військового товариства, в які було внесено відомості про військові та службові доручення козаків, що входили до його складу. К. були скасовані разом із ліквідацією царським урядом автономного устрою укр. земель: у 1765 р. – у Слобідській Україні, а у 80-х рр. 18 ст. – у Лівобережній Україні.

КОНАРСЬКИЙ (Konarski) Шимон (5.III.1808–27.II.1839) – відомий діяч польського національно-визвольного руху. Нар. у Добкшишках (Польща). Учасник польського визвольного повстання 1830–1831 рр. В еміграції у Франції – співзасновник організації “Молода Польща” (1834). Видавав (разом із Я. Чинським) її друкований орган – журнал “Північ” (“Пулноц”, 1835), який пропагував ідеї революційного союзу слов’янських народів на чолі з демократичною Польщею у боротьбі за ліквідацію монархо-абсолютистських режимів у Росії, Австрії та Пруссії і побудову спільної слов’янської республіки. У 1835 р. повернувся у Краків, звідки таємно перебрався на територію Російської імперії та оселився у с. Лісове на Волині. Став одним із співзасновників таємної організації “Співдружність польського народу”, ініціатором створення та керівником її осередків в Україні, Білорусії та Литві (1835–1838). У травні 1838 р. був схоплений у Литві царським урядом та страчений у м. Вільнюсі. У справі К. в Україні було заарештовано близько 250 осіб, з яких 117 покарано ув’язненням.

КОНДЗЕЛЄВИЧ Йов – укр. живописець кінця 17 – поч. 18 ст. Автор т. зв. Богородчанського іконостасу, створеного в 1698–1705 рр. для монастиря Скит Маянський. В основу канонізованих релігійних сюжетів творів К.

покладені спостереження натури. Його твори відзначаються природністю композиції, тонким колоритом, об’ємним трактуванням форми, індивідуалізацією та спробами психологічної характеристики образів.

КОНВСЬКИЙ Григорій (Юрій) (9(20).XI.1717–2(13).II.1795) – визначний укр. письменник, проповідник, церковний і культурний діяч. Нар. у м. Ніжині (нині Чернігівська обл.). Походив зі шляхетської родини. Освіту здобув у Київській академії (1728–1743). У 1745 р. став професором цієї академії. Викладав піїтику, риторіку, філософію. У 1751 р. (за ін. даними – 1752) став ректором Київської академії. В 1755 р. переїхав до м. Могильова, де був єпископом могильовським. З 1783 р. – архієпископ Білоруський. Заснував (1757) та опікувався Могильовською семінарією. Автор віршів, надрукованих у підручнику поезики, драми “Воскресіння мертвих” (поставлена 1747 р. у Київській академії, опублікована в “Летописях русской литературы”, 1860). До драми додано п’ять інтермедій соціально-побутового змісту, в яких звучить жива народна мова, укр. гумор. К. належать численні проповіді, курс піїтики, два рукописні курси філософії. Написав низку історичних праць, зокрема “Историческое известие о Белорусской епархии” (1776), “Записка о том, что в России до конца XVI в.

не было унии с Римской церковью” (1847). К. відстоював інтереси православної церкви, виступав проти унії і за повернення уніатів у православ'я. Дослідники відзначають, що вірші К. написані в стилі бароко, а в проповідях він схилився до простішого класичного стилю. Твори К. видані у Петербурзі (1835) у двох томах, а проповіді опубліковані окремим виданням у 1892 р. Деякі історики приписували К. авторство “Історії русів”. Помер у Могильові (нині Білорусь).

КОНВСЬКИЙ Олександр Якович (6(18).VIII.1836–29.XI. (12.XII).1900; літ. псевд. – О. Верниволя, Ф. Горovenко, В. Буркун, Перебендя, О. Хуторянин та ін.) – укр. письменник, публіцист, педагог, громадський діяч ліберального напрямку. Нар. у с. Переходівка (нині Ніжинського р-ну Чернігівської обл.). Друкуватися почав у “Черниговском листке” (1858). К. вів велику і різноманітну громадську роботу. У Полтаві, де він служив, організував недільні школи, писав для них підручники. У пресі опублікував низку статей на церковні теми. Брав участь у роботі київської “Громади”, організовував недільні школи. Як член Київської міської ради домагався введення у школах укр. мови. У зв'язку з переслідуванням царизмом укр. діячів (1863) К. був висланий у Вологду, а потім – Тотьму. З

1865 р. жив за кордоном. Тісно зійшовся з національними укр. діячами Галичини. У 1872 р. повернувся до Києва, де працював у “Киевском телеграфе”. К. був одним з фундаторів Літературного товариства ім. Т. Шевченка у Львові (1873), а пізніше – ініціатором перетворення його у Наукове товариство ім. Т. Шевченка. Літературну діяльність почав 1858 р. У поезіях, повістях, драмах, оповіданнях обстоював укр. національну ідею, проголошував теорію “малих діл”. Автор популярних поезій – “Я не боюсь тюрми і ката”, “На похорони Т. Шевченка” та ін. В оповіданнях К. піднімає проблему соціального й національного гноблення України у царській Росії (“Півнів празник”, “Млин”, “Спокуси́ва нива”), народного побуту (“Хвора душа”, “Старці”, “За кригою”). В повістях “Семен Жук і його родичі” та “Юрій Горovenко” подав образи укр. національних інтелігентів, просвітян-культурників. Помер у Києві. К. – автор ґрунтовної біографії Шевченка, яка не втратила свого значення і нині – “Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя”, т. 1–2 (1818–1902). Для недільних шкіл К. видав популярні книжки та підручники (“Українські прописи” (1862), “Арифметика, або щотриця” (1863), “Перша грамати́ка, або читання” (1863). Від кінця 1920-х рр. твори К. в СРСР були під забороною (за винятком

кількох поезій), а радянське літературознавство відносило К. до “націоналістів”.

КОНОТОПСЬКА БИТВА 1659 – переможна битва укр. армії, очолюваної гетьманом І. Виговським, з московськими військами у червні 1659 р. під Конотопом (нині Сумська обл.). Рання весною 1659 р. сотисячна московська армія під командуванням О. Трубецького і Г. Ромодановського вдерлася до Лівобережної України. Неподалік від Конотопа московське військо було на деякий час затримано козаками Ніжинського і Чернігівського полків. Однак під натиском переважаючих сил противника укр. частини відступили у місто. В кінці березня 1659 р. московська армія почала облогу Конотопа. Захисники міста під командуванням ніжинського полковника Г. Гуляницького протягом двох місяців відбили всі штурми противника. Московська армія втратила бл. 10 тис. убитими, але здобути місто не змогла. Героїчна оборона міста скувала основні сили ворога і дала змогу гетьманові І. Виговському зібрати війська і підготуватися до генерального бою. 28–29.VI(8–9.VII).1659 р. на р. Соснівці поблизу Конотопа відбулася вирішальна битва, в якій московська армія була щент розгромлена. В ході битви противник втратив бл. 30 тис. убитими і 5 тис. полоненими (серед яких було кілька бояр, зокре-

ма Пожарський, Львов). Рештки ворожих військ відступили під Курськ. Проте І. Виговський не зміг скористатися перемогою. Проти його політики виступила старшинська опозиція, яку при таємній підтримці московського уряду організував І. Безпалій. Підбурювані старшиною кілька козацьких полків на Сіверщині підняли заколот проти гетьманської влади. Скориставшись новим протигетьманським виступом новосформовані московські війська знову розпочали наступ на Лівобережжя. В цих умовах у жовтні 1659 р. І. Виговський зрікся гетьманства.

КОНОТОПСЬКІ СТАТТІ 1672 – укр.-московський договір, підписаний 17.VI.1672 р. у Козачій Діброві поблизу Конотопа (нині Сумська обл.). Після обрання на загальній козацькій раді гетьманом Лівобережної України І. Самойловича між гетьманським урядом і царською адміністрацією було укладено К. с., які проголошували основні принципи міждержавних відносин між Гетьманщиною та Московським царством. Під час підписання статей було присутнє московське посольство на чолі з Г. Ромодановським, архієпископ Л. Баранович, генеральна і полкова старшина, козацькі війська (бл. 4 тис. осіб) і делегація ніжинських міщан. К. с., які нараховували 10 нових пунктів, були складені на основі Глухівських статей 1669 р. з деякими допов-

неннями. Статті обмежували політичні права гетьманського уряду, особливо в галузі зовнішньої політики. Новообраному гетьманові заборонялося без царського указу і старшинської ради висилати посольства до іноземних держав, особливо підтримувати відносини з гетьманом П. Дорошенком. Козацькі послы не мали права брати участь у переговорах із представниками польського уряду в Москві у справах, які стосувалися Війська Запорізького. Лівобережним полкам заборонялося надавати військову допомогу П. Дорошенку в його боротьбі проти Польщі. За К. с. значно обмежувалася гетьманська влада на користь старшини. Гетьман не мав права позбавити старшину урядів (посад) або покарати без згоди старшинської ради чи вироку військового суду. Скасувавши компанійські полки як реальну військову силу, на яку міг опертися гетьман, К. с. створили передумови для посилення колоніальних впливів московського уряду в Гетьманщині.

КОНСТИТУЦІЙНА МОНАРХІЯ, обмежена монархія – одна з форм правління в буржуазних державах, при якій влада монарха обмежується парламентом. При К. м. монарх як глава держави призначає та усуває міністрів, розпоряджається військовими силами і поліцією, видає укази, користується правом накладання вето на схвалені парламентом законопроекти,

а також правом законодавчої ініціативи і розпуску парламенту. Ці та інші політичні права монарха ґрунтуються здебільшого не на законах, а на звичаях, тому фактично не підконтрольні парламентам. К. м. виникла в Англії після буржуазної революції 17 ст., у Франції існувала на підставі конституції 1791 р., в ін. країнах виникла в 19 ст.

КОНСТИТЕЦІЯ П. ОРЛИКА 1710 (Бендерська конституція, Пакти й Конституція прав і вольностей Війська Запорізького) – перша європейська конституція в сучасному розумінні, складена 16.IV.1710 під час обрання гетьманом України П. Орлика. Набула офіційної назви “Пакти й Конституція прав і вольностей Війська Запорізького” (“Пакти і Конституції законів і вольностей Війська Запорізького”). В основі “Пактів і Конституцій” лежала угода між гетьманом, козацькою старшиною і запорожцями. Конституція, у написанні якої брали участь П. Орлик, Г. Герцик, А. Войнаровський, К. Гордієнко, складалася з преамбули і 16 параграфів (пунктів). У преамбулі схематично викладено історію руського (укр.) народу і Війська Запорізького. Авторами Конституції стверджувалося, що козаки (“народ козацький”) стали засновниками Київської держави. Однак згодом, у боротьбі з Польським королівством, Україна втратила свою незалежність, яку було

відновлено тільки за гетьмана Б. Хмельницького. Далі відзначалося, що Московське царство, порушивши взяті на себе зобов'язання щодо України, намаглося ліквідувати права і привілеї Війська Запорізького та “накласти рабське ярмо на вільний народ, який нікому не дозволяв себе завоювати силою зброї”. За цих умов Військо Запорізьке змушене було відстоювати права укр. народу збройним шляхом. У преамбулі вказувалося на визначну роль гетьмана І. Мазепи у захисті інтересів України і Війська Запорізького. Перед новообраним гетьманом П. Орликом ставилося завдання вибороти незалежність України за підтримки Швеції. Шведський король Карл XII як “покровитель і протектор” України, затвердивши умови та акти обрання гетьмана, ставав гарантом незалежної України та недоторканності її кордонів. В основному тексті документа проголошувалися принципи побудови укр. держави – Гетьманщини. У першому параграфі розглядалося питання про віру. Православ'я проголошувалося державною релігією, а також передбачалася автокефалія укр. церкви при формальному підпорядкуванні Константинопольському патріархові. Другий пункт визначав кордони Укр. держави, які встановлювалися відповідно до умов Зборівського мирного договору 1649 р. з Річчю Посполитою. Гетьман повинен був

забезпечити непорушність та охорону кордонів (сприяти поверненню в Україну полонених і домагатися відшкодування всіх збитків, заподіяних Україні війною). У наступних пунктах стверджувалося повернення у володіння Війська Запорізького Терехтемирова, Кодака, Келеберди, Переволочної з прилеглими землями та необхідність зруйнування московських фортець, збудованих на Запоріжжі. У шостому параграфі визначено основні принципи державного правління в Україні. Всі найважливіші державні справи вирішувалися гетьманом спільно з генеральною старшиною, полковниками і генеральними радниками від кожного полку. Передбачалося тричі на рік (на Різдво, Великдень і на свято Покрови Богородиці) у гетьманській резиденції збирати Генеральну військову раду. У раді мала брати участь генеральна старшина, полковники, сотники, генеральні радники і послы від Низового Війська Запорізького. Наступні пункти Конституції обмежували судову і фінансову владу гетьмана. Всі важливі судові справи, в т. ч. про образу гідності гетьмана, передавалися на розгляд Генерального військового суду (стаття 7). Гетьман не мав права одноособово розпоряджатися державною скарбницею. Скарбницю очолював генеральний скарбник, який розпоряджався прибутками за згодою

гетьмана. На утримання гетьмана виділялися маєтки в Шептаківському повіті і частина земель Війська Запорізького. Все це стосувалося і полковників. Гетьман повинен був здійснювати загальний нагляд за діяльністю адміністративних органів, затверджувати вибір вищих урядовців і полковників; намагатися не допускати зловживань козацькою старшиною щодо козаків і посполитих (стаття 10); звільняти від податків і повинностей козацьких вдів і сиріт та деякі інші категорії населення (стаття 11). Значна увага приділялася фінансовим, економічним та військовим питанням (проведенню ревізії державних земель, запровадженню фіксованих мит та різних зборів, скасуванню оренд та стацій для компанійців і сердюків тощо). Текст документа був складений латинською і руською (укр.) мовами. Діяла у Правобережній Україні до 1714 р. Конституція, значно обмежуючи права гетьмана, заклала основи республіканського правління в Україні. К. стала вищим виявом укр. політичної думки 17 ст., фактично проголосивши Україну незалежною демократичною республікою.

КОНТРЕФОРМИ – реакційні заходи, проведені в Російській імперії, в т. ч. і в Україні, за царювання Олександра III (80 – поч. 90-х рр. 19 ст.); спрямовані на зміцнення самодержавства та позицій дворянства. Здій-

снювалися шляхом перегляду буржуазних реформ 60–70-х рр. 19 ст. (звідси і назва) та ліквідації низки буржуазних перетворень. Так, 1881 р. було видано “Положення про заходи до охорони державного порядку і громадського спокою”, за яким після оголошення становища “посиленої охорони” місцеві органи влади діставали широкі повноваження для боротьби з революційним рухом. У 1889 р. було видано закон про земських начальників, що повертав дворянам значну частину вотчинно-поліцейської влади, яку вони мали за кріпосного права. Положення про земства (1890) позбавило селян безпосереднього вибору гласних, а Городове положення (1892) виключало зі складу міських виборців прикажчиків і дрібних торгівців. Серед К. були закони про посилення цензури, відновлення станових принципів у початковій та середній школі (1882), скасування університетської автономії (1884) та ін. У 1887 р. були внесені реакційні зміни до судової реформи 1864 р. Наростання революційного руху перешкодило царизмові повністю здійснити програму К.

КОНФЕДЕРАТИ – учасники тимчасових військово-політичних союзів польської шляхти в 16–18 ст. Виступи К. в Україні супроводжувалися знуцанням шляхти з населення, грабунками та руйнуванням жител. Типову картину розправи К. над укр.

населенням подано в поемі Т. Г. Шевченка “Гайдамаки”.

КОНФЕДЕРАТСЬКІ СУДВ – суди, що їх утворювали шляхетські конфедерації в 16–18 ст. Створення К. с., як і самої конфедерації, супроводилося збройною боротьбою між окремими групами магнатів і шляхти. Конфедератські суди діяли замість усіх інших судів на територіях, охоплених конфедераціями. К. с. існували і в Правобережній Україні (Київське, Волинське воєводства та ін.). З ліквідацією конфедерацій припинили свою діяльність і конфедератські суди.

КОНФЕДЕРАЦІЯ (лат. *confederatio* – спілка, об’єднання) – тимчасові магнатсько-шляхетські військово-політичні союзи у 16–18 ст. у шляхетській Польщі та на загарбаних нею укр. землях. Створювалися під час загострення боротьби магнатських угруповань за владу, за дальше розширення привілеїв магнатів і шляхти, католицької церкви та зміцнення феодально-кріпосницького порядку в країні. К., що діяли під час безкоролів’я, починаючи з 1572 р., створювалися на сеймах, які оголошували себе верховним органом влади. На поч. 17 ст. існували як генеральні (для всієї Польщі), так і місцеві (воєводські) К. для захисту загальностанових інтересів шляхти. К. зазвичай відігравали реакційну роль в історії Польщі (Барська конфедерація 1768 р., Торговицька конфедерація 1792 р.).

КОПИСТВНСЬКИЙ Теофіл Дорофійович (15.IV.1844–5.VII.1916) – укр. живописець-реаліст. Нар. у м. Перемишлі. У 1868–1871 рр. навчався у Краківській школі красних мистецтв, 1872 р. – у Віденській академії образотворчих мистецтв. У 1873 р. переїхав до Львова, де брав участь у виставках Товариства приятелів красних мистецтв, ілюстрував дитячий журнал “Дзвінок” (ілюстрації до поем І. Франка “Лис Микита” і “Пригоди Дон-Кіхота”), викладав малювання в середніх школах. Ранні твори К. виконані під впливом академічного мистецтва, пізніші – в реалістичних традиціях. К. створив картини із селянського життя (“Погорільці”, 1876; “Сліпець з поводитирем”, 1871; “В селянській хаті”, 1876; “Вдова” та ін.), портрети (“Автопортрет”, 1870; “Жіночий портрет”, 1870; “Далматинка”, 1872; “Портрет А. Яновського”, 1872); картини на історичні (триптих “Гальшка Острозька”, кінець 19 ст.) та релігійні теми (розписи, іконостаси тощо).

КОРДЕБА Мирон Михайлович (2.III.1876–2.V.1947) – відомий укр. історик, дійсний член НТШ з 1903 р. Нар. у с. Острів (нині Тернопільський р-н Тернопільської обл.). Навчався у Львівському (1893–1895) і Віденському (1895–1898) університетах. Учень М. Грушевського. Працював учителем у гімназіях Чернівців (1900–1918), Львова та

Холма. У 1929–1939 рр. – професор Варшавського університету. З 1944 р. – професор і завідувач кафедри історії південних і західних слов'ян Львівського університету. К. – автор праць з історії, історичної географії стародавньої і середньовічної України. Проблемам історії періоду княжої доби присвячені роботи “Перша держава слов'янська” (ЗНТШ, т. 13), “Суспільні верстви та політичні партії в Галицькому князівстві до пол. 13 ст.” (ЗНТШ, т. 30–32), історико-етнічні процеси та питання історичної географії розглядаються у працях “Молдавсько-Польська границя на Покуття по смерті Стефана Великого” (1906), “Західне пограниччя Галицької держави між Карпатами та долішнім Сяном у 13 ст.” (ЗНТШ, 1925, т. 138–140), “Територія й населення України” (1917) та ін. К. глибоко вивчав питання укр.-польських стосунків 16–17 ст., зокрема період Хмельниччини (“Венеційське посольство до Хмельницького 1650”, ЗНТШ, 1907; “Проба австрійського посередництва між Хмельницьким і Польщею”, ЗНТШ, 1908, т. 84; “Боротьба за польський престол по смерті Володислава IV”, 1912; “Між Замостям та Зборовом”, ЗНТШ, 1922, т. 133). Опублікував збірник документів “Акти до Хмельниччини” (1911). У 1920–1930-х рр. К. написав низку історіографічних праць. К. – автор численних статей та рецензій

на укр. історичні та історико-географічні теми. Працював і як популяризатор історичних знань. Відома його науково-популярна праця “Історія Холмщини і Підляшшя” (1941). Підготував фундаментальну (понад 55 тис. назв) “Бібліографію історії України”, картотека якої зберігається у Львові. Радянська історична школа замовчувала ім'я К., звинувативши його у “помилках” буржуазно-об'єктивістського і націоналістичного характеру. Помер у Львові.

КОРЖ Микита Леонтійович (1731–1835) – запорізький козак. Нар. в с. Нових Кайдаках (нині у складі Дніпропетровська). Належав до заможної частини запорізького козацтва. Мав у с. Михайлівці (нині Апостолівського р-ну Дніпропетровської обл.) власний зимівник. Його спогади, записані укр. істориком А. О. Скальковським, містять цінні відомості про соціально-економічні відносини, суспільно-політичний, адміністративний і військовий устрій Запорізької Січі. (“Усні розповіді бувшого запорожця Микити Коржа...”, Одеса, 1842).

КОРНІНКО Василь Онисимович (1867–24.XII.1904) – укр. художник-реаліст. Нар. в с. Попівці на Катеринославщині в селянській родині. Художню освіту здобув у Петербурзькій академії мистецтв (1888–1896). Після завершення художньої освіти повернувся в Україну й

оселився в Одесі. Працював переважно в галузі графіки (ілюстрації до “Енеїди” І. Котляревського, 1903–1904; станкові твори “Біля корчми”, 1902; “Чари” та ін.). К. був добрим знавцем народного побуту, що знайшло відображення в його творчості.

КОРОБКА Федір (рр. н. і см. невід.) – військовий обозний селянсько-козацьких військ під час Визвольної війни укр. народу 1648–1657 рр. Був городовим отаманом Чигирина (1648–1649), потім наказним чигиринським полковником. З 1650 р. – військовий обозний. Брав участь у боях проти польсько-шляхетських військ. За дорученням Б. Хмельницького вів переговори з царським урядом про возз’єднання України з Росією. Очоловав укр. посольства до Туреччини, Волощини, Швеції. Після смерті Б. Хмельницького був прибічником гетьмана І. Виговського. Дальша доля К. невідома.

КОРОЛЕНКО Володимир Галактіонович (27.VII.1853–25.XII.1921) – видатний російський письменник. Нар. в м. Житомирі в сім’ї повітового судді. Навчався у Житомирській та Рівненській гімназіях, 1874–1876 рр. – у Петровській землеробській і лісовій академії у Москві. У 70-х рр. зблизився з діячами революційного народництва. У 1876 р. заарештований і засланий у Кронштадт. У 1879 р. висланий

у В’ятську губернію, 1881 р. – в Якутську область. З 1885 р. К. мешкав у Нижньому Новгороді під наглядом поліції, з 1896 р. – у Петербурзі, з 1900 р. – у Полтаві. Почав друкуватись 1879 р. Вся творчість К. пройнята глибоким гуманізмом. Письменник-реаліст, він змальовував образи людей з народу, які поривають із пасивністю та покорою, високо оцінює творчу роль мас. Перше оповідання – “Епізоди з життя шукача” (1879). К. писав про тяжке життя народу, наростання його протесту проти соціальної нерівності (“Сон Макара”, “Соколинець”, 1885), стверджував необхідність єднання інтелігенції з народом (“Сліпий музикант”, 1886). Прославленням безстрашності і незламності волі людини відзначається оповідання “Мить” (1900). В оповіданні “Ріка грає” (1892) висловив віру в сили народу. Сповнена оптимізму лірична мініатюра “Вогники” (1901). В оповіданнях “Ат-Даван” (1892), “Государеві ямщики” (1901), “Феодали” (1904) К. піддав гострій критиці самодержавний лад, викривав грубе насильство над людиною в поміщицько-буржуазному суспільстві. У повісті “Без язика” (1895), написаній після перебування К. в Чикаго, письменник змалював поневіряння укр. селянина, який потрапив до Америки. В автобіографічній книзі “Історія мого сучасника” (1906–1922) зобразив життєвий шлях молодого інтелі-

гента-різничинця в умовах суспільного руху 60–80-х рр. К. був визначним публіцистом. У “Павловських нарисах” (1890), книзі “У голодний рік” (1892–1893) він правдиво описав тяжке становище кустарів та селянства. Велике громадське значення мали гнівні викривальні виступи К. проти царського терору в роки реакції (“Побутове явище”, 1910), проти антисемітської політики самодержавства (“Будинок № 13”, 1903, цикл статей про справу Бейліса, 1913–1914).

К. – видатний художник. Його реалістичній творчості властиві риси героїчної романтики, поєднання епічності з тонким ліризмом та психологічною проникливістю.

Життя і творчість К. були тісно пов’язані з укр. народом і його культурою. В оповіданнях і повістях (“Ліс шумить”, “Судний день”, “В поганому товаристві”, “Сліпий музикант”, “Парадокс”, “Без язика”, “Марусина заїмка”) та “Історії мого сучасника” К. відтворив укр. побут, природу України. У творах на укр. теми К. використовував укр. народні пісні, казки, інтонації живої укр. мови. Широку популярність в Україні мали численні статті й нариси К., у яких він виступив на захист інтересів простого люду. У “Відкритому листі статському радникові Філонову” (1906) К. висловив гнівний протест проти масових розправ царизму над селянами – учасни-

ками виступу в с. Сорочинцях. К. опублікував статтю “Сорочинська трагедія” (1907), у якій розкрив справжні обставини кривавих подій у цьому селі. К. виступав на захист укр. культури, зокрема укр. мови. У статті “Котляревський і Мазепа” (1916) викривав колонізаторську політику царизму, підкреслював значення І. Котляревського у становленні укр. мови і літератури. К. високо цінував поезію Т. Шевченка, сприяв виданню біографічних матеріалів про Шевченка (1901), а також перекладанню його поезій російською мовою. К. був у дружніх стосунках із П. Грабовським, Панасом Мирним, М. Коцюбинським, І. Тобілевичем, Х. Алчевською. К. брав участь у виданні збірки, присвяченої 40-річчю літературної діяльності І. Франка. Творчість К. високо цінували Леся Українка, І. Франко, С. Васильченко та ін. укр. письменники. Перші укр. переклади творів К. з’явилися в кінці 19 ст. (“Ліс шумить”, 1886; “Судний день”, 1900); їх перекладали В. Щурат, М. Обачний (Косач) та ін. Укр. народ глибоко шанує пам’ять К. Його іменем названо школи, педагогічні інститути, бібліотеки. У Полтаві відкрито Літературно-меморіальний музей В. Г. Короленка.

КОРО́ННИЙ КРАЙ – адміністративно-територіальна одиниця Австрійської імперії (з 1867 р. – Австро-Угорської імперії) у 18 – на поч. 20 ст. Наприкінці 18 ст.

внаслідок трьох поділів Речі Посполитої частина укр. земель потрапила до складу Австрійської імперії. Австрійський уряд на захоплених територіях створив К. к. – Королівство Галичини і Лодомерії (Володимирії), (“Королівство Галичини і Володимирії разом з Великим князівством Краківським із князівствами Освенцимським і Заторським”) із центром у Львові, у складі якого штучно об’єднав західноукр. етнічні землі з частиною польських земель. Територія цього К. к. охоплювала Івано-Франківську, Львівську, центральну та південну частини Тернопільської, Чернівецької областей України, Перемишльського, Жешувського, Тарнувського, Новосончеського і частину Краківського та Белзького воєводств Польщі. Адміністративні кордони К. к. неодноразово змінювались. До складу Галицької провінції в 1786–1849 рр. входила Буковина, а в 1795–1809 рр. – велика територія між рр. Пилиця та Західний Буг (Нова, або Західна Галичина); у 1809–1815 рр. від Галичини був відокремлений Тернопільський округ (входив до складу Росії); у 1809–1846 рр. – територія Кракова та його околиць, де 1815 р. була утворена Краківська республіка). З 1849 р. Буковина стала окремих від Галичини К. к. Адміністративна влада в К. к. належала губернському управлінню на чолі з губернатором. Вищим представ-

ницьким органом був крайовий сейм, існував також виконавчий орган сейму – крайовий комітет (крайовий відділ). З 1848 р. укр. політичні сили ставили перед цісарською владою вимогу поділу Галичини на укр. і польську (Східна Галичина з центром у Львові) та польську (Західна – з центрами в Тарнуві чи Кракові) та утворення окремого К. к. з укр. частини Галичини, Буковини й Закарпаття. Австрійський уряд під впливом польських шовіністичних сил відмовився задовольнити цю вимогу. Лише в лютому 1918 р. у Брест-Литовську уряд Австро-Угорщини підписав угоду з Українською Народною Республікою (таємний протокол до Брестського мирного договору про те, що з укр. частин Галичини та Буковини до 31.VII.1918 р. буде утворено окремих К. к. Проте скориставшись хитким внутрішньополітичним становищем України, Австро-Угорщина 4.VII.1918 р. анулювала цю угоду.

“КОРОТКИЙ ЛІТОПИС МАЛОЇ РОСІЇ З 1506 ПО 1770 РІК” – укр. літопис, надрукований 1777 р. в Петербурзі В. Г. Рубаном. Існує думка, що автором цього твору був О. А. Безбородько. “К. л. М. Р.” є компіляцією з різних літописів та хронік 16–18 ст. До його складу увійшов “Короткий опис Малоросії”, доведений до 1734 р. включно. Далі вміщено хроніку історичних подій, що відбували-

ся в Україні в 1735–1770 рр., з переліком прізвищ гетьманів, генеральної та полкової козацької старшини, вищих чинів російських урядовців, представників духівництва та ін. осіб, які діяли в Україні від 1654 р. до ліквідації Гетьманщини 1764 р. Автор намагався показати заслуги козацької старшини перед царським урядом, щоб обґрунтувати зрівняння її в правах із російським дворянством. До “К. л. М. Р.” додано “Землеописання Малої Росії”, в якому подаються відомості про географічне положення укр. земель, адміністративний поділ, кількість населення, міста й містечка Лівобережної України.

“КОРОТКИЙ ОПИС МАЛОРОСІЇ” – укр. літопис, складений невідомим автором у 30-х рр. 18 ст. Викладає події з історії України від давніх часів до 1734 р. Автор, очевидно, належав до козацької старшини. За своїм ідейним змістом літопис продовжує традиції укр. літописання. Події давньої історії України (до 16 ст.) висвітлено дуже стисло. Головну увагу приділено історії України 2-ї пол. 17 ст. – 1-ї третини 18 ст. Автор детально описав Визвольну війну укр. народу 1648–1657 рр., прославив діяльність Б. Хмельницького, І. Богуна, М. Пушкаря, високо оцінив визвольну боротьбу в Правобережній Україні кінця 17 – поч. 18 ст. та її керівників С. Паляя, С. Самуся, А. Абазина,

З. Іскри. Автор літопису виступає проти політики царизму, спрямованої на ліквідацію політичної автономії України і посилення гноблення її царською монархією. Основним джерелом для “К. о. М.” був літопис Г. Грабянки. Опис подій 1709–1734 рр. автор зробив самостійно. Проста і доступна мова “К. о. М.” сприяла його широкій популярності. Літопис використано в багатьох пізніших творах (рукописному збірнику полтавського полкового осавула Я. Козельського, “Короткому літопису Малої Росії з 1506 по 1770”, історичній праці про Україну французького історика Ж.-Б. Шерера та ін.).

КОРСУНСЬКА БИТВА 16.V.1648 – переможна битва укр. армії на чолі з Б. Хмельницьким проти польського війська під командуванням коронного гетьмана М. Потоцького та М. Калиновського під Корсунем (нині Корсунь-Шевченківський Черкаської обл.) під час Національно-визвольної війни укр. народу. Після розгрому передового польського загону С. Потоцького і Шембека у битві під Жовтими Водами, де потрапив у полон син М. Потоцького Стефан, М. Потоцький прибув 10.V.1648 р. з головними силами з Черкас до Корсуня та фортифікував табір поблизу міста. 14 (24).V.1648 р. до Корсуня підійшло козацьке військо, очолюване Б. Хмельницьким (15–17 тис. осіб) і татарський загін Тугай-Бея (бл. 4 тис.

осіб). Після перших сутичок польське командування, дезінформоване захопленням у полон козаком (був висланий зі спеціальним завданням у ворожий табір Б. Хмельницьким), вирішило відступити через Богуслав і Білу Церкву до Паволочі. Дізнавшись від козака С. Зарудного, що був провідником польського війська, про маршрут відступу ворожих частин, Б. Хмельницький вислав козаків Корсунського полку на чолі з М. Кривоносом влаштувати засідку. Зайшовши в тил ворога, козаки з урочища Горохова Діброва поблизу с. Виграєва (нині Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл.) перекопали шлях глибокими ровами, зробили з дерев завали і, загативши річку, затопили яр водою. Вранці 16(26).V.1648 р. польське військо, почавши відступ із Корсуня, в Гороховій Діброві потрапило у засідку. В тил Потоцькому вдарив Хмельницький із козацькою кіннотою і татарською ордою, а з флангів польське військо атакували козаки під проводом М. Кривоноса. В ході запеклої битви, що тривала кілька годин, польська армія була вщент розгромлена. Понад 8,5 тис. польських жовнірів та офіцерів потрапили в полон, у т. ч. М. Потоцький та його заступник – польний гетьман М. Калиновський. Разом з іншими знатними особами Хмельницький подарував їх кримському ханові. Козаки захопили

41 гармату, велику кількість інших воєнних трофеїв. Унаслідок перемог укр. армії під Жовтими Водами і Корсунем була знищена польська окупаційна армія в Україні, створилися сприятливі умови для широкого розгортання національно-визвольної боротьби укр. народу, під час якої відновлено Укр. державу – Гетьманщину.

КОРСУНСЬКА РАДА 1657 – Генеральна військова рада, яка відбулася 25.X.1657 р. у Корсуні. На раду зібралася вся генеральна старшина, делегати від рядового козацтва і духовенства. На К. р. прибули послы зі Швеції, Речі Посполитої, Австрії, Туреччини, Кримського ханства, Семигорода, Молдавії і Волощини. Рада затвердила рішення попередніх козацьких рад (23.VIII і 26.VIII. 1657 р.) про обрання гетьманом України І. Виговського. Під час К. р. ратифіковано укр.-шведський воєнно-політичний союз, спрямований на забезпечення незалежності і територіальної цілісності України. Водночас на К. р. було ухвалено поновити союзні відносини з Кримським ханством і Туреччиною та укласти перемир'я з Польщею. К. р. остаточно вирішила питання переорієнтації зовнішньополітичного курсу Укр. держави. Гетьманський уряд шляхом укладення воєнно-політичних угод із кількома європейськими країнами й одночасним припиненням союзницьких відносин із Мос-

ковською державою намагався досягти повної державної незалежності України.

КОРСУНСЬКИЙ ПОЛК – адміністративно-територіальна і військова одиниця у Правобережній Україні. Створений 1648 р. Адміністративним центром К. п. було м. Корсунь (нині Корсунь-Шевченківський Черкаської обл.). К. п. складався із 19 сотень і за реєстром 1650 р. налічував 3470 реєстрових козаків. Сотенними містечками К. п. були Вільшана, Городище, Імгліїв (нині Мліїв), Лисянка та ін. Козаки К. п. брали участь у Визвольній війні 1648–1657 рр., зокрема у битвах під Зборовом (1649), Берестечком (1651), Батогом (1652), Жванцем (1653), в народному повстанні в Правобережній Україні 1702–1704 рр. під керівництвом С. Палія. Полковниками К. п. були Л. Мозиря, З. Іскра та ін. Ліквідований К. п. був 1712 р., коли за угодою між Росією і Польщею козаків правобережних полків переселили в Лівобережну Україну.

КОРФ Микола Олександрович (14.VII.1834–25.XI.1883) – російський педагог і методист, організатор народних шкіл в Україні. Нар. у Харкові у дворянській сім'ї. У 1854 р. закінчив лицей у Петербурзі. К. працював в Олександрівському повіті Катеринославської губернії, сприяв відкриттю і поширенню земських шкіл. Створив тип трирічної сільської школи, склав для неї підручники (“Малютко”,

“Наш друг” та ін.). К. обстоював загальноосвітній характер початкової школи, пропагував обов'язкове навчання учнів рідною мовою, створення шкіл для дорослих. Керував численними учительськими курсами і з'їздами на Херсонщині, в Маріуполі, Бердянську та ін. Основні твори К. – “Посібник для навчання грамоти звуковим способом”, “Російська початкова школа”, “Наша шкільна справа”, “Наші педагогічні питання”.

КОРШ Федір Євгенович (4.V.1843–1.III.1915) – російський учений-філолог, перекладач, академік Петербурзької АН (з 1900). Нар. у Москві. У 1864 р. закінчив Московський університет. У 1877–1900 рр. – професор Московського (з перервою), 1890–1892 рр. – Одеського (Новоросійського) університетів, з 1892 р. – Лазаревського інституту східних мов у Москві. В умовах переслідування царським урядом укр. мови К. разом з іншими російськими вченими захищав право укр. народу на національний розвиток і рідну мову. Укр. культурі, літературі та мові присвячено праці: “Український народ і українська мова” (1913), “Шевченко серед поетів слов'янства” (1912), “Дещо про вийстя української народності” (1914), “До історії українського восьмискладового вірша” (1910) тощо. Автор перекладів з інших мов на укр. та кількох оригінальних віршів укр. мовою.

КОСАЧ Ольга Петрівна (літ. псевд. – Олена Пчілка; 17.VII. 1849–4.X.1930) – укр. письменниця, фольклорист, етнограф, чл.-кор. АН УРСР (з 1927). Сестра М. П. Драгоманова, мати Лесі Українки. Нар. у Гадячі (нині Полтавської обл.) в сім’ї збіднілого поміщика. У 1866 р. закінчила Київський інститут шляхетних дівчат. Автор оповідань “Товаришки” (1887), “Світло добра і любові” (1888) та ін., зб. поезій “Думки-мережанки” (1885), п’єси “Світова річ” (1908). Вивчала етнографію, усну народну творчість, зокрема колядки, легенди. Написала спогади про видатних діячів укр. культури (М. П. Старицького, М. В. Лисенка, М. П. Драгоманова та ін.). Була членом етнографічної комісії АН УРСР, працювала також в історико-філологічному відділі АН УРСР.

“КОСИЙ КАПОНІР” – військово-політична тюрма у Києві до 1917 р. Збудовано 1844 р. як одну з фортифікаційних споруд Києво-Печерської фортеці. Однак за призначенням споруда не використовувалася; на поч. 60-х рр. 19 ст. перетворена на тюрму. Тут перебували в ув’язненні учасники польського визвольного повстання 1863–1864 рр. Пізніше “К. к.” був гауптвахтою для солдатів і офіцерів. На поч. XX ст. став військово-політичною тюрмою із суворим режимом, за що його називали “київським Шліссельбургом”. У

“К. к.” 1930 р. було відкрито музей, який 1940 р. став філіалом історичного музею.

КОСТАНДИ Кириак Костянтинович (3.X.1852–31.X.1921) – укр. живописець і педагог. Нар. в с. Дофінівці під Одесою в сім’ї рибалки. Навчався в Одеській малювальній школі (1870–1874) та Петербурзькій академії мистецтв (1874–1882), академіком якої став із 1907 р. Член Товариства передвижників (з 1897) та член-засновник Товариства південноросійських художників (1902–1919 – його незмінний голова). К. створив картини побутового жанру (“У хворого товариша”, 1884; “В люди”, 1885; “Сутінки”, 1897). Повернувшись до Одеси, продовжував працювати над пейзажами, здебільшого Одеси та її околиць (“Гуси”, 1888; “Старенькі”, 1891; “Рання весна”, 1892; “На терасі”, 1899 та ін.). В останні роки життя малював переважно пейзажі (“З пташиного польоту”, 1907; “Галки”, 1915). Писав також портрети. Для творів К. характерні життєва простота, людяність, велика живописна майстерність і чудовий колорит. Як викладач Одеського художнього училища (з 1885) виховав кілька поколінь талановитих художників, серед них І. І. Бродський, М. Б. Греков, О. О. Шовкуненко та ін.

КОСТІН Микола (бл. 1660–1712) – молдавський літописець. Син М. Костіна. Освіту здобув у Польщі. Був ідеологом великого

боярства. Автор творів “Літопис Землі Молдавської від створення світу” (доведений до 1601 р.) і “Куранти государів”. У творі “Літопис Землі Молдавської” (1662–1711), який приписували К., йому належить “Хроніка першого правління Миколи Маврокордата” (1709–1711). Літописи К. містять значний матеріал з історії України. Зокрема, в “Хроніці” К. детально описує Полтавську битву 1709 р. та участь у ній українців, втечу Карла XII і Мазепи, Прутський похід 1711 р.

КОСТІН Мирон (1633 – грудень 1691) – молдавський політичний діяч і літописець. Нар. у боярській сім’ї. Дитинство і юність провів в Україні. Освіту здобув у польському єзуїтському колеґіумі в м. Барі. Служив у польському війську, учасник Берестецької битви 1651 р. У 1652 р. повернувся до Молдавії, де обіймав високі державні посади. Був ідеологом великого боярства. Автор низки історичних творів, головний із яких “Літопис землі Молдавської від Арона воєводи” (1654–1661). Літопис містить значний матеріал з історії України, зокрема про Хотинську війну 1620–1621 рр. та Визвольну війну укр. народу 1648–1657 рр. У творі “Опис Молдавської і Мунтянської землі” К. подав цінні відомості про укр. населення Буковини. Виступав за визволення батьківщини від турецького гніту. К. належать історикографічні твори “Про рід

молдаван” (1686–1691), філософська поема “Життя світу” (1671–1673), а також низка поетичних та прозових творів польською мовою.

КО́СТКА НАПЕ́РСЬКИЙ (Kostka Napierski) Олександр Леон (він же Бзовський Шимон; бл. 1620–18.VII.1651) – керівник антифеодалного повстання 1651 р. у Підгаллі (Південна Польща). З 1650 р. – капітан у польському війську. Учасник Тридцятилітньої війни 1618–1648 рр. Наприкінці 1650 – на поч. 1651 р. встановив зв’язки з Б. Хмельницьким і почав розповсюджувати його універсали до польських селян. У червні 1651 р. очолив повстання у Підгаллі, в якому брали участь польські та укр. селяни. За задумом К. Н. повстання мало поширитися по всій країні. К. Н. розраховував на союз з укр. народом, який боровся за національну незалежність. Повстанці, оволодівши замком Чорштин, готувалися до походу на Краків. Польський уряд, наляканий розмахом повстання, вжив термінових заходів. 24.VI урядові війська після триденної облоги захопили Чорштин. Незабаром польський уряд розправився з повсталими селянами і в ін. місцях. К. Н. було посаджено на палю. Образ К. Н. змальовано у творах укр. та польських письменників (“Переяславська рада” Н. Рибак, “Гомоніла Україна” П. Панча, “Костка Наперський” В. Оркана, “Татри” К. Тетмайера, “Королівський син” В. Василевської та ін.).

КОТЛЯРІВСЬКИЙ Іван Петрович (29.VIII.(9.IX.).1769–29.X(10.XI).1838 – видатний укр. письменник, драматург, основоположник нової укр. літератури. Один з найвидатніших ідеологів Просвітництва в Україні. Нар. у Полтаві в малозабезпеченій сім’ї козацького роду. Батько, працюючи канцеляристом у міському магістраті, 1793 р. виклопотав собі права спадкового дворянина. К. здобув початкову освіту в місцевого дяка. 1780–1789 рр. навчався у Полтавській духовній семінарії. У 1789–1793 рр. працював канцеляристом, у 1793–1796 рр. – домашнім учителем у сільських поміщицьких родинах. У 1796–1808 рр. перебував на військовій службі в Сіверському карабінерському полку, що вів свій родовід від укр. козацьких полків. У 1806–1807 рр. брав участь у російсько-турецькій війні. 1808 р. вийшов у відставку. К. як відставний офіцер, що не знайшов служби в Санкт-Петербурзі, з 1810 р. працював у рідній Полтаві наглядцем Будинку виховання дітей бідних дворян. У 1812 р. під час походу Наполеона I Бонапарта на Росію К., за дозволом генерал-губернатора Я. Лобанова-Ростовського, сформував у містечку Горошині Хорольського повіту на Полтавщині 5-й укр. козацький полк (за умови, що полк буде збережено після закінчення війни як постійне козацьке військо), за що отримав чин майора. По війні в

Полтаві було збудовано театр, де К. організував вистави, допомагав формувати репертуар. Саме тоді він написав п’єсу “Наталка Полтавка” (вид. 1838) і водевіль “Москаль-чарівник” (вид. 1841), які дали початок новій укр. драматургії. Вперше вони поставлені на сцені цього театру 1819 р. Тож їхній публікації (сам автор уважав свої твори недосконалими) передувало тривале сценічне життя. Однак театральна діяльність не стала для К. професійною. Він і далі працює наглядцем Будинку виховання дітей бідних дворян, а в 1827–1835 рр. – ще й попечителем Полтавського благодійно-лікувального закладу.

Літературну діяльність розпочав близько 1794 р. К. – автор “Енеїди” – першого твору нової укр. літератури, написаного народною мовою. Взнявши за основу сюжетну канву однойменної поеми Вергілія, К. у традиціях давнього укр. бурлеску створив свій оригінальний художній твір. У поемі автор відтворив різні сторони життя укр. суспільства у 2-й пол. 18 ст. Національне забарвлення і співчуття до долі простого народу зумовили великий успіх “Енеїди” серед сучасників. В образах троянців, карфагенян, латинян зображені українці з їхнім побутом, звичаями, мовою. Еней і його ватага нагадували запорожців, які після ліквідації царизмом Запорозької Січі блукали по світу, поки

основна частина їх не оселилася на Кубані, утворивши козацьке чорноморське військо. Своїх героїв К. наділив рисами запорізьких козаків – сміливістю, відвагою, відчайдушністю, прагненням до волі, відданістю батьківщині. Якщо в перших трьох частинах троянці показані як бурлаки, мало не розбишаки, то в останніх – як розважливі хоробрі патріоти (образи рядових козаків Низа та Евріала, героїв, які віддають своє життя за рідний край). Характерні слова Евріала про важливість громадських обов'язків:

*Де общее добро в упадку,
Забудь отца, забудь і матку,
Лети повинность ісправлять.*

Змінюється в останніх частинах і образ Енея. Він змальований уже не як бурлака, а як хоробрий козацький старшина, герой, державний діяч. У пародійних образах богів та в їхніх взаєминах з людьми сатирично зображено поміщиків-кріпосників, чиновницьку бюрократію, духовництво. В 3-й частині поеми в картинах пекла і раю розкриті суспільні суперечності, критикується кріпосництво:

*Панів за те там мордовали
І жарили зо всіх боків,
Що людям льготи не давали
І ставили їх за скотів.*

За мотивами поеми були створені опери “Еней на мандрівці” (композитор Я. Лопатин-

ський) та “Енеїда” (композитор М. Лисенко, лібрето М. Садовського). Сучасники захоплювалися цим незрівнянним шедевром, до того ж написаним багатомовною, барвистою, гострою та дотепною народною мовою. Розкрито в “Енеїді” і суспільні суперечності, критикується кріпачество, показано недосконалі людські характери.

Увесь творчий доробок К. вміщується в одній невеликій за обсягом книзі, а проте він справив величезний вплив на сучасників, зокрема М. Гоголя. Драматург та актор І. Карпенко-Карий назвав п'єсу “Наталка Полтавка” “праматір'ю українського народного театру”. Талант К. – яскравий і самобутній, глибоко національний. Він справедливо вважається предтечею укр. культурного відродження 19 ст. Видатна роль у сценічній інтерпретації п'єси К. належить М. Щепкіну і К. Соленикові. Прогресивна критика визнала К. ще за його життя. Творчість К. високо цінував Т. Шевченко. Поет у 1838 р. написав вірш “На вічну пам'ять Котляревському”, в якому підносив К. як національного співця та прославляв як творця безсмертної “Енеїди”:

*Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люди;
Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть.*

У 1898 р. широко відзначалося 100-річчя з часу першого

видання “Енеїди”. Цій даті присвячені поезії Лесі Українки, М. Старицького, статті І. Карпенка-Карого, І. Франка. В 1903 р. в Полтаві відкрито пам’ятник К. (скульптор Л. Позен), у 1973 р. – в Києві (скульптор Г. Кальченко). В 1952 р. в Полтаві відкрито Літературно-меморіальний музей К. В 1969 р. за рішенням Всесвітньої Ради Миру та ЮНЕСКО відзначалося 200-річчя з дня народження К.

КОХОВСЬКИЙ (Kochowski) Веспасіян (1633–6.VI.1700) – польський історик і письменник. Нар. в с. Гаю на Сандомирщині в сім’ї королівського урядовця. Закінчив Новодвірську школу в Кракові. Служив у війську, потім працював у королівській канцелярії. Замолоду зазнав переслідувань з боку католицької церкви за свої вірші та епіграми. Пізніше зв’язався з магнатськими колами і став поборником феодальної анархії. Реакційні погляди К. позначилися на його праці “Історія Польщі від смерті Владислава IV” (4 ч.). 1-ша частина, присвячена описові Визвольної війни 1648–1657 рр., відзначається ворожою до укр. народу тенденційністю. Автор низки історичних праць. Найголовніша з них – “Щорічники” (лат. мовою, ч. 1–3, 1683–1698 рр.), де К. виклав сучасну йому історію Польщі. В частині, присвяченій описові Визвольної війни укр. народу 1648–1657 рр., К., відбиваючи інтереси магнатських кіл,

осуджує цю війну, вороже ставиться до Б. Хмельницького та І. Богуна. Завдяки значному фактичному матеріалу праця К. є цінним джерелом з історії України 2-ї пол. 17 ст. Нею користувалися укр. літописці та історики.

КОХОВСЬКИЙ Всеволод Порфирійович (літ. псевд. – Данило Медовник, Погонєць; 14.III.1835–14.V.1891) – укр. письменник і педагог демократичного напрямку. Нар. в с. Стародубцях Ізюмського повіту на Харківщині. Закінчив Петербурзьку військову академію. Засновник (1864) і директор Педагогічного музею в Петербурзі. Літературну діяльність почав у журналі “Основа” (оповідання, нариси). Популяризував творчість Т. Шевченка. Найзначніший твір К. – повість “Пан народолобець” – (1863, опубл. 1870) є гострою сатирою на ліберала. Ця повість, за словами І. Франка, мала “тривку літературну вартість”. Автор педагогічних праць про трудове виховання, початкову освіту тощо (вид. 1873–1889). Організатор перших народних читань.

КОЦЮБІНСЬКИЙ Михайло Михайлович (5(17).IX.1864–12(25).IV.1913) – видатний укр. письменник і громадський діяч. Нар. у м. Вінниці. Вчився у початковій школі в Барі. В 1880 р. закінчив Шаргородське духовне училище, згодом навчався в духовній семінарії. Ще в юнацькі роки захоплювався творчістю укр. письменників, зокрема Т. Шев-

ченка, Панаса Мирного, Марка Вовчка, ознайомився із творчістю Е. Золя, В. Гюго, Гі де Мопасана, читав філософські твори Л. Фейєрбаха, Ф. Фур'є. 1880 р. К., живучи в Кам'янці-Подільському, зблизився з народовольською молоддю. У 1882 р. був заарештований, але незабаром звільнений. Повернувшись до Вінниці, не зміг через національно-політичні переконання вступити на державну службу і змушений був заробляти на життя приватними уроками. У 1886 р. за К. було встановлено таємний поліцейський нагляд, який не припинявся протягом усього життя. 1890 р. виїхав до Львова, де познайомився з І. Франком, В. Гнатюком, М. Павликом. У львівських журналах “Дзвінок”, “Правда”, “Зоря” почали друкуватися його твори (“Наша хата”, 1890; “Причинок до біографії Шевченка”, 1891; “Шевченкова могила”, 1891; “Для загального добра”, 1845 та ін.). На поч. 1890-х рр. К. став членом Братства тарасівців. У 1891 р. при Вінницькому реальному училищі склав іспит на народного вчителя, деякий час учителював у с. Лопатинцях. Проводив національно-освітню роботу серед місцевих селян, збирав фольклорний матеріал. Через переслідування поліції був змушений залишити вчителювання. Тільки завдяки М. Костомарову К. вдалося у 1893 р. знайти працю у філоксерній комісії. У 1893–

1897 рр. працював у Бессарабії і Криму. У 1897 р. залишив роботу в комісії та переїхав у Чернігів. Деякий час працював у редакції газети “Волинь”. Згодом повернувся до Чернігова, де з 1909 р. працював статистиком у земській управі. У 1906–1908 рр. К. – голова товариства “Прогресивістів” у Чернігові. Очолюючи легальне культурно-освітнє товариство, письменник намагався використати його діяльність для формування національної свідомості українців. К. влаштуовав для громадськості вечори, присвячені Т. Шевченку, театральні вистави, читання лекцій з історії та літератури, згуртував навколо себе молодих літераторів (зокрема, традиційні літературні вечори-“суботи” відвідував П. Тичина). Хворий на серце, К. був змушений кілька разів виїжджати на лікування за кордон (в Австрію, Швейцарію, Італію). В 1911 р. Товариство прихильників укр. науки і штуки встановило для К. довічну пенсію, що дало можливість письменнику залишити службу. З жовтня 1912 р. до січня 1913 р. лікувався у Києві. Помер у Чернігові. Похований на Болдиній горі.

Перший період творчості К. позначений впливом народницько-культурницької ідеї в літературі. Зображуючи переважно соціальні проблеми і побут селян, К. вказував на обов'язки укр. інтелігенції щодо народу. В цей період з'являються твори: “Ан-

дрій Соловейко, або Вченіє світ, а невченіє тьма” (1884), “21-го грудня, на Введеніє” (1885), “На віру” (1891), “П’ятизлотник”, “Ціпов’яз” (обидва 1893), “Хо” (1894), “Для загального добра” (1895), “Посол від чорного царя” (1897) та ін. К. є одним з найвизначніших представників імпресіонізму в укр. літературі. У творах “У путах шайтана” (1899), “Лялечка” (1901), “Цвіт яблуні” (1902), “На камені” (1902), “Під мінаретами” (1904) К. майстерно вдається до глибокого аналізу психологічного стану своїх героїв, тонко відтворює зміни у настроях, точно фіксує миттєві враження. Тема національного і соціального гніту в Україні в умовах колоніального становища відображена так чи інакше в усій творчості К., але з особливою силою проявляється у творах “Він іде” (1906); “Сміх” (1906); “Персона грата” (1907); “Фата моргана” (1903–1910) та ін. Виоким гуманізмом та поезією пройняті твори письменника останніх років – “Тіні забутих предків” (1911); “На острові” (1913), “Хвала життю” (1913). Твори К. перекладені мовами багатьох народів світу. За оповіданнями і повістями К. створено кінофільми “Коні не винні” (1956), “Кривавий світанок” (за “Фата моргана”, 1956), “Пе-коптьор” (1957), “Дорогою ціною” (1957), “Тіні забутих предків” (1967). Відкрито літературно-ме-

моріальні музеї письменника у Вінниці (1927) та Чернігові (1934).

КОЧУБЕЇ – укр. багаті поміщики, графи (з 1799), князі (з 1831). Власники великих земельних маєтностей в Україні (в Полтавській, Чернігівській, Херсонській, Катеринославській, Таврійській, Подільській губерніях) і Росії. Походили з укр. козацько-старшинського роду.

Василь Леонтійович К. – генеральний суддя (див. статтю нижче).

Василь Васильович К. (р. н. невід. – 1743) – полтавський полковник (1727–1743). В 1731–1739 рр. командував козацьким полком на Укр. лінії.

Семен Васильович К. (1725–1779) – ніжинський полковник (з 1746), генеральний обозний (з 1751), член Малоросійської колегії (з 1771).

Віктор Павлович К. (1768–1831) – віце-канцлер (1798), міністр внутрішніх справ (1819), голова Державної ради і комітету міністрів (1827).

КОЧУБЕЇ Василь Леонтійович (1640–15(25).VII.1708) – укр. державний діяч кінця 17 – початку 18 ст. Нар. у заможній козацькій родині, прашури якої походили з татар. Був освіченою на той час людиною. Управляв Генеральною військовою канцелярією за гетьмана І. Самойловича. В 1687–1699 рр. – генеральний писар. Тоді ж вступив у змову з Мазепою проти гетьмана Самойловича, свого благодійни-

ка. Заволодівши гетьманською булавою, Мазепа віддячив К. кількома селами, серед них і Диканькою, де той розташував свою головну садибу, а 1694 р. доручив йому ще почеснішу посаду – військового судді, другу після гетьманської у козацькій адміністрації. В 1706–1708 рр. призначався наказним гетьманом. 1700 р. гетьман домігся для свого протеже від російського царя придворного звання стольника. Про тісну дружбу і взаємне довір'я між Мазепою і К. свідчить уже те, що надзвичайно обережний гетьман його першого серед свого оточення втаємничив у намір перекинутися до Карла XII. Дружні стосунки Мазепи і К. розладналися внаслідок взаємин І. Мазепи з дочкою К. Мотрею. Восени 1707 р. К., дізнавшись про таємні переговори І. Мазепи з польським королем С. Лещинським і шведським королем Карлом XII, підтриманий полтавським полковником І. Іскрою та частиною слобожанської старшини, написав донос на гетьмана царю Петру І. Був заарештований у Вітебську, у царській похідній канцелярії, куди К. та І. Іскра приїхали з доносом. Петро І, не повіривши їхнім словам, видав обох на суд гетьманові. Під час слідства К. і його спільники, зазнавши тортур, зрелися своїх звинувачень проти гетьмана. І. Мазепа звелів відрубати голову недавньому найближчому другові. Вирок було

виконано 15 липня 1708 р. в с. Борщагівці (нині село Погребищенського р-ну Вінницької обл.). Пізніше цар наказав поховати К. в Києво-Печерській лаврі і повернув конфісковане майно родині страченого.

Окремі вчені і досі сперечаються щодо мотивів, які спонукали К. повідомити царя про таємні наміри Мазепи. Деякі історики зображували його щирим патріотом України. Однак самі обставини доносу та політичної кар'єри К. незаперечно свідчать, що до 1704 р. він поділяв прагнення Мазепи вивести Україну з-під важкої царської руки і зрадив старого друга лише через тяжку образу, заподіяну йому гетьманом.

КОЧУБЕЙ Мотря (Кочубеївна; бл. 1688 – р. см. невід.) – дочка В. Кочубея. Батьки Мотрі К. не дали згоди на її шлюб з І. Мазепою, якому вона доводилася хрещеницею. Стосунки Мотрі з І. Мазепою стали однією з причин ворожого ставлення В. Кочубея до гетьмана і були одним з мотивів розкриття В. Кочубеєм та І. Іскрою московському урядові справжніх планів І. Мазепи напередодні шведсько-укр.-московської кампанії 1708–1709 рр. У 1707 р. Мотря К. одружилася з генеральним суддею В. Чуйкевичем. Після поразки шведсько-укр. військ у Полтавській битві 1709 р. Мотрю К. та її чоловіка було заслано до Сибіру. Дальша доля

Мотрі невідома. Є згадка про те, що вона, повернувшись в Україну, пішла в монастир у с. Пушкарівка під Полтавою, де і провела останні роки життя. Збереглися листи К. до І. Мазепи. Історія кохання К. та І. Мазепи змальована в романі Б. Лепкого “Мазепа”, поемі О. Пушкіна “Полтава”, опері П. Чайковського “Мазепа” та картині І. Рєпіна “Мотря Кочубей”.

КРÁВЧЕНКО Михайло Степанович (1858–22.IV.1917) – укр. кобзар. Нар. у с. Великих Сорочинцях (нині Миргородського р-ну Полтавської обл.). Учень Самійла Яшного і Федора Холодного. Майстер-виконавець багатьох дум та пісень, серед яких велика кількість соціально загострених сатиричних пісень. К. виступав у Петербурзі, Москві, багатьох містах України, на Кубані. Від нього були записані найповніші варіанти дум. Безпосередній учасник Сорочинських подій у грудні 1905 р., К. створив про селянське повстання дві думи з усіма класичними ознаками цього жанру – “Про Сорочинські події 1905 року”, записану О. Сластіоном, і “Чорна неділя в Сорочинцях”, записану В. Короленком. Ці думи є ніби перехідним ступенем у творчій традиції кобзарів від давнини до сучасності, яку продовжили учні К. – Ф. Кушнерик та П. Гузь. Багато дум і пісень від К. записав Ф. Колесса.

КРАВЧНСЬКИЙ Сергій Михайлович (літ. псевд. Степняк;

13.VII.1851–23.XII.1895) – революційний народник, письменник. Нар. в Полтавській губ. у сім’ї військового лікаря. Закінчив Михайлівське артилерійське училище в Петербурзі (1870), вчився в Лісному інституті (1871–1873). З 1872 р. – член гуртка чайковців. Був одним з ініціаторів “ходіння в народ”. У 1874 р. К. було заарештовано, після втечі він виїхав за кордон. Брав участь у національно-визвольному повстанні в Герцєговині 1875 р. З травня 1878 р. жив у Петербурзі. К. – один з організаторів партії “Земля і воля”. 4(16).VI.1878 р. вбив шефа жандармів Мезенцева і змушений був утекти за кордон. Жив у Швейцарії, Італії, з 1884 р. – в Лондоні. Для видання і розповсюдження нелегальної літератури 1891 р. заснував Фонд вільної російської преси. За кордоном К. написав і опублікував багато праць про Росію і російських революціонерів: “Підпільна Росія” (1882), “Російські грозіві хмари”, “Росія під владою царів” (1885), а також низку художніх творів – “Андрій Кожухов” (1889), “Будиночок на Волзі” (1896) та ін. К. виявляв інтерес до укр. літератури, зокрема до творів Т. Г. Шевченка. Був особисто знайомий з М. І. Павликом, листувався з М. П. Драгомановим. І. Я. Франко називав К. талановитим публіцистом, гарячим борцем відомих російських борців за свободу і поступ.

Твори К. не раз перевидавались і перекладались на інші європейські мови. Їх нелегально привозили до Росії, де вони сприяли вихованню кількох поколінь революціонерів.

КРАСОВСЬКИЙ Андрій Опанасович (1822–1868) – укр. революційний демократ, підполковник. Нар. у Києві в дворянській сім'ї. 1840 р. закінчив Пажеський корпус у Петербурзі. Повернувшись із Кримської війни 1853–1856 рр. до Петербурга, К. брав участь у таємних революційних гуртках, зблизився з революційними демократами. У 1859 р., перебуваючи за кордоном, К. зустрічався в Італії з Дж. Гарібальді. Згодом вступив до організації “Земля і воля”. Восени 1861 р. К. переїхав до Києва, вів революційну агітацію серед селян м. Корсуня, Богуслава, розповсюджував “Колокол”, “Полярную звезду”, заборонені вірші Т. Г. Шевченка. За написання та поширення серед солдатів Житомирського полку в Києві відозви із закликом не брати участі у придушенні селянських заворушень 30.VI.1862 р. був заарештований і військово-польовим судом засуджений до розстрілу, заміненого 12 роками каторги, яку відбував у Нерчинську. Застрелився під час невдалої спроби втекти з каторги.

КРАШЕВСЬКИЙ (Kraszewski) Юзеф-Ігнаці (28.VII.1812–19.III.1887) – польський письменник. Нар. у Варшаві. Дитячі

роки пройшли на Волині. Навчаючись у Віленському університеті, почав писати вірші. Повісті К. із селянського життя реалістично відображають соціальні відносини на селі за часів кріпацтва, експлуатацію селян. Зі співчуттям письменник змальовував образи простих людей (“Історія Савки”, 1842; “Будник”, 1847; “Історія кілочка в тину”, 1860 та ін.). У творах “Уляна” (1843), “Остап Бондарчук”, “Ярина” (1850), “Хата за селом” (1854) К. відтворив картину життя укр. селян. Сюжет повісті “Хата за селом” М. Старицький поклав в основу драми “Циганка Аза”. К. – автор численних історичних романів із минулого Польщі (“Прадавня легенда”, 1876 та ін.). Нариси “Спогади з Волині, Полісся і Литви” (1840) містять багато цінного матеріалу з життя і побуту укр. народу. Творчість К. високо цінили І. Франко, Д. Писарев, І. Тургенев, В. Воробський.

КРÉЙЦЕР (нім. Kreuzer) – розмінна грошова монета, що карбувалася зі срібла, а згодом із міді у Німеччині (15–19 ст.) та Австро-Угорщині (17–19 ст.). Мідні К., які у 18–19 ст. карбували в Австрії, були в обігу на укр. землях, що перебували під її владою. Запроваджені у Галичині після 1772 р., а на Буковині після 1774 р. З 1857 р. 100 К. становили 1 австрійський гульден. Під час грошової реформи 1892 р. К. було вилучено з обігу й замінено на нову розмінну одиницю – геллер.

КРЕМЕНЕЦЬКИЙ ЛІЦЕЙ, Волинський ліцей – загально-освітній навчальний заклад, відкритий 1805 р. у Кременці. До 1819 р. називався Вищою Волинською гімназією. Існував на приватні пожертвування. Засновник К. л. та візитатор Віленської навчальної округи Т. Чацький убачав у ліцеї не лише освітній центр краю, а й осередок ополчення місцевого населення. При ліцеї були велика бібліотека, знаменитий ботанічний сад (12 тис. видів і сортів рослин), обсерваторія і т. ін. Тут працювали викладачами відомі природодослідники В. Г. Бессер, А. Л. Анджейовський. У 1831 р. ліцей було закрито, оскільки більшість його учнів приєдналася до польського визвольного повстання 1830–1831 рр. При створенні Київського університету (1834) було частково використано матеріальну базу К. л. Микола І, протидіючи відкриттю у Києві університету, наказав обмежитися переведенням до Києва К. л. У 1921 р. уряд Польщі відновив у Кременці діяльність ліцею, але особливого значення він не мав. За радянської влади замість К. л. було створено (1940) учительський інститут, реорганізований 1952 р. в Кременецький педагогічний інститут (переведений 1969 р. до Тернополя).

КРИВОНІС Максим (Перебийніс, Вільшанський; р. н. невід. – листопад 1648) – визначний укр. полководець, герой Націо-

нально-визвольної війни укр. народу 1648–1657 рр., черкаський полковник, один з найближчих сподвижників Б. Хмельницького. Нар., ймовірно, в останньому десятиріччі 16 ст. Де саме – також не відомо. У літературі називається с. Вільшана (нині смт Городищенського р-ну Черкаської обл.). За іншими відомостями, К. походив із кріпаків укр. магната Ю. Немирича з Житомирщини. Є також дані, нібито К. був родом з Острога (нині Рівненської обл.) чи з Могилева-Подільського (нині Вінницької обл.). В 30–40-х рр. 17 ст. перебував на Запоріжжі, де прославився у козацьких походах проти турків і татар. Є відомості, що деякий час перебував на службі у французькій армії. Наприкінці 1647 р. підтримав повстання на Запорізькій Січі і незабаром став одним з найближчих сподвижників Б. Хмельницького. На початку Національно-визвольної війни очолив Черкаський полк. Керував козацькими загонами у всіх битвах укр. армії під проводом Б. Хмельницького в 1648 р. К. брав участь у Жовтоводській битві 1648 р. Під час Корсунської битви 1648 р. очолювана ним козацька кіннота за наказом Б. Хмельницького влаштувала засідку поблизу с. Виграєва в Гороховій Діброві та ударом з тилу допомогла повстанцям ущент розгромити польське військо М. Потоцького і М. Калиновського. Відзначився від час розгортання національно-

визвольного руху проти польських загарбників по всій Україні. Призначений черкаським полковником, К. керував визволенням Лівобережної України. У червні 1648 р., К., виконуючи наказ Б. Хмельницького, керував повстанськими загонами на Поділлі і Брацлавщині, в ході якого повстанці визволили значну частину Правобережної України, зокрема Тульчин, Вінницю, Умань, Брацлав, Немирів, Погребище та ін. міста. К. розгромив у боях під Немировом, Махнівкою і Старокостянтиновом надвірні хоругви польських магнатів Я. Вишневецького та В. Заславського, які вдерлися на Брацлавщину і жорстоко розправлялися з укр. мирним населенням. Очоловані К. Черкаський, Білоцерківський та Уманський полки в жорстоких боях визволили після навальних штурмів Бердичів, Меджибіж, Полонне, Бар та ін. міста й оточили Кам'янець-Подільський. Невдовзі за наказом Б. Хмельницького козацькі полки рушили до Пилявців на з'єднання з головними силами селянсько-козацьких військ. Після розгрому польської армії в Пилявецькій битві 1648 р., К. організував переслідування відступаючого ворога. У бою під Старокостянтиновом, в якому козаки майже повністю знищили 8-тисячний загін німецьких найманців, К. було тяжко поранено. Не одужавши після поранення, він узяв участь у визвольному

поході укр. армії у Галичину. Під час облоги Львова козацькі частини під проводом К. 5.X.1648 р. штурмом здобули найголовніше укріплення – Високий Замок, що змусило керівну верхівку міста піти на переговори про припинення воєнних дій та сплату викупу. Помер К. в середині листопада 1648 р. від чуми, яка спалахнула серед селянсько-козацького війська під час облоги Замостя. К. належав до демократичного крила козацької верхівки, виступав проти її збагачення. В народі довгий час жила впевненість, що К. отруїли польські пани. Ім'я К. – одного зі славетних борців проти гніту шляхетської Польщі, “першого полковника” Б. Хмельницького, який своїми перемогами “ляську славу загнав під лаву”, укр. народ оспівав в історичних піснях.

КРИЖВЦЬКИЙ Костянтин Якович (29.V.1858–17.IV.1911) – укр. та російський художник-пейзажист. Нар. у Києві. Навчався у художника М. І. Мурашка, а з 1877 р. по 1885 р. – у М. Клодта в Петербурзькій академії мистецтв, академіком якої став із 1900 р. Кращі пейзажі К. (“Дуби”, 1883; “Перед грозою”, 1885; “Спека спала, повіяло прохолодою”, 1889; “Повіяло весною”, 1910) виконані в реалістичних традиціях. Деякі пейзажі і жанрові картини К. присвячені Україні (“Ярмарок”, “Косарі на Україні”).

КРИМІНАЛЬНЕ УЛÓЖЕННЯ 1903 – найреакційніший

кримінальний кодекс царського самодержавства, спрямований проти зростаючого в той час революційного руху в Росії. К. у. 1903 р. складалось із 37 розділів, що містили 687 статей. Перший розділ визначав поняття злочину, види покарання тощо. Злочини поділялись на три категорії – тяжкі злочини, злочини і проступки. Серед видів покарання були смертна кара, каторжні роботи (безстрокові або ж на строк), заслання на поселення до Сибіру, ув'язнення до фортеці, тюрми, грошові стягнення тощо. Другий розділ встановлював кримінальну відповідальність за посягання проти віри; третій – за бунт проти верховної влади; четвертий – за державну зраду; п'ятий – за “смуту”; шостий – за непокору владі і т. ін. К. у. 1903 р. цілком у дію введено не було. Воно вводилося в дію окремими розділами і навіть статтями, що встановлювали найсуворіші покарання борцям проти царського самодержавства. Так, 1904 р. надано чинності майже всім статтям про політичні злочини, 1906 р. – про релігійні злочини.

КРВМСЬКІ ПОХОДИ 1687 і 1689 – спільні воєнні походи московського та укр. війська проти Кримського ханства. Після укладення “Вічного миру” 1686 р. з Польщею Московське царство вступило в коаліцію держав – “Священну лігу” (Австрія, Венеція і Річ Посполита), які боролися проти Османської ім-

перії та її союзника – Кримського ханства. 5.IX.1686 р. було оголошено про підготовку до війни. У травні 1687 р. московська армія (60 тис. осіб) під командуванням В. Голіцина та укр. війська (50 тис. осіб) на чолі з гетьманом І. Самойловичем вирушили у похід на Крим. Після переходу в середині серпня укр.-московськими військами р. Кінські Води (нині р. Конка, притока Дніпра), кримські татари, щоб спинити наступ, підпалили степ. 17.VI.1687 р. у зв'язку з нестачею провіанту і корму для коней, не дійшовши 200 км до Криму, В. Голіцин віддав наказ повернутися назад. Усю вину за невдалий похід московське командування переклало на гетьмана І. Самойловича, якого було скинуто з гетьманства, а на його місце обрано І. Мазепу. Ранньою весною 1689 р. розпочався другий кримський похід московської армії та укр. козаків (40 тис. осіб) під командуванням В. Голіцина та І. Мазепи. Після запеклого бою із загонами кримських татар в урочищі Зелена Долина об'єднані армії продовжили наступ і 20.V підійшли до Перекопа. Однак В. Голіцин не наважився штурмувати добре укріплене місто. 21.V московське командування прийняло рішення припинити похід і повернутися на Лівобережну Україну. Участь козацьких військ у К. п. і воєнних подіях у Криму в 1736–1738 рр., повне забезпечення укр. селяна-

ми потреб московської армії у провіанті, фуражі та конях відіграло вирішальну роль в оволодінні Російською імперією Укр. Причорномор'ям, а згодом і Кримом.

КРВМСЬКІ ПОХОДИ 1736–1738 – спільні воєнні походи російських та укр. військ проти Кримського ханства під час австро-російсько-турецької війни 1735–1739 рр. У травні 1736 р. російсько-укр. армія під командуванням Б. Мініха та наказного гетьмана Я. Лизогуба 20.V.1736 р. штурмом здобула Перекоп, 5.VI – Козлов (Євпаторію), 17.VI – Бахчисарай. Під час здобуття Козлова був смертельно поранений миргородський полковник Д. Апостол. Через велику спеку, нестачу води та провіанту, а також сильну епідемію холери об'єднані війська відступили до Лівобережної України. В 1736 р. з фортеці Азов (зайнятий Донською армією в червні 1736 р.) розпочався новий похід. На початку червня 1736 р. російсько-укр. війська під командуванням П. Лассі форсували Сиваш, а 14.VII розбили загони кримського хана і зайняли Карасубазар. Проте віддаленість баз постачання змусила командування припинити воєнні дії і віддати наказ про відступ. Черговий похід російсько-укр. армії на Крим у червні–липні 1738 р. закінчився невдачею. Участь у цьому поході брав визначний укр. козацький літописець Г. Граб'янка, який був

тяжко поранений в одному з боїв і невдовзі помер.

КРИЧІВСЬКИЙ Михайло (Станіслав; р. н. невід. – 31.VII.1649) – київський полковник (1648–1649), сподвижник Б. Хмельницького. Походив із покатоличеної білоруської шляхти Брестського (Литовського) воєводства. Замолоду служив у польському війську. З 1643 р. обіймав посаду чигиринського реєстрового полковника. В 1647 р. К. узяв на поруки заарештованого Б. Хмельницького і врятував його від розправи, яку готував коронний підчаший О. Конопольський. Під час Жовтоводської битви 1648 р. К. потрапив у татарський полон. Викуплений Б. Хмельницьким із полону, К. перейшов із католицизму у православ'я і став київським полковником, “правою рукою” гетьмана (за свідченням історичних джерел). У 1649 р. Б. Хмельницький доручив К. як досвідченому воєначальнику керувати обороною північних кордонів України від нападу литовського війська Я. Радзивілла. В бою з переважаючими силами ворога під м. Лоевом (нині Білорусія) тяжкопоранений К. потрапив у полон, де відмовився виказати військові таємниці і заподіяв собі смерть.

КРІП'АЦЬКИЙ ТЕАТР – театр в Україні, Білорусії і Росії, в якому акторами були селяні-кріпаки. Виник у Росії наприкінці 17 ст. в маєтках багатих

поміщиків Шереметєвих, Юсупових, Голіциних та ін. В Україні – з 18 ст. Найбільшого поширення набув на поч. 19 ст. і припинив своє існування після скасування кріпацтва. Укр. поміщики, наслідуючи російських, також заводили К. т., показуючи вистави для сусідів та місцевої адміністрації. Дехто з них, за прикладом російських поміщиків, улаштовував театральні школи, в яких навчалися кріпаки. Така школа існувала у Корсуні в маєтку Лопухіної. Драматичні вистави ставили кріпацькі трупи Ширая (Чернігівщина), Іллінського (Волинь), Трощинського (Полтавщина). На поч. 19 ст. деякі з них перетворювалися на комерційні підприємства, що гастролювали по містах і селах України. Трупа Ширая неодноразово гастролювала у Києві. Окремі кріпаки-актори виступали в Харкові в трупах Штейна та Млотковського. Репертуар К. т. був різноманітний. Поряд з виставами лялькового театру, вертепу, класичними операми та балетами ставилися п'єси Фонвізіна, Капініста, Котляревського, Квітки-Основ'яненка тощо. З К. т. пов'язана театральна діяльність Котляревського, Гоголя-батька, Квітки-Основ'яненка та ін. Про безправне становище актора-кріпака розповідається у повісті “Музикант” Т. Г. Шевченка, в оповіданнях “Сорока-злодійка” О. Герцена, “Тулєйний худож-

ник” М. Лєскова, у повісті “Соловей” З. Бядулі та ін. творах. У кріпацьких театрах почали свій творчий шлях видатні актори Щепкін, Соленик та ін.

КЮЧЕК-КАЙНАРДЖВІСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1774 – договір, укладений між Росією і Туреччиною 10(21).VII. 1774 р. в с. Кючук-Кайнарджа поблизу м. Силістри (Болгарія) після переможної для Росії російсько-турецької війни 1768–1774 рр. За К.-К. м. д. до Російської держави відійшли південноукр. землі між Дніпром і Південним Бугом, фортеці Кінбурн, Керч, Єнікале й Азов; визнано незалежним Кримське ханство (1783 р. приєднане до Росії), підтверджено приєднання до Росії Кабарди (яка ще 1557 р. прийняла російське підданство). Договір фактично встановлював протекторат Росії над Молдавією та Волощиною, надавав Росії право захисту християнського населення Туреччини, звільняв Західну Грузію від тяжкої данини людьми, надав російському торговельному флоту право вільного проходу через Босфор і Дарданелли. Туреччина сплачувала Росії 4 млн крб контрибуції, оголошувала амністією своїм підданим – румунам, болгарам, сербам, грузинам, грекам, які боролися проти турецького іга. К.-К. м. д. зміцнював позиції Російської держави на Чорному морі і Близькому Сході, посилював безпеку її південних кордо-

нів, сприяв розвитку економіки Південної України та розвитку російської зовнішньої торгівлі і створив об'єктивні умови для успішної боротьби балканських та кавказьких народів за визволення з-під турецького іґа.

КУБАНСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО – частина козацтва царської Росії, що жила на Північному Кавказі в колишній Кубанській області. Сформоване 1860 р. з Чорноморського козацького війська (1792 р. переселеного з України на Кубань) і частини Кавказького лінійного козацького війська, які брали участь у воєнних діях проти кавказьких гірських народностей. Царський уряд створив К. к. в. для “охорони внутрішнього порядку в імперії” (придушення народно-визвольного руху) і колонізації краю. В 2-й пол. 19 ст. з України (переважно з Полтавської і Чернігівської губ.) і Росії (Воронезької та ін. губ.) на Кубань почали переселятися малоземельні селяни, що створили численну, нерівноправну щодо козаків верству т. зв. іногородніх, які 1912 р. становили понад 60 % населення.

КУЇНДЖІ Архип Іванович (квітень 1841 (за ін. даними – 1842) – 11(24).7.1910) – видатний укр. живописець-пейзажист, педагог. Нар. у м. Маріуполі. Грек за походженням. Живопису навчався здебільшого самостійно. Деякий час займався в майстерні І. Айвазовського. 1868 р.

учився в Петербурзькій академії мистецтв. Із 1875 р. – член Товариства пересувних художніх виставок. Викладав у Петербурзькій академії мистецтв, із 1882 р. – професор, із 1893 р. – дійсний член Академії, а з 1894 р. – керівник художньої майстерні. У 1897 р. звільнений за підтримку студентських виступів. К. був ініціатором створення Товариства художників (1909; пізніше – Товариства ім. А. Куїнджі, яке об'єднувало живописців-пейзажистів. Серед учнів К. – О. Борисов, К. Богаєвський, А. Рилов, В. Пурвіт та ін. Помер і похований у Петербурзі. Написав сповнені урочистості й оптимізму картини укр. природи, розкрив її поезію і красу. Найвизначніші твори: “Степ” (дві картини, 1875), “Чумацький шлях” (1875), “Українська ніч” (1876), “Березовий гай” (1879), “Місячна ніч на Дніпрі” (1880), “Дніпро вранці” (1881), “Дуби”, “Захід сонця в степу” (обидві бл. 1900), “Нічне” (1905–1908) та ін.

КУЛІШ Пантелеймон Олександрович (літ. псевд. – Панько Казюка, Данило Юс, Павло Ратай, Хуторянин та ін.; 27.VII (8.VIII).1819–2.II(14.II).1897) – відомий укр. письменник, історик, етнограф, літературний критик та перекладач. Нар. у с. Вороніж Глухівського повіту на Чернігівщині (нині Вороніжі Шосткинського р-ну Сумської обл.). Закінчив Новгород-Сіверську гімназію. Після відкриття Київсько-

го університету Св. Володимира К. записався спочатку на філологічний, а згодом на юридичний факультет, де слухав лекції проф. М. Максимовича. Важкі матеріальні умови не дозволили К. закінчити навчання. За рекомендацією М. Максимовича у 1842 р. К. призначили на посаду вчителя у дворянській школі в Луцьку. Незабаром переїхав до Києва, де одержав посаду вчителя у дворянській школі на Подолі. В цей час К. багато подорожував по Київщині, записав чимало народних пісень, легенд, переказів. Упродовж 1843–1845 рр. К. підтримував дружні стосунки з Т. Шевченком, М. Костомаровим, В. Білозерським, М. Гулаком, О. Марковичем. Наприкінці 1845 р. став одним із засновників Кирило-Мефодіївського товариства. У 1845 р. К. переїхав до Петербурга, де одержав посаду вчителя російської мови для студентів-іноземців при університеті. Перебуваючи у Петербурзі, продовжував підтримувати тісні зв'язки з кирило-мефодіївцями, регулярно листувався з ними. За рекомендацією Петербурзької академії наук К. у 1847 р. виїхав у наукове відрядження за кордон. Незабаром у зв'язку з розгромом Кирило-Мефодіївського товариства був заарештований у Варшаві та ув'язнений у Петропавлівській фортеці. Після закінчення слідства засланий до Тули. Згодом повернувся до Петер-

бурга, де розпочав активну літературну та видавничу діяльність. За короткий час опублікував “Записки о Южной Руси” (т. 1–2, 1856–1857), історичний роман “Чорна рада” (1857), “Траматіку”. Заснував власну друкарню, видав близько 40 дешевих книг під загальною назвою “Сільська бібліотека”. З початком видання у Петербурзі журналу “Основа” (редактор В. Білозерський) К. став його активним дописувачем, поміщаючи на сторінках часопису публіцистичні статті, історичні розвідки, поезії, поеми, повісті. Після видання Валуєвського указу 1863 р. і початку переслідування укр. друкованого слова К. у 1864 р. переїхав до Варшави. У 1867 р. К. за зв'язки з політичними діячами Галичини та публікацію творів в укр. виданнях зазнав переслідувань і був змушений залишити державну службу та емігрувати. У 1868–1871 рр. К. перебував за кордоном, здебільшого у Галичині, де брав активну участь у політичному житті, співпрацював із галицькими народовцями. Підтримував тісні контакти з укр. фізиком І. Пулюєм та письменником О. Барвінським.

Повернувшись із-за кордону в 1871 р., К. оселився у Петербурзі. Працював у Міністерстві шляхів, редагував офіційний журнал міністерства. Розпочав друкування своєї історичної праці “История воссоединения Руси” (т. 1–2, 1874; т. 3, 1877). У

1876 р. опублікував розвідку “Мальована Гайдамащина”, у якій різко засудив козацтво та гайдамацький рух. На відміну від Т. Шевченка та М. Костомарова, К. уважав козацтво руйнівною силою, яка, не маючи уявлення про державу, нищила здобутки культури. Водночас він позитивно оцінював діяльність укр. шляхти та козацької старшини. Після видання Емського акту 1876 р. і у зв’язку із загостренням вимог цензури К. не вдалося опублікувати цілої низки своїх творів та одержати дозволу на видання “Журнала П. И. Кулиша”, який мав бути двомовним – укр.-російським. У 1881 р. К. востаннє побував у Львові, де опублікував “Зазивний лист до укр. інтелігенції”, у якому закликав підтримувати національно-культурний рух у Галичині, захищеній від царської цензури.

Повернувшись у Наддніпрянську Україну, повністю відійшов від політичної діяльності. Оселився на хуторі Мотронівка біля Борзни (нині Чернігівська обл.). Решту життя провів у матеріальних нестатках, однак не покидав ні літературної, ні науково-історичної праці. Написав тритомну працю про Визвольну війну під керівництвом Б. Хмельницького – “История отпадения Малороссии от Польши” (1889–1890), збірки поезій “Хуторна поезія” (1882), “Дзвін” (1893), “Позичена кобза” (1897). Перекладав твори Шекспіра, Байрона, Гете,

Гейне та Шиллера. Помер і похований на хуторі Мотронівка.

Л

ЛАВРІВСЬКИЙ Іван (1773–1846) – укр. педагог та освітній діяч. Закінчив Львівський університет (1798) і був у ньому професором (1798–1804). Пізніше був ректором Львівської духовної семінарії, професором богословського інституту в Перемишлі та ін. Л. викладав укр. мовою, склав підручник укр. граматики, низку методичних посібників. Організував у Перемишлі друкарню, зібрав наукову бібліотеку (15 тис. томів), яку передав для загального користування. Заснував грошовий фонд для допомоги укр. школам.

ЛАЗАРЄВИЧ Іван Павлович (29.III.1829–10.III.1902) – укр. акушер-гінеколог. Нар. у м. Могилеві-на-Дністрі (нині Могилів-Подільський) у дворянській сім’ї. Закінчив медичний факультет Київського університету (1853), де й залишився працювати. У 1862–1887 рр. – професор Харківського університету. Організував у Харкові Повивальний інститут (1869), що готував акушерок. Праці Л. присвячені методам вимірювання жіночого таза (1857), вивченню еклампсії, удосконаленню акушерсько-гінекологічного інструментарію тощо. Одним із перших висловив думку про те, що пологи є

рефлекторним процесом, керованим центральною нервовою системою; опрацював питання знеболювання пологів. Л. був віце-президентом Міжнародного медичного конгресу (1869) і почесним президентом гінекологічної секції на Міжнародному медичному конгресі (1883)

ЛАЗАРЄВСЬКИЙ Олександр Матвійович (8(20).VI.1834–31.III(13.IV).1902) – відомий укр. історик. Нар. у с. Гирівці Конопського повіту Чернігівської губ. (нині с. Шевченкове Конотопського р-ну Сумської обл.). У 1858 р. закінчив історико-філологічний факультет Петербурзького університету. Служив у судових установах Чернігівщини, Полтавщини, а з 1880 р. – в Києві як член судової палати. Член Історичного товариства Нестора Літописця, один із засновників журналу “Киевская старина”. Був особисто знайомий з Т. Шевченком. Л. – автор близько 450 праць і статей, переважно з історії Лівобережної України 17–18 ст. Головну увагу Л. приділив дослідженню історії селянства – “Малоросійські посполиті селяни 1648–1788” (1866), козацької старшини і шляхти – “Нариси дворянських родів Чернігівської губернії” (1868), “Нариси малоросійських фамілій” (1875–1876), “Люди старої Малоросії” (1882–1888), колонізації та землеводіння – “Опис старої Малоросії” (1888–1902), адміністративно-судового устрою

Гетьманщини – “Суди в старій Малоросії” (1898) та ін. Л. видав важливі документальні публікації – “Щоденник М. Ханенка” (1884), “Сулимівський архів” (1884), “Мотижинський архів” (1890), “Щоденник генерального підскарбія Якова Марковича” (1893–1897), “Любецький архів графа Милорадовича” (1898) та ін. В основі історичної концепції Л. лежала ідея народництва. У своїх працях Л. підкреслював визиск укр. селянства з боку козацької старшини і як результат – неприхильне ставлення Л. до Гетьманщини та її діячів (“Замітки про Мазепу”, 1878; “Павло Полуботок”, 1880). Зосереджуючись переважно на соціально-економічних проблемах, Л. менше уваги звертав на політичний занепад Гетьманщини внаслідок колоніальної політики російського уряду. Це зумовило деяку односторонність історичної концепції Л., що підкреслювала укр. історіографія, хоча високо оцінила його вклад у розвиток історичної науки в Україні. Заслугою Л. є те, що він увів у наукове користування велику кількість документів, архівних матеріалів, які мають велике значення для вивчення історії Лівобережної України другої пол. 17–18 ст.

ЛАЗАРЄВСЬКИЙ – козацький рід на Чернігівщині, до якого належали відомі діячі укр. культури і науки 19–20 ст.

Матвій Л. (1778–1856) – батько шести синів Л. – Василя,

Івана, Михайла, Олександра, Федора і Якова. Автор спогадів про Чернігівщину в 1-й пол. 19 ст. – “Памяти мой”.

Василь Матвійович Л. (27.II.1817–18.IV.1890) – письменник і перекладач. Закінчив Харківський університет. У 1847–1848 рр. – чиновник Оренбурзької прикордонної комісії. З 1848 р. мешкав у Петербурзі. Був знайомий із Т. Шевченком, листувався з ним і матеріально допомагав поетові на засланні. Переклав на російську мову твори В. Шекспіра – “Отелло”, “Король Лір”, “Макбет”, збирав матеріали для “Полного малоросійського словаря” (залишився в рукописі).

Іван Матвійович Л. (1836–4.VII.1867) – знайомий Т. Шевченка. Протягом 1858–1861 рр. часто зустрічався із поетом у Петербурзі. У березні 1860 р. поет подарував йому “Кобзар” із власноручним написом.

Михайло Матвійович Л. (12.VII.1818–3.V.1867) – близький товариш Т. Шевченка. У 1837 р. закінчив Ніжинський лицей. У 1841–1846 рр. проживав у Тобольську, з 1856 р. переїхав до Оренбурга. З 1850 р. радник Петербурзького губернського правління. Познайомився з Т. Шевченком 1847 р. Листувався і матеріально допомагав йому на засланні. Клопотався про визволення поета із заслання і першим сповістив Т. Шевченку про звільнення. Л. піклувався про хворого Т. Шевченка, після його смерті

подбав про похорон, а згодом – про організацію перевезення тіла поета в Україну.

Олександр Матвійович Л. (20.VI.1834–13.IV.1902) – визначний укр. історик (див. статтю вище).

ЛАНДМІЛІЦЬКІ ПОЛКВ, ландміліція – поселенське війсьсько в Російській державі у 18 ст., створене для оборони державних кордонів. У Лівобережній Україні за указом царського уряду 1713 р. було сформовано п’ять Л. п. зі служилих козаків і служилих людей Белгородської лінії для захисту південних кордонів від нападів кримських і ногайських татар. У зв’язку з будівництвом 1731 р. Укр. лінії кількість Л. п. було збільшено до 20 (14 кінних і шість піхотних), укомплектованих з однодвірців Белгородської і Воронежської губ. У 1736 р. всі Л. п. (близько 22 тис. осіб) було перетворено на кінні і зараховано до складу т. зв. Укр. дивізії (царських військ, розташованих у Лівобережній Україні). На утримання Л. п. з населення Київської і Воронежської губ. стягували подушний податок. У 1769 р. Л. п. було злито з регулярними частинами царського війська.

ЛАПЧЕНКО (Лабченко) Григорій Гнатович (1801–1876) – вітчизняний живописець, академік (з 1842). Нар. в с. Валяві (нині Городищенського р-ну Черкаської обл.). Спочатку учився у художника Я. Нікітіна, згодом у

Петербурзькій академії мистецтв у А. І. Іванова. У 1830 р. за картину “Киянин подає Претичу вісті про наближення до Києва печенігів” дістав звання художника. Згодом, разом з А. І. Івановим, виїхав у Рим, де проживав до 1838 р. Творча спадщина Л. невелика, бо ще замолоду він утратив зір.

“**ЛАСТІВКА**” – укр. альманах, виданий 1841 р. Є. Гребінкою в Петербурзі. Тут були вміщені твори, підготовлені для проєктованих на 1839–1840 рр., але заборонених цензурою, літературних додатків укр. мовою до журналу “Отечественные записки”. В альманахові переважали твори прогресивно-романтичного та реалістичного напрямку – “Причинна”, “Вітре буйний”, “На вічну пам’ять Котляревському” та уривок з поеми “Гайдамаки” Т. Шевченка, повість “Сердешна Оксана” та ін. твори Г. Квітки-Основ’яненка, уривки із п’єси “Москаль-чарівник” І. Котляревського, а також балади, байки і ліричні вірші Є. Гребінки, Л. Боровиковського, В. Забіли, О. Афанасьєва-Чужбинського. Опубліковані також поетичні обробки народних загадок, добірка укр. народних пісень та приказок. Надруковано і твори П. і С. Писаревських, П. Кореницького, П. Куліша, передмова “Так собі до земляків” і післямова “До збачення” Є. Гребінки.

“**ЛАСТОВКА**” (“Ластівка”) – укр. ілюстрований журнал для

дітей і молоді, виходив 1869–1881 рр. у Львові. Друкувався як щотижневий додаток до газети “Учитель”; з 1875 р. – як самостійний орган. Видавець М. Клемертович, прихильник галицьких москвофілів, пропагував у журналі їхні ідеї. В “Л.” друкувалися вірші, оповідання, казки, статті історичного, природознавчого та релігійного змісту, господарські поради тощо. В різний час були вміщені твори Т. Шевченка, С. Руданського, О. Духновича, Ю. Федьковича, М. Шашкевича та ін. Популяризувались педагогічні твори і підручники К. Ушинського, особливо “Рідне слово”.

ЛЕБЕДВНЦЕВ Феофан Гаврилович (літ. псевд. – Ф. Лобода; 12(24).ІІІ.1828–12(24).ІІІ.1888) – укр. історик. Нар. у с. Зеленій Діброві Звенигородського повіту Київської губернії (нині Городищенського р-ну Черкаської обл.). Закінчив Київську духовну академію. У 1851–1864 рр. викладав у духовних семінаріях Воронежа і Києва та в Київській духовній академії, редагував журнал “Руководство для сельских пастырей” (1860–1863). У 1865–1880 рр. очолював Холмську, Люблінську і Радомську дирекції училищ. Був знайомий із Т. Шевченком, від нього отримав примірник “Кобзаря” з підписом поета. У 1882–1887 рр. видавав і редагував журнал “Киевская старина”. У своїх працях досліджував переважно історію укр. церкви і братств в Україні, відзначав їх

важливу роль у розвитку національно-визвольного руху. Редагував 2-й і 3-й томи першої частини “Архива Юго-Западной России”, в першому з яких опублікував історичну розвідку “Архимандрит Мелхиседек Значко-Яворський” (ч. 1, т. 2, 1864). Помер у Києві. Автор праці “Братства, їхня колишня і нинішня доля та значення” (1862) та спогадів про Т. Шевченка.

ЛЕВАКОВСЬКИЙ Іван Федорович (1828–27.III.1893) – вітчизняний геолог, перший професор геології Харківського університету. Нар. у Петербурзі. Закінчив Харківський університет (1852). З 1860 р. викладав геологію в Харківському університеті. Л. – послідовний еволюціоніст-дарвініст. Був одним з організаторів та беззмінним головою Харківського товариства дослідників природи (1870–1893). Вивчав геологію України, зокрема Криму та південно-західної частини Донбасу, де остаточно встановив пермський вік соляних відкладів. Л. займався також питаннями гідрогеології України, геоморфології та тектоніки правобережжя Дніпра; автор оригінального вітчизняного підручника з геології (1861–1864).

ЛЕВВНСЬКИЙ Іван Іванович (6.VII.1851–4.VII.1919) – укр. архітектор. Нар. в м. Долині на Галичині (нині Івано-Франківської обл.) в сім'ї народного учителя. У 1875 р. закінчив Технічну академію (нині Львівський

політехнічний інститут). Організував архітектурно-проектну майстерню і разом з архітекторами О. Лушпинським, Л. Левинським, Т. Обмінським та ін. спорудив багато будівель у Галичині, серед них у Львові – будинок товариства “Дністер” (1905), Музичний інститут (1914–1916) – нині Львівське музичне училище, бурса Укр. педагогічного товариства (1906–1908) – нині головний корпус Львівського лісотехнічного інституту тощо. У своїй творчості Л. використовував принципи модерну, прийомі і форми укр. народної архітектури. Налагодив у Львові широке виробництво декоративної та побутової кераміки з гуцульським народним орнаментом. З 1903 р. – професор Львівського політехнічного інституту.

ЛЕВВЦЬКИЙ Григорій Васильович (1852–1918) – укр. астроном. Нар. у Харкові. Закінчив Петербурзький університет (1874), працював у Пулковській обсерваторії. З 1879 р. – доцент Харківського університету. Діяльність Л. сприяла створенню Харківської обсерваторії. З 1894 р. Л. – професор Юр'євського (Гартуського) університету, 1898–1908 рр. – директор астрономічної обсерваторії цього ж університету. Л. проводив спостереження сонячних плям, вивчав способи визначення орбіт подвійних зір, досліджував мікроколивання земної поверхні за допомогою горизонтальних ма-

ятників, уперше встановлених ним у Росії – спочатку на Харківській (1893), а потім на Юр'євській обсерваторіях. Праці Л. стосуються також історії вітчизняної науки, зокрема історії Харківської і Юр'євської астрономічних обсерваторій. У 1915–1918 рр. Л. – голова Російського астрономічного товариства.

ЛЕВВЦЬКИЙ (Левицький-Ніс) Григорій Кирилович (бл. 1697–1769) – укр. живописець і гравер різцем на міді. Нар. в с. Маячці (нині Новосанжарсько-го р-ну Полтавської обл.). Походив із козацької родини Носів. Учився у Польщі та в Київській академії. Автор серії гравюр для кишенькових лаврських видань Євангелія та Апостола; подарункових гравюр на честь Р. Копи (після 1730), Р. Заборовського (1739); циклу гравюр для подарункового видання “Філософія Арістотелева” (1745). У 1752 і 1757 рр. оздобив гравюрами велике (аркушеве) видання Апостола. Гравюри Л. поєднують у собі ренесансові та барочні риси з реалістичними. Брав участь у розписах Андріївської церкви у Києві.

ЛЕВВЦЬКИЙ Дмитро Григорович (1735–16.IV.1822) – російський художник-портретист, академік Петербурзької академії мистецтв (з 1770). За походженням українець. Нар. у Києві. Син Г. К. Левицького. Вчився у О. П. Антропова, який 1752–1755 рр. працював разом із ним і

Г. К. Левицьким над розписами Андріївської церкви у Києві. Разом з О. П. Антроповим 1762 р. працював у Москві, пізніше в Петербурзі. В 1771–1788 рр. – керівник портретного класу Петербурзької академії мистецтв. Л. – автор багатьох парадних портретів, які відзначаються яскравою майстерністю, композицією і колоритом, а головне – умінням художника передати індивідуальні риси людей різного типу і соціальної приналежності – архітектора О. Кокорінова (1769), французького філософа Д. Дідро (1773), алегоричного портрета Катерини II (1783) та ін. Творчість Л. знаменує собою одне з найбільших досягнень реалістичного портрета.

ЛЕВВЦЬКИЙ Іван Омелянович (18.I.1850–30.I.1913) – укр. бібліограф. Нар. в с. Берлогах Калуського повіту в Галичині в сім'ї священика. Закінчив філософський факультет Віденського університету. Деякий час поділяв погляди москвофілів, брав участь у їхніх виданнях. Співробітничав також в укр. виданнях. Із 1909 р. очолював Бібліографічну комісію Наукового товариства імені Т. Г. Шевченка. Бібліографічною роботою займався з 1877 р. Основні його праці – “Галицько-руська бібліографія” (т. 1, Львів, 1888–1895); “Галицько-руська бібліографія за рр. 1772–1800” (“Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка”, т. 52, кн. 2, 1903); “Україн-

ська бібліографія Австро-Угорщини” (т. 1, Львів, 1909–1911). Бібліографічні праці Л. відзначаються повнотою і точністю опису, зберігаючи і понині своє наукове та довідкове значення.

ЛЕВВЦЬКИЙ Йосиф (1801–24.V.1860) – укр. письменник та культурний діяч. Навчався філософії і теології у Відні. Був викладачем богослов'я у Перемишлі, священиком у Шклі, Грушеві, Нагуєвичах. Автор “Граматики руської або малоруської мови у Галичині” (1830, нім. мовою) – першої друкованої граматики в Галичині, а також укр. підручників для початкових шкіл – букваря, арифметики, граматики німецької мови. Писав “язичієм” оди на честь високопоставлених осіб, перекладав “язичієм” Й.-Ф. Шиллера та Й.-В. Гете.

ЛЕВВЦЬКИЙ Микола Феодосійович (1819–22.I.1885) – укр. педагог, методист початкової освіти, послідовник К. Д. Ушинського. Нар. на Чернігівщині в сім'ї дрібного службовця. Закінчив Київську духовну семінарію, проте священиком бути відмовився. Вчився у Київському університеті. З 1846 р. учителював у школах Київщини, Чернігівщини, з 1858 р. – в училищах і гімназіях Києва. Багато працював над питаннями змісту і методики початкового навчання. Намагаючись подолати застарілі методи навчання, висунув ідею нової початкової школи, здатної

розвивати розум дитини, навчати потрібного, будити в ній прагнення до корисної діяльності, здійснювати фізичне, естетичне і моральне виховання, задовольняти вимоги життя. У навчанні використовував “Рідне слово” К. Д. Ушинського, його дидактичні принципи народності і наочності та ін.; відзначався глибоко гуманним ставленням до учнів. Опублікував низку науково-методичних та ін. педагогічних статей.

ЛЕВВЦЬКИЙ Модест Пилипович (літ. псевд. – М. Пилипович, Виборний, Макогоненко; 25.VII.1866–16.VI.1932) – укр. письменник і публіцист. Нар. в с. Вихилівці (нині Ярмолинецького р-ну Хмельницької обл.) у поміщицькій сім'ї. Закінчив Київський університет (історико-філологічний факультет 1888 р., медичний – 1893 р.), працював лікарем. У 1917–1927 рр. жив у Греції та Чехо-Словаччині, з 1927 р. – у м. Луцьку. Друкуватися почав 1901 р. У першій збірці “Оповідання” (1907) змальовано нужденне життя селян та міської бідноти, викрито сваволлю земської старшини, урядовців. В оповіданні “За Коліївщини” (1907) відображено окремі епізоди гайдамацького руху на Смілянщині. Л. – автор граматики укр. мови та науково-популярних праць із медицини. Перекладав твори західноєвропейської літератури.

ЛЕВВЦЬКИЙ Орест Іванович (25.XII.1848–9.V.1922) – укр.

історик, правознавець, археограф, архівіст, етнограф і белетрист, академік АН УРСР (з 1919). Нар. в с. Маяжці (нині Новосанжарського р-ну Полтавської обл.) в сім'ї священика. У 1874 р. закінчив історико-філологічний факультет Київського університету. Працював учителем гімназії. Був секретарем Тимчасової комісії для розгляду давніх актів (1874–1921), членом Історичного товариства Нестора Літописця, Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Співробітничав у журналі “Киевская старина”. Л. – один з перших академіків-фундаторів АН УРСР. У 1919–1921 рр. – заступник президента АН УРСР, голова соціально-економічного відділу АН УРСР. Автор праць з історії України 16–19 ст. – “Нарис внутрішньої історії Малоросії в 2-й половині XVII ст.” (вип. 1, К., 1875), “Спроба дослідження про літопис Самовидця” (К., 1878), “Нариси стародавнього побуту Волині і України” (К., 1891), “Про актові книги, що стосуються історії Південно-Західного краю і Малоросії” (М., 1900), “Про становище селян Південно-Західного краю в 2-й чверті XIX ст.” (К., 1906) та ін. У своїх працях значну увагу приділяв селянським рухам, історії судочинства, побутові укр. народу. Л. відомий і як письменник (літ. псевд. – Л. Орленко, І. Беркут та ін.). Написав низку історичних оповідань та повістей (“Ган-

на Монтовт”, 1888; “Волинські оповідання”, 1914; “Несподіваний шлюб, 1918 та ін.).

ЛЁВЧЕНКО Петро Олексійович (11.VII.1856–27.I.1917) – видатний укр. художник-реаліст. Нар. у Харкові. Початкову художню освіту здобув у Д. Безперчого. У 1878–1883 рр. вчився у Петербурзькій академії мистецтв у М. Клодта і В. Орловського. За характером творчості близький до передвижників; із 1886 р. став експонентом пересувних виставок. Працював переважно у галузі пейзажу. У своїх картинах Л. створив яскраві поетичні образи мальовничої укр. природи (“На Харківщині”, “Україна”), показав зубожіле село (“Селянське подвір'я”, “На світанку”, “Глухомань”). Л. писав також картини-інтер'єри (“Натхнення”, “На кухні”). Тонкий живописець і колорист, Л. був також прекрасним малювальником (“Інтер'єр з кріслом”, “Ганок”). Помер у Харкові, де й похований.

ЛЕЛЗВСЬКИЙ Микола Семенович (1853–4.III.1905) – укр. гідротехнік. 1875 р. закінчив Петербурзький інститут інженерів шляхів. Під керівництвом Л. у 1875–1894 рр. проведено великі дослідні та виправні роботи на Прип'яті та Дніпрі біля Києва. У 1894 р. – начальник Катеринославського відділення Київського округу шляхів, а 1898 р. – начальник цього ж округу. Л. розробив нову систему виправ-

них робіт на судноплавних річках, яка дістала високу оцінку на Міжнародному конгресі судноплавства в Гаазі 1894 р., та оригінальну систему розміщення струмененапрямних споруд. Винайшов підводний флюгер для визначення на великих глибинах швидкості течії і напряму струменя води.

ЛЕОНТОВИЧ Микола Дмитрович (1(13).XII.1877–23.I.1921) – визначний укр. композитор, музично-громадський діяч і педагог, збирач музичного фольклору. Нар. у с. Селевинцях (нині Немирівського р-ну Вінницької обл.) в сім'ї священика. У 1899 р. закінчив Кам'янець-Подільську духовну семінарію. Деякий час працював учителем співу та арифметики у школі с. Чуків на Поділлі, де незабаром організував учнівський симфонічний ансамбль (для нього аранжував кілька укр. народних мелодій та інструментальних п'єс укр. композиторів) і вечірню музичну школу. У 1901 р. Л. склав свою першу збірку обробок укр. народних пісень для хору без супроводу. У 1902 р. Л. працював викладачем співів у церковно-учительській школі у Вінниці 1903 р. видано його “Другу збірку пісень з Поділля”, яку позитивно оцінив М. Лисенко. У 1903–1904 рр. Л. відвідував лекції і консультації навчальних класів Петербурзької придворної співацької капели та склав екстерном іспит на звання регента.

З 1904 р. Л. працював учителем залізничної школи на ст. Гришине (нині Донецької обл.), де вперше в Україні організував хор робітників-залізничників. Згодом знову повернувся на Поділля й поселився в Тульчині, де протягом 10 років викладав співу, арифметику й географію у Тульчинському жіночому єпархіальному училищі. Весь час Л. наполегливо вчився. З 1909 р. Л. консультувався з теорії композиції у проф. Б. Яворського в Москві, згодом у Києві. Яворський допоміг Л. досконали опанувати техніку хорового письма, зокрема прийоми поліфонії, спрямовував його на глибоке і всебічне студіювання народно-пісенної творчості. Практичні вправи з композиції Л. нерідко виконував на основі народних мелодій, зокрема, так виник у своїй первісній редакції відомий “Щедрик”. З осені 1918 р. жив у Києві. У 1918–1919 рр. Л., працюючи викладачем хорової справи на диригентському факультеті Київського музично-драматичного інституту ім. М. Лисенка, а пізніше – в музичному відділі комітету народної освіти, брав активну участь у розбудові укр. національної музичної культури. Після окупації в серпні 1919 р. Києва денікінцями змушений був повернутися в Тульчин. Тут почав працювати над фантастичною оперою “На русалчин великдень” (лібрето Н. Ташкевич за казкою Б. Грінченка), але за-

кінчити її не встиг (завершив, відредагував і оркестрував М. Скорик). За радянського часу працював у Києві, був комісаром першої укр. державної капели, керував червоноармійською самодіяльністю. У січні 1921 р. Л. став жертвою політичного терору, який розгорнув більшовицький режим в Україні. В ніч із 22 на 23.I.1921 р. убитий співробітником НКВС у домі свого батька у с. Марківці (нині Теплицького р-ну Вінницької обл.), де й похований.

Переважну більшість спадщини Л. становлять хорові твори на основі текстів і мелодій народних пісень (понад 150 хороших обробок, чотири оригінальні хорові композиції). Композитор по-новому підійшов до проблеми опрацювання фольклорних зразків, якнайповніше розкриваючи образи і сюжет укр. народної пісні, поглиблюючи і самотньо перетворюючи її художні засоби без порушення стилю й характеру першоджерел. Л. збагатив жанр обробок новими формами, створивши кілька таких обробок на основі розвитку принципу варіаційності. У світовій музиці він є творцем жанру витонченої хорової мініатюри на основі текстів і мелодій народних пісень. Висока ідейність і художність, блискуча майстерність хорів Л. принесли йому світову славу. Серед його найкращих обробок укр. народних пісень – “Пряля”, “Козака несуть”, “Жен-

чичок-бренчичок”, “Дударик”, “Зашуміла ліщинонька”, “Ой з-за гори кам’яної”, “Піють півні” та ін. Творчі принципи Л. продовжили композитори П. Козицький, М. Вериківський та ін.

“ЛЕТОПИСЬ ЕКАТЕРИНОСЛАВСКОЙ ГУБЕРНСКОЙ УЧЕНОЙ АРХВВНОЙ КОМВССИИ” – видання Катеринославської губернської вченої комісії (Катеринослав, 1904–1915, 10 вип.). У цьому виданні друкувалися статті, документи з історії, етнографії, фольклору Південної України; публікувалися огляди документальних матеріалів монастирських і церковних архівів, матеріали про походження місцевих дворянських родів, протоколи засідань і постанови архівної комісії, бібліографія тощо. Для праць і статей видання характерна тенденція зобразити боротьбу селянства проти феодално-кріпосницького гніту як розбійництво. Із надрукованого пізнавального значення мають документи з історії Запорізької Січі 17–18 ст., про заселення Південної України в кінці 18 – на поч. 19 ст., деякі етнографічні та фольклорні матеріали.

ЛЕЩВНСЬКИЙ (Leszczyński) Станіслав (20.XI.1677–23.II.1766) – король Польщі (1704–1711, 1733–1734). Нар. у м. Львові. У 1699 р. – воєвода познанський. 12.VII.1704 р. Л. за підтримки шведського короля Карла XII, військо якого в той

час перебувало у Польщі, був обраний польським королем. У 1703–1708 рр. вів таємні переговори з гетьманом І. Мазепою про об'єднання України, Польщі та Литви у федеративну державу на засадах Гадяцького договору 1658 р., уклав угоду з гетьманом про спільну боротьбу проти Московського царства. Після поразки шведсько-укр. військ у Полтавській битві 1709 р. Л. був змушений виїхати до Франції (його дочка Марія в 1725 р. стала дружиною французького короля Людовіка XV). Весною 1711 р. вислав польський військовий відділ Й. Потоцького на допомогу гетьману П. Орлику, який зробив спробу звільнити Гетьманщину з-під московської влади. В 1733 р. за підтримки Франції вдруге став польським королем (коронувався 12.IX.1733). Під час війни за польську спадщину 1733–1735 рр. (між Росією, Австрією і Саксонією – з одного боку та військами Л. і Францією – з другого) Л. зазнав поразки і за умовами Віденського миру 1738 р. змушений був остаточно відмовитися від претензій на польський престол на користь Августа III. Повернувся у Францію, де дістав у володіння герцогство Лотарингію і князівство Бар. Помер і похований у Люневілі (Франція). Автор книги “Вільний голос, що забезпечує свободу” (1733), у якій виступав за проведення реформ для зміцнення Речі Посполитої.

ЛИЗОГЕБИ – укр. козацько-старшинський і поміщицький рід. Володіли великими земельними маєтностями на Чернігівщині та Полтавщині. В 2-й пол. 17–18 ст. займали високі старшинські посади на Лівобережній Україні.

Іван Кіндратович Л. (р. н. невід. – 1662) – канівський і уманський полковник (1659–1662). Страчений за наказом гетьмана Ю. Хмельницького, очевидно, за прихильність до Росії.

Яків Кіндратович Л. (р. н. невід. – 19.VIII.1698) – канівський полковник (1666–1669). Підтримував П. Дорошенка і дістав від нього посаду генерального осавула. В 1674 р. перейшов на бік Росії. В 1687–1698 рр. – чернігівський полковник. Під час здобуття Азова 1696 р. був наказним гетьманом. Дістав від царського уряду значні маєтності.

Юхим Якович Л. (р. н. невід. – 1704) – чернігівський полковник (1698–1704). Брав участь в обороні Чигирини 1677 і 1678 рр. від турецьких загарбників, у Кримських походах 1687 і 1689 рр.

Яків Юхимович Л. (1675–1749) – генеральний бунчужний (1713–1728), генеральний обозний (1728–1749). У 1728–1744 рр. очолював кодифікаційну комісію, що опрацьовувала збірник норм укр. феодального права – “Права, за якими судиться малоросійський народ”.

Андрій Іванович Л. (1804–1864) – ліберальний поміщик, маляр-аматор. Прихильник та-

ланту Т. Шевченка, з яким підтримував дружні стосунки.

Федір Андрійович Л. (1851–1928) – укр. поміщик, монархіст, голова гетьманського уряду 1918 р., емігрант.

ЛИЗОГЕБІВСЬКИЙ ЛІТОПИС (“Летописец, или Описание краткое знатнейших действий и случаев, что в котором году деялося в Украине малороссийской обеих сторон Днепра и кто именно когда гетманом был козацким”) – укр. літопис 18 ст. Складений 1742 р. Охоплював події в Україні з поч. 16 ст. до 1737 р. Автор Л. л. – анонімний. В історичній літературі існує думка, яку найбільш переконливо аргументували В. Антонович і П. Клепацький, що автором літопису був генеральний обозний Я. Лизогуб (не виключена і участь у написанні його брата С. Лизогуба; п. 1734). Основним джерелом для викладу історичних подій до кінця 18 ст. були козацькі літописи (зокрема “Короткий опис Малоросії”, від 1690-х рр. до 1737 р. – родинні записи сім’ї Лизогубів. У літописі вміщено невеликі оповідання з історії України, переважно про гетьманів, про участь козаків на чолі зі старшиною у Північній війні 1700–1721 рр., про побудову, за розпорядженням Петра I, Печерської фортеці у Києві, про страту І. Мазепою І. І. Іскри та В. Л. Кочубея. Закінчується Л. л. описом походу російських військ під командуванням Б.-К. Мініха

та укр. козаків на чолі з наказним гетьманом Я. Ю. Лизогубом проти Кримського ханства. Загалом лояльно ставлячись до російського царизму, літописець критично оцінює його політику в Гетьманщині та відстоює ідею політичної автономії України. Літопис є цінною пам’яткою укр. історіографії 18 ст. Уперше виданий М. Білозерським (“Южно-русские летописи”, 1858), а пізніше В. Антоновичем (“Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси”, 1888).

ЛВСЕНКО Микола Віталійович (10(22).ІІІ.1842–24.X(6.XI).1912) – видатний укр. композитор, етнограф, диригент, піаніст, громадський діяч, родоначальник національної музичної класики, педагог. Ціле покоління українців після революцій у Росії та Австро-Угорщині виховувалося на поезії Т. Шевченка та музиці М. Лисенка, творчість яких сприяла піднесенню національної свідомості пригнобленого народу, наснажуючи його на боротьбу за волю і свою державність. Нар. в с. Гриньки Кременчуцького повіту на Полтавщині в козацько-поміщицькій родині. Навчався у київських приватних пансіонах, потім – у 2-й Харківській гімназії. 1859 р. вступив на природничий факультет Харківського університету, а через рік у зв’язку з переїздом батьків до Києва переводиться до місцевого університету. Закінчив його

1864 р. зі званням кандидата природничих наук. У 1865–1867 рр. – мировий посередник у Таращанському повіті на Київщині. Першим його вчителем гри на фортепіано стала мати Ольга Єремівна. І потім, в університеті, він не залишає музичного мистецтва. У 1867–1869 рр. навчався в Лейпцизькій консерваторії, освоюючи курс композиції та гри на фортепіано. Тоді ж пише музику на тексти Шевченкового “Кобзаря” (1-ша серія вийшла у Лейпцигу), зокрема свій перший значний твір – “Заповіт” (для соліста, хору і фортепіано). 1869 р. Л. поселяється у Києві, де цілком віддається музичній творчості. Тут публікує сім випусків народних пісень для голосу в супроводі фортепіано. У 1873 р. Л. виступив із рефератом про пісні і думи, виконувані О. Вересаєм. Цей реферат разом з іншими теоретичними працями Л. (“Дума про Хмельницького і Барабаша”, 1888; “Про торбан і музику пісень Відорта”, 1892; “Народні музичні інструменти на Україні”, 1894) відіграв важливу роль у розвитку укр. музичної фольклористики. Під час перебування в Петербурзі в 1874–1876 рр. Л. пропагував укр. народну музику, влаштував кілька виступів О. Вересая перед громадськістю. Повернувшись до Києва, Л. продовжував збирати та обробляти народні пісні, організував хори, з якими виступав у містах і селах України. 1904 р. відкрив власну

музично-драматичну школу. Був у центрі музичного і національно-культурного життя Києва – виступав з концертами як піаніст, організував хори, концертував з ними у Києві і по всій Україні. Брав участь у Філармонічному товаристві любителів музики і співу, Гуртку любителів музики і співу, Гуртку любителів музики Я. Спиглазова, в організації недільної школи для хлопців-селян, а пізніше – в підготовці “Словника української мови”, в переписі населення Києва, в роботі Південно-Західного відділення Російського географічного товариства. Виступав як піаніст у концертах Київського відділення Російського музичного товариства, на вечорах Літературно-артистичного товариства, членом правління якого він був, у щомісячних народних концертах у залі Народної аудиторії. Організував щорічні шевченківські концерти. Разом з О. Кошицем був організатором музичного товариства “Боян” (1905). У 1908–1912 рр. – голова ради правління “Українського клубу”. У хорах Л. здобули початки мистецької освіти К. Стеценко, П. Демущкий, Л. Ревуцький, О. Лисенко та ін. Грошовий збір від концертів ішов на громадські потреби, зокрема на користь 183-х студентів Київського університету, відданих у солдати за участь в антиурядовій демонстрації 1901 р. Величезної популярності набула народна опера “Наталка Полтав-

ка” (1889), в основу музичного матеріалу якої було покладено народні пісні. Важливе місце у творчості композитора належить опері “Енеїда” (1911) – гострій сатири на самодержавство, написаній на сюжет однойменної поеми І. Котляревського. Л. – автор опер “Різдвяна ніч”, “Утоплена”, “Тарас Бульба”, дитячих опер “Коза-дереза”, “Пан Коцький”, “Зима і Весна”, оперети “Чорноморці”, які стали основою укр. національного оперного мистецтва. Чи не найвищим його здобутком стала опера “Тарас Бульба” на сюжет повісті М. Гоголя (1890). Багато вокальних композицій Л. створив на тексти І. Франка, М. Старицького, С. Руданського, Лесі Українки, О. Маковея, О. Олеся, М. Вороного, Г. Гейне, А. Міцкевича та ін. (“Коли настав чудовий май”, “Айстри”, “Не забудь юних днів”, “Місяцю-князю”, “Безмежне поле”, “Смутної провесни”, “Коли розлучаються двоє” тощо). Композитор надавав перевагу творам, у яких розкривалися славні сторінки історичного минулого укр. народу, пропагував фольклор. Л. – основоположник інструментальних жанрів укр. музики. Ще під час навчання в Лейпцизькій консерваторії він написав тріо і квартет для струнних інструментів, першу частину симфонії. Серед фортепіанних творів Л. – дві рапсодії, сюїта, соната, полонези, ноктюрни тощо. Етнографічна спадщина Л. –

запис весільного обряду (з текстом і музикою) у Переяславському повіті, запис дум і пісень кобзаря О. Вересає, розвідки “Характеристика музыкальных особенностей малорусских дум и песен, исполняемых кобзарем Остапом Вересаем”, “Народні музичні інструменти на Україні” (1894). Його зібрання творів налічує 20 томів (1950–1956). Велика і різноманітна творча спадщина Л. пройнята демократизмом. Яскравий національний колорит його музики відзначається органічним перетворенням народнопісенної культури. “Фольклор – це саме життя”, – говорив Л. Він закликав усіх укр. митців глибоко студіювати народну музику і на цій основі писати власні твори.

Переслідувався царським урядом. У 1907 р. Л. був на деякий час заарештований. Помер і похований у Києві.

ЛИСЦНСЬКИЙ Юрій Федорович (13.VIII.1773–6.III.1837) – вітчизняний мореплавець, капітан 1-го рангу. Нар. в м. Ніжині. 1786 р. закінчив Морський кадетський корпус у Кронштадті. У 1788–1790 рр. брав участь у морських боях при Готланді, Еланді, Ревелі. Л. – один з організаторів і керівників першої російської навколосвітньої експедиції 1803–1806 рр. на кораблях “Надежда” і “Нева”. Л. командував “Невою”, І. Ф. Крузенштерн – “Надеждою”. Від Кронштадта до Гавайських островів

маршрут обох кораблів був майже спільним. Далі “Нева” відвідала російські володіння на Алясці. На шляху назад кораблі зустрілись у Гуанчжоу (Кантоні). Великі наукові матеріали, зібрані Л., викладені в праці “Подорож навколо світу на кораблі «Нева» в 1803–1806 роках” (1-ше вид., 1812). Л. помер і похований у Петербурзі. Ім’ям Л. названі один із Гавайських островів, півострів на березі Охотського моря, гора на острові Сахалін.

ЛІВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА – історична назва частини України у складі Російської держави в 2-й пол. 17 – 18 ст. Напівофіційно її називали Гетьманщиною. Л. У. виділилася після Андрусівського перемир’я 1667 р. між Польщею і Росією. До її складу входила територія сучасних Чернігівської, Полтавської, лівобережна частина Київської і Черкаської областей, Київ із невеликою територією на Правобережжі, північна частина Дніпропетровської обл. В Л. У. зберігався суспільно-політичний устрій, який почав складатися в роки Визвольної війни укр. народу 1648–1657 рр. (адміністративно-територіальний поділ, військо, суд, фінанси). Л. У. користувалася певною автономією. На чолі управління стояв гетьман, формально обирався на генеральній військовій раді, а насправді призначався або затверджувався царським урядом. Його помічниками були генеральні суддя, писар, обозний,

підскарбій, бунчужний, хорунжий, осавули. Л. У. поділялася на 10 полків (Київський, Ніжинський, Переяславський, Чернігівський, Стародубський, Прилуцький, Лубенський, Полтавський, Миргородський, Гадяцький), які, своєю чергою, поділялися на сотні. На чолі полків стояли полковники, сотень – сотники. Формально ці посади вважалися виборними, а фактично їх посідали представники козацької старшини, яких призначав гетьман за погодженням із царським урядом. Царизм, проводячи політику централізації державного апарату й посилення феодално-кріпосницького та національного гніту, 1722 і 1734 рр. тимчасово, а 1764 р. остаточно скасував гетьманське управління, після чого його функції виконувала Малоросійська колегія. Проте автономний суспільно-політичний устрій Л. У. зберігався в обмеженій формі до 1781 р., коли його було повністю ліквідовано і замінено загальнодержавним устроєм. Л. У. була поділена на Чернігівське, Новгород-Сіверське і Київське намісництва. У 1796 р. Л. У. почала називатися Малоросійською губернією, з якої 1802 р. було створено Чернігівську і Полтавську губернії. У 1783 р. козацькі полки Л. У. перетворено на регулярні полки російської армії.

Незважаючи на соціальний і національний гніт, входження Л. У. до складу Російської держави

мало й деяке прогресивне значення. У Л. У. далі поглиблювалися товарно-грошові й розвивалися ринкові відносини в сільському господарстві. Поміщики, пристосовуючи свої маєтки до нових умов, збільшували виробництво сільськогосподарської продукції, а також відкривали промислові підприємства, що виготовляли товари на ринок. Селянські господарства почали виробляти продукцію на продаж, що прискорило процес соціального розшарування селянства. Зростало застосування найманої праці як у поміщицьких, так і в заможних селянських господарствах. У селах поширювалися різні промисли, а в містах – ремесла. Міські ремісники об'єднувалися в цехи, численнішими з яких були кравецькі, шевські, кушнірські, ковальські, гончарські, теслярські. На поч. 18 ст. з'явилися мануфактури. У 1720 р. почала працювати Путивльська суконна мануфактура, збудована за указом Петра I вільнонайманими майстрами і робітними людьми. У Києві діяла шовкова мануфактура, що виробляла шовк-сирець. Великими на той час були Почепська вотчинна парусно-полотняна мануфактура (1726), Ряшківська посесійно-вотчинна суконна мануфактура (1738), Шосткинський казенний пороховий завод (1736). На мануфактурах використовували чималу кількість механізмів. Поряд з працею кріпаків і приписних

селян, яка переважала на поміщицьких і казенних підприємствах, на мануфактурах купців і міщан застосовували найману працю. На Чернігівщині значного поширення набрало металургійне виробництво, засноване на використанні місцевих болотних руд. Важливу роль в економічному розвитку Л. У. відіграли реформи, проведені в Російській державі на поч. 18 ст. Неухильний розвиток продуктивних сил і суспільного поділу праці зумовлював зростання на Л. У. внутрішньої торгівлі. У її розвитку значну роль відігравав чумацький промисел, значно поширений у Л. У. Економіка Л. У. міцно входила в систему всеросійського ринку. Цьому, зокрема, сприяло скасування 1754 р. внутрішнього мита. Головними центрами укр.-російської торгівлі були Стародуб, Ніжин, Глухів. Чільне місце займала Л. У. в зовнішній торгівлі Росії, яка велася через балтійські, а з кінця 18 ст. – чорноморсько-азовські порти. Катерина II поширила чинність “Жалуваної грамоти дворянству” 1785 р. на козацьку старшину, зрівнявши її в правах з російськими дворянами. У 1786–1787 рр. було проведено секуляризацію багатьох монастирських маєтків. Російські війська разом з укр. козаками мужньо відбивали наступ шляхетської Польщі 1654–1657 рр., напади турецьких військ під час їхніх походів на Чигирин (Чиги-

ринські походи 1677 і 1678 рр.), успішно здійснили Азовські походи 1695–1696 рр. Вони здобули ряд блискучих перемог під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр., що дало можливість визволити значну частину південноукр. земель, забезпечити вихід Росії до Чорного моря і наступне приєднання Криму (1783). У результаті другого поділу Польщі (1793) Правобережна Україна була визволена з-під гніту польських магнатів та шляхти і возз'єднана з Л. У. Це сприяло розвиткові продуктивних сил, дальшому процесові формування укр. нації. “Історія Гетьманщини, – на думку О. Субтельного, – стала ключовим явищем національної історії та державотворчих змагань. Приклад самоврядування, що вона дала, надихає і сучасних українців у їхніх прагненнях створити свою власну національну державу”.

ЛІНВЦЬКА Любов Павлівна (27.XII.1866–5.II.1924) – видатна укр. актриса. Нар. у слободі Преображенській на Куп'янщині. Закінчила 1884 р. гімназію у Харкові. Деякий час учителювала на Донбасі. Брала участь в аматорських гуртках. На професійній сцені з'явилася 1886 р. у трупі Муравйова-Михайлова. У 1889 р. перейшла до трупи М. Кропивницького. З 1891 р. (з незначними перервами) працювала в трупі П. Саксаганського. У 1909 р. Л. увійшла до складу театру М. Садовського у Києві. З

1915 р. працювала в Товаристві акторів за участю М. Заньковецької та П. Саксаганського під орудою І. Мар'яненка. У 1918 р. – у складі Державного народного театру у Києві на чолі із Саксаганським. У 1923 р. вступила до театру-студії “Жовтень”. Л. – талановита представниця реалістичної школи Кропивницького. Вона вміла глибоко проникати в душевний світ людини, розкривати її характер, органічно поєднувати у своїй творчості життєву правду з театральною виразністю. Кращі ролі Л. – Маруся Богуславка (в однойменній п'єсі Старицького), Олена, Оксана (“Глитай, або ж Павук” і “Доки сонце зійде, роса очі виїсть” Кропивницького), Тетяна, Варка (“Бондарівна”, “Безталанна” Карпенка-Карого), Вишневіська (“Тепленьке місце” Островського). Останніми ролями Л. були – стара патріотка Свиридіха (“Оборона Буші” Старицького) та Черниця (“Гайдамаки” за Шевченком).

ЛІРНИКИ – народні музиканти-співці, що акомпанують собі на лірі. Здебільшого незрячі, ходили з поводитирами по містах і селах. Л. в Україні з'явилися майже одночасно з появою їх у Польщі, Литві, Росії (15–16 ст.). У 19 ст. в Україні було кілька лірницьких шкіл: у селах Сатанові та Косах на Поділлі, Михнівці на Київщині. Більше 20 шкіл існувало у Західній Україні. Часом у школі навчалосся до 30 учнів (у лірника М. Колісниченка,

с. Коси). Навчання тривало бл. шести років, старші учили молодших. Репертуар укр. Л. складала переважно релігійно-моралізаторські пісні (псалми) та жартівливі, але від них записано і цінні варіанти дум та історичних пісень (Л. Говтвань, І. Скубій, А. Скоба, Ю. Зозуля, А. Гребень та ін.). Приналежні до спільного з кобзарями об'єднання сліпих (т. зв. братства), Л. часом брали участь у громадсько-політичному житті народу (А. Гребень на Чернігівщині до 1917 р., А. Скородо на Волині 1920–1930 рр. за часів панської Польщі та ін.) і переслідувалися реакційною владою, як і кобзарі. Л. часто демонстрували своє мистецтво на наукових фольклорних зібраннях (Всесвітній XII археологічний з'їзд у Харкові 1902 р. та ін.).

ЛІСНВЦЬКИЙ Григорій Сахнович (р. н. невід. – 1664) – відомий укр. військовий і державний діяч, миргородський полковник (1652–1658), генеральний суддя (1661–1662). Походив із Київщини. Був активним учасником Визвольної війни укр. народу під проводом Б. Хмельницького 1648–1657 рр., одним з найближчих соратників Б. Хмельницького. Наказний гетьман (1657). Належав до старшинського угруповання, яке орієнтувалося на шляхетську Польщу. Прихильник політики І. Виговського, брав активну участь у підготовці Гадяцького договору 1658 р. В 1659–1663 рр. Л. під-

тримував гетьмана Ю. Хмельницького. Л. разом із С. Богдановичем-Зарудним, П. Тетерею, Г. Гуляницьким умовив Ю. Хмельницького підписати з Польщею Слободищеньський трактат 1660 р. Разом з І. Виговським був членом Львівського братства. В 1664 р. звинувачений правобережним гетьманом П. Тетерею у зраді і за вироком суду розстріляний.

ЛІСОВІ КОЗАКИ – кінні загоны, сформовані за указом Олександра I з лісових наглядачів і лісової охорони Правобережної України під час Вітчизняної війни 1812 р. Їм надавалися права та привілеї козаків. Київська губернія виставила 395 козаків, Подільська – 354, Волинська – 167. Утримувалися коштом місцевого населення. В кінці липня 1812 р. увійшли до складу 2-ї і 3-ї західних армій та 2-го резервного корпусу. Л. к. брали участь у багатьох боях і закордонному поході. Загін київських Л. к. дійшов до Парижа. Розформовані восени 1814 р.

“ЛІТЕРАТЕРНО-НАУКОВА БІБЛІОТЕКА” – 1) серія брошур, що виходила на кошти І. Франка в 1889–1898 рр. у Львові. Пропагувала твори реалістичної літератури. Видавалася двома серіями – у першій друкувалися праці І. Франка та Е. С. (П. Тучапського) про Т. Шевченка, “Австро-руські спогади” М. Драгоманова, праця І. Франка про І. Вишенського, переклади

статей і творів антирелігійного змісту, а також твори молодих письменників (У. Кравченко, А. Кримського). У другій серії вміщені передруки творів І. Франка з журналу “Жите і слово”, переклади із Софокла і Фірдоусі, “Пісня про Роланда”, нарис П. Грабовського про М. Чернишевського та ін.;

2) назва малої серії видань Укр.-руської видавничої спілки (1901–1917), редагованих В. Гнатюком за участю І. Франка. В ній друкувалися твори укр. письменників-реалістів (Панаса Мирного, І. Нечуя-Левицького, А. Тесленка, І. Франка та ін.), переклади творів російських (М. Гоголя, І. Тургенєва, Ф. Достоевського, Л. Толстого, А. Чехова, Максима Горького) та західноєвропейських письменників (В. Гюґо, Е. Золя, А. Шаміссо та ін.). Для цієї серії характерні ідеї демократизму, матеріалістичне трактування явищ природи та передові погляди на суспільство і суспільну роль мистецтва, літератури.

“ЛІТЕРАТЕРНО-НАУКОВИЙ ВІСНИК” – літературно-мистецький, науковий та суспільно-політичний щомісячний журнал. Заснований у 1898 р. як продовження видаваного Науковим товариством ім. Т. Шевченка журналу “Зоря” та редагованого І. Франком журналу “Жите і слово” (1894–1896). Видавався за зразком європейських ревію (“товстих журналів”). Із 1898 по

1905 р. – видання НТШ (ред. комітет у 1898 – О. Борковський, М. Грушевський, О. Маковей, І. Франко; у 1899–1905 – В. Гнатюк, М. Грушевський, І. Франко). Значну роль в історії літературного процесу і суспільної думки відіграв “Л.-н. в.” першого періоду, коли в редколегії провідну роль відігравали І. Франко та В. Гнатюк. У цей час журнал об’єднував навколо себе кращих письменників Східної України, Галичини й Буковини, був загальноукр. демократичною літературно-науковою трибуною. “Л.-н. в.” активно відгукувався на визначні події визвольного руху, виступав за єднання громадських та культурних інтересів різних народів, пропагував ідеї свободи, національної рівності, гуманізму. Відстоював реалізм і суспільне призначення художньої творчості, утверджував у Галичині єдину літературну укр. мову. У “Л.-н. в.” публікували твори І. Франка, М. Коцюбинського, О. Кобилянської, Лесі Українки, О. Маковея та ін., а також молодих письменників – Л. Мартовича, В. Стефаніка. Г. Хоткевича, М. Яцкова, М. Вороного, А. Крушельницького, Марка Черемшини та ін. У 1905 р. через невдоволення окремих членів НТШ позицією журналу в різних громадсько-політичних питаннях, зокрема критикою діяльності галицьких партій, “Л.-н. в.” був переданий Укр.-руській видавничій спілці. У 1906–1913 рр.

виходив у двох редакціях – київській і львівській (ред. М. Грушевський). Його вихід був перерваний Першою світовою війною, відновлений у 1917–1919 рр. у Києві як видання Товариства підмоги укр. літературі, науці й штуці за редакцією О. Олеся. З 1922 по 1932 рр. видавався у Львові Укр. видавничою спілкою. За ініціативою Є. Коновальця головним редактором “Л.-н. в.” було призначено Д. Донцова, У 1933–1939 рр. виходив під зміненою назвою “Вісник” (ред. Д. Донцов). Публіковані у “Л.-н. в.” матеріали відіграли надзвичайно важливу роль у формуванні ідеології укр. національного руху та розвитку модерної укр. культури.

“ЛІТОПИС САМОВВДЦЯ”

– укр. козацький літопис 17 ст. Охоплював події в Україні від 1648 до 1702 р. Літопис є одним із найголовніших і найбільш вірогідних творів укр. історіографії другої половини 17 ст. Складається зі вступу і двох частин. У вступі описується становище в Україні перед Національно-визвольною війною укр. народу під проводом Б. Хмельницького 1648–1657 рр. У першій частині автор змальовує воєнно-політичні події Визвольної війни та періоду Руїни до 1676 р. У другій частині твору висвітлюються події 70–90-х рр. 17 ст., опис яких доведено до 1702 р. Твір написаний тогочасною укр. літературною мовою з елементами

народної мови. Місце написання і автор літопису невідомі. На думку деяких дослідників, зокрема О. Оглоблина, твір був укладений у Лівобережній Україні, найімовірніше, у Стародубі. В “Л. С.” найбільше уваги приділено висвітленню війни 1648–1657 рр. Літописець яскраво описав переможні битви укр. війська на чолі з Б. Хмельницьким під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями тощо. Літописець виступає рішучим противником шляхетської Польщі, султанської Туреччини та її васала Кримського ханства. В історичній літературі існує версія, за якою, на думку М. Модзалевського, О. Оглоблина, М. Петровського, автором літопису був генеральний підскарбій Р. Ракушка-Романовський. Автор “Л. С.” з автономістичних позицій виступав проти таких заходів царського уряду в Україні, як збільшення числа царських воєвод, збирання податків тощо. Оригінал “Л. С.” не зберігся. Відомий із копій 18 ст. Вперше опублікований О. Бодянським у 1846 р.

“ЛІТОПВСЕЦЬ, ЩО СЯ В РЕСЬКИХ І ПÓЛЬСКИХ СТОРОНАХ ДІЗЛО І ЯКОГО РО́КУ” – укр. історична хроніка, складена невідомими авторами в кінці 17 – на поч. 18 ст. Починається 1587 р. записом про смерть Стефана Баторія і початком королювання Сигізмунда III. Відомі три варіанти хроніки. В першому (виявленому в Чернігів-

ській семінарії) записи доведено до 1652 р., у другому – до 1750 р. (належав М. М. Білозерському, який і надрукував обидва примірники). Третій варіант, опублікований О. М. Лазаревським, доведено до 1725 р. Закінчується він некрологом на смерть Петра І. Хроніка подає важливі відомості про селянсько-козацькі повстання кінця 16 – 1-ї пол. 17 ст., про битви з турками під Цецорою та Хотином 1620–1621 рр., про Народно-визвольну війну укр. народу 1648–1657 рр., боротьбу з польською шляхтою та Туреччиною в 2-й пол. 17 ст., про боротьбу укр. народу проти шведських військ 1708–1709 рр. тощо. З аналізу описаних подій можна зробити висновок, що до 90-х рр. 17 ст. хроніка складалася в Правобережній Україні, далі продовжувалася на Лівобережжі в межах Чернігівщини, де й була виявлена. Видавці назвали цей твір “Чернігівським літописом за новим списком”.

ЛІТОПИСИ КОЗАЦЬКІ. Як відомо, давньоруські літописи склалися із писаних різними книжниками порічних статей і набували остаточного вигляду (звід) під пером редакторів чи складачів. На відміну від них, козацькі літописи – це цілісні авторські праці, створені в 2-й пол. 17–18 ст. представниками освіченої старшини й належать до найважливіших джерел з історії України, Росії, Молдови та сусідніх держав. Головну увагу в

них зосереджено на національно-визвольних і соціальних рухах укр. народу, Визвольній війні під проводом Б. Хмельницького. Основні козацькі літописи є цінними літературно-художніми пам'ятками й відзначаються достовірністю відображення подій і глибокими узагальненнями.

Найвідомішими і найвартіснішими з-поміж них є створені Самовидцем, Грабянкою, Величком (див. окремі статті про них). Ці та деякі інші козацькі літописи, побудовані на численних документах і спогадах сучасників, дають дослідникам змогу докладно в простежити перебіг Визвольної війни, розвиток класових і визвольних рухів на Україні в 17 – на поч. 18 ст.

ЛЩЕЇЙ – (грец. λύκειον – назва одного з трьох державних давньогрецьких гімнасіїв) – середній, іноді вищий загальноосвітній навчальний заклад у деяких країнах Західної Європи і Росії. В Росії були відомі Царськосельський Л., заснований поблизу Петербурга 1811 р., а також Л. у Москві, Ярославлі та деяких ін. містах. В Україні першим був Кременецький Л. (1805), згодом було відкрито Рішельєвський Л. (1817) в Одесі, Ніжинський Л. (1832). Л. були закритими привілейованими навчальними закладами переважно для дітей дворянства.

ЛОЗВНСЬКИЙ (Loziński) Владислав (29.V.1843–20.V.1913) – польський історик. Нар. в с. Опа-

рах (нині Дрогобицького р-ну Львівської обл.). Автор праць “Львівське золотарство в давні часи” (1889), “Львівський патриціат і міщанство в 16–17 ст.” (1890), “Львівське мистецтво 16–17 ст.” (1898), “Правом і безправ'ям. Звичаї на Червоній Русі за панування Сигізмунда III” (1903). У своїх працях інколи вдавався до перекручень у цитуванні і тлумаченні джерел. Проводив ідею про “цивілізаторську” роль польської шляхти і патриціату на укр. землях, чому нерідко суперечить зібраний ним фактичний матеріал.

ЛОМИКОВСЬКИЙ Василь Якович (26.I.1777 – бл. 1848) – укр. дворянський історик, етнограф, агроном. Нар. в с. Мелюшках (нині Хорольського р-ну Полтавської обл.) в сім'ї укр. поміщика. Вчився у Шляхетному кадетському корпусі в Москві, після закінчення якого деякий час перебував на військовій службі. Збирав документальні матеріали з історії України. У 1803–1805 рр. уклав збірник народних дум. Найвизначнішою працею Л. є “Словарь малорусской старины, составленный, 1808 г.” (вперше опублікований в “Киевской старине”, 1894, № 7–9). У 1809 р. переклав із французької мови “Історію малоросійських і запорізьких козаків” Шерера. Діставши відставку, оселився у маєтку – хуторі Трудолюб Миргородського повіту. У 1808 р. Л. склав словник “Про

Малоросію. Про стародавні звичаї малоросійські, про службу військову і цивільну, про чини і посади чиновників. За алфавітом”. У своєму маєтку – хуторі Трудолюбі вперше в Україні почав запроваджувати систему полезахисних лісових смуг. М. В. Гоголь, особисто знайомий з Л., відобразив його як прогресивного поміщика – “землероба” Костанжогло в 2-й частині “Мертвих душ”.

ЛОМИКОВСЬКИЙ Іван (р. н. невід. – 1714) – укр. військово-політичний діяч 2-ї пол. 17 – поч. 18 ст. На поч. 1670-х рр. – генеральний писар у гетьмана Правобережної України М. Ханенка, згодом перейшов на Лівобережжя. З 1689 р. – член гетьманського уряду як генеральний хорунжий (1689–1692), генеральний осавул (1692–1707), генеральний обозний (1707–1709), Л. був палким прихильником гетьмана І. Мазепи, гостро виступав за розрив відносин з Московським царством. З 1709 р. – в еміграції.

ЛОПАТВНСЬКИЙ Лев Васильович (29.II.1868–1914) – укр. актор і письменник. Нар. у Львові. Вчився у Львівському університеті та Віденській консерваторії (1891–1892). Із 1892 р. був актором укр. театру товариства “Руська бесіда”, а згодом – його директором. Із 1898 по 1907 р. Л. – співробітник і редактор газети “Руслан”, органу Християнсько-суспільної партії у Львові. Автор драми “До Брази-

лії” (1898), історичної трагедії “Беата і Гальшка”, комедій “Свекруха” (1899), “Параця” (1901) та ін., збірки оповідань “Перед і за кулісами сцени”. Виступав зі статтями про театр, переклав на укр. мову окремі твори Бйорнсона та Гуцкова.

ЛОСЕНКО Антон Павлович (30.VII(10.VIII).1737–23.XI(14.XII).1773) – визначний живописець і портретист. Нар. у м. Глухові на Чернігівщині. В семирічному віці був вивезений до Петербурга у придворний хор. Із 1753 р. навчався живопису в І. Аргунова, з 1759 р. – у Петербурзькій академії мистецтв (проф. Ротарі), а згодом продовжив навчання в Парижі (1760–1765) і Римі (1765–1769). Після повернення Л. був обраний професором, академіком (із 1770) і директором Академії мистецтв (із 1772). Л. був видатним педагогом. Автор картин: “Чудесна ловля риби” (1762), “Жертвоприношення Авраама” (1765), “Каїн і Авель” (1768), “Зевс і Фетіда” (1769), “Святий апостол Андрій Первозваний” (1769), “Володимир перед Рогнідою” (1770), “Прощання Гектора з Андромахою” (1773 р., картина не закінчена), портрет П. Шувалова (1760), письменника О. Сумарокова (1760), актора Ф. Волкова (1763) та ін. Л. – яскравий представник російського класицизму. У портретах діячів російської культури Л. унікав умовності і створював реалістичні образи.

ЛОХВИЦЬКИЙ Кіндрат Андрійович (20.III.1774 (за ін. даними – 1775) – кінець 30-х рр. 19 ст.) – укр. археолог. Із 1823 р. жив у Києві, де провадив археологічні дослідження. У 1824 р. Л. відкрив фундамент Десятинної церкви, 1832 р. розкопав руїни Золотих воріт, 1833 р. під час розкопок фортечного валу на території Києва виявив сліди церкви Святої Ірини, збудованої за князювання Ярослава Мудрого. Л. зібрав цінну колекцію монет і медалей.

ЛУБОК, лубочні народні картинки – вид графіки, картинки з підписом (часто віршованим), розраховані на широкі народні верстви. Назва Л. походить від лубу (кори) липового дерева, з якого робили кошики. В цих кошиках носили картинки на продаж. Увійшли у побут: у Китаї – з 8 ст., в Західній Європі – з 15 ст., в Росії – із 17 ст., в Україні – з кінця 18 ст. Спочатку виконувалися в техніці гравюри на дереві і розфарбовувалися від руки, пізніше – в техніці літографії та хромолітографії. Л. народ прикрашав своє житло. За своїми сюжетами Л. були дуже різноманітні – ілюстрування народних пісень, казок, легенд, літературних творів, прислів'їв тощо. Багато Л. (в Англії, Франції, Чехії, Росії, Україні) мали гострий політичний характер. Народні майстри часто випускали Л. сатиричного характеру (безцензурним друком), в яких критикували

державний лад та його представників. У передреволюційні роки в Україні поширені були Л. одеського видавця Ю. Фесенка та Києво-Печерської і Почаївської лавр.

ЛУБОЧНА ЛІТЕРАТУРА – дешеві видання до 1917 р. в Росії і Україні, які призначалися для масового розповсюдження. У 18 ст. це – короткі або поширені підписи під лубком (“Миші kota ховають”, “Повість про Єрша Єршова сина Щетинникова” та ін.). У 19 – на поч. 20 ст. зміст літографованих, барвисто виконаних малюнків доповнювався уривками з прозових творів, добірками пісень та ін. Жанрова різноманітність Л. л. дуже велика (пригодницькі твори, оракули, сонники, віршовані тексти, пісенники, збірки анекдотів, релігійно-моралістичні твори тощо). Основним споживачем Л. л. були середні і нижчі верстви міського населення (дрібні чиновники, торговці, прикажчики, ремісники, власники трактирів, дрібне провінційне дворянство і духовенство тощо). Художній рівень Л. л. був надзвичайно низьким. Вона не мала нічого спільного з естетичними смаками народу. Її різко критикували передові діячі літератури. З 70–80-х рр. 19 ст. видання творів Л. л. все більше монополізувалося і зосереджувалося переважно в руках приватних видавців, які справу її видання перетворили на спосіб наживи. У 2-й пол. 19 ст. особливо

ходовими виявилися твори на укр. тему, в яких життя укр. народу зображувалося у спотвореному вигляді, напр.: “Била жінка мужика, за чуприну взявши”, “Побрехеньки”, “Як кум Бандура чортяку піймав, та не вдержав” та ін. Відомими були також “малоросійські пісенники”, напр. збірник “Молодий чумак” (1884), “Бандурист” (1887), “Сліпий кобзар” (1899) тощо. Наприкінці 19 – на поч. 20 ст. в серії Л. л. з’явилися й твори укр. та російських класиків, але здебільшого теж зіпсовані видавцями. Тільки деякі з них (“Наталка Полтавка” (1889) та “Вергілієва Енеїда, на українську мову перелицьована” (1890) І. Котляревського) були надруковані за правописними нормами. В Україні видання Л. л. масовими тиражами припадає на поч. 20 ст.

ЛУКАШЕВИЧ Василь Лукич (бл. 1783–16.X.1866) – учасник декабристського руху. Походив з багатой укр. козацько-старшинської сім’ї. Батько Л. був генерал-майором царської армії. З 1798 р. Л. виховувався в Пажеському корпусі, після закінчення якого з 1803 р. служив у Колегії закордонних справ, а з 1805 р. – у Міністерстві внутрішніх справ. У 1807 р. вийшов у відставку й оселився в м. Борисполі під Києвом. Заснував Переяславське повітове училище. Під час Вітчизняної війни 1812 р. сформував у своєму повіті велике ополчення. У 1818 р.

у Полтаві вступив до Союзу благоденства. Притягався до слідства у справі декабристів. Звільнений з ув'язнення, жив у м. Борисполі під наглядом поліції.

ЛУКАШЕВИЧ Платон Якимович (бл. 1806–1887) – укр. збирач і видавець укр. народних пісень. Нар. в с. Березані (нині Березанського р-ну Київської обл.) у поміщицькій родині. Вищу освіту здобув у Ніжинській гімназії вищих наук та Одеському ліцеї (1828). У збірнику Л. “Малоросійські та червонооруські думи і пісні” (1836) були вміщені зразки усної народної творчості, що виникли на західноукр. землях. Там же були опубліковані перший запис думи “Самійло Кішка”, варіант думи “Івась Удовиченко, Коновченко” та перші записи уривків думи “Козак Голота” (всі від кобзаря Івана Стрічки).

ЛУКАШЕВИЧ (Łukaszewicz) Юзеф (30.XI.1799–13.II.1873) – польський історик, бібліограф, дослідник історії народної освіти. Нар. в Кромплеве (нині у Польщі). Був видавцем багатьох історичних документів і матеріалів 17–18 ст. Автор кількох історичних праць, найважливішою з яких є “Історія шкіл у Королівстві і Великому князівстві Литовському з найдавніших часів аж до року 1794” (т. 1–4. Познань, 1849–1851). У праці багато уваги приділено історії освіти на укр. землях.

ЛУКОМСЬКИЙ Степан Васильович (1701–1779) – укр. дво-

рянський історик. Походив із козацької старшини. Освіту здобув у Київській академії. Був канцеляристом Генеральної військової канцелярії (1731–1735), сотником Прилуцької (1735–1747), Яготинської (1751–1757) і Переволочанської (1757–1763) сотень. У жовтні 1763 р. Л. вийшов у відставку в чині полкового обозного й оселився в Прилуках. Л. – автор “Зібрання історичного” (1770) – хроніки з історії України 14–16 ст. Він переклав із польської мови щоденник С. Окольного про придушення польсько-шляхетськими військами 1638 р. селянсько-козацького повстання під проводом Д. Гуни і Я. Острянина, додавши до цього відомості з безіменних козацьких літописів про події в Україні 1639–1648 рр., а також записки М. Титловського про війну Туреччини з Польщею і битви під Цецорою (1620) та Хотином (1621). Обидва переклади надруковані в додатку до літопису С. Величка (т. 4, К., 1864).

ЛУК'ЗНІВСЬКА ТЮРМА – в'язниця у Києві, де за царизму утримувалися політичні в'язні. Збудована 1863 р. на околиці міста – Лук'янівці (звідси і назва). Серед ув'язнених 1877–1917 рр. були керівники Чигиринської змови 1877 р. – народники І. В. Бохановський, Л. Г. Дейч, Я. В. Стефанович (втечу яких 1878 р. організував народник М. Ф. Фроленко); член “Південноросійського робітничого сою-

зу” С. М. Богомолец, організатор соціал-демократичних гуртків Києва Ю. Д. Мельников, більшовики М. Е. Бауман, М. М. Литвинов, А. І. Слізарова-Ульянова, Д. І. Ульянов, О. Г. Шліхтер та ін. 31.VIII.1902 р. було здійснено масову втечу з тюрми. У 1906 р. тут було ув'язнено учасників повстання саперів 1905 р. у Києві, в т. ч. керівника повстання Б. П. Жаданівського.

ЛЕПУЛ (Lupu) Василь (Лупу; 1593–1661) – господар Молдавії (1634–1654). Нар. у Константинополі, за походженням грек чи албанець. У 30-х рр. 17 ст. оселився в Молдавії. Займаючись торгівлею, розбагатів і став великим землевласником. У 1634 р. Л. зумів посісти молдавський престол. За правління Л. в 1640 р. у Молдавському князівстві за сприяння київського митрополита П. Могили було відкрито Слов'яно-греко-латинську академію, видано в 1646 р. “Правила” (“Уложення”) – перше зведення законів, що діяли до середини 18 ст. Л. тривалий час за підтримки Польщі і Туреччини вів запеклу боротьбу з волоським господарем М. Басарабом за Волощину. Після молдавських походів 1650, 1652 і 1653 рр. укр. війська Л. став союзником Б. Хмельницького. У серпні 1652 р. видав свою дочку Розанду заміж за сина Б. Хмельницького – Тимоша. У квітні–вересні 1653 р. Л. з допомогою укр. військ на чолі з Т. Хмельницьким вів бо-

ротьбу проти претендента на господарський стіл С. Георгіцу, якого підтримували волоський господар М. Басараб, трансильванський князь Юрій II Ракоці та польський уряд. У вересні 1653 р., після загибелі Т. Хмельницького і відступу козацьких загонів із Сучави, Л. остаточно позбавили престолу, і він був змушений виїхати до Чигирин. Проте через деякий час за участь у таємних переговорах із польськими емісарами Л. позбавили права жити в Україні. Переїхав до Криму. На вимогу султана Л. видали Туреччині. Після тривалого ув'язнення помер у Стамбульській фортеці.

ЛУЧКАЙ (справжнє прізвище – Поп) Михайло Михайлович (19.XI.1789–3.XII.1843) – укр. мовознавець та історик. Нар. в с. Великих Лучках на Закарпатті. Освіту здобув у Мукачівській та Великоварадинській гімназіях і у Віденській духовній семінарії. Працював архіваріусом і бібліотекарем при єпископській канцелярії та на інших посадах в Ужгороді, а також священником у м. Лука (Італія). Автор написаної латинською мовою “Граматики слов'яно-української” (1830), в якій поряд зі старослов'янською подав граматику укр. мови (в її закарпатських говірках). Ця граматика є першою друкованою граматою на Закарпатті і першою порівняльною граматою української та старослов'янської мов. Написана Л. п'ятитомна

“Історія карпатських українців” залишилася в рукопису.

ЛЬВІВСЬКЕ ЗБРОЙНЕ ПОВСТАННЯ 1848 – збройний виступ міщан Львова в листопаді 1848 р. В умовах наступу контрреволюції в Австрійській монархії повстання було інспіроване представниками Польського демократичного товариства (В. Гельтман, П. Дараш, М. Домагальський), які прибули на початку революції до Галичини з еміграції. Відмовившись від співробітництва з польською Центральною радою народовою, яка поступово втрачала свій вплив, вони розгорнули активну пропаганду серед міських низів і створеної на початку революції національної гвардії, зокрема студентського Академічного легіону. Після Жовтневого повстання 1848 р. у Відні серед міських низів поширювалися заклики наслідувати приклад віденських повстанців. 1.XI австрійські солдати напали на двох національних гвардійців, що викликало у Львові заворушення і вуличні демонстрації. Урядові війська відкрили вогонь по демонстрантах. Це стало поштовхом до повстання. Протягом ночі на вулицях, що оточували площу Ринок, виросло 23 барикади. Весь центр міста опинився в руках повсталих робітників і ремісників, озброєних рушницями, косами, сокирами, шаблями. До повстанців приєдналася частина національної гвардії, зокрема студенти Акаде-

мічного легіону. Уранці 2.XI між повсталими й урядовими військами відбувались збройні сутички. Помірковані елементи Центральної ради народової, керівництво національної гвардії та т. зв. Комітету громадської безпеки намагалися стримати активність повсталих і вступили в переговори з головнокомандувачем австрійських військ у краї генералом Гаммерштейном. Однак це нічого не дало. О 10-й годині ранку 2.XI за його наказом почався артилерійський обстріл міста, внаслідок якого вбито 55 і поранено 75 осіб, згоріли будинок університету (при цьому загинула цінна бібліотека), театр, технічна академія, міська ратуша. О 12-й годині 30 хвилин повстанці капітулювали. 3.XI в місті оголошено стан облоги. Кількасот учасників повстання віддано до військового суду, національну гвардію розпущено, заборонено всякі збори, діяльність політичних товариств, закрито всі періодичні видання, крім урядових. Придушення повстання наблизило реставрацію абсолютизму в Австрії.

ЛЬВІВСЬКИЙ ЛІЦЕЙ – вищий навчальний заклад у Львові, заснований 1805 р. на базі ліквідованого австрійським урядом Львівського університету. Мав відділи – філософії, богослов'я, права та хірургії. На чолі Л. л. стояв сенат; ректор обирався. У ліцеї навчались діти шляхти, духівництва та купецтва. Загальна

кількість студентів – близько 800 осіб. Ліцей використовувався австрійським урядом з метою онімечення західноукр. земель. У 1808 р. в ліцеї введено викладання основ рільництва, педагогіки та ін. В Л. л. певний час викладали такі діячі освіти і науки, як І. Лаврівський, М. Гриневецький, Ю. Рорер, Ю. Маусс та ін. У 1817 р. австрійський уряд реорганізував ліцей в університет.

“ЛЬВОВ’ЗНИН” – 1) господарський місяцеслов, календар на 1861, 1862, 1863 рр. Виданий у Львові. У “Л.” крім календарних відомостей та господарських і медичних порад, уміщувалися етнографічні, історичні та статистичні нариси про Галичину, Буковину і Краків. Друкувалися твори Г. Квітки-Основ’яненка, О. Стороженка, Л. Глібова, С. Руданського та ін. У місяцеслові на 1862 р. було надруковано поезію “Пустка (М. С. Щепкіну)” Т. Шевченка;

2) ілюстрований календар на 1883, 1884, 1885 рр. Видавався у Львові К. М. Возняком. Мав три частини: календарні відомості, господарські та медичні поради і наукова та літературна частина, представлена етнографічними нарисами, літературно-критичними замітками, бібліографічними довідками, відомостями з історії Львова, художніми творами М. Шашкевича, І. Франка, С. Воробкевича, І. Наумовича, гуморесками, народними жартами, дотепами.

ЛЯСКОРОНСЬКИЙ Василь Григорович (5.I.1860 (24.XII.1859) – 1.I.1928) – укр. історик та археолог. Нар. у м. Золотоноші (нині Черкаської обл.) у дворянській сім’ї. 1885 р. закінчив історико-філологічний факультет Київського університету. У 1903–1907 рр. – приват-доцент Московського, 1907–1909 рр. – Київського університетів. У 1909–1922 рр. – професор Ніжинського історико-філологічного інституту. Основні праці Л. – “Історія Переяславської землі з найдавніших часів до половини XIII ст.” (К., 1897), “Тильом-Левассер де Боплан и его историко-географические труды относительно Южной России” (К., 1901), “Иностранные карты и атласы XVI и XVII вв., относящиеся к Южной России” (К., 1898), “Находки римских монет в области Среднего Приднепровья” (М., 1901), “Київський Вишгород в удільновічковий час” (К., 1913), “Римські монети, які знайдено на території м. Києва” (К., 1927). Л. розробляв питання історичної географії, нумізматики, історичної топографії та ін. допоміжних історичних дисциплін.

М

МАЗЕПА Іван Степанович (Мазепа-Калєдинський; бл. 1639–21.IX (2.X).1709) – визначний укр. політичний діяч, дипломат, гетьман Лівобережної України

(1687–1708). Нар. неподалік Білої Церкви, у с. Мазепинцях, яке належало його батькові, заможному шляхтичу на польській службі. Точна дата народження М. невідома. Окремі дослідники подають різні дати його народження: М. Костомаров – 1629, Ф. Уманець – бл. 1633, М. Андрусак – 20.III.1632, А. Єнсен – бл. 1638–1645, І. Боршак – бл. 1640 і 1644 рр. Остання ґрунтується на припущеннях шведів, котрі супроводжували Карла XII. На їхню думку, 1708 р. гетьманові було близько 64 років. Здобув пристойну освіту. Вчився у Києво-Могилянській академії, а також у єзуїтських школах у Полоцьку та Варшаві. Протягом 1656–1659 рр. жив за кордоном – у Німеччині, Італії, Франції та Нідерландах, де вивчав військову справу, дипломатію, іноземні мови. Мав непересічний хист до державної, військової, дипломатичної діяльності, вмів зачаровувати потрібних людей. Був усебічно обдарованим: писав вірші, знався на музиці, колекціонував предмети мистецтва і старовини. Після повернення М. у 1659–1663 рр. перебував на службі при дворі польського короля Яна II Казимира – покойовим (камердинером) короля, виконував ряд дипломатичних доручень, зокрема був послом до гетьмана П. Тетері. Але за нешляхетний вчинок його змусили залишити посаду. У 1663 р. М. повернувся в Украї-

ну і після смерті батька отримав посаду чернігівського підчашія (1665). Під час боротьби між претендентами на гетьманську булаву підтримав П. Дорошенка. 1669 р. очолив його особисту охорону, ставши ротмістром надвірної хоругви козаків. Завдяки своїм особистим здібностям незабаром став генеральним писарем. У 1674 р. брав участь у переговорах між гетьманами П. Дорошенком та І. Самойловичем. Згодом, їдучи з дипломатичною місією до Криму та Туреччини, був захоплений у дорозі кошовим отаманом І. Сірком і переданий І. Самойловичу. У 1682 р. М. посів посаду генерального осавула в уряді лівобережного гетьмана. Як представник Гетьманської держави М. часто був учасником переговорів між Московською державою, Кримським ханством, Османською імперією та Річчю Посполитою. Після невдачі першого Кримського походу 1687 р. М. взяв участь у змові проти І. Самойловича, звинувативши його у зраді Росії. І. Самойловича було усунено з гетьманства і заслано в Сибір. Щоб посісти місце Самойловича, дав царському воєводі В. Голіцину 10 тис. червінців. Коли останній упав у немилість, М. зумів увійти в довіру до Петра I і зберіг гетьманську булаву. 25.VII.1687 р. на Коломацькій раді М. був обраний гетьманом України. Протягом двох десятиліть М. з ласки царя

залишався повновладним господарем Лівобережної України, входив до вузького кола довірених осіб Петра I. Був умілим адміністратором і воєначальником. Ставши гетьманом, М. прагнув об'єднати в єдиній державі всі укр. землі – Лівобережжя, Правобережжя, Запоріжжя, Слобожанщину. Він передбачав побудову в Україні станової держави західноєвропейського зразка зі збереженням традиційного козацького устрою. Ідеал суспільного устрою вбачав у Речі Посполитій, у якій виріс і звичаї якої запроваджував при своєму дворі в Батурині, що нагадував королівський у Варшаві. Реалізуючи свої задуми, гетьман дбав про формування аристократичної верхівки укр. суспільства. З цією метою козацька старшина наділялася значними землеволодіннями, одержувала нові права та привілеї. Це викликало незадоволення у середовищі окремих суспільних груп. Низка заходів М., спрямованих на захист козаків (універсал 1691 р.), міщанства (ряд охоронних універсалів містам), селян (універсал від 28.XI.1701 р. про обмеження панщини двома днями на тиждень) та духовенства (універсали 1690–1694 рр. про підтвердження прав Київської митрополії, Чернігівського та Глухівського монастирів тощо) не привели до усунення соціальних суперечностей і консолідації укр. суспільства. Знаючи ставлення російського

уряду до України, гетьман М. намагався використати свій вплив на Петра I і зв'язки з московськими можновладцями для збереження прав та вольностей Гетьманщини. Укр. полки брали активну участь у війнах Московії з Кримським ханством та Туреччиною. У 1700 р. М. став другим кавалером заснованого Петром I ордена Андрія Первозванного. У 1703 р. король Польщі Август II Фрідерік нагородив його орденем Білого Орла, а в 1707 р. імператор Йосиф I надав гетьману титул князя Священної Римської імперії.

У перші роки Північної війни 1700–1721 рр. посилювалося гноблення царським урядом Гетьманщини. Вже в 1700 р. у Прибалтику для ведення військових дій проти шведів було вислано понад 17 тис. козаків. Зросли і фінансові тягарі, особливо за рахунок збільшення податків, а згодом і через розміщення в Україні московських військ. Усе це викликало незадоволення козацької старшини та гетьманського уряду. 1704 р. за вказівкою Петра I М. наказав козацькому війську взяти під контроль територію укр. земель, яка доти перебувала під владою Речі Посполитої. Влада гетьмана поширилася на Правобережну Україну. Одночасно було придушено козацький рух під керівництвом С. Палія. Довідавшись про плани Петра I ліквідувати гетьманство та козацький устрій України,

гетьман навесні 1705 р. розпочав таємні переговори із союзником Карла XII польським королем С. Лещинським. Весною 1709 р. було укладено угоду між шведським королем Карлом XII і М., яка передбачала відновлення державної незалежності України у союзі зі Швецією. Після початку наступу шведів на Москву через територію України гетьман 4.XI.1709 р., хибно оцінивши ситуацію, відкрито перейшов на сторону Карла XII з кількома тисячами козаків. Це викликало масові репресії московських військ проти укр. населення. Було знищено гетьманську столицю Батурин, Запорізьку Січ та ін. Весною 1709 р. шведські та гетьманські війська розпочали наступ на Москву через Харків і Курськ. Однак на їхньому шляху була Полтава, невдала облога якої дала можливість Петру I підготуватися до генерального бою і розгромити шведсько-укр. війська у Полтавській битві 1709 р. Зрозумівши, що прорахувався, М. вступив у таємні переговори з царем, обіцяючи йому... видати Карла XII. Але Петро I не повірив своєму колишньому улюбленцеві. В Україні розгорнулася народна війна проти загарбників. Карл XII та М. були змушені відступити у турецькі володіння, де гетьман оселився в передмісті м. Бендер. Помер М. 21.IX(2.X). 1709 р. і похований у Святогорському монастирі в м. Галац (нині Румунія).

Гетьман М. – видатний культурно-просвітницький діяч України. За його сприянням Києво-Могилянська колегія одержала в 1694 р. статус академії. Піклувався гетьман станом науки, освіти, мистецтва, церковними справами. За М. збудовано або відновлено ряд монументальних споруд у стилі укр. бароко. У 1690 р. споруджено нове приміщення Києво-Могилянської колегії, у 1698 р. – кафедральний собор у Переяславі, Богоявленську церкву Братського монастиря у Києві (зруйнована у 1934 р.), дзвіницю собору Св. Софії у Києві, до 1695 р. обнесено новими мурами Києво-Печерську лавру та ін. У 1700 р. засновано Чернігівський колегіум. М. був покровителем літератури. Сам він – автор низки віршів: “Дума” (“Всі покою щиро прагнуть”), “Пісня” (“Ой горе, горе чайці-небозі”), “Псалми” та ін. Підтримував творчість Дмитра Туптала, Стефана Яворського, Іоанна Максимовича. Коштом гетьмана видруковано Євангеліє арабською мовою. Багато церков і монастирів М. обдаровував іконами, книгами, дзвонами і цінними речами.

Ось уже майже три століття навколо постаті М. не вщухають дискусії. Одні вважають його безпринципним авантюристом і зрадником, інші – борцем за волю та незалежність України. Він залишається об’єктом політичної боротьби в суспільстві.

Мотиви його діяльності упродовж двох останніх років життя потребують спокійного і неупередженого дослідження. Для цього є багато джерел, якими представлені 20 років його гетьманування.

МАК – символ безмежності зоряного світу, здоров'я, краси; оберіг; персонаж укр. фольклору. У міфопоетичній традиції багатьох народів мак пов'язаний зі сном і смертю. У римській міфології богиня Церера ходила по землі і за кожним її кроком виростала пломениста квітка. Зібравши букет, богиня засинала. Походження маку пов'язується у фольклорі з кров'ю вбитої людини. У християнській літературі поширене уявлення про те, що маки ростуть на крові розп'ятого на хресті Христа. Мак у цьому разі символізує безневинно пролиту кров. В обрядах викликання дощу під час засухи на Поліссі у колодязь кидали зернятка маку, які були освячені в день Маковея. Мак колотили у воді палицею приказуючи: “Макарка, синочок, вилазь із води, розлий сльози по святій землі”. “Макові зерна, – вказує О. Братко-Кутинський, – як символ безмежності зоряного світу і його астральної сили і досі зберігають своє значення. І досі мак освячують двічі на рік – на Маковея і на Спаса. Найяскравіше таке значення символу виявляється у різдвяному обряді приготування ритуальної страви – куті, де ма-

кові зернята символізують безкі-нечну множинність зірок Всесвіту. Освячений мак – найкращий (після осичини) оберіг від відьом, упирів тощо. Ним обси-пають довкола хати, примов-ляючи: “Тоді в хату увійдеш, як цей мак збереш і порахуєш”. У деяких регіонах до останнього часу побутував також ритуал, що опоетизовував садіння, вирощу-вання маку. Дівчата, взявшись за руки, утворювали два кола, що рухались у протилежних напря-мах. Між ними ставали дві дів-чини і вели діалог під акомпане-мент співу про те, як порати мак.

У фольклорі, літературі образ маку часто символізував героя-козака, що загинув, боронячи рідну землю. Наприклад, у пое-тичній легенді М. Стельмаха “Мак цвіте” змальовано врятування козаком-маком від ординців мо-лодої дівчини. Дорогою ціною заплатив лицар за свій подвиг:

*Ординці воїна скришили,
На землю впало тіло біле
І, наче зерно, проросло,
А влітку маком зацвіло...*

Проте не потьмарився у па-м'яті народній подвиг козака:

*Давно ординців та іду
В моїм краю забули люди,
Бо їхній слід – страшний укіс
Травною мертвою поріс.
А мак цвіте віки в роздоллі –
В косі дівочій і у полі.
А мак цвіте.*

Справді, наш народ дуже лю-бить цю тремтливу, пломенисто-

пелюсткову квітку. Народний ідеал вродливої дівчини часто втілювався в образі маку (“Як маківочка”, “Дівчина як маків цвіт”; “Як мак цвіте”). Іноді в народних піснях ця гарна квітка символізувала світанкову зорю:

*Ой зацвіла маківочка,
Зачала бриніти,
Іде козак од дівчини –
Починає дніти.*

МАКА́РІЙ ІІІ (Макаріос; р. н. невід. – 1675) – патріарх Антіохійський (1648–1675; за ін. даними – 1647–1672). За походженням араб із м. Алеппо (Халебі) в Сирії. Під час подорожі в 1654–1656 рр. з Дамаска (через Анатолію, Стамбул і Констанцу) до Москви двічі побував в Україні. Відвідав Умань, Київ, Прилуки, Смілу, Чигирин та ін. міста. У червні 1654 зустрічався з гетьманом Б. Хмельницьким. Цю мандрівку описав у своєму творі “Подорож патріарха Макарія” його син П. Алеппський, який подорожував разом з батьком. У 1666 р. М. ІІІ узяв участь у церковному соборі 1666–1667 рр. у Москві, на якому виступив з критикою реформ патріарха Никона.

МАКАРÓВСЬКИЙ Михайло Михайлович (19.IX.1783–19.IX.1846) – укр. письменник, поет. Нар. на Полтавщині. Освіту здобув у Полтавській семінарії. Працював домашнім учителем у поміщицьких родин. 1818 р. викладав російську і

латинську мови, історію, географію у Гадяцькому повітовому училищі, згодом був його завідувачем. М. – автор поем “Наталія, або Дві долі разом” (1844) і “Гарасько, або Талан і в неволі”, які 1848 р. видав у “Южном русском сборнике” А. Метлинський. У творчості М. переплелися реалістичні описи побутового характеру із сентиментально-романтичними мотивами. Це давало підстави вважати М. запізнілим романтиком і вміщувати його поеми в антології романтичної поезії. У збірнику “Мова з України” (1864) було вміщено його поезії “Полтавська різанина” і “Полтавська могила”, які трактують події 1709 р. крізь призму російської історії. Помер у Гадячі.

МАКІВКА – гора Сколівських Бескидів у Карпатах. Висота – 958 м. Місце переможних боїв Легіону укр. січових стрільців із російськими військами 29.IV–2.V.1915 р. Після захоплення восени 1914 р. Галичини російська армія ген. М. Іванова розгорнула наступ через Карпати для прориву в Угорщину. Легіон УСС, що займав оборону на М., входив до складу 129-ї та 130-ї бригад австрійської армії під командуванням Й. Вітошинського-Доброволі і Дрди (група військ ген. П. Гофмана). Штурм російськими підрозділами позицій січових стрільців розпочався в ніч з 28 на 29.IV. Протягом 29.IV–2.V на схилах М. тривали

запеклі бої, внаслідок яких російські війська були відкинуті за р. Головчанку. Бій на М. був першим успіхом стрілецької зброї. У боях на горі загинуло 47 стрільців, а 76 було поранено. Полеглих поховали на південних схилах гори, де невдовзі упорядковано цвинтар, встановлено пам'ятний знак. Могили загиблих на М. стрільців стали місцем щорічного вшанування всіх полеглих за незалежність України.

МАКОВІЙ Осип Степанович (літ. псевд. – О. Степанович; 23.VIII.1867–21.VIII.1925) – укр. письменник, літературний критик, публіцист і громадський діяч. Дійсний член НТШ з 1903 р. Нар. у м. Яворові (нині Львівська обл.). Навчався у Львівській гімназії. У 1893 р. закінчив філософський факультет Львівського університету. Був редактором журналу “Зоря” (1894–1895), газети “Буковина” (1895–1897), одним з редакторів “Літературно-наукового вісника” (1897–1899), співробітником “Діла”. Із 1899 р. – викладач учительської семінарії в Чернівцях. 1901 р. здобув учений ступінь доктора філософії за дослідження творчості П. Куліша. Під час Першої світової війни 1914–1918 рр. служив військовим перекладачем австрійської армії, начальником поштової цензури в Чернівцях, пізніше – в радіогрупі. У післявоєнний період працював директором учительської семінарії в Заліщиках. Із 1923 р. був

членом Укр. трудової партії. М. був знайомий і підтримував дружні стосунки з І. Франком. Літературну діяльність розпочав у кінці 80-х років 19 ст. Автор поетичних збірок “Поезії” (1895), “Подорож до Києва” (1897), “Ревун” (1910). Частина поетичної спадщини М. залишилася неопублікованою. Основна тематика творчості М. – життя і побут селян, ремісників, інтелігенції, чиновників, учнівської молоді та ін. У поетичних творах (цикл “Думки й образки”, поема “Ревун”, 1911 та ін.) М. показував важке життя селян, викривав антинародний характер австро-угорського парламентаризму, кар’єризм і прислужництво буржуазної інтелігенції. В поемі “Молох” М. утверджував силу людського розуму. Глибоким ліризмом пройняті вірші циклів “Сум і глум” (1896), “Гірські думи” (1899). Основна і найцінніша частина спадщини М. – проза. Найповніше таланти письменника виявився саме в прозових творах, зокрема “Залісся” (1897) і “Ярошенко” (1905), оповіданнях, об’єднаних у збірках “Наші знайомі” (1901), “Оповідання”, “Кроваве поле” (1921), “Примруженним оком” (1923). Оповідання з життя селян і міщан здебільшого гумористично забарвлені – “Клопоти Савчихи” (1895), “Ксантипа” (1912). В історичній повісті “Ярошенко” (1905) відображено битву під Хотиним об’єднаних сил запорізьких козаків і поль-

ського війська проти турецької навали 1621 р. У збірках “Кроваве поле” (1921), “Примруженим оком” (1923) М. засуджував імперіалістичну війну. Письменник досліджував творчість І. Франка, Лесі Українки, П. Грабовського, Т. Бурдуляка, Ю. Федьковича. Як критик і літературознавець М. відстоював реалізм і народність літератури.

МАКСИМОВИЧ Михайло Олександрович (15.IX.1804–22.XI.1873) – видатний укр. учений-природознавець, історик, філолог, фольклорист, етнограф; член-кореспондент Петербурзької АН (із 1871). Нар. на хуторі Тимківщина (нині с. Богуславець Золотоніського р-ну Черкаської обл.) в сім’ї збіднілого дворянина. У 1823 р. закінчив Московський університет. Із 1826 р. працював викладачем ботаніки і завідувачем ботанічного саду цього ж університету. У 1833 р. М. надано звання професора. За заслуги перед вітчизняною наукою М. обрано почесним членом Московського, Петербурзького, Київського та Одеського університетів і багатьох наукових товариств, 1871 р. – членом-кореспондентом Петербурзької АН. М. – перший ректор і професор російської словесності Київського університету (1834–1835). Із 1845 р. за станом здоров’я виїшов у відставку. Жив на своєму хуторі Михайлова Гора біля с. Прохорівки (нині Канівського р-ну Черкаської обл.), займа-

ючись науковою роботою. Підтримував творчі та особисті зв’язки з Т. Шевченком, Г. Квіткою-Основ’яненком, Є. Гребінкою, М. Костомаровим, діячами галицької “Руської трійці” та ін. Брав безпосередню участь у роботі Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, один з ініціаторів археологічних розкопок у Києві. Після 1834 р. М. зосередив увагу на історичних, філологічних, археологічних та етнографічних дослідженнях. У працях “Звідки пішла руська земля...”, “Про походження варягів-русів”, “Історія давньої руської словесності” та ін. М., досліджуючи історію Київської Русі, виступав проти норманістських поглядів щодо походження слов’ян і давньоруської народності. Услід за М. Ломоносовим М. відстоював положення про те, що назва “руси” походить не зі Скандинавії, а від місцевих слов’янських племен. М. був також автором праць з історії укр. козацтва, визвольної боротьби укр. народу проти шляхетської Польщі. Досліджуючи історію козацтва, піддав гострій критиці т. зв. теорію аристократичного походження козацтва і відстоював думку, що козацтво сформувалося з народних мас у результаті соціальних процесів усередині укр. народу. Викриваючи антинаукові твердження польської історіографії, М. показав загарбницький характер політики шляхетської Польщі щодо України,

масові насильства шляхти над укр. народом. Був одним із перших істориків, який підкреслив історичне значення визвольної боротьби укр. народу під керівництвом Б. Хмельницького. У працях “Розповіді про Коліївщину”, “Вісті про гайдамаків” М. уперше широко висвітлив справедливу боротьбу народних мас проти гніту Польщі у Правобережній Україні. Багато зробив він і для розвитку археології в Україні. Автор праці “Археологічні записки про Київ та його околиці” та ін. М. відіграв визначну роль у розвитку укр. журналістики як видавець альманахів “Денница” (1830–1834), “Киевлянин” (1840, 1841, 1850), “Украинец” (1859, 1864). Опублікував багато цінних історичних документів – грамот, універсалів, актів і т. п. М. брав активну участь у літературному житті, виступаючи як науковий рецензент і критик у журналах та газетах. Обстоював теорію державно-правового зв’язку між княжм і козацько-гетьманським періодом історії України, довів безпідставність твердження М. Погодіна про “великоруське” населення Київщини за княжої доби (“Нарис Києва” і “Листи про Київ до М. Погодіна”). Праці М. з історії Київської держави, козащини, Гетьманщини, гайдамацького руху (“Історичні листи до козаків придніпровських”, “Листи про Б. Хмельницького”, 1859, “Дослідження про гетьма-

на Конашевича-Сагайдачного”, “Про Лаврську Могиллянську школу”, “Бубнівська сотня”, т. 1–2, 1848–1849; “Розповідь про Коліївщину” та ін.) мали важливе значення для розвитку укр. історичної науки. Праці М. з найважливіших історичних проблем свідчать, що він був прогресивним істориком. М. розробляв ряд важливих проблем з укр. літератури, фольклору та мовознавства, яким присвятив понад 50 наукових праць. Збірники “Малоросійські пісні” (1827), “Українські народні пісні” (1834), “Збірник українських пісень” (1849), “Дні і місяці українських селянина” та ін. поклали початок укр. фольклористиці. На думку М., народна поезія є справжнім джерелом народності літератури, джерелом формування і розвитку літературної мови. Працюючи у Київській археографічній комісії, підготував і видав низку літературних пам’яток Київської Русі, розкрив самотність та високу мистецьку майстерність “Руської Правди”, “Повісті минулих літ” й особливо “Слова о полку Ігоревім”, яке він переклав укр. та російською мовами. Автор етимологічного укр. правопису, т. зв. “максимовичівки”. Наукові праці М. в галузі природознавства (“Про системи рослинного царства”, 1827; “Основи ботаніки”, т. 1–2, 1828–1831; “Роздуми про природу”, 1831) дають підстави вважати вченого одним з основоположників віт-

чизняної ботаніки. Діяльність М. високо оцінювали Т. Г. Шевченко, О. І. Герцен, І. Я. Франко.

МАЛАШЕВИЧ Іван Олексійович (р. н. невід. – 1737) – кошовий отаман Олешківської Січі та Нової Січі. Протягом 1714–1737 рр. обирався кошовим отаманом Олешківської, а потім Нової Січі. В 1714, 1716, 1717, 1727 і 1728 рр. через гетьманів І. І. Скоропадського та Д. П. Апостола звертався до царського уряду з проханням дозволити запорожцям повернутися на батьківщину. Офіційний дозвіл повернутися на Запоріжжя козаки дістали в березні 1734 р., коли почалася підготовка до російсько-турецької війни 1735–1739 рр. М. був обраний кошовим отаманом Нової Січі. Помер під час походу запорожців на Очаків.

МАЛИНОВСЬКИЙ Михайло Іванович (20.XI.1812–25.II.1894) – укр. церковний і громадсько-політичний діяч, історик, священник. Нар. у с. Новоселиці (нині Бережанського р-ну Тернопільської обл.). Освіту здобув у Бережанській та Львівській гімназіях; богословські студії – у Відні (1837). Один із засновників Головної руської ради. У 1850–1860-х рр. стояв на боці галицької інтелігенції, яка захищала права укр. народу на свою мову від нападок польської шляхти та австрійських урядових кіл. Перебував у тісних контактах із багатьма діячами культури і науки, був знайомий і листувався з В. Копі-

таром, А. Тайнером, Ф. Міклошичем та ін. Рішуче виступав проти намагань уряду замінити слов'янський кириличний шрифт латинським для українців Галичини (1859), постійно популяризував історичні джерела. 1861–1866 рр. – посол до Галицького сейму, 1863 р. – член комісії для укладання гімназійних підручників укр. мовою. З 2-ї пол. 1860-х рр. був прихильником москвофільського руху в Галичині. Автор понад 60 праць із загальної та церковної історії, етнографії та мовознавства, освіти, культури, джерелознавства. Основні з них – “Пояснення до Божественної літургії” (1845), “Про руську ієрархію” (1846), “Про мову взагалі і про індоєвропейські зокрема” (1850), “Чи могла митрополія русько-галицька бути zaloженою і коли вона була знесена” (1850), “Про давньослов'янського кумира Святовида” (1851), “Огляд історії руської церкви, зокрема Галицької” (1852), “Про камінні церкви в галичан” (1861), “Про літочислення взагалі, християнське і руське передусім” (1860), “Грамоти історії руської церкви” (1860), “Церковні та державні постанови про русинів греко-католицького обряду в Галичині” (1861), “Про церковні та державні установи” (1861), “Язичницькі, або поганські, вірування у слов'ян і русинів” (1867), “Думи на історичній основі про рівноуправу руської народності в

Галичині” (1874), “Історична відомість про руську митрополію в Галичині” (1875), “Як ся запропащають старожитності наші” (1876), “Історична відомість о крилосах в Галичині, Львові і Перемишлі” (1876–1878) тощо. М. видав матеріали дискусії на захист слов’янської азбуки для українців-галичан “Руська мова і питання азбуки в Галичині” (1861, нім.), працю М. Гарасевича “Аннали руської церкви...” (1862, лат.) із власними доповненнями. Помер у Львові, похований на Личаківському кладовищі.

МАЛОРОСІЙСТВО – комплекс провінціалізму серед частини укр. громадянства України, зумовлений її довгим перебуванням у складі Російської імперії. М. виявляється у байдужому, а то й негативному ставленні до укр. національно-державницьких традицій та прагнень, а часто й активній підтримці російської культури і великодержавної політики. За визначенням М. Драгоманова, носії М. – це зросійщені українці, національний характер яких сформувався під чужим тиском і впливом. Як наслідок цього – засвоєння переважно гірших якостей чужої національності і втрата кращих своїх. В. Липинський визначив М. як “хворобу бездержавності”. Подібний комплекс існував у ментальності деяких західноукр. кіл у Галичині 19 ст. щодо Польщі – “генте рутенус, націоне польонус (українці за походжен-

ням – поляки за національністю) та у Закарпатті – щодо Угорщини (мадярони).

МАЛОРОСІЙСЬКА ГУБЕРНІЯ – адміністративно-територіальна одиниця на Лівобережній Україні, створена за указом Павла I від 12(23).XII. 1796 р. До її складу увійшли Чернігівське і Новгород-Сіверське намісництва, Голтв’янський, Градизький, Золотоніський, Козелецький, Лубенський, Миргородський, Остерський, Переяславський, Пирятинський, Хорольський повіти Київського намісництва і Костянтинградський, Кременчуцький та Полтавський повіти Катеринославського намісництва. Адміністративним центром М. г. був Чернігів. Щоб схилити на свій бік укр. поміщиків, які вийшли із середовища колишньої козацької старшини, царський уряд відновив у М. г. діяльність генерального (т. зв. малоросійського генерального) суду, станових земських і підкоморських судів. У 1802 р. М. г. ліквідовано і натомість створено Чернігівську та Полтавську губернії.

МАЛОРОСІЙСЬКА КОЛЄГІЯ – центральний орган російської колоніальної адміністрації в Лівобережній Україні у 18 ст. М. к. (т. зв. І М. к.) створена за указом Петра I від 16(27).V.1722 р. у гетьманській столиці Глухові (замість тодішнього Малоросійського приказу у Москві) для контролю та нагляду за діяльніс-

тю гетьмана та укр. уряду й поступового обмеження політичної автономії Гетьманщини. М. к. складалася із шести офіцерів російських полків, розташованих в Україні, та прокурора (всіх призначив цар) на чолі з президентом-бригадиром С. Вельяміновим-Зерновим. Цей орган був засобом ще більшого обмеження і без того куцої автономії козацьких областей. Аналогічні заходи вживалися і стосовно козацтва Дону, Тереку та Яїку (Уралу). У цивільних справах М. к. підлягала сенатові, а у військових – головнокомандувачеві російських військ в Україні М. Голіцину. Вже після смерті І. Скоропадського царський уряд не дозволив обрати нового гетьмана. Указом від 11 липня 1722 р. він доручив правити Лівобережною Україною наказному (тимчасовому) гетьманові П. Полуботку. Фактично ж усі справи вирішував президент колегії. Остання, попихаючи генеральну старшину, втручалася у місцеве самоврядування, збільшувала податки. Відала також судовими справами. За царською інструкцією від 16.V.1722 р. на М. к. поклалися функції щодо нагляду за діяльністю гетьмана, генеральної і полкової старшини, встановлення і стягнення податків до царської казни, провіанту для російської армії; розквартирування російських офіцерів і солдат в Україні; контролю за діяльністю Генеральної військової канцеля-

рії; роздачі земельних володінь офіцерам і старшинам. М. к. була апеляційною установою у судових справах, які розглядалися в Генеральному військовому суді, полкових і ратушних судах Лівобережної України. Всі питання державного життя Гетьманщини укр. уряд повинен був вирішувати за погодженням із М. к.

Діяльність М. к. викликала велике невдоволення в Україні. 1727 р. у зв'язку із загостренням російсько-турецьких відносин і наближенням війни з Туреччиною, щоб заручитися підтримкою старшини та козацтва і залучити їх на свій бік, царський уряд ліквідував М. к. (указ Петра II від 29.IX.1727 р.) і відновив колишній устрій, звелівши обрати на гетьмана покiрного йому 73-річного Д. Апостола. 1734 р., після смерті Д. Апостола, гетьманство було тимчасово скасоване. До влади прийшла видозмінена М. к. під назвою “Правління гетьманського уряду”. Так тривало до 1747 р., коли уряд імператриці Єлизавети, зваживши на бажання укр. старшини, видав указ “Про буття в Малоросії гетьманові за колишніми норовами і звичаями”. 1750 р. під тиском уряду гетьманом обрали Кирила Розумовського, молодшого брата фаворита імператриці Олексія. Але 10(21).XI.1764 р. Катерина II, щойно прийшовши до влади, остаточно скасувала своїм указом інститут гетьманства і знову

підпорядкувала Лівобережну Україну Малоросійській колегії, що дістала назву “другої”. М. к. складалася із чотирьох російських урядовців, чотирьох укр. старшин, прокурора (російського полковника), двох секретарів (українця і росіянина) та канцелярських службовців. Очолював її президент – граф П. Рум’янцеv (одночасно генерал-губернатор Малоросії), перед яким російський уряд ставив завдання якнайшвидшої остаточної ліквідації автономії Гетьманщини та повного підпорядкування управління укр. землями загальноросійським державним органам. В адміністративному стосунку М. к. підлягала канцелярії малоросійського генерал-губернатора (існувала до 1796). Поступово М. к. узурпувала всю повноту військової влади. 1781 р. російський уряд ліквідував сотенно-полковий устрій Лівобережної України, перетворив лівобережні козацькі полки у регулярні карабінерні кавалерійські частини російської армії (1783). На основі лівобережних та південних укр. земель утворено Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське намісництва, підпорядковані безпосередньо урядові в Петербурзі. Згодом до них приєднали Харківське і Катеринославське намісництва. Так було покинчено з автономією Лівобережної України. У серпні 1786 р. царським указом М. к. ліквідувалась у зв’язку з поширенням на Україну системи

губернського правління Російської держави.

МАЛОРОСІЙСЬКИЙ ПРИКАЗ – державна установа Московської держави, створена 31.XII.1662 р., що віддала питаннями відносин царського уряду з Гетьманщиною (“Приказ Малыя Россия”). Головним завданням М. п. було здійснення політики царизму в Україні та захист кордонів від зовнішніх ворогів. М. п. офіційно підлягав Посольському наказу, хоча фактично управління його діяльністю здійснював сам цар. У М. п. служило до чотирьох дяків і від 15 до 40 піддячих. М. п. очолювали зазвичай керівники Посольського наказу, зокрема О. Ордін-Нащокін, А. Матвеев. Через діяльність приказу царський уряд відповідно до умов укр.-московських договорів (Березневі статті 1654 р., Переяславські статті 1659 р., Московські статті 1665 р., Глухівські статті 1669 р., Конотопські статті 1672 р. та ін.), а часто й порушуючи їх, здійснював зв’язки з гетьманом та його адміністрацією, затверджував претендентів на гетьманство, призначав воєвод в укр. міста, проводив контроль за внутрішньою і зовнішньою політикою гетьманського уряду, стежив за діяльністю православної церкви в Україні, збирав через дяків і піддячих відомості про політичну ситуацію в Гетьманщині, видав питаннями розміщення російських військ в Україні, відбудови і спорудження но-

вих фортець та укріплень, розглядав справи про злочини службових осіб наказу в Гетьманщині тощо. М. п. наглядав, щоб на посади генеральної старшини і полковників не обирались особи, не бажані для російського уряду, наділяв старшину земельними володіннями. Гетьман мав доповідати М. п. про заходи в галузі управління та найважливіші події в Україні (військові справи, великі судові процеси, затримання шпигунів, спалахи епідемій тощо). М. п. ліквідовано у зв'язку зі створенням Малоросійської колегії у 1722 р.

МАЛОРОСІЯ – назва України в офіційних актах царської Росії та в російській дворянській і буржуазній історіографії. Походить від терміна “Мала Русь”, який згадувався в деяких документальних матеріалах 14 ст. для позначення Волинсько-Галицької землі (пізніше також Придніпров’я). Термін “М” набув офіційного значення після 1654 р. і виражав великодержавну політику царизму щодо України та укр. народу.

“МАЛОРОССВЙСКИЙ ГЕРБОВНИК” – збірка гербів укр. дворянських родів, складена В. К. Лукомським і В. Л. Модзалевським. У “М. г.” відтворено 394 фамільні дворянські герби та вміщено таблицю печаток адміністративно-військових установ Запорізької Січі. Видання ілюстрував відомий укр. художник-

графік Г. І. Нарбут. “М. г.” – важливе джерело для вивчення укр. геральдики, сфрагістики та генеалогії.

МАНДРІВНІ ДЯКВ – студенти-бурсаки, вихованці укр. духовних шкіл 17–18 ст., які не мали осілого місця проживання і постійної служби. Заробляли на прожиття тим, що вчили грамоти. Дехто з них складав і декламував вірші, ходив із вертепом. За своїм суспільним становищем вони близько стояли до простого народу. В деяких віршах М. д. висміювали окремі вади самодержавно-кріпосницького ладу, зажерливість попівства, змальовували народне життя. Мандрували по містах і селах України. В народі М. д. прозивали ще “пиворізами”. У свій час М. д. становили певну культурну і літературну силу в боротьбі з церковною схоластикою. Вони писали гумористичні бурлескні вірші на релігійні теми. З літературної спадщини М. д. відомі також вірші-травестії, пародії на книги та церковні відправи (напр., “Синаксар виписан із служби дванадцяти нетлінних братів Коропських на пам’ять пиворізам о ізобліченії сивухи” та ін.), гумористичні діалоги, ліричні поезії (збережені в пісенниках 18 ст.). Мова віршів М. д. близька до розмовної народної мови. Їхня пародійна поезія стала одним із джерел поеми І. Котляревського “Енеїда”. Літературні твори М. д. поширювалися іноді в рукопис-

ній формі або переважно в усній передачі. Їхню творчість досліджували І. Франко, М. Петров, В. Перетц, П. Житецький, П. Єфименко, О. Білецький, П. Попов та ін. Переважна більшість імен авторів сатиричних, бурлескно-гумористичних віршів, пародійних і травестійних творів невідома. Збереглися лише деякі з них – Ілля Турчиновський, Климентій Зиновійв син, Василь Барський, Микола Мазалевський та ще деякі. Типи М. д.-бакалаврів трапляються в літературі 17–18 ст. (інтермедії до драм Довгалевського “Пиворізи”, вертепна драма) і фольклорі. Образи М. д. відтворені також у новій літературі – в повістях “Бурсак” В. Наріжного і “Вій” М. Гоголя, в романі “Пан Халявський” Г. Квітки-Основ’яненка, у п’єсі “Чумаки” І. Карпенка-Карого).

МАНЖЕРА Іван Іванович (літ. псевд. – Іван Калічка; 1.XI.1851–15.V.1893) – укр. етнограф демократичного напрямку, поет і фольклорист. Нар. у Харкові в сім’ї дрібного урядовця. У 1870 р. вступив до Харківського ветеринарного інституту, звідки 1871 р. виключений за “неблагонадійність”. Мандруючи по Україні, вивчав життя народу, його мову, побут, звичаї, збирав фольклор. Із 1887 р. М. – дійсний член історико-філологічного товариства при Харківському університеті, з 1891 р. – Московського товариства любителів природознавства, антро-

пології та етнографії. З 1876 р. М. – добровільний учасник боротьби сербського народу проти турецьких гнобителів. Після поранення 1876 р. повернувся на батьківщину, з 1884 р. працював у редакції газети “Екатеринославский листок”, того ж року перейменованій на “Днепр”. На сторінках тижневика “Степ” 1885 р. М. вперше виступив як поет. 1889 р. вийшла збірка поезій “Степові думи та співи”. Тоді ж М. підготував другу збірку віршів “Над Дніпром”, а також збірку літературно опрацьованих казок та приказок під назвою “Казки та приказки і таке інше. З народних уст зібрав і у вірші склав Іван Манжура”, які за життя поета не були опубліковані. Велику творчу і матеріальну допомогу М. надавали укр. учені О. Потебня та М. Сумцов. Основним жанром творчості поета була соціальна лірика. М. реалістично показав тяжке життя селянської бідноти після реформи, поневіряння наймитів, сільських і міських заробітчан (“Степ”, “Сум”, “Бурлака”, “З заробітників”, “Ой, чом мені, молодому”, поема “Іван Голик”, “Казка про Лисовина...” та ін.). У віршах “Декому”, “Старий музика”, “До музи”, “Кобзар” та ін. поет говорить про роль і призначення літератури, митця в суспільстві. Перші записи усної народної творчості М. надруковано у двотомному збірнику історичних пісень В. Б. Антоновича і

М. П. Драгоманова (К., 1874–1875). У “Збірниках Харківсько-го історико-філологічного товариства” опубліковано “Казки, прислів’я і т. ін., записані в Катеринославській і Харківській губерніях” (1890, т. 2, вип. 2) та “Малоруські казки, перекази, прислів’я і повір’я, записані в Катеринославській губернії” (1894, т. 6, вип. 2). Близько 200 російських пісень етнограф записав від заробітчан. М. – один з перших збирачів робітничого фольклору. У 1885–1886 рр. М. на фольклорному матеріалі написав поему-казку “Трьомсин-богатир” – про мужність запорізького козацтва, про силу народу. Перекладав твори М. Некрасова, Я. Полонського, Г. Гейне та ін. Перу М. належать статті “XXV річниця смерті Т. Г. Шевченка”, “З приводу приватних сільських шкіл”.

МАНІФЕСТ 17 ЖОВТНЯ 1905 – переломний етап у російській революції 1905–1907 рр. Був фактично капітуляцією правлячих кіл перед вимогами чи не всіх верств суспільства модернізувати тодішній політичний лад. На поч. жовтня 1905 р. розпочався всеросійський політичний страйк. Прагнучи придушити його, уряд 14 жовтня запровадив воєнний стан у багатьох містах, у т. ч. в Києві та Харкові. Університети було закрито, фабрики й заводи заповнили поліція і війська. Однак страйк ширився. В Україні у ньому взяла участь близько 120 тис. осіб.

Голова уряду граф С. Вітте наполіг на кардинальних реформах. 17 жовтня Микола II підписав маніфест, яким “дарував” народові громадянські свободи – недоторканність особи, свободу совісті, друку, зборів, союзів. Зроблено рішучий крок до конституційної монархії замість самодержавства – декларувалося скликання законодавчої Державної думи, тобто російського парламенту. Задовольнившись поступками, буржуазія організувалася в політичні партії кадетів та октябристів. Остання на чолі з О. Гучковим, М. Родзянком та ін. представляла інтереси великої буржуазії та основної частини поміщиків. Очолені П. Мілюковим і П. Струве кадети були партією ліберальної буржуазії та основної частини інтелігенції. На кадетських позиціях стояла й Укр. демократично-радикальна партія.

Лубенська громада УДРП переклала укр. мовою і розповсюдила в листівках знамениту доповідну записку графа Вітте царю, в якій обгрунтовувалася необхідність реформ. Користуючись маніфестом, демократично-радикали висунули вимогу зняти цензурну заборону укр. мови. Однак їхні дії в цьому напрямі не завжди були успішними. Якийсь час у Лубнах видавалася перша україномовна газета “Хлібороб”. У Києві було підготовлено випуск газети “Громадське слово”, але напередодні виходу першого номера власті заарештували ре-

дактора С. Єфремова. Після цього газета стала виходити під назвою “Громадська думка”. Власні, однак, заборонили передплату і знову заарештували Єфремова. Тоді видання відновилося під назвою “Рада”. Україномовні газети почали друкуватися в Катеринославі, Одесі, Полтаві, Харкові та ін. містах. Часто виходили лише перші номери. Незважаючи на декларовані свободи, царська адміністрація з великим невдоволенням сприймала друковане укр. слово. Після царського маніфесту з’явилися українськомовні журнали. Часопис “Киевская старина” змінив назву на “Україна”. Стали виходити перші суспільно-політичні журнали – “Дзвін”, “Укр. хата”, “Рідний край”, “Посів”, “Село”. До часописів, коло читачів яких було вужчим, власні ставилися набагато м’якше ніж до газет.

МАНУФАКТЕРА – (від. лат. manus - рука і factura – виготовлення) – 1) капіталістична кооперація, основана на поділі праці і ремісничій техніці; форма капіталістичного промислового виробництва, яка історично передувала великій машинній промисловості. М. виникла в результаті підпорядкування ремесла і сільської домашньої промисловості торговельному капіталові шляхом об’єднання в майстернях ремісників однієї або різних спеціальностей для виробництва певного виду товарів. Розвинулася із простої капіталістичної

кооперації приблизно в середині 16 ст. і була панівною в Західній Європі до останньої третини 18 ст. В Росії М. з’явилася в умовах кріпосництва в 17, а в Україні – на початку 18 ст., панувала до середини 19 ст. На відміну від країн Західної Європи, де М. розвивалася в тісному зв’язку з міським ремісництвом, у кріпосницькій Росії, в т. ч. й в Україні, вона щільніше була зв’язана із селянською промисловістю. В Україні, як і в Росії, були два види М. – капіталістична і кріпосницька (вотчинно-посесійна), які відрізнялися характером виробничих відносин. В Україні в 19 ст. були поширені М. у виробництві сукна, полотна та ін. текстильних матеріалів, шкіряних, скляних, фарфорових та ін. виробів широкого вжитку. В суконній промисловості України, напр., 1860 р. діяло 48 М., із них 26 вотчинних і 22 капіталістичні; 30 М. були розташовані на Лівобережжі. В 1-й пол. 19 ст., особливо напередодні реформи 1861 р., капіталістична М. розвивалася швидше і переростала у фабрику, тоді як вотчинно-посесійна занепадала. М. вела до звуження спеціалізації робітника і знарядь праці, посилення поділу праці, підвищення її продуктивності й ступеня експлуатації робітника. В мануфактурний період широкого розвитку набула робота на власника вдома, що являла собою придаток М. Все це відіграло велику роль у

розвитку капіталізму, підготовці промислового перевороту, що привів до витіснення М. фабрикою і забезпечив перехід до великої капіталістичної машинної індустрії;

2) назва деяких підприємств текстильної промисловості, яка зберігалася до 20 ст.;

3) застаріла назва тканин, продукції текстильних фабрик.

МАРІЯ-ТЕРЕЗІЯ (Maria-Theresia; 13.V.1717–29.XI.1780) – ерцгерцогиня австрійська (1740–1780), королева Угорщини і Чехії, імператриця (1765–1780) Священної Римської імперії з династії Габсбургів. Дочка цісаря Карла IV. Поклала початок реформам у дусі політики освіченого абсолютизму, які передбачали посилення державної централізації (запровадження загальної військової повинності, прибуткового податку, скасування внутрішніх митних кордонів і зборів, створення бюрократичного апарату, упорядкування системи обліку й контролю, проведення першого перепису населення і земельних угідь), осучаснення аграрних відносин (скорочення панщини з п’яти–шести до трьох днів на тиждень – закони 1771 і 1775 рр., звуження юрисдикції поміщиків над селянами, викуп селянами права на спадкове володіння земельними наділами), обмеження міського самоуправління і цехових привілеїв, удосконалення системи освіти (відкриття широкої мережі світських

шкіл на державний кошт), запровадження єдиного кримінального кодексу, звуження впливу церкви. Проводила політику протекціонізму. За її правління до складу Австрійської імперії були приєднані Галичина (внаслідок 1-го поділу Речі Посполитої 1772 р.), Буковина (за умовами Константинопольської австро-турецької конвенції 1775 р.) та Баварія (1779), на які було поширено дію вищезгаданих реформ. Реформаторська політика М.-Т. децю обмежила всевладдя поміщиків у західноукр. землях, забезпечила умови для підвищення матеріального й освітнього рівня місцевого греко-католицького та православного духовенства і селянства. У містах, містечках і селах було створено мережу шкіл (однокласні – “парафіяльні” з навчанням рідною мовою, трикласні – “тривіальні”, чотирикласні – “нормальні” з навчанням німецькою мовою), засновано для греко-католиків духовну семінарію у Відні при церкві Св. Варвари, т. зв. Барбареум (1774), заборонено поміщикам вимагати від священників і дяків виконання панщини. Згодом реформи М.-Т. продовжив її син Йосиф II.

МАРКЕВИЧ Андрій Миколайович (21.XI. 1830–24.III.1907) – укр. громадський діяч та етнограф. Нар. на Полтавщині. Працював юристом у Петербурзі, сенатор. Був помічником президента Імператорського філантропічного товариства і віце-прези-

дентом Російського музичного товариства. 1858 р. у Москві познайомився із Т. Шевченком, згодом листувався з поетом. Із 1898 р. очолював Товариство ім. Т. Шевченка у Петербурзі, добився дозволу на перше повне видання творів поета (“Кобзар”, вид. В. Доманицький, 1907 р.) у Російській імперії. Помер у Петербурзі. Видав збірку “Народные украинские напевы, положенные на фортепиано” (1860).

МАРКЕВИЧ Микола Андрійович (26.I(7.II).1804–9(21).VI.1860) – укр. історик, поет та етнограф. Нар. у с. Дунайці (нині Глухівського р-ну Сумської обл.). Навчався в пансіоні Головного пединституту в Петербурзі. 1820 р. пішов на військову службу. 1824 р. подав у відставку. Був знайомий із Т. Шевченком, О. Пушкіним, К. Рилєєвим. У 1831 р. видав у Москві поетичну збірку “Українські мелодії”, в якій оспівано героїчне минуле укр. народу. Творчість М. – типове явище для фольклорно-побутової, тематично-стильової течії укр. романтизму. Теми й мотиви його текстів – передбачення, прикмети, які передавалися українцями з покоління в покоління (“Примета по коню”), забобонні вірування селян (“Сон-трава”, “Вороньи кони”), міфічні постаті, описи народних звичаїв (“Русалки”, “Иван Купала”), щире захоплення природою України, її красою (“Украинские ночи”, “Венки”), тема колишньої козацької слави і романтичний

образ героя-козака (“Гетьманство”, “Чигирин”) і ностальгія за героїчним минулим (вірш “Гетьманство”), смуток за втраченою народною волею (“Україна”, “Веснянка”). М. одним із перших в укр. романтичній поезії створив образ народного співця (“Бандурист”), став першим (за П. Приходьком), хто “пов’язав мотив героїзму козацтва з політичною сучасністю України та її національно-визвольними потребами і прагненнями”. У 1847 р. поклав на музику вірш Т. Шевченка “Нащо мені чорні брови”. Т. Шевченко присвятив М. вірш “Н. Маркевичу” (“Бандуристе, орле сизий”). М. – автор “Історії Малоросії” (1–5; 1842–1843), в якій викладається історія України з найдавніших часів до кінця 18 ст. Головним джерелом для написання твору стала “Історія Русів” та праці М. і Д. Бантиш-Каменських. Перші два томи не мають наукової цінності, 3–5-й томи, які містять документальні додатки, примітки, опис джерел, списки генеральної старшини та вищого духовенства, хронологічні таблиці, зберігають певне довідкове значення. З інших історичних розвідок найвідоміші – “Мазепа” (1841), “Гетьманство Барабаша” (1841), “Про перших гетьманів Малоросійських” (1848), “Про козаків” (1858). Серед етнографічних праць найважливіші “Збірник малоросійських пісень” (1840), “Південноруські пісні” (1857), “Звичаї, повір’я, кухня та

напої сучасних малоросіян” (1860). Науковий інтерес викликає зібрана М. колекція документів з історії України 17–18 ст. (зберігається в Москві).

МАРКОВИЧ Олександр Михайлович (31.VII.1790–27.XII.1865) – укр історик і громадський діяч. Нар. у с. Сварковому (нині Глухівського р-ну Сумської обл.). Навчався в Харківському університеті. Служив у державних установах Чернігівської губернії губернським регістратором (1807–1812), повітовим суддею в Глухові (1820–1821), предводителем дворянства (1826–1827, 1832–1838). У 1852 р. звернувся до уряду з проектом, в якому йшлося про звільнення селян з правом викупу землі. Проект було відхилено. Сприяв втіленню реформи 1861 р. в Чернігівській губернії, побудував народну школу в рідному селі та виступив ініціатором створення госпіталю. Автор низки праць – “Опис Малоросії” (незакінчена й неопублікована), “Історична і статистична записка про дворянський стан і дворянські маєтності” (1840, 1894), “Історичні нариси міста Глухова” (т. 1–2, 1893), “Малоросійське весілля” (1897) та ін. М. опублікував частину документів із родинного архіву, в т. ч. частину щоденника свого діда – “Щоденні записки генерального підскарбія Я. Марковича” (1–2, 1859).

МАРКОВИЧ Опанас Васильович (27.I(8.II).1822–20.VIII

(1.IX).1867) – укр. громадський діяч, фольклорист і етнограф. Нар. у с. Кулажинцях (нині Гребінківського р-ну Полтавської обл.). У 1846 р. закінчив навчання в Київському університеті. За участь у діяльності Кирило-Мефодіївського товариства 1847 р. був засланий до Орла. У 1851 р. М. разом із дружиною, укр. письменницею Марко Вовчок, повернувся в Україну. У 1860–1861 рр. перебував у Петербурзі, брав участь у виданні журналу “Основа”. М. зібрав багато зразків народної творчості, особливо прислів’їв і приказок, значна кількість яких увійшла до видання М. Номиса “Українські приказки, прислів’я і таке інше” (1864). Багато матеріалів, зібраних М., опубліковано у “Записках Чернігівського статистичного комітету”, газеті “Черниговские губернские ведомости”, А. Метлинським, В. Антоновичем, М. Драгомановим. М. написав (1857) музику до п’єси “Наталка Полтавка” І. Котляревського, яку поставив у Чернігові (1862) силами аматорського драматичного гуртка. Помер у Чернігові.

МАРКОВИЧ Яків Андрійович (7(17).X.1696–9(20).IX.1770) – укр. державний діяч, мемуарист. Нар. у м. Прилуках (нині Чернігівська обл.). У 1713 р. закінчив Київську академію. Учень Ф. Прокоповича. Обіймав посаду бунчужного товариша (1721), на-

казного лубенського полковника (1721, 1723–1725), був членом генеральної лічильної комісії (1736–1739) та генеральним підскарбієм (1740–1762). Протягом 1717–1767 рр. М. вів щоденник, записи якого складають 10 томів. Уперше частину мемуарів видав О. Маркович під назвою “Щоденні записки генерального підскарбія Якова Андрійовича Марковича” (1–2, 1859). Більш повне видання щоденника здійснив С. Лазаревський під назвою “Щоденник генерального підскарбія Якова Марковича” (1–3; 1893–1897). Четвертий том щоденника, що охоплює 1735–1740 рр., опублікований за ред. В. Модзалевського у 22-му томі “Жерел до історії України-Руси” (1913). “Щоденник” М. є одним із цінних джерел для вивчення політичної, соціально-економічної та культурно-побутової історії України 18 ст.

МАРКОВИЧ Яків Михайлович (27.X.1776–1804) – укр. дворянський історик. Брат О. М. Марковича. Нар. у Пирятинському повіті Полтавської губернії. Вчився у Московському університетському пансіоні. Використавши значні літературні та документальні джерела, М. опублікував “Записки о Малороссии, ее жителей и произведениях” (ч. 1, СПб., 1798). М. підкреслював автохтонність походження східних слов’ян, викрив недостовірність літописної легенди про “покликання варягів”, відзначав висо-

кий на той час рівень культури східних слов’ян. У праці висвітлюється історія України з найдавніших часів до половини 11 ст., а також наводяться цікаві дані про культуру та побут укр. народу.

МАРТОВИЧ Лесь (Олекса) Семенович (12.II.1871–11.I.1916) – укр. письменник і громадський діяч, доктор права (з 1914). Нар. в с. Торговиці (нині Городенківського р-ну Івано-Франківської обл.) в сім’ї сільського писаря. Навчався у Коломийській гімназії (1882–1890), звідки виключений за участь у таємному учнівському товаристві, та Дрогобицькій гімназії (1890–1892). У 1893 р. написав і видав у м. Коломиї листівку “На Першого мая 1893 р. Кароль Маркс”, яка свідчить про його інтерес до робітничого руху. З 1898 р. жив у Львові, редагував радикальну газету “Громадський голос”. 1909 р. закінчив екстерном юридичний факультет Львівського університету. Працював писарем, помічником адвоката в містах Галичини. З 1911 р. тяжко хворий М. оселився в с. Улицько-Середкевичах (нині Рава-Руського р-ну Львівської обл.). Помер у с. Погориську (того ж р-ну), похований у с. Монастирку (нині Бродівського р-ну Львівської обл.). Літературну діяльність почав 1888 р. Світогляд М., його літературно-естетичні погляди формувалися значною мірою під впливом І. Я. Франка і М. І. Пав-

лика. Основні теми творів М. – життя і побут галицьких селян та інтелігенції. За ідейним змістом своїх творів М. – письменник-демократ, за їхнім характером – гуморист-сатирик. М. правдиво змалював життя галицького селянства, показав його розшарування та зубожіння, зі щирим співчуттям розповів про важку долю хлібороба-трудівника (“Мужицька смерть”, “Лумера” та ін.). В оповіданнях “Хитрий Панько”, “Смертельна справа”, “Квіт на П’ятку” та ін.) М. їдко висміював буржуазну систему виборів в Австро-Угорщині. У повісті “Забобон” письменник показав моральний розклад реакційної частини буржуазної інтелігенції, її паразитизм, байдужість до інтересів народних мас. Письменник майстерно використовував народний гумор і сатиру, народну мову, добре володів прийомами художньої типізації. М. – автор збірок оповідань “Нечитальник” (1900), “Хитрий Панько” (1903), “Стрибожий дарунок” (1905), повістей “Забобон” (1909–1911, вид. 1917), “Село Підойми” (1911), драми “Політична справа” (1911). М. став активним учасником радикального руху в Галичині, співробітником і редактором демократичних газет і журналів “Народ”, “Хлібороб”, “Громадський голос”. Його твори високо цинили І. Франко, В. Стефаник, про них схвально відгукувалась і зарубіжна критика.

МА́РТОС Іван Петрович (1754–5(17).IV.1835) – видатний укр. і російський скульптор. Нар. у м. Ічні (нині Чернігівська обл.) у козацькій родині. У 1764–1773 рр. навчався у Петербурзькій академії мистецтв у Л. Роллана і П. Жіллі. У 1774–1779 рр. М. у Римі вивчав і копіював твори античної скульптури. Після повернення в Петербург став одним із найбільших представників класицизму. З 1794 р. – професор, із 1814-го – ректор Академії мистецтв. Автор численних монументально-декоративних творів в Україні та Росії, зокрема надгробків К. Розумовського в Батурині (1803–1805), П. Рум’янцева в Києві (1797–1805), Павла І у Павловську (1807); пам’ятників – К. Мініну і Д. Пожарському в Москві (1804–1818), А. Рішельє в Одесі (1823–1828), М. Ломоносову в Архангельську (1826–1829), Г. Потьомкіну в Херсоні (1829–1835) та ін. На початку 19 ст. М. провадив монументально-декоративні роботи в інтер’єрах Катерининського палацу в Царському Селі, у палаці в Павловську, створив статую “Актеон” (1801) для ансамблю Великого каскаду в Петергофі, горельєф (1804–1807) для Казанського собору в Петербурзі. У своєму найкращому творі – пам’ятнику Мініну і Пожарському на Красній площі в Москві М. передав ідею громадянського обов’язку, подвигу в ім’я батьківщини. Кращі твори М. відзначаються висо-

ким громадянським пафосом, ідейною глибиною, прагненням до суворості, виразної пластичної форми.

МАРТОС Олексій Іванович (1790–13(25).VIII.1842) – укр. дворянський історик. Син скульптора І. П. Мартоса. Нар. у Петербурзі. 1806 р. закінчив у Петербурзі інженерний корпус. Працював військовим інженером у Києві, брав участь у російсько-турецькій війні 1806–1812 рр. та у Вітчизняній війні 1812 р., був ад'ютантом графа Аракчеєва (1816–1818). У 1821–1842 рр. займав ряд високих урядових посад. М. – автор тритомної “Історії України і козаків”, рукопис якої загублено. Опубліковано лише окремі уривки з цієї праці (“Северный архив”, 1822, № 13–14; 1823, № 6). У 1820 р. М. переклав російською мовою історію Александра Македонського К. Курція (з французької) та 1841 р. – історію Семилітньої війни 1756–1763 рр. Й. Архенгольца (з німецької). Мемуари М., доведені до 20-х рр. 19 ст., надруковані в “Русском архиве” (1893, № 7–8).

МАСЛЮВ Василь Павлович (справжнє прізвище – Маслій; бл. 1841–12.XII.1880) – укр. письменник і громадський діяч. Автор першої біографії Т. Шевченка російською мовою. Вчився наприкінці 50-х рр. 19 ст. у 1-й київській гімназії, зустрічався з Т. Шевченком (1859), листувався з ним та збирав матеріали до його біографії. Наприкінці 60-х рр.

викладав історію у Строгановському училищі (Москва). Надрукував у журналі “Грамотей” біографію Т. Шевченка (1874), яка згодом перевидавалася кілька разів окремою книгою. Збирав також матеріали з історії України, займався літературною та археографічною діяльністю.

МАСЛІВСЬКИЙ Опанас Федорович (1753–6.X.1804) – укр. лікар. Нар. в с. Церковище (нині Козелецького р-ну Чернігівської обл.) у дворянській сім'ї. Навчався у Київській академії та школі при Московському генеральному шпиталі (закінчив 1774 р.). У 1772 р. брав участь в боротьбі з чумою на Придніпров'ї. У 1785 р. – губернський лікар у Києві; 1787 р. очолював шпиталь для хворих на віспу; 1789 р. брав участь в організації Кирилівської лікарні; 1797 р. – акушер Київської лікарської управи; з 1798 р. – інспектор Орловської, з 1801 р. – Київської лікарських управ. У 1802 р. М. викладав медицину у “медичному” класі Київської академії. 1792 р. М. захистив докторську дисертацію з питання про токсикологію ріжків. Залишив низку праць з акушерства, інфекційних хвороб, ботаніки, а також переклади підручників із хірургії та офтальмології (у рукописах). першим з провінційних лікарів М. обраний почесним членом Медичної колегії – адміністративного центру в галузі медицини в Росії.

МАТВІЄВ Артамон Сергієвич (1625–25.V.1682) – російський дипломат, боярин. Син дяка. Спочатку служив у стрілецькому війську (з 1643 р. – стрілецький голова). У травні 1653 р. був учасником посольства до Б. Хмельницького. У 1655 р. очолював російське військо, яке разом із селянсько-козацьким військом під командуванням Б. Хмельницького вело воєнні дії проти польсько-шляхетської армії (під Кам'янцем-Подільським і Львовом). У 1669 р. очолив Малоросійський приказ, із 1671 р. керував Посольським приказом, що відав закордонними справами. М. належав до тих урядових кіл Росії, які першочерговим завданням її зовнішньої політики вважали зміцнення зв'язків з Україною і закріплення рішень Переяславської ради 1654 р. М. не раз брав участь у переговорах Росії з Польщею. Прагнувши зміни умов Андрусівського перемир'я 1667 р., домагався залишення Києва назавжди за Росією і возз'єднання Правобережної України з Лівобережною у складі Російської держави. М. був високоосвіченою для свого часу людиною. Автор кількох історичних творів, засновник першого в Росії театру. Убитий стрільцями під час стрілецького бунту 1682 р.

МАТУШЕВСЬКИЙ Федір Петрович (21.VI.1869–21.X.1919) – відомий укр. громадсько-політичний діяч, дипломат, публіцист. Нар. у м. Смілі Черкась-

кого повіту Київської губернії. Закінчив духовну семінарію. Навчаючись на юридичному факультеті Дерптського (Тартуського) університету, організував укр. студентську громаду. Незабаром обраний головою укр. клубу “Родина”. Підтримував тісні стосунки з М. Лисенком, І. Франком, М. Грушевським, М. Коцюбинським, Лесею Українкою. Після закінчення університету (1904) повернувся до Києва, займався літературною і видавничою діяльністю. 1906 р. М. – редактор першої укр. щоденної газети “Громадська думка” у Наддніпрянській Україні, згодом – “Ради”. За свою діяльність був заарештований і деякий час ув'язнений у Лук'янівській тюрмі. М. був одним з активних членів Товариства укр. поступовців, Укр. радикально-демократичної партії, а з 1917 р. – Укр. партії соціалістів-федералістів. 1917 р. став членом УЦР від УРДП. З листопада 1917 р. входив до складу Крайового комітету для охорони революції в Україні. У січні 1919 р. призначений послом України у Греції. Помер у жовтні 1919 р. в Афінах. Автор низки літературознавчих праць – “Жертвы переходной эпохи” (про А. Свидницького), “В. Антонович у світлі автобіографії та даних історичних нарисів”, про Т. Шевченка, спогадів “З щоденника українського посла”.

МАТУШЕНКО Панас (Опанас) Миколайович (2(14).V.1879–

20.X(2.XI).1907) – один із керівників повстання на броненосці “Потьомкін” у червні 1905 р. Нар. у с. Дергачах (нині Харківська обл.). Працював робітником у паровозному депо в Харкові, пізніше – в Одеському порту. З 1900 р. служив на кораблях Чорноморського флоту в чині унтер-офіцера. У червні 1905 р. під час заворушень матросів з приводу недоброякісної їжі закликав команду броненосця до збройного повстання. З 14.VI до 25.VI очолював судову комісію. Після придушення повстання емігрував у Швецію. З 1906 р. жив у Румунії, згодом – в Америці. В 1907 р. переїхав у Париж, де зблизився з анархо-синдикалістами. У червні 1907 р. нелегально повернувся в Україну. З(16).VII.1907 р. заарештований у Миколаєві. За вироком військово-морського суду страчений (повішений) у Севастополі.

МАЧТЁТ Григорій Олександрович (15.IX.1852–27.VIII.1901) – революційний народник, письменник. Нар. у м. Луцьку на Волині в сім’ї повітового судді. Навчався у Немирівській та Кам’янець-Подільській гімназіях, звідки виключений за “неблагонадійність”. У 1870–1872 рр. викладав історію в повітових училищах Волинської губернії. 1872 р. емігрував до Америки для організації землеробських комун із селян-емігрантів із Західної України. У 1874 р. повернувся до Росії, встановив зв’язки з народ-

никами. 1876 р. М. заарештовано і після півторарічного ув’язнення в Петропавловській фортеці заслано до Архангельської губернії, згодом – до Західного Сибіру. У 1884 р. після повернення із заслання жив на Кавказі, в Одесі, Житомирі. Зустрічався з М. М. Коцюбинським, Лесею Українкою. Літературну діяльність М. почав 1874 р. Значна частина творів М. написана на матеріалі історії, життя і побуту укр. народу (роман “И один в поле воин”, 1886 та ін.). М. – автор відомої революційної пісні “Останне прости” (“Замучен тяжелой неволей”, укр. переклад – “В неволі скатований люто”, 1876).

МЕДВІДЬ Іван (рр. н. і см. невід.) – один із керівників гайдамацького руху в 30-х рр. 18 ст. в Правобережній Україні. Учасник гайдамацького повстання під проводом Верлана. Навесні 1736 р. створений М. у Чорному лісі поблизу р. Цибульник гайдамацький загін зайняв і деякий час володів Чигирином (нині Черкаська обл.). Восени 1736 р. гайдамаки М. спільно з гайдамацькими загонами І. Жили, М. Гриви, Харка, Рудя, Іваниці здобули у Київському воеводстві укріплені замки в Паволочі (нині село Попільнянського р-ну Житомирської обл.) і Погребищі (нині Вінницька обл.) та зруйнували кілька навколишніх шляхетських маєтків. Після 1737 р. його доля невідома.

МЕДВЧНИЙ КОЛЄГІУМ у Львові – середня медична школа, що готувала цирульників та акушерок. Заснована 1773 р. за участю А. Крупинського. Курс навчання у М. к. тривав три роки; викладання проводилося польською і німецькою мовами. Першими вихованцями М. к. стали львівські цирульники, їхні підмайстри та учні, які практикували, не маючи освіти, і були притягнені до навчання примусово, під загрозою позбавлення права практики. Свідोцтво про екзамен у М. к., після затвердження губернатором, було підставою для одержання диплома. Протягом 10 років М. к. було видано 60 дипломів цирульників; 1777–1784 рр. акушерства навчалося 40 осіб. У 1784 р. М. к. об'єднався з медичним факультетом Львівського університету.

МЕЖВГІРСЬКА ФАЯН-СОВА ФАБРИКА, Києво-Межигірська фаянсова фабрика – підприємство з виробництва фаянсового художнього посуду в Україні. Заснована 1798 р. поблизу Києва на території колишнього Межигірського Спасо-Преображенського монастиря. Перебувала у віданні Київського магістрату, з 1822 р. – імператорського кабінету. Основною робочою силою на фабриці були приписні державні селяни сіл Нових Петрівців і Валків (нині Києво-Святошинського р-ну Київської обл.). Фабрика виготовляла чайний і столовий посуд, вази,

декоративні писанки і тарілки, скульптурні вироби. З 30-х рр. 19 ст. тут виготовляли тарілки із сюжетними розписами та рельєфними зображеннями (зокрема, з портретом Т. Г. Шевченка, видами Києва і Межигір'я, сценами подій Вітчизняної війни 1812 р. та ін.). Значне місце серед продукції М. ф. ф. займав посуд із рельєфною укр. орнаментикою у вигляді виноградної лози та повитиці, покритий зеленою, бузково-блакитною, жовтою або білою поливами. Традиції укр. народного мистецтва помітні також у писанках, які М. ф. ф. випускала у великій кількості. Продукція фабрики не раз експонувалася на промислових виставках у Москві (1830), Києві (1834), Петербурзі (1849). Вироби М. ф. ф. широко відомі, їх зразки зберігаються в багатьох музеях України. В 1-й пол. 19 ст. вироби М. ф. ф. користувалися великим попитом не лише на внутрішньому, а й на зовнішньому ринках. Фабрика виконувала замовлення для петербурзького, ревельського царських палаців, музею Севрського фарфорового заводу (Франція) та ін. У 1826 р. при М. ф. ф. відкрилася художня школа, в якій навчалися діти селян, приписаних до фабрики. На фабриці довгий час працювали гравер Д. Степанов, живописці І. Маркелов, М. Філіппов. Із 50-х рр. 19 ст. фабрика занепала. Застаріла техніка, підневільна праця здорожчували вироби

М. ф. ф., і вони не могли конкурувати з виробами капіталістичних фабрик. У 1884 р. фабрику закрито. Її територію передано духовному відомству.

МЕЖВГІРСЬКИЙ ЛІТОПИС – визначна пам'ятка укр. історіографії 17 ст. Зберігався в Межигірському Спасо-Преображенському монастирі. М. л. є частиною рукописної збірки, що належала настоятелю Іллі Кошчаківському, який помер 1720 р. Відповідно до характеру, патріотичного настрою і мови, дуже близької до живої народної, можна твердити, що автором його був твист із запорожців, які дожили в цьому монастирі свого віку (а не І. Кошчаківський, як припускали деякі дослідники). Складається М. л. із 41 оповідання, де охоплено події з 1608 по 1700 рр. Автор розповідає про важливі політичні події в Україні, особливо про селянсько-козацькі повстання, очолювані Я. Острянином і Павлюком, про Визвольну війну укр. народу 1648–1657 рр. та про окремі важливі факти наступних років, фіксує кілька татаро-турецьких нападів на укр. землі. В семи оповіданнях описано стихійні лиха – пожежу в Київському замку, чуму, землетруси, а також сонячне затемнення тощо. М. л. є цінним джерелом з історії України 17 ст.

МЕЛЕНСЬКИЙ Андрій Іванович (1766–1833) – укр. архітектор. Нар. у Москві. З 1775 р. навчався у Приказі кам'яних

справ. Із 1786 р. зі званням “архітекторського учня” почав працювати у креслярні Кремлівської експедиції під керівництвом В. І. Баженова і М. Ф. Казакова. В 1788 р. М. відряджений до Петербурга для роботи в Кабінеті з будівництва палаців під керівництвом Дж. Кваренгі. Деякий час працював на посаді волинського губернського архітектора. З 1799 по 1829 р. М. – головний архітектор Києва; брав участь у складанні генерального плану Києва, а також здійснив забудову району Подолу після пожежі 1811 р.; спорудив будинок т. зв. присутствених місць (нижчих державних установ), контрактний будинок, будинок губернатора і дворянських зібрань – на Печерську (не збереглися), пам'ятник на честь повернення місту магдебурзького права, церкву-ротонду на Аскольдовій могилі та ін. Творчість М. відіграла значну роль у розвитку архітектури в Україні 1-ї пол. 19 ст.

МЕМУАРИ історичні (від франц. *memoires* – спогади) – писемні спогади про історичні події, учасником або очевидцем яких був автор; один із видів історичних джерел. До мемуарних творів відносять також щоденники, автобіографії, іноді некрологи. Мемуарна література створювалася в різні епохи, різноманітна за змістом, класовим складом авторів. У 19 – на поч. 20 ст. у зв'язку зі значними соціально-економічними зміна-

ми, які відбулися в Росії, М. набули більшого політичного змісту (зокрема декабристський і народницький рух в Україні висвітлено у спогадах І. І. Горбачевського, В. К. Дебогорія-Мокрієвича, М. Ф. Фроленка та ін.).

МЕНТАЛЬНІСТЬ (менталітет) – стійкі структури глибинного рівня колективної та індивідуальної свідомості та підсвідомості, що визначають орієнтири людей, у яких виявляються національний характер, загально-визнані цінності, суспільна психологія. М. формують географічне середовище, політичні інститути та соціальні структури суспільства, культура, традиції. Геополітичне становище укр. земель, їхнє розміщення між Заходом і Сходом зумовили маргінальність, двоїстість укр. М. Їй притаманне поєднання індивідуалізму, характерного для західної орієнтації і східної чуттєвості та емоційності. Роздвоєність національної М. посилили взаємодія і взаємовплив двох головних історичних верств традиційно-побутової культури – землеробської та козацької. Найглибинніші верстви укр. М. закладені, безперечно, землеробством, яке з найдавніших часів було заняттям українців. Саме воно визначило особливості їхнього світобачення, культурні орієнтири та соціальну організацію. Фахівці стверджують, що весь уклад життєдіяльності українців (праця, традиції, культура, мова і М.)

ідеально адаптовані до однієї і тієї ж території (ландшафту), детерміновані природними циклами і сільськогосподарським календарем. Закодована на рівні підсвідомості, закріплена в традиціях та мові, ця інформація зумовлює такі характерні риси укр. національного характеру, як відчуття гармонії, зважений підхід до вирішення складних справ, працьовитість, миролюбність, ліричне сприйняття життя, м'який гумор, відчуття господаря та певний індивідуалізм (усвідомлення самоцінності власної особистості), розвинуте почуття справедливості, що спонукає до нескінченних пошуків правди. Землеробська культура, залишки матриархату у родинних стосунках зумовили активну, пріоритетну роль жінки. У результаті цього соціальні та психічні норми, ідеали, система моральних цінностей українців формувалися в рамках землеробської культури під панівним впливом жінки, на протигагу Західній Європі, де переважав патріархальний тип родин. Активність, волелюбність і демократизм, пріоритет чоловіка почали фіксуватись і закріплюватись в укр. М. з появою на історичній сцені козацтва.

Отже, для укр. М. характерна двоїстість, яка, з одного боку, базується на поєднанні в ній західних і східних начал, з іншого – на протиставленні двох головних історичних прошарків традиційно-побутової культури –

землеробського і козацького. Ця двоїстість виявляється у великій амплітуді чуттєвого життя українців: від любові – до ненависті, від ейфорії – до розпачу, а також у певній непослідовності дій. Суттєво деформувала укр. національний характер багатотікова відсутність власної держави, що призвело не лише до гіперболізації зовнішніх чинників, покладання на них провини за численні свої біди, а й відбилося в національній М. як трагедія людини, яка є фактичним хазяїном землі (в розумінні навичок практичного господарювання, органічного злиття з природою та ін.), але через зовнішні сили не може бути вільним господарем. Із цього коріння проростають примирення з негативними явищами, терплячість, відсутність здорових амбіцій, дистанціювання від особистої відповідальності.

Тривала роз'єднаність укр. земель, їхнє перебування у складі Російської, Австро-Угорської імперій, Польщі, Румунії, Чехо-Словаччини та ін. держав наклали помітний відбиток на культуру, традиції, побут українців. Саме цей чинник протягом віків поглиблював психологічне, побутове та політичне відчуження між різними частинами укр. народу і врешті став основною причиною такої болючої риси сучасної укр. М., як відсутність почуття національної єдності. Наприклад, на М. галичан суттєво вплинула західноєвропей-

ська культура, насамперед австро-німецька та польська. Крім цього, важливим фактором їхнього життя була греко-католицька церква. Мешканцям Галичини властиві працелюбність, індивідуалізм, уміння господарювати, повага до власності. При цьому М. галичан також притаманні певний консерватизм, скерований на увіковічнення у незмінному вигляді основних національно-етнічних цінностей, а також активні прояви національних почуттів, патріотизму. Для населення Центральної, Східної та Південної України через низку історичних обставин, головною метою було зазвичай не національне, а соціальне визволення. Провідними рисами М. у цьому регіоні були колективізм, віра в доброго та мудрого правителя, який наведе порядок; порівняно слабшими – прояви національних, патріотичних почуттів, звичка до копіткої праці. Нині є всі підстави говорити не лише про особливості укр. М. загалом, а й про її своєрідність у різних регіонах України. Здійснювані протягом віків цілеспрямоване знищення та денационалізація укр. еліти надзвичайно звужували коло генераторів національних філософських ідей, творців самобутньої укр. культури, політичних лідерів та провідників народу. Це, з одного боку, посилювало консервативність укр. М. як засобу захисту вже набутих національних цін-

ностей від чужих впливів, з іншого – поглиблювало недовіру до власної еліти, яка може запродатися знову. Свій слід на національному генетичному коді залишило й тривале перебування укр. народу в жорстких рамках тоталітарного суспільства. Родимі плями тоталітаризму наявні у психології кожної людини, яка вихована за радянської доби. Фахівці виділяють такі основні риси “радянської” М.: пасивність особи – відсутність волі до поліпшення життя власними силами, що доповнюється формальною активністю, головне – створити враження, що людина працює, а не працювати на певний результат; комплекс меншовартісності – відчуття власної нездатності, некомпетентності та непрофесіоналізму, зворотним боком чого є невмотивована амбіційність та хамство; патерналізм – перекладання на владу вирішення власних проблем; безпорадність – надія на вирішення проблем іззовні, на чийсь гуманітарну допомогу. За сучасних умов М. продовжує відігравати важливу роль. Через особливості укр. М. (певний консерватизм, уповільненість, зваженість), незважаючи на складнощі перехідного періоду, в державі не відбулося масштабних соціальних вибухів. Водночас саме ці особливості національного характеру українців інколи стають серйозною перешкодою реформ, оскільки вони не дають можли-

вості надати розвитку країни бажаної динаміки, здійснити прорив до якісно нового рівня суспільного життя.

МЕНЦВНСЬКИЙ Модест (29.IV.1875–11.XII.1935) – визначний укр. співак (героїчний тенор). Нар. у с. Новосілках (Новосільцях) Перемишльського повіту (нині с. Великі Новосілки Мостиського р-ну Львівської обл.). У 1896 р. закінчив Самбірську державну гімназію. Деякий час навчався у Львівській духовній семінарії. Мистецтвом співу оволодів під керівництвом проф. В. Висоцького у Львові та Ю. Штокгаузена у Франкфурті-на-Майні. 18.III.1901 р. вперше дебютував на франкфуртській сцені в опері Ф. Флотова “Марта” (партія Ліонеля). З великим успіхом виступав на оперних сценах багатьох міст Європи. В 1904–1908 рр. М. – перший тенор Королівської опери у Стокгольмі. В 1903 і 1908–1909 рр. співав у Львівській опері, а в 1910–1926 рр. – соліст опери у Кельні. З 1926 р. знову співав у Стокгольмській опері. Прославився виконанням партій в операх Р. Вагнера (“Зігфрід”, “Лоенгрін”, “Летючий голландець”, “Тангейзер”, “Валькірія”, “Загибель богів”, “Трістан та Ізольда”). Серед інших партій – Радамес (“Аїда” Дж. Верді), Отелло (“Отелло” Дж. Верді), Надір (“Шукачі перлів” Ж. Бізе), Каніо (“Паяци” Р. Леонкавалло), Слезар (“Дочка кардинала” Ж. Га-

велі), Ірод (“Саломея” Р. Штрауса) та ін. Часто виступав із концертами на батьківщині, залучаючи до участі в них хорові колективи, зокрема львівський “Боян”, “Бандурист”. У лютому 1916 р. влаштував концерт для полонених українців в австрійському таборі Венцляр. М. як невтомний популяризатор укр. музичної культури за кордоном постійно виконував твори укр. композиторів – М. Лисенка (“Огні горять”, “Минають дні”, “Гомоніла Україна”, “Мені однаково” – всі на слова Т. Шевченка), Д. Січинського (“Дума про гетьмана Нечая”, “Як почувеш вночі” на слова І. Франка), Я. Ярославенка (“Гей, закуй мені зозуле” на слова В. Пачовського, С. Людкевича). Помер і похований у Стокгольмі.

МЕНШИКОВ Олександр Данилович (6(16).XI.1673–12(23).XI.1729) – рос. державний і військовий діяч, князь (1707), генералісимус (1727). Нар. у Москві в родині придворного конюха. Із 1686 р. – денщик Петра І, згодом – один із найближчих радників царя. В 1703 р. був призначений губернатором Інгерманландії, пізніше – Санкт-Петербурзької губернії. Керував будівництвом Петербурга і Кронштадта, на спорудженні яких працювали тисячі укр. селян і козаків (з них бл. 60 тис. загинуло). Під час Північної війни 1700–1721 рр. командував великими з’єднаннями московської

армії. У листопаді 1708 р. М. зруйнував Батурин, з особливою жорстокістю винищивши його жителів за підтримку гетьмана І. Мазепи. В Полтавській битві 1709 р. М., командуючи лівим флангом московської армії, розбив корпус ген. Росса. Отримав величезні земельні володіння в Україні. Діяльність М. на укр. землях супроводжувалася безжалісним визискуванням місцевого населення та закріпаченням козаків у його особистих володіннях. У 1709–1713 рр. командував московськими військами у Польщі, Курляндії, Померанії і Гольдштайні. В 1718–1724 і 1726–1727 рр. – президент Військової колегії. Після смерті Петра І за підтримки гвардії 28.I.1725 р. посадив на трон Катерину І. Став одним з ініціаторів ліквідації Малоросійської колегії і обрання гетьманом Д. Апостола. За правління Петра II М. звинувачено в державній зраді, усунено від влади і заслано разом із сім’єю в Ранненбург, а в 1728 р. – у Березов (нині Тюменська обл.).

МЕНШОВИКВ (Російська соціал-демократична робітничая партія (меншовиків), РСДРП (м) – фракція Російської соціал-демократичної робітничої партії, яка організаційно оформилася після II з’їзду РСДРП (1903). Отримала назву за результатами виборів до керівних органів партії. Під час обговорення статуту виявилось ідейне розходження всередині партії. При-

хильники побудови партії на зразок європейської соціал-демократії, без обов'язкової партійної діяльності своїх членів, під час виборів ЦК опинилися у меншості. Більшість отримали прихильники суворого централізму, жорсткої партійної дисципліни та підкорення партійним директивам, що було потрібно для нелегальної роботи у підпіллі. До 1917 р. РСДРП існувала як єдина партія. Лідери М. – Г. Плеханов, Ф. Дан, Б. Аксельрод, Ю. Мартов, І. Церетелі, Н. Чхеїдзе. На відміну від більшовиків, у М. була відсутня жорстка організаційна єдність та одноосібне лідерство. Попри неодноразові спроби об'єднання розбіжності посилювалися, фракції кардинально розійшлися в оцінці революції 1905–1907 рр. М. вважали себе робітничою партією, виступали за загальнонародну революцію, у якій пролетаріат відіграватиме провідну роль, але в разі перемоги поступиться владою буржуазії. У своїй діяльності партія орієнтувалася на коаліцію трьох сил – робітничого, селянського і ліберального рухів. У майбутньому передбачалося перетворення РСДРП з інтелігентської на “широку робітничу партію”, зведення до мінімуму ролі професійних революціонерів у партії, що і визначило подальшу тактику партії, особливо під час революційних подій 1917 р. Після лютого 1917 р. М. стали однією

із найвпливовіших політичних сил у Росії. 1917 р. у партії налічувалося до 193 тис. членів, що входили до 146 організацій. М. вважали революцію, що почалася, буржуазною, виступали за співробітництво різних суспільних верств та партій. Разом з есерами відігравали провідну роль у радах (Н. Чхеїдзе був головою Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів), входили до ВЦВК, Тимчасового уряду (І. Церетелі, М. Скобелев, П. Малянтович, К. Гвоздев та ін.). Після VII (квітневої) конференції із РСДРП виділилась окрема РСДРП(б). Процес організаційного об'єднання М. в окрему партію відбувався складно. Посилилися суперечності між окремими угрупованнями, партія фактично складалася з різних фракцій – М.-оборонці, М.-інтернаціоналісти, група Плеханова та ін. Друковані органи – газети “Вперед”, “Рабочая газета”, “Новая жизнь” та ін. У серпні 1917 р. відбувся об'єднавчий з'їзд, після якого партія прийняла назву РСДРП(об'єднаної). 1917 р. в Україні діяло бл. 50 місцевих організацій М., чисельність яких становила 40 тис. осіб. Члени партії входили до УЦР та МР (М. Балабанов, К. Кононенко).

М. підтримували національно-культурні вимоги укр. народу, але були прихильниками єдиної Росії. Вони утрималися під час голосування за III Універсал і були проти IV Універсалу. М.

виступили проти захоплення влади в країні більшовиками, вимагали передачі її Всеросійським установчим зборам, утворення однорідного соціалістичного уряду. Але сама РСДРП(о) перебувала у кризовому стані, формальне об'єднання не зміцнило партію. Її курс на беззастережну підтримку Тимчасового уряду виявився хибним. Поступово М. втратили свої позиції і на виборах до Всеросійських установчих зборів отримали лише 2,3 % голосів. Після розгону Установчих зборів М. зосередилися на діяльності у радах і профспілках, де вони стали серйозними політичними конкурентами більшовиків. 14.VI.1918 р. ВЦВК виключив М. зі свого складу та з місцевих рад усіх рівнів. Під час громадянської війни партія вела боротьбу проти радянської влади, її представники працювали в антирадянських урядах (Самара, Омськ, Катеринбург), брали участь у Кронштадтському повстанні (1921). 1920 р. комітети РСДРП(о) існували у Москві, Петрограді, Харкові, Києві, Одесі, Гомелі. Постійні переслідування з боку більшовицької влади фактично зводили їхню діяльність нанівець. Частина членів партії емігрувала. 1921 р. вони утворили Закордонну делегацію РСДРП. У СРСР окремі організації М. діяли легально у 1921–1922 рр. Із 1923 р. партія перейшла на нелегальне становище. Після 1925 р. меншовизм

був фактично ліквідований, члени партії репресовані.

МЕРІНГ Фрідріх Фрідріхович (10.III.1822–5.V.1887) – вітчизняний терапевт і гігієніст; німець за походженням. Нар. в м. Дона у Саксонії. Закінчив медичний факультет Лейпцизького університету (1845). Переїхавши до Росії, М. працював лікарем у Полтавській (до 1849) та Чернігівській губерніях; із 1853 р. співробітник (із 1857 – професор) Київського університету, у якому викладав гігієну, історію медицини, терапію. У 1856 р. М. перебував у Південній армії, де вивчав тифозну епідемію, пізніше брав активну участь у боротьбі з епідемією тифу в Києві. Здобув широку популярність як лікар-практик. М. – автор низки наукових праць, серед яких “Курс лекцій з гігієни” та “Курс клінічних лекцій”.

МЕТЛВНСЬКИЙ Амвросій Лук'янович (літ. псевд. – Амвросій Могила; Мітла; Земляк; 1814–29.VII.1870) – укр. поет, фольклорист і видавець. Нар. в с. Сарах (нині Гадяцького р-ну Полтавської обл.) у сім'ї дрібного поміщика. Закінчив Харківський університет (1835). Із 1843 р. – професор цього ж університету на кафедрі російської словесності, 1849–1854 рр. – професор Київського, 1854–1858 рр. – знову Харківського університетів. Останні роки життя провів у м. Ялті, де й помер.

Літературна діяльність М. припадає на кінець 30-х – 40-ві рр.

19 ст. Друкував вірші у харківських журналах та альманахах (“Молодик”, “Сніп”). Основний поетичний доробок М. міститься у збірці “Думки і пісні та ще дещо” (1839). М. випустив за своєю редакцією “Южный русский сборник” (5 кн., 1848), до якого вмістив власні вірші, вірші М. Петренка, М. Макаровського та ін. поетів. Видав “Байки і прибаютки Левка Боровиковського” (1852) і фольклорний збірник “Народные южнорусские песни” (1854). Певне значення мала творчість М. у розвитку нових поетичних жанрів (балади, сонета) в укр. літературі та в розвитку поетичної мови. Входив до гуртка І. Срезневського. У поезіях М. – сум за козаччиною, протиставлення славного минулого безрадісному сучасному. У своїх творах часто використовував поетичні образи козака, бандуриста і могили. Провідна тема творчості М. – співець і його роль у суспільстві (балада “Смерть бандуриста”, поезії “Бандура”, “Самотні співці”). Автор теоретичної праці “Взгляд на историческое развитие теории прозы и поэзии” (1850).

МЕХМЕД IV (Махмед IV, Магомед IV; 1642–1692) – турецький султан (1648–1687). За правління М. IV турецький уряд проводив політику налагодження союзницьких відносин з Україною та надавав підтримку гетьманам Б. Хмельницькому, І. Виговському, Ю. Хмельниць-

кому, П. Тетері, І. Брюховецькому і П. Дорошенку. В 1650 р. турецький уряд унаслідок тривалих двосторонніх переговорів запропонував Б. Хмельницькому прийняти протекторат над Україною, що мала стати васальною державою Османської імперії (як Молдавія, Волощина, Трансильванія і Кримське ханство). На думку деяких укр. істориків (М. Грушевський, О. Оглоблин та ін.), на поч. 1651 р. Б. Хмельницький, незважаючи на опозицію частини укр. шляхти (А. Кисіль) і вищого духовенства (С. Косів), прийняв пропозицію М. IV і визнав турецький протекторат. Проте плани створення антипольської коаліції у складі України, Туреччини, Кримського ханства, Молдавії, Волощини та Трансильванії не були реалізовані. В 1667 р. з ініціативи П. Дорошенка розпочалися переговори з турецьким урядом про створення військово-політичного союзу України з Туреччиною. М. IV погодився взяти Україну під турецький протекторат, причому Україна зберігала повну автономію, право вільного вибору гетьмана, звільнялась від данини й отримувала військову допомогу в боротьбі за об’єднання всіх укр. земель під владою Війська Запорізького. Цей договір був ухвалений Корсунською радою 1669 р. У 1672 р. М. IV очолював турецьку армію, яка спільно з укр. військами під проводом П. Дорошенка здобула

Кам'янець та звільнила від польських військ значну частину Поділля і Галичини. Внаслідок турецько-польської війни 1672–1676 рр. та умов Бучацького договору 1672 р. і Журавненського договору 1676 р. до Османської імперії відійшло Поділля, а під владою П. Дорошенка залишилися тільки Брацлавщина і Південна Київщина, що було порушенням укр.-турецької угоди 1668 р. і стало початком краху зовнішньої політики гетьмана П. Дорошенка. В 1677–1681 рр. уряд М. IV, підтримуючи Ю. Хмельницького, вів спільно з укр. військами війну проти Московського царства за Лівобережну Україну, яка завершилась укладанням Бахчисарайського мирного договору 1681 р. За М. IV у вересні 1683 р. турецька армія під час облоги Відня зазнала поразки від польських військ під командуванням Яна III Собеського, у складі яких були й укр. козаки. В 1687 р. М. IV був усунений від влади яничарами.

МИКЛАШЕВСЬКИЙ Михайло Андрійович (1640–30.III. 1706) – укр. державний діяч кінця 17 – поч. 18 ст. Із 1671 р. військовий товариш. У 1671–1672 рр. був близьким співробітником гетьмана Д. Многогрішного. Згодом призначався отаманом Глухова (1675) і полковим осавулом Ніжинського полку (1679–1682). Займав відповідальні пости в уряді гетьмана І. Самойловича – генеральний хорун-

жий (1682) і генеральний осавул (1683–1690), у 1690–1706 рр. – полковник стародубський. Володіючи великими маєтностями, сприяв розвитку в них різноманітних ремесел та мануфактур. Відомий меценат укр. культури, зокрема побудував собор Св. Юрія в Києво-Видубицькому монастирі. Не підтримував офіційної політики І. Мазепи. 1703 р. вступив у таємні переговори з польсько-литовськими політичними колами для створення конфедеративного об'єднання у складі України (Великого князівства Руського), Польщі і Литви на засадах Гадяцького договору 1658 р. Загинув під час облоги шведськими військами Несвіжу (нині Білорусь).

МИКЛАШЕВСЬКІ – укр. поміщики, власники великих маєтностей у Лівобережній Україні. Походили з козацько-старшинського роду. Засновником роду вважають Андрія М. (Андрушко Миклашенко; рр. н. і см. невід.) – реєстрового козака Чигиринської сотні (1649).

Михайло Андрійович М. (див. статтю вище).

Михайло Павлович М. (1756–26.VIII. 1847) – укр. і російський військовий та державний діяч. Нар. у Деменці на Стародубщині (нині Росія). Служив у гвардійському полку в Петербурзі (1775–1789), у 1789–1792 рр. – полковник Стародубського карабінерського полку, командував полками на Дніпровській лінії

(1792–1797). 1797 р. призначений волинським і чернігівським губернатором, але 1800 р. усунений із посади. З 1801 р. – новоросійський губернатор, із 1808 р. – сенатор. М. був прихильником ідеї політичної автономії України, мав зв'язки з Новгород-Сіверським патріотичним гуртком. Під час вторгнення наполеонівських військ у Російську імперію склав проект відновлення козацьких полків у Лівобережній Україні. Після відставки М. оселився у своєму маєтку Понуривіці, де утворив осередок укр. культурно-політичного життя. За деякими даними, звідти поширився по Україні рукопис “Історія русів”.

Андрій Михайлович М. (19.VII.1801–1895) – укр. поміщик, власник фарфорового заводу в с. Волокитиному (нині Путивльського р-ну Сумської обл.).

Іван Михайлович М. (1858–1901) – укр. історик, економіст. У 1882 р. закінчив Одеський (Новоросійський) університет. З 1896 р. – професор політичної економії і статистики Харківського університету. Праці М. “Нариси селянського господарства Малоросії” (1887), “До історії господарського побуту Московської держави, ч. 1. “Заселення і сільське господарство південної окраїни Росії XVII віку” (1894) та ін. У 1887–1891 рр. – викладач Петровської сільсько-господарської академії, 1894–1895 рр. – доцент Московського університету. В його працях з

історії аграрних відносин Росії та України використані документальні матеріали, які мають пізнавальне і довідкове значення.

Микола Миколайович М. (1860–1909) – член I Державної думи від Чернігівської губернії.

Йосип Михайлович М. (4(16).IV.1882–2.IX.1959) – укр. музикознавець, піаніст і педагог. Нар. у Петербурзі. Навчався у Петербурзькому університеті (1900–1909), згодом закінчив Київське музичне училище і Петербурзьку консерваторію. У 1913–1918 рр. – директор Петербурзького музичного інституту. З 1919 р. працював педагогом у Харкові. Виступав як піаніст.

МИКЛЕХА-МАКЛАЙ (Миклухо-Маклай) Микола Миколайович (5(17).VII.1846–2(14).IV.1888) – визначний учений, мандрівник і громадський діяч. Нар. у с. Рождественське Новгородської губернії (нині Боровицького р-ну Новгородської обл., Росія). Походив з укр. козацького роду Миклух, представники якого з 18 ст. жили на Київщині. У 1857–1863 рр. навчався у 2-й петербурзькій гімназії. У 1863 р. вступив на фізико-математичний факультет Петербурзького університету, звідки у 1864 р. був виключений за участь у студентському русі (без права вступу у вищі навчальні заклади Російської імперії). Продовжив навчання за кордоном. Навчався на філософському та юридичному факультетах Гейдельберзького

(1864), Лейпцизького (1865) та Єнського (1866–1868) університетів. У 1866–1867 рр. здійснив подорож на Канарські острови, о. Мадейру і в Марокко. 1869 р. проводив дослідження морської фауни на побережжі Червоного моря. Надалі присвятив своє життя антропологічним і етнографічним дослідженням населення Південно-Східної Азії, Австралії, островів Тихого океану. В кінці жовтня 1870 р. виїхав на Нову Гвінею, проживав на південно-східному березі цього острова (нині Берег Миклухо-Маклая) близько трьох років (1871–1872, 1876–1877, 1883). У 1873 р. відвідав Філіппіни та Індонезію. у 1874 р. побував на південно-західному березі Нової Гвінеї (Папуа-Ковіай). У 1874–1875 рр. двічі подорожував по Малаккському півострову, вивчав племена семангів і сакаїв. У 1876 і 1879 рр. здійснив подорож на острови Мікронезії і Меланезії. У 1878–1882 і 1884–1886 рр. жив у Австралії, де заснував біологічну станцію біля Сіднея. М.-М. підтримував тісні зв'язки з Україною, не раз бував на Київщині, досліджував морську фауну біля Одеси та на південному березі Криму. З 1886 р. жив у Петербурзі, де і помер.

М.-М. – автор близько 160 праць, переважна більшість яких присвячена антропологічній та етнографічній характеристикі папуасів та інших народів Океанії та Південно-Східної Азії. Виходячи із вчення про еволю-

цію органічного світу, М.-М. вважав людські раси спорідненими за своїм походженням, а виникнення расових і культурних відмінностей між людьми пояснював впливом природних і соціальних умов; відкидав існування т. зв. нижчих рас. Твори – “Серед дикунів Нової Гвінеї: (Щоденник)” (К., 1961); “Собрание сочинений” (5 т., М.; Л., 1950–1954). Результати наукових досліджень М.-М. мають і сьогодні велике наукове значення. М.-М. вів щоденники своїх подорожей. Уперше видані 1923 р. за ред. Д. Анучина. У 1984 р. опублікована книга І. Вебстера про життя і діяльність М.-М. “Місячна людина”.

МИКОЛА І (Микола Павлович Романов; 25.VI(6.VII).1796–18.II(2.III).1855) – російський імператор (1825–1855). Третій син Павла І. Зайняв престол після раптової смерті Олександра І і жорстокого придушення повстання декабристів 1825 р. М. І, прагнучи зміцнити імперію, встановив у країні режим військово-поліцейської диктатури. За М. І величезну роль у державному управлінні відіграла особиста канцелярія царя й особливо її “Третій відділ” – управління таємної політичної поліції і жандармерія. У 1830–1831 рр. придушив національно-визвольне повстання в Польщі, був одним з організаторів розгрому Угорської революції 1848–1849 рр. Політика М. І щодо України була спрямована на повне ніве-

лювання національних особливостей, прав і традицій укр. народу (скасування магдебурзького права (1835) та Литовського статуту), ліквідацію греко-католицької церкви в Правобережній Україні, боротьбу проти укр. національно-визвольного руху (арешт членів Кирило-Мефодіївського братства, переслідування і заслання Т. Шевченка). Основним напрямом зовнішньополітичної діяльності уряду М. I стала підтримка реакційних режимів в усій Європі. За М. I Росія вела війни за завоювання Кавказу і Середньої Азії, а також російсько-іранську (1826–1828) і російсько-турецьку (1828–1829) війни. Поразка Росії у Кримській війні 1853–1856 рр. стала причиною глибокої кризи всього режиму, встановленого М. I, і прискорила його смерть (правдоподібно самогубство).

МИКОЛА II (Микола Олександрович Романов; 6(18).V.1868–17.VII.1918) – останній російський імператор, старший син Олександра III. Продовжував реакційну внутрішню і зовнішню політику свого попередника, спрямовану на зміцнення самодержавства, посилення жорстоких репресій щодо національно-визвольного руху поневолених народів імперії та розширення колоніальних володінь. За М. II Росія зазнала поразки в російсько-японській війні 1904–1905 рр. У період правління М. II відбулася Перша російська революція 1905–

1907 рр., події якої примусили уряд піти на проведення обмежених конституційних реформ. За М. II Російська імперія вступила в Першу світову війну. 23.VIII.1915 р. він зайняв пост Верховного головнокомандувача російської армії. Невдачі на фронті, величезні втрати, розруха, голод викликали незадоволення самодержавством у всіх колах суспільства. Лютнева революція 1917 р. в Росії ліквідувала монархію. 2(15).III. М. II зрікся престолу. 8(21).III.1918 р. він був заарештований в Олександрівському палаці (Царське Село) і відправлений у Тобольськ, а згодом у Єкатеринбург (Свердловськ). У ніч з 16 на 17.VII.1918 р. М. II і члени його сім'ї розстріляні більшовиками.

МИКОШИНСЬКИЙ Богдан (рр. н. і см. невід.) – укр. козацький гетьман (1586–1594). М. на чолі козацьких загонів воював проти турків і татар. 1594 р. запорожці під проводом М. здійснили вдалий морський похід. У червні 1594 р. М. вів переговори з Е. Лясотою про вступ запорожців на службу до австрійського імператора Рудольфа II та їхню участь у війні проти турків

МИЛОРАДОВИЧ Василь Петрович (13.I.1846–1911) – укр. етнограф і фольклорист. Нар. в с. Токарях (нині Лохвицького р-ну Полтавської обл.). У 1869 р. закінчив юридичний факультет Харківського університету. Видав низку етнографічно-фольк-

лорних досліджень (“Свадебные песни в Лубенском уезде Полтавской губернии” (К., 1890); “Рабочие песни Лубенского уезда Полтавской губернии, собранные в 1890–1893 гг.” (К., 1895); “Прощание рекрута и рекрутские песни в Лубенском уезде Полтавской губернии” (К., 1897); “Народная медицина в Лубенском уезде Полтавской губернии” (К., 1902); “Житъе-бытѣ лубенского крестьянина” (К., 1904) тощо). Опис матеріальної культури українців Полтавщини відзначається вірогідністю і детальністю. У 1899 р. Російське географічне товариство присудило М. за збірку казок срібну медаль. М. одним із перших в Україні почав вивчати фольклор і побут робітників.

МИЛОРАДОВИЧ Єлисавета (дівооче прізвище – Скоропадська; 12.I.1832–27.III.1890) – укр. громадська діячка і меценатка. Походила зі старовинних укр. родів Маркевичів і Скоропадських (за батьком) і Тарновських (по матері). Тітка гетьмана П. Скоропадського. 1856 р. вийшла заміж за Лева Милорадовича, сина відомого укр. історика Г. Милорадовича. Брала активну участь у громадсько-культурному житті Полтавщини. У 1860-х рр. – активний член Полтавської громади. Підтримувала своїми щедрими пожертвами укр. видання та недільні школи, а також жіночу гімназію в Полтаві. Заснувала на свої кошти школу в с. Рибці поблизу Полтави. Після заборони

видань укр. мовою у Російській імперії (Валуєвський указ 1863 р.) пожертвувала гроші на розвиток укр. руху в Галичині, зокрема на товариство “Просвіта” та журнал “Правда”. Внесла 20 тис. австрійських крон для заснування у Львові Товариства ім. Т. Шевченка (1873, з 1893-го – Наукове товариство ім. Т. Шевченка). З 1878 р. очолювала Полтавське філантропічне товариство. Перебувала під наглядом російської влади, яка підозрювала М. у діяльності з метою відновлення Гетьманщини. Померла в Полтаві.

МИЛОРАДОВИЧІ – укр. старшинсько-шляхетський рід, багаті укр. поміщики в Лівобережній Україні. Вихідці з Герцеговини. Під час російсько-турецької війни 1711–1713 рр. брати Михайло, Гаврило та Олександр М. вступили на службу в російську армію, за що отримали великі маєтки в Україні. Найвідоміші представники роду:

Михайло Ілліч М. (р. н. невід. – 25.IX.1726) – гадацький полковник (1715–1726). Переселився в Україну 1712 р. Дістав від царського уряду значні земельні маєтності, які розширив за рахунок насильницького загарбання селянських і козацьких земель. 1723 р. підписав Коломацькі петиції до російського уряду.

Гаврило Ілліч М. (р. н. невід. – 1730) – гадацький полковник (1727–1729). Був усунений від полковництва гетьманом Д. Апошолом за численні зловживання.

Петро Степанович М. (бл. 1723–18.I.1799) – останній чернігівський полковник (1762–1781). Власник понад 5 тис. кірпаків.

Андрій Степанович М. (бл. 1726–13.VI.1796) – російський державний діяч. Навчався у Київській академії. Був бунчуковим товаришем, згодом – генерал-поручником російської армії. Брав участь у Семилітній війні 1756–1763 рр., російсько-турецькій війні 1768–1774 рр. З 1779 р. – малоросійський губернатор, з 1782 р. – чернігівський губернатор. За дорученням П. О. Рум'янцева керував складанням опису Лівобережної України.

Михайло Андрійович М. (12.X.1771–27.XII.1825) – російський військовий діяч, генерал, граф (із 1813 р.). Сподвижник О. В. Суворова та М. І. Кутузова. Брав участь у швейцарському поході (1799), війнах проти Франції 1805, Туреччини 1806–1812 рр. У 1809–1812 рр. – київський військовий губернатор. У Бородинській битві 1812 р. командував правим крилом 1-ї армії. Учасник походів у Західну Європу (1813–1814). Із 1814 р. – командир гвардійського корпусу. З 1818 р. – петербурзький військовий губернатор. Під час повстання декабристів у Петербурзі 14(26).XII.1825 р. його смертельно поранив П. Г. Каховський.

Григорій Олександрович М. (6.X.1839 – 26.VIII.1905) – укр. поміщик, граф. Нар. на Чернігівщині. Закінчив Пажеський кор-

пус. Учасник російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Був організатором і першим головою Чернігівської губернської вченої архівної комісії. Автор праць з історії Лівобережної України, археології, генеалогії. Певне довідкове значення мають його праці “Материалы для истории Южной Руси” (Чернігів, 1858), “Иностранные сочинения о Малороссии” (Чернігів, 1859), “Описание Черниговских соборов Спасо-Преображенского и Борисоглебского” (Чернігів, 1889).

МВРГОРОДСЬКИЙ ПОЛК – адміністративно-територіальна та військова одиниця в 2-й пол. 17–18 ст. в Лівобережній Україні. Створений улітку 1648 р. після визволення Лівобережної України від польсько-шляхетських загарбників. У 1658 р. значна частина території М. п. (сім сотень) увійшла до складу новоствореного Лубенського полку. За даними 1723 р., М. п. складався із 15 сотень, в яких налічувалося 4840 реєстрових козаків. Центром М. п. був Миргород, сотенними містечками – Багачка, Білоцерківка, Великі Сорочинці, Градизьк, Кременчук, Хорол, Шишаки, Яреськи та ін. Козаки М. п. брали участь у Пилявецькій, Зборівській, Берестецькій, Батозькій та ін. битвах Визвольної війни 1648–1657 рр., у повстанні 1658 р. під керівництвом полтавського полковника М. Пушкаря, в боротьбі проти шведських окупантів 1708–1709 рр., в

російсько-турецьких війнах 1735–1739, 1768–1774 рр. Полковниками М. п. були Матвій Гладкий (1648–1652), Данило Апостол (1683–1727) та ін. У 1782 р. М. п. скасовано, а його територія увійшла до складу Київського намісництва.

МВРНИЙ Панас (літ. псевд. Рудченка Панаса Яковича; 13.V.1849–28.I.1920) – видатний укр. письменник, революційний демократ. Нар. в м. Миргороді (нині Полтавської обл.) в сім'ї дрібного урядовця. Закінчив Гадяцьке повітове училище (1862). Не маючи можливості продовжувати освіти, в 14 років вступив на чиновницьку службу. Служив по канцеляріях у м. Гадячі (1863–1864), Прилуках (1865–1867), Миргороді (1867–1871). Із 1871 р. проживав у Полтаві, працюючи спершу бухгалтером губернського казначейства, згодом на різних посадах у казенній палаті. У 1874–1875 рр. належав до організації революційних народників “Унія”. У 1914 р. дістав чин дійсного статського радника. Похований у Полтаві.

Світогляд, літературно-естетичні погляди М. сформувалися під впливом Т. Г. Шевченка, Марка Вовчка, революційного народництва. У першому надрукованому оповіданні “Лихий попутав” (1872), написаному в стильовій манері ранніх творів Марка Вовчка, правдиво показано сумну долю бездомної сироти-покритки; у другому – “П'я-

ниця” (1874) – створено образ “маленької людини”, дрібного чиновника, зім'ятого гнобительським суспільним ладом. “В обох оповіданнях видно було свіжий і сильний талант, і вони відразу корисно вирізнялися серед тодішньої української белетристики” (І. Франко). Широке визнання і славу приніс М. його великий соціальний роман з народного життя “Хіба ревуть воли, як ясла повні?” (“Пропаша сила”), що був написаний у спів-авторстві з братом Ів. Біликом (Рудченко І. Я.) протягом 1872–1875 рр. і вперше надрукований М. Драгомановим у Женеві (1880). Ідейний зміст роману глибоко пов'язаний із дійсністю і відбиває майже столітню історію укр. села. У романі виразно відбилися основні якості таланту М. – глибока народність, викривальний характер зображення дійсності, сміливе розкриття соціальних суперечностей та антагонізму, велика сила типізації. Вершин реалізму досягнув М. у соціально-психологічному романі “Повія”. Перші дві частини з'явилися 1883–1884 рр. в альманасі “Рада”, третя (не повністю) – 1919 р. у “Літературно-науковому віснику”, а всі чотири – лише 1928 р. “Повія” – багатоплановий твір про трагічну долю сільської дівчини Христі Притиківни. Образ цей змальований М. із великою художньою силою і пристрасною, з властивим письменникові глибоким гуманізмом.

В органічному зв'язку з долею головної героїні в романі широко розкрито типові процеси пореформеної капіталістичної дійсності – розшарування селянства, зростання нового, буржуазного класу (Супрун, Кравченко, Вовк, Здір), “чумази́х”, хижих набувачів багатства (Колісник, Загнибіда). “Повія” належить до справжніх перлин укр. прози, є одним з визначних творів світової літератури про нещасну долю жінки в умовах буржуазного ладу. М. – автор низки повістей. У творі “Голодна воля” (незакінчена, опубл. 1940 р.) розвінчав кріпосницький характер реформи 1861 р. Зіставленню двох епох – кріпосницької і капіталістичної, відображенню класової боротьби, яка в період розвитку капіталізму набрала нових рис, присвячена повість “Лихо давнє і сьогочасне” (1897). В літературному доробку М. є також блискучі зразки малої епічної форми – цикл оповідань-образків – “Як ведеться, так і живеться” (кінець 70 – середина 80-х рр.). Зворушливе оповідання “Морозенко” (1885; опубл. уперше 1898 р. в журн. “Киевская старина”) про безрадісне життя сільської дитини, її загибель; переселенському рухові присвячено нарис “Серед степів” (1903). Писав М. і в жанрі драматургії. Йому належать комедії “Перемудрив” (1885), “Згуба” (1896), драми “У чернях” (1884), “Спокуса” (1901) та ін. Найбільшу популярність здобула

драма “Лимерівна” (1883; уперше опубл. 1892 р. в журналі “Зоря”) Поклавши в основу сюжету драми давню народну баладу про Лимерівну, М. головний драматургічний конфлікт розробив на матеріалі з життя села пореформеної доби, викрив куток “темного царства”, показав непримиренність інтересів зажерливих багатіїв-самодурів (Шкандибиха, Кнур) і гноблених, протестуючих селян (Наталя, Василь Безрідний). Роль головної героїні Наталі належала до улюблених ролей М. Заньковецької. В 1955 р. п'єсу екранізовано. М. виступив із палким закликом до письменників служити зброєю слова народові, допомагати його боротьбі за волю (“До сучасної музи”, 1905), як бойовий прапор підносив ім'я Шевченка (“Пригода з “Кобзарем”, 1906). В оповіданні “Дурниця” (1909) М. викрив облудну Державну думу, висміяв наполюханих урядовими репресіями панків-лібералів, затаврував очманілих шукачів “крамоли”, їхню “відданість” урядові батога і нагая. Поряд з оригінальною творчістю займався М. і перекладацькою діяльністю. В його архіві зберігаються переклади творів Пушкіна, Лермонтова, Островського (“Гроза”, “Тепле місце” – разом з Ів. Біликом, Шекспіра (“Король Лір”), Г. Лонгфелло (повний переклад поеми “Пісня про Гайавату”, з якого надруковано лише невеликий уривок у збірці “На вічну па-

м'ять Котляревському”, 1904). М. зробив оригінальний переспів “Слова о полку Ігоревім”, користуючись характерною для дум образно-стилістичною і ритмічною системою (1883; опубл. уперше 1896, “Зоря”). Високу оцінку творчості видатного романіста дали у свій час І. Франко, М. Коцюбинський, В. Стефаник, Марко Черемшина, С. Васильченко, Е. Ожешко.

МИРОВІЙ ПОСЕРЕДНИК

– у царській Росії службова особа, що діяла на певній дільниці (здебільшого два на повіті) і фактично захищала інтереси поміщиків. Посаду М. п. було встановлено під час проведення селянської реформи 1861 р. М. п. мали запроваджувати уставні грамоти та розв'язувати інші питання, що впливали із поземельних відносин між поміщиками та селянами; відали також органами селянського громадського управління. М. п. користувалися широкою адміністративно-судовою владою. Призначали їх із місцевих дворян губернатори і затверджував Сенат. На Півдні України і Лівобережжі, як і в більшості губерній Росії, інститут М. п. 1874 р. було замінено повітовими у селянських справах “присутствіями”. На Правобережжі посади М. п. було скасовано 1917 р.

МИРОВІЙ СУД – особливий вид суду в Російській імперії, в т. ч. й на території України, для розгляду дрібних криміналь-

них та цивільних справ. Установлений відповідно до судової реформи 1864 р. На М. с. покладався обов'язок примирити сторони (звідси і його назва). Обирався строком на три роки повітовими земськими зборами або міськими думами з осіб, що мали майновий та освітній цензи, з наступним затвердженням Сенатом. Першою інстанцією був дільничий мировий суддя, другою – повітовий або столичний з'їзд мирових суддів. У західних губерніях, у т. ч. Волинській, Київській та Подільській, мирових суддів призначав міністр юстиції. За законом 1889 р. М. с. ліквідовано (крім М. с. у столицях та деяких інших містах, зокрема Одесі та Харкові); 1912 р. відновлено (фактично до лютого 1917 р. їх уведено в 1/5 частині губерній). Декретом про суд 22.XI(5.XII).1917 р. М. с. ліквідовано в РРФСР, в Україні – постановою Народного секретаріату “Про введення Народного суду” від 4(17).I.1918 р.

МИРÓВИЧ Василь Якович (1740–15 (26).IX.1764) – підпоручик Смоленського полку. Походив із козацько-старшинського роду Мировичів. Онук Ф. Мировича. У липні 1764 р. М., будучи офіцером караульної команди в Шліссельбурзькій фортеці, намагався здійснити палацовий переворот для скинення з престолу Катерини II і проголошення імператором Івана VI Антоновича. Можливо, М. керувався прагнен-

ням, посадивши на престол Івана VI, який перебував в ув'язненні у фортеці, добитися розширення політичної автономії України. В ніч з 4 на 5.VII.1764 р. група солдатів на чолі з М. захопила фортецю. Однак у цей час Іван VI, відповідно до інструкції Катерини II, вже був убитий офіцерами внутрішньої сторожі. М. заарештували і за вироком Сенату стратили у Петербурзі.

МИРОВИЧІ – укр. козацько-старшинський рід на Переяславщині в 17–18 ст.

Іван М. (р. н. невід. – бл. 1709) – укр. військовий діяч, із 1689 р. – значковий товариш, у 1692–1706 рр. – переяславський полковник. 27.X.1694 р. козацьке військо під проводом С. Палія і М. розгромило Кримську орду на річці Кодимі. На чолі Переяславського полку брав участь у Північній війні 1700–1721 рр. На власні кошти збудував Покровську церкву в Переяславі. 1704–1706 рр. М. і Д. Апостол очолювали 17-тисячний укр. корпус, який разом із саксонськими військами вів воєнні дії проти шведської армії у Польщі та Білорусії. Козаки під проводом М. брали участь у здобутті Варшави. 1706 р. в боях за Ляховичі (нині Білорусь) зі шведськими військами потрапив у полон. Помер у Швеції.

Федір Іванович М. (р. н. невід. – 1758) – укр. військовий і державний діяч 1-ї пол. 18 ст., сподвижник гетьманів І. Мазепи та

П. Орлика. Навчався у Києво-Могилянській академії. У 1708–1709 рр. – генеральний бунчужний. 1709 р. М. за дорученням І. Мазепи вів переговори із Запоріжжям, які завершилися переходом 8-тисячного загону запорожців на чолі з кошовим отаманом К. Гордієнком на бік укр.-шведських військ. Після поразки шведсько-укр. армії у Полтавській битві 1709 р. змушений емігрувати. Палкий прихильник укр. державності. У 1710–1711 рр. – генеральний осавул. Жив у Криму, Туреччині, Швеції (1715–1719) та Польщі (1719–1754). Помер у Криму. Після еміграції Федора М. всі його маєтності були конфісковані. Членів його родини вивезено до Москви, а 1716 р. заслано до Тобольська. Дозволено повернутися в Україну 1745 р. Його синів Якова і Петра відправлено до Петербурга. За намагання контактувати з батьком 1732 р. заслані до Сибіру. З 1742 р. перебували на військовій службі.

Іван Іванович М. (р. н. невід. – 1753) – укр. військовий діяч, дипломат. Син Івана М. 1712 р. за підтримку його братом Федором М. політики гетьмана І. Мазепи був вивезений до Москви, а 1716 р. висланий до Сибіру. Перебував на військовій службі. 1730 р. під час конвоювання транспорту із залізом до Петербурга утік до Криму. Служив перекладачем у кримського хана. Виконував дипломатичні дору-

чення гетьмана П. Орлика. 1735 р. їздив із дипломатичною місією до польського короля С. Лещинського у Францію. 1736 р. М. був представником П. Орлика при турецькому командуванні.

Василь Іванович М. (р. н. невід. – 1732) – син Івана М. В 1716 р. звинувачений у тасмних зв'язках зі шведами і з братом Федором М. Засланий на каторгу до Сибіру, де і помер.

Анна Іванівна М. (р. н. і см. невід.) – дочка Івана М., дружина А. Войнаровського. Після арешту чоловіка російськими агентами і вивезення його до Росії жила у Швеції.

МИХАЙЛІВСЬКИЙ-ДАНИЛІВСЬКИЙ Олександр Іванович (1790–1848) – російський військовий історик, генерал-лейтенант. Нар. у Петербурзі в сім'ї небагатого укр. дворянина. Учасник Вітчизняної війни 1812 р. (ад'ютант М. І. Кутузова), закордонних походів російської армії 1813–1815 рр., російсько-турецької війни 1828–1829 рр. М.-Д. – автор праць з історії воєн Росії 1-ї пол. 19 ст. Основні праці – “Описание Отечественной войны 1812 г.” (ч. 1–4, 1839), “Записки о походе 1813 года” (1834), “Описание похода во Францию 1814 года” (1836). Твори М.-Д. містять багатий фактичний матеріал.

МИХАЛЬЧЕК Костянтин Петрович (2.I.1841(21.XII.1840)–20.IV.1914) – укр. мовознавець. Нар. в с. Зозулинцях (нині Самгородоцького р-ну Вінниць-

кої обл.). Вчився у Київському університеті. Був співробітником Південно-Західного відділу Російського географічного товариства у Києві. Автор наукових праць із діалектології, фонетики і морфології укр. мови (“До південноукраїнської діалектології”, 1893; “Філологічне непорозуміння”, 1896 та ін.). М. описав укр. діалекти та обґрунтував їх поділ на три групи (наріччя). Склав програму для збирання діалектного матеріалу і першу діалектологічну карту укр. мови (1871). Твори – “Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины” (“Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край”, т. 7, СПб., 1872); “До правопису деяких форм “м'якої деклінації” в українській мові” (“Записки Українського наукового товариства в Києві”, 1908, кн. 2).

МИХНІВИЧ Йосип Григорович (1809–1885) – укр. філософ. Нар. у сім'ї священика в с. Локачах (нині Волинської обл.). Здобув освіту в Київській духовній академії, де 1836 р. став професором. Із 1839 р. – професор філософії Рішельєвського ліцею в Одесі, з 1859 р. – помічник попечителя Київського, з 1867 р. – Варшавського навчальних округів. М. пропагував об'єктивно-ідеалістичні принципи православної релігії, проголошуючи її основою всякої істинної філософії. Із цих позицій він критикував навіть шеллінгіанство за елемен-

ти пантеїзму. Погляди М. відбилися в його підручнику логіки.

МИШЕЦЬКИЙ Семен Іванович (рр. н. і см. невід.) – автор історичного твору про Запорізьку Січ, російський офіцер, князь. У 1736–1740 рр. служив у російській армії в Україні, де ознайомився з історією і побутом запорізьких козаків. Твір М. – “Історія про козаків запорізьких...”, складений 1740 р., подає цінні відомості про внутрішній устрій і побут Запорізької Січі, про вибори козацької старшини на військових радах, про звичаєві, правові норми запорізьких козаків, про козацькі зимівники, рибальські промисли, торгівлю, про становище різних верств населення, про зловживання козацької старшини, про класові суперечності між запорізькою старшиною та рядовим козацтвом. М. дав історико-географічний опис нижньої течії Дніпра і його приток від р. Самари до лиману, дані про флору і фауну земель Запорізької Січі. Незважаючи на дворянську тенденційність, вороже ставлення М. до трудових мас запорізького козацтва і спроби обґрунтувати право російських поміщиків на запорізькі землі, його твір є важливим джерелом для вивчення історії Запорізької Січі.

МИШЕГА (псевд. – Філіппі-Мишуга) Олександр Пилипович (20.VI.1853–9.III.1922) – видатний укр. оперний співак (тенор) та педагог. Нар. в с. Новому

Виткові (нині Радохівського р-ну Львівської обл.) в родині шевця. Вчився у дяківській школі при соборі Св. Юра у Львові, згодом – у вчительській семінарії. Деякий час працював народним учителем; навчався співу у Львові у професора В. Висоцького. У 1881 р. виїхав за кордон, продовжував музичну освіту в Мілані та Ніцці. У 1883 р. дебютував у м. Форлі (Італія) в опері Ф. Флотова “Марта”. Виступав на сценах театрів у Мілані, Відні, Львові, Кракові, Варшаві, Петербурзі, Києві. Основні партії – Герцог, Альфред, Річард, Радамес (“Ріголетто”, “Травіата”, “Бал-маскарад”, “Аїда” Дж. Верді), Фауст в однойменній опері Ш. Гуно, Йонтек, Стефан (“Галька”, “Страшний двір” С. Монюшка), Ленський (“Євгеній Онегін” П. Чайковського), Каніо (“Паяци” Р. Леонкавалло), Туріду (“Сільська честь” П. Масканьї) та ін. Виконання М. відзначалося високою музичною культурою, задушевністю, бездоганною дикцією та чудовою акторською грою. З 1906 по 1911 рр. М. викладав вокал у Музично-драматичній школі М. Лисенка в Києві, в 1912–1913 рр. – у Варшавській консерваторії, а після 1918 р. – в Стокгольмі. М. завжди підтримував найтісніші зв’язки з батьківщиною; приїжджав співа-ти на шевченківські і франківські свята, виступав у концертах, організованих на допомогу робітникам та учнівській молоді у

Львові та Києві. Помер в м. Фрейбурзі (Німеччина). Похований на батьківщині, в с. Новому Виткові.

МІГЕРА Іван (рр. н. і см. невід.) – укр. гравер початку 18 ст. Вчився у Києво-Могилянській академії, був архidiaконом Києво-Печерської лаври, в 1709–1712 рр. – ігуменом Миколаївського Крупицького монастиря в Батурині. Створював панегіричні композиції з віршованим текстом на честь гетьманів, осіб із козацької верхівки (В. Кочубея, А. Войнаровського, Т. Ломиковського), представників вищого духовництва (митрополитів Варлаама Ясинського, Стефана Яворського) та ін. Гравюри М. мають елементи портретності, оздоблені декоративними прикрасами.

МІЛЛЕР Дмитро Петрович (01.X.1862–27.VI.1913) – укр. історик буржуазно-ліберального напрямку. Нар. в с. Котельві Охтирського повіту Харківської губ. (нині центр Котелевського р-ну Полтавської обл.) в поміщицькій сім'ї. У 1888 р. закінчив історико-філологічний факультет Харківського університету. З 1887 р. співробітничав у харківській буржуазній газеті “Южный край” (1903 р. став одним із її редакторів). Із 1895 р. працював у бібліотеці Харківського університету. М. – автор праць з історії Слобідської і Лівобережної України 18 ст. – “Очерки истории и юридического быта старой Малороссии” (т. 1–2, Харків, 1895 і

1898 рр.); “Архивы Харьковской губернии” (Харків, 1902); “Пикинерия” (К., 1899) та ін. У співавторстві з Д. І. Багалієм М. написав “Историю города Харькова за 250 лет его существования” (т. 1–2, Харків, 1905 і 1912 рр.). У своїх працях М. використав велику кількість документальних матеріалів, які мають пізнавальне і довідкове значення.

МІСЬКА ДЕМА – виборний розпорядчий орган міського самоврядування в Російській імперії. Заснована в 1785 р. “Жалуваною грамотою містам” на засадах станового представництва. Населення міста поділялося на шість розрядів, кожний з яких посилав депутатів до міського зібрання. Із членів зібрання обиралася загальна М. д., а зі складу думи – її постійний орган – шестигласна дума (входило шість осіб, по одному від кожного розряду міського населення). Виконавчим органом М. д. була міська управа на чолі з міським головою. У містах Лівобережної та Слобідської України М. д. було встановлено з 1785 р., у містах Правобережної України – після приєднання до Російської імперії в 1793 р. Виконавчим органом М. д. була міська управа, яку очолював міський голова, він же і голова М. д. Міське самоврядування залежало від урядової адміністрації. Голова повітового міста затверджувався губернатором, голова губернського міста – міністром внутрішніх

справ. Міська реформа 1870 р. замість станового представництва встановила обрання терміном на чотири роки гласних (членів) М. д. на основі майнового цензу. Правом голосу користувалися лише власники нерухомого майна. Більшість міського населення було позбавлене виборчих прав. Городове положення 1892 р. ще більше обмежило кількість виборців, посилило нагляд царської адміністрації за діяльністю М. д. Ліквідовані після жовтня 1917 р.

МІСЬКА РЕФОРМА 1870, Городове положення 16 червня 1870 – одна з буржуазних реформ у Росії; вимушена поступка буржуазії з боку царизму для збереження самодержавства в умовах капіталізму. За М. р. в містах країни (крім Польщі, Фінляндії, Середньої Азії) створювалися виборні міські думи, в яких бажаний для уряду класовий склад забезпечувався, зокрема, куріальною виборчою системою, буржуазним майновим цenzом. Робітники, дрібні службовці та особи розумової праці, що не мали нерухомого майна, позбавлялись виборчого права. Ця реформа відіграла певну роль у буржуазних перетвореннях у Росії (сприяла налагодженню міського господарства, зміцненню буржуазії, її союзу із самодержавством). Була значно урізана “контрреформами”.

МІСЬКА УПРАВА – виконавчий орган міської думи.

Складалася із виборних голови і кількох членів, мала канцелярію з відділами, постійні і тимчасові виконавчі комісії. Весь особовий склад М. у. вважався на державній службі і цілком підлягав губернаторові. В невеликих містах функції М. у. виконував міський голова.

МІСЬКЕ УЧВЛИЩЕ – в Російській імперії і деяких зарубіжних країнах початкове училище підвищеного типу. В Росії М. у. були створені за Положенням 1872 р. замість повітових і парафіяльних училищ. М. у. призначалися для дітей дрібних службовців, торговців, ремісників та ін. Термін навчання – шість років. Програми М. у. не були узгоджені з програмами гімназій. Цим самим царський уряд не допускав “нижчі” верстви населення до середньої і вищої освіти. М. у. існували майже в усіх містах України. У 1912 р. в Росії М. у. було реорганізовано у вищі початкові училища.

МІСЬКВІЙ ГОЛОВА – в Російській імперії виборна службова особа, що очолювала міську думу та її виконавчий орган – міську управу. Посада М. г. вперше була встановлена “Грамотою на права і вигоди містам Російської імперії”, виданою 1785 р. За городовим положенням 1870 р. М. г. обирався міською думою терміном на чотири роки з наступним затвердженням: у губернських містах – міністром внутрішніх справ, в інших містах

– губернатором. У невеликих містах міська управа не утворювалась, а її функції виконував міський голова.

МІХАЛ КОРБУТ Вишневецький (Michał Korybut Wiśniowiecki; 31.VII.1640–10.XI.1673) – польський король (з 1669). Син укр. покатоличеного магната Я. Вишневецького. За М. К. у Польщі посилилася феодално-шляхетська анархія, ослабилася королівська влада. Під тиском магнатів, які плекали плани загарбання України, М. К. відмовився від пропозиції Росії перетворити Андрусівське перемир'я 1667 р. на постійний мир. За правління М. К. Польща вела невдалу війну проти Туреччини, в ході якої було підписано невідгідний для Польщі Бучацький мирний договір 1672 р.

МІЦКЕВИЧ Олександр Миколайович (1804–22.XI.1871) – вітчизняний юрист, професор римського і цивільного права. Нар. у Кобринському повіті колишньої Гродненської губернії в родині судового службовця. Брат А. Міцкевича. Вчився у Віленському університеті. З 1834 р. – перший професор юридичного факультету Київського університету. З 1839 по 1858 рр. – професор римського права в Харківському університеті. З 1858 р. облишив викладацьку діяльність.

МІЧЕРІН Іван Федорович (бл. 1703–1763) – російський архітектор. У 1723–1728 рр. учився у Голландії. У 1734–1739 рр.

працював над складанням генплану Москви. Протягом ряду років керував будівельними роботами в Москві. Проектував також для Твері, Коломни, Нижнього Новгороду та ін. міст. У 1747–1753 рр. М. за проектом В. В. Растреллі збудував Андріївську церкву в Києві.

МІЩАНСЬКІ УПРАВІ – органи станового міщанського управління в містах і містечках Російської імперії, встановлені “Жалуваною грамотою містам” (1785). Склалися із старости та членів М. у., яких обирали уповноважені від громади міщан на сходах. Управи здійснювали прийом до міщанського стану або виключення з його складу, розподіляли податки та побори, видавали різні свідоцтва тощо. Створення і діяльність М. у. суворо контролювалися царською місцевою адміністрацією. Ліквідовані відповідно до Декрету про скасування станів і цивільних чинів від 10(23).XI.1917 р.

МЛОТКОВСЬКА Любов Іванівна (1805–1.V.1866) – укр. актриса. Нар. у м. Курську в сім'ї учителя. Дебютувала 1823 р. Грала в трупі І. Штейна. Після поділу цієї трупи (1833) грала в трупі свого чоловіка Л. Ю. Млотковського, виступаючи переважно в Харкові, іноді в Курську, Києві. У 1850–1860 рр. грала в Одесі. М. – водевільна актриса, але з успіхом виступала у драмі, комедії і навіть операх. Гра її відзначалася тонкою розробкою

характерів, природністю. В найрізноманітніших ролях вона уміла перевтілюватися до невпізнання. Кращі ролі М. – Тетяна, Наталка (“Москаль-чарівник”, “Наталка Полтавка” Котляревського), Настя (“Бой-жінка” Квітки-Основ’яненка), Офелія (“Гамлет” Шекспіра), Есмеральда (“Собор Паризької богоматері” за Гюго), Луїза (“Підступність та кохання” Шиллера). У Харкові М. неодноразово виступала з П. Мочаловим, М. Щепкіним, К. Солеником, М. Рибаківим.

МЛОТКОВСЬКИЙ Людвіг Юрійович (р. н. невід. – 27.III.1855) – актор, режисер і антрепренер укр. і російського театру. Нар. у сім’ї польського шляхтича. Вступив до театральної трупи. У 1816 р. грав у Києві. Згодом працював у трупі І. Штейна як актор і хорист. У 1833 р. очолив у Курську частину колишньої трупи І. Штейна. В трупі М. грали К. Соленик і М. Рибаків. У 1834–1843 рр. очолював власну трупу у Харкові, де відкрив театральну школу. Трупа М. неодноразово гастролювала у Києві, Єлисаветграді. М. побудував театр у Бобринці. Залучав до гастролей М. Щепкіна, П. Мочалова, ставив кращі вітчизняні й зарубіжні твори (“Лихо з розуму” Грибоедова, “Ревізор” Гоголя, п’єси Котляревського та Квітки-Основ’яненка, “Гамлет” Шекспіра, “Мірандоліна” Гольдони тощо).

МНОГОГРІШНИЙ Дем’ян (Демко) Гнатович (бл. 1630 -

після 1701) – гетьман Лівобережної України (1669–1672). Нар. у м. Коропі (нині Чернігівська обл.). Походив із козацької родини. Учасник Визвольної війни укр. народу під проводом Б. Хмельницького 1648–1657 рр. У документах уперше згадується в Зборівському реєстрі (бл. 1649 р.) на посаді військового осавула. В 1665–1669 рр. – полковник чернігівський. У 1668 р. М. як противник Андрусівського перемир’я 1667 р. взяв участь в антимосковському повстанні, яке розпочалося під керівництвом І. Брюховецького. Підтримував політику гетьмана П. Дорошенка. В 1668 р. призначений П. Дорошенком наказним гетьманом Лівобережної України, тому що останній змушений був повернутись на Правобережжя. Наступ московських військ під командуванням Г. Ромодановського на Сіверщину (на Ніжин і Чернігів), відсутність військової допомоги від П. Дорошенка, сильні московські залоги у містах, тиск промосковськи налаштованої частини старшини і православного духовенства (особливо архієпископа чернігівського Л. Барановича) примусили М. піти на переговори з царським урядом. У цей час 17.XII.1668 р. на старшинській раді в Новгород-Сіверському М. обрано “сіверським гетьманом”. Переговори між московським урядом і М. завершилися укладенням Глухівських ста-

тей 1669 р. і проголошенням 9(19).III.1669 р. на Генеральній військовій раді у Глухові М. гетьманом Лівобережної України. Після обрання гетьманом М. намагався проводити політику, спрямовану на захист державних інтересів України. Він добився, щоб Київ з округою, незважаючи на умови Андрусівського перемир'я 1667 р., залишився у складі Лівобережжя. Спираючись на полки компанійців, М. прагнув зміцнити гетьманську владу, поступово ослаблюючи політичну роль козацької старшини. Вів таємні переговори з П. Дорошенком про можливість переходу Лівобережної України під протекторат Туреччини. Така політика викликала незадоволення як частини старшинської верхівки, так і московського уряду. В ніч з 12 на 13.III.1672 р. у Батурині козацька старшина (П. Забіла, І. Самойлович, К. Мокієвич, Д. Райча, П. Рославець, Домантович і П. Уманець) за підтримки начальника московської залоги заарештували М. і видали представникам царського уряду. Гетьмана вивезли до Москви, де в середині квітня 1672 р. розпочався суд над ним. М. звинуватили у державній зраді, піддали тортурам, а потім засудили до страти. Згодом страту замінили на довічне заслання. М. вивезли з родиною до Сибіру та ув'язнили в Іркутській тюрмі. З 1688 р. звільнений із тюрми М. перебу-

вав на військовій службі у Селенгінську на Забайкаллі. В 1696 р. М. постригся у ченці. Помер в Іркутську. Укр. історики пов'язують час гетьманування М. із закінченням одного з найтрагічніших періодів в укр. історії – Руїни.

МОГИЛЬНЦЬКИЙ Антін Любич (3.III.1811–13.VIII.1873) – укр. поет-романтик. Нар. в с. Підгірках (нині Калуського р-ну Івано-Франківської обл.) в сім'ї священика. Закінчив духовну семінарію у Львові (1840). Літературну діяльність почав 1838 р. Писав вірші, пройняті піклуванням про розвиток рідної мови (“Ученим членам Руської матиці”, “Рідна мова”), панегірики. Основні твори – балада “Русин вояк” (1849), у якій відтворено картини рекрутчини, та поема “Скит Манявський” (1854) – переспів народних переказів про заснування Манявського монастиря. М. відстоював народну мову в літературі, продовжуючи певною мірою діяльність “Руської трійці”.

МОГИЛЬНЦЬКИЙ Іван Васильович (1777–24.6.1831) – культурно-освітній і церковний діяч на західноукр. землях, один із провісників національного відродження в Галичині. Закінчив богословський факультет Львівського університету. Із 1800 р. був парафіяльним священиком у с. Дроздовичах і нижанковицьким деканом (Самбірщина). Зго-

дом обіймав різні посади в управлінні Перемишльської греко-католицької єпархії – референта з питань шкільництва (із 1815), каноніка та члена капітули (з 1816), верховного інспектора шкіл (із 1817), кустоса (хранителя, з 1818). Віддаючи шкільництвом, заснував велику кількість народних (парафіяльних) шкіл, підготував і видав для них низку підручників – “Буквар славено-руського язика” (1816, 1817, 1819, 1826, 1827), “Правила школьні” (1817), “Повинності підданих ку їх монарсі” (1817, 1827), “Наука християнська” (1817), “Катехизис малий” (1817). Був ініціатором заснування в Перемишлі і першим ректором дяко-учительського інституту, в якому викладав логіку, засновником і керівником першого в Галичині освітнього товариства священників (1816). Спільно з єпископом, а згодом митрополитом М. Левицьким домагався викладання укр. мовою в школах Галичини. Для кращої аргументації уклав “Граматику язика словено-руського” (1823) – першу в Галичині граматику книжної укр. мови, а як передмову до неї – наукову працю “Відомість о руськім язичі” (1829, 1837, 1848), у якій спростував поширені у той час помилкові уявлення про укр. мову як діалект польської або російської та аргументовано визначив її як одну з реально існуючих східнослов’янських мов. М. зазначав також, що в загаль-

ному річищі слов’янських культур руська (укр.) мова стоїть поряд із російською та польською мовами.

МОДЗАЛЄВСЬКИЙ Вадим Львович (28.III(9.IV).1882 – 3.VIII.1920) – укр. історик. Нар. у Тифлісі. У 1902 р. закінчив Миколаївське інженерне училище в Петербурзі. У 1902–1906 рр. служив військовим інженером у Києві, з 1907 р. – вихователь 1-го Кадетського корпусу в Петербурзі. У 1917–1918 рр. – директор музею старожитностей у Чернігові та керівник справ Чернігівської архівної комісії. 1918 р. мешкав у Києві. Очолював архівно-бібліотечний відділ Міністерства освіти (пізніше – Головне управління мистецтва і національної культури), деякий час був начальником Архівного управління і Всеукр. головного архіву. Працював в Укр. академії наук. М. – автор праць: “Нариси з історії Лохвицької, Сінчанської, Чернуської, Курїнської і Варвинської сотень” (1906), “Перший військовий підскарбій Роман Ракушка” (1919, 1922–1923), “Тути на Чернігівщині” (1926), генеалогічного довідника укр. козацько-старшинських родів – “Малоросійський родословник” (т. 1–4, 1908–1914, 5-й т. – у рукописі), “Малоросійського гербовника” (у співавторстві з В. Лукомським і Г. Нарбутом) та ін. Опублікував багато архівних документів з історії Гетьманщини 17–18 ст. (“Актові книги Полтавського го-

родового уряду 18 ст.», 1911–1914; “Актову книгу Стародубського городского уряду 1693 року”, 1914; “Щоденник Якова Марковича”, 1913). Залишив щоденник, який вів протягом 1896–1917 рр. (з перервами).

МОКРВЦЬКИЙ Аполлон Миколайович (12.VIII.1810 – 8 або 9.III.1870) – укр. живописець і педагог. Навчався малювання в Ніжинському лицейі у К. Павлова, згодом у Петербурзі в О. Венеціанова; у 1835–1839 рр. був учнем у майстерні К. Брюллова при Петербурзькій академії мистецтв. Із 1849 р. – академік, із 1851 р. – професор Московського училища живопису, скульптури та архітектури. Нечисленні малярські твори М. (портрет Є. Гребінки, 1840; портрет невідомої, 1853; автопортрет та ін.) позначені впливом школи К. Брюллова. Залишив цінну мемуарну спадщину – “Щоденник”, де є згадки про Т. Шевченка, з яким М. дружив, спогади про К. Брюллова та О. Венеціанова.

МОЛДАВСЬКЕ КНЯЗІВСТВО, Молдавія (Молдова) – феодальна держава 14–19 ст. Утворилося в 1-й пол. 14 ст. в долині р. Молдови як васальне князівство Угорщини. 1359 р. в результаті народно-визвольної війни здобуло незалежність. У 2-й пол. 14–15 ст. до складу М. к. увійшли Молдова (історична область на Північному Сході сучасної Румунії), Буковина і Бессарабія. Столицею М. к. у

14 ст. були м. Сирет і м. Байя, в 15 ст. – м. Сучава, а з 16 ст. – м. Ясси. Найвища влада в М. к. належала господареві (князеві), при якому велику роль відігравала боярська рада (диван). Першим господарем був Богдан I (1359–1365). В 30–50-х рр. 15 ст. в М. к. відбувалися постійні міжусобні феодальні війни, які призвели до ослаблення країни. З 1456 р. М. к. змушене було платити данину Туреччині. Господар Стефан III Великий (1457–1504) домігся значної централізації держави та успішно боровся проти угорських, турецьких і польських загарбників. М. к. мало постійні торговельні зв'язки з укр. містами (Львовом, Кам'янцем-Подільським та ін.). Культура М. к. створювалася в тісних взаємозв'язках із культурою укр. народу. Цьому сприяло те, що офіційною мовою М. к. до середини 17 ст. була староукр. (“руська”) мова. Книги, що друкувалися в укр. містах (Острог, Львів, Київ), поширювались і в М. к. З допомогою П. С. Могили в Яссах було відкрито Слов'яногреко-латинську академію (1640) та першу друкарню (1641). У 30-х рр. 16 ст. М. к. потрапило під владу Туреччини. Жорстока феодальна експлуатація під час турецького панування викликала масові втечі селян із М. к. на Запорізьку Січ, посилення антифеодальної боротьби (повстання 1563, 1671–1672 рр. та ін.). У боротьбі проти турецького ярма

населення М. к. діставало підтримку Росії та України. В 1574 р. на допомогу молдавському господарю Івану Воді Лютому, який очолив боротьбу молдавського народу проти турецьких загарбників, прийшов загін запорізьких козаків на чолі з І. Сверчевським. У 1577–1578 рр. укр. козаки допомагали Івану Підкові. Укр. козаки були учасниками антитурецьких воєн (походи в М. к. під керівництвом Г. Лободи та С. Наливайка восени 1594 р. і навесні 1595 р., П. Сагайдачного 1621 р. та ін.). Під час Визвольної війни укр. народу 1648–1657 рр. селянсько-козацьке військо під проводом Б. Хмельницького здійснило два походи в М. к., щоб примусити молдавських феодалів розірвати зв'язки зі шляхетською Польщею (1650 і 1652 рр.). Унаслідок російсько-турецьких воєн 18 ст. (1735–1739, 1768–1774, 1787–1791) панування турків у М. к. було ослаблене. Скориставшись із цього, Австрія 1774 р. окупувала Буковину. У 1812 р. Бессарабію приєднано до Росії. Решту території М. к. 1859 р. об'єднано з Волощиною в єдину державу, названу 1861 р. Румунією.

МОЛДАВСЬКІ ПОХОДИ 1650, 1652 і 1653 – походи укр. армії на чолі з Б. Хмельницьким і Т. Хмельницьким проти союзника Польщі – Молдавського князівства. На поч. 1650-х рр. Б. Хмельницький для забезпечення найкращих зовнішньопо-

літичних умов для боротьби з Польщею, продовжуючи політику досягнення найширшої військово-політичної ізоляції Речі Посполитої, намагався зав'язати стосунки з придунайськими країнами – Валахією, Трансильванією (Семіградям) і особливо з Молдавією. Ще влітку 1648 р. гетьман робив спроби через посередництво турецького султана Магомета IV схилити васала Османської імперії молдавського господаря В. Лупула до встановлення добросусідських відносин із Гетьманщиною. Однак Лупул, намагаючись маневрувати між Туреччиною і Річчю Посполитою, продовжував підтримувати тісні відносини з польським урядом. У цих умовах влітку 1650 р. Б. Хмельницький, щоб перешкодити стратегічним планам польського командування використати Молдавію як плацдарм для наступу на Україну та примусити В. Лупула розірвати зв'язки з Польщею, почав готувати воєнний похід проти молдавського господаря. До цього походу гетьману вдалося залучити кримського хана Іслам-Гірея III, який за умовою нового укр.-татарського союзу поставив питання про воєнну акцію проти Московського царства. У 2-й пол. серпня 1650 р. укр. армія під проводом Б. Хмельницького (60 тис. осіб) і загони кримських татар (бл. 30 тис. осіб) перейшли р. Дністер і вступили на територію Молдавського князівства. На

поч. вересня 1650 р. козацькі полки на чолі з Д. Нечаєм і Ф. Джалалієм оволоділи столицею князівства – м. Ясси. В. Лупул був змушений укласти угоду, за умовами якої мав відмовитися від союзу з Польщею і вступити в союзницькі відносини з Україною, сплатити переможцям контрибуцію (600 тис. талерів) і, щоб зміцнити політичні зв'язки з Гетьманщиною, зобов'язався видати свою дочку Розанду за сина гетьмана – Т. Хмельницького. Після невдачі укр. армії у Берестецькій битві 1651 р. В. Лупул відмовився виконувати свої попередні зобов'язання. В цій ситуації Б. Хмельницький підготував новий похід проти Молдавії. Намагаючись перешкодити гетьману, польське командування вислало на Поділля 60-тисячну армію під командуванням коронного гетьмана М. Калиновського. Після розгрому у травні–червні 1652 р. у Батозькій битві польського війська, укр. армія, вступивши у Молдавію, змусила В. Лупула прийняти умови Б. Хмельницького. Активна зовнішня політика укр. гетьмана у Молдавії стурбувала її сусідів і привела до формування сильної антиукр. коаліції у складі Речі Посполитої, Валахії і Трансильванії. У квітні 1653 р. валаський господар М. Басараб і семиградський князь Юрій II Ракоці за підтримки польського уряду захопили Ясси і посадили на престол С. Георгіцу. В. Лупул

звернувся за допомогою до Б. Хмельницького. 21–22.IV(1–2.V).1653 р. укр. війська під проводом Т. Хмельницького розгромили загопи Георгіцу і повернули владу В. Лупулові. Намагаючись розвинути успіх, Т. Хмельницький розпочав наступ на Волощину, що було, як показали наступні події, стратегічною помилкою гетьманіча. Влітку 1653 р. об'єднані валасько-польські сили примусили укр.-молдавські війська відступити. У Сучавській фортеці (нині Румунія) ворог оточив двотисячний загін В. Лупула. На допомогу молдавському господарю поспішив Т. Хмельницький із 12-тисячним козацьким військом, яке 10(20).VIII.1653 р. прорвалося до Сучави. Під час героїчної оборони міста Т. Хмельницький 2(12).IX.1653 р. був смертельно поранений і через кілька днів помер. 9(19).IX.1653 р. сучавський гарнізон припинив опір і, уклавши почесні умови здачі (козакам дозволялося вийти із Сучави і вивезти із собою тіло Т. Хмельницького), залишив місто.

“МОЛОДА МЕЗА” – літературне угруповання укр. письменників. Виникло 1906 р. у Львові, проіснувало кілька років. Літературним органом спочатку був журнал “Світ”, потім письменники згурпувалися навколо видавництва “Молода муза” (1906–1909). До “М. м.” належали – Б. Лепкий, В. Пачовський, О. Луцький, В. Бирчак, П. Карманський,

С. Чарнецький, М. Яцків та ін., які прагнули оновити літературу і збагатити її новітніми художніми засобами. Учасники “М. м.” ставили перед нею насамперед естетичні, а не суспільно-політичні завдання. Певний стосунок до угруповання мали також композитор С. Людкевич, скульптор М. Парашук, художники І. Северин, І. Косинин. Ідеологом угруповання був О. Луцький, який у вступному слові до альманаху “За красою” і в статті “Молода муза” (її І. Франко назвав маніфестом угруповання) обґрунтував необхідність пошуків нових шляхів у мистецтві, суголосних із модерністськими течіями в європейських літературах. Теоретичні постулати, а також поетичні та прозові твори молододмузівці друкували на сторінках журналу “Світ”. Культ “чистої краси”, символістські пошуки, новий ліричний струмінь – найголовніші риси творчості членів “М. м.”. Представники раннього укр. модернізму не цуралися соціальних та національних проблем. Літературна критика неоднозначно сприйняла діяльність “М. м.” Зокрема І. Франко, підтримуючи художні пошуки молодих митців, водночас полемізував із програмними виступами О. Луцького.

“МОЛОДА УКРАЇНА” – назва укр. журналів і часописів:

1) перший укр. щомісячний студентський журнал, неофіційний орган “Академічної грома-

ди”. Виходив у Львові 1900–1902 рр. за ред. М. Залітача, А. Крушельницького, Ф. Тузяка та ін. Вийшло 33 номери. Журнал виступав проти колонізації у Східній Галичині, за створення укр. університету у Львові. Журнал обстоював ідею незалежності України, виступав проти колонізації, за створення укр. вищих шкіл. У “М. У.” друкували свої твори Леся Українка, Л. Мартович, М. Яцків, С. Чарнецький, В. Пачовський, А. Крушельницький та ін. Видання “М. У.” припинилося через матеріальні труднощі;

2) об’єднання студентських груп у Галичині та на Буковині у 1899–1903 рр. До об’єднання входили студенти університету та учні старших класів середніх шкіл. Провідними членами організації були Л. Цегельський, В. Старосольський, А. Крушельницький, С. Горук, С. Баран, М. Галушинський, Є. Косевич, Т. Мелень та ін. “М. У.” обстоювала ідею національної незалежності України. Видавала журнал “Молода Україна”. Встановила тісні зв’язки зі студентами Харкова, Києва і Полтави. Згодом більшість членів “М. У.” стали провідними членами політичних партій у Галичині та на Буковині;

3) щомісячний журнал гімназійної та студентської молоді. Виходив у Львові 1905 р. за редакцією Ю. Балицького та М. Пушкаря. Вийшло чотири номери.

Журнал боровся проти засилля церковщини в середніх школах Східної Галичини, висував вимогу створення укр. університету у Львові;

4) часопис для дітей старшого та молодшого віку, один із перших укр. журналів для дітей, щомісячний додаток до журналу “Рідний край”. Виходив у Києві в 1906, 1908–1914 рр. Усього вийшло 43 номери. Редактором-видавцем “М. У.” була Олена Пчілка. В часописі друкували свої твори Леся Українка, С. Васильченко, Х. Алчевська, М. Рильський та ін. В ньому було вміщено чимало перекладів із російської та іноземних літератур (М. Гоголь, М. Лермонтов, Л. Толстой, Дж. Свіфт, Ч. Діккенс, А. Доде, С. Лагерлеф). Видавався також у 1912 р. у Гадячі на Полтавщині;

5) щомісячний студентський журнал. Виходив у Львові 1910 р. Видавали М. Вітошинський та В. Лотоцький. Вийшло сім номерів. “М. У.” систематично інформувала про тяжке становище західноукр. школи, обстоювала право на укр. університет у Львові;

6) журнал для шкільної молоді. Виходив у Львові один та два рази на місяць у 1923–1926 рр. Видавав М. Таранько. Вийшло 68 номерів.

МОЛОДВК – 1) наймит, робітник у Запорізькій Січі в 17–18 ст. Праця М. широко застосовувалася у господарстві

заможного козацтва – на зимівниках (хуторах), промислах (здебільшого рибальських), а також у чумацтві і торгівлі. Нерідко М. відбували військову службу замість своїх господарів. Будучи найбільш знедоленою та експлуатованою частиною запорізького козацтва, М. брали активну участь в антифеодальній боротьбі. З М. склалися переважно загони запорізьких гайдамаків. М. був і один із ватажків Коліївщини М. Залізняк;

2) народна назва молоді неодруженої людини, а подекуди й жениха на весіллі.

МОРАЧЕВСЬКИЙ Пилип Семенович (14(26).XII.1806–26.IX.1879; літ. псевд. – Филімон Галузенко) – укр. педагог, поет-романтик і перекладач. Нар. у с. Шестовиці на Чернігівщині. 1828 р. закінчив історико-філологічний факультет Харківського університету. До 1842 р. викладав математику і російську словесність у Сумському повітовому училищі, Луцькій та Кам’янець-Подільській гімназіях. Згодом працював інспектором у Кам’янець-Подільській гімназії (1842–1849) та Ніжинському ліцеї (1849–1859). Поетичні твори почав писати у 1830-х рр. В “Украинском альманахе” 1831 р. вміщено кілька його перших літературних спроб (“Первое мая”, “Дорога”, “Монастырь”), Окремим виданням у Києві вийшла поема “До чумака, або Война англо-хранцузо-гурецька у 1853 і 1854

роках” (1855). 1863 р. у журналі “Вечерниці” опубліковано його поезію “На Україну”. Найвизначніший твір М. – лірико-епічна поема “Чумаки, або Україна з 1768 року”, яка вперше надрукована окремою книгою 1864 р. у Чернігові під назвою “Чумаки, або Смутні часи України” з підзаголовком “Поема у шістьох піснях, співана свідком тих часів столітнім чумаком Іваном Чуприною на ночлігах чумацьких у 1848 році, а списана Хвилімоном Галузенком” (повністю поему опубліковано 1930 р. у шостій книжці збірника “За сто літ”). Твір яскраво патріотичний, перейнятий пафосом духу національно-визвольної боротьби. М. переклав Євангеліє укр. мовою (завершено переклад у листопаді 1861 р.), пізніше – “Діяння Апостолів”, “Апокаліпсис”, Псалтир. Російська АН визнала переклад М. найкращим з-поміж усіх аналогічних слов’янських перекладів, але жоден із них не був виданий за життя автора. Лише 1905 р. російська влада дала дозвіл на публікацію укр. перекладу Святого Письма. Уперше надрукований навесні 1906 р. (пізніше 1914, 1917 рр.), але дозволений для використання у церковних відправах лише у період Укр. центральної ради за розпорядженням Всеукр. православної церковної ради. Переклади Євангелія М., перевідані у Канаді (1948) і США (1966), і досі використовуються під час

богослужінь. Не опублікованими залишилися віршовані комедії М., поема “Мечты и планы” (1858) і роман у листах “Год вперед, если не шесть лет” (1859). Уклав “Словарь малороссийского языка по полтавскому наречию” (1853). Невідома доля рукопису підручника для шкіл “Священна історія” (1862).

МОРДОВЕЦЬ (Мордовцев) Данило Лукич (7(19).XII.1830–10(23).VI.1905) – укр. і російський письменник, історик. Нар. у слободі Данилівці-на-Дону (нині Волгоградської обл., Росія) в сім’ї управителя маєтку – переселенця з України. У 1854 р. закінчив історико-філологічний факультет Петербурзького університету. Працював у Саратові та Петербурзі редактором газети, цензором. Згодом служив на відповідальних постах у міністерствах внутрішніх справ і шляхів сполучення. У 1886 р. вийшов у відставку. Літературну діяльність розпочав ще у студентські роки, переклавши у віршах укр. мовою “Краледворський рукопис”. Темі історичного минулого України присвячена поема “Козаки і море” (1859), історичні праці “Самозванці і низова вольниця” (1867), “Гайдамаччина” (1870), історичні романи “Дві долі”, “Палій” (1902, обидва укр. мовою), “Цар і гетьман” (1880), “Великий розкол” (1881), “Сагайдачний” (1882) – російською мовою та ін. У 1883 і 1886 рр. М. побував в

Україні (Київ, Харків). Свої враження від цих подорожей відтворив у нарисах “Під небом України”, “За що ж?”. У романтичній поемі “Козаки і море” (1854; опубл. 1859) розроблена тема історичного минулого України. В оповіданнях “Старці” (1855, опубл. 1885), “Дзвонар” та “Солдатка” (1859) змальовано тяжке життя покріпаченого селянства. Важливими працями 50–70-х рр. є “Політичні рухи російського народу” (2 т., 1871), “Напередодні воли” (1872). У романі “Прикмети часу” (1869, російською мовою) відбито настрої і шукання частини демократичної інтелігенції, показано зародження народницького руху. М. написав рецензію на “Кобзар” Шевченка (1860), статтю “Роковини Шевченка в Петербурзі” (1886). Великий вплив на творчість М. мали зустрічі у Петербурзі з Т. Шевченком (1859), М. Драгомановим і М. Костомаровим. Про зустріч з Т. Шевченком М. написав у спогадах “З минулого і пережитого” (1902). М. сприяв виданню творів укр. письменників у Петербурзі, виступав на захист укр. театру від нападок російської шовіністичної преси. Помер у Кисловодську, похований у Ростові-на-Дону.

МОРОЗЕНКО Нестор (Мрозовицький Станіслав; р. н. невід. – 28.VII.1649) – корсунський наказний полковник, укр. військово-політичний діяч часів Хмель-

ниччини, сподвижник Б. Хмельницького у Визвольній війні 1648–1657 рр. Походив зі шляхетського роду з Теребовлі (нині Тернопільська обл.). Деякий час перебував при королівському дворі. Володів польською, німецькою, французькою та латинською мовами. З 1638 р. – полковник реєстрового козацтва. З 1645 р. – корсунський полковник. На початку війни 1648–1657 рр. приєднався до укр. армії. У 1648 р. М. – полковий обозний Кропивнянського полку. Влітку 1648 р. на чолі повстанського загону разом із загонами М. Кривоноса, І. Ганжі та ін. брав участь у визволенні Поділля. Брав участь у ряді битв, зокрема відзначився у Пилявецькій битві 1648 р. У 1649 р. очолював козацьку кінноту у війську Б. Хмельницького. Загинув під час Збарзької облоги 1649 р. М. – герой укр. народної пісні “Ой Морозе, Морозенку, ти славний козаче”. У пісні відображено його подвиги в боротьбі проти татар, мужність і героїчну смерть.

МОСКВОФІЛИ – суспільно-політична течія в Галичині, на Буковині та в Закарпатській Україні в 2-й пол. 19 – на поч. 20 ст., що об’єднувала частину духівництва, консервативної інтелігенції та сільської буржуазії, які орієнтувалися на реакційні сили царської Росії. Лідери М., пропагуючи “єдину, неділиму російську народність”, вислужувалися перед російським цариз-

мом. Водночас вони намагалися здобути прихильність польської шляхти, австрійських панівних верств. Основною передумовою виникнення М. була втрата укр. народом власної державності, багатовікове іноземне поневолення, роздробленість і відосobleність окремих земель, денационалізація освіченої еліти та низький рівень національної самосвідомості мас. Перші прояви М. у Закарпатті сягають кінця 18 – поч. 19 ст., коли звідти до Росії переселилися відомі вчені та громадські діячі І. Орлай, М. Балудянський, В. Кукольник, П. Лодій, які зайняли високі посади в російських урядових та наукових інституціях і користувалися великим впливом при царському дворі. Підтримуючи постійні стосунки зі своєю батьківщиною, вони сприяли зростанню там зацікавленості Росією, особливо її культурним життям, мовою і літературою. Після входження Галичини (1772) і Буковини (1774) до складу імперії Габсбургів, австрійський уряд, зважаючи на близькість мови, релігії і культури укр. та російського народів, постійно підозрював місцеве населення у тяжінні до Росії. Це недовір'я підтримувалося польськими політичними колами, які прагнули не допустити будь-яких проявів самостійного національного життя українців, оголошуючи їх намагання обстоювати власні права “інтригою Москви”. Власне тому на такий сильний

спротив натрапили перші прояви національно-культурного відродження у Галичині – заснування просвітницького “товариства священиків” у Перемишлі, заходи митрополита М. Левицького з упровадження рідної мови у початкових школах, розробка перших граматик, викладання “руською” мовою в університеті, діяльність “Руської трійці”. Першим пропагандистом “общерусских” ідей у Галичині був ідеолог панславізму М. Погодін, який у 1835 і 1839–1840 рр. побував у Львові і познайомився з місцевою інтелігенцією. Особливо тісні зв'язки він налагодив з істориком Д. Зубрицьким, навколо якого й почало формуватися коло прихильників російської мови та національної єдності “Галицької Русі з Великоросією”. Перетворення М. в окрему суспільно-політичну течію прискорила революція 1848–1849 рр. в Австрійській імперії. Внаслідок недостатньої зрілості, зумовленої особливостями історичного розвитку, укр. національний рух у Галичині поєднував у собі кілька різних національно-політичних орієнтацій (укр., проросійську, пропольську та австрорусинську), співвідношення між якими перебувало у постійній динаміці, у зв'язку з чим змінювався не лише характер руху, а й світогляд його окремих діячів. Поразка революції, відновлення союзу австрійського уряду з польською та угорською полі-

тичними верхівками за рахунок обмеження національних прав інших народів, крах надій політичних лідерів галицьких українців на задоволення їхніх побажань сприяли переорієнтації значної частини духовної та світської інтелігенції Галичини й Закарпаття на іншого могутнього покровителя – російське самодержавство. За умов реставрації абсолютизму (1849–1859) М. не могли вести відкриту політичну діяльність і зосередили свої зусилля у сфері освіти й культури. Відсутність єдиної, загальноприйнятої укр. літературної мови стала сприятливим ґрунтом для поширення “об’єдинительських” ідей. 1848 р. на “з’їзді руських учених” більшість його учасників вирішила прийняти народну мову за основу розвитку літератури і поширення освіти. Однак під впливом церковної ієрархії у кінцевому рішенні була допущена можливість “для вираження вищих наук” вдаватися до давньоруської та церковнослов’янської мов, що призвело до тривалого засилля в літературі т. зв. “язичія”. Серед найбільших прихильників мовної єдності в Галичині були Д. Зубрицький, А. Петрушевич, М. Малиновський, Я. та І. Головацькі, І. Гушалевич, Б. Дідицький, С. Шехович та ін. Під вплив М. потрапили майже усі культурно-освітні установи – Ставропігійський інститут, Народний дім у Львові та “Галицько-Руська матиця”, преса – “Зоря

Галицька”, львівський та віденський “Вістники”, “Лада”, “Сімейна бібліотека”, видання наукових праць і шкільних підручників, викладання “руської словесності” в університеті та гімназіях, публікація законів і розпоряджень державних та церковних властей. Подібні процеси відбувалися і на Закарпатті, де поширенням ідей М., у взаємодії з галицькими однодумцями, займалися відомі діячі національного відродження А. Добрянський, О. Духнович, І. Раковський. Останній, зокрема, видавав зросійщеною мовою “Вістник державних законів” (1850–1858) та часописи “Церковная газета” (1856–1858) і “Церковний вістник” (1858). Протистояння між обома течіями дедалі більше посилювалося після відновлення конституційного правління в Австрії на поч. 1860-х рр. Молоді українофіли виступили проти наростання тенденцій М. у таборі “старорусинів” і заснували окремі друковані органи та культурно-просвітницькі організації. Періодичними виданнями М. були: “Слово” (1861–1887), “Страхопуд” (1863–1865), “Золотая грамота” (1865–1866), “Боян” (1867) і “Славянская зоря” (1868), “Русская рада” (1871–1912), “Наука” (з 1871), “Пролом” (із 1880), “Галичанин” (1893–1913), “Русское слово” (1890–1914), “Прикарпатская Русь” (1909–1915), “Голос народа” (1909–1914). Фактичне запровадження поль-

ської автономії в Галичині після поразки Австрії у війні з Пруссією (1866) підштовхнули М. до відкритого проголошення гасла національно-культурної єдності з Росією. 1866 р. у москвофільських галицьких виданнях заявлялося, що “Русь Галицька, Угорська, Київська, Московська, Тобольська і пр. под взглядом етнографіческим, історическим, лексикальним, літературним, обрядовим єсть одна тая же самая Русь” та доводилася єдність літературної мови галицьких українців і росіян. Це спричинило остаточний розрив між москвофільською і народовською течією у суспільно-політичному житті Галичини. 1870 р. М. заснували Руську раду – політичну організацію, яка нібито мала продовжувати традиції Головної руської ради. На противагу “Просвіті” (1868) М. утворено “Общество им. Качковскаго” (1876), яке з часом створило паралельно мережу місцевих філій і читалень у Галичині, конкуруючи з аналогічними структурами народовців. М. пропагували під виглядом очищення греко-католицького обряду від латинізації поширення російського православ’я. Австрійська адміністрація вжила рішучих заходів, щоб запобігти поширенню цієї тенденції, домігшись відставки митрополита Й. Сембратовича та найактивніших прихильників М. з керівництва церкви. Суд над керівними діячами М. 1882 р.,

відомий під назвою процесу проти О. Грабар і товаришів (А. Добрянського, І. Наумовича, В. Площанського, Й. Маркова та ін.), хоч і виправдав їх, відхиливши звинувачення в державній зраді, завдав нищівного удару ідеології М., розвіявши міф про “патріотизм і вірнопідданство” лідерів “старої Русі” і довівши їх перетворення у платних агентів царизму. У 1880-х рр. М. втратило вплив і на Буковині, де в руки народовців перейшли головні культурні та політичні товариства – “Руська бесіда” і “Руська рада”. На позиціях М. залишилися В. Продан, І. Глібовицький, Г. Купчанко, які гуртувалися навколо часописів “Православная Буковина” (1893–1901), “Буковински відомости” (1895–1909), “Православная Русь” (1909–1910), “Русская правда” (з 1880). В умовах кризи власної ідеології та зміцнення позицій народовців галицькі М. у 1900 р. об’єдналися в “Русскую народную партию”, радикальне крило якої (“новокурсники”) на чолі з В. Дудикевичем і Д. Марковим стало на позиції повної національно-політичної єдності з Росією і прийняття російської літературної мови. Це, а також співпраця з реакційними польськими колами остаточно дискредитувало М. та привело до відходу поміркованих політичних діячів (І. Свінцицького, С. Дрималика, М. Короля та ін.) до табору укр. національно-демократичних сил. Деяке

пожвавлення діяльності М. відбулося напередодні та під час Першої світової війни 1914–1918 рр. Створений у Києві (11.VIII.1914) “Карпаторусский освободительный комитет” закликав населення Галичини виступити на підтримку Російської імперії. Після зайняття Львова російськими військами комітет передав свої повноваження “Русскому народному совету” під головуванням В. Дудикевича. Діяльність М. призвела до репресій австро-угорських військових властей проти мирного укр. населення, арештів і масових розстрілів запідозрених у співпраці з російською армією. Тисячі українців опинилися в концентраційних таборах – Таллергофі, Терезієнштадті та ін. Відступ російської армії призвів до еміграції багатьох М. до Росії, де багато з них розчарувалися в ідеології москвофільства, і пізніше брали активну участь в укр. національно-визвольних змаганнях 1917–1921 рр. Нечисленні прихильники М. у самій Галичині у 1920–1930-х рр. або перейшли на комуністичні, прорадянські позиції, або ж остаточно скомпрометували себе співпрацею з польською адміністрацією. Деяко міцнішими були позиції М. у міжвоєнний період на Лемківщині та Закарпатті, але й там наприкінці 1930-х рр. переміг укр. національно-державницький курс. До цього часу впливи М. є помітними у середовищі укр. еміграції в США та Канаді.

МОСКОВСЬКІ СТАТТІ 1665

– міждержавний договір, підписаний у Москві 11(21).X.1665 р. (за ін. даними, 12(22).X) між гетьманом І. Брюховецьким і московським урядом. М. с. значно обмежували політичні права України, посилювали її військово-адміністративну і фінансову залежність від московського уряду. За М. с. укр. міста і землі переходили під безпосередню владу московського царя. Гетьманському уряду заборонялося вступати в дипломатичні зносини з іноземними державами. Обмежувалося право вільного обрання гетьмана, вибори якого мали проходити лише з дозволу царя і в присутності московських послів (гетьманські клейноди забирались у війська аж до інвестиції нового гетьмана). Збільшувалася кількість московських військ в Україні, причому укр. уряд зобов’язувався безкоштовно постачати їм харчі. Військові гарнізони розташовувалися тепер, крім головних полкових міст, і в Полтаві, Кременчуці, Новгороді-Сіверському, Каневі і навіть на Запоріжжі (у фортеці Кодак). Збирання податків з укр. населення (за винятком козаків) покладалося на московських воєвод, а всі збори мали йти у царську казну. Укр. церква переходила у підпорядкування московському патріарху. Фактично лише козацький стан зберігав свої автономні права. М. с. забороняли використання в Гетьман-

щині фальшивих грошей, якими насильно розплачувались на укр. землях московські військові та повідомляли про повернення королівських грамот на магдебурзьке право укр. містам (забрані за наказом царя), зокрема Києву, Переяславу, Ніжину, Каневу, Чернігову, Почепу, Гадячу, Стародубу, Остру та ін. М. с. викликали величезне обурення серед усіх верств укр. суспільства і стали головною причиною антимосковського повстання у Гетьманщині, а згодом і загибелі самого гетьмана І. Брюховецького. 1669 р. М. с. денонсовані.

МОСТОВИЦНА, мостівщина, мостівцизна, мостове – 1) феодална повинність в Україні, за якою селяни-кріпаки були зобов'язані безплатно будувати і ремонтувати шляхи, мости й греблі або сплачувати “шляхові гроші”. В Західній і Правобережній Україні М. називалася шарварком. У Західній Україні її скасовано селянською реформою 1848 р. У Правобережній Україні М. було замінено т. зв. будівельними днями, запровадженими інвентарними правилами 1847–1848 рр. У Слобідській і Лівобережній Україні М. скасовано селянською реформою 1861 р.;

2) мито, що стягалося власниками земельних маєностей (державою або феодалами) за переїзд через мости. У Слобідській і Лівобережній Україні скасовано законом 1754 р. про ліквідацію внутрішніх мит, у Право-

бережній Україні – 1793 р., в Східній Галичині – в 40-х рр. 19 ст.

МОТРОНИНСЬКИЙ ТРОЇЦЬКИЙ МОНАСТІР – один з осередків антиуніатського руху в Правобережній Україні в 17–18 ст. Заснований 1568 р. в Мотронинському лісі поблизу Чигирина. Роль М. Т. м. в антиуніатській боротьбі зросла із середини 17 ст., через що він не раз зазнавав утисків і руйнувань з боку польської шляхти. Рахуючись із великим впливом монастиря на місцеве населення, польський уряд змушений був підтвердити його право на володіння окремими селами та надати монастирю деякі привілеї. Антиуніатська діяльність М. Т. м. особливо посилилася в 1753–1768 рр., коли його ігуменом був М. К. Значко-Яворський, який, спираючись на підтримку російського уряду, енергійно виступав проти засилля уніатської церкви в Правобережній Україні. Навесні 1768 р. у монастирі був послушником М. Залізник, який у Холодному Яру поблизу М. Т. м. почав підготовку антифеодалного повстання. Після приєднання Правобережної України до Росії 1793 р. М. Т. м. перетворився на осередок релігійно-монархічної пропаганди. У 20-х рр. 20 ст. монастир закрито.

МОЧУЛЬСЬКИЙ Михайло Михайлович (13.XI.1875–14.II.1940) – укр. історик літератури, критик і перекладач. Нар. в м. Миколаєві (нині Львівської обл.)

у сім'ї робітника. Закінчив Львівський університет (1898), після чого працював юристом. Досліджував творчість Т. Шевченка, І. Манжури, І. Франка, поетів “укр. школи” у польській літературі (С. Гоцинський, Б. Залеський, А. Мальчевський та ін.). Перекладав твори В. Стефаніка польською мовою (зб. “Кленове листя”, 1904). Писав статті з укр. етнографії, а також художні твори. Праці М. цінні фактичними матеріалами. Твори – “Гоцинський, Словацький і Шевченко як співиці Коліївщини” (Львів, 1936); “Погруддя з бронзи. Микола Цертелєв і Іван Манжура” (Львів, 1938); “Іван Франко” (Львів, 1938).

МОЧУТКОВСЬКИЙ Йосип Йосипович (1845–5.VI.1903) – укр. лікар. Нар. у колишній Херсонській губернії. Закінчив медичний факультет Київського університету (1869), працював в Одесі (завідував інфекційним, а згодом нервовим відділенням міської лікарні). Із 1893 р. – професор Клінічного інституту для удосконалення лікарів у Петербурзі. У 1876 р. М. дослідом на самому собі довів, що збудник висипного тифу міститься у крові хворих на цю хворобу. Такий самий дослід провів М. і щодо поворотного тифу. Одержані М. дані, разом із даними Г. М. Мінха, показали, що переносниками зазначених інфекційних хвороб можуть бути кровососні комахи. Низку праць М.

присвятив іншим питанням епідеміології, вивченню нервових хвороб, проблемам бальнеології тощо.

МОШЕРІВСЬКЕ СЕЛЗНСЬКЕ ЗАВОРЕШЕННЯ 1826

– антифеодальний виступ селян с. Мошурового (нині Тальнівського р-ну Черкаської обл.). Почалося у квітні 1826 р. Очолив виступ О. Семенов, солдат Дніпровського піхотного полку, розташованого на Уманщині. Він видав себе за флігель-ад'ютанта, нібито присланого царем, щоб заарештувати й відправити до Петербурга всіх поміщиків Київської губернії. Семенов оголошував по селах “царську грамоту” про скасування панщини і звільнення селян із-під влади поміщиків. Рух охопив кілька сіл Уманського повіту – Мошурове, Іваньки, Романівку, Чорну Кам'янку, Папужинці, містечко Тальне та ін. Селяни відмовлялися виконувати панщину. Під керівництвом Семенова вони заарештовували поміщиків, посесорів, економів. У Мошуровому селяни скасували панщину, в Романівці покарали економа, в Іваньках заарештували й закували в кайдани посесора. Царський уряд жорстоко придушив цей виступ. 150 його учасників притягнуто до судової відповідальності. Семенова засудили до смертної кари, яку замінено покаранням канчуками та засланням на каторгу; З. Катерного, С. Кочуренка, Я. Нікітіна, В. Ки-

риченка і Ф. Чередниченка – найактивніших учасників виступу – до заслання в Сибір на каторжні роботи, решту – до тюремного ув'язнення на різні строки. Учасників заворушення, молодших за 30 років, за наказом Миколи I віддали в солдати.

МУЖИЛÓВСЬКИЙ Силуян (Сильван) Андрійович (р. н. невід. – грудень 1654) – укр. державний діяч, визначний дипломат. Відомостей про його походження та життя до поч. Визвольної війни укр. народу під проводом Б. Хмельницького 1648–1657 рр. не збереглося. У 1648–1649 рр. був писарем Генеральної військової канцелярії. Виконував найважливіші дипломатичні доручення гетьмана Б. Хмельницького. На поч. серпня 1648 р. виїхав із М. Крисою у Молдавію для встановлення дипломатичних відносин між Україною і молдавським господарем В. Лупулом. У березні 1649 р. М. супроводжував перше посольство від московського царя. У серпні 1649 р. вів у Литві переговори з литовським князем Я. Радзивілом про умови укладення укр.-польсько-литовського перемир'я. В 1651 р. на чолі дипломатичної місії був відряджений до Стамбула, але по дорозі потрапив у польський полон, де пробув два роки. У 1-й пол. 1653 р. разом із К. Бурляєм очолював укр. посольства до московського царя Олексія Михайловича та шведської королеви Христини. Восе-

ни 1653 р. М. спільно з Г. Лесницьким та І. Виговським вів переговори з Кримським ханством. 1654 р. призначений ніжинським полковим суддею. Загинув у грудні 1654 р. під час суперечки з ніжинським полковником І. Золотаренком. За ін. даними, в 1657 р. ще перебував на дипломатичній службі у гетьмана І. Виговського.

МУЗВЧНО-ДРАМАТВЧНА ШКОЛА МИКОЛИ ЛВСЕНКА

– музично-драматичний навчальний заклад. Організацію у Києві школи, яка давала б вищу музичну та театральну освіту, М. В. Лисенко розпочав 1903 р. Офіційне відкриття школи відбулося восени 1904 р. Навчальну програму школи було складено відповідно до програм консерваторії та драматичного відділу Московського музично-драматичного училища. У школі викладалися: гра на фортепіано, скрипці, віолончелі, оркестрових інструментах, солоспів, симфонічне та хорове диригування, композиція, елементарна теорія музики, гармонія, сольфеджіо, хоровий спів, оркестрова гра, історія музики, історія драми, історія культури і літератури, естетика, італійська мова, фехтування, танці та ін. До школи приймалися діти: віком 9 років – у класи фортепіано і скрипки, 11 років – у клас віолончелі, 14-ти – контрабасу, 16-ти – духових інструментів. До класу співу та драматичного відділу прийма-

лися особи 16–17 років. У школі працювали висококваліфіковані викладачі – М. Лисенко (фортепіано), Г. Любомирський (теорія), М. Зотова, О. Муравйова, О. Мишуга (класи сольного та оперного співу), М. Старицька (дочка М. Старицького) – на драматичному відділі. У школі здобули освіту К. Стеценко, Л. Ревуцький, М. Микиша, О. Ватуля та ін. видатні діячі укр. музичної та театральної культури. Після 1917 р. школа була реорганізована у Музично-драматичний інститут ім. М. В. Лисенка.

МУРАВІЙОВ Артамон Захарович (1794–16.XI.1846) – декабрист, полковник. Закінчив училище колоновожатих. Учасник Вітчизняної війни 1812 р. і закордонних походів російської армії 1813–1814 рр. Командир Охтирського гусарського полку (з 1824). Із кінця 1817 р. – член Союзу порятунку, потім – Союзу благоденства і Південного товариства декабристів. Відмовився підтримати повстання Чернігівського полку. 12.I.1826 р. М. заарештовано в Бердичеві. Засуджено до страти, яку замінено 20 роками каторги у Сибіру. З 1839 р. перебував на поселенні в Іркутській губернії.

МУРАВІЙОВ-АПОСТОЛ Іван Матвійович (1770–12(24).III.1851) – письменник, перекладач, державний діяч. Внук (по материнській лінії) гетьмана Лівобережної України Д. Апостола. Нар. у Москві. У 1801 р. дістав право

іменуватися Муравйовим-Апостолом і володіти мастками Апостолів на Миргородщині. Батько декабристів І., М. та С. Муравйових-Апостолів. Із 1784 р. служив у Колегії закордонних справ, у 1796–1805 рр. перебував на дипломатичній службі за кордоном (посол у Гамбурзі, Копенгагені та Мадриді). Після виходу в 1806 р. у відставку поселився у с. Хомутці (нині Миргородського р-ну Полтавської обл.); з 1826 р. до кінця 1840-х рр. проживав у Франції. Останні роки життя провів у Петербурзі, де і помер. Займався науковою і літературною діяльністю – перекладав твори зарубіжних авторів, написав “Подорож по Тавриді в 1820 р.” (1823) – одну з перших праць з історії та географії Криму.

МУРАВІЙОВ-АПОСТОЛ Іполит Іванович (1806–15.I.1826) – декабрист, прапорщик. Нар. у Петербурзі. Син І. М. Муравйова-Апостола. Брат С. І. та М. І. Муравйових-Апостолів. У 1821 р. вступив до Північного товариства декабристів. 13(25).XII.1825 р. був відряджений Північним товариством в Україну, щоб повідомити керівників Південного товариства декабристів про початок повстання в Петербурзі й домовитися про спільні дії. Разом із братами взяв участь у повстанні Чернігівського полку. 3(15).I.1826 р. в бою під с. Ковалівкою (Васильківського повіту Київської губ.) з каральним загonom ген. Гейсмара був поране-

ний і, щоб не потрапити до рук карателів, застрелився.

МУРАВІЙОВ-АПОСТОЛ Матвій Іванович (25.IV(6.V).1793–21.II(5.III).1886) – декабрист, підполковник. Нар. у Петербурзі. Син І. М. Муравйова-Апостола. Брат І. І. та С. І. Муравйових-Апостолів. У 1807 р. закінчив Паризьку політехнічну школу. З 1809 р. вчився у Петербурзькому інституті інженерів шляхів сполучення. Учасник Вітчизняної війни 1812 р. і закордонних походів російської армії 1813–1814 рр. Служив у Семенівському полку, після повстання якого (1820) переведений у Полтаву. У 1823 р. вийшов у відставку. М.-А. – один з організаторів Союзу порятунку (1816), член Союзу благоденства (1818) та Південного товариства декабристів (1821), із травня 1823 р. по серпень 1824 р. – представник Південного товариства декабристів у Петербурзі, вів переговори про об'єднання Північного і Південного товариств. Був учасником повстання Чернігівського полку. Заарештований у січні 1826 р. і засуджений до страти, яку було замінено 20-річною, а потім 15-річною каторгою. Після амністії 1856 р. повернувся із Сибіру й оселився у Московській губернії. Помер у Москві. М.-А. – автор “Спогадів” (Пг., 1922).

МУРАВІЙОВ-АПОСТОЛ Сергій Іванович (28.IX(9.X).1796–13(25).VII.1826) – один із керівників декабристського руху в

Україні. Син І. М. Муравйова-Апостола, брат І. І. та М. І. Муравйових-Апостолів. Початкову освіту і виховання здобув у приватних пансіонах Гамбурга та Парижа. Після закінчення у 1811 р. Петербурзького інституту інженерів шляхів сполучення в чині прапорщика розпочав службу в армії. У 1812–1814 рр. брав участь у воєнних діях проти наполеонівської армії. У 1814 р. – ад'ютант генерала М. Раневського. Із 1815 р. служив у Семеновському полку, після повстання якого у 1820 р. переведений до Чернігівського піхотного полку. Один із засновників Союзу порятунку (1816), член Союзу благоденства (1818). У 1823 р. разом із М. Бестужевим-Рюміним очолював Васильківську управу Південного товариства. У 1823 р. встановив зв'язок між Південним товариством і Польським патріотичним товариством. У вересні 1825 р. активно сприяв приєднанню Товариства об'єднаних слов'ян до Південного товариства. Брав участь у з'їздах і нарадах декабристів у Києві, Тульчині та Кам'янці (1822–1825). Підтримував програму “Руська правда”, складену П. Пестелем, був прихильником повалення самодержавства шляхом військового перевороту та встановлення в Росії республіканського ладу. Висунув плани організації революційної повстанської армії, (відомі під назвами “Бобруйської змови” (1823) і

“Білоцерківської змови” (1824–1825). 29.XII.1825 (10.I.1826) підполковник М.-А. очолив повстання Чернігівського полку. У співавторстві з М. Бестужевим-Рюміним склав революційну прокламацію “Православний катехізис” (популярний виклад програми Південного товариства), яку вони читали перед солдатами. 3(15).I.1826 р. після бою біля с. Ковалівки Васильківського повіту Київської губернії з каральним загоном генерала Гейсмара тяжкопоранений М.-А. був заарештований. За вироком царського суду разом з іншими керівниками руху повішений 13(25).VII.1826 р. у Петропавловській фортеці.

МУРАШКО Микола Іванович (8(20).V.1844–9(22).IX.1909) – укр. живописець, відомий педагог, громадський діяч. Нар. у м. Глухові. У 1863–1868 рр. навчався в Петербурзькій академії мистецтв. У 1869 р. переїхав до Києва, де викладав малювання у навчальних закладах міста. 1875 р. заснував приватну малювальну школу, яка відіграла важливу роль у розвитку образотворчого мистецтва і художньої освіти в Україні. У цій школі здобули художню освіту багато відомих художників, зокрема І. Їжакевич, В. Замирайко, Ф. Крашицький, О. Мурашко. З 1901 р. М. жив у с. Бучі біля Києва, де і помер. Художні твори – “Мотив околиць Києва” (1879), “Осінь”, “Над Дніпром” (1880–1890), “Крим” (1892), “Український пей-

заж” (1896), портрети Т. Шевченка (1864–1867), П. Могили (1868), М. Ге (1906) та ін. Як художній критик та історик мистецтва, М. послідовно і наполегливо пропагував в Україні мистецтво передвижників, обстоював принципи ідейного мистецтва, виступав проти декадентства та формалізму. Прогресивними були й педагогічні погляди М. Частково ці погляди він виклав у статті “Про деякі віяння у педагогіці мистецтва” (1898). М. – автор книги “Спогади старого вчителя” (1907–1909), у якій зібрані його розповіді про закордонні подорожі, зв’язки з Петербурзькою академією мистецтв і деякими діячами укр., російського та зарубіжного мистецтва, про систему виховання у Київській малювальній школі, її історію і діяльність.

МУРАШКО Олександр Олександрович (26.VIII(7.IX).1875–14.VI.1919) – визначний укр. живописець, педагог і громадський діяч. Нар. у Києві в сім’ї іконописного майстра. Небіж М. Мурашка. Художню освіту здобув у Київській малювальній школі М. Мурашка. У 1894–1900 рр. удосконалював художню майстерність у Петербурзькій академії мистецтв під керівництвом І. Рєпіна. В 1901 р. вчився в Мюнхенській академії мистецтв у словацького художника і педагога А. Ажбе. У 1902–1904 рр. працював у Парижі, де створив цикл картин “Парижанка”, “Па-

ризьке кафе” (1902), “На вулицях Парижа”, “Біля кафе” (1902–1903). В 1904–1907 рр. жив у Петербурзі, з 1907 р. – у Києві. Викладав у Київському художньому училищі (1909–1912) та у власній мистецькій студії, яку відкрив у Києві спільно з А. Крюгер-Праховою. М. був членом Нового товариства художників (1904–1915) та Товариства пересувних художніх виставок (із 1916). У 1917 р. М. став одним з основоположників і перших професорів Укр. академії мистецтв у Києві. Загинув у Києві за нез’ясованих обставин. Творчість М. здобула широке визнання, його твори експонувались у Парижі, Мюнхені, Кельні, Амстердамі, Дюссельдорфі, Римі та ін. містах Європи. М. – автор жанрових картин “Похорон кошового” (1900; для центральної постаті позував М. Старицький), “Благовіщення”, “Карусель” (1908), “Неділя” (1909), “Недільний день” (1910), “Селянська родина” (1914), “Праля” (1914), “Тихе горе” (1914), “Продавщиці квітів” (1917), портретів – “Дівчина в червоному капелюсі” (1902–1903), Я. Станіславського (1906), М. Мурашка (1907), автопортрета і ін. За дипломну картину “Похорон кошового” (1900) М. був удостоєний звання художника з правом закордонної пенсіонерської подорожі. Значна кількість творів митця міститься в музеях та колекціях Амстердама, Нью-Йорка, Будапешта, Женеви.

МЕХІН Єфрем Йосипович (6.II.1766 – січень 1850) – вітчизняний лікар. Нар. у м. Чугуєві (нині Харківська обл.) у дворянській сім’ї. Навчався у Харківському духовному колегіумі та Єлисаветградській хірургічній школі. Професор Московської медико-хірургічної академії (1808–1818) та Московського університету (1813–1835). М. – автор посібників із хірургії (1806) та анатомії (1813–1815). Опрацьовував питання травматології; висловлював думки, співзвучні ідеї нервізму. М. запроваджував у медичну практику масаж, гальванізацію та ін. методи лікування. З 1801 р. провадив у Москві віспощеплення і широко пропагував повсюдне застосування цього методу. Брав активну участь у боротьбі з епідемією холери в Москві (1830). М. було обрано почесним членом Харківського університету.

Н

“НА ВІЧНУ ПАМ’ЯТЬ КОТЛЯРЄВСЬКОМУ” – укр. літературний збірник. Виданий у Києві (1904) з нагоди відкриття в Полтаві пам’ятника І. Котляревському (1903). У збірнику взяли участь найвидатніші демократичні письменники – І. Франко, М. Коцюбинський, Леся Українка, І. Карпенко-Карий, Панас Мирний, В. Стефаник, а також О. Маковей, Н. Кобринська, Т. Борду-

ляк та ін. До збірника було додано “Бібліографічний покажчик видань Котляревського творів та писань про його” (складений М. Комаровим). Художнє оформлення та ілюстрації – роботи художників Ф. Красицького, О. Сластіона, В. Корнієнка, Л. Позена.

НАВРОЇЦЬКИЙ Олександр Олександрович (9.VIII.1823–22.X.1892) – укр. громадський діяч, перекладач, поет. Нар. в с. Антипівці Золотоніського повіту Полтавської губ. (нині Золотоніського р-ну Черкаської обл.) у сім’ї безпомісних дворян. Закінчив Київський університет. Під впливом двоюрідного брата М. І. Гулака вступив до Кирило-Мефодіївського товариства, в якому приєднався до частини, очолюваної Т. Г. Шевченком, що обстоювала революційно-демократичні ідеї про необхідність насильницької ліквідації самодержавства та кріпацтва, створення республіки й об’єднання на цій основі всіх слов’янських народів. Н. поширював “Сон”, “Кавказ” та ін. твори Т. Шевченка, що закликали до боротьби проти царизму. У 1847 р. Н. заарештовано і після шестимісячного ув’язнення заслано у Вятку. Звільнений 1853 р. з-під поліцейського нагляду, Н. служив в урядових установах у Слабузі, Курську, Новочеркаську, Миколаєві, Єревані, Темір-Хан-Шурі (нині Буйнакськ у Дагестані). Н. належить понад 20 віршів та близько 140 перекладів

укр. мовою класиків світової літератури. Переклав “Іліаду” та “Одіссею” Гомера, частину поеми Шота Руставелі “Витязь у тигровій шкурі” (під назвою “Одягнений у барсову шкуру”), “Полтаву”, “Моцарта і Сальєрі” О. Пушкіна, низку творів М. Лермонтова, О. Толстого, А. Міцкевича, Дж.-Г. Байрона, Г. Гейне, Й.-В. Гете, Дж. Мільтона, П. Шеллі, Ф. Шиллера та ін. письменників. З літературної спадщини Н. лише декілька віршів були надруковані в журналах “Основа” (1861, № 6, 8), “Русский архив” (1892, кн. 2), “Киевская старина” (1900, № 6, 8; 1902, № 10) та в праці М. І. Петрова “Нариси української літератури 19 ст.” (К., 1884).

НАДДАЧИНИ, брати Микола Борисович (1852 – р. см. невід.) і Сергій Борисович (1853–1883) – активні члени першої в Росії і Україні робітничої революційної організації – Південно-російського союзу робітників. Нар. у Севастополі в сім’ї міщанина. У 1871 р. Микола, 1872 р. – Сергій Н. переїхали до Одеси, де працювали на заводі Білліно-Фендеріха. У 1872 р. брати вступили до народницького робітничого гуртка, в якому з 1873 р. вів пропаганду Є. Й. Заславський. Разом із Є. Заславським Н. брали участь у створенні Південно-російського союзу робітників. У січні 1876 р. Н. заарештовано. У жовтні 1877 р., відбувши тюремне ув’язнення, Микола Н. виїхав

до Севастополя. У 1880 р. він перебував під слідством за зберігання революційних видань. Дальша його доля невідома. Сергій Н. після звільнення з тюрми переїхав до Києва і 1877 р. організував на заводі Донато народницький робітничий гурток. У 1879 р. заарештований і засланий до Селенгінська (Забайкалля), де влітку 1883 р. покінчив життя самогубством.

НАДНІПРЗНСЬКА УКРАЇНА (Надніпрянина) – умовний термін для позначення тієї частини укр. етнічних земель, які входили до складу Російської імперії, згодом – до Укр. Народної Республіки (без ЗУНР) та УСРР (з 1937 р. – УРСР).

НАДІЛЬНЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ в Росії – система селянського землекористування, встановлена реформою 1861 р. “Положенням про селян, що вийшли з кріпосної залежності” від 19 лютого 1861 р. селянам надавалась у користування земля, яка після переведення її на викуп ставала формально селянською власністю. Система Н. з. зберігала риси феодальних аграрних відносин. Селяни до сплати викупу позбавлялися права купувати й продавати надільну землю і виконували феодальні повинності. Юридичною особою, якій відводилася надільна земля, була сільська громада. Кількість землі, що відводилася громаді, визначалась кількістю ревівських душ, а також розміром установленого

наділу. В нечорноземних губерніях вищий розмір наділу становив від 3 до 7 дес. на душу, нижчий – від 1 до 2,3 дес.; у чорноземних вищий – від 2,7 до 6 дес., нижчий – від 0,9 до 2 дес. У Правобережній Україні розмір наділу визначався інвентарними правилами 1847–1848 рр. Значна частина колишніх державних селян, особливо в Подільській, Полтавській, Чернігівській та Таврійській губерніях, залишилися після реформи безземельними або малоземельними. Із розвитком капіталізму зрівняльний принцип розподілу надільної землі втрачав своє значення, класове розшарування селянства проходило не тільки по орендній і купленій, а й надільній землі. Невеликі наділи землі при величезних натуральних і грошових податках, відсутність тягла, відсталі способи господарювання – все це прирікало на голодне існування мільйонні маси селянства. Малоземелля вело до розвитку різних форм оренди. Бідніше селянство через систему половинщини і відробітків потрапляло в нову напівкріпосницьку залежність від поміщика або змушене було здавати землю в оренду куркулям. Н. з. не спроможне було розв’язати земельне питання.

НАЙМАНІ РОБІТНИКИ в капіталістичному сільському господарстві. Після селянської реформи 1861 р. розвиток ринкових відносин у сільському госпо-

дарстві поглибив соціальне розшарування селянства і призвів до швидкого зростання пролетаризованої сільської бідноти – батраків з наділом, які, щоб прожити, змушені були найматися на роботу в поміщицькій економії або на фабрики, заводи, шахти. Найбільше Н. р. ішло на заробітки в південні укр. губернії. На той час в Україні створилася мережа ринків найму робочої сили (лише на Півдні їх було близько 50). Найбільшими такими ринками були міста Біла Церква, Слисаветград, Бобринець, Катеринослав, Вознесенськ, Одеса, містечка Сміла, Каховка, Кривий Ріг, торгові села Новоукраїнка, Бірзула, Мостове, залізничні станції Знамянка і Лозова. Головними районами відходу Н. р. були Харківська, Полтавська, Чернігівська, Київська, Подільська і Волинська губернії. Численною була армія Н. р. на західноукр. землях. Сотні тисяч Н. р., шукаючи роботи, емігрували в США, Канаду та південноамериканські країни. У 20–30-х рр. 20 ст. близько 1 млн Н. р. щорічно виїжджали на сезонні роботи у західноєвропейські країни.

НАЛЬОТОВА Катерина Василівна (1787–1869) – укр. та російська актриса. З 1813 р. виступала у Полтаві в аматорських виставах, якими керував І. Котляревський. Була першою виконавицею ролі Наталки у “Наталці Полтавці” І. Котляревського.

На професійній сцені виступала, крім того, у п’єсах Крилова, Коцебу, Шаховського та ін. У 1821–1822 рр. працювала в трупі М. Щепкіна (зокрема, під час його гастролей у Києві), де грала в “Наталці Полтавці”. Пізніше виступала в Харкові.

НАМІСНИЦТВО – орган місцевого адміністративно-поліцейського управління, запроваджений у 1849 р. у дев’яти австрійських коронних краях, у т. ч. у Галичині, для якої це означало посилення політики соціального і національного гноблення. Очолював Н. призначений імператором намісник. Майже всі галицькі намісники (11 із 17) були польськими магнатами, які вороже ставилися до укр. населення краю. Галицьке Н. поділялося на департаменти, кількість яких протягом 2-ї пол. 19 ст. коливалась від 8 до 17. На поч. 20 ст. їх кількість зросла, і в 1908 р. галицьке Н. налічувало 24, а в 1912 р. – 37 департаментів. При Н. існувало чимало інших різних установ, безпосередньо йому підлеглих, через які воно здійснювало як акти центральних органів влади та управління, так і власні директиви. Н. припинило свою діяльність у жовтні 1918 р. у зв’язку з перемогою національно-демократичної революції в Галичині і створенням Західноукр. народної Республіки.

НАРАНОВИЧ Павло Андрійович (1801–14.I.1874) – укр. і російський лікар. Нар. в с. Чаплі-

івці Кролевецького повіту Чернігівської губ. (нині Шосткинського р-ну Сумської обл.) у сім'ї священика. Закінчив Петербурзьку медико-хірургічну академію (1824), після чого перебував на військовій службі. З 1839 р. – професор Петербурзької медико-хірургічної академії. Викладав нормальну анатомію, теоретичну хірургію (1840), патологічну та хірургічну анатомію (1844); 1867–1869 рр. очолював Академію. Праці Н. присвячені питанням анатомії та хірургії (зокрема вивченню гриж і проблемі неболювання), а також військово-санітарній справі. Н. редагував “Военно-медицинский журнал” (1839–1846), був головою Товариства російських лікарів (з 1866) та одним із засновників Товариства піклування про хворих і поранених воїнів (1867), яке згодом перетворено на Російське товариство Червоного Хреста.

НАРАНОВИЧ Петро Андрійович (1805–20.V.1858) – укр. лікар. Нар. в с. Чапліївці Кролевецького повіту Чернігівської губ. (нині Шосткинського р-ну Сумської обл.) у сім'ї священика. Брат П. А. Нарановича. Закінчив Петербурзьку медико-хірургічну академію (1826). З 1837 р. – професор анатомії, а з 1843 р. – хірургії у Харківському університеті. Праці Н. присвячені вивченню органів руху людини, питанням практичної хірургії, зокрема оперативному лікуванню каменів сечового міхура тощо. Н.

вдало провадив очні операції; 1847 р. уперше у Харкові застошував ефірний прямокишковий наркоз; запропонував низку хірургічних інструментів. Був обраний почесним членом Петербурзької медико-хірургічної академії.

НАРБУТ Георгій (Юрій) Іванович (25.II(9.III).1886–23.V.1920) – визначний укр. художник-графік. Нар. на хуторі Нарбутівці біля Глухова (нині Сумська обл.). Початкову художню освіту здобув самотужки. В 1906–1917 рр. проживав у Петербурзі. Деякий час учився в І. Білібіна і М. Добужинського. В 1909 р. удосконалював майстерність у Мюнхені. Після повернення в Петербург став членом мистецького об'єднання “Мир искусства”. В 1910–1912 рр. працював над ілюстраціями до казок Г.-Х. Андерсена, байок І. Крилова, народних казок. Будучи добрим знавцем укр. стародавнього мистецтва і геральдики, Н. виконав безліч гербів, ілюстрував або оформлював книги “Малоросійський гербовник” (В. Лукомського і В. Модзалевського, 1914), “Герби гетьманів Малоросії” (1915), “Старовинна архітектура Галичини” (Ю. Лукомського, 1905), “Стародавні садиби Харківської губернії” (1917) та ін. Н. шукав лаконічні засоби для оздоблювання книжок, щільно пов'язуючи художню графічну техніку з можливостями поліграфії (ілюстрації до казок “Теремок”, “Мизгир” – обидві 1909 р.;

“Дерев’яний орел”, “Як миші ката ховали” – обидві 1910), ретельно вивчав народну творчість, зокрема російську іграшку (ілюстрації до книжок “Танцюй, Матвію...”, 1910; “Іграшки”, 1911). Водночас Н. захоплювався силуетною манерою (ілюстрації до казки “Соловейко” Г.-Х. Андерсена, 1910; до байок І. Крилова, 1911–1912 та ін.). Н. кожного літа приїздив в Україну до Глухова, де вивчав пам’ятки укр. старовини. Н. був добрим знавцем укр. художньої старовини та народного мистецтва, що й позначилося на багатьох його творах (силуетні портрети, 1913–1919; оформлення до книжок Г. Лукомського “Давня архітектура Галичини”, 1915; “Старовинні садиби Харківської губернії”, 1916; “Українська абетка”, 1917–1918). Свій герб Н. підписав “Мазепинець полку Чернігівського, Глухівської сотні, старшинський син, гербів і емблем живописець” (1912). У березні 1917 р. переїхав до Києва. У вересні 1917 р. став професором графіки новоствореної Укр. академії мистецтв, а з грудня 1917 р. (за ін. даними, з лютого 1918 р.) – її ректором. У цей період Н. виконав цикл укр. державних паперів – банкноти, поштові марки, грамоти. Згодом співпрацював із журналами “Наше минуле”, “Зорі”, “Солнце труда”, “Мистецтво” та ін. До учнів і послідовників Н. належать М. Кірнарський, П. Ковжун, Р. Лісов-

ський, Л. Лозовський, А. Серета. Помер у Києві.

НАРІЖНИЙ (Нарезний) Василь Трохимович (1780–3.VII.1825) – російський письменник. За походженням українець. Нар. в с. Устивиці (нині Великобагачанського р-ну Полтавської обл.) у збідній дворянській сім’ї. Навчався у Московському університеті (1799–1801). Служив дрібним чиновником. Перша книга повістей – “Словенські вечори” (1809). У найзначнішому творі – романі “Російський Жітблаз...” (3 ч., 1814; надрук. повністю 1938 р.) сатирично змальовував дворянсько-кріпосницьке суспільство. Був одним із перших російських письменників, які звернулись до укр. тематики (роман “Арістїон”, повісті “Багатий бідняк”, “Запорожець”). Історико-побутовий роман “Бурсак” (1824) цінний не лише яскравими картинами укр. побуту, а й виразними симпатіями до демократичних верств суспільства. Сатиричне спрямування у зображенні укр. панства – характерна риса роману “Два Івани” (1825). До гострої антикріпосницької проблематики вдався Н. у незакінченому романі “Гаркуша, малоросійський розбійник” (1825) – про ватажка народного повстання в Україні у 18 ст. Прототипом одного з героїв “Російського Жітблаза...” був Г. Скородо, притчі якого добре знав Н.

“НАРІД” – двотижневий громадсько-політичний журнал

прогресивного напрямку в Галичині. Виходив у Львові (січень 1890 – жовтень 1892), Коломиї (до серпня 1894) і знову у Львові (до серпня 1895) за редакцією М. Павлика та І. Франка. З 1890-го до 1893 р. – орган Русько-укр. радикальної партії. До 1892 р. на сторінках видання переважала літературно-культурницька тематика. Пізніше більшість матеріалів торкалася суспільно-політичних проблем, зокрема національного питання в Австро-Угорській і Російській імперіях, розвитку соціалістичного руху в Європі тощо. Серед співробітників були М. Драгоманов, Є. Левицький, С. Данилович, В. Будзиновський. З виданням співпрацювали Леся Українка, В. Стефаник, О. Кобилянська, Л. Мартович, А. Кримський, Н. Кобринська та ін. Тут уперше публікувалися останні праці М. Драгоманова “Чудацькі думки про українську національну справу” (1892) та “Листи на Наддніпрянську Україну” (1893), а також перші розділи “Україна irredenta” Ю. Бачинського.

“НАРОДНА ВОЛЯ” – таємна революційна організація народників-терористів, що виникла у серпні 1879 р. внаслідок розколу “Землі і волі”. Керівним центром “Н. в.” був виконавчий комітет у Петербурзі, до складу якого входили А. Желябов, О. Михайлов, М. Морозов, С. Перовська, В. Фігнер, М. Фроленко та ін. В Україні місцеві групи

“Н. в.” діяли в Одесі, Києві, Харкові, Миколаєві, Ніжині та ін. містах. Загальна кількість членів “Н. в.” становила в 1881 р. близько 500 осіб. Програмні та статутні основи “Н. в.” були викладені в документах – “Програма виконавчого комітету”, “Підготовча робота партії”, “Програма робочих членів партії “Народна воля”. Народовольці оголосили себе соціалістами і народниками. Вони проголошували право народу на землю, виступали за розвиток общинних основ і місцевого самоуправління. Своїми найближчими цілями “Н. в.” вважала підготовку політичного перевороту, повалення самодержавства і перехід влади до народу. Народовладдя мали проголосити Установчі збори, соціалістичні за складом. Більшість народовольців не визнавали прав національних меншин у Російській імперії. Деякі з маніфестів і декларацій “Н. в.” були підготовлені укр. мовою. Серед провідних членів організації були українці, зокрема А. Желябов, М. Кибальчич та ін. Практична діяльність партії поділялася на пропагандистську і руйнівну. Вся пропаганда підпорядковувалася популяризації серед населення ідеї “демократичного політичного перевороту як засобу соціальної реформи”. Програма руйнівної діяльності зводилася до індивідуального терору, в якому народовольці вбачали головний метод боротьби з урядом.

Поступово всі зусилля організація спрямувала на підготовку вбивства царя, з успішним здійсненням якого вона пов'язувала надії на захоплення влади. У 1880–1881 рр. народовольці здійснили кілька невдалих замахів на Олександра II. У 1881 р. керовані С. Перовською терористи вбили Олександра II. Однак очікуваного революційного виступу в країні не сталося. Виконавчий комітет звернувся до нового царя з листом, у якому вимагав скликання “представників від усього російського народу для перегляду існуючих форм державного і суспільного життя”. Народовольці висунули умови, на яких організація погоджувалася припинити терор – амністія за політичні злочини, загальне виборче право, свобода слова, преси, зібрань. Уряд відповів репресіями. Організатори і виконавці замаху (А. Желябов, С. Перовська, М. Кибальчич, Т. Михайлов, М. Рисаков) були заарештовані й страчені. Намагання Г. Лопатіна і В. Фігнер відновити організацію (1883) успіху не мали. Не дало результату й об'єднання окремих народовольських гуртків на з'їзді 1885 р. у Катеринославі. Після невдалої спроби групи О. Ульянова організувати вбивство Олександра III 1(13).III.1887 р. діяльність терористичних організацій припиняється. Представники укр. народницького руху здебільшого не підтримували “Н. в.”, хоча на поч. 1880-х рр. В. Ма-

льований, М. Коцюбинський та І. Карпенко-Карий установили контакти з народовольцями і допомагали групам “Н. в.” М. Драгоманов написав декілька статей, у яких критикував народовольців за використання в політичній боротьбі методів терору.

НАРОДНЕ ОПОЛЧЕННЯ У ВІТЧИЗНІЙ ВІЙНІ 1812 – допоміжні військові формування, створені в Україні, на Дону, на Уралі та в інших районах за маніфестом Олександра I від 6(18).VII.1812 р. на час війни з наполеонівською Францією. Організація ополчення почалася в липні 1812 р. і закінчилася на поч. 1813 р. Поряд із земськими піхотними полками, до яких набирали як державних селян, так і кріпаків (останніх із дозволу поміщиків), формувалися також кінні козачі полки. В Україні кінні і піші полки були організовані в Чернігівській (понад 33 тис. осіб) і Полтавській губерніях (понад 27 тис. осіб). Ополченські загони було також утворено у Київській, Подільській, Херсонській, Волинській та інших губерніях. Загалом Україна дала понад 70 тис. ополченців. У формуванні ополчення на Полтавщині брав участь І. П. Котляревський. Укр. ополченці були учасниками бойових дій російської армії з перших днів війни, успішно захищали південно-західні кордони України. У складі російських військ ратники укр. ополчення брали участь у роз-

громі і переслідуванні наполеонівської армії, в закордонних походах російської армії 1813–1814 рр. Укр. ополченці відзначилися під час здобуття фортець Замостя, Модлин (Варшавське герцогство) та ін. Восени 1814 р. ополчення було розформоване. Селяни повернені поміщикам.

НАРОДНА РАДА – укр. політична організація у Галичині. Заснована 24.X.1885 р. у Львові галицькими народовцями під керівництвом Ю. Романчука. В середині 1890-х рр. лідери народовців, зокрема, О. Барвінський, В. Навроцький, Ю. Романчук, прийшли до висновку про необхідність заснування власної політичної організації. Новостворена організація повинна була продовжувати традиції Головної руської ради та ідейно протистояти москвофільській Руській раді (“Русская рада”). Незабаром після створення Н. р. видала програмну відозву до “Русинів Галицької землі”. Н. р. стояла на позиціях єдності галицьких та наддніпрянських українців та окремішності укр. народу від поляків та росіян. Ставлячи за мету захист конституційних прав укр. населення краю, діячі Н. р. вимагали поділу Галичини на дві частини – східну (укр.) і західну (польську). Друкованими органами Н. р. були газети “Батьківщина” і “Діло”. У 1899 р. Н. р. виступила одним із засновників Укр. національно-демократичної партії.

НАРОДНИЙ ДІМ у Львові – одна з найстаріших культурно-освітніх установ у Галичині. Ідею створення Н. д. уперше висловив 15.VI.1848 р. на засіданні Головної руської ради священиків о. Л. Трещанівський. У листопаді 1849 р. на звернення Головної руської ради австрійський уряд передав для побудови Н. д. місце, де стояв зруйнований у листопаді 1848 р. Львівський університет. Будинок Н. д. в його сучасному вигляді збудовано за проектом арх. В. Шмідта у 1851–1864 рр. на пожертви укр. населення Галичини. Статут установи під назвою “Руський інститут народний дім у Львові” було затверджено Галицьким намісництвом 11.II.1869 р. Покровителем Н. д. було визначено Галицького митрополита. На перших етапах діяльності стояв на національних позиціях, згодом перейшов на москвофільські. При Н. д. діяли культурно-освітні товариства та установи. У Н. д. працювало товариство та редакція “Галицько-руської матиці”, які займалися просвітницькою роботою і видавали науково-популярну літературу та шкільні підручники. З 1862 р. у приміщенні Н. д. розміщувалася перша укр. академічна гімназія та інтернат. У 1864–1876 рр. у великому залі Н. д. виступав Народний руський театр. У складі Н. д. діяла велика бібліотека (60 тис. каталогових карток), створена відомим укр. істориком

і лінгвістом А. Петрушевичем, історико-археологічний та природничий музей. Н. д. утримував комплекс будівель і церкву Преображення Господнього у Львові, надавав стипендії для молоді. 4.VIII.1914 р. австрійський уряд заборонив діяльність Н. д., а 1917 р. ліквідував його. Під час окупації Галичини російськими військами (1914–1915) частина бібліотеки була вивезена до Росії (досі не повернена), а 1918 р. загинула нумізматична колекція. У роки польської окупації Західної України діяльність Н. д. обмежувалася музейно-архівними справами. У 1883–1914 рр. щомісяця видавався офіційний орган Н. д. – “Вісник народного дому”, а з 1921 р. – періодично. Після 1939 р. Н. д. був ліквідований органами радянської влади, а його збірки передано до бібліотеки АН УРСР та львівських музеїв. За зразком цієї установи створювались Н. д. в містах і селах усієї Галичини.

НАРОДНИЦТВО – ідеологія і громадсько-політичний рух, що охопив вихідців із дворянства та різночинної інтелігенції Російської імперії у 60–80-х рр. 19 ст. Представники цього напрямку виражали інтереси селянської демократії, поєднуючи радикально буржуазно-демократичну та антифеодальну програму з ідеалами утопічного соціалізму. В основі ідеології Н. лежала містична віра в російське селянство як носія “вищої життєвої муд-

рості”. У 60-х рр. 19 ст. ідеї “селянського соціалізму” активно пропагував М. Огарьов. У кінці 60-х – на поч. 70-х рр. теоретичним обґрунтуванням ідеї некапіталістичного шляху розвитку стає суб’єктивна соціологія (П. Лавров, М. Михайловський та ін.), яка рушійною силою суспільного прогресу вважала “критично мислячих особистостей”, тобто інтелігенцію. У 80-ті рр. в Н. отримав розвиток “економічний романтизм” (В. Воронцов, М. Даніельсон та ін.), представники якого виходили із протиставлення типів економічної еволюції Західної Європи і Росії. Народники-економісти намагалися довести безперспективність капіталістичного розвитку Росії та необхідність переходу до “народного виробництва” – некапіталістичної індустріалізації, артільно-общинного методу організації господарства. Найвідомішими ідеологами Н. у 1870-ті рр. були М. Бакунін, П. Лавров і П. Ткачов. Вони розглядали російського селянина як хранителя давніх засад “общинної” власності (“миру”) і саме в цьому вбачали можливість переходу Росії до соціалістичних відносин, обминаючи етап капіталістичного розвитку. Вважаючи російського селянина “природженим соціалістом”, М. Бакунін закликав молодь готувати народне повстання проти трьох головних ворогів – приватної власності, держави, церкви. На думку окре-

мих дослідників, Н. було просякнуте месіанською свідомістю, успадкованою частково від слов'янофілів, котрі твердили про почуття вини дворянина перед селянством за гріхи предків-кріпосників (В. Осінський, С. Петровська, А. Желябов, С. Нечаєв, П. Ткачов та ін.). Н. об'єднувало людей, що належали до різних політичних напрямів, часто дуже різних. Так одні, скажімо, підтримували теорію непротивлення злу насильством (М. Муравський), інші закликали до нової пугачовщини (М. Бакунін).

У 60-х рр. 19 ст. народники виявляли себе спорадично (групи М. Чернишевського, С. Нечаєва, П. Ткачова). В обстановці піднесення демократичної інтелігенції у 70-х рр. почали діяти численні народницькі гуртки. Відзначалися серед них чайковці, які діяли у Петербурзі, Москві, Одесі, Києві. Чайковці перейшли від революційного просвітництва до підготовки "ходіння в народ", виношуючи плани селянської революції в Росії. Такої ж тактики дотримувалися учасники гуртка "лавристів" у Петербурзі, гуртка братів Жибуньових в Україні, члени "Київської комуні". У 1874 р. почалося масове "ходіння в народ" (у селянство) демократичної інтелігенції. "Похід у народ" повинен був організувати перші соціалістичні суспільно-господарські клітини. "Ходінням у народ" у 1874 р. було охоплено,

за офіційними даними, 37 губерній європейської Росії, у т. ч. майже всі укр. губернії. Заклики селянства до бунту проти уряду не дали бажаних для народників наслідків. На кінець 1874 р. царська влада заарештувала понад тисячу пропагандистів-народників. Найактивніших із них було засуджено за процесом 193-х (1877–1878). Численні організації різних напрямів ("чайковці", "лавристи", "бакуністи" та ін.) російських народників діяли і в Україні в 60-х рр. У Києві діяв гурток "чайковців" (1872–1874), "Київська комуна" (1873–1874), гурток "бунтарів", в Одесі народників з 1872 р. очолював Ф. Волховський. Народницькі організації діяли і в Харкові, Чернігові, Полтаві, Херсоні, Миколаєві. У 1876 р. народники створили революційну організацію "Земля і воля". Своїм головним завданням вона вважала підготовку селянського повстання, визнавала можливість особливого (некапіталістичного) соціально-економічного розвитку Росії, основою якого мала стати сільська община. В практичній роботі "Земля і воля" перейшла від "летючої", "бродячої" пропаганди до створення осілих поселень революціонерів у південно-східних приволзьких губерніях, однак ці спроби зазнали невдачі. В Україні у 1875–1876 рр. найбільшу активність виявив гурток "південних бунтарів" (В. Дебогорій-Мокрієвич, Я. Стефано-

вич, І. Бохановський, Л. Дейч та ін.). Члени цього гуртка за допомогою селянських бойових загонів планували розпочати повстання. У 1877 р. “південні бунтарі” намагалися створити у Чигиринському повіті таємну організацію серед селян для підготовки повстання, однак її незабаром розгромила поліція.

Більшість народників, поступово переглядаючи свої бунтарсько-анархістські погляди, приходила до визнання необхідності політичної боротьби проти самодержавства. Головну увагу вони зосереджували на організації терористичних актів. Узимку 1877–1878 рр. у Києві почав діяти гурток В. Осинського, члени якого здійснили ряд терористичних акцій проти представників царської адміністрації. Незгоди між прихильниками і противниками нового методу боротьби особливо загострилися 1879 р. Спроби уладнати їх у тому ж році на з’їздах у Липецьку і Воронежі виявилися невдалими. Частина народників, які стояли на позиціях здобуття для Росії політичної свободи через терор, здійснюваний невеликою конспірованою організацією, взяла назву “Народна воля”; інші учасники з’їзду створили організацію “Чорний переділ”, котра ставила завдання мирного вростання народників у народну масу. Остання течія опісля перетворилася у легальне народництво, яке існувало аж до 1917 р. Чорнопере-

дільці (Г. Плеханов, Л. Дейч, П. Аксельрод, В. Засулич, Й. Аптекман, М. Попов та ін.) прагнули дотримуватися старої, землевольської програми і тактики. Але й вони фактично відмовилися від пропаганди на селі і зосередили головну увагу на пропаганді серед робітників. У Києві чорнопередільці Є. Ковальська і М. Щедрін організували “Південноросійський робітничий союз” (1880–1881). Невдовзі частина чорнопередільців приєдналася до “Народної волі”, а частина емігрувала за кордон. Г. Плеханов заснував у Женеві організацію російських марксистів – групу “Визволення праці” (1883). “Чорний переділ” фактично припинив своє існування. Більш активну діяльність розгорнула “Народна воля”. В Україні народовольські організації і групи існували у Києві, Харкові, Одесі, Ніжині, Полтаві та ін. містах. У лютому 1878 р. у Києві здійснено замах на товариша прокурора Котляревського. У травні 1878 р. Г. Попко вбив жандармського ад’ютанта Гейкіна. У липні 1878 р. біля Харкова було здійснено спробу визволити з ув’язнення Войнаральського, засудженого на процесі 193-х. У липні 1878 р. в Одесі під час суду над І. Ковальським виникли вуличні сутички з поліцією. У лютому 1879 р. у Харкові вбито губернатора – князя Куропаткіна та ін. Після вбивства народовольцями у березні 1881 р.

Олександра II царизм перейшов у відкритий наступ. Судові процеси 80-х рр. (“процес 20-ти” 1880, “процес 14-ти” 1884 та ін.) довершили розгром організації. Народовольці намагалися відродити свою організацію. На поч. 80-х рр. основним районом їхньої діяльності стала Україна. Тут ще діяли гуртки військово-революційної організації “Народна воля” на чолі з М. Ашенбреннером. У 1885 р. в Катеринославі було проведено з’їзд південних народовольців. Однак відродити “Народну волю” було вже неможливо. До лав російських народників належало багато українців (Д. Лизогуб, М. Кулябко-Корецький, І. Рашевський, В. Малинка, М. Кибальчич, С. Перовська та ін.), але вони майже не цікавилися визвольними прагненнями поневолених Росією народів і не вважали їх з погляду інтересів “революції” вартими уваги. Лише інколи російські народники вживали укр. мову в пропагандистських цілях (зокрема, відозва Ф. Волховського “Правдиве слово хлібороба до своїх земляків”, 1875). Поруч із російським народницьким рухом існувала окрема народницька укр. течія. Укр. народники – хлопомани, радикальні українофіли – наголошували на своєрідності психіки укр. народу, його побуту й господарства. Коли російські народники намагалися показати соціалістичні нахили російського селянина, хлопомани підкреслю-

вали індивідуалізм укр. селянства. Укр. народництво ставило своїм завданням культурницьку працю серед населення, тоді як російське народництво зверталося до культурницької роботи у 80-х рр., що було вже показником пригасання їхнього руху. Культурницька праця розумілась укр. народниками як національна. Народники мали вплив на укр. письменників 2-ї пол. 19 ст. – Панаса Мирного, М. Коцюбинського, І. Карпенка-Карого, П. Грабовського, І. Манжуру та ін. Видатні представники галицького суспільного руху – О. Терлецький, М. Павлик, І. Франко – сприяли розповсюдженню творів народників. Під впливом ідей Н. перебували історики О. Єфименко, О. Левицький та ін. Укр. народники здійснили спробу організуватись у радикально політичній площині, як-от Братство тарасівців. З’явилися твори, де звучав національно-революційний клич (“Українська марсельєза” В. Мальваного). Укр. народники, на відміну від російських, вважали релігійність ідеальною прикметою селянина і оспівували її в поезії (“Великдень” І. Манжури). З укр. Н. пов’язаний артільний рух, теоретичні засади якого розробив Ф. Щербина в роботі “Южнорусские артели и артельные формы хозяйства”. У 1890-х рр. М. Левицький ставив своїм завданням утворення артілей. Національні ідеї у народницько-демократич-

них рухах в Україні у 1880–1890-х рр. відстоювали М. Левицький, Б. Грінченко, Т. Осадчий. Радянська історіографія критикувала їх за “буржуазний лібералізм”, оскільки вважала, що народники були у 80–90-х рр. 19 ст. головною перешкодою поширення марксизму в Росії.

НАРОДНІ БІБЛІОТЕКИ – безплатні бібліотеки для широких верств населення в Росії, в т. ч. й в Україні, в дореволюційний час. У містах Н. б. утримувалися коштом органів міського самоврядування та освітніми товариствами, в селах – земствами і кооперативними організаціями. Перші Н. б. в Україні було створено в 60–70-х рр. 19 ст. на Херсонщині, Харківщині, в Одесі. Н. б. були і в Західній Україні, зокрема у Львові, Станіславі (нині Івано-Франківськ), Тернополі. Н. б. перебували під пильним наглядом місцевої влади і духівництва, але демократична інтелігенція часто використовувала їх для розповсюдження прогресивної літератури.

НАРОДНІ БУДВНКИ – культурно-освітні заклади клубного типу в Росії, в т. ч. й в Україні, в дореволюційний час. Засновані наприкінці 19 – на поч. 20 ст. громадськими, земським та іншими організаціями в містах і сільській місцевості. При Н. б. були бібліотеки, читальні, театральні та лекційні зали, чайні, працювали різні курси і гуртки. Найвідоміші Н. б. в

Україні були в Києві, Харкові. Н. б. були й у Західній Україні, зокрема у Львові – “Народний дім”. Демократичним колам суспільства вдавалося надавати роботі ряду Н. б. прогресивного напрямку. В Н. б. Харкова, Києва та ін. міст України ставилися п’єси укр. драматургів, читалися лекції про творчість укр. письменників.

НАРОДНІ МАЛІ УЧВЛИЩА – початкові школи з дворічним терміном навчання, що існували в Росії і Україні в кінці 18 ст. Були відкриті переважно в повітових містах. У Н. м. у. учні навчалися читати й писати, вивчали елементарний курс граматики, арифметики, Закону Божого. На початку 19 ст. Н. м. у. реорганізовано в повітові училища.

НАРОДНІ УНІВЕРСИТЕТИ – в дореволюційній Росії, Україні та за кордоном громадські культурно-освітні організації, в яких читали популярні лекції або цикли лекцій із різних галузей науки для осіб, що не мали змоги вчитися в середніх або вищих навчальних закладах. Виникли в 40–60-х рр. 19 ст. в Данії (1844), Норвегії (1864). Згодом поширилися в Англії, США, Німеччині та ін. країнах. У Російській державі Н. у. та курси відкрилися в 70-х рр. 19 ст. в Москві, Петербурзі, Одесі та ін. містах. Виникнення і поширення Н. у. були зумовлені зростанням потреби в кваліфіко-

ваній робочій силі внаслідок швидкого розвитку промисловості. В містах Росії та України було організовано понад 20 товариств Н. у. та товариств сприяння розвитку освіти, зокрема в Москві, Києві, Харкові, Одесі, Єлисаветграді та ін. У Галичині, Закарпатті, Буковині при освітніх і наукових товариствах (Львівській “Просвіті”, Товаристві укр. наукових викладів ім. П. Могилы, “Руській бесіді” та ін.) створювалися т. зв. вільні, поширені або людові університети, “народні доми” з вечірніми курсами для охочих здобути або підвищити освіту. Ініціаторами відкриття Н. у. були представники інтелігенції. Найбільшого поширення в Російській імперії Н. у. дістали в період революції 1905–1907 рр., коли в Петербурзі та ін. містах виникли товариства Н. у. У 1906 р. Н. у. було відкрито в більшості губернських і багатьох повітових містах Російської держави. Викладачами в Н. у. були лікарі, адвокати, педагоги та ін. представники інтелігенції. Серед слухачів переважали дрібні службовці, вчителі народних шкіл, ремісники. В 1909 р. царський уряд закрит майже всі Н. у. в Росії. Після Лютневої революції 1917 р. вони виникли знову. Сформувався тип і виникла мережа вечірніх робітничих університетів як завершальної ланки робітничої освіти. На новій основі Н. у. почали створюватись наприкінці 1950-х рр. В

Україні було організовано Н. у. із понад 20 галузей знань. Один із перших Н. у. відкрито 1958 р. у Жданові (нині Маріуполь) при палаці культури заводу “Азовсталь”.

НАРОДНІ ЧИТАННЯ – публічні читання популярних книг і брошур для дорослих і молоді в дореволюційній Росії. Проводились освітніми товариствами, земськими діячами, вчителями та іншими представниками інтелігенції. Н. ч. відбувалися в бібліотеках, читальнях, народних будинках, у приміщеннях шкіл. Перші Н. ч. виникли у 60-х рр. 19 ст. В Україні організацією Н. ч. займалися київські освітні товариства, Харківське товариство грамотності, товариство “Просвіта” та ін. Н. ч. в містах супроводилися демонстрацією діапозитивів і музичними концертами. Матеріалами для Н. ч. були твори художньої літератури, нариси з історії, географії тощо. Незважаючи на заборону укр. слова, Н. ч. в Україні проводилися також і укр. мовою, читались твори Т. Шевченка, І. Франка та ін. укр. письменників. Проведення Н. ч. було під суворим наглядом поліції – дозволялося читати лише тексти, визначені спеціальними каталогами, без тлумачень. Лише 1906 р. було дозволено викладати зміст книг своїми словами.

НАРОДНІ ШКОЛИ – нижчі загальноосвітні навчальні заклади, які були єдино доступними в

царській Росії для дітей широких народних мас. У дореволюційній Росії до Н. ш. були віднесені малі та головні училища, початкові школи усіх відомств – міністерські, земські, міські, залізничні, фабричні, церковнопарафіяльні, а також школи, організовані приватними особами, товариствами, недільні школи. У західних областях України, які входили до складу Австро-Угорщини, народними називались державні, парафіяльні й приватні початкові школи. Предметами навчання в Н. ш. були – читання, письмо, чотири дії арифметики, Закон Божий, співи.

НАРОДОВЦІ – суспільно-політична течія серед молоді західноукр. інтелігенції, яка виникла в 60-х рр. 19 ст. у Галичині. Сформувалася на противагу консервативній політичній течії – москвофільству, в основі якої лежала культурна і політична переорієнтація частини укр. інтелігенції, особливо духовенства, на Російську імперію. Народовський рух виник на ґрунті ідей національного відродження, започаткованих “Руською трійцею” та Кирило-Мефодіївським братством, і сформувався під впливом творчості Т. Шевченка, П. Куліша, М. Костомарова. Н., виходячи з того, що українці – це окрема нація, яка проживала на території від Кавказу до Карпат, виступали за єдність усіх укр. земель та розвиток єдиної укр. мови на

основі народної говірки. На початку своєї діяльності Н. провадили значну культурницьку роботу ліберального напрямку. Організаційними центрами народовського руху стали редакції журналів – “Вечерниці” (1862–1863), “Мета” (1863–1864), “Нива” (1865), “Русалка” (1866). До Н. належали переважно представники укр. інтелігенції – письменники, вчителі, лікарі, юристи, студенти. Група письменників, педагогів і громадських діячів, зокрема С. Воробкевич, В. Шашкевич, К. Климкевич, Ф. Заревич, К. Горбаль, Д. Танячкевич, К. Устиянович – організували на зразок київської “Громади” студентські та учнівські організації (громади) у навчальних закладах Галичини. Через діяльність громад, у яких їх учасники вивчали укр. літературу та історію, збирали етнографічний і фольклорний матеріал, влаштовували літературні вечори і концерти, Н. прагнули пробудити національну самосвідомість в укр. молоді. Використовуючи нові конституційні закони, прийняті австро-угорським урядом, Н. заснували низку культурно-освітніх товариств “Руська бесіда” (1861), а при них – укр. театр (1864), “Просвіту” (1868). Вони відкривали читальні, бібліотеки, видавали твори укр. письменників, шкільні підручники, влаштовували театральні вистави та щорічні шевченківські вечори-концерти. У 1873 р.

у Львові, при фінансовій і моральній підтримці меценатів із Наддніпрянської України, виникло Літературно-наукове товариство ім. Т. Шевченка, яке у 1892 р. реорганізувалося в Наукове товариство ім. Т. Шевченка.

Поштовхом до початку активної політичної діяльності Н. стали вибори 1879 р. до Галицького сейму. Українці, очолювані москвофільською Руською радою, змогли послати тільки трьох своїх представників у Галицький сейм. Нову роботу Н. розпочали з видання двох політичних часописів – “Батьківщина” (1879) і “Діло” (1880). Серед керівництва цих видань були головні ідеологи Н. – В. Барвінський, В. Навроцький, О. Огоновський, Ю. Романчук, А. Вахнянин, Д. Гладилевич та ін. У 1885 р. Н. створили нову політичну організацію – Народну раду. Наростаючий укр. національно-визвольний рух, у якому основну роль відігравали Н., загострення відносин між Австро-Угорщиною і Росією примушували австрійський уряд шукати шляхи врегулювання укр.-польських відносин у Галичині. У 1890 р. лідери Ю. Романчук, С. Сембратович, О. Барвінський за посередництвом В. Антоновича уклали з польськими політичними колами та австрійським урядом компромісну угоду, яка отримала назву “нової ери”. Від імені уряду намісник Галичини граф К. Бадені пообіцяв надати

кілька депутатських місць у парламенті, запровадити укр. мову в судах та адміністративних органах, відкрити три укр. гімназії, утворити кафедру укр. історії і другу кафедру укр. літератури у Львівському університеті, отримати право на створення страхового товариства “Дністер” та ін., видання укр. мовою урядової газети “Народний часопис”. За ці незначні поступки Ю. Романчук від імені частини Н. заявив про підтримку політики Австрійської держави, проголосив “нову еру” в польсько-укр. відносинах у Галичині. У 1890 р. значна частина Н. об’єдналась у Русько-укр. радикальну партію, яка різко засудила політику “нової ери” і продовжила опозиційну боротьбу. 1894 р. радикально настроєна частина Н. на чолі з Ю. Романчуком перейшла до опозиції. На позиціях “нової ери” залишилися митрополит С. Сембратович і невелика група Н. на чолі з О. Барвінським та А. Вахнянином, які висунули гасло: “Краще щось, ніж нічого”. Це крило Н. пізніше оформилось у Християнсько-суспільну партію. У 1899 р. основна маса Н. із частиною радикалів утворили Укр. національно-демократичну партію (відіграла основну роль в уряді ЗУНР). З 1919 р. отримала назву – Національно-трудова партія.

Під впливом українців Галичини народовський рух розгорнувся на Буковині і Закарпатті. В середині 1880-х рр. у діяльності

народовських організацій на Буковині (“Руській бесіді” і Руській раді) активну участь брали Ю. Федькович, Є. Пігуляк, І. Тимінський, О. Попович та ін. Національно-культурне відродження на Закарпатті в кінці 19 – на поч. 20 ст. відбувалося під ідеологічним впливом Н., ідеї яких відстоювали такі визначні громадсько-політичні діячі, як Л. Чопей, А. Волошин, Ю. Жаткович, Г. Стрипський та ін.

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ім. Т. ШЕВЧЕНКА (НТШ) – науково-культурна громадська організація, що довгі роки виконувала функції всеукр. академії наук. Засноване у Львові в грудні 1873 р. (спершу як Літературно-наукове товариство ім. Шевченка) завдяки спільним зусиллям національно свідомої інтелігенції з Наддніпрянської України та Галичини у відповідь на репресії, яким піддавалося укр. друковане слово в Російській імперії. Фінансовою основою для створення послужили 20 тис. австрійських крон, пожертвуваних Є. Милорадович. Фундаторами товариства також виступили О. Кониський, Д. Пильчиків, М. Жученко, С. Качала. Метою товариства було “вспомогати розвою руської (малоруської) словесности”. Першими головами товариства були К. Сушкевич (1874–1885), С. Громницький (1885–1886), Д. Гладилович (1886–1892). У перше десятиліття діяльність товариства мала скром-

ний характер – його коштом вийшли два річники журналу “Правда” та “Дослідження у галузі руської мови” (1880, нім. мовою) О. Огоновського. З 1885 р. товариство перебрало видання журналу “Зоря” (виходив до 1898), який став всеукр. літературним органом і розповсюджувався (після заборони 1894 – нелегально) у Наддніпрянській Україні. Наприкінці 1880-х рр. у середовищі київської “Громади” (серед т. зв. австрофілів на чолі з В. Антоновичем та О. Кониським) визріла ідея перетворення товариства у винятково наукову установу. У Галичині цю ідею підтримала група народовців (“новоєрівців”) на чолі з О. Барвінським, яка задля досягнення культурно-просвітних цілей пішла на компроміс із польськими та австрійськими урядовими колами. Відповідно до цього плану в 1892 р. товариство перейменовано у НТШ. Головним завданням реорганізованого товариства було “плекати та розвивати науку і штуку в укр.-руській мові, зберігати та збирати всякі пам’ятки старинності і предмети наукові України-Руси”. Утворено три секції – історико-філософську, філологічну, математично-природознавчо-лікарську. Секції формували комісії. Розпочалась організація бібліотеки і музею НТШ. З 1892 р. почав виходити головний друкований орган товариства – “Записки НТШ” (ред. 1-го т. Ю. Целевич, 2–4-го т. – О. Барвін-

ський). Першими головами товариства були Ю. Целевич (1892–1893) та О. Барвінський (1893–1897).

Період найбільшого розвитку НТШ розпочався у 1894 р. з переїздом до Львова М. Грушевського. 1894 р. він очолив історико-філософську секцію, а з 1897 р. був обраний головою НТШ. З 1895 р. став редактором “Записок НТШ” і перебрав на себе всю видавничу діяльність товариства. За час його головування НТШ видало близько 800 томів наукових праць, зокрема 112 томів “Записок”. М. Грушевський заініціював низку інших періодичних видань – “Хроніка НТШ” (т. 1–74, 1900–1939), “Збірник історико-філософської секції НТШ” (т. 1–17, 1898–1934; у цій серії вийшло 8 томів (1898–1913) його “Історії України-Руси”), “Збірник філологічної секції” (т. 1–23, 1898–1937), “Збірник математично-природничо-лікарської секції” (т. 1–32, 1897–1939), “Жерела до історії України-Руси” (т. 1–22, 1895–1924), “Українсько-руський архів” (т. 1–15, 1906–1921), “Етнографічний збірник” (т. 1–40, 1895–1929), “Студії з поля суспільних наук і статистики” (т. 1–5, 1909–1938) та ін.

Крім М. Грушевського, надзвичайно велику роль у формуванні академічного обличчя НТШ відіграли І. Франко та В. Гнатюк, які очолювали різні структурні одиниці товариства, редагували

серійні та окремі видання, зокрема випускали у 1898–1905 рр. “Літературно-науковий вісник” та керували Укр. видавничою спілкою. За їх ініціативою у 1898 р. проведено реформу статуту НТШ, згідно з яким звання “дійсного члена” товариства присвоювалося лише на підставі наукової кваліфікації. Відповідно до цього в 1899 р. був вибраний перший академічний корпус учених – членів НТШ у складі 32 осіб, як із західноукр., так і східноукр. земель. Окрім укр. учених, до складу товариства 1903–1914 рр. було прийнято 19 членів – чужоземців, науковців зі світовим ім’ям – А. Єнсена, Я. Бодуена де Куртене, О. Брюкнера, В. Бехтерева, О. Пипіна, О. Шахматова та ін.

Питання про дальше удосконалення організаційної структури стали у центрі дискусій, які точилися в НТШ в 1899–1913 рр. і доправили до затяжної кризи. За цими дискусіями крилися ідейно-політичні та особисті суперечності серед дійсних членів товариства. У результаті загострення конфлікту в 1913 р. М. Грушевський полишив посаду голови НТШ. Після його відходу обов’язки заступника голови НТШ виконували С. Томашівський (1913–1918) та В. Щурат (1919–1921). У міжвоєнну добу головами НТШ були В. Щурат (1921–1923), К. Студинський (1923–1932), В. Левицький (1932–1935), І. Раковський (1935–1939). Мас-

штаби діяльності товариства значно зменшилися великою мірою внаслідок розгрому, вчиненого російськими військами під час окупації Львова (1914–1915) та через репресії польського окупаційного режиму. Польська влада позбавила товариство права видання укр. шкільних підручників, що було одним із основних джерел його прибутків, та організації університетських курсів для укр. студентів. Кількість видань за міжвоєнний період зменшилася до близько 350 назв. Незважаючи на це, товариство продовжувало розбудовувати свою академічну структуру. Відповіддю на заборону польської влади вести роботу зі студентською молоддю стало створення та діяльність під проводом НТШ Львівського (таємного) укр. університету. Було збільшено кількість комісій, утворено окремі науково-дослідницькі інститути, започатковано нові серійні видання – “Стара Україна” (1924–1925), “Сьогочасне й минуле” (1939), “Лікарський вісник” (т. 4–17, 1920–1939; видання НТШ з 1926), “Збірник фізіографічної комісії” (т. 1–7, 1915–1938). Продовжувалося видання “Записок НТШ”, які поділялись на дві серії – “Праці історико-філософської секції” (ред. І. П. Крип’якевич, 1924–1937) та “Праці фізіологічної секції” (ред. К. Студинський, 1925–1929), Я. Гординський (1935), В. Сімович (1937). НТШ було ініціатором двох

капітальних видань – “Української загальної енциклопедії” (т. 1935, за ред. І. Раковського) та “Атласу України і суміжних земель” (1937), підготовлених географічною комісією НТШ на чолі з В. Кубійовичем. Закордонними членами НТШ були обрані М. Планк, Д. Гільберт, Ф. Кляйн (1924), А. Ейнштейн (1929) та ін. Усього з 1899 по 1939 рр. НТШ нараховувало 333 дійсних члени (з них близько третини становили закордонні члени), об’єднаних у три секції та 20 комісій. Крім цього, при НТШ діяли Бактеріологічно-хімічний інститут та Інститут нормальної і патологічної психології, три музеї – культурно-історичний, природописний і музей історично-воєнних пам’яток. Бібліотека НТШ на 1.І.1939 р. нараховувала 73 тис. назв книжок у 200 тис. томів і являла собою найкращу збірку україніки – друків укр. мовою та іншомовних друків, присвячених українознавству.

Творчий доробок НТШ з 1873 по 1939 рр. становив 1 172 томи різних видань, у т. ч. 943 томи серійних наукових публікацій. Найважливіші досягнення були здобуті у галузі суспільних дисциплін – історії (праці М. Грушевського та його учнів І. Джиджори, І. Крип’якевича, І. Кревецького, М. Кордуби, С. Томашівського та ін.), філології та літературознавства (роботи М. Возняка, М. Деркач-Футрак, О. Огоновського, К. Студинсько-

го, І. Франка), етнографії, фольклористики та мистецтвознавства (публікації В. Гнатюка, М. Зубрицького, Ф. Колесси, В. Шухевича), антропології (Ф. Вовк, І. Раковський), бібліографії (І. Левицький, В. Дорошенко) та ін.

НТШ належать безсумнівні заслуги у розробці укр. наукової термінології. Історична роль товариства полягає у виведенні укр. науки за межі українознавства. До найважливіших досягнень членів НТШ у галузі точних і природничих наук слід віднести відкриття І. Пулюєм катодного проміння (названого пізніше рентгенівським), синтез І. Горбачевським сечової кислоти, праці М. Зубрицького в галузі теорії математики, внесок С. Рудницького та В. Кубійовича у дослідження географії України та ін. Активізація діяльності НТШ у міжвоєнну добу стала значною мірою можлива завдяки встановленню контактів із Всеукр. академією наук (ВУАН), передусім – завдяки спільним зусиллям К. Студинського та М. Грушевського, який з 1924 р. керував кафедрою історії України історико-філологічного відділу ВУАН. Членами ВУАН були обрані С. Смаль-Стоцький, В. Гнатюк, К. Студинський, І. Горбачевський, С. Дністрянський, М. Возняк, Ф. Колесса, В. Щурат. У свою чергу, членами НТШ стали академіки В. Вернадський, Д. Багалій, А. Кримський, Д. Яворницький та ін. У 1927 р. К. Студин-

ський та І. Свенцицький взяли участь у харківській конференції, яка затвердила новий укр. правопис. Цей правопис був упроваджений у всіх виданнях НТШ. Кінець цій співпраці поклали репресії проти укр. інтелігенції у радянській Україні кінця 1920–1930-х рр. Їхніми жертвами стали, зокрема, ті члени НТШ, які виїхали в УРСР у пошуках роботи або за ідейними переконаннями (А. та І. Крушельницькі, С. Рудницький). Члени НТШ були позбавлені звання академіків. У самій Галичині це призвело до відставки з поста голови НТШ К. Студинського, якого було звинувачено у співпраці з радянськими репресивними органами. В умовах, коли Укр. академія наук у Києві втратила можливість розвивати незалежну укр. науку, НТШ перебрало цю функцію на себе.

Після окупації Західної України радянськими військами НТШ “добровільно” самоліквідовано 14.І.1940 р., а його установи і майно передано АН УРСР. Частина членів НТШ врятувалася втечею у німецьку зону окупації (І. Раковський), інші знайшли працю в інститутах Львівської філії АН України, деякі з них (Р. Зубик, К. Студинський, П. Франко) були знищені органами НКВС. Під час німецької окупації відновлення діяльності НТШ не було дозволено. Засідання комісій та секцій відбувалися таємно. Обов'язки голови

НТШ виконував І. Боднар. У нелегальній діяльності НТШ брали участь учені з Наддніпрянської України, які опинилися поза радянською територією – О. Оглоблин, Л. Окіншевич, Н. Полонська-Василенко. Після закінчення війни члени товариства, які перебували у західній зоні окупації Німеччини, відновили у березні 1947 р. діяльність НТШ. Сьогодні на Заході існує чотири осередки товариства – у Франції, США, Канаді, Австралії. Вони продовжили видання “Записок НТШ” (з 1947 по 1988 рр. вийшло 52 томи). У 1949–1993 рр. НТШ видало багатотомну “Енциклопедію українознавства” (текстова частина – т. 1–3 укр. мовою, 1949–1952 рр.; т. 1–2 англійською мовою, 1963–1970 рр.; т. 1. перевидано 1982 р.; словникова частина – т. 1–10 укр. мовою, 1955–1984 рр.; т. 1–5 англійською мовою; перероблена і доповнена 1985–1993 рр.).

У жовтні 1989 р. на зборах ініціативної групи львівських учених було відновлено НТШ у Львові. Головою відновленого товариства обрано О. Романіва, вченим секретарем та редактором “Записок НТШ” – О. Купчинського. З 1990 р. до початку 1995 р. зусиллями НТШ у Львові вийшли шість томів “Записок НТШ” (т. 221–226), розпочато перевидання 10-томної “Енциклопедії українознавства”, проведено декілька наукових конференцій тощо.

“НАУКОВІ ЗАПИСКИ”, “Учені записки” – збірники друкованих праць наукових товариств, установ, вищих навчальних закладів тощо. “Н. з.” як тип видання з’явився в Західній Європі в 2-й пол. 17 ст., у Росії – в 2-й пол. 18 ст., в Україні – в 2-й пол. 19 ст. “Н. з.” вміщували наукові розвідки, доповіді, публікували звіти й протоколи засідань учених рад. В Україні, внаслідок заборони царизмом видавати книги укр. мовою, Київський, Харківський та Одеський (Новоросійський) університети випускали “Н. з.” російською мовою. Наукове товариство ім. Шевченка у Львові та Укр. наукове товариство у Києві видавали “Н. з.” укр. мовою. У “Н. з.”, крім наукових розвідок і доповідей викладачів, уміщувалися наукові праці студентів, публікувалися звіти і протоколи засідань учених рад. Як додатки до “Н. з.” публікувалися навчальні посібники для студентів, таблиці тощо.

НАУКОВІ ТОВАРИСТВА – добровільні громадські організації, які об’єднують фахівців певних галузей знань для провадження дослідних робіт, сприяння розвиткові науки і поширення наукових знань серед населення. У Західній Європі (зокрема, в Німеччині, Франції та ін.) Н. т. почали виникати у 2-й пол. 17 ст., в США – у 18 ст., в Росії – у 2-й пол. 18 – на поч. 19 ст. Першим товариством у Росії було Вільне економічне то-

вариство в Петербурзі (1765). Швидкий розвиток виробничих сил після скасування кріпацтва у 2-й пол. 19 ст. викликав активізацію наукової громадськості, одним із виявів якої була організація численних Н. т. Вони розробляли наукові питання, проводили науково-популярну роботу серед населення. Деякі з них видавали “Збірники”, “Літописи”, журнали, записки тощо, де друкували наукові праці та матеріали досліджень. Н. т. збирали архівні матеріали, організовували музеї, виставки тощо. У складі членів Н. т. були відомі вчені й письменники. З організацією університетів Н. т. створено при багатьох із них. Наприклад, Товариства дослідників природи були при Московському (засн. 1805), Київському (засн. 1869), Харківському (засн. 1869) та ін. університетах. Відомі також Одеське товариство історії і старожитностей (1839–1922), Російське технічне товариство в Петербурзі (1866–1929), Харківське математичне товариство (засн. 1879), медичні наукові товариства (напр., у Києві, 1840), Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка у Львові (1893–1939), педагогічні товариства, Київське юридичне товариство (1877–1916), Історико-філологічне товариство при Харківському університеті (1877–1919), Історико-філологічне товариство при Новоросійському університеті (1889–1917) в Одесі, Київське фізико-математичне

товариство (1890–1917), Київське фізико-хімічне товариство (1910–1933), Укр. наукове товариство у Києві (1907–1921). Значна увага в роботі дореволюційних Н. т. приділялася питанням громадсько-політичного характеру.

НАХІМОВ Павло Степанович (5.VII.1802–12.VII.1855) – російський флотоводець, адмірал (1855). Нар. в с. Городку (нині с. Маслово В’яземського р-ну Смоленської обл.) у дворянській сім’ї. У 1815–1818 рр. учився в Морському кадетському корпусі, після закінчення якого служив на Балтійському флоті. У 1822–1825 рр. узяв участь у кругосвітньому плаванні на фрегаті “Крейсер”. Брав участь у Наваринській битві 1827 р., російсько-турецькій війні 1828–1829 рр. З 1834 р. – на Чорноморському флоті. Під час Кримської війни 1853–1856 рр. командував російською ескадрою в Синопській битві 1853 р. Після загибелі В. О. Корнілова керував обороною Севастополя. 10.VII.1855 р. смертельно поранений на Малаховому кургані. Н. зробив значний вклад у розвиток російського військово-морського мистецтва. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 3.III.1944 р. встановлено орден і медаль його імені, 21.VI.1944 р. було створено нахімовські училища. У Севастополі Н. встановлено пам’ятник.

“НАША ДОЛЯ” – збірник художніх, літературно-критичних

і публіцистичних творів. Три випуски (1893–1896) “Н. д.” видала у Львові письменниця Н. Кобринська в серії “Жіноча бібліотека”. Навколо збірника групувалася прогресивна частина укр. жінок-письменниць. У книгах “Н. д.” вміщено статті про жінок-трудівниць і жіночий рух в Україні, огляд культурно-громадської діяльності жіночих товариств, а також художні твори та фольклорні матеріали. Збірник обстоював реалізм у літературі, виступав за правдиве відображення життя і прагнень народу. У статтях про жіноче питання піддавалися критиці теорії буржуазних західноєвропейських учених про становище жінок у суспільстві.

“НАША ШКОЛА” – науково-педагогічний журнал буржуазно-ліберального напрямку, орган (1909–1911) львівського товариства “Учительська громада” і Товариства вчителів вищих шкіл ім. Сковороди у Чернівцях (з 1911). Виходив у Львові до 1916 р. Періодичність – 4–6 разів у рік. Був розрахований на вчителів укр. середніх і вищих шкіл Галичини та Буковини. “Учительська громада” на сторінках журналу “Н. ш.” домогалася автономії укр. шкільної справи. Журнал приділяв багато уваги питанням укр. правопису, подавав огляди шкільних підручників, педагогічної літератури та періодики. Друкувалися також статистичні відомості про шко-

ли, опис стану окремих навчальних закладів та ін. матеріали.

НЕБАБА Мартин (кінець 16 ст. – 6.VII.1651) – видатний укр. полководець періоду Визвольної війни укр. народу під проводом Б. Хмельницького 1648–1657 рр., полковник чернігівський (1649–1651). Походив із м. Коростишева (нині Житомирська обл.). З молодих літ перебував на Запоріжжі, деякий час був отаманом. У травні 1648 р. очолив народне повстання проти польської шляхти на Чернігово-Сіверщині. Став організатором і першим полковником Борзенського полку, а з початку 1649 р. – полковник чернігівський. Улітку 1649 р. за дорученням Б. Хмельницького командував укр. військами у Білорусі. Учасник Пилявецької битви 1648 р. та походу козацьких військ у Галичину. У жовтні 1648 р. Н. очолював авангард укр. армії під час походу на Замостя. На поч. 1649 р. – наказний гетьман лівобережних полків. На чолі свого полку брав участь у Зборівській облозі 1649 р. та Зборівській битві 1649 р. Виступав проти укладення Зборівського мирного договору 1649 р. Влітку 1651 р. полк під командуванням Н. взяв в облогу Гомель, але внаслідок наступу значних польсько-литовських сил був змушений відступити. Керував обороною Чернігово-Сіверщини від нападу військ князя Я. Радзивілла. Загинув у бою з переважаючими си-

лами ворога під Ріпками поблизу Лоева (нині Білорусь). За переказами, Я. Радзивілл, вражений мужністю Н., наказав над місцем його захоронення насипати високу могилу.

НЕДІЛЬНІ ШКОЛИ – безплатні загальноосвітні або професійно-технічні школи в Україні в 1-й пол. 19 – на поч. 20 ст. для дітей та дорослих, які з різних причин (брак коштів, праця протягом тижня) не могли відвідувати загальні школи. Н. ш. працювали у неділю та святкові дні. Виникли в Західній Європі в кінці 18 ст. Спочатку існували як конфесійні (релігійні) школи. Пізніше стали загальноосвітніми або мали професійно-технічний ухил. У 1859 р. в Києві було відкрито дві недільні школи – Подільську і Новоостроєнську, а всього у місті їх було п'ять. Існували Н. ш. у Полтаві, Одесі, Харкові, Чернігові, Ніжині та ін. містах. Усього в Україні у 1859–1860 рр. діяло 68 Н. ш. У Н. ш. викладали укр. інтелігенція, студенти, вчителі, гімназисти. Навчання велося укр. мовою. Зокрема, сприяв відкриттю Н. ш. Т. Г. Шевченко, який накреслив план дальшого їх розвитку, написав і видав для Н. ш. “Букварь южнорусский”. Пізніше буквар для Н. ш. склав О. Потебня. Розвитку системи Н. ш. багато сприяли Х. Алчевська, В. Антонович, М. Драгоманов, О. Кониський, П. Чубинський та ін. В Україні відомі Харківська жіноча неділь-

на школа, одеські жіноча і чоловіча, Кременецька мішана школи та ін. У Н. ш. навчання тривало 1–3 години у двох групах – для неписьменних і тих, хто вже знав грамоту. Учні вивчали Закон Божий, граматику, арифметику, малювання, ознайолювалися з історією та культурою України. У 1862 р. російський уряд закрав Н. ш., а деякі їх організатори зазнали переслідувань. Свою діяльність Н. ш. почали відновлювати в 70-х рр. 19 ст.

НЕЖИВВІЙ Семен (1744 – р. см. невід.) – один із керівників національно-визвольного повстання проти польського панування в Правобережній Україні в 1768 р. За походженням селянин-наймит, гончар із с. Мельники (нині Чигиринського р-ну Черкаської обл.). Навесні 1768 р., назвавши себе запорізьким отаманом Уманського куреня, Н. створив із місцевих селян гайдамацький повстанський загін, який діяв у районі Чигирин, Сміли, Черкас, Крилова, Канева та Медведівки. Щоб запобігти поширенню антифеодального руху на Лівобережжя та Південну Україну, царський уряд наказав російським військам, які перебували у Правобережній Україні для боротьби з Барською конфедерацією 1768 р., допомогти Польщі придушити Коліївщину. Але Н. вірив у чутки, нібито Катерина II видала указ, т. зв. “Золоту грамоту”, в якій закликала селян боротися

проти барських конфедератів. Уважаючи російські війська союзником у боротьбі проти польської шляхти, Н. намагався підтримувати зносини з командирами прикордонних царських військ. З цього скористався гусарський полковник Чорба, який по-зрадницькому захопив і заарештував Н., що приїхав до нього на переговори. Загін Н., незважаючи на запеклий опір російським військам, був розбитий. За вироком Київської губернської канцелярії Н. було засуджено до покарання батогами і заслання в Нерчинськ на довічні каторжні роботи. Більше відомостей про його подальшу долю немає.

НҀЙМАН Чеслав Гермогенович (1852–1906) – укр. фольклорист та історик ліберально-демократичного напрямку 80–90-х рр. 19 ст. Поляк за національністю. Жив в Україні у 80-х рр. 19 ст. Був присяжним повіреним у Вінниці. Тут познайомився з М. Коцюбинським, став читачем і критиком його ранніх творів. Н. – один з активних співробітників журналу “Киевская старина”, де опублікував більшість своїх праць із питань укр. народної творчості та історії – “Куплетні форми народної південно-руської пісні” (1883), “Малоруський пісенник 18 ст.” (1884), “Стара Брацлавщина та її люди” (1889), “Малоруська балада про Бондарівну і пана Каньовського” (1902) та ін.

НЕКРАШҀВИЧ Іван Георгійович (1742 – після 1796) – укр. письменник 18 ст. Нар. в с. Вишеньках (нині Бориспільського р-ну Київської обл.) у сім’ї священика. Закінчив Київську академію (1763), згодом був священиком у рідному селі. Н. – автор духовного вірша “Суперечка душі і тіла”, двох віршованих діалогів “Сповідь” (1789) та “Ярмарок” (1790), п’яти віршованих листів-пошань. Твори Н. відзначалися гумористичним, почасти сатиричним спрямуванням, викривали сваволу і зажерливість духівництва, влучно відтворювали сцени з народного життя. Н. сміливо запроваджував у свої твори народну мову (з рисами чернігівського діалекту), прислів’я, приказки. Деякі дослідники приписують Н. сатиричний діалог “Замисел на попа”, де відображено розшарування і суперечності в укр. селі наприкінці 18 ст.

НЕМВРИЧ Юрій (бл. 1612 – серпень 1659) – визначний укр. державний і політичний діяч 50-х років 17 ст., дипломат. Нар., за деякими даними, у с. Черняхові на Київщині у старовинній боярській родині. Походив із новгородського боярського роду, що в 15 ст. переселився у феодальну Литву й одержав від литовських князів великі маєтності в Україні. Старший син київського судді Стефана Немирича і Марти Войнаровської. Батьки виховали Юрія у протестантській

вірі (социніанстві). Початкову освіту здобув в аріанській академії в Ракові у Польщі (1620–1633). Потім слухав лекції в університетах Лейдена, Базеля (1630–1634), Оксфорда, Амстердама, Кембриджа, а згодом – Парижа. Там написав кілька праць із філософії та богослів'я. Успадкував чи не найбагатший із маєтків в Україні. Лідер укр. протестантів-социніан, один із засновників аріанської академії у Киселині на Волині. Утримував надвірні війська, на чолі яких брав участь у польсько-московській війні 1632–1634 рр. та війні зі Швецією. Був підкоморієм київським. Ставши визаним лідером укр. социніан, Н. відстоював їхні права на Люблінському трибуналі 1636 р. і на сеймах 1637–1639 рр. У 1646 р. як прихильник аріанства зазнав переслідувань з боку польського уряду, був позбавлений значної частини маєтків та засуджений до вигнання з Речі Посполитої. Під час Хмельниччини воював на боці польських військ, генерал-полковник. Зазнавши кілька поразок від війська Хмельницького і збагнучи сенс, мету і масштаби Визвольної війни, почав схилитися до компромісу з повстанцями. У 1652 і 1654 рр. брав участь у переговорах із Хмельницьким. 1655 р., коли розгорнулася війна між Польщею і Швецією, приєднався до шведського короля Карла X Густава. Був призначений генералом ка-

валерії, взяв участь у воєнних діях у Трансильванії і Польщі. У червні 1657 р. Н. ще раз міняє підданство і навіть віру. Він перейшов на укр. службу і став щирим прихильником політичних планів Б. Хмельницького, прийняв православ'я. Вів тривалі переговори зі шведським урядом, які завершилися підписанням Корсунської угоди 1657 р., за якою Швеція визнавала Україну незалежною державою. Після смерті Б. Хмельницького підтримував гетьмана І. Виговського. Автор проекту Гадяцького договору 1658 р. і маніфесту укр. уряду до європейських держав. Після укладення Гадяцької угоди між Виговським і поляками їде до Варшави як “канцлер Великого князівства Руського” (проголошеного Виговським), де виступає на сеймі Речі Посполитої з обґрунтуванням доцільності для неї цієї угоди. Але влітку 1659 р. в Україні спалахнуло велике повстання під проводом Цецюри і В. Золотаренка проти Виговського. Брав участь у Конотопській битві 1659 р. У серпні 1659 р. очолював гетьманські війська на Чернігівщині. Загинув у бою з військами московського воеводи В. Шереметева поблизу Ніжина.

НЕМВРИЧІ – укр. шляхетський рід на Київщині. Відомий з 1528 р. Наприкінці 16 ст. поділився на дві лінії – Черняхівську та Олевську. Найвідоміші представники роду:

Йосиф Н. (рр. н. і см. невід.) – київський земський суддя (1580–1590);

Андрій Н. (рр. н. і см. невід.) – київський земський суддя, родоначальник Черняхівської лінії роду, представники якої були прихильниками протестантської течії – социніан.

Матвій Н. (рр. н. і см. невід.) – син Йосифа Н., фундатор Люблінського братства, родоначальник Олевської лінії роду Н. Представники цієї лінії роду підтримували православ'я, але у 2-й пол. 17 ст. сполонізувалися і прийняли католицизм.

Степан Н. (р. н. невід. – 1630) – підкоморій київський, батько Ю. Немирича. Навчався в Альтдорфському і Базельському університетах. Брав участь в укладенні Куруківського договору 1625 р.

Юрій Н. (бл. 1612–1659) – визначний укр. державний і політичний діяч кінця 1650-х рр., дипломат (див. статтю вище).

Степан Н. (бл. 1626–1630 – 22.II.1684) – укр. військовий діяч, брат Юрія Н. Видатний артилерист свого часу. Під час Визвольної війни укр. народу під проводом Б. Хмельницького 1648–1657 рр. воював на боці Польщі. Під впливом свого брата Юрія Н. перейшов на службу до укр. війська. 1658–1659 рр. – генерал артилерії Великого князівства Руського, пізніше каштелян і воєвода київський.

НЕСТЕРЕНКО Максим (рр. н. і см. невід.) – корсунський полковник, один із видатних укр. військових і дипломатичних діячів періоду Народно-визвольної війни 1648–1657 рр. Будучи корсунським полковником, Н. 1637 р. брав участь у селянсько-козацькому повстанні під проводом П. Павлюка і К. Скидана. Після ординації 1638 р. Н. – корсунський сотник реєстрового козацького війська. У 1646 р. Н. разом із Б. Хмельницьким та ін. вищою козацькою старшиною вів переговори з польським королем про спільний виступ проти Туреччини. Н. належав до найближчих спільників Б. Хмельницького і брав активну участь у підготовці народного повстання 1648 р. проти польсько-шляхетського гноблення. Влітку 1648 р. Н. був призначений корсунським полковником повстанського війська. У грудні 1649 – березні 1650 р. очолював посольство, відряджене Б. Хмельницьким у Варшаву для затвердження Зборівського договору 1649 р. У 1655 р. разом з І. Богуном очолював двотисячний загін козацьких і російських військ, що захищали район Немирова і Брацлава від татарських орд.

НЕСТЕРОВ Петро Миколайович (27.II.1887–8.IX.1914) – військовий льотчик, штабс-капітан. Нар. в Нижньому Новгороді в сім'ї офіцера. З 1906 р. на службі в армії. В 1912 р. закінчив офіцерську повітроплаваль-

ну школу в Петербурзі. В 1913 р. – начальник авіаційного загону 7-ї повітроплавальної роти в Києві, пізніше – начальник 11-го корпусного загону 3-ї авіароти. 10–11.IX.1913 р. підготував перший в історії авіації груповий політ за маршрутом Київ – Остер – Ніжин – Київ. 27.VIII.1913 р. вперше у світі зробив у повітрі на літаку замкнену криву (“мертва петля”, “петля Нестерова”). В 1913–1914 рр. здійснив кілька рекордних перельотів Київ – Гатчина (травень 1914 р.) і Москва – Петербург (червень 1914 р.). Під час Першої світової війни воював на Південно-Західному фронті. 8.VIII.1914 р. в районі м. Жовкви (нині Львівської обл.) вперше застосував у повітряному бою таранний удар, знищивши літак ворога. В цьому бою Н. загинув. На місці його загибелі встановлено пам’ятник. Поховано Н. у Києві.

НЕЧАЙ Данило (р. н. невід. – 10(20).II.1651) – визначний укр. військовий діяч періоду Хмельниччини, полковник брацлавський (1649–1651), один із найближчих сподвижників Б. Хмельницького. Брат І. Нечая. Походив з укр. шляхетського роду на Київщині, за ін. даними, на Поділлі. Козакував із 40-х рр. 17 ст. На початку Визвольної війни укр. народу під проводом Б. Хмельницького 1648–1657 рр. став козацьким полковником. Улітку 1648 р. був одним із організаторів селянського повстанського руху

в Правобережній Україні. Напередодні Пилявецької битви 1648 р. очолював гарнізон м. Старокосянтинова. Брав участь у Пилявецькій битві 1648 р. та визвольному поході 1648 р. на західноукр. землі. Під час походу укр. армії у Галичину за дорученням Б. Хмельницького здобув замок у Бродах, брав участь в облозі Замостя. За деякими даними, у грудні 1648 р. був призначений київським полковником. На початку 1649 р. обраний полковником Брацлавського полку. До весни 1649 р. керував обороною західних кордонів Брацлавського полку. У травні 1649 р. козацька кіннота, яку очолював Н., розгромила під Меджибожем значні польсько-шляхетські частини. Полк Н. утримував Меджибіж до підходу головних козацьких сил під командуванням М. Кричевського. Це допомогло селянсько-козацькому війську під командуванням Б. Хмельницького визволити 16(26).V.1649 р. Старокосянтинів і розгорнути наступ на Збараж. Відзначився під час Збараської облоги 1649 р. та Зборівської битви 1649 р. Козаки під проводом Н. першими почали Зборівську битву. Навальними атаками вони зупинили королівське військо і допомогли селянсько-козацьким полкам на чолі з Б. Хмельницьким оточити ворога. Виступив проти укладення Зборівського мирного договору 1649 р. Вимагав продовження боротьби з польськими загарбни-

ками, відмовлявся впустити шляхту до маєтків і контролював територію по лінії Сатанів–Бар–Студениця (на Дністрі). У кінці 1649 – на поч. 1650 рр. Н. очолював великі народні повстання на Брацлавщині, Поділлі й Волині, спрямовані проти польських панів, які за умовами Зборівського договору 1649 р. поверталися у свої маєтки в Україну. У зв'язку з цим польський уряд у листах до Б. Хмельницького називав Н. “найбільшим між повстанцями бунтівником” і вимагав суворо покарати його. У вересні 1650 р. Н. очолював козацькі полки під час переможного походу козацького війська на Молдову, які розбили військо В. Лупула і здобули столицю Молдавії Ясси, примусивши молдавського господаря укласти союзний договір із Гетьманщиною. Після повернення з молдавського походу, для виконання умов Зборівського мирного договору 1649 р., козакам Брацлавського полку на чолі з Н. було доручено захищати західну частину визволеної території на лінії Красне–Мурафа–Шаргород–Чернівці від польського війська, яке під командуванням М. Калиновського готувалося до вторгнення в Україну. Вночі проти 20.II.1651 р. значні сили польського війська під командуванням М. Калиновського та С. Лянцкоронського, підступно порушивши перемир'я, вчинили віроломний напад на Красне.

Козаки на чолі з Н. зачинилися в замку і завзято билися проти переважаючих сил ворога. Н. виявив виняткову мужність і загинув у бою з ворогом, що мав значну чисельну перевагу. За деякими даними, похований біля Черемошного (нині Погребищенський р-н Вінницької обл.). Пам'ять про героїчну боротьбу і смерть Н. укр. народ зберіг у багатьох історичних піснях і думах.

НЕЧАЙ Іван (р. н. невід. – після 1669) – укр. військовий діяч 50-х рр. 17 ст., полковник білоруський, гомельський, моголівський (з 1656 р.). Брат Д. Нечая, зять Б. Хмельницького. З 1649 р. брав участь у Визвольній війні укр. народу під проводом Б. Хмельницького 1648–1657 рр. у складі Брацлавського полку. У 1650–1653 рр. – укр. посол у Кримському ханстві. У серпні 1654 р. після укладення Переяславського договору повернувся в Україну. Після смерті І. Золотаренка посланий Б. Хмельницьким обороняти північні кордони України. 29.I.1656 р. призначений білоруським полковником. Був наказним гетьманом Білорусі. Активно протидіяв політиці Московщини у Білорусі, дипломатичними заходами домігся утримання частини білоруських земель під протекторатом України. Запроваджував на білоруських землях козацький устрій. Підтримував політику гетьмана І. Виговського. 4.XII.1659 р.

під час оборони Бихова від московських військ потрапив у полон і був засланий до Тобольська. Близько 1663 р. повернувся в Україну. У 1669 р. Н., будучи полковником козацького полку, їздив до П. Дорошенка з пропозицією про введення на польський престол московського царя. Історичних даних про дальшу його долю немає.

НЕЧЕЙ-ЛЕВВЦЬКИЙ Іван Семенович (літ. псевд. Левицького; 25.XI.1838–15.IV.1918) – видатний укр. письменник. Нар. у містечку Стеблеві (нині смт Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл.) у сім'ї священика. У 1865 р. закінчив Київську духовну академію. Викладав у Полтавській духовній семінарії (1865–1866), в гімназіях Каліша, Седлеця (1866–1873), Кишинева (1873–1885). Після відставки оселився (1885) у Києві. Літературну творчість Н.-Л. почав одночасно з учительською працею (1865). У ранніх повістях “Дві московки” та “Гориславська ніч, або рибалка Панас Круть” (обидві 1868) змальовано безземелля селян, миколаївську солдатчину та тяжку долю жінки-солдатки в експлуаторському суспільстві. Н.-Л. утвердив в укр. літературі жанр соціальної повісті й роману, створив галерею образів представників різних верств укр. населення. У переважній більшості своїх творів письменник реалістично відобразив дореформену і поре-

формену соціальну дійсність, безправ'я і страждання покріпаченого селянства, життя заробітчан і бурлаків на капіталістичних промислах та фабриках. Гостро сатирично висміяв Н.-Л. обмеженість інтересів міщанства і чиновництва, паразитичне життя попів і ченців та соціальні вади інших суспільних прошарків. У повісті “Микола Джеря” (опубл. 1878) подано історію “всього укр. селянства в ту важку епоху” (І. Франко). В ній, як і в повісті “Бурлачка” (1880), зображено процеси первісного капіталістичного нагромадження, початкову стадію пролетаризації селянства. У повісті правдиво розкрито глибокі соціальні суперечності між селянами й поміщиками, заробітчанами і промисловцями. Гнобителям народу письменник протиставляв чесних, талановитих і розумних, але пригноблених селян-кріпаків та найманих робітників. На широкому соціальному фоні подано яскравий образ селянина-протестанта Миколи Джері, одного зі “світлих, лицарських типів українських” (І. Франко). “Микола Джеря” – перша укр. реалістична соціально-побутова повість. У ній Н.-Л. виступив як визначний майстер літературного портрета, яскравого пейзажу та описів побуту села і капіталістичних промислів. Демократизм Н.-Л., його вболівання за народ виявилися також і в пізніше написаній романтичній казці “Скривджені і

нескривджені” (1892), у якій письменник прославляв визвольні прагнення трудящих мас. У повісті “Бурлачка” (опубл. 1878) реалістично відтворено картини з життя заробітчана, показано “шматочок страшного процесу тої пролетаризації та того фабричного ладу” (І. Франко). В гумористичних творах із селянського життя “Не можна бабі Парасці вдержатись на селі” (1874), “Благословіть бабі Палажці скоропостижно вмерти” (1875), “Кайдашева сім’я” (1879) Н.-Л. викривав темряву, забобони, приватновласницьку психологію селян за капіталізму, індивідуалізм дрібного власника. Зображенню життя і прагнень інтелігенції присвячено романи і повісті “Хмари” (1874), “Над Чорним морем” (1890) та ін. Н.-Л. написав чимало науково-популярних історичних праць – “Унія і Петро Могила...” (1875), “Перші київські князі...” (1876), “Татари і Литва на Україні” (1876), “Український гетьман Богдан Хмельницький і козаччина” (1878), “Історія Русі” (1879) тощо. У них він відобразив найважливіші події вітчизняної історії від часів Київської Русі до 60-х рр. 17 ст. У своїх історичних романах “Гетьман Іван Виговський” (1895–1899), “Князь Єремія Вишневецький” (напис. 1897, опубл. 1932) та історичних працях Н.-Л. поставив проблему ролі народних мас в історії, високо підніс героїв визвольної

боротьби укр. народу – С. Наливайка, Б. Хмельницького, М. Кривоноса, І. Сірка та ін. Історичним темам присвячені й драми “Маруся Богуславка” (1875), написана за мотивами народної думи; “В диму та в полум’ї” (1875) – п’єса про події в Україні в 2-й пол. 17 ст. У комедіях “На Кожум’яках” (1875) та “Голодному й опеньки – м’ясо” (1887) висміяно міщанство. Перероблена М. Старицьким комедія “На Кожум’яках” (нова назва – “За двома зайцями”) здобула широку популярність на сцені укр. театру. Н.-Л. – автор праць з етнографії та фольклористики (“Світогляд українського народу від давнини до сучасності”, 1868–1871 рр., “Українські гумористи й штукарі”, опубл. уперше російською мовою 1890 р., укр. мовою – 1891–1892 рр. та ін.), а також статей про укр. театр (“У концерті”, 1887; “Українська трупа Старицького та Кропивницького”, 1885; “Марія Заньковецька”, 1893 та ін.). У лінгвістичних працях (“Сьогочасна часописна мова на Україні”, 1907, “Криве дзеркало української мови”, 1912, “Грамматика української мови”, 2 ч., 1914) Н.-Л. обстоював чистоту укр. літературної мови, дбав про її близькість до народних джерел і заперечував потребу вживання неологізмів та іншомовних слів. Він переклав укр. мовою твори М. Салтикова-Щедріна “Повість про те, як мужик харчував двох

генералів” (1871), “Дикий пан” (не опублік.). Видатний художник слова, письменник-реаліст, Н.-Л. розширив межі укр. прози 19 ст., створив колоритні типи людей із різного середовища. У його творах поєднано повістеву манеру з майстерними зразками народної оповіді; великі повісті Н.-Л. будуються як послідовні художні хроніки – життєписи персонажів. Письменник збагатив укр. літературну мову лексикою, взятою з фольклору та живої народної мови. І. Франко високо оцінив художні твори Н.-Л., твердячи, що йому належить видатне місце серед укр. прозаїків “як по красоті і плавності складу, так і по силі та живості картин, вірності рисунку та тій хватаючій за серце теплоті чуття, яка відзначає поміж російськими писателями Тургенева та Помяловського”. Проза Н.-Л. підготувала ґрунт для появи соціальних романів Панаса Мирного та дальшого розвитку прозових жанрів у творчості І. Я. Франка, М. М. Коцюбинського та ін. укр. реалістів. Деякі твори Н.-Л. екранізовано – “Микола Джеря” (1927), “Бурлачка” (під назвою “Василина”, 1928).

НИЖАНКІВСЬКИЙ Остап Йосипович (24.I.1862–22.IV.1919) – відомий укр. композитор, диригент і громадсько-політичний діяч. Нар. у с. Малі Дідушичі (за ін. даними, у Стрию) на Львівщині. Навчався у Дрогобицькій гімназії та Львівській

духовній семінарії, а в 1897 р. склав іспит на вчителя музики у Празькій консерваторії. Деякий час був священником у Завадові поблизу Стрия. У 1885 р. заснував музичне видавництво “Музикальна бібліотека” (1885–1887), яке публікувало твори укр. композиторів, зокрема, А. Вахнянина, М. Лисенка, П. Ніщинського, М. Вербицького, С. Воробкевича та ін. Н. був активним пропагандистом укр. хорового мистецтва, засновником і диригентом товариства “Боян” у Бережанах (1892), диригентом “Бояна” у Львові (1895–1896) та Стрию (1900–1914). Брав активну участь в організації та проведенні шевченківських концертів у Львові, Тернополі, Дрогобичі, Стрию. Н. був одним з організаторів укр. молочної кооперації в Галичині, ініціатором створення Крайового господарсько-молочного союзу (Маслосоюз; засн. у 1907) у Стрию. У 1918–1919 рр. входив до складу Укр. національної ради ЗУНР – ЗО УНР 1918–1919, очолював повітовий комісаріат на Стрийщині. У травні 1919 р. Н. заарештований польською окупаційною владою і розстріляний без суду у Стрию. Автор багатьох хороших творів (“Гуляли”, “З крушків” на слова Ю. Федьковича, “В’язанка слов’янських гімнів”, “Наша дума, наша пісня” на слова Т. Шевченка), численних солоспівів (“Пісня вечірня”, “О не забудь”, “В гаю зеленім”, на вірші Т. Шевченка –

“Вітер в гаю нагинає”, “Минули літа молодії”), обробок народних пісень (зб. “Укр.-русинські народні пісні”, 1907).

НІЖИНСЬКИЙ ЛІЦЕЙ (Безбородківський ліцей) – один із найстаріших вищих навчальних закладів в Україні. Заснований на базі Гімназії вищих наук, відкритої 1820 р. на кошти кн. І. А. Безбородька в Ніжині. Гімназія з 9-річним курсом навчання була прирівняна до університету. Першим директором ліцею був В. Кукольник. У 1832 р. гімназію реорганізовано у технічній (фізико-математичний) ліцей для підготовки військових офіцерів, у 1840–1875 рр. – це юридичний ліцей для підготовки чиновників судових установ. У 1875 р. ліцей реорганізовано в Історико-філологічний інститут ім. князя О. Безбородька. Інститут готував учителів класичних мов, російської мови та словесності й історії для середніх навчальних закладів. У 1876–1921 рр. виходили “Известия историко-филологического института”, в яких публікувалися праці з укр. та всесвітньої історії професорів і студентів інституту. Першим ректором інституту був М. Лавровський. Вихователями Н. л. були видатні укр. письменники, вчені, громадські діячі, серед них М. Гоголь, Є. Гребінка, Л. Глібов, В. Тарнавський, О. Лазаревський та ін. У 1920 р. Н. л. було реорганізовано в Інститут народної освіти, згодом – у

Ніжинський педагогічний інститут ім. М. В. Гоголя.

НІС Степан Данилович (літ. псевд. – С. Волошин та ін.; 8.IV.1829–10.I.1901) – укр. етнограф і фольклорист. Нар. в с. Понорах (нині Дмитрівського р-ну Чернігівської обл.) у поміщицькій родині. Закінчив медичний факультет Київського університету (1854). Працював земським лікарем у різних містах України та Росії, а також у Болгарії (1883–1886). Багато років збирав пісні, приказки, прислів'я, публікуючи їх у “Черниговских губернских ведомостях” (1859–1860), фольклорних збірках А. Метлинського, П. Чубинського та ін. Н. – автор оповідань – побутових замальовок із життя селян-кріпаків, козаків (“Хуртовина”, “Шворин рід”, “Про Конотіп”, 1861; “Запорожець Абиух”, 1897 та ін.). Н. написав також низку етнографічних праць, науково-популярних розвідок із питань медицини, зокрема народного лікування.

НІЩВНСЬКИЙ Петро Іванович (літ. псевд. – Петро Байда; 9(21).IX.1832–4(16).III.1896) – відомий укр. композитор і поет-перекладач. Нар. у с. Неменка (нині Іллінецького р-ну Вінницької обл.). Навчався у Київській духовній семінарії. У 1856 р. закінчив Афінівський університет (філософський і богословський факультети), пізніше здобув ступені магістра наук. Після повернення на батьківщину викладав

російську і грецьку мови у навчальних закладах Петербурга (1857–1860), Одеси (з 1860), Ананьєва (з 1855 р., нині Одеська обл.), Бердянська (1888–1890). Збирав та здійснював обробку укр. народних пісень (“Байда”, “Ой, гук, мати, гук”), писав музичні твори, організував музичні колективи і керував ними. У 1875 р. Н. створив музичну картину “Вечорниці” як вставну сцену до вистави “Назар Стодоля” Т. Шевченка (вперше виконана у цьому ж році артистичним гуртком М. Кропивницького у Єлисаветграді) – найвизначніший твір композитора, одне з вищих досягнень тогочасної укр. хорової музики. “Вечорниці” складаються з оркестрової інтродукції та сольних і хорових епізодів (пісня господині “Зоря з місяцем над долиною пострічалася”, дівочий хор “Добрий вечір, паніматко”, хор парубків “Віють вітри” та відомий хор “Закувала та сива зозуля”). Музика Н. дуже експресивна, мелодійна, ґрунтується на глибокому знанні укр. музичного фольклору. Н. підтримував зв’язки з відомими укр. культурними і громадськими діячами М. Лисенком, М. Кропивницьким, І. Карпенком-Карим, П. Саксаганським, А. Желябовим та ін. З 1820 р. жив у с. Ворошилівці (нині Тиврівського р-ну Вінницької обл.). Н. перекладав на укр. мову твори античних класиків (“Антигону” Софокла, 1883; “Одіссею” Гомера,

1889, 1892; шість пісень з “Іліади” Гомера, 1902–1903), а на грецьку мову – “Слово о полку Ігоревім” (1881). Автор підручника з грецької граматики та розвідок про грецьку музику. Н. брав участь у складанні російсько-укр. словника. Твори Н. входять до репертуару багатьох професійних та самодіяльних колективів України.

“НОВА ГРОМАДА” – літературно-мистецький місячник. Виходив у Києві 1906 р. (вийшло 12 номерів). Видавці журналу – укр. поміщики В. Леонтович та С. Чикаленко. Піднесення громадського руху в Україні, участь у ньому широкої письменницької громадськості сприяли проникненню в журнал ліберальних та демократичних ідей. В “Н. г.”, зокрема, виступали з творами М. Коцюбинський, Леся Українка, М. Кропивницький, А. Тесленко, Л. Яновська та ін. Тут уперше опубліковані деякі твори Т. Шевченка (“Сова”, “Три літа”) та П. Грабовського. Журнал друкував переклади творів Г. Гейне, А. Франса, П. Беранже, В. Гюґо, В. Метерлінка та літературознавчі матеріали, статті з питань міжнародного життя, хроніку й бібліографію.

“НОВА ЕРА” – укр.-австрійсько-польське порозуміння 1890 р. у Галичині. Полягало у відмові укр. народівців від союзу з русофілами (“москвофілами”) та підкресленні їх лояльного ставлення до імперії Габсбургів вза-

мін на поступки з боку австрійських та польських правлячих кіл для укр. руху в культурно-освітній, політичній та господарській галузях. З укр. боку в досягненні порозуміння були зацікавлені народовці (О. Барвінський, Ю. Романчук), які прагнули перетворити укр. рух у політичний чинник державної ваги, греко-католицька церква (митрополит С. Сембратович), яка шукала своє місце в національно-політичному спектрі Галичини і яку обтяжувала русофільська ідеологія, а також група діячів київської “Старої громади” (В. Антонович, О. Кониський), котрі мали на меті перетворити Галичину в осередок загальноукр. національного руху. З боку поляків головним ідеологом і організатором угодовського процесу був А. Сапега, який, реалізуючи в такий спосіб своє внутрішнє переконання в потребі польсько-укр. компромісу, об’єктивно діяв на користь угруповання краківських консерваторів. Краківські консерватори (М. Бобжинський, С. Козьмян, С. Мадейський, С. Тарновський) як правляча в Галичині політична сила прагнули зупинити поглиблення міжнародного конфлікту та зберегти у провінції стабільність. В умовах загострення австро-російських відносин не був зацікавлений у посиленні міжнародної напруги в Галичині й австрійський уряд, особливо його зовнішньополітичне (Г. Каль-

нокі) та військово-відомства. З огляду на неможливість досягнення в Галичині прямої укр.-польської угоди (на перешкоді стояла громадська думка з обох сторін) австрійський уряд через намісника провінції К. Бадені (з 1888) прийняв рішення виступити посередником. Політика “Н. е.” була проголошена на засіданнях Галицького сейму 24–25.XI.1890 р. у виступах К. Телішевського, Ю. Романчука, М. Січинського, С. Сембратовича та К. Бадені. Угода не була скріплена формальним документом із переліком конкретних умов, хоча, ймовірно, з укр. боку такий перелік існував. Однак позиція польської сеймової більшості й надалі зводилася до задоволення мінімального числа укр. пропозицій задля втримання українців у польській національно-державотворчій орбіті. Це дискредитувало ідею укр.-польського порозуміння та зумовило падіння популярності її прихильників. Кінцем політики “Н. е.” стали травневі 1894 р. збори Народної ради, на яких відбувся остаточний розкол народовців на опозиційну до уряду та польських правлячих кіл більшість на чолі з Ю. Романчуком та групу О. Барвінського, яка намагалася й надалі дотримуватися принципів угоди з поляками. Найважливішими здобутками, які українці отримали від угоди, були: запровадження в буковинських та галицьких освітніх установах укр.

фонетичного правопису (1892); відкриття у Львівському університеті кафедри історії України на чолі з М. Грушевським (1894); перетворення Літературного товариства ім. Т. Шевченка на наукове (1892) та розширення завдяки державним субсидіям його діяльності; відкриття укр. гімназії в Коломиї (1892), поширення принципу двомовності на учительських семінарії; створення страхового товариства “Дністер” (1891); поява низки урядових розпоряджень про підтвердження прав або розширення вжитку укр. мови в державних установах; повернення у Східну Галичину службовців-українців, відправлених раніше на польські етнічні терени; відкриття для українців ширшого доступу до державних посад тощо. Завдяки політиці “Н. е.” Галичина перетворилася в “укр. П’ємонт” – осередок загально-укр. національного руху. Угода не виправдала усіх сподівань укр. суспільства, кинула його у вир політичних пристрастей. З антиновоєрівських позицій виступали русофіли і радикали, не підтримала угодової політики і галицька провінція, обтяжена антипольськими настроями. Але в підсумку дискусії навколо “Н. е.” зміцнили галицьке українство, ідеологічно осучаснили його, заклали основу для партійної структуризації.

НОВА СЕРБІЯ – адміністративно-територіальна одиниця в

Україні, створена російським урядом із північно-західної частини Запоріжжя (північна частина Кодацької і Бугогардівської паланок) офіційно для оборони Південної України від нападу турків і татар, а фактично – для приборкання запорожців. У 1751 р. з Австрії в Україну емігрувало 218 сербів та угорців на чолі з полковником І. Хорватом, а згодом – болгари, волохи і греки з Туреччини. Їх було поселено на території Запоріжжя від Дніпра на сході до р. Синюхи на заході, від верхів’їв річок Інгулу та Інгульця на півдні до річок Великої Висі та Омельника на півночі. У 1752 р. заселена територія була названа Н. С. Царським указом від 23.III.1764 р. військові поселення у Н. с. ліквідовано й уведено її до складу створеної Новоросійської губернії. Із поселенців Н. С. утворено два полки: Пандурський піхотний і гусарський, які стали одночасно адміністративно-територіальними одиницями. Полки об’єднувались у корпус. Штаб-квартира розташовувалась у Новомиргороді. 1754 р. на території Н. С. засновано фортецю Св. Єлисаветград, нині – м. Кіровоград), яка стала адміністративним центром. 1754 р. у Н. С. переселено укр. козаків із Лівобережної України, з яких сформували Новослобідський полк. Абсолютну більшість населення Н. С. становили укр. козаки і селяни, вихідці з Право-

бережної та Лівобережної України.

НОВА СІЧ – остання із Запорізьких Січей, що існувала на укр. землях у 1737–1775 рр. Н. С. відома також як Підпільненська, Покровська, Краснокутівська. Після знищення за наказом Петра I у 1709 р. Запорізької Січі (т. зв. Старої, або Чортотмицької, Січі) значна частина козаків, рятуючись від переслідувань царського уряду, змушені були переселитися у татарські володіння. Там вони заснували Олешківську Січ та Кам'янську Січ. Важке економічне становище, переслідування з боку татар змушували запорожців клопотати перед російським урядом про дозвіл на повернення в Україну. Н. С. була заснована козаками колишньої Олешківської Січі, які в кінці березня 1734 р. дістали від царського уряду, зацікавленого у зміцненні захисту південних кордонів від турецько-татарської агресії, офіційний дозвіл на повернення у межі Російської держави. Для заснування Н. С. було обрано місце за 5 км від Старої Січі (Чортотмицької), на березі р. Підпільної (притока Дніпра) біля нинішнього с. Покровського Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл. Вибране ними місце нагадувало півострів, який омивався з півночі і сходу правим рукавом Дніпра – р. Підпільною, з півдня і заходу межував зі степом. Тут, на суходолі, Н. С. була укріплена високим

земляним валом із баштами і ровом. Н. С. поділялася на внутрішній кіш, зовнішній кіш та цитадель (т. зв. Новосіченський ретрашемент). Внутрішній кіш мав вигляд правильного круга, в центрі якого був рівний майдан. У східній частині площі містилася дерев'яна церква Покрови Пресвятої Богородиці, збудована за часів отамана І. Малашевича у 1734 р. Поруч із церквою була висока дзвіниця, що виконувала також функції сторожової вежі. Тут же містилися пушкарня, яка була одночасно січовою тюрмою, військова скарбниця, окреме житлове приміщення для духовенства, а також будинок кошового отамана, над яким на час його присутності на Січі встановлювався білий прапор. Навколо майдану були розміщені 38 куренів, біля яких – курінні скарбниці та будиночки військової і курінної старшини. Зовнішній кіш (часто називали передмістям, слободою, торговим базаром та ін.) був відділений від внутрішнього окремим валом, в якому були влаштовані кам'яні ворота з вежею, що завжди охоронялися козаками. Тут містились будинки козаків, торговців та ремісників, а також понад 100 торгових комор та шинків. Зовнішній кіш був також оточений фортифікаційними спорудами. У 1735 р. за наказом царського уряду для встановлення нагляду над запорожцями збудовано цитадель. У цитаделі по-

стійно перебував російський гарнізон (дві роти солдат із шістьма гарматами), розміщувався будинок коменданта, офіцерські, інженерні та артилерійські приміщення, солдатські казарми, склади амуніції та гауптвахта. Зовні вся територія Н. С. була обнесена високим валом із частоколом та ровом. Доповнювали систему оборонних споруд Н. С. численні сторожові вежі, вовчі ями тощо. Крім Н. С., яка була місцеперебуванням вищого військового управління – Коша, запорожці збудували ряд укріплень, т. зв. бекетів, або маяків, уздовж кордону з Кримським ханством, на переправах через Дніпро, Самару, Південний Буг та ін. річки. На Січі сформувалася власна адміністративно-територіальна та військова система. Територію Запоріжжя було поділено на вісім паланок-округів (Орільську, Протовчанську, Самарську, Кодацьку, Ингульську, Кальміуську, Бугогардівську, Прогноїнську). Військово-адміністративна та судова влада часів Н. С. фактично зосереджувалася в руках старшини, яка поділялася на кошову, паланкову, курінну, а також військових служителів. Кошова старшина (кошовий отаман, військовий суддя, військовий писар, осавул) обиралася щороку на загальній військовій раді, яка відбувалася на Січі 1 січня. Після військової старшини за своїм значенням ішли курінні

отамани та т. зв. батьки, або “сивоусі діди” (колишні військові запорізькі старшини), а також військові служителі – довбиш, пушкар, товмач, кантаржій, шафарі, канцеляристи та шкільний отаман, булавничий, бунчужний та хорунжий. Курінна старшина обиралася на курінних зборах (сходках), а паланкову старшину призначав Кіш Запорізької Січі. До паланкової старшини входили полковник, осавул, писар, підосавул, підписарій. У часи воєнних дій виділялася також похідна старшина – полковник, осавул та писар, влада яких на Січ не поширювалась. У виборах старшини мали право брати участь усі козаки. Запорізьке військо Н. С. поділялося на 38 куренів. Кожен козак був приписаний до одного з куренів. Запорізьке козацтво поповнювалося переважно за рахунок селян-кріпаків, які втікали на землі Н. С. з Лівобережної, Правобережної, Слобідської України. Кожний козак обов’язково приписувався до одного із 38 куренів. Незважаючи на постійні вимоги царської адміністрації, гетьманського уряду, поміщиків, старшина Н. С. не повертала селян-утікачів.

Головними завданнями запорожців Н. С. була охорона південних кордонів Запоріжжя від грабінницьких нападів турків та кримських татар. А під час російсько-турецьких воєн 1735–1739, 1768–1774 рр. запорізька піхота, кіннота та військова

флотилія брали участь у боях проти турецько-татарських військ. Період Н. С. в історії Запоріжжя позначився, з одного боку, помітним економічним піднесенням краю, з другого – обмеженням автономії та занепадом демократичних порядків у Запорізькому низовому війську. Посилення кріпосництва і національного гніту в центральних районах України і відносний спокій на кримських кордонах активізували народну колонізацію Запоріжжя. У період існування Н. С. на Запоріжжі відбувалося значне економічне піднесення. Зміни в господарському житті краю полягали передусім у поширенні землеробства, якого раніше тут майже не було, у дальшому розвитку скотарства і промислів. У сільському господарстві значне місце посіли зимівники (близько 4 тис.) старшини і заможних козаків. Кінні табуни в кількості голів, такі ж гурти великої рогатої худоби і величезні овечі отари були звичайним явищем у заможних козаків. Переважна частина продукції великих зимівників ішла на ринок. Коней, худобу і різні продукти тваринництва (шкури, вовну, сало) збували в Лівобережну і Правобережну Україну, Росію та за кордон. Хліб, а також овець кращих порід продавали кримським татарам. Одночасно Запоріжжя було ринком збуту для сільського господарства, ремесла і мануфактурної промисло-

вості Лівобережної і Правобережної України та Росії. Російські купці, наприклад, привозили на Запоріжжя тканини, залізні вироби, тульські рушниці тощо. Основною робочою силою у зимівниках були наймити – аргати. Особливо багато робітників наймалося на сезонні роботи, переважно на косовицю. Наймана робоча сила широко застосовувалася заможним козацтвом також на промислах, передусім у рибальстві, добуванні солі, чумацтві. Заможне козацтво займалося також торгівлею, шинкарством. Переважна частина запорізького населення жила у слободах (їх було понад 100), які виникли переважно у північних місцевостях Запоріжжя, найкраще захищених від нападів кримських татар. Населення запорізьких володінь поділялося на козаків та посполитих, або т. зв. “військових підданих”. Козаки були зобов’язані відбувати власним коштом військову службу. Посполиті звільнялися від військової служби, але натомість відбували різні повинності на користь Війська Запорізького, сплачували грошові податки. Козаки й посполиті не були замкнутими станами, як у Лівобережній Україні. Посполиті мали право вільно вступати до козацтва, а козаки – переходити до розряду посполитих. Козацтво в соціальному відношенні не було однорідне. Козаки, що жили в слободах, поділялися переважно на

три соціально-економічні групи: заможних, дрібних власників і голоту. Заможні козаки експлуатували наймитів, а також підсусідків. Серед посполитих також не існувало майнової рівності. Незначну частину становили заможні господарі, що мали наймитів. На кінець існування Н. С. в її володіннях мешкало близько 100 тис. осіб. Оскільки на Запоріжжі не було кріпацтва, феодалні відносини розвивалися тут порівняно повільно (феодално залежними на той час можна вважати лише селян Нехворощанського і Самарського монастирів та підсусідків, що жили у козацьких і посполитських господарствах). Застосування вільнонайманої праці сприяло формуванню тут капіталістичних відносин, як і в інших місцевостях України.

Царський уряд став на шлях поступового обмеження політичної автономії і самоврядування Н. С. У 1734 р. Н. С. підпорядковано київському генерал-губернаторові. Для посилення контролю за діяльністю запорожців у 1735 р. за 2 км від Січі збудовано Новосіченський ретрашемент, а в 1740–1750-х рр. Усть-Самарську, Микитинську, Биркутську й Сокольську фортеці, в яких розміщувалися російські військові гарнізони. Спираючись на їхні військові залоги, царський уряд почав частіше втручатися у внутрішні справи Запоріжжя. Щоб ізолювати Ліву-

бережну і Слобідську Україну від Н. С. та припинити втечі селян на Січ, 1746 р. на землях по р. Орелі було поселено 9 ландміліцьких полків, а 1752 р. на кордоні з Правобережною Україною, на землях Кодацької і Бугогардівської паланок створено округ військових поселень, т. зв. Нову Сербію. У 1753 р. на землях по річках Самоткані й Верблюжці поселено Новослобідський полк. У 1764 р. до новоствореної Новоросійської губернії приєднано запорізькі землі по р. Інгулу, а в 1770 р. в південній частині Запоріжжя почалося будівництво Дніпровської лінії. Остаточне рішення про ліквідацію Н. С. як вогнища визвольної боротьби в Україні прийнято після переможного завершення російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Переправляючи війська з Дунаю на Волгу для придушення селянської війни під керівництвом О. Пугачова, яке охопила значну частину Поволжя, царський уряд наказав ген. П. Текелію зайняти Січ, оголосити про розпуск Запорізького війська і, звинувативши в державній зраді, заарештувати військову старшину на чолі з кошовим П. І. Калнишевським, зруйнувати Січ. Наприкінці травня – на поч. червня 1775 р. царське військо під командуванням П. Текелія вступило на Запоріжжя і зайняло всі паланки та слободи. 4(15).VI.1775 р. царські полки, озброєні артилерією, з усіх боків

оточили Січ 5(16).VI, роззброївши запорожців, захопили січову фортецю і зруйнували Н. С. Зарештовану старшину звинуватили у зраді та заслали у Сибір і на Соловецькі острови. Січова скарбниця та майно були конфісковані, а територія колишніх володінь Н. С. увійшла до складу Новоросійської та Азовської губерній. Після зруйнування Січі й розпуску Запорізького війська царизм почав роздавати козацькі землі російським та укр. поміщикам і закріпачувати місцеве населення. Незадоволені діями російського уряду козаки покинули Запоріжжя. Частина запорожців переселилася у турецькі володіння, в Добруджу, де вони заснували Задунайську Січ.

НОВГОРОД-СІВЕРСЬКА ГІМНАЗІЯ – один із найстаріших середніх навчальних закладів дореволюційної України. Заснована 1804 р. У зв'язку з віддаленістю інших навчальних закладів Н.-С. г. довгий час була центром освіти колишньої Чернігівської губернії, хоча й не відзначалася високим рівнем викладання. Передові учні підвищували свої знання самоосвітою. У різні роки гімназію закінчили відомі діячі науки та освіти М. О. Максимович, К. Д. Ушинський, П. П. Заболоцький-Десятовський, революціонери-народники О. Д. Михайлов та О. І. Баранников, письменник П. Куліш та ін. У 1869–1871 рр. у ній навчався революціонер-народник і

винахідник М. І. Кибальчич, який був організатором видання рукописного журналу “Винт”, бібліотечного гуртка і нелегальної бібліотеки.

НОВГОРОД-СІВЕРСЬКИЙ ПАТРІОТИЧНИЙ ГУРТOK – таємний гурток укр. автономістів. Існував у Новгород-Сіверському намісництві в 1780–1790-х рр. До гуртка входили А. Гудович, Г. Долинський, М. Значко-Яворський, В. Шишацький, Т. Калинський, О. Лобисевич, П. Коробчевський, М. Миклашевський, Г. Полетика, А. Рачинський, Ф. Турманський, А. Худорба, А. Пригара та ін. Ставив своїм завданням розвиток національної культури і здобуття незалежності України. Заходами членів гуртка поширювалися патріотичні публіцистичні твори, праці з історії та етнографії України (“Записки о Малороссии” Я. Маркевича, “Історія Русів”, “Вергілієві пастухи” О. Лобисевича та ін.), створювались проекти розвитку укр. освіти – відкриття у Новгороді-Сіверському гімназії та університету, заснування “Академічного зібрання” – прототипу Укр. академії наук та відновлення укр. козацьких формувань (проект В. Капніста 1788 р.). Робилися спроби знайти дипломатичну (а за змогою, і військову) підтримку ідеї відновлення державної незалежності України (місія В. і П. Капністів 1791 р. до Пруссії).

НОВЦЬКИЙ Григорій Ллліч (р. н. невід. – після 1727) –

укр. етнограф 18 ст., місіонер, дослідник Сибіру. Походив з укр. старшинської сім'ї. Вчився у Київській академії. Був полковником кінного охотницького полку. Свояк гетьмана П. Орлика. Резидент гетьмана І. Мазепи до Польщі. Під час війни зі Швецією приєднався до Карла XII, але скоро залишив табір шведів, повернувся з повинною і був прощений. З 1709 р. за наказом Петра I жив у Москві. Але в 1712 р. Н. було заслано до Сибіру. Разом з іншим засланим мазепинцем І. Перевицьким супроводжував митрополита Філофея Лещинського (українця за походженням) у його місіонерських поїздках до остяків (ханти) та вогулів (мансі). Автор однієї з перших етнографічних праць “Короткий опис про народ остяцький” (1715), що містить цінний етнографічний матеріал про остяків (хантів). Працю Н. про хантів 1721 р. було видано (без вказівки на автора) німецькою, 1884 р. – російською мовами. Н. був також одним із піонерів садівництва і землеробства в Сибіру. Н., який повинен був наглядати за дотриманням новохрещеними релігійних обрядів, був убитий хантами – противниками нової віри.

НОВВЦЬКИЙ Іван Петрович (1844–12.VIII.1890) – укр. історик, етнограф і журналіст. Нар. в м. Таращі (нині районний центр Київської обл.) в сім'ї чиновника. Вчився на історико-

філологічному факультеті Київського університету. Автор праць “Очерк истории крестьянского сословия Юго-Западной России в XV–XVIII вв.” (К., 1876), “Адам Кисель, воевода киевский” (К., 1885), “Справочный словарь юридических терминов древнего актового языка Юго-Западной России” (“Университетские известия”, К., 1871, № 8; 1872, № 3). У своїх працях вказував на помірковано-ліберальний характер національного руху укр. буржуазії. Н. відомий і як збирач пісень. У “Трудах этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край” (т. V, СПб., 1872) опублікував близько 5 тис. записів укр. народних пісень.

НОВВЦЬКИЙ Орест Маркович (25.I.1806–4.VI.1884) – укр. філософ, психолог. Нар. в с. Пилипах Новоград-Волинського повіту Волинської губ. в сім'ї священика. Закінчив 1831 р. Київську духовну академію. З 1834 по 1850 рр. – професор Київського університету, викладав філософію, психологію і логіку. Автор праць “Про докори, що їх закидають філософії в теоретичному і практичному відношеннях”, “Посібник з досвідної психології”, “Посібник з логіки” та ін. Психологію розглядав як досвідну науку і висунув низку передових на той час положень – про активний характер процесу сприймання, про те, що воно є відображенням дійсних властивостей речей

тощо. Н. був одним із популяризаторів філософії давнього Сходу (“Поступовий розвиток стародавніх філософських вчень”, К., 1860–1862).

НОВЦЬКИЙ Яків Павлович (14.10.1847–19.5.1925) – укр. фольклорист, етнограф і педагог. Нар. в с. Аулах (нині смт Криничанського р-ну Дніпропетровської обл.). З 1869 р. учителював. Після 1917 р. працював в органах народної освіти. Значну цінність становлять зібрані ним фольклорні матеріали, які опублікував М. П. Драгоманов у збірнику “Малоруські народні перекази і оповідання” (К., 1876) та в інших збірниках, а також збірнику “Малоруська і Запорозька старина в пам’ятках усної народної творчості” (Катеринослав, 1907), “Малоруські історичні пісні, зібрані в Катеринославщині. 1874–1903 рр.” (Катеринослав, 1908) та ін. Н. належать численні історичні довідки, археологічні, статистичні статті.

НОВОРОСІЙСЬКА ГУБЕРНІЯ – 1) адміністративно-територіальна одиниця, створена царським урядом 1764 р. як військовий округ для боротьби проти нападів турецько-татарських агресорів на Україну. До її складу увійшли: на Правобережжі – Нова Сербія, на Лівобережжі – Слов’яносербія, Укр. лінія, 13 сотень Полтавського полку (Новосанжарська, Старосанжарська, Сокільська, Переволочанська, Нехворощанська, Маяцька,

Царичанська, Келебердянська, Китайгородська, Орельська, Білицька, Кобиляцька, Кишеньківська) і дві сотні Миргородського полку (Кременчуцька, Власівська). Адміністративним центром Н. г. було м. Кременчук. Населення Н. г. складалося з укр. селян, козаків, російських селян, сербів, чорногорців, угорців та інших військових поселенців, які входили до гусарських і пікінерських полків. Більшість населених пунктів Н. г. мала військові залоги, щоб давати відсіч грабницьким нападам татарських загонів. Тяжке становище пікінерів викликало 1769–1770 рр. повстання Дніпровського і Донецького пікінерських полків. Основними галузями господарства Н. г. були землеробство й тваринництво. Значно поширилися й садівництво та виноградарство. Незважаючи на слабкий розвиток в ті часи обробної промисловості, в Н. г. був ряд значних на той час підприємств: цукровий завод біля Кременчука (переробляв привозну цукрову тростину), гуральня, цегельня і шкіряний завод у м. Новомиргороді, соляні варниці в Бахмуті. В 1775 р. до Н. г. приєднано частину володінь ліквідованої Нової Січі, а Бахмутський повіт Н. г. включено до складу новоствореної Азовської губернії. Після приєднання Кримського ханства до Росії (1783) Н. г. втратила військово-стратегічне значення і була ліквідована, а її територія ввійшла до

складу Катеринославського намісництва;

2) адміністративно-територіальна одиниця, створена 1797 р. на підставі указу Павла I від 12(23).XII.1796 р. про поділ Росії на губернії. До Н. г. увійшла більша частина ліквідованого Катеринославського намісництва. Складалася з 12 повітів: Новомосковського, Єлисаветградського, Ольвіопольського, Бахмутського, Новоросійського, Павлоградського, Херсонського, Маріупольського, Ростовського, Тираспольського, Перекопського та Акмечетського. Адміністративний центр – Новоросійськ (Катеринослав). У Н. г. швидко розвивалися землеробство, тваринництво, обробна промисловість і торгівля. На 1799 р. тут було 167 кінних заводів, 269 заводів великої рогатої худоби і 174 вівцезаводи, діяло 316 промислових підприємств (176 гуралень, 25 цегелень, 58 шкіряних, 11 текстильних, 13 свічкових та ін.). Крім того, налічувалося понад 2 600 млинів, чимало різних промислів і підприємств з обробки риби. Заснування Катеринослава, Херсона, Миколаєва, Одеси та ін. міст у Н. г. сприяло розвитку внутрішньої і зовнішньої торгівлі. У 1802 р. Н. г. поділено на Миколаївську (з 1803 р. – Херсонська), Катеринославську і Таврійську губернії.

НОВОРОСІЙСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО (Усть-Дунайське Буджацьке, або Дунай-

ське козацьке військо) – військо, сформоване 1806 р. царським урядом під назвою Усть-Дунайського Буджацького козацького війська із загону задунайських запорожців, які повернулися на батьківщину і були поселені біля м. Кілії. У 1807 р. воно розформоване, 500 козаків переведені в Чорноморське козацьке військо, а більша частина перетворена на державних селян. На початку російсько-турецької війни 1828–1829 рр. царський уряд створив із колишніх козаків та переселенців балканських країн Дунайське козацьке військо, яке після закінчення війни було залишене для охорони державних кордонів по р. Дунаю, Чорноморському узбережжю і 1857 р. перейменоване на Новоросійське козацьке військо. У 1868 р. Н. к. в. було ліквідоване. Його ліквідація викликала значні антиурядові виступи козаків, які тривали до 1869 р.

НОВОРОСІЯ, Новоросійський край – історична область на Півдні України і частково на Півдні Росії з 2-ї пол. 18 до початку 20 ст. Термін “Новоросія” виник у зв’язку зі створенням 1764 р. Новоросійської губернії. У 2-й пол. 18 ст. Н. ототожнювалася з Новоросійською і Азовською губерніями, згодом з Катеринославським намісництвом. Після входження Бессарабії до Росії 1812 р. Н. охоплювала Катеринославську, Таврійську, Херсонську губернії і Бессарабську область. На поч. 20 ст. Н. називалися

вали територію, до якої входили Бессарабська, Катеринославська, Таврійська (без Криму), Херсонська, Ставропольська губернії та Область Війська Донського.

Територію Н. з давніх часів заселяли племена скіфів, слов'янські племена – уличі, тиверці. У 9–11 ст. значна частина Н. входила до складу Київської Русі. В 13 ст. зазнала монголо-татарської навали. В 16 ст. тут з'явилися запорізькі і донські козаки. Після визволення Північного Причорномор'я в 2-й пол. 18 ст. Н. почала заселятися укр. і російськими селянами-утікачами та іноземними колоністами. Великі земельні володіння дістали від царського уряду укр. і російські поміщики, які переселяли в Н. своїх кріпаків. У дореформений період основними галузями господарства Н. були землеробство і тваринництво (зокрема, тонкорунне вівчарство). Після реформи 1861 р. Н. стала важливим районом капіталістичного землеробства і гірничо-металургійної промисловості.

НОМІС М. (літ. псевд. Симонова Матвія Терентійовича; 17.XI.1823–26.XII.1900) – укр. етнограф, фольклорист. Нар. в с. Заріччі (нині Оржицького р-ну Полтавської обл.) у дворянській родині. Навчався у Переяславській духовній школі (1835–1840), Полтавській гімназії (1840–1844) та історико-філологічному факультеті Університету Св. Володимира (1844–1848).

Учителював, служив чиновником у різних містах, був директором Лубенської та ін. гімназій. Друкуватися почав 1858 р. Публікував оповідання з народного побуту в альманасі “Хата” і журналі “Основа”. Найважливіша праця Н. – “Українські приказки, прислів'я і таке інше. Збірники О. Марковича і других. Спорудив М. Номис” (1864), що містила понад 14 тис. прислів'їв і понад 500 загадок. Праця перевидавалася 1928 і 1985 рр. На думку багатьох учених, вона дає ключ до народної психології, а то й філософії. За оцінкою М. Грушевського, це перше науково зроблене видання в укр. етнографії, яке перевищило всі інші слов'янські видання приказок. Цензурні купюри видав М. Возняк (1909). За п'ять років до смерті Н. продав свій хутір і пожертвував значні суми на громадські справи, зокрема на Наукове товариство ім. Т. Шевченка.

НОСАЧ Тимофій (рр. н. і см. невід.) – укр. військовий діяч середини 17 ст., полковник прилуцький з 1648 р. Брав участь у Визвольній війні укр. народу під проводом Б. Хмельницького 1648–1657 рр. 4.IV.1655 р. Н., будучи генеральним обозним в уряді гетьмана П. Тетері, під час облоги Корсуня московськими військами потрапив у полон разом із генеральним суддею І. Креховецьким і був засланий. За деякими даними, 1668 р. повернувся в Україну.

Список використаної літератури

1. Аркас М. Історія України-Русі.– К., 1990.
2. Багалій Д. І. Історія Слобідської України.– Х., 1990.
3. Бойко О. Історія України у ХХ ст.– Ніжин, 1994; К., 2005.
4. Борисенко В. Курс української історії. З найдавніших часів до ХХ ст.: Навч. посіб.– К., 1996.
5. Брайчевський М. Ю. Конспект історії України // Старожитності.– 1991.– № 2–6.
6. Велика історія України: У 2-х т. / За ред. М. Голубця.– Л., 1935; К., 1993.
7. Верига В. Нариси з історії України (кінець ХVІІІ – поч. ХХ ст.).– Л., 1996.
8. Верстюк В., Дзюба О., Репринцев В. Україна від найдавніших часів до сьогодення: Хронол. довід.– К., 1995.
9. Гончарук П. С. Історія України: Курс лекцій з найдавніших часів до початку ХХ століття.– К., 2005.
10. Грицак Я. Нарис історії України ХІХ–ХХ ст.: Навч. посіб.– К., 1996.
11. Грушевський М. С. Ллюстрована історія України.– К., 1990.
12. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн.– К., 1991.
13. Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа.– К., 1990.
14. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ ст.– К., 1993.
15. Дорошенко Д. Нарис історії України.– Л., 1991.
16. Ефименко А. Я. История украинского народа.– К., 1990.
17. Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України.– Л., 1991.
18. История русов или Малой России.– К., 1991.
19. Історія України. Курс лекцій: У 2 кн. / За ред. Л. Г. Мельника.– К., 1991–1992.
20. Історія України: Навч. посіб. / Кер. авт. кол. Ю. Зайцев.– Л., 1996.
21. Історія України / Кер. авт. кол. В. Смолій.– К., 1997.
22. Історія України. Нове бачення: У 2 т. / За ред. В. Смолія.– К., 1995–1996.
23. Історія українського мистецтва: У 6 т., 7 кн.– К., 1966–1970.
24. Історія української культури / За ред. І. Крип'якевича.– К., 1994.
25. Короткий довідник з історії України.– К., 1994.
26. Котляр Н. Ф., Смолій Д. А. История в жизнеописаниях.– К., 1990.
27. Крип'якевич І. П. Історія України.– К., 1990.
28. Культура і побут населення України: Навч. посіб.– К., 1991.
29. Культура українського народу: Навч. посіб.– К., 1994.
30. Малий словник історії України.– К., 1997.
31. Малик Я., Вол В., Чуприна В. Історія української державності: Навч. посіб.– Л., 1994.
32. Полянська-Василенко Н. Історія України: У 2 т.– К., 1992.
33. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея ХVІІ–ХVІІІ століть: проблеми формування, еволюції, реалізації.– К., 1997.
34. Сторінки історії України. ХХ століття.– К., 1992.
35. Субтельний О. Україна. Історія.– К., 1992.
36. Терещенко Ю., Курило В. Історія України: У 2 кн.– К., 1995.
37. Українська культура: історія і сучасність: Навч. посіб.– Л., 1994.
38. Цветков Г. М. Міжнародні відносини і зовнішня політика в 1917–1945 рр.: Навч. посіб.– К., 1997.
39. Шляхами віків: Довід. з історії України.– К., 1993.
40. Яковенко Н. Нарис історії України: Навч. посіб.– К., 1997.

Навчальне видання

Гайдай Лідія Іванівна

Історія України:

**персоналії, терміни, назви і поняття
(1648–1917)**

**Навчальний посібник-коментар
Т. 1 (А–Н)**

Редактор *Л. С. Пащук*

Коректори: *Л. С. Пащук, В. Є. Сикора*

Оператори: *М. Б. Філіпович, Л. С. Ярощук*

Верстка *М. Б. Філіповича*

Підп. до друку 29.01.2009. Формат 60×84¹/₁₆. Папір офс. Гарн. Таймс. Друк цифровий. Обсяг 29,53 ум. друк. арк., 31,9 обл.-вид. арк. Наклад 500 пр. Зам. 2141. Редакційно-видавничий відділ “Вежа” Волинського національного університету ім. Лесі Українки (43025, м. Луцьк, просп. Волі, 13). Друк – РВВ “Вежа” ВНУ ім. Лесі Українки (Луцьк, просп. Волі, 13). Свідоцтво Держ. комітету телебачення та радіомовлення України ДК № 3156 від 04.04.2008 р.